

SERMAYENİN SINIRLARI

DAVID HARVEY

Çeviri: Utku Balaban

TAN

modernklasikler

Sermayenin Sınırları

Tan Kitabevi Yayınları 32 / Modern Klasikler Dizisi 2

ISBN: 978-605-5668-33-4

© Tan Kitabevi 2008

1. Baskı, Mayıs 2012, Ankara, 1000 adet

Çeviri: Utku Balaban

Yayına Hazırlayan: Nazan Bedirhanoğlu

Redaksiyon: Çağdaş Sümer

Son Okuma: Oktay Tercan

Kapak ve İç Tasarım: Yener Yentek

Baskı ve Cilt: Cantekin Matbaacılık

Kaynakça Notu:

Harvey, David, Sermayenin Sınırları, çev. Utku Balaban, Ankara, Tan Kitabevi Yayınları, 2012, 552 Sayfa

Kitabın özgün adı: Limits to Capital, Verso, 2007.

Tan Kitabevi Yayınları

Konur 2 Sokak No: 54/12 Kızılay Ankara

Tel-Faks: 0312 419 33 53

www.tankitavevi.com

bilgi@tankitavevi.com

SERMAYENİN SINIRLARI

David Harvey

İÇİNDEKİLER

ÇEVİRMENİN ÖNSÖZÜ	9
SUNUŞ	43
GİRİŞ	51
BİRİNCİ BÖLÜM: METALAR, DEĞERLER VE SINIF İLİŞKİLERİ	59
Kullanım Değerleri, Değişim Değerleri ve Değerler	63
Sınıf İlişkileri ve Kapitalist Birikim İlkesi	84
İKİNCİ BÖLÜM: ÜRETİM VE BÖLÜŞÜM	101
Toplam Toplumsal Üründe Değişken Sermayenin Payı, Emek Gücünün Değeri ve Ücret Oranının Belirlenmesi	107
Vasıflı Emegin Basit Emeye İndirgenmesi	119
Artı-Değerin Bölüşümü ve Değerlerin Üretim Fiyatlarına Dönüşümü	123
Faiz, Rant ve Ticaret Sermayesinin Kârı	131
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: ÜRETİM VE TÜKETİM, ARZ VE TALEP VE ARTI-DEĞERİN GERÇEKLEŞMESİ	137
Üretim İle Tüketim, Talep İle Arz ve Say Yasası'nın Eleştirisi	142
Artı-Değerin Üretimi ve Gerçekleştirilmesi	145
Etkin Talep Meselesi ve Bölüşüm İlişkileri İle Artı-Değerin Gerçekleştirilmesinin Sonuçları Arasındaki Çelişki	152
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: TEKNOLOJİK DEĞİŞİM, EMEK SÜRECİ VE SERMAYENİN DEĞER KOMPOZİSYONU	163
Kapitalizmde Emegin Üretkenliği	169
Emek Süreci	171
Kapitalizmde Teknolojik Değişimin Kaynakları	185
Sermayenin Teknik, Organik ve Değer Kompozisyonları	192
Teknolojik Değişim ve Birikim	200

BEŞİNCİ BÖLÜM: KAPİTALİST ÜRETİMİN DEĞİŞEN ORGANİZASYONU	205
ALTINCI BÖLÜM: BİRİKİMİN DİNAMİKLERİ	225
Artı-Değerin Üretimi ve Sermaye Birikiminin Genel Yasası	226
Genişleyen Yeniden Üretim Vasıtasıyla Gerçekleşen Birikim	235
Azalan Kârlılık Oranı ve Buna Karşıt Gelen Etkiler	246
YEDİNCİ BÖLÜM: AŞIRI BİRİKİM, DEVALÜASYON VE 'İLK AŞAMA' KRİZ KURAMI	261
Fazla Birikim ve Sermayenin Devalüasyonu	263
Emeğin Artan Üretkenliğinden Kaynaklanan Sermayenin "Sürekli Devalüasyonu"	268
Krizler Vasıtasıyla Gerçekleşen Devalüasyon	272
SEKİZİNCİ BÖLÜM: SABİT SERMAYE	277
Sabit Sermayenin Dolaşımı	281
Sabit ve Döner Sermaye Arasındaki İlişkiler	289
Sabit Sermaye Dolaşımının Bazı Özel Biçimleri	297
Tüketim Fonu	303
Üretim, Mücadele ve Tüketim İçin Mamur Çevre	306
Sabit Sermaye, Tüketim Fonu ve Sermayenin Birikimi	309
DOKUZUNCU BÖLÜM: PARA, KREDİ VE FİNANS	313
Para ve Metalar	315
Paranın Sermayeye Dönüşümü	325
Faiz	328
Faiz-Getiren Sermayenin Dolaşımı ve Kredi Sisteminin İşlevleri	334
Kredi Sistemi: Araçlar ve Kurumlar	346
ONUNCU BÖLÜM: FİNANS KAPİTAL VE ÇELİŞKİLERİ	357
Marx'a Göre Kredi Sistemi	358
Lenin ve Hilferding'e Göre Finans Kapital	363
Finans Sistemi İle Finans Sisteminin Parasal Tabanı Arasındaki Çelişki	367
Faiz Oranı ve Birikim	371
Birikim Döngüsü	375
Para Yönetiminin Siyaseti	380
Bir Devalüasyon Biçimi Olarak Enflasyon	382
Finans Kapital ve Finans Kapitalin Çelişkileri	391
'İkinci Aşama' Kriz Kuramı: Üretim, Para ve Finans Arasındaki İlişki	401

ONBİRİNCİ BÖLÜM: RANT KURAMI	407
Toprağın Kullanım Değeri	411
Toprak Mülkiyeti	420
Rant Biçimleri	427
Kapitalist Üretim Biçiminde Toprak Rantı ve Toprak Mülkiyetinin Çelişkili Rolü	437
Bölüşüm İlişkileri ve Toprak Sahibi İle Sermayedar Arasındaki Sınıf Mücadelesi	440
Toprak Piyasası ve Kurgusal Sermaye	445
ONİKİNCİ BÖLÜM: MEKANSAL DÜZENLEMELERİN ÜRETİMİ: SERMAYE VE EMEĞİN COĞRAFI HAREKETLİLİĞİ	453
Nakliyat İlişkileri ve Meta Biçimindeki Sermayenin Hareketliliği	456
Değişken Sermayenin ve Emek Gücünün Hareketliliği	460
Para-Sermayenin Hareketliliği	466
Üretim Süreçlerinin Mevkisi	468
Mamur Çevrelerin Mekan Düzenlemesi	476
Toplumsal Altyapıların Bölgeselliği	480
Sermaye ve Emegın Bir Bütün Olarak Ele Alındıkları Durumdaki Hareketlilikleri	488
ONÜÇÜNCÜ BÖLÜM: KAPİTALİZMİN MEKAN EKONOMİSİNDEKİ KRİZLER: EMPERYALİZMİN DİYALEKTİĞİ	497
Eşitsiz Coğrafi Gelişme	499
Coğrafi Yoğunlaşma ve Dağılıma	501
Sınıf ve Hizip Mücadelesinin Bölgeselleşmesi	503
Hiyerarşik Düzenlemeler ve Sermayenin Uluslar arasılaşması	506
Kriz Kuramının 'Üçüncü Aşaması': Coğrafi Konular	509
Bölgeler İçinde Kriz Oluşumu	511
Geçiş Krizleri	512
Mekansal Entegrasyonu ve Coğrafi Eşitsiz Gelişimi Eşgüdüme Sokmak İçin Yeni Düzenlemeleri İnşa Etmek	514
Küresel Krizlerin Ortaya Çıkışı	516
Emperyalizm	524
Emperyalistler Arasındaki Rekabet: Nihai Devalüasyon Biçimi Olarak Küresel Savaş	528
SONSÖZ	531
KAYNAKÇA	539

ÇEVİRMENİN ÖNSÖZÜ

SERMAYENİN SINIRLARI VE KAPİTAL

Giriş

Marksist kuramın yüzelli yılı aşan tarihsel gelişimi, son derece geniş bir yazın ortaya çıkardı. Uzun erimli tarih çalışmalarından popüler kültürün analizine, iktisadi kuramdan pedagojiye, birçok alanda yeni fikirler Marksist kuramı zenginleştirdi. Bu zenginliğin bir bedeli de oldu: Farklı kaynaklardan beslenen ve farklı konulara eğilen Marksistler arasında bir iletişim sorunu ortaya çıktı. Artı-değer kavramı, sınıf çelişkisi, ücretli emeğin modern toplumdaki rolü gibi belli başlı temalara dair her ne kadar belli bir ortaklaşalık olsa da, ideoloji kavramından hareketle epistemolojiye yönelmiş bir Marksist'le emperyalizm kavramından hareketle uluslararası ilişkileri inceleyen bir Marksist'in aynı dili konuşması güçleşti. Bu nedenle, elinizde tuttuğunuz eser, önemli bir görevi yerine getiriyor. David Harvey'in *Sermayenin Sınırları* başlığı ile Türkçe'ye çevirdiğimiz kitabı, bu geniş birikimin önemli bir kısmını görelî olarak kısa bir metin içerisinde eleştirel bir çerçeve ile bizlere takdim ediyor.

Sermayenin Sınırları, Harvey'in mekân-sermaye birikimi ilişkisine dair özgün fikirlerini okuyucuya ulaştırıyor. Eserin dönemin önemli tartışmaları bağlamında yaptığı katkılardan bir tanesi, Harvey'in kriz kuramlarını derli toplu şekilde sunduğu üç aşamalı kriz modeli. Mevcut dönemde sıklıkla gündeme gelen, eksik tüketim-kârlılık oranları tartışması bağlamında sunulan yaklaşım aydınlatıcı olabilir. Harvey'in bu çerçeve içinde ortaya attığı *mekânsal tamir* (spatial fix) kavramı, sonraları birçoklarına önemli bir ilham kaynağı oldu. Bir ikinci göze çarpan katkı ise, rant kuramına dair tartışma. Rant konusunu günümüz çerçevesinden ele alan Harvey, üzerinde düşünmemiz gereken ilginç bir okuma yapıyor. Rant tartışması, akaryakıt başta olmak üzere doğal kaynakların paylaşımına ilişkin devam eden küresel mücadelenin anlaşılması için yardımcı olabilir. Harvey'in emperyalizm kuramına ilişkin yaklaşımının da okur tarafından önemli bulunacağına inanıyorum; çünkü emperyalizm kuramlarını iki kategoriye ayırarak ele

alan Harvey, bu tartışma içinde yer alan görüşlerin arasındaki farklılıkları ayırt etmemizi sağlayacak bir rehber sunuyor. *Sermayenin Sınırları'nın* beni olumlu manada şaşırtan bir diğer katkısı ise organizasyon kuramına ilişkin. Elinizdeki eser, birikim süreci ile organizasyonel değişim arasındaki ilişkiyi tarif etmek için *organizasyonel denge* kavramını tartışmaya açıyor. Sabit sermayenin ayrıntılı bir analizi, kanımca, yine, organizasyonel dinamiklere dair tartışmaya bir katkı olarak okunabilir. Bir diğer katkı ise, sermaye döngülerine yönelik ilginç bir kavramsallaştırma: *gerekli çevrim zamanı*. Gerekli emek zamanı kavramından hareketle, özellikle *Kapital'in* ikinci cildindeki temel bir tartışmayı son derece somut şekilde kapsayan bu öneri, okura çarpıcı gelebilir.

Bu katkılar bir bütünlük içinde ele alındıklarında, Harvey'in temel projesinin ne olduğuna dair bir fikir edinebiliyoruz. Harvey, bu eseri kendi dönemine bir cevap olarak yazarken alternatif kuramsal bir çerçeve çizmesi gerektiğinin farkındaydı. Ekonomi politik içinde mekân kavramının nereye oturması gerektiği meselesine ilişkin yaptığı orijinal saptamalar, bu katkının belkemiğini oluşturuyor. Bu nedenle, eserin hareketlilik kavramına vurgu yaptığını okur farkedecektir. Bu temanın, aslında tezin bütünlüğünü sağlayan temel unsur olarak ön plana çıktığı söylenebilir. Devalüasyon kavramı, bu açıdan, metnin genelinde son derece merkezi bir rol üstleniyor. Farklı sermaye biçimlerinin devalüasyonuna yol açan etmenler, *Kapital'in* genel çerçevesi içinde ele alınıyor ve bu etmenlerin mekânsal arka planı tarifleniyor. Bu sayede, okur, bir makinenin devalüasyonu ile paranın devalüasyonu arasındaki ilişkiyi rahatlıkla kurabiliyor.

Diğer taraftan, *Kapital'deki* genel mekân kurgusu, yukarıda bahsedilen üç aşamalı bir kriz kuramı içinde sunuluyor. Bu bağlamda, krizlerin *mekânsal tamirleri* gerektirdiği savı, 1970'lerin düşünsel ve tarihsel iklimi içerisinden çıkan bu yaklaşımı şekillendiriyor. Merkez ekonomilerin ciddi bir buhran yaşadığı bu on yıl, birçok Marksist'e krizden ne anlamamız gerektiği sorusunu bir kez daha sordurttu, çünkü deneyimlenen buhrana verilen kurumsal ve siyasi tepkiler, o döneme kadar görülmemiş ve bu nedenle kuramsallaştırılmamış bir mahiyette idi. *Mekânsal tamir*, bu arka plan içinde, sermayenin bir sonraki stratejik adımını anlayabilmek için ortaya atılmış ve kendi döneminin ruhunu son derece başarılı şekilde yakalayan bir kavramsal icat. Bu nedenle, okurun bu kavramın metinde ne şekilde geliştiğine dikkat etmesi faydalı olabilir.

Bu ve buna benzer birçok fikri Türkçe'ye kazandırma çabasıyla çevirdiğimiz bu eser benim düşünsel gelişimime de önemli katkılarda bulundu. Bu katkıların herhalde en önemlisi Marx'ın genel yaklaşımına dair yazmayı planladığım çalışmanın altyapısı için bu eserin bana sunduğu bilgiler ve ipuçları. Bu nedenle, eserden birinci elden etkilenmiş olan bir kişi

olarak bu çalışmanın taslağını okurla paylaşmak isterim. Kısacası bu ön-söz Harvey'in eserinden ziyade Harvey'in koyduğu hedefe (yani *Kapital*'i bugünden hareketle yeniden okumaya) yönelik çabalarımın bir özetini sunacak.

BİR ANTROPOLOG OLARAK MARX

Öncelikle Marx'ı düşünsel disiplinler bağlamında nereye oturtmamız gerektiği sorusu ile başlayabiliriz. Marx, kendi döneminin birçok önemli düşünürü gibi birden fazla disipline hitap eden konuları ele aldı. Analizinin merkezinde, üretim ilişkilerinin tahlili yattığı için, birçoğumuz Marx'ı bir iktisatçı olarak konumlandırırız. Marx'ın erken dönem yazılarına yoğunlaşan bazılarımız ise, felsefi katkılarını ön plana çıkarırız. Her ne kadar devlet hakkında yazdıkları neredeyse kasıtlı olarak yarım bırakılmış olsa da, sınıf siyasetine yaptığı vurgu, bazılarının Marx'ı bir siyaset bilimci olarak tarif etmesine yol açar.

Ben, bu tercihlere katılmıyorum. Marx'ın düşünce pratiğinin bugünün hâkim disiplinleri içinde temelde nereye oturduğunu bir soru olarak ele alırsak –ki bunun beyhude bir çabadan ziyade, kafa açıcı bir egzersiz olduğunu düşünüyorum-, bu disiplinin adı antropolojidir. Marx, sermaye birikiminin genel toplumsal süreçleri belirlediği bir toplumun (yani kapitalist toplumun) tarihsel etnografisini yapmıştı. Okurun aşına olduğu bir benzetmeden yola çıkarsak, Malinowski'nin Kula mübadelesine dair incelemesinden hareketle Papua Yeni Gine'deki Trobriand takımadalarında yaşayan insanların toplumsal dokusunu analiz etmesine benzer bir şekilde, Marx, kapitalist toplumu şekillendiren temel dinamikleri ortaya koymaya çalıştı (Malinowski 1920 ve 1922).

Malinowski'nin incelediği bu mübadele toplumsal düzeni şekillendirir ve Kula adı verilen kullanım değeri olmayan ama kendi başına sembolik anlamı olan nesnelere bu mübadelede fetişleştirilir. Kapitalist toplumun birçoğumuz için son derece rasyonel gözükken üretim ilişkileri de, benzer şekilde, bir fetiş üretiyor ve bu fetiş, üretim ilişkilerinin devamını sağlıyor. Kapitalist üretim ilişkilerinin karmaşıklığı, bu fetişin görünürlüğünü azaltıyor ve bu sayede, gündelik hayatın içinden topluma bakan bireyin antropolojik bir perspektif kazanmasının önüne geçiyor. Yani başka toplumlara antropolojik bir çerçeveden bakan düşünür, bu baktığı toplumdaki fetişleşmeleri teşhis edebilirken, sermaye birikimi dolayısıyla şekillenen kendi toplumunun ürettiği fetiş görme yetisini yitiriyor. Kapitalist toplum her yönüyle akla dayanan bir 'yapı' olarak kendini ortaya koyuyor.

Bu sorunun farkında olan Marx'ın kullandığı yöntem, bir antropoloğun kullandığı yöntemden özü itibarıyla farklı değildir. Bu yöntem, kapitalist toplumu şekillendiren fetiş tarihsel analiz vasıtasıyla açığa çıkarır ve toplumsal dinamiklerin başat öğelerini ortaya koyan bir yaklaşım sunar.

Elbette, bu bakış açısının, yüzeysel bir antropolojik anlatıdan belli başlı farkları var. Örneğin, Marx'ın özellikle geç dönem eserlerinde birçoğumuza yanıtlan bir iktisat vurgusu mevcuttur. Bu, birçoklarını, Marx'ın kuramında üretim ilişkilerinin (ya da altyapının) önceliğe sahip olduğu fikrine götürür.

Bu fikir, temelsiz değildir. Marx, gerçekten de üretim ilişkilerinin analizinin kapitalist toplumu anlamamızda başat bir rol oynadığını sıklıkla vurgular. Fakat üretim ilişkilerine yapılan vurguyu dikkatle incelemek gerekiyor.

Öncelikle şunu belirtmek lazım. Elbette ki, her toplum için, üretim ilişkilerinin teknik ve toplumsal öğeleri hayati bir önem arz eder. Bu bağlamda, her çağın kendine has üretim ilişkilerine yoğunlaşmadan, o çağın ruhunu anlamanın mümkün olmadığını söylemek, herhalde yeni bir önerme olmasa gerek. Diğer taraftan, sermaye birikiminin hâkim olduğu bir toplumda, üretim ilişkilerinin son derece kendine has bir diğer özelliğini burada vurgulamak faydalı olabilir: Toplumsal dinamikleri şekillendiren başat fetiş, kapitalist toplumda bizzat üretim ilişkilerinin içine masdedilir ve bu fetiş, bu üretim ilişkilerini devam ettirir. Yani fetişin, üretim ilişkilerinin işlevselliğinden bağımsız bir sembolik mevcudiyeti söz konusu değildir.

Kapitalist toplumun bu ayırt edici yönü, Marx'ı üretim ilişkilerinin analizine yoğunlaştırdı. Fetiş üretim ilişkilerine içkin ise ve üretim ilişkilerinden doğuyorsa, kapitalist toplumun etnografisinin başlangıç noktası ve nihai nesnesi, üretim ilişkileri olmalıydı. Marx'ın düşünsel gelişimine baktığımızda, bu fikir daha somut hale gelir. Erken yazılarında, sivil topluma yaptığı vurgu, aslında geliştirmek istediği antropolojik bakış açısına dönük arayışın bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Sonraları, kapitalist toplumun barındırdığı ve kapitalist toplumu yeniden üreten fetişin farkına vardıkça ve bu fetişin bizzat üretim ilişkilerinin bağrında yattığını anladıkça, aslında gayet isteksiz şekilde, ekonomi politiğin eleştirisine yöneldi. Kapitalist toplumun etnografisi, ancak üretim ilişkilerinin antropolojik analizi neticesinde ortaya çıkabilirdi. Üretim ilişkilerinin antropolojik analizinin konusu ise, bu fetişin ortaya çıkaran toplumsal eğilimler olacaktı. Bu eğilimler, ekonomi politiğin *eleştirisi* ile saptanacaktı. Marx da, elinden geldiğince bunu yapmaya çalıştı.

Marx'ın bazılarının 'peygambervari' olarak nitelediği siyasi duruşu, yani işçi sınıfı mücadelesinin bildiğimiz hali ile tarihin sonunu getireceği iddiası da, tam olarak bu bakış açısının bir ürünüdür. İki nedenle...

Birincisi, ilk defa fetiş, doğrudan üretim ilişkilerine massedilmiştir. Yukarıdaki benzetmeden hareketle, Kula mübadelesi üretim ilişkilerini belirlemesine rağmen, toplumsal rolü itibarıyla bu üretim ilişkilerinin

dışında tarif edilir. Bu örnekte, fetiş, (doğa ile olan ilişkinin toplumsal dolaşımı olarak tarif edebileceğimiz) üretim faaliyetinin zıddı ya da yadsıması olarak ortaya çıkar. Kapitalist toplumda ise, fetiş, üretim ilişkilerinin amacını ve sonucunu tanımlamaktadır. O zaman, fetişin tarifi, üretimin toplumsal doğasının tarifi anlamına gelir. Dahası, birinci tarif yapılabildiğinde, ikinci tarifi ortaya koymak mümkün olur. Yani ipleri ele almak (belki de ilk defa) mümkün.

Bu nedenle ve ikincisi, bu fetişin analizi, ilk defa bu toplumun içinden çıkan bireyler tarafından yapılabilmektedir. Yani kapitalist toplum, kendine bakabilecek antropoloğu (yani devrimci özneyi) ortaya çıkarmaktadır. Bu durumun kapitalist topluma özgü olması, tam olarak, üretimi deneyimleyen öznenin üretimi deneyimlediği için fetişin farkına varabilmesinde yatmaktadır. Bu, Marx'ı çok heyecanlandıran bir bulgu idi. Eğer kapitalist toplumun içinden çıkmış sıradan bir birey olarak Marx, kapitalist toplumun üstüne oturduğu fetişin tarifi edebiliyorsa, o zaman, toplumun ilk defa kendi üretim ilişkilerine massedilmiş fetişin tahlil etmesi ve bu fetişin ötesine geçmesi mümkün olabilecekti/olabilir. O zaman, kapitalist toplumun içinden çıkan bireylerin, geri kalanlara fetişin anlatmaları ve toplumun (kendi yarattığı) fetişin ilgası için mücadele etmesi siyasi bir ihtimal olarak ortaya çıkar. Bunu gerçekleştiren bir toplum da, artık kendi (sosyolojik) kaderini tayin edebilir. Bunun da kısaca tarifi bildiğimiz hali ile tarihin sonu ya da komünizmdir: Toplumun, kendi sorunlarına toplumsal çerçeveden bakarak, bu sorunları adım adım aşabildiği yeni bir medeniyet.

Marx, bu aydınlanma halinden sıyrıldıktan sonra, fetişin tariflemeye girişti. *Kapital*'i, işte bu çabanın bir ürünü olarak görmek mümkün. Engels'le birlikte tüm dünyaya seslenme cüretini bulduğu *Manifesto*'sunda, aslında tam olarak neyi tariflediğinden emin olmasa da, fetişin sonuçlarını anlatmaya çalıştı. Kapitalist toplum, sürekli krizlere gebeydi, sürekli yoksulluk üretiyordu, insanı doğadan ayıran ve bu nedenle kendisini ayrı bir tür haline getiren en değerli hazinesini, yani emeğini, kendisini insan olmaktan çıkaracak şekilde bir baskı aracına dönüştürüyordu. Fakat tüm akıldışı süreçler, herkese son derece mantıklı gözüküyordu: Acı, yaşanması gereken bir deneyimdi, çünkü gerçek olan akli idi.

Bu saptamalar, genel bir analizden ziyade semptomlara dair bir teşhisten ibaretti elbette. Fetişin esaslı bir tanımı yapılmamıştı, sadece etkilerinden bahsediliyordu. Burada, tekrar Marksizm'le haşır neşir olan birçoklarına dönük bir eleştirimi dillendirmek isterim. Birçoğumuz işte bu semptomların teşhisinin Marx'ın en büyük bulguları olduğunu düşünüyoruz ve maalesef yanılıyorz. Bu nedenle, birçoğumuz için, örneğin 'kriz' mefhumu, üretim ilişkilerinin krizi olarak ortaya çıkıyor. Semptomu olguya ikame ederek, Marx'ın öncül teşhislerini, asıl söylemek istediğinin

üstünü örtecek şekilde ön plana çıkarıyoruz. Oysa ki, Marx, bu semptomları tespit ederken sadece bir girizgah yaptığının farkındaydı. Marx, burada durmadı, duramazdı.

Yani eğer bir Genç Marx'dan bir de Olgun Marx'dan bahsedeceksek, bu ayrımı, felsefe ve bilim ikilemi üzerinden kurmak yanıltıcı olacaktır. Marx'ın erken dönem eserleri, kendi tarihsel etnografisinin nesnesini bulma çabalarını yansıtır. *Kapital* ise, bu nesnenin tarihsel etnografik bir incelemesidir.

BİR FOLKLORÜN ETNOGRAFİSİ OLARAK KAPİTAL

Peki bu nesne nedir? Bu bir fetiştir ve biz, bu fetiş *değer* olarak adlandırıyoruz.

Kapitalist toplum içerisinde, tüm toplumsal ilişkiler gittikçe daha fazla şekilde değer mefhumu etrafında şekilleniyor. Her şeyin bir diğer şeyle kıyaslanabildiği, bu kıyasın birçok durumda niceliksel olarak tarif edilebildiği ve bu niceliklerin sembollerle ifade edilebildiği bu toplumda, kıyaslanabilirlik, gelişigüzel bir süreci değil, toplumun bekasını belirleyen üretim ilişkilerinin merkezini teşkil ediyor. Bu kıyaslanabilirlik olmadan, toplum, bırakın yeni zenginlikleri, kendini dahi yeniden üretmiyor. Bu kıyaslanabilirlik aynı zamanda, kişisel algıyı, bireyin dünyaya ve yaşama bakışını şekillendiriyor.

Nasıl her şeyin bir değeri olduğunu düşünabiliyoruz? Bu fikri bize kim aşıyor? Bu kadar absürt bir fikir, nasıl oluyor da toplumdaki hemen her etkileşimi tarifliyor ve hatta tanımlıyor?

Kapital, bu soruları üç temel tema etrafında ele alıyor. Her ne kadar, bu eserin tamamlanıp tamamlanmadığı hâlâ tartışılan bir konu olsa da ve *Kapital*'in kendisini bir fetiş haline getirmekten hiçbirimizin bir çıkarı olmasa da, *Grundrisse*'den doğru *Kapital*'in fikri mimarisine baktığımızda, bu üç temanın kendisini açık şekilde ortaya koyduğuna inanıyorum.

Öncelikle, değer kavramı, Marx'a göre bir homojenleşme süreci neticesinde kendini toplumsal düzlemde bir fetiş olarak hâkim kılar. Nesnelerin, fikirlerin ve faaliyetlerin birbirleriyle niceliksel olarak mütekabiliyetleri ya da kıyaslanabilirliklerinin olması, kapitalist üretim ilişkilerinin temelini oluşturur. Fetiş, bu mütekabiliyetin gerçekleştiği şeyleri kapsayan kümenin genişliği neticesinde ve bu mütekabiliyet niceliksel olarak ifade edildiği için ortaya çıkar. Her 'şeyin' bir 'değeri' vardır. Daha doğrusu, her 'şeyin' bir değeri olmalıdır.

Kapitalist üretim ilişkilerinin analizi de, her 'şeyin' bir 'değer' takınmasını sağlayan toplumsal süreçlerin incelenmesidir. Diğer bir deyişle, değer, hal-i hazırda mevcut bir 'takı' ya da 'özellik' değildir. 'Şeyler' arasındaki ilişkiyi kuran soyut mekândır. Ve bu mekânın üretilmesi gerekir. Bu bağlamda, mütekabiliyete yol açan bu soyut mekânı ortaya çıkarmak, üretim

ilişkileri içinde bir nihai hedef halini almaktadır, çünkü failer ve ürünleri son derece çeşitlidir. Faaliyetler sürekli yeni nitelikler arz ederler. O zaman, mesele, dünyada düşünebileceğimiz her 'şeye' bir nicelik atfetmeyi gerektiren 'değer'in nasıl yaratıldığını anlamaktır.

Bu bağlamda, *Kapital*, *kapitali* yani fetişin bir soyutlama biçiminde cisimleşmiş halini ortaya çıkaran üç temel toplumsal dinamiği ya da süreci ele alıyor. Bu toplumsal süreçler, sırasıyla tekil emeklerin, emek süreçlerinin ve kârların (dolayısıyla, bedenlerin, yerlerin ve sembollerin) her birinin homojenizasyonunu sağlarlar ya da bu homojenizasyona karşıt şekilde etkilerde bulunurlar.

Kapital'in birinci cildi, tekil emeklerin ve dolayısıyla bireysel üretken faaliyetlerin kapitalist emek süreci içinde homojenize olmalarını ve 'gerekli emek zamanı' kavramını somutlayacak şekilde bir 'emek gücü' olarak ifade edilebilmelerini sağlayan toplumsal ve organizasyonel süreçleri tartışmaya açar. Marx, bu tartışmayı, artı-değer kavramı üzerine inşa etmekte, çünkü bu üç temel toplumsal sürecin her birinin arkasında yatan güdüyü tanımlamak, kuramın bütünlüğü açısından hayati bir önem taşımaktaydı.

Buna göre, özne ve yapı arasındaki girift ilişkiye dair çarpıcı saptamalar, birinci cilde damgasını vurur. Sermayedar, bireysel faaliyetleri fabrika sistemi içinde homojenleştirerek tekil emekçileri bir işçi sınıfına dönüştürmektedir, çünkü bireysel faaliyetleri ancak bu şekilde azami seviyede sömürebilir. Diğer taraftan, tekil sermayedarın bu tekil çabası, genel olarak 'gerekli emek zamanı' kavramını toplumsal düzlemde somut bir kategoriye dönüştürür ve bu şekilde, emeğe genel geçer bir 'fiyat' biçilebilir. Bu bağlamda da, değer yaratıcısı olan emek ile kendi ürünleri arasında bir mütekalibiyet ilişkisi kurulabilmektedir. Bu ilişki paradoksaldir, çünkü ücret, üretilen metaya atfedilen değerden daha küçük bir niceliğe denk düşer. Emekçi kendine ödenen ücretle (bir nicelik), kendi ürettiği metayı (bir nicelik olarak tarif edilen somut ürün) satın alamaz. Bu da, bizi artı-değer kavramına götürür. Diğer taraftan, emek ve metayı birlikte kapsayan bir niceliksel mütekalibiyet bağının kurulması ile, değer, üretim ilişkilerinin merkezine oturması mümkün olur. Marx, bu bağlamda, *meta fetişizmi* kavramını ortaya atar. Bu kavram, değer fetişinin oluşum sürecinin en somut aşamalarından birini ifade eder. Değer sermayede, sermaye metada cisimleşmektedir. Bu nedenle, fetiş, somut nesnelere cisimleştirdiği somut ilişkilerden doğmaktadır. Fetiş, birçok simgede somutlanmaktadır. Dolayısıyla, fetiş, 'gerçektir'.

Bu çerçeveden baktığımızda, birinci cildin 'fikri mimarisini' anlamak kolaylaşıyor. Herhalde 'Marx, *Kapital*'e neden metanın tanımı ile başladı' sorusu, bu eseri okuyan herkesin kafasını meşgul etmiştir. Birinci cildin bu ilk kısmındaki büyük oranda kavramsal mahiyette devam eden tartışma,

Grundrisse'deki fikri zemini de hesaba katarsak, işte bu mütekabiliyet meselesini merkeze oturtma çabasının bir ürünü olarak görülebilir.

Bir kez bu sorunsal merkeze oturdu mu, para ile sermaye arasındaki farklılık ve ilişki önem kazanmaktadır. Para, şeyler arasındaki niceliksel ilişkiyi/mütekabiliyeti sağlayan bir semboldür. Bu sembolün toplumsal olarak önemli bir rol oynayabilmesi ise emeğin bu sembol vasıtasıyla harekete geçirilebilmesi neticesinde mümkün olacaktır. Peki, emeği kim, hangi saikle harekete geçirir? Daha önce vurguladığım üzere, özne-yapı ilişkisine dair tutarlı bir cevap verme kaygısı ile, Marx, artı-değer kavramını ortaya atar. Yani ilk başta bahsedilen değer kavramının toplumsal anlamda bir karşılığının olabilmesi için, bu kavramın toplumsal ilişkilerde, yani sömürü ilişkilerinde, bir işlevinin olması gerekir. Değer bu ilişkileri tanımlar (yani sömürüyü tarif eder) ve bu ilişkilerin devamını sağlar.

Bu nedenle, para, herhangi bir sembol olmaktan çıkar ve 'emeği harekete geçiren başat toplumsal ilişki' olarak tanımlayabileceğimiz 'sermaye'ye dönüşür. Bu aşamada, birinci cildin üçüncü bölümünde anlatı ciddi bir viraj alır. Değerden, paraya ve emek-para ilişkisine doğru ilerlerken, birden kendimizi 'artı-değer' kavramı ile karşı karşıya buluruz. Mesaj açıktır: Mesele, bazılarının iddia ettiği gibi, ücretli emeğin bir sömürü ilişkisini barındırdığını kanıtlamak değildir sadece. Hatta, kanımca, bu, *Kapital*'in genel çerçevesi içinde yanal kalan bir tezdır, çünkü çok açıktır. Birinci cildin üçüncü bölümünde, artı-değer kavramının takdim edilmesi suretiyle, değer ne olduğuna tartışmasına geri dönülür, çünkü paranın sermayeye dönüşmesiyle birlikte, değer adlı soyutlamanın toplumsal bir somutluk kazanması sürecinde emeğin oynadığı rol tarif edilmelidir. Eserin adı da herhalde bu nedenle *Kapital*'dir: Değeri, hâkim fetiş haline getiren ilişki.

Tam da bu nedenle, birinci cildin üçüncü, dördüncü ve beşinci bölümlerinde, mutlak ve nispi artı-değer kavramları ortaya atılmakta, bu kavramlar arasında net bir ayırım yapılmakta ve bu ayırımın önemini vurgulamak için uzunca bir tartışma sunulmaktadır. Bu ayırımın önemi, birçoklarına göre, kapitalist emek sürecinin organizasyonel niteliğini ortaya çıkarmasında yatmaktadır. Bu saptamaya katılmıyorum. Kapitalist emek sürecinin üretkenliğin arttırılmasına dönük eğilimi, sadece sermayedarlar arasındaki rekabete yapılan bir atıfla açıklanabilirdi ve bu tip bir açıklama herhalde sağduyuya ters düşmeyecekti.

Halbuki Marx mutlak ve nispi artı-değer kavramlarını önerirken, sermayedarın fetişe, yani değere dönük yönelimini anlamaya çabalıyordu. Ancak her 'şeyin' bir fiyat etiketi olduğu zaman, sermayedar toplumsal iktidarını kurabilir. Bunu mümkün kılabilmek için de, değer bizi saran nesnelere, faaliyetleri ve ilişkileri niceliksel olarak gittikçe genişleyen bir ölçekte tanımlayabilmesi gerekir. O zaman, kapitalist üretim ilişkileri, değer

gittikçe daha kapsayıcı hale geldiği bir süreç vasıtasıyla varlığını sürdürebilir. Bu genişleme de, nispi artı-değer, emek sürecinin başat amacı haline geldiği zaman gerçekleşecektir.

Bu noktadan hareketle, Marx, birinci cildin altıncı bölümünde, ücret kavramını tartışmaya açar. Bu bölüm, nispi artı-değer üzerine olan tartışmanın mantıki bir uzantısıdır. Emegin niceliksel sembollerle ifadesi, nispi artı-değeri mümkün kılmaktadır. Okurun dikkatini tekrar kurguya çekmek istiyorum. Ücretlere dair olan tartışma, eserin başlangıç bölümlerinde yer almıyor, çünkü parçabaşı ve zamana dayalı ücretlendirme arasındaki ayrımın üretim ilişkileri içindeki rolünü ancak nispi ve mutlak artı-değer kavramlarının toplumsal önemini kavradıktan sonra anlayabiliyoruz. Diğer türlü, bu ayrım, benim de saha araştırmalarımnda sıklıkla düştüğüm bir hatadan hareketle anladığım üzere, sadece organizasyonel gerilimler bağlamında bir önem arz ederdi.

Bu tartışmanın arkasından, Marx, kapitalist üretim biçimini şekillendiren temel güdüyü, yedinci bölümde ifade edebilmekteydi. Bu güdüyü, basit yeniden üretim ve genişleyen yeniden üretim kavramları arasındaki farka işaret ederek ortaya koydu. Basit yeniden üretim, yani üretim öğelerinin kendilerini yenilemelerinden ibaret faaliyetler bütünü, Marx'ın değer kavramına ilişkin kuramının önemi anlaşılmazsa, kapitalist toplumlar için 'mükemmel' bir çözüm olarak ortaya çıkar. Marx, herhalde bu tip bir yanılığının önüne geçmek için, basit yeniden üretimin kapitalist toplumlarda mümkün olmadığını kanıtlamaya çalıştı.

Aynı bölüm içinde, kapitalist üretimin gittikçe genişleyen bir ölçekte yeniden üretildiğine dair saptama, bu cildin en vurucu bulgularından biri. Marx, birinci ciltteki bu vurguyu, herhalde, kapitalist emek sürecinin nedeni olan sömürünün, emekçi ve sermayedar arasındaki tekil ilişkiden kaynaklanmadığını göstermek için yapmıştı. Saptamayı hatırlatmakta fayda var. Ana mesele, hâkim fetiş olan değerın modern dünyayı kendine nasıl biat ettirdiğini anlamak. O zaman, emekçi ve sermayedar arasındaki tekil ilişkinin başat toplumsal dinamikleri nasıl ürettiğini ve bu toplumsal dinamiklerin bu tekil ilişkiyi nasıl yeniden ürettiğini ortaya koymak son derece önemli bir sorun. Bu nedenle, birinci ciltteki analizin özne-yapı ilişkisine dair anlatısını bir bütünlüğe erdirdiği yer, bu bölüm.

Öte yandan, ilkel ya da öncül birikim üzerine olan son bölümün bu ciltteki rolünü birçokları anlamakta güçlük çekmiştir. Harvey de bu soruyu soruyor ve okur cevabı ilerideki sayfalarda görecektir. Kanımca, bu son kısım bir 'ek' olmaktan ziyade, esere içkin bir bölüm olarak ele alınmalı, çünkü birinci cildin bu bölüme kadar emegin homojenizasyonuna ilişkin değinmediği temel konu, emegin bir değeri olmadığı bir durumda, kapitalist üretim ilişkilerinin toplumsal satıhta belirleyici olup olmayacağı sorusu.

Yani nesnelere mütekabiliyeti söz konusu iken (ve bu nedenle, nesnelere için bir piyasa mevcut iken) ve emeğe bu nesnelere karşılık gelen bir değer atfedilmemiş iken, kapitalist üretim ilişkileri toplumda hâkim olabilir mi?

Bu bölüm, işte bu tip bir durumun imkânsızlığına işaret etmek için bu ciltte yerini alıyor. Bu vurguyu da, bir önceki bölümde cevaplanmamış bir soruya cevap vermek için yapıyor: Kapitalist üretim neden artan bir ölçekte genişlemelidir? Bu soru, emeğin değere mahkûm kılınmadığı kolonyal projelerin, başarısızlığa mahkûm olduğunu gösteren bir tartışma ile cevaplanıyor. Emeğe değer biçilmesini hazırlayan somut toplumsal koşullar, emeğin artı-değer ortaya çıkardığı üretim ilişkileri içine doğar. Yani 'artı-değer' yoksa, emeğin 'değeri' de yoktur. Bu durum, emeğin değeri ile ürettiklerinin değeri arasında zorunlu bir mütekabiliyetsizliğin olduğuna işaret eder. Bu mütekabiliyetsizlik, üretim ölçeğinin genişlemesini zorunlu kılan temel nedendir. Bu bağlamda, bu bölümün bir 'ek' değil, bu cildin temel tezinin başat bir unsuru olduğunu görebiliyoruz. Her 'şeyin' bir değerinin olduğu toplumu üretme hedefinin kapitalist üretim ilişkileri için alternatifsizliğini göstermeden *Kapital*'in birinci cildi kendi asli görevini yerine getiremezdi. Yani içinde yaşadığımız toplum, çok radikal bir siyasi projenin ürünüdür.

Bu düşünce akışını takip edersek, *Resultate*'nin neden *Kapital*'in birinci cildine dahil edilmediğini de anlayabiliriz. Mevcut basımlarda bir ek olarak konan bu bölüm, organizasyon kuramı için çok önemli saptamalarla dolu. Örneğin, bu bölümde, Marx, daha sonraları çok vurgulamadığı 'emeğin yoğunluğu' kavramını ortaya atar. Buna göre, üretkenliği, makine (ya da daha genel bir çerçevede üretim organizasyonu) ve emekçi arasındaki tekil ilişkinin ötesine taşıyarak, emekçinin bireysel faaliyeti ile ilişkisi çerçevesinde kurgular. Bu ve buna benzer birçok tartışma, bu bölümü, özellikle emek sürecinin analizi açısından son derece değerli kılar.

O zaman, neden bu bölüm metnin ana gövdesi içinde yer almadı? Bu, *Kapital*'in 'fikri mimarisine' ilişkin tezimi destekleyen bir sorudur. Diğer bir deyişle, daha önceki tartışmalarla birebir alakalı gibi gözükmeyen bir ilkel birikim/kolonyalizm tartışması metinde yer alırken, eğer birçoklarının iddia ettiği üzere, birinci cilt temelde kapitalist emek sürecini kuramsallaştırmak için yazıldıysa, bu analiz için merkezi bir öneme sahip *Resultate*, metinde neden yer almadı?

Bu sorunun cevabı, ancak *Kapital*'in üç cildine bütünlüklü şekilde bakılırsa verilebilir. Birinci cilt, emeğin sermaye ile içine girdiği organizasyonel ilişkiyi kuramsallaştırmak için yazılmamıştı. Bu, genel kuram içindeki temalardan sadece biriydi. Asıl ele alınan mesele, tekil emeklerin emek gücü kavramı içinde toplumsal satıhta somutlanması vasıtasıyla homojen hale getirilmelerinin, genel sermaye birikimi sürecine ilişkin rolünü

anlayabilmektir. Bir fetiş olarak değerın ortaya çıkması adına bu homojenizasyon süreci olmazsa olmaz bir koşul olduğu için, birinci cilt, bu sürece yoğunlaştı. Emek sürecinin organizasyonel dinamiklerinin incelemesi de, ancak bu genel çaba içerisinde faydalı olduğu oranda eserde yer buldu. Bu nedenle, *Resultate*, organizasyonel dinamiklere ilişkin saptamalarının değerine rağmen eserin dışında kaldı. Bir düşünürün, eserinin iç tutarlılığını sağlamak için böyle bir fedakârlık yapması gerçekten saygı uyandırıcı.

Kapital'in ikinci cildi ise, Marksist kuramcılar için en ciddi kafa karışıklığı kaynağıdır. Mandel'i takiben, eserin neredeyse bir üvey evlat muamelesi gördüğünü söylemek mümkün. Kavramsal bir dil kullanılması, kapitalist üretim ilişkilerine dair eleştirel vurguların seyrekleşmesi ve tarihsel örneklerin tutumlu şekilde sunulmaları, birçoklarının bu cilde dair ilgisini köreltir. Bu tutum aslında son derece şaşırtıcı, çünkü bu cilt, birinci ve üçüncü cilt arasında kurulması son derece güç bağlantıları ortaya atarken, kapitalist toplumun temel kurgusuna dair en temel ilişkileri somutlaştırmakta. Bu ilişkiler, değerın ortaya çıkmasını sağlayan bir ikinci homojenizasyon süreci bağlamında anlaşılabilir; yani emek süreçlerinin homojenizasyonu.

Bu aşamada, bir hatırlatma yapmakta fayda var. *Kapital*'in birinci cildi, emekçilerin sonsuz çeşitlilikteki faaliyetlerinin birbiriyle mukabil kılınma sürecini kuramsallaştırmaktadır. Bu sürecin nasıl gerçekleştiğini anlatırken de, bizi bu sürecin, değerın hâkim fetiş haline gelmesi için gerekli olduğuna ikna etmeye çalışmaktadır.

Fakat tekil emeklerin emek gücü olarak homojenleşmesi, bu sürecin tamamlanması için tek başına yeterli değildir. Emekçilerin eylemleri ve ürünleri, bir emek süreci içinde birbirleriyle eşdeğer kılınırlar. Toplumda, çok sayıda emek sürecine yaslanan sayısız üretim faaliyeti vardır. Bu emek süreçlerinin birbirine benzeşmediği bir toplumda, emeklerin ve dolayısıyla ortaya çıkan ürünlerin birbiri ile mütekabiliyeti mümkün olmayacaktır.

O zaman, değer kavramının toplumsal ilişkileri şekillendirdiği bir toplumda, emek süreçlerinin de bir homojenizasyon sürecinden geçmeleri gerekir. İkinci cilt, işte bu homojenizasyon sürecinin arkasında yatan nedenleri ve sürecin kendisini anlatır.

Bu cilt, çok daha yalındır. Bu 'suçu', Engels'in üzerine yıkabiliriz belki ve eğer yaşasaydı, Engels de günah keçisi olmaktan herhalde şikayet etmezdi. Fakat yalınlığın tek nedeni, editörün Engels olması değildi elbette. Bu aşamada Marx'ın ilgilendiği konu, emek süreçlerinin çeşitliliğinin sermaye döngülerinin arasındaki girift ilişkiye nasıl uyum sağladığı meselesi idi. Konunun sadece Marx için değil, tekil sermayedar için de karmaşıklığı ortadadır. En üst soyutlama seviyesinde ifade edilen bir paraseymaye biçimi (örneğin, ikinci seviyeden bir türev) ile on kişinin çalıştığı

bir atölyede üretilen bir pijama arasındaki mütekabiliyet nasıl sağlanmaktadır? Mesele, bununla sınırlı kalmıyor, çünkü aynı para-sermayenin kaynağı olduğu düşünülen başka bir coğrafyada planlanan (henüz gerçekleşmemiş) bir petrol rafinerisine (ya da projesine) ilişkin emek süreci ile pijamayı meydana getiren emek süreci arasında bir özdeşlik kurulamadığı taktirde ne pijamanın, ne petrol rafinerisinin, ne petrol rafinerisi projesi üzerinden yaratılan türevin, ne de çıkarılması ümit edilen petrolün değeri hakkında bir 'değerlendirme' yapma imkânı kalıyor. Kısacası, farklı emeklerin farklı emek süreçleri içinde gerçekleştirdikleri faaliyetlerin arasında bir özdeşlik kurulabilmesi, değer kavramının kapsayıcı hale gelmesi için kritik bir öneme sahip. O zaman, bir sonraki soru, bu özdeşliği kuran toplumsal sürecin niteliği ve özellikleri olsa gerek.

Tam da bu nedenle, *Kapital*'in ikinci cildi, farklı sermaye biçimlerinin bir tanımı ile başlar. İkinci cildin birinci bölümü, bize, sermayenin sadece emeği işe koyan para olmadığını, üretimde kullanılan ve üretimin neticesinde ortaya çıkan nesnelere de sermaye olduklarını/olabileceklerini anlatır. Bu, aslında son derece yalın ve basit bir saptama olarak görülebilir. Değeri temsil eden her 'şey', emeği işe koşabilmelidir. Fakat bu farklı sermaye biçimlerinin birbirleriyle kurmaları beklenen özdeşlik kendiliğinden ortaya çıkmayacaktır. Her sermaye biçiminin kendine has döngüleri mevcuttur. Para, kendiliğinden bir aşınmaya maruz kalmaz, çünkü tanımı gereği, değeri muhafaza edeceği varsayımı üzerinden parayı kullanırız. Diğer taraftan, para, üretim faaliyeti sayesinde niceliksel bir değişime maruz kalır. O zaman, paranın muhafaza ettiği değer, üretim faaliyetinden bağımsız ele alınamaz. Öte yandan, bu üretim faaliyetinde kullanılan nesnelere de kendine has bir döngüsü mevcuttur. Sürekli genişleyen bir faaliyetler kümesinden bahsettiğimiz için, paranın değeri muhafaza etme işlevi ile bu genişleme eğilimi arasında bir zıtlık söz konusudur. Üretim faaliyetinin sonucu olan metalar ise, paranın tam aksi istikamette sürekli olarak değer yitirmektedir. Metalar, eskir, çürür ve daha da önemlisi tüketilir.

Diğer bir deyişle, bu 'şey'lerin hepsi, emeği üretime koşturmak için kullanılabilir. Bu nedenle, sermayenin farklı biçimleri olarak tanımlanırlar. Fakat gördükleri işlev nedeniyle, farklı şekillerde yeniden üretilirler. Bu yeniden üretimin koşulları üç farklı döngü içinde tarif edilir.

Döngülerin arasındaki ilişkiler, üretim ve gerçekleşme mecralarında sermayenin içine girdiği devir içinde somutlanır. Bu konu, ikinci cildin ikinci bölümünde ele alınıyor. Bu kritik öneme sahip bölüm, hem ilk bölümdeki kavramsallaştırmanın fiili üretim içerisindeki işlevini açığa çıkarır hem de değer, toplam toplumsal sermayenin ortaya çıkış sürecinde neden üretim faaliyetlerini birbirine benzeştirdiği (ya da benzeştirmesi gerektiği) sorusuna cevap aranan üçüncü bölümün temellerini atar.

Buna göre, farklı sermaye döngülerinin her biri, üretim faaliyetinin zamansal organizasyonunu şekillendiren farklı etkiler ortaya çıkarır. Sermayedar, döner sermaye kullanmak zorundadır. Bu nedenle, para-sermaye döngüsünün dinamiklerine uyum sağlamalıdır. Borçlandığı para biriminin diğer para birimleri ile olan ilişkisi, faiz oranlarındaki değişimler, borçların vadesi gibi kendi kontrolünün dışındaki gelişmeler üretimin içkin bir ögesi olur. Diğer taraftan, sabit sermaye döngüsünün kendine has koşulları vardır. Kullandığı ekipmanın fiili aşınma hızı ve teknolojik gelişmelerin sürati, tekil sermayedarı birçok gerilimin içine iter.

Bu üç sermaye döngüsünün etkileşimlerinin bir sonucu olarak, sermayenin hangi hızda devrini tamamladığı sorusu, üretimde canlı emeğin ne oranda kullanılacağı sorusunu kritik hale getirecektir. Bu aşamada, Marx, değişmeyen ve değişken sermaye kavramlarını ortaya atar. Genel çerçevenin tekil sermayedar ve işçiler arasındaki ilişki üzerine kurulu olduğunu düşünen okur için, bu, metnin kurgusuna dair yeni soru işaretleri oluşturur. Bu iki kavramın ilk defa burada kapsamlı biçimde takdim edilmesi, aslında çok da şaşırtıcı değil, çünkü ikinci cildin cevaplamaya çalıştığı temel soru, farklı üretim faaliyetlerinden tekil bir değer nasıl ortaya çıktığı. O zaman, makinenin ve yaşayan emeğin hangi kompozisyonda üretime dahil olduğu sorusuna, üç sermaye döngüsünün arasındaki ilişki bağlamında cevap verilebilir. Yaşayan emeğin üretim faaliyetindeki kullanım oranı (yani sermayenin organik kompozisyonu), sermayenin devri içinde farklı sermaye döngüleri arasındaki ilişkilerin bir sonucudur. Ve bu oran, ancak sermayenin birikimini sağlayan bir artı-değer oranı muhafaza edilebildiği müddetçe sabit kalır. Bu son derece vurucu saptamalar, tekil sermayedarların idare ettiği birbirinden çok farklı emek süreçlerine yaslanan sayısız üretim faaliyetinin, sermaye birikimi süreci içinde değeri ortaya çıkaracak şekilde birbirlerine benzeştiklerini ortaya koymaktadır.

Diğer bir deyişle, Marx, eğer farklı sermaye döngülerini kuramsallaştırmamış olsa idi, farklı sermayedarların hükmettiği emekler arasında neden ve nasıl bir özdeşlik ortaya çıktığını açıklayamazdı. Bu döngülerin arasındaki ilişkilerin oluşturduğu bağlamda hareket eden tekil sermayedarlar, bu bağlamın ortaya koyduğu koşullar içerisinde, kendi üretken faaliyetleri ile diğerleri arasında bir özdeşliği kabul etmek zorunda kalırlar. Kalmazlarsa, el koydukları artık-ürünün, artı-değer haline gelmesi imkânsız hale gelir, çünkü değer kavramı, böyle bir durumda toplumsal geçerliliğini yitirir.

Demek ki, bu cildin ilk bölümünde birbirini takip eden döngüler ve ikinci bölümünde ise eşzamanlı olarak takınılan formlar olarak ele alınan sermayenin farklı biçimleri arasında bir ilişki tarif edilir. Bu ilişki, tekil üreticilerin üretim faaliyetlerini şekillendirmektedir. Bu şekillendirme, temel olarak, değişmeyen sermaye ile değişken sermaye ve daha yerel ölçekte

sabit sermaye ile döner sermaye arasındaki oransallıklar vasıtasıyla kendini görünür kılar. Bu sayede, farklı emek süreçleri homojen bir hal alma eğilimi gösterirler. Bu eğilimin önemli göstergelerinden biri, öncelikle tekil sektörler içindeki üretim faaliyetleri arasındaki benzeşme ile sektörler arasında üretken sermaye akışını sağlayan standardizasyondur. Metalar, bu ilişkilere şahitlik eden abideler olarak etrafımızı sararlar. Genel olarak her arabanın dört pistonu, her çatalın dört dişi olur; inşaat demirlerinin genişliği ve dikiş makinelerinin ayaklarının biçimi standart hale gelir. Bilgisayarların işletim sistemleri bir elin parmaklarını geçmeyecek sayıdadır; bir ülkeden aldığınız traş makinesi, prizın biçimi ve elektriğin voltajı farklı bile olsa her ülkede çalışır. Bu bağlamda, bir ikinci önemli gösterge ise, üretim faaliyetlerinin coğrafi dağılımının rastgele değil, bugünlerde *Küresel Kuzey ve Küresel Güney* olarak tariflenen iki farklı (homojen) yeri oluşturacak şekilde gerçekleşmesidir. Kısacası, üretim yerleri ve coğrafyalarına ilişkin açıklanması gereken bir benzeşme eğilimi mevcuttur.

Ve bu benzeşme eğilimi, toplam toplumsal sermayenin yeniden üretimi ve dolaşımı için hayati öneme sahiptir. Bu eğilim, Marx için o kadar merkezi bir yer tutuyordu ki, ikinci cildin üçüncü ve son bölümü, toplam toplumsal sermayeyi, Quesnay'den ödünç aldığı Üretim Departmanları kavramı ile kuramsallaştırdı.

Bu tercih de, birçokları için gariptir. Gelişigüzel bir seçim gibi gözükmemektedir. Bazılarına göre, Marx'ın konuya hâkim olmaması, bu tercihin nedenlerinden biri olabilir. Bu minvaldeki yorumlara katılmıyorum. Evet, toplam toplumsal sermayenin analizi, birçok farklı metaforla yapılabilirdi ve hâlâ yapılabilir. Yani Marx'ın seçtiği şemayı kullanmak zorunda değiliz. Fakat burada önemli olan, metaforun formel yapısının kapsayıcılığı ya da iç tutarlılığından ziyade, metaforun temel amacıdır.

Marx, *Kapital*'in ikinci cildinin bu son bölümünü, toplam toplumsal sermayenin nasıl farklı iki üretim departmanında somutlandığına ve bu departmanlar arasındaki ilişkinin niteliğinin ne olduğuna dair bir tartışmaya ayırır.

İçkin varsayım şudur: Üretim araçlarını üreten sektörler ve tüketim nesnelerini üreten sektörler, bu iki kategori içinde, üretim faaliyetlerinin niteliği açısından, yani değişken ve değişmeyen sermaye arasındaki oran bağlamında benzeşmektedir. Bu iki kategori arasındaki fark, her bir kategori içinde kalan sektörlerin, üretimin iki başat ögesi olan değişken sermayenin ve değişmeyen sermayenin her birinin yeniden üretimi sağladıkları için somut bir ayrıma işaret eder. O zaman, temel mesele, bu benzeşen sektörlerden oluşan birinci kategorinin (ki buna, Departman 1 diyebiliriz), ikinci kategori (ya da Departman 2) ile olan ilişkisidir. Her iki Departman, kendine has üretim koşulları içinde belli bir üretkenliğe

sahiptir. Bu üretkenlik oranları (ve bu oranların değişimi) arasında bir kopukluk gerçekleşirse (ki gerçekleşmemesi için hiçbir neden yoktur), okurun tanıdık olduğu 'krizler' ortaya çıkar.

'Kriz' meselesi, Marksistler'i uzun zamandır meşgul ediyor ve etmeli de. Fakat okurun dikkatini, bu cildin genel kurgusuna çekmek istiyorum. Marx, kanımca, bu cildi, bir 'kriz kuramı' ortaya atmak için yazmadı. Tekrarlamak gerekirse, bu tip bir fikri ortaya atmak için, bu tip bir kavramsal bagaja da gerek yok zaten. Farklı sektörler arasındaki üretkenlik farklarını vurgulamak, bu tip bir sonuca ulaşmak için yeterli olur.

Buradaki asıl mesele, bahsedilen iki Departman'ı ortaya çıkaran süreçleri anlayabilmek. Bu süreçlerin tekil üretim faaliyetleri arasında benzeşmeye yol açan bir eğilim yarattığını iddia etmek, bu bağlamda, çok daha çarpıcı bir saptamayı ortaya çıkarıyor. Sermaye birikiminin devamı, tekil üretim faaliyetlerinin bir Üretim Departmanı ortaya çıkarabilecekleri oranda benzeşmelerine bağlı, çünkü bu tip bir benzeşme olmadan, faaliyetler arasındaki özdeşlik kurulamıyor. Bu nedenle de, üretilen şeylerin arasındaki özdeşlik ortadan kalkıyor. Bu da, değer adlı fetişin, toplumsal bir gerçeklik haline dönüşmesinin önünü keser.

O zaman, *Kapital*'in ikinci cildi, kapitalist üretim ilişkilerinin hâkim olduğu bir topluma dair bir ikinci homojenizasyon eğilimini tarifler. Hatırlatmak gerekirse, birinci ciltte bahsedilen eğilim, tekil emeklerin homojen bir emek gücüne indirgenmesine yol açar. Bu sayede, tekil sermayedar, üretim faaliyetinin sonucunu değer olarak ifade edebilir. İkinci ciltte ise, farklı üretim faaliyetlerini barındıran sektörlerin bir Departman bünyesinde homojenleşmelerine şahit oluyoruz. Bu süreç, değer toplumsal satıhta bir gerçeklik olarak kabulü ve dolayısıyla, sermaye birikiminin devamı için, toplumun gittikçe büyüyen bir kesiminin ücretli emeğe dahil olmaları (yani emeklerinin homojenleşmesi) kadar hayatidir. *Az gelişmişlik* kavramının uzun yıllar Marksistler'i meşgul etmesine rağmen, bu sonucun, Marksist yazında es geçilmiş bir saptama olduğuna inanıyorum.

Buradan hareketle *Kapital*'in üçüncü cildine baktığımızda, bu cildin ilk iki cildi ne şekilde tamamladığını görürüz. İlk iki ciltte anlatılan süreçler (yani tekil emeklerin emek gücü biçiminde homojenizasyonu ve tekil emek süreçlerinin iki Üretim Departmanı halinde homojenizasyonu yönünde çalışan süreçler), kapitalist üretimin bütünlüğünü ortaya koyamazlar, çünkü bu süreçleri birbirleriyle bağlantılandıran parça eksiktir: Tekil sermayelerin, değeri oluşturacak şekilde bütünleşmelerini sağlayan süreç.

Kapital'in üçüncü cildi, bunu, 'bir bütün olarak kapitalist üretim süreci' olarak tarif etmektedir. Bir taraftan, kapitalist üretimin amacı ve sonucu, değer olarak adlandırdığımız fetiş toplumsal çerçevede inşa etmektir. Diğer taraftan, bu fetiş, kapitalist üretim sürecinin organizasyonel, sektörel

ve bölüşümsel özelliklerini şekillendirecektir ki bu konular sırası ile bu eserin her bir cildinin temel temalarını oluştururlar. Üçüncü cildin, formel olarak yoğunlaştığı konu, bu bağlamda, bölüşüm meselesidir. Ortada son derece benzeşmiş emeklerin ürettiği bir artık-ürün vardır. Ayrıca, bu artık-ürünün ortaya çıkma süreci içinde üretim faaliyetleri arasında bir benzeşme olması yönünde ciddi baskılar mevcuttur. Fakat bu artık-ürün, henüz artı-değer değildir, çünkü değer, hâlâ toplumsal bir somutluğa ulaşmamıştır. Bunun olabilmesi için, artı-değerin kâra dönüşmesi gerekmektedir.

Bu bağlamda, kâr, artı-değerin sembolik olarak cisimleşmiş halidir. Bu hali kazandığında, değer, neredeyse elle tutulabilir bir niceliğe dönüşür. Para formunda, somut nicelikler, meblağlar olarak ifade edilebilir. Bu aşama ile birlikte, değer, tekil üretim faaliyetleri içinde sermayedar ve emekçi arasında gelişen ve diğer toplumsal süreçlerden soyutlanmış bir güç ilişkisinin bir ifadesi olmaktan çıkar. Benzer şekilde, değer, farklı üretim faaliyetlerinin arasındaki işbirliği ve rekabet ilişkisinin belirleyicisi olmanın da ötesine geçer. Kâr olarak ifade edilebildiği nisbette (artı) değer, toplumsal iktidarın belirleyicisi haline gelir. Ancak bu aşamadan sonra, artı-değer sömürüsü, tekil failler arasındaki bir ilişki olmaktan çıkar ve toplumsal bir nitelik kazanır.

Bu sonucu, hayali bir örnekle açalım: Basit yeniden üretimin hâkim olduğu bir toplumu düşünelim. Bu toplumda, mübadele ilişkileri ve ücretli emek hâkimdir. Emekçiler, emek güçlerini para karşılığında satarlar. Sermayedarlar, emekçileri işe koşar, emek sürecini kontrol eder ve üretilen metaları piyasada satar. Fakat (tam rekabet koşullarının geçerli olması, devletin üretim koşulları ve fiyatlara doğrudan müdahalesi veya emek hareketliliğinin kısıtsız olması gibi) herhangi bir nedenden, kâr oranı sıfırdır ve artı-değer söz konusu değildir. Sermayedarlar, sadece kendi istihdam ettikleri işçilere ödediklerine yakın bir ücret kazanmaktadırlar.

Bu tip bir toplumda, metaların ve emeğin para ile ifade edilen bir fiyatı olmasına rağmen, değer kavramı geçerli bir toplumsal kategori değildir. Metalar ve emek arasındaki kıyaslanabilirlik ve özdeşlik, niceliksel bir ilişkiden ibarettir. Metalar tüketilirler, emek harcanır/kullanılır. Birikim olmadığı müddetçe, değer, yalnızca tekil metalara dair tekil bir takıdır. Kimsenin kişisel birikim yapmadığı bir dünyada, bu takılar, insanlar arasındaki toplumsal ilişkiler üzerinde bir belirleyiciliğe sahip olamazlar. Fetiş, toplumsal ilişkileri cisimleştiren bir soyutlamadır. Herkesin yaklaşık olarak aynı metalara sahip olduğu bir toplumda, bireysel ilişkiler arasında meta sahipliği üzerinden bir tahakküm ilişkisinin gelişmesini beklemek gerçekçi olmaz. Bu nedenle, bu döngüsel fikrin en başına geri geliriz: Olmayan bir ilişkinin fetişi de olmayacaktır.

Burada, artı-değer kavramının önemini ilk defa kavrayabiliyoruz. Yani

üçüncü cilt elimizde olmasa idi, artı-değer kavramının Marx için toplumsal niteliğini netleştiremezdik. Artı-değer kâra dönüşerek, metaların, üretim faaliyetlerinin ve emekçilerin tekil özelliklerinden soyutlanabilen bir birikim kavramının toplumsal olarak kabul görmesini sağlar. Biriken 'şey' nedir? Metalar mı, para adı verilen semboller mi, fiziki ürün mü? Bu sorunun tek bir cevabı olmadığı gibi, net bir cevabının da olmaması gerekir. Aynı anda hepsidir ve hiçbiridir. Biriken şey, sermayedir; yani emeği işe koyabilme gücü. Sermaye, değerın temsilidir. Artı-değer olmadan, sermaye ortaya çıkamaz. O zaman, artı-değer kavramının toplumsal geçerliliği olmadığı bir durumda, değer kavramının analizinin ontolojik bir tartışmanın ötesinde bir anlamı yoktur (ki Marx, bu tartışmayı *Grundrisse*'de yapıyor).

Bu nedenle, emekçi ve sermayedar arasındaki tekil ilişkinin yansıması olan artı-değerin kâr olarak ifade edilmesi, değer kavramının toplumsal düzlemde belirleyici hale gelmesinin başat koşuludur. Değer bir kez bu toplumsal belirleyiciliğe erişti mi, sermaye kavramı toplumsal bir geçerlilik kazanır. Bu sayede, sermaye, kendini artı-değer biçiminde üreten emeği yine kendisini üretmesi için işe koyabilir.

Bu çerçeveden bakılınca, üçüncü cildin fikri mimarisinin ne kadar yalın olduğu ortaya çıkar. Artı-değerin kâra ve artı-değer oranının kâr oranına dönüşümü, ilk ele alınan temadır. Buradan, tekil kârların ortalama kâra dönüşümü konusuna geçilir.

Üçüncü cildin ikinci kısmında ele alınan bu mesele, kanımca, bu cildin en vurucu ve merkezi temasıdır. Burada, birbirinden çok farklı emek süreçleri içinde birbirinden çok farklı emekçiler tarafından üretilen metaların ilk defa birbirleriyle özdeş kılınmalarına imkân veren bir süreç tarif ediliyor. Kârlar mübadele ilişkileri vasıtasıyla homojenize olur ve birbirinden çok farklı eylemler ve şeyler, bu sayede birbirleri ile bir özdeşlik ilişkisi içinde tanımlanır. Buradaki temel mesele, rekabetin temel ilkeleri ya da ücret belirleniminin koşulları değildir. Merkezi tez, artı-değerin kâr olarak ifade edilmesinin ve tekil sermayelerin elde ettiği tekil kâr oranlarının genel bir kâr oranı olarak homojenize olmaları sonucunda, dünyada düşünebileceğimiz her türden üretim faaliyeti ve bu faaliyetleri gerçekleştiren emekçiler arasında niceliksel bir özdeşlik kurulabilmesinin artık mümkün hale gelmiş olmasıdır.

Ve bu özdeşlik, yalnızca toplumsal olarak belirleyici değildir, aynı zamanda tekil emekçi için son derece somut ve makul bir iddiadır. Emekçi, üretim faaliyetlerinin sonucunun bir kâr oranı olarak ifade edilmesi ile birlikte farklı faaliyetlerin bu soyutlama seviyesinde özdeş hale geldiğini görür ve kendi emeğinin bir 'değeri' olduğuna inanır. Kendisi çok üretirse, benzer bir meta üreten başka bir işletmeye göre daha fazla kâr elde edilecektir. O zaman, kendi faaliyetinin niceliksel olarak (yani belli bir paraya

denk gelen) bir 'değeri' mevcuttur. Her tekil işletmenin karşılık vermesi gereken baskın bir kâr oranı mevcut olduğuna göre, her emeğin ve her metanın da bir 'değeri' vardır.

Üçüncü cilt, daha sonraki bölümlerde, kâr oranlarının eşitlenmesine etki eden süreçleri tarif ediyor. İlk olarak, bu eşitlenme sürecinin genel sonuçlarını inceleyen üçüncü bölüm geliyor. Kâr oranlarının azalma eğilimi yasasının ortaya konduğu bu bölüm, *Kapital*'in herhalde Marksistler'i en fazla uğraştırmış kısmı olsa gerek.

Bu bölümün genel anlatı içinde iki açıdan büyük önemi var. Birincisi, Marx, *Kapital*'in bütünlüğü içerisinde 'kriz' kavramına en görünür atfı bu bölümde yapar. Yani ilk ciltte emekçilerin bir toplumsal sınıf bünyesinde homojenize olarak siyasi inisiyatif üstlenme potansiyeline vurgu yapılmasına rağmen ve ikinci ciltte Üretim Departmanları arasındaki dengesizliğin birikim sürecini sekteye uğratabileceği saptamasına karşın, bu bölüme kadar, *Kapital*'de krize ilişkin bu kadar açık bir kuramsallaştırma kaygısını görmüyoruz. Yani *Kapital*'de üç farklı kriz kuramı var, fakat Marx, sadece bu üçüncüsünü yani kâr oranları ile ilgili olanı ön plana çıkarıyor.

Bu durum da, elbette birçoklarının kafasını kurcaladı ve kurcalamaya devam ediyor. Bu konudaki yazın o kadar geniş ve kâr oranlarının *gerçekten* bir düşme eğilimine sahip olup olmadığını anlamak için o kadar fazla ampirik çalışma var ki meseleye bu önsözün kapsamı içinde değinmek bile konuya yoğunlaşmış olanlara ciddi bir haksızlık olur.

Fakat tezim bağlamında, bu konunun neden bu ciltte ele alındığına dair bir açıklama getirmek zorundayım: Kâr oranlarının düşüşü, kapitalist üretim biçiminin sistemik krizini getirebilecek tek süreçtir, çünkü kâr oranlarının 'sıfıra' yakınsaması, bir fetiş olan değer toplumsal olarak sorgulanmasını sağlayabilecek ve bu üretim ilişkilerinin içinden çıkan temel süreçtir.

Bu ifadeyi netliğe kavuşturmak gerekiyor. Kapitalist üretim ilişkileri, her 'şeyin' bir değeri olduğu varsayımı üzerine kuruludur. Bu varsayım olmadığı sürece, emeği, değer para gibi herhangi bir temsili ile işe koyabilmek ve bu işe koyma sürecinin üretim ilişkilerinin belkemiğini oluşturmasını sağlamak mümkün değil. Her 'şeyin' değerinin olduğu varsayımı, ancak değerlerin sermaye biçiminde birikebildiği oranda toplumsal olarak kabul edilebilir hale geliyor. Yani değer fetişi, sermaye birikimi devam ettiği sürece somut toplumsal ilişkilerde karşılığını buluyor ve sorgusuz şekilde kabul ediliyor.

Kâr oranlarının sıfıra yakınsadığı bir durumda, sadece birikim süreci tıkanmıyor, birikimin hedefi olan 'daha fazla' değere ulaşmanın imkânı ortadan kalkıyor. Bu sayede, değer fetişi sorgulanmaya başlıyor. "Şey'lere değerini veren nedir?" sorusu, akademik bir tartışma olmaktan çıkıp, üretim

ilişkilerine içkin hayati bir meseleye dönüşüyor. Bu soruya mevcut konjonktür içinde anlamlı bir cevap verecek kurumsal yapılar inşa edilemediği ve mevcut üretim ilişkilerine alternatif toplumsal ilişkileri geliştirmeye istekli ve muktedir toplumsal bir özne (proletarya) ortaya çıktığı durumda ise, kapitalist üretim ilişkilerinin ilgası siyaseten ilk defa mümkün hale geliyor.

Bu durum, elbette birinci ciltte anlatılan öznenin ortaya çıkışı ve ikinci ciltte anlatılan üretim şebekesinin doğması ile elele giden bir sürece işaret eder. Yani proleterleşme ve sektörel üretkenlikler arasındaki oransızlıklar, değer ilgasının somut koşullarını ortaya çıkarır ve değer ilgasını mümkün kılar. Fakat buradaki temel vurgu, değer fetişinin sorgulanmadığı bir toplumsal bağlamda, ilk iki sürecin, mevcut üretim ilişkilerinin topyekün ilgasına yol açmasını gerektirmeyebileceğidir. Kısacası, bir yerlerde birileri tarafından kâr edildiği sürece, insanlar, her 'şeyin' bir değeri olduğu fikrini sorgulamak istemeyeceklerdir, çünkü bu fikri yadsımak, kendi (sahip oldukları) 'değer'lerini yadsımak anlamına gelecektir.

Bu nedenle, kâr oranlarının düşme eğilimine dair yasaya burada yapılan vurgu, Marx'ın *Kapital*'deki genel arayışı ile son derece uyumludur. Marx, Engels ile birlikte yazdığı *Komünist Manifesto*'da birçoklarının değindiği üzere, yoksulluğun insanları siyaseten harekete geçireceğine vurgu yapmaktaydı. Bu da, anlamlı bir vurgu idi, çünkü bu eser, siyasi bir 'manifestoydu'.

Fakat daha sonraları, kapitalist toplumun tarihsel etnografisi üzerinde çalışırken, yoksulluğun insanları harekete geçiren temel sıkıntı olduğu fikrinin bir başka fikirle tamamlanması gerektiğini gördü. Evet, yoksulluk insanları harekete geçirecekti. Ama deneyimlenen yoksulluğa karşı gelişen isyanın, kapitalist üretim ilişkilerin ilgasını getirecek bir siyasi arayışa dönüşmesi için, aynı zamanda kapitalist üretim ilişkilerinden çıkan değer adlı fetişe dair bir farkındalık oluşmalıydı. Bu toplumsal farkındalık, yoksulluk deneyiminin yanı sıra, tüm üretim ilişkilerinin üzerine oturduğu, her 'şeyin' bir değeri olduğu varsayımının toplumsal geçerliliğinin sorgulanmasını içermekteydi. Bu sorgulama da, ancak bu fetişin somut temsili olan kâr oranının sifıra yakınsadığı bir durumda mümkün olacaktı.

İşte bu nedenle, kâr oranlarının düşme eğilimine dair yasa, Marx'ın 'sistemsel kriz' beklentisinin belkemiğini oluşturur. Yani buradaki sorunsal, bu 'yasa'nın ampirik geçerliliği değil. Bu eğilimin, kapitalist toplumun ürettiği iktisadi ve siyasi kurumsal önlemlerle örselenme ihtimalinin olup olmadığı sorusu da, Marx'ı çok ilgilendirmemişti. Marx'ın buradaki temel amacı, kâr kavramının toplumsal olarak sorgulanmadığı bir durum olmadan, tek başına yoksulluk ve işsizliğin siyasi bir alternatif için yeterli güdülenme yaratmayacağı savını temellendirmektir.

Bu bölümün benim metodik çabama ilişkin çok daha önemli bir ikinci sonucu ise, bu yasanın ifade edilmiş biçiminde yatıyor. Marx, bu yasayı birbirine zıt etkilerin bir bileşimi olarak tarif ediyor. Eğilim, kâr oranlarının homojenleşmesi eğilimidir. Yani eğilim olarak tariflenen, kâr oranının düşmesi veya yükselmesi değil, daha temel bir mesele olarak, kâr oranlarının eşitlenmesidir. Bu eşitlenme olduğu oranda, düşme doğal olarak gerçekleşir.

O zaman, asıl konu, bu 'eşitlenme eğilimine' etkide bulunan etmenleri ortaya koymaktır ki işte tam olarak burada, Marx'ın *Kapital*'inin argümantasyon biçimine dair çok somut bir ipucu yakalıyoruz. Kapitalist üretim biçimi, otomatik yasalar tarafından belirlenen koşullar içinde devam eden bir 'sistem' değildir. Çok sayıda sınıfsal ve bölgesel fail vardır. Bunlar, farklı üretim alanlarında farklı faaliyetler içindedirler. Her birinin, mübadele ilişkilerini manipüle etmekten ve kendi lehine bir 'piyasa' oluşturmaktan çıkarı vardır. Bunun dışında, beşeri coğrafyaya ilişkin birçok faktör de işin içine girer ki, bunların en önemlisi nüfusun büyüme hızıdır.

Şimdi, bu tip konular, kapitalist üretim biçimine has siyasetin belkemiğini oluşturuyorsa, mevcutçağdaki birikim sürecinin nitelikleri de bu siyaset tarafından belirlenecektir. O zaman, kâr oranlarının eşitlenme eğiliminin ne seviyede gerçekleşeceği ve dolayısıyla kâr oranlarının düşüp düşmeyeceği sorularının cevabı, kuramsal bir değerlendirmenin içinden değil, o günün somut siyasi ilişkilerinin analizinden çıkabilir.

Bu nedenle, *Kapital*'in üçüncü cildinin üçüncü bölümü, sadece kapitalist üretim ilişkilerinin 'sistemsel krizi'nin temel koşulunu anlatmakla kalmamış, bu koşulun gerçekleşmesinin dönemin siyasetinin niteliklerinden geçtiğini de iddia ederek uzun zamandır zihinleri kurcalayan 'devrimin objektif ve sübjektif koşulları'na ilişkin yarı-epistemolojik tartışmaya dair Marx'ın pozisyonunu netleştirmiştir.

Bu cildin, bundan sonraki kısımları ise, tezin genel akışında geriye kalan en büyük boşluğu doldurur: Birebir emeğin ürünü olmayan 'şey'lere nasıl değer biçildiği sorusuyla.

Bu 'şey'ler, elbette para ve toprak idi. Dördüncü bölüm, bunlardan birincisinin birikim sürecinde oynadığı katalizör rolünü tarif etmektedir. Beşinci bölüm ise, kâr ile faiz arasındaki ilişkiyi kuramsallaştırarak, paranın aynı anda hem bir sermaye biçimi hem de değer bir somutlayıcısı olarak nasıl işlev gördüğünü açıklamaktadır.

Altıncı bölümde, toprağın 'değer' kazanmasını sağlayan toplumsal süreçlerin incelendiğini görüyoruz. Bu süreçler, üretim faaliyetlerinin toplumsal niteliklerinin analizi ile eşgüdümlü ele alınıyor. Bu bağlamda, farklı toprak parçalarının değerlendirme süreçleri arasındaki farklar açıklanabiliyor. Fakat bu anlatı, toprağa değerini veren şeyin ne olduğu sorusuna

ilişkin nihai bir cevap sunmuyor. Kanımca, bu cevap, bu bölümün eserin genel yapısı içerisinde aldığı yer bağlamında içkin şekilde veriliyor: Toprağın değerinin olduğu fikri, değer fetişinin toplumsal bağlamda geçerliliğini sağlayan temel bir öğedir. Kapitalist toplumda bireyler, kendi emeklerinin ve etrafında geri kalan her şeyin, yani doğanın ve doğanın görüntüsü olan toprağın bir değeri olduğuna ikna oldukları sürece değer kavramının genelgeçerliğine inanırlar. Bu bağlamda, mesele, bu kurguya, sadece emekçileri değil aynı zamanda sermayedarları da inandırmaktır. Bu inancın ortaya çıkışının tarihsel koşullarını da, *Kapital*'in birinci cildinin son bölümündeki ilkel birikim sürecine dönük tartışma tarif eder.

Bu cildin son bölümü, bölüşüm sürecinin temel mekanizmalarını anlatırken önceki bölümlerde para ve toprağa ilişkin saptamaları toparlar. Bu son bölümün tamamlanmamış olması, kanımca, *Kapital*'in fikri mimarisine dönük uzun bir tartışmaya da ışık tutuyor: *Kapital*'in 'aslında' kaç cilt olarak tasarlandığı sorusu.

Öncelikle, okurun farkına vardığı üzere, burada, bu eserin tamamlanmış olduğunu iddia ediyorum. Bu iddiamı da, bu eserin temelde, birbiriyle ilişkili üç farklı toplumsal eğilimi tariflemek için yazıldığına dair savım temellendiriyor. Yani değer fetişinin toplumsal üretim ilişkilerinde merkezi hale gelmesini sağlayan dinamiklerin bu üç eğilimden çıktığını düşünüyorum.

Bu iddiamı, üç şekilde savunabilirim. Birincisi, diğer iddia edildiği üzere planlanan altı ciltlik yapının tematik dağılımı ile elimizdeki ciltlerdeki konunun ele alınış biçimi arasında ciddi bir kopukluk var. Eğer Marx'ın belli bir dönemde bahsettiği o altı ciltlik eser, bahsettiği plana göre yazılıysaydı, elimizde bugün üç sınıflı temsilen üç cilt (sermaye, toprak sahibi sınıf ve ücretli emek) ve bu üç sınıfın içinde yer aldığı bağlamı belirleyen faktörlere ilişkin (krizler, devlet ve dış ticarete dair) yazılmış bir ikinci üç cilt olurdu. Bu tip bir düşünce pratiği ile elimizdeki eserin, benim anladığım hali ile, tezi kurma biçimi arasında ciddi bir ilişki gözüküyor. Bir ikincisi, *Grundrisse*'nin yapısını merkeze oturttuğumuzda, *Kapital*'in bu halinin *Grundrisse*'deki düşünce sistematığı ile olan uyumunu görebiliyoruz. *Grundrisse*, iddia edilen o altı ciltlik eserdeki tematik yaklaşımı yansıtmıyor. *Kapital* de, bir 'kapitalizm atlası' değil. Bu eser, kapitalist üretim ilişkileri içinde zaman ve mekân kavramlarının, değer kavramının emek ile olan ilişkisinin, sınıflar arasındaki çelişkinin ve sermaye birikiminin genişleme eğiliminin incelendiği bir öncül tarihsel etnografik çalışma. Üçüncü ve son olarak, Marx, eğer bu bahsettiği üç cildi yazmaya gerçekten niyetlenseydi, elimizde somut bazı taslakların kalması gerekirdi. Taslak olarak gösterilen el yazmaları ile elimizdekiler arasında, sadece tezin yapısı değil, aynı zamanda ölçek bağlamında da çok ilişki yok. Bu nedenle,

'*Kapital*, aslında bitmemiş bir eser, aslında yarısı bile tamamlanmadı' tezi- ni, Marxologlar'ın çalışma alanına saygısızlık etmeden bir tarafakoyup, eli- mizde mevcut olan materyalin bütünlüğü içinden çıkan yapıyı incelemek, kanımca, daha üretken bir çaba olacaktır.

Diğer taraftan, "eğer devlet, dış ticaret ve kriz üzerine o planlandığı id- dia edilen ciltler yazılsa ne olurdu" sorusunu sorduğumuzda da, üçüncü cilt bize rehberlik etmekte. Bölüşüme ilişkin olan tamamlanmamış bölüm, Marx'ın kafasında açmak istediği çokca konu olduğunu gösteriyor. Bu açı- dan bakıldığında, devlet, dış ticaret ve kriz konularının üçüncü cilt eğer tü- müyle bitirilseydi, bu ciltte yer alması hiç şaşırtıcı olmazdı. Kriz konusu, zaten kâr oranlarının düşme eğilimi yasası bağlamında kapsayıcı şekilde ele alınıyor. Sınıfların üretim ilişkileri içinde aldıkları pozisyon bağlamın- da değerler ortaya çıkma sürecinin incelendiği bu cildin ilk beş bölümün- den sonra, devlet ve dış ticaret konuları bu tartışmaya rahatlıkla dahil edilebilirdi.

Zaten üçüncü cildin yazımı, bu 'altı cilt' fikrinin ortaya atıldığı zaman diliminin akabinde gerçekleşiyor. Bu açıdan bakıldığında, Marx'ın fetişi hâkim kılan etmenleri kuramsallaştırma çabası, bu bahsedilen temalara yoğunlaşmaktan daha önemli gördüğü açığa çıkıyor. Birinci cildi mükem- melleştirmek için çabalarken, üçüncü cilt için planlandığı iddia edilebile- cek görelilik olarak tali konular da, herhalde bu nedenle rafa kalktı.

Bu da, bize, Marx'ın genel yaklaşımında neyi öncelikli gördüğünü ve neleri ikincil addeddiğini göstermesi açısından önemli bir ipucu sunuyor. Fetişin analizi, kurumlara dair incelemeyi geri plana itecek kadar merke- zi ve zorlu bir konu idi. Bu nedenle, devletin, küreselleşme olarak adlan- dırılan sürecin ya da 'krizin' tekil inceleme nesnelere olarak kuramsal ve siyaseten ne kadar önemli olduklarını, bu 'yazılmamış' kitap projelerinin gerçekten de yazılmamış oldukları gerçeğinden hareketle takdir edebiliriz.

Bu düşünce pratiğinden hareketle, *Kapital*'in kullandığı dilin niteliği- ne dair şu notu düşmeliyiz: Her fetiş kendi folklörünü yaratır. *Değer feti- şinin folklörü de iktisat bilimidir*. Bu nedenle, Marx, *Kapital*'de, bu disiplini merkeze alan bir dil kullanmıştı. Başa dönersek, Marx, kapitalist toplumun etnografik tahliline soyunmuştu ve bu analizin temel nesnesi, değer adı verilen fetiş idi. Bu fetiş ortaya çıkararak temel dönüşümler de, bu eserde zengin bir kuramsallaştırma ile tarif edildi. Anlatı, o dönemki adıyla eko- nomi politiğin (bugün, aynı düşünme pratiğine biz *iktisat bilimi* diyoruz) eleştirisi biçimini aldı: Bu anlatı biçimini, bu folklörün erken dönemli bir analizi olarak ele alırsak, *Kapital*'in kurgusuna dair bakış açımız sağlam temellere oturmaya başlar. Bu nedenle de, *Kapital*'i bitmiş bir eser olarak ele almak, eserin ruhuna uygundur. Bir sonraki adım da, bu etnografik ana- lizin tarif ettiği toplumsal dönüşümlerin öğelerini açığa çıkarmak ve bu

öğeleri analiz etmenin yöntemleri üzerinde tartışmaktadır.

Kapital üzerine bu giriş mahiyetinde ama uzun tartışmadan sonra, bu üç toplumsal dönüşümün niteliklerinden kısaca bahsederek, önsözün bir sonraki temasına geçebiliriz.

FETİŞİN BİLEŞENLERİ: BEDENİN, YERİN VE SEMBOLÜN HOMOJENİZASYONU

Bu üç toplumsal dönüşüm, bir homojenizasyon olarak tarif edilebilir. Buna göre, *Kapital*, kapitalizmin hareket yasaları ya da temel çelişkilerinin bir anlatısından daha fazlasıdır. Bu eserde Marx'ın yapmaya çalıştığı şey, değer fetişinin toplumsal bağlamda geçerliliğini oluşturan temel eğilimleri ve bu eğilimleri mümkün kılan ve örseleyen toplumsal dinamikleri tarif etmektir.

Bu bağlamda, üç toplumsal eğilimin tarif edildiğini görürüz. Bunlardan birincisi, emeğin küresel bağlamda homojenleşmesidir. Herkesin emek sürecinin her aşamasında istihdam edilebildiği, üretim faaliyetleri içinde bireylerin kişisel inisiyatiflerinin asgari seviyeye indirildiği ve bu sayede tekil emeklerin evrensel bir emek gücü biçiminde aynılaştığı bir durumda, bu eğilimin en uç noktasına ulaşılır. *Kapital*'in birinci cildinde bu eğilimi besleyen süreçler tarif edilir. Makinenin ve fabrika sisteminin analizi bu bağlamda Marksist organizasyon kuramının belkemiğini oluşturur. Bu analiz, nispi ve mutlak artı-değer kavram ikiliği içerisinde, teknik süreci şekillendiren sınıfsal etkileşimlerin incelenmesiyle zenginleşir.

Diğer taraftan, aynı ciltte, bu eğilimin kendi zıttını nasıl yarattığı canlı tarihsel örneklerle anlatılır. Eğilim, hiçbir şekilde kendini tam anlamıyla gerçekleştirilememekte ve toplumsal direnişin farklı biçimleri tarafından kontrol altında tutulmaktadır. Burada vurgulanan sadece işçi sınıfının proleterleşmeye karşı olan mücadelesi değildir. Eğer direnişi bu çerçevede sınırlı tutsaydık, 'proleterleşme', bahsedilen eğilimi, tek başına ifade edebilirdi. Fakat homojenizasyon, genel olarak emek sürecinde yer alan tekil emeklerin mütekabiliyetini sağlayan dinamikleri kapsar. Bu nedenle, bu süreç bağlamında tek başına zaman-temelli ücretli emeğin yaygınlaşması da kastedilmemektedir. Parça-başı çalışma ve hatta kölelik de, genel süreç dahil olacak ve emekçilerin faaliyetlerinin benzeşmesi sürecinden nasibini alacak ve bu sürecin bir parçası olacaktır. Demek ki, temel sorgulanan unsur, işçilerin ücretli emeğin farklı biçimlerine dair gösterdikleri direnişten ziyade, emekçilerin genel olarak bu homojenizasyon sürecine dair gösterdikleri tepkidir.

Konuyu proleterleşme kavramını da kapsayan bu daha geniş çerçevede içinde değerlendirdiğimizde, işçi sınıfının verdiği tepkilerin çeşitliliğini tarif etmemiz daha kolay olacaktır. Merkez ülkelerdeki işçilerin milliyetçiliği, çevre ülkelerdeki işçilerin muhafazakârlığı ya da genel anlamda

aydınlanma paradigmasına karşıt gelişen tepkisellikler, bu çerçeveden bakıldığında emeğin homojenleşmesine karşın günümüz dünyasında verilen tepkiler olarak görülebilirler. Homojenleşme sürecine verilen tepki, kapitalist üretim ilişkilerinin içkin dinamiklerini sekteye uğratacak sonuçlar üretmeyebilir ve çoğu zaman üretmez de. Diğer bir deyişle, aynılaşmamak, yerelleşmeyi gerektirebilir.

Kapital'in ikinci cildinde üretim faaliyetlerinin arasında sermaye döngüleri vasıtasıyla kurulan ilişki, bu faaliyetlerin birbirleriyle benzeşmesi yönünde bir eğilim oluşturur. Bu, bir faaliyet olarak ele alınan üretimin (iki farklı Üretim Departmanı içerisinde) homojenizasyonudur. Bu eğilimin kendisini tümüyle gerçekleştirdiği bir durumda, üretim ilişkileri iki devasa sektör arasındaki mübadelelerden oluşmuş bir yapıya dönüşür. Bu da, Rosa Luxemburg başta olmak üzere birçoklarının iddia ettiği üzere, sürdürülebilmesi imkânsız bir durumdur. Buradaki temel mesele, elbette mantıki asimptotların tespitinden öte, bu tip bir eğilime hangi etmenlerin yol açtığını keşfetmek (ki *Kapital*'in temel amacı da bu keşif sürecinin çerçevesini çizmektir) ve bu eğilimin kendini tümüyle gerçekleştirmesinin önüne geçen etmenleri anlayabilmektir.

Bu bağlamda verilen mücadelelerin, Marksistler tarafından derin şekilde incelendiğini söylemek güç. Halbuki proleterleşmenin koşulları, mevcut bir sektörün nasıl tanımlandığı ile birebir alakalıdır. Çeşitli teknolojilerin diğerlerinin aleyhine seçilmesi, belirli üretim ve meta standartlarının kullanılması ile sınırları belirgin üretim ve tüketim coğrafyalarının meydana getirilmesi, bölgesel üretim tekniklerinin korunması suretiyle genel sermaye döngülerinin sekteye uğratılması, hukuki düzenlemelerin yerel/ulusal/bölgesel düzlemde farklı kılınması ve her türden korumacılık, bu eğilimin yavaşlatılması ve mümkünse tersine çevrilmesi için uygulanan genel stratejilerden bazılarıdır. Öte yandan, bu homojenleşme eğilimi üzerinden devam eden mücadelenin birçok Marksist için temel bir mesele olarak ele alınmaması, şu temel konu bağlamında daha şaşırtıcı hale geliyor: İkinci ciltte anlatılan eğilimin gerçekleşmesi için farklı sermaye döngülerinin birbirleriyle hiçbir engel ile karşılaşmadan etkileşime girmeleri ve birbirlerini tamamlayabilmeleri gerekir. Bu durum da, 'mülkiyet' kavramının neredeyse evrensel bir tanımı ile mümkün olabilir. Oysa ki, mülkiyet, her ulus-devlet içinde farklı hukuki ve kurumsal düzenlemeler ile tarif edilir. Mülkiyet hakkının içine neyin girip neyin girmediği, tüzel kişilerin hakları, veraset ve vergilendirmeye ilişkin düzenlemeler ve devletin mülkiyet hakkına hangi koşullar altında ve ne şekilde müdahale edebileceği gibi konular, süregiden bir savaşımın tam merkezinde yer almaktadır. Yerellikler ve sektörler üzerinde ayrışan farklı sınıflar, bu savaşım üzerinden ittifaka girebilirler ve girerler de. Bu savaşımın konjonktürel ve yerele ilişkin aldığı

hal, farklı sermaye döngüleri arasındaki ilişkiyi ve sermaye çevriminin koşullarını belirler. Bu belirlenim de, farklı üretim faaliyetleri arasında ortaya çıkan benzeşimin niteliğini ortaya koyar.

Kapital'in üçüncü cildinde ise farklı bir mücadelenin tarif edildiğini görüyoruz: Kâr oranlarının homojenizasyonu eğilimine karşın verilen mücadele. Marx'ın 'muğlak olduğu' için en çok eleştiri aldığı bu tema, aslında bu eserin ruhunu en iyi yansıtan bölümlerden biri olarak görülebilir. Marx'a peygambervari bir hüviyet yüklemek isteyen ve 'hareket yasaları'nın bizi çöküntü ve sosyalizm arasında bir tercih noktasına doğru götürdüğü iddiası ile kitleleri harekete geçireceklerine inananlar için, bu eleştirel tutum elbette kaçınılmazdır.

Fakat Marx'ın temel kaygısı, görüldüğü üzere, fay hatlarını oluşturan birbirine zıt etkileşimleri ortaya koymaktı. Değerin toplumsal olarak kabul gören bir fetiş haline getirilmesi için, emeklerin, üretim faaliyetlerin ve kârların kendi içlerinde ve farklı soyutlama seviyelerinde homojenize olduklarına dönük bir inancın yaygın şekilde paylaşılması gerekir. O nedenle, tekil failerin genel eğilimi bu inancı doğrulayacak yönde hareket etmek olacaktır. İşçi de olsanız patron da, cebinizde bulunan para adı verilen sembolün bir değeri olduğuna inanmak zorundasınız. İşçi iseniz bu inanca daha da sıkıca sarılırsınız, çünkü bu sembolün değeri simgelediğine dönük inancın sarsıldığı anlarda (örneğin devalüasyon dönemleri) göreceğiniz zarar patronunkinden daha fazla olacaktır: Patron, işçilerinin aksine, para dışında başka kıymetlere de sahiptir. Bu nedenle, kâr oranlarını eşitleyen rekabet sürecinin devalüasyon üzerindeki etkisi, sadece burjuvazi değil işçi sınıfı için de hayati bir siyasi meseledir.

Diğer taraftan, bu eğilimin gerçekleştiği nispette zarar görenler, eğilimi tersine çevirmek ve kâr oranlarının bölgesel ve sektörel bir hüviyete bürünmesini sağlamak için ellerinden geleni yaparlar. Bu eğilimi baltalama yönünde gelişen eğilimler, Harvey'in vurguladığı üzere, ulus-devleti devam ettiren buruvazi ve işçi sınıfı arasında bir ittifak sonucunda somutlaşırlar. Bu bağlamda, işçi sınıfının siyasi eğilimleri, sadece ücret seviyesi üzerinden değil, aynı zamanda ücretlerinin ödendiği paranın diğer paralara ilişkin değeri tarafından belirlenir. Bu ilişki, küresel ölçekte kâr oranlarının eşitlenme sürecini belirleyen tüm ulusal ve ulus-üstü kurumların yapısına ilişkin siyasi mücadele içinde şekillenir. Bölgesel paralar ortaya çıkar, devlet desteği ile tarım gibi çeşitli sektörlerle ucuz ya da bedava kredi sağlanması için siyasi baskı oluşur. Küresel meta zincirlerinin sınıai ilişkileri bu denli detaylı şekilde organize ettiği bir dünyada, ulusal paraların halen görel olarak ulus-devlet yapısının kontrolünde olmasına izin verilmesini, bu tip bir çatışmadan başka ne açıklayabilir? Bir merkez ülkenin işçisi, bu aidiyet bağı nedeniyle daha 'değerli' kılındığının farkındaysa,

kendi ülkesiyle gurur duyması için bundan daha iyi bir neden olabilir mi?

Kısacası, bu üç eğilim üzerinden devam eden mücadeleleri bir şema içine oturttuğumuzda, gündelik siyasetin en önemli konularının aslında birebir ekonomi politik içine denk düştüğünü ve bu mücadelelerin analizinin bize sermaye birikiminin konjonktürel koşullarına dair son derece kapsamlı ve ampirik bağlamda faydalı bir düşünsel araç sunduğunu görebiliyoruz. Tüm bunlar, *Kapital*'in fikri mimarisinin geniş bir çerçevede okunması ile mümkün.

Bu bağlamda, hipotetik olarak bu üç eğilimin kendilerini tümüyle gerçekleştirebildikleri bir durumun mümkün olup olmadığı sorusu üzerinde kısaca durulabilir. Bu soruya, kuramsal çerçevede nihai bir yanıt vermek elbette imkânsız. Fakat kapitalist üretim ilişkilerinin uzun erimli tarihine baktığımızda, bir eğilimin kendini büyük oranda gerçekleştirdiği dönemlerde, diğer eğilimleri sekteye uğraticı bir etkide bulduklarını görebiliyoruz. Örneğin, kâr oranlarının eşitlenme eğiliminin güçlü olduğu günümüz konjonktüründe, emek süreçlerinde bir çeşitlenme gerçekleşmektedir. Ya da üretim faaliyetlerinin birbiriyle benzeştiği İkinci Dünya Savaşı sonrası konjonktürde, tekelleşme eğiliminin güçlendiği ve kâr oranlarının eşitlenme eğiliminin sekteye uğradığı söylenebilir. Ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde Avrupa'da hız kazanan proleterleşmenin, bölgesel rekabeti canlandırdığını, dönemin ulus-devletleri içinde faaliyet gösteren sermayelerin bu rekabete cevaben üretim faaliyetleri arasındaki benzeşmeyi yavaşlatacak stratejiler izlediğini söylemek de mümkün. Bu açıdan baktığımızda, belli homojenleşme eğilimlerinin farklı dönemleri nitelendirdiği ve her bir eğilimin kendisini gerçekleştirdiği oranda diğer eğilimlere ket vurduğu iddia edilebilir.

Her üç eğilimin tümüyle kendini gerçekleştirdiği bir sermaye birikimi konjonktüründe, birikim sürecinin devamı imkânsız hale gelecektir. Tüm üretim faaliyetlerinin birbirine azami ölçüde benzeştiği, tek bir kâr oranının tüm sektörlerde ve coğrafyalarda geçerli olduğu ve emekçilerin her durumda birbirlerinin yerini alabildikleri bir dünyada, nihai sonuç birikim değil, basit yeniden üretim olacaktır. Bu da, herhalde marjinalistlerin ütopyası olurdu.

Demek ki, bazılarımızın beklediği o nihai homojenizasyon çağının gelmesini gerektiren, sermaye birikimine içkin bir 'hareket yasası' ya da mekanizma bulunmuyor. Tam aksine, eğer tarihi rehber olarak alırsak, eğilimler siyasi mücadelelerin merkezinde olduğu için ve birbirlerini sekteye uğrattıkları için, bu türden bir birikim konjonktürünün ortaya çıkması beklentisi ile siyaset yapmak gerçekçi bir stratejiye denk düşmüyor. Örneğin, proleterleşme süreci bağlamında, tekil emeklerin emek sürecine katılımlarında gerçekleşecek bir homojenizasyonun en üst safhaya çıkması,

sermaye birikim sürecini doğal olarak baltalamak zorunda değil. Arghiri Emmanuel'in çok tartışılmış tezini referans alırsak, üretkenlik oranlarında farklı coğrafyalarda ufak farklılıklara rağmen ücretlerde ciddi farklılıkların olduğu bir konjonktürde, birikim süreci sıkıntısız şekilde devam edebilir. 'Eşitsiz mübadele', proleterleşme sürecinin beklenen siyasi sonuçları üretmesinin önüne geçebilir. O zaman, siyasi stratejiye ilişkin bakış açısının belirli bir konjonktürde her üç eğilimin ne seviyede gerçekleştiğine bağlı olarak ortaya çıkan toplumsal matris içinde belirlenmesi gerekir.

Bu bağlamda sunduğum *Kapital* okuması, sadece bu esere referans vererek ortaya çıkmış bir öneri değil elbette. Marksist ekonomi politiğin öne çıkan akımlarına baktığımızda, yukarıda bahsettiğim temaların herbirinin kendine has bir yazın oluşturduğunu görebiliriz. Luxemburg'un *Kapital*'in ikinci cildi üzerine analizinden hareket eden *Az gelişmişlik* yazınının üretim faaliyetlerinin iki farklı coğrafyada somutlaştığını iddia ettiğini söyleyebiliriz. *Toplumsal Birikim Yapıları* kavramı üzerine gelişmiş yazının ya da Batı Avrupa'daki Sanayi Devrimi'ni inceleyen yazının temel esin kaynağı ise, *Kapital*'in birinci cildindeki temalardır. Diğer taraftan, *Kapital*'in üçüncü cildindeki düşünce sistematüğünü izleyen *Tekelci Kapitalizm* tezinin temel amacının kâr oranlarının eşitlenme eğiliminin sekteye uğradığı bir durumda üretim ilişkilerinin aldığı halin analizi olduğu iddia edilebilir. Benzer şekilde, polemikler de, farklı ekollerin temsilcilerinin *Kapital*'in farklı ciltlerini referans noktası olarak aldıklarının ipuçlarını verir. Okura şiddetle tavsiye edeceğim Bukharin-Luxemburg polemigi, ikinci cilt ile üçüncü cildin arasında gerçekleşen bir kavga gibidir (Tarbuck, der. 1972). Sonraları "üreticiler" (productionists) ve "dolaşımçılar" (circulationists) arasında büyüyen polemik ise, Luxemburg'u takip eden az gelişmişlik yazınına ortaya çıkaran "dolaşımçı" düşünürlerin ikinci ciltten aldıkları ilhamla geliştirdikleri analiz ile Kuzeybatı Avrupa'da kapitalist üretimin özellikle teknik ve organizasyonel gelişiminin tarihini inceleyen "üreticiler" in birinci ciltten geliştirdikleri tezler bağlamında Marksist ekonomi politik tarihindeki yerini almıştır (Aston ve Philpin der. 1985).

Her ne kadar, tekil düşünür ve ekollerden hareket ederek bir genelleme yapmak imkânsız olsa da ve bu tip genellemeler bu ekol ve düşünürlere haksızlık olsa bile, yine de farklı birikim konjonktürlerinde *Kapital*'in farklı ciltlerine (yani değer fetişini hâkim kılan belli bir homojenizasyon eğilimine) olan ilginin arttığını görüyoruz. Yüzyıl başındaki emperyalizm tartışmaları ikinci cilde ve bölgesel üretim faaliyetlerinin homojenizasyonuna olan ilginin arttığı bir dönemdir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ise, birinci cilde geri döndüğünü ve bu bağlamda, bölgesel üretkenlik farkları, bu farkların dış ticaret bağlamında nasıl ifade edildiği sorusu ve emeğin vasıfsızlaştırılmasına dönük eğilimin organizasyonel sonuçlarına dair

meselelerin ele alındığını görüyoruz. Günümüzde ise, kârlılık oranlarının eşitlenmesi, yani üçüncü ciltte işlenen temalar tekrar gündeme geliyor: Küresel finansın yapısına dair son yıllarda ilgi çeken birçok Marksist analiz elimize ulaşmaya başladı. Öte yandan, dikkatimi çeken bir diğer eğilim, rant konusunun dolaylı olsa da bugünlerde sıklıkla ele alınması: Akaryakıt piyasasının, akaryakıt üretiminin ve tüketiminin toplumsal koşullarına dair ilgi, Marksistler arasında artmakta. Bu da, yine üçüncü cildin içinden çıkan bir konu. Bu nedenle, mevcut birikim konjonktürü, üçüncü cildin çağının geldiğine işaret ediyor.

Kısacası, *Kapital*'in üç temel temasının kendine has ekoller oluşturduğu ve bu ekollerin birbirleriyle rekabete girdiği bir fikri harita mevcut. Birçok yazın, tek bir homojenizasyon eğilimine yoğunlaşarak (yani *Kapital*'in tek bir cildine yoğunlaşarak) genel trendleri açıklamaya çalışıyor. Kendi çağının ve ilgilendiği coğrafyanın birikim konjonktürü bağlamında da, her yazın iyi iş çıkarıyor. Fakat aynı zamanda, *Kapital*'in fikri mimarisinin önerdiği kuramsal kapsayıcılıktan da bizi uzaklaştırıyorlar.

FOLKLÖRÜN MEKÂNI

Okur, *Kapital*'in tartıştığı üç toplumsal eğilimin, burada neden 'homojenizasyon' olarak tarif edildiğini haklı olarak sorabilir. Sonuçta, bu eğilimler Marksist yazın içinde uzun bir birikim neticesinde farklı şekillerde zaten kavramsallaştırıldılar. Proleterleşme, oransızlık krizleri, kâr oranının azalma eğilimi yasası gibi kavramları sıklıkla kullanıyoruz. O zaman, bu kavram kümelerinin üstüne yeni bir kavramsal şema inşa etmenin gerekliliği sorgulanabilir. Bu tercih, bu eğilimlerin mekânı farklı şekillerde yeniden tarifleyerek kendilerini ortaya koydukları saptamasından hareketle verildi. Yani sermaye birikimini ve dolayısıyla değer fetişini ortaya çıkaran bu eğilimleri, mekânsal mücadeleler olarak anlamak mümkün. Değeri, Aglietta'dan esinlenerek 'homojen bir mekân' olarak tanımlayabiliriz. Bu homojen mekân, bedenlerde, yerlerde ve sembollerde kurulmakta. O zaman, bedenlerin, yerlerin ve sembollerin tarihi, bir homojen mekân olarak değer fetişinin de tarihi olacaktır. Bu tip bir okuma sayesinde, *Kapital*'de birbirinden kopuk gözükten temalar tekil bir kavramsal şema içerisinde anlaşılabilir. Bu nedenle, geçmiş katkıları reddetmeyen ve kapsayan bu tip bir kavramsal şemaya ihtiyacımız olduğunu düşünüyorum. Fakat tüm bu yönelimleri temellendirmek için, Marx'ın mekân kavramından ne anladığını açmak gerekiyor.

Öncelikle, Marx'ın hemen herkesin bildiği saptamasını hatırlayalım: 'Sermaye bir taraftan, bağlantının, yani mübadelenin, önündeki her mekânsal engeli alaşağı etmeye çalışırken, diğer taraftan, bu mekânı zaman ile yıkıma uğratma çabasındadır' (*Grundrisse* 1973, s. 538).

'Mekânın zaman ile yıkıma uğratıldığı' saptaması heyecan verici, çünkü

bu saptama, sermaye birikim sürecinin, boyutları duyumsama biçiminde radikal bir dönüşüme yol açtığı fikrini içermektedir. Diğer bir deyişle, kapitalist üretim ilişkileri, bireyler arasındaki ve hatta toplumsal sınıflar arasındaki ilişkinin niteliksel değişiminin ötesinde, bu toplumsal yapı içerisindeki her bireyin kendi boyut anlayışını dönüştüren bir sürece işaret ediyor. Mübadelenin toplumsal çerçevesi genişlerken, mübadelenin gerçekleştiği mekânlara dair algımız da değişiyor. Ve mübadele, toplumsal hayatın en merkezi etkileşim biçimi haline geldiği nisbette genel anlamda mekândan ne anladığımız da ciddi bir dönüşüme uğruyor.

Bu açıdan bakıldığında, mekân sorunsalının, Marx'ın fikri yapısı içerisinde üstü örtük ama son derece merkezi bir rolü olduğunu görebiliyoruz. Her ne kadar Marx'ın yukarıda alıntılıdığım gibi çeşitli metinlere dağılmış saptamaların ötesinde kapitalist üretim ilişkilerinden doğan mekâna dair yekpare bir çalışması yokmuş gibi gözükse de, yukarıda sunduğum okumadan hareketle *Kapital*'in aslında tam olarak bu 'mekânın zaman ile yıkıma uğratılma' sürecinin bir anlatısı olduğunu iddia etmek mümkün.

O zaman, mekân kavramı, *Kapital*'de neden bu denli açık şekilde ele alınmadı?

Bu sorunun cevabı, başa geri dönersek, Marx'ın antropolojik yaklaşımında saklı. Mekân, süregiden mücadelelerin nesnesi. Birinci Dünya Savaşı öncesinde gördüğümüz üzere, güçlü ulus-devletleri meydana getiren bir toplumsal irade, kâr oranlarının eşitlenmesini sekteye uğrattı. İkinci Dünya Savaşı sonrasında gördüğümüz üzere, tek bir akaryakıtın (yani petrol) küresel enerji kaynağı olarak dünya piyasalarına dayatılması, sermaye döngüleri arasındaki eşgüdümü güçlendirdi. Öte yandan, sendikaların emek sürecine ilişkin organizasyonel kararlara müdahil olmaları ile, üretim yerlerinin mekânsal özellikleri yeniden tarif edilebilir ve bu sayede, iş gününden ve dolayısıyla, tekil emekçinin üretken faaliyetinden ne anlaşılması gerektiği yeniden tanımlanabilir (ve tanımlanmaktadır da). Bu tip örnekler, *Kapital*'in kapitalist üretim ilişkilerindeki zamansallığa ilişkin genel vektörleri kuramsallaştırmakla yetindiğini ve bu şekilde, mekân üzerinden yürüyen mücadeleleri nasıl tarif etmemiz gerektiğine ilişkin bir çerçeve sunduğunu açığa çıkarmakta. Bu çerçevenin içeriğini tarihsel çalışmalar doldurmalı ve bu bağlamdaki bulgularla, *mekânın ekonomi politikası* ortaya çıkmalı.

Bu, Henri Lefebvre'nin maalesef halen dilimize kazandırılmamış *Mekânın Üretimi* adlı eserinde yaptığı çağrı ile uyum gösteriyor ki Harvey'in çalışmasına geri dönersek, elinizde tuttuğunuz çalışma Lefebvre'nin çağrısına verilen bir cevap olarak görülebilir. Lefebvre, bu eserinde, Marx'ın zaman-mekân kurgusuna eleştirel bir çerçeveden yaklaşıyor ve Marx'ın '(tarihsel) zaman içinde geliştirilen her faaliyetin bir mekânı doğurduğunu

(ürettiğini) ve herhangi bir pratik 'gerçekliğe' ya da somut varlığa ancak o mekânda erişebileceğini' göremediğini iddia ediyor (Lefebvre 1991, s. 115). Bu bağlamda, kendimizi, Marx'ın tanımladığı biçimiyle ekonomi politik eleştirisi ile mekânın ekonomi politikleri arasındaki bir kavşakta bulduğumuz fikrini ortaya atıyor (Lefebvre 1991, s. 346).

Bana kalırsa, Lefebvre'nin eleştirisi oklarını, Marx'tan ziyade, kendi araştırma nesnelerini tekil mekânsallıklar içinde ele alan yirminci yüzyıldaki Marksist ekonomi politik ekollerine yönelmesi daha doğru olurdu. Yani Lefebvre, *Kapital*'in genel kurgusunda es geçilen mekâna dair tartışmanın es geçilmesinin de bir anlamı olabileceği ihtimali üzerinde çok durmadı.

Kapital'de yerler tarif ediliyor, ama bir mekân kuramı sunulmuyor. Fabrika, Üretim Departmanları ve dünya piyasası her cilde damgasını vururken, hâkim sınıflar arasındaki ilişkiler rant-ücret-kâr üçlemesi üzerinden yine bir mekânsal tarif ile *Kapital*'in yapısını şekillendiriyor. Marx'ın bir mekân kuramından neden uzak durduğunun cevabını, aslında yine Lefebvre'de bulabiliyoruz: 'soyut mekân, homojen değildir; amacı, yönelimi ve 'merceği' olarak kullandığı bir homojenliğe sahiptir. Ve gerçekten de homojenliğe yol açar. Fakat kendi içinde çok formeldur' (Lefebvre 1991, s. 287).

Kapital'in mekân kavramına dair sessizliğini, bu iddia sayesinde anlamlandırabiliriz. Değer, homojen bir mekân olarak tahayyül edildiği sürece fetişleşir: Değer, soyut mekânın toplumsal boyutta somutlanmasıdır. Kartezyen devrimin toplumsal olarak kendini gerçekleştirmesi. Eğer her mekân üretilmek zorundaysa, değer de, bir homojen mekân olarak üretilmelidir. Bu üretim sürecinin analizine ise ancak ve ancak farklı zamansallıkların nasıl tanımlandığının analizi ile başlayabiliriz. *Kapital* aşağı yukarı bu görevi yerine getirdi.

Birinci ciltteki zaman kavramı, sonlu ya da sınırlı bir niceliğin farklı dilimlere bölünmesi sürecinin üzerine inşa ediliyor. Bir günün kaç saat olduğu bellidir, ama bu günün ne şekilde bölümleneceği toplumsal olarak şekillenir. *Kapital*'in birinci cildi, belli saatlerin işgünü olarak kabul edilmesi, vardiya kavramı, işgününün uzunluğu gibi konulara sadece işçi sınıfı mücadelesinin tarihsel gelişimini anlatmak için değinmiyor. Eserde bahsedilen bu süreçler, bu zamansallığın tanımlanma biçiminin, tekil emekçilerin emek gücü olarak nasıl homojenize olacakları sorusunun cevabını sunan bir mücadele alanı olduğunu vurgulamak için ele alınıyor. Nispi artı-değer bu bağlamda, sermayedarın bu kısıtlılığı aşma güdüsünün toplumsal bir ürünü olarak karşımıza çıkıyor: Kısıtlı bir nicelik olarak tanımlanan zamanın ("gün") bu kısıtlılığını, mekânı yeniden tarifleyerek ("makine") aşma çabası... İkinci ciltte ise, döngüsel bir zaman anlayışının işlendiğini görüyoruz. Bu döngüsellik, belli bir sürekliliği de beraberinde getirmekte.

Örneğin, 'endüstriyel sektör' kavramını ele alalım. Bir sektörü neyin tanımladığı, hangi faaliyetlerin bu 'sektör' içine girdiği sorusu her dönemde farklı şekillerde tanımlanıyor. Araba lastiği üretimi, petro-kimya içinde mi yoksa otomotiv içinde mi yer almakta? Bu sorunun cevabını ancak parasma ve üretken sermaye döngülerinin arasındaki konjonktürel ilişkilerin analizi neticesinde verebiliriz. Fakat bu verilen cevap, belli bir dönem için işletme yapıları, emek sürecinin organizasyonel nitelikleri ve hukuki yapılar içinde belirli kurumsallaşmalara neden olduğu için uzun vadeli bir niteliğe sahip oluyor. Örneğin bazı ülkeler 'az gelişmişlik sarmalı'ndan çıkıyor, diğerleri ise 'tersine sanayileşiyorlar'. Üçüncü ciltteki zaman ise doğrusal bir nitelik taşımakta. Kâr oranları eşitlendiği oranda düşme eğilimi gösteriyor. Bu düşme eğilimi, tüm üretim ilişkilerini küresel düzlemde topyekün bir dönüşüme uğrattırıyor ve krize sevk ediyor. Kriz anında, tüm bu bahsedilen ilişki ağlarının yeniden tanımlanması gerekiyor: emeğin sömürülme biçiminin organizasyonel özellikleri, sektörlerin nasıl tanımlanacağı ve paraların yerellik seviyesi.

Buradan hareketle, her cildin bir homojenleşme eğilimini kuramsallaştırdığı fikrine geri döndüğümüzde şu ilginç sonuçla karşılaşırız. Aslında her cilt, bu farklı zamansallıklar içinde üç farklı mekânın nasıl üretildiğini, bu üretim süreçlerinde ne tip mücadelelerin ön plana çıktığını kuramsallaştırıyor: beden, yer ve sembolün. Bu üç mekânın üretimi ve müteakiben homojenleşmesi, soyut mekânın toplumsal somutlaşması olan, homojen olan ve aynı zamanda çok formlu olan tek bir mekânın üretimini sağlıyor; yani değer.

Bu sayede, değer, tüm toplumsal ilişkileri şekillendiren bir fetiş haline dönüşebiliyor. Fetiş, toplumsal ilişkilerin nesnelere tarafından ifade edilmeyle başladığı zaman ortaya çıkar. Bu nesnelere, birçok toplumda somut cisimler ile ifade edilir. Fetişin mekânını bu somut cisimler oluşturur. Kapitalist toplumda ise, fetişin kendisi, somut bir cisim değil, soyut bir kavramdır; değer. Değer, her fetiş gibi, toplumsal açıdan kritik önemdeki ilişkileri ifade etmektedir, fakat bu ilişkileri cisimleştirerek değil, bu ilişkilerin içinde gerçekleştiği farz edilen soyut bir mekân rolünü üstlenerek. Değer, bu sayede üretim ilişkilerinin içkin ögesi haline gelir ve kapitalist üretim ilişkilerini kendinden önceki diğer üretim biçimlerinden farklı kılar.

Bu saptamaları takiben, *Kapital*, bize, soyut mekânı toplumsal düzlemde somutlayan bir homojen mekân olarak değer nasıl olup da üretim ilişkilerine içkin bir fetiş haline geldiğini incelememiz için bir rehber rolünü üstlenmektedir. Bu rehberlik de, bize, bedenler, yerler ve semboller üzerinden devam eden üç farklı mekânsal mücadeleyi, sermaye birikimine içkin üç mekânsal homojenizasyon eğilimi üzerinden incelememiz gerektiğini salık veriyor. Yirminci yüzyılın Marksist ekonomi politığının başarılarını

ve açmazlarını takiben ve bu yüzyılın birikim konjonktürünün önümüze koyduğu meselelere karşılık, bu çağrıya cevap vermenin en önemli fikri sorumluluk olduğuna inanıyorum.

TÜRKİYE'DE KAPİTAL OKUMALARINA DUYULAN İHTİYAÇ

Bu önerilerden hareketle de, bu önsözün son temasına geçmek istiyorum. Türkiye, sermaye birikiminin kuramsallaştırma çabaları açısından ilginç doneler sağlayan bir ülke. Kapitalist üretim ilişkilerine eklemleme biçimi, daha sonraki kurumsal dönüşümler, devletin üretim ilişkilerindeki rolü gibi birçok konu bağlamında ilham veren bir tarihsel altyapı mevcut.

Fakat bu coğrafyanın tarihsel dokusu ve toplumsal sorunsallarının güdülediği *Kapital* okumalarının çok sayıda olduğunu söyleyemeyiz. Harvey'in eğer bir amacı 1970'lerin fikri karmaşasına çeki düzen vermek idiyse, bir diğer kaygısı da, kendi içinden çıktığı coğrafyanın birikim sürecinin 1970'lerde aldığı yeni rolleri anlamlandırabilecek bir kurumsal katkı yapma isteği idi. Bu bağlamda, mekâna dair fikirlerini *Kapital* okumasının merkezine oturtarak hem Lefebvre'nin hepimize miras olarak bıraktığı projeye bir katkı yaptı hem de kuramsal anlamda kafa açıcı bir çerçeve sundu.

Şu anda Türkiye'nin ve içinde bulunduğu coğrafyanın deneyimlediği meseleler üzerinden, çok sayıda *Kapital* okumasına ihtiyacımız var. Bu eserin farklı öğelerini öne çıkararak ve genel temaların özel tarihsel ve coğrafi durumlara tatbiki sayesinde, Marksistler'in bugün hepimizin kafasını kurcalayan bu meselelere dair yeni şeyler söylemesi ve yeni siyasi pratiklere girişmesi hayati bir zorunluluk.

İşte tam da bu tip bir güdülenme ile çevrilmiş olan bu eserin okurda bu çerçevede bir istek uyandırmasını ve okuru kendi *Kapital* okumasını yapma yönünde şevklendirmesini bu çeviride emeği geçen herkesin istediğine inanıyorum. Bu kişilerden en başta geleni, çevirinin editörü Nazan Bedirhanoglu'dur. Kendisinin bu çeviriye koyduğu emeğin en az benimki kadar olduğunu söyleyerek, katkısının ancak küçük bir kısmını ifade edebiliyorum. Bu sürece katkı yapan bir diğer kişi, çeviriye birlikte başladığımız, fakat birlikte bitirmemizin mümkün olmadığı Sinan Gülhan. Kendisi kitabın ikinci ve dokuzuncu bölümlerinin ilk çevirisini gerçekleştirdi ve bu sürecin hayata geçmesinde önemli bir rol oynadı. Kendisi, ricarını kırmayarak bu çeviriye okur için son derece kafa açıcı bir önsöz yazmayı kabul etti. Bu eserin çeviri sürecindeki gecikmelere anlayışla yaklaşan Tan Kitabevi Yayınları'na destekleri için teşekkür etmek isterim. Tan Kitabevi Yayınları'ndan Çağdaş Sümer, sürecin birçok yerinde kritik önemde fikri ve teknik destek sağladı ve aksama anlarında bizi motive etti. Elbette çevirideki tüm hatalar bana ait.

Son olarak, çevirideki teknik bir tercihe ilişkin bir not düşmek istiyorum.

Eser içinde birçok terim ve deyimini çevirmekte güçlük çektim, çünkü bu terim ve deyimlerin Türkçe'ye çevrilmiş olan kimilerinin bu kavramları yeterince açık şekilde ifade etmediğini farkettim. Bunun dışında, bazen Türkçe'de aynı kelime ile ifade edilen ve nüanslı kavramlar da eserde sıklıkla kullanılmaktaydı. Bu tip kavramların metindeki aslını sıklıkla dipnotlarda okurla paylaştım. Bunun dışında, *Kapital*'e ilişkin referanslarda ve bu eserde kullanılan kavramlar için, *Kapital*'in Türkçe'ye yapılmış olan her iki çevirisinden faydalanmaya çalıştım. Bunlar, Alaattin Bilgi'nin çevirisi ile Nail Satlıgan ve Mehmet Selik'in çevirisi. Her ne kadar ikinci çeviri elime, çalışmalarımın son aşamalarında ulaşırsa da, mümkün olduğunca terimleri bu iki çeviri çerçevesinde kullanmaya çalıştım. Önemli tercihlerde yine okuru bilgilendirecek dipnotlar düştüm. Her iki çeviriye ilişkin kaygılarımın olduğu bazı durumlarda ise, *Kapital*'in Almanca orijinalinden faydalandım. Tüm bunlar, yine dipnotlarda yerini buldu. Metinde üstü örtük ve sarkastik referansların okur için metnin anlaşılabilirliğini güçleştireceğini düşündüğüm durumlarda da, dipnotlarda bazı ek bilgileri okuyucu ile paylaşmanın doğru olacağına kanaat getirdim. Umarım, bu dipnot bolluğu okurun dikkatini dağıtmaz.

Utku Balaban

Kasım 2011/Philadelphia

Referanslar:

- Aston, T. H. ve C. H. E. Philpin, der. (1985) *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*. New York: Cambridge University Press.
- Lefebvre, H. (1991) *The Production of Space*. (çevirmen: Donald Nicholson-Smith). Cambridge, Mass., USA: Blackwell.
- Malinowski, B. (1920) "Kula; the Circulating Exchange of Valuables in the Archipelagoes of Eastern New Guinea". *Man*, 20: 97-105.
- Malinowski, B. (1922) *Argonauts of the Western Pacific: An Account of Native Enterprise and Adventure in the Archipelagoes of Melanesian New Guinea*. New York: George Routledge & Sons, Ltd.
- Marx, K. (1973) *Grundrisse. : Foundations of the Critique of Political Economy*. (çevirmen: Martin Nicolaus). New York: Vintage Books.
- Tarback, K. J., der. (1972) *Imperialism and the Accumulation of Capital*. London: Allen Lane The Penguin Press.

SUNUŞ

Her kuşağın kendini bulduğu, kendini ifade ettiği düşünürler ve yazarlar vardır, zamanının ruhunu kaleminde ve sözlerinde taşımış düşünürler. Nasıl 1930'ların, 1940'ların ve 1950'lerin sindirilmiş ve ezilmiş Türk solu kendini Nazım Hikmet'in kulaktan kulağa yayılan şiirlerinde bulmuş ve o ufucuk kıvılcımı canlı tutabilmişse, nasıl Kemal Tahir cezaevi yıllarından sonra yakın çevresinde karizmasından yayılan etkileyici hâle sayesinde Türk Marksizmine yeni (ancak çoklukla sorunlu) bir doğrultu açabilmişse, nasıl 1960'ların sonu ve 1970'ler boyunca Muzaffer İlhan Erdost, Korkut Boratav, Sencer Divitçioğlu, İdris Küçükömer ve Çağlar Keyder'in feodalizm, Asya tipi üretim tarzı ve müteakip küçük meta üreticiliği üzerine tartışmaları Türkiye soluna siyasi ve düşünsel bir canlılık katmışsa, ve nasıl Louis Althusser'in yapıtları 1970'lerin ikinci yarısında (Türkiye solunun formatif yıllarında) takipçilerine Marksizmin bir bilim olarak insanlığa gerçeği gösterdiği iddiasında bulunabilme cesaretini verdiyse David Harvey de, 2000 sonrası Türkiye'nin akademik solunun entelektüel formasyonunun oluşumunda eşi olmayan bir yer edindi. Bunun böyle olmasında, "fiilen mevcut sosyalizmin" yıkılmasını takip eden teorik kafa karışıklığı momentinde, Harvey'in verdiği tereddütsüz ve derinlikli cevabın hakkı ödenemez.

Tereddütsüzdü; çünkü 1970'lerin hem gayet hareketli, hem de sıklıkla kendi içinde çelişkiye düşmüş o çok zengin Marksizminde (ki retrospektif bir bakış bunu karmaşık bir Marksolojiyle koyu bir metateorinin bulanık sularında seyrettiğini de teslim edebilir) kendi Kapital okumasının ve kendine has Marksizminin peşini bırakmadı. Kendi deyişiyle, Marks'ı "Kapital'i Okumak"tan değil, Marks'ın Kapital'ini okuyarak öğrenmeyi tercih etti.¹ Bu cevabın daha derinlikli formüle edilmiş hâlini, Jean-François Lyotard'ın *Postmodern Durum* kitabına nâzire ile yazdığı *Postmodernliğin Durumu* kitabında bulabiliriz. Burada sınıf mücadelesinin 1960'lardaki ve 1970'lerdeki şekliyle bitse ve ideolojik çatışma ile onun kentsel çelişkideki tezâhürleri *Yumuşak Şehir*'de toz ve buluta karışsa da, kapitalist üretim biçiminin ve sermaye birikiminin ekonomi politığının hâlâ hayatta

olduğunu ve ideolojik, estetik ve kültürel bütün araçları ve göstergeleriyle -tek taraflı bir ilişki içinde olmasa bile- zamanı ve mekânı kullanarak şekillendirmeye devam ettiğini yazdı; literatüre kapitalist sermaye dolaşımının en temel yansımasını, yani “zaman-mekân sıkışmasını ve mekânın zaman tarafından imhasını” kazandırdı. Harvey’in kırılma anında ortaya koyduğu kavramsallaştırma derinlik sahibiydi, çünkü ‘doksâ’nın emin ama bilindik -hatta envai çeşit metaforik batığın sardığı- sularına dönüp, “evet Marx haklıydı ve ondan sonra gelen her sapma hatalıydı” deme basitliğine düşmeden, zamanının pek az takdir edilmiş bir eleştirel -kendi deyişiyle tarihsel-coğrafi materyalist- okumasına girişti.

Bîtereddüt olması ve sahihliğinin ötesinde, kendimi 2000’lerden sonra düşünsel formasyonunu edinen akademik zanaatkârlar grubunun içine koyduğum zaman, kolayca seçebildiğim bir şey daha bizim bu hacimli kitabı çevirmemize -ve tabii defaatle Harvey’in konuşmalarının takipçisi olmamıza yol açtı. Harvey zamanımızın bütün sol, Marksçı ve anti-kapitalist entelektüel ve hatta mebzul bir nebze de siyâsi oluşumlarının kolaylıkla kendini evinde hissedebileceği kitaplar yazdı. Daha açıkçası, Leo Panitch’in, Ellen Meiksins Wood’un, James Petras’ın, hatta biraz daha cüretkârolursak Paul Baran ve Paul Sweezy’nin Marksizmlerini kuru, fazlasıyla yavan ve ekonomi politiğin doksasına -benim Marksizmin üç şaşmaz yasası dediğim düşen kâr oranları yasası, sermayenin organik bileşimi yasası ve emek-değer kuramına- saplanıp kalmış bulabilirsiniz. Öte yandan, Immanuel Wallerstein’in ve Giovanni Arrighi’nin sosyalizmini Adam Smithçi bir sosa bulanmış olarak kınayabilirsiniz. Daha da yakına gelirsek, neo-Bergsoncu, post-Lacancı, çeşitli merhalelerde bir hayli Heideggerci bir Felix Guattari ve Gilles Deleuze’ü, Tony Negri’yi, Slavoj Zizek’i, Alain Badiou’yu, Gianni Vattimo’yu, Fredric Jameson’ı, Terry Eagleton’ı, Henri Lefebvre’i, Guy Debord’u, Michel Foucault’yu -eserlerine mütenasip bir dağılımla- fazla soyut, ayakları yerden kesilmiş, kültürcü, metalaşmanın görüngüsüne saplanıp kalmış, Hegelciliğin reddiyesini kavrayamamış bir idealizme dönük neredeyse millenaryen bir komünist sol çocukluk hastalığıyla suçlayabilir veya kuruyup kalmış bir Marksizmi yeni bir dil oluşturmaya cüret ederek (duygulanım emeğinden, arzunun biyopolitiğinden, panoptikondan, kontrol ve disiplin toplumlarından, kentsel devrimden, gösteri toplumundan, imparatorluğun hermeneutiğinden, bir meta olarak kültürden dem vurarak) post-Marksizme taşıdıkları için reddedebilir veya büyük bir istekle sahip çıkabilirsiniz. Zaten, yirmi birinci yüzyılın ilk onyılında Türkiye’nin entelektüel (maalesef ve belki de çok şükür gayri-akademik) peyzajı bu hat üzerindeki gerilimler ve sıklıkla bir nevi tekke bekçiliğine dönüşen polemolarla çizildi. Ve her kuşak kendi tanrılarını yaratırken, eskinin tanrılarının putkırıcılığına yöneldi. Harvey, bu

putkırıcılıktan uzak durdu ve ne şakirtlerine sarıldı ne de kendisi, Marksçı tekkenin bekçiliğine heves etti.

Harvey, 1980'lerin en önemli polemiklerinden birine dair yazısında, üç kurmaca mitin etkisinin kendini sonsuz bir sarmalcasına yeniden ürettiğinden bahseder. Birinci mit, bir zamanlar herkesin Althusserci günaha iştirak ettiği ve bu nedenle bu günahı arınması gerektiğidir. Harvey, çok rahatlıkla bu hatanın hiçbir zaman parçası olmadığını, Althusser'in en parlak zamanlarında bile François Lamarche, Michael Ball ve Neil Smith'le beraber Marksist ekonomi-politiği merkez alan çalışmalar yaptıklarını söyler. Ve ekler: "Herkesi Marksizm adını verdiğiniz devasa bir kazana atın, aralarından birkaç tane Althusserciyi seçin (Castells'in erken dönemi buna en uygun kurbandır), ve kazanın içindeki herkesi suça iştirak ettikleri için lânetleyin."² Tabii, sorun sadece burada kalsa gene iyi, bunun üzerine başka mitler de eklenir. İkinci mit, Marksçı kuramın soyutlamalarının tarihin ve coğrafyanın münhasıran özelliklerini kavrayamadığı iddiasıdır. Bu iddia ise, Marks'a dair yanlış-veya kasıtlı- bir okumadan kaynaklanır. Marks'ın kavramları, ifadeleri, iddiaları ve tespitleri, kendisinden önce (ve sonra) gelen toplumsal düşüncelerin aksine, donuk ve durağan kategorileri değil, hareket hâlindeki süreçleri anlatır. Evet, der, diyalektik bir soyutlamadan başlar Marx, ama bu soyutlamaları insan hayatının üzerine bir kalıp gibi geçirmez; aksine, kapitalizmde hareket hâlinde olan süreçlerin bireyler üzerinde mütemadiyen muktedir olan "katî (somut) soyutlamaları"nı ortaya koyar. Üçüncü mit ise, Althusser gibi, ve hatta son yirmi yılda ondan da mukadder bir güce erişen bir başka günaha dairdir: totaliteye. Bu mit der ki bize: "öyle bir yer var ki, öyle bir sır dolu mekân var ki, orada totalize etmeyen, tümdengelmeyen, indirgemeyen diskurun yokülkesi yaşar; ve o ülkeye Marksistler giremezler, çünkü Marksistler totalite ve bütünlük hakkında konuşmaktan bir türlü vaz geçmezler."³ Lyotard'a borçlu olduğumuz ve son yirmi sene içerisinde akademik zanaatin herhangi bir alanıyla ilgilenmiş olan herhangi birinin rahatlıkla adını anabileceği; ancak tanımlamakta son derece büyük bir güçlük çekeceği bir mefhumdur, totalize etmek. Evet, özneye dönmenin yolu, totaliteden, bütünlükten uzaklaşmaktan geçer diye bir önkabulden yola çıkabiliriz; hemen hemen her mürekkep yalamış insanın gönülden katılacağı bir iddiadır bu. Ama öte yandan, totalize edici söylem ne demektir, nasıl tanıyabiliriz onu? Neden, Marksizm içkin olarak totalize edici bir söylemdir, Lyotard'a göre, ve totalize etmeyen bir söylemi nasıl kurabiliriz -veya Marksizmin totalize edici olmayan bir varyantı mümkün müdür? Harvey, bu sorulara cevabında son derece bitereddüttür: Ona göre, kapitalist üretim biçiminden,

2 D. Harvey, "Three myths in search of a reality in urban studies," *Environment and Planning D: Society and Space* 3, no. 2 (1987): 370.

3 *Ibid.*, 374.

çağdaş hayatın meta ilişkilerinden daha totalize edici bir mefhum yoktur. Marksizmin totalize edici varyantları vardır, ancak, bu Marksizmin *de facto* totalize edici olmasından ziyade, onun, bütünü her veçhile kapsamak iddiasından doğar. Tabii diye bitirir, bu yazısını Harvey:

Marks'ın dediği gibi, bilime çıkan kırmızı halı döşeli yollar yok ortada, ama sırtımızı da salt bu nedenle Marksist kuramın "parıltılı zirvelerine" dönüp, kendimizi kısıtlı araştırma nesnelерinin salt olgusallığına vermek de sorumsuzca ve karşı-devrimcidir.⁴

Büyük ihtimal bu cevap nedeniyledir ki, *Sosyal Adalet ve Şehir*'den başlayarak, *Postmodernliğin Durumu*'na uzanan düşünsel macerasını, biz, Türkiyeliler, anlattıklarını ve Marks'ı coğrafi-materyalist bir muhayyile ile tasvir etme girişimini büyük -ve çoğumuzun paylaştığını düşündüğüm- bir saygıyla takip ettik. Zamanımızın bînamaz ve siyâsi hareketlerin enigmatik yapısıyla yıpranmış; pusulasını, Marks'ın deyimiyile, ölü kuşakların, hiç dokunmadığı, üzerlerinde hiç görmediği esvabı içinde bulmaya çalışan, ait olduğumuz kuşak ve düşünce ortamıyla kıyaslarsak; Harvey'in 1968'in en hakiki mahsullerinden ve en yılmaz mahfillerinden olduğunu iddia etmek abartılı olmayacaktır.

Ne var ki, Harvey'in yapıtını anlamak için bu girizgâhı izlemek büyük ihtimalle en yanlış yol olurdu. Yazdığı *Explanation in Geography (Coğrafyada Açıklama)* kitabıyla, 1960'ların sonunda pozitivist coğrafyanın en önemli eserlerinden birini vücuda getiren ve özellikle Popperci bilim felsefesinin coğrafya alanındaki çözümlerine yeni yaklaşımlar geliştiren Harvey; esasında devrimci 1968'i, bütün dünyanın toza ve dumana karıştığı bir arka planda, sessiz sedasız bir şekilde pozitivist coğrafya üzerine düşünmekle geçirmiştir. Ancak, sonradan, pozitivistizmden Marksizme dönüşünü, basit bir fikir değişikliğine bağlamayacaktır Harvey; bilgi üretim süreçlerindeki yapısal değişimler sayesinde siyasi ve epistemolojik duruşunu değiştirmiştir.⁵

Öte yandan, Britanya'nın kadim ve arkaik üniversite sisteminden ayrılarak, 1970'lerin başında, devrimci hareketlerin ve düşüncelerin en güçlü olduğu zamanda, Harvey, Baltimore'a, Johns Hopkins Üniversitesi'ne gelecek ve burada, kendi Marksizminin girişi (ve pozitivistizminin çıkışı sayabileceğimiz) *Social Justice and the City* (Sosyal Adalet ve Şehir)'i yazacaktır. Bu kitapta bize gösterdiği en temel saptama, Baltimore'da ve Amerika'nın daha birçok metropol alanında, coğrafi pozitivist kuramların savlarının aksine, bir türlü varsayımsal refahın alt sınıflara ve yoksul kentsel bölgelere yayılmadığı ve yayılmayacağıdır.

Buradan hareketle, şunu görmeye çalışır Harvey: Liberal(ist)

4 *Ibid.*, 376.

5 David Harvey, "Reinventing Geography: An Interview with the Editors of New Left Review," *New Left Review*, no. 4 (2000): 75-98.

coğrafyanın bize salık verdiği öğütler, bilimin tarafsızlığı ve hakkaniyeti, coğrafi dağılımın tanrının yasasıymışçasına tarafsız bir Pareto optimumuyla kontrolü, (zamanının hâkim) lokasyon kuramıyla Darwinci dönüşüm ilkelerinin şaşmaz ittifakı, görünmez elin devleti ve muktedir sınıfların çıkarlarını sıfırlayan mükemmellikteki sürekliliği daha ne kadar kabul edilmeye devam edilebilirdi? Vardığı sonuç şu olmuştu:

Kıtlık kavramı...ancak belirli bir toplumsal ve siyasi bağlamda anlam taşır... Kıtlık [sürekli] üretilmeli ve kontrol edilmelidir, çünkü kıtlık olmadan fiyatı belirleyen piyasalar iş göremez.⁶

Harvey, *Sosyal Adalet ve Şehir*'in basımından sonra, uzunca bir sessizliğe girdi. Bu on yılı yakın zamanı, 1974'ten 1982'ye kadar, Kapital okunakla geçirdiğini söyler. Bu okumaların en kısa vadede ürünü, Johns Hopkins'te başlattığı Kapital'in birinci cildini okumak üzerine olan seminerleridir. Bugün, hem web sitesinden, hem de internetin türlü kaynaklarından faydalanarak, bu seminerler çok daha geniş bir kitleye, çok daha güncellenmiş içeriklerle ulaşmaktadır. Ancak, bizim için, bu yılların en önemli ürünü, şu anda elinizde tuttuğunuz kitaptır.

Harvey, bu hacimli kitabında, son derece parlak bir entelektüel keskinlikle, Marks'ın Kapital'inden başka çalışma objesine sapmadan ve zamanının en karmaşık dertlerinden olabildiğince kaçınarak Marksizmin ekonomi politiğini krizler döngüsü ve mekânın kurama dahil açısından inceler. Lâkin bu inceleme zannettiğiniz kadar kolay göstermeyecek kendini ve sizi hiç şüphesiz Kapital'e geri götürecektir veya elinizden tutup Kapital'le tanıştıracak. 2012'de, genelleştirilmiş bir 3. Safha kriz yaşadığımız şu son dört yılda, *Sermayenin Sınırları*, hem sermayenin fiili sınırlarını çizmeye devam ediyor, hem de biz Marksistlerin, sermayeyi anlamakta nerede hatalar yapmış olabileceğimizi de bütün açıklığıyla ortaya seriyor.

Ben, sonuçta, daha ziyâde kendi deneyimimden hareket ederek, iki noktanın altını çizmek istiyorum. Birincisi, kitabın sadece Kapital için (artı Artı-Değer teorileri ve Grundrisse için; yani Marks'ın ekonomi politik lügâtınının) bir el kitabı mâhiyetinde olmadığı, bilakis, Kapital'in sınırlılıklarını (en temel olarak değer in para-metasına dönüşümü [transformasyon sorunu] sorunundaki, emeğin indirgenmesi sorunundaki, daha vurucu öneme sahip olmak suretiyle de Marx'ın pek suskun kaldığı sermayenin mekânsal dönüşümünün diyalektiğine hitâp eden sınırlılıkları, ve bunun yanı sıra kredi sistemindeki, temporal/zamansal döngülerdeki ve bilumum ideolojik/linguistik sınırlılıkları-Rosa Luxembourg'un pek mâharetle izinden giderek) çözümlendiği olacak. İkincisi, vâkiyle nazarımda bir hayli ehemmiyet taşıyan ve bu hususta pek ağır eleştirdiğim Harvey'in devlet meselesi konusunda suskunluğunu da katarak,

kendine içkin sınırlılıklarıyla beraber, Harvey'in kriz kuramı, bir sanat eseri inceliğinde ve pek çok Marksist için kriz heveskârlığını bertaraf edecek kuvvettedir.

Harvey'in *Sermayenin Sınırları*'nda Marksist ekonomi-politiğe en önemli katkısı, kitabın yazıldığı zamana kadar parçalar hâlinde yazılmış, farklı sosyalist çevrelerin farklı algılarla kavramaya uğraştıkları kriz kuramlarını bir bütün hâline getirmeyi başarmış olması, bunu yaparken de sermayenin zaman-mekândaki hareketini kapsayabilmiş olmasıdır. Artı-değerin meta mübadelesi yoluyla aşırı-birikiminin yol açtığı birinci safha krizlerin, dahiyane bir incelikte çalışan -ve bu sayede klasik ve neo-klasik iktisatçıların arz-talep, bizimse metanın dolaşımı ve artı-değerin bölüşümü dediğimiz şeyin- kredi sistemi aracılığıyla ötelenmesi, ve bu kredi sisteminin nasıl olup da zaman ve mekânı aşmakta etkili olduğunu göstermesi Harvey'in son derece sabır ve zariflikle işlediği bir kriz kuramı çalışmasıdır. Bu iki aşamanın, mekân üzerinde açınımını, sermayenin hareketliliği, yapılı çevrenin genişlemesi, sermayenin olmazsa olmazı çevrimlerini mekânsal düzleme yansıtması, eşitsiz coğrafi dağılım ve en nihayetinde, kendini farklı fasıllarla ortaya koyan kesitsel krizlerin farklı sermaye fraksiyonları arasında kurduğu mekânsal formülasyonla, Harvey, bize krizin o kadar da basit bir mesele olmadığını gösterir. Krizin, kendi devirleri, kendi mekânsal ve zamansal ivmesi, kendine özgü karakteristikleri vardır.

Harvey'in entelektüel bütünlüğü ve biricikliği, her metnine tekrar tekrar dönüp o metni bir öncekilere -ve sonrakilere- bağlama kâbiliyetinde yatar. Ve bu, kalıpsal bir düsturdan ziyade, Harvey'in zanaatine özgüdür (her Marks okuyanın ve okumaya başlayanın Kapital'in birinci cildinden itibaren tekrar ettiği ancak üçüncü ciltle, hele de Grundrisse'yle bir kenara bıraktığı- her şeyin her şeyle ilintili olduğu, Harvey'in üst üste konulan inşa edici tuğlalar yerine, birbirinin içine geçmiş bir bütünlük olarak tanımladığı bu bütün -hatta artık bir hayalet gibi korkup kaçtığımız, fakat esasında derinden bir doğruluk taşıyan bu "totalite") ve bu yüzden, ender bir şekilde yirminci yüzyılın ikinci yarısından bu yana şahit olduğumuz entelektüel abidevilikte bir örnektir.

Son olarak, böylesi bir öneme sahip kitabı çeviren Utku Balaban'a teşekkürlerimi sunmak istiyorum. Kitabın çevirisine elimde olmayan bazı nedenlerden ötürü istediğim katkıda bulunamadım. Harvey'i dinlediğimiz o sonbahar akşamında, bu kitabı Türkçe'ye çevirme fikrinden Nazan'la Utku'ya bahsettiğimde, çok daha farklı planlarım vardı -Harvey'in doksa'ya karşı tezyifini kendi "teorik pratik"i içinden çürütmek gibi. Bunu yapmaya fırsat bulamadım; sarkastik olduğumun altını çizmekle beraber, bundan sonra yapacağımı zannetmediğimi de söyleyeyim. Utku Balaban'ın ve Nazan Bedirhanoglu'nun büyük emekleri sayesinde yayımlanan *Sermayenin*

Sınırları'nın Türkiye'de hem ekonomi-politik, hem de Marksizm kütüphanesine büyük bir katkı olacağına inanıyorum.

Sinan T. Gülhan

GİRİŞ

Marx üzerine inceleme yapan herkesin bu deneyim üzerine bir kitap yazmaya kendini mecbur hissettiği söylenir. Bu çalışma da, bu tip bir iddianın kısmi bir kanıtı olarak önünüzde duruyor. Ancak benim bir bahanem daha var. *Social Justice and the City*'yi* (yaklaşık on yıl önce) bitirdikten sonra, konuya dair üzerinde uzlaşılmamış ve sonradan hatalı bulacağım formüller üzerinde durmaya ve Marksist bir perspektiften kentleşme sürecine dair bütünlüklü bir çalışma yapmaya karar kılmıştım. İşin içine derinlemesine girdikçe, değinmeye uğraştığım Marxçı** kuramın bazı temel kavramlarının bir hayli güdük ve bazı durumlarda neredeyse tümüyle tartışma dışı kaldığının farkına vardım. Bu şekilde kentleşmenin tarihini yazma, kentleşme sürecine dair Britanya, Fransa ve Birleşik Devletler'den alınmış detaylı tarih çalışmalarını bununla bütünleştirme ve bu süreç içerisinde de Marxçı kuram içindeki birkaç 'boş kutucuğu' düzensiz de olsa doldurma işine koyuldum. Kısa zamanda proje tümüyle hantal bir hal almaya başladı. Gayet uzun olan bu kitapta da, özellikle kuramdaki 'boş kutucuklarla' uğraştım. Şimdi bu noktaya nasıl geldiğimi anlatayım.

Her şeyin her şeyle ilişkili olması Marx'ın düşünce yapısının hem erdemi hem de zorluğudur. Kuramın tüm diğer yönleri üzerinde eşzamanlı olarak çalışmadan, bir 'boş kutucuğun' üzerinde çalışmak da bu nedenle imkânsızdır. Sermayenin mamur çevrelerde*** dolaşımı****, kredinin oynadığı rol ve mekânsal biçimlerin üretimine aracılık eden mekanizmalar (örneğin rant) gibi anlamam gereken parçalar, kuramın geri kalanı ile olan ilişkilerine özenle dikkat etmeden anlaşılamazdı. Örneğin, rantın yorumlanmasına dair daha önceki hataların, bölüşümün bu tekil yönünün Marx'ın önerdiği genel üretim ve bölüşüm kuramının içine entegre edilmesindeki başarısızlıktan kaynaklandığını gördüm. Buradaki sorun, daha çok, bu genel kuramın birçok farklı yorumunun olması. Bunun ötesinde,

* Sosyal Adalet ve Şehir, çev. Mehmet Moralı, İstanbul, Metis, 2003.

Marxian ç.n.

built environment ç.n.

circulation of capital, sermayenin dolaşımı olarak çevrildi. Sermaye kavramı ile birlikte

kullanıldığında, circulate fiili ise, kafa karışıklığının önüne geçmek için dolaşmak olarak değil de, dolaşımda olmak ve dolaşıma girmek olarak çevrildi. ç.n.

bekleneceği üzere, özellikle ilgi alanım içindeki konuların incelenmesi değer kuramı, kriz kuramı vb. hakkında yeni düşünme şekillerini de ortaya çıkardı. Bu nedenle, mamur çevrelerde sermayenin dolaşımı, kredi sistemi ve mekânsal biçimlerin üretimine özel bir ihtimam göstererek Marxçı kuram üzerine bir inceleme yazmak dışında bir seçeneğim kalmamıştı.

Bunların hepsi beni, kapitalizmdeki kentleşmeye, Haussmann'ın Paris'teki idaresinin detayları ve Paris Komünü'nün müteakip zafer ve acılarına ve benim evlatlık kentim Baltimore'daki sınıf mücadelesine dair olan asıl kaygılarımdan çok uzaklara taşıdı. Fakat bağlantılar elbette ortada duruyor. Bence tüm bunları bir araya getirmek, soyut şekilde formüle edilmiş kuram ile somut şekilde kaydedilmiş tarih arasında bulunan kuramın kavramsal berraklığı ile siyasi pratiğin görünürde bitmeyen karmaşası arasındaki zahiri sınırları aşmak mümkün. Fakat zaman ve mekân beni tarihe referans vermeden kuramı soyut bir düşünce olarak ifade etmeye zorluyor. Bu açıdan, mevcut çalışma, maalesef, muhteşem bir düşüncenin donuk bir anlatısı olarak önünüzde duruyor. Ve tarihsel materyalizmin ideallerinin de faydalı bir ihlali...

Bir nefis-i müdafaa olarak, şu ana kadar kuram ve tarihi bütünleştirecek, kuram ve tarih arasındaki ayrımın sınırlarını aşarken bütünlüklerini koruyabilecek bir yol bulmuş gibi gözükken hiç kimsenin olmadığını da söylemeliyim. Marx her ne kadar *Kapital*'in birinci cildinde tarih-kuram ilişkisinin bütünlüğünü korumak için büyük çaba harcamışsa da sonuçta muhtemelen niyetlendiğinin ancak yirmide birini kapsayabildi (*Kapital*'i asla bitiremedi ve dış ticaret, dünya piyasası ve krizler, devlet vb. üzerine yazmayı öngördüğü kitap projelerine dokunamadı). Ve tarih *Kapital*'in ikinci cildini oluşturan hazırlık çalışmalarının içinde tümüyle mevcudiyetini yitirdi. Bana düşen görev bağlamında, beni ilgilendiren konuları halledebilmek için Marx'ın *Kapital*'in üç cildindeki, *Theories of Surplus Value*'nin üç kısmındaki ve *Grundrisse*'deki malzemenin üzerinde çalışmak istedim. Bunu, kuramı doğrudan tarihsel bağlamdan soyutlamadan yapmanın dışında bir yol yoktu.

Fakat umuyorum ki burada ortaya konan genel kuram, tarih çalışmalarına ve siyasi pratiklerin formüle edilmesine yardımcı olacaktır. Benim için de faydalı oldu. Kapitalizmin neden çılgın toprak spekülasyonuna dayanan periyodik savurganlıklar içine girdiğini; neden 1970'lerde New York'a nefes aldirmayan finans sıkıntılarının aynısının 1868'de Haussmann'ı alaşağı ettiğini; neden kriz dönemlerinin her zaman hem üretim teknolojileri ve bölgesel düzenlemeleri hercümerç eden bir yeniden organizasyon olarak kendilerini ortaya koyduklarını ve benzeri soruları anlamamda, bu kuram bana yardımcı oldu. Başkalarının da kuramı faydalı bulmalarını ümit

ediyorum. Ve eğer bu gerçekleşmeyecekse de, herhalde ileride daha belirgin tarihsel, coğrafi ve siyasi içeriğe sahip çalışmalarda kuramın faydasını gösterme yükü bana kalacak. Başka bir açıdan, kuramı doğru ve kutsal bir şeymiş gibi değerlendirdiğim de düşünülmemeli. Kuram elbette, eleştirel değerlendirme, daha iyi ve kapsamlı kuramsal çalışmalar ve tarihi olaylar ile ve aynı şekilde siyasi mücadelenin ateşi içinde eksiksiz şekilde sınılanır ve bu şekilde birçok düzeltmelerden geçer. Buradaki kuramsal bulguları kolektif bir keşif sürecine bir katkı olarak yayınlıyorum. Bunu da, yönelimlerimde (bir sonuç doğurması yine yıllar sürecektir) radikal bir değişim gerçekleşmezse, konuyu artık taşıyamayacağımı bildiğim için, şu anda yapıyorum.

Bu girizgâhı epistemoloji ve ontoloji gibi konular üzerine, tarihsel materyalizm kuramı ve pratiğine dair, diyalektiğin 'gerçek' doğası üzerine bilgiç yorumlarla şişirebilirdim. Bunun yerine, araştırmanın ve sunumun yöntemlerinin kendilerini metin içerisinde açmalarını ve araştırma konusunun, sahnede birdenbire ortaya çıkan bir karton dekor gibi *a priori* bir kurgu gibi yapılandırılmasındansa, kendisini çalışmanın gidişatı içerisinde belli etmesini tercih ettim. Tüm bu tercihlere rağmen, yine de ne yapmaya çalıştığımı dair genel nitelikte birkaç yorum okur için faydalı olabilir.

Genel amaç, diyalektik nitelikte olduğuna inandığım bir düşünme biçimi ile açıkça karmaşık olan mevcut konuyu, bu konunun izin verdiği ölçüde bir sadelikte birleştirmektir. Bu tip kaygılar genelde kolayca birbirleriyle uyumlu hale gelmezler. Bazı anlarda, sadeliğe ulaşma çabam beni indirgemecilik tehlikesi ile yüz yüze bırakırken, diğer taraftan mevcut konunun karmaşık bütünlüğünü koruma çabası beni neredeyse anlaşılmazlığın sınırlarına getirdi. Zannederseniz bu iki hatadan da kaçınmadım. Ve bunun çok iyi farkındayım ki, konunun Marxçı kuramın içine fazlasıyla gömülmüş uzmanına indirgemeci gözükene birçok şey, bu işte yeni olan birisine gereksiz şekilde anlaşılması güç gelir. Bu sorunla yüzleşirken kullandığım taktik, daha sonraki bölümlerin içerikçe daha yoğun katkıları ile boğuşmak için en iyi imkânı sunmak amacıyla, inkâr edilemez şekilde zor kavramlarla uğraşmaya istekli yeni okura konuyu açılış bölümlerinde yeterince sadeleştirmeye uğraşmaktı. Sabit sermaye, finans ve para, rant ve mekânsal düzenlemelerin üretimine dair bölümlerde ise konunun karmaşıklığını yansıtmaya çalıştım.

Fakat anlatının akışında açıkça görülebilen doğrusallığa rağmen, tezin, doğrusal şekilde kurulmasını da istemem. İlk bölümler ilerideki bölümlerin üzerlerine inşa edileceği sabitlemiş yapı blokları olarak algılanmamalı. Müteakip bölümler de aynı şekilde başlangıçta belirlenmiş bir grup orijinal önermelerden devşirilmiyor ya da çıkarılmıyor. Bunlar yerine, Marx'ın önerdiği en temel soyutlamalarla başlayıp, sonrasında farklı bağlamlarda

bu soyutlamaların anlamlarını genişletmeye çalışacağım. Olgular, bir üretim biçimi olan kapitalizmin kapsamlı ve bütünlük resmine dâhil edildikçe, bütünüün görüntüsü de evrimleşmelidir. Buradaki güçlük, ifade edilen düşüncelerin içeriğine uygunsuz düşmeyen bir sunum biçimi –ya da bir argümantasyon formu da denebilir– ile ortaya çıkabilmek. Her bölüm, bütünüün belirli bir yönüne yoğunlaşacak. Güçlük, görüş içinde kalan hemen her şeyle kabaca ilişkiyi devam ettirebilirken, odağı da koruyabilmek. ‘Geriye kalan her şey’in sürekli işin içine girmesi elbette ileriki bölümleri alt üst edecek ve ilk bölümleri de anlaşılmaz kılacaktı, çünkü henüz analiz edilmemiş konular yeterli açıklama olmadan gündeme gelecekti. Marx bu sorunu, *Kapital*’in açılış bölümlerinde çoğu faniyi en azından ilk okuyuşunda bir hayli sersemleten yoğun ve tam anlamıyla soyut bir dili biçimlendirerek çözmeye çalışmıştı. Ben de orta yolu bulmaya çabaladım. Bu metinde, mevcut materyali birbirine ekleyen bağlaçlar olarak karşıtlık, zıtlık ve çelişki kavramlarını kullanacağım. Böyle yaparak Marx’ın çok etkili şekilde kullandığı bir mantıksal gereçten faydalanacağım. Detaylar daha sonra keşfedilecek, fakat okura müteakip tezin nasıl gelişeceğine dair bir miktar fikir vermek için, genel taktiği önceden açmak faydalı olabilir.

Kuramın formülasyonunun her aşamasında, *dâhili* ve *harici* zıtlığın ilintili düzenlemelerini barındıran çelişkilerle karşılaşyoruz. Her birinin çözümlenmesi sadece yeni çelişkilerin oluşmasına veya bu çelişkilerin yeni bir alana taşınmalarına neden oluyor. Kapitalist üretim biçiminin her yönünü kapsayabilmek için, tez bu şekilde ileri ya da dışarı doğru savrulabiliyor. Örneğin, Marx *Kapital*’e maddi metanın eşzamanlı olarak hem kullanım değeri hem de mübadele değeri olduğu ve bu iki değer biçiminin kaçınılmaz olarak birbirlerine zıt şekilde konumlandığı fikri ile başlar. Bu -metaya özgü- zıtlık, kendi dışsal ifadesini, genel olarak metalar (kullanım değerleri) ve para (mübadele değerinin pür temsili) arasındaki ayırımında bulur. Fakat para, daha sonra kendi içinde çelişkili işlevler üstlenmeye başlar ki, bu çelişki ancak paranın özel bir şekilde, yani *sermaye* olarak dolaşıma girmesi ile çözülebilir. Ve bu şekilde tez, sermaye ve emek arasındaki sınıf çelişkisi ile teknolojik değişimin çelişkili dinamiklerini ele alır ve en sonunda, kapitalizmi kriz afetinin içine sokan o görünürde uzlaştıramaz çelişkiler üzerine detaylı ve uzun bir araştırmaya evrilir. Bu mantıktan hareketle, ilk yedi bölüm, Marx’ın azalan kâr oranları kuramı üzerinde temelnen kriz kuramında ‘ilk aşama’ olarak tanımladığım yere kadar Marx’ın tezini özetliyor ve yorumluyor.

Geri kalan bölümlerde aynı mantıki aracı Marx’ın tezini daha az tanıdık bir alana doğru genişletmek için kullanıyorum. Sekizinci Bölüm’deki sabit sermaye ve tüketim fonunun oluşumuna dair analiz, kriz kuramında ‘ilk aşama’da tarif edilen koşullar içinde üretilen sermayenin ve emeğin

artıklarının şu andan ziyade geleceğe yönelik şekillenmiş yeni dolaşım formlarının üretimi ile massedildiğini gösteriyor. Fakat daha sonrasında bu yeni formların da uzun vadede -kendisi de birikimin devamının gerekli bir koşulu olan- sürekli teknolojik değişim ile sorunlu bir ilişki içinde olduğunu görüyoruz. Sabit sermayenin içindeki 'değer' sonuçta istikrarsız bir büyüklük haline geliyor. Sermayenin süregiden dolaşımı da ciddi aksamlar tarafından tehdit ediliyor.

Kredi sistemi bu noktada tartışmaya dahil oluyor. Dokuzuncu ve Onuncu Bölümler'de, sermaye akışının düzenlenebilmesi için bir çeşit 'merkezi sinir sistemi' olan kredi sisteminin kapitalizmin meyyal olduğu tüm dengesizlikleri, yani önceden tarif edilmiş çelişkileri çözme potansiyeline sahip olduğunu keşfediyoruz. Fakat kredi sistemi bunu ancak o çelişkileri kendi içine dahil etmek gibi bir bedeli ödeyerek yapıyor. Finans kapitalin entrikalarının kendisine eşlik ettiği finans gücünün kapsamlı şekilde yoğunlaşması, bu çerçeve içinde, kapitalizmi istikrarlı hale getirebildiği gibi kapitalizmin istikrarını kolayca bozabiliyor da. Ve her durumda finans sistemi (yani paranın kredi-paraya dönüşmesi) ve bu sistemin parasal tabanı (yani paranın bir değer ölçümü olarak kullanımı) arasında temel bir karşıtlık ortaya çıkıyor. Bu yaklaşım bize, finans mecrasında yaşanan panikleri ve enflasyonu içeren, kriz oluşumunun finansa ilişkin ve parasal yönlerini inceleme şansı veriyor. Bu da kriz kuramında 'ikinci aşamayı' oluşturuyor.

Rant üzerine olan bölüm, bölüşüm kuramını kâğıt üzerinde tamamlarken, kuramsal bir bakış açısı ile mekânsal ve zamansal dinamikler üzerinde de düşünmemize yardımcı oluyor. Sermaye ve emeğin coğrafi hareketliliklerinin müteakip analizi, kapitalizmin çelişkilerinin en azından ilkesel seviyede 'mekânsal bir tamire' açık olduğunu gösteriyor (coğrafi genişleme ve eşitsiz coğrafi gelişim, çelişkilere gebe bir kapitalizmin kendi kendisini düzeltebilme olasılığını yaratıyor). Bu da bizi doğrudan, kriz oluşumunun mekânsal yönlerine dair kriz kuramının 'üçüncü aşamasına' yönlendiriyor. Bu başlık altında, emperyalizm ve emperyalistler arası savaş meselelerini yeni bir bakış açısı ile ele alabiliyoruz. Bir kez daha, kapitalizmin içsel çelişkilerinin 'mekânsal tamirine' yönelik çabanın, aslında her ne kadar farklı formlarda olsalar da, bu çelişkileri dünya geneline yaydığını görebiliyoruz. Bu da, zannımca, kapitalist üretim biçiminin tarihsel coğrafyasını kuramsallaştırmaya yönelik bir çerçeve oluşturmamıza izin veriyor.

Elbette bunun konuya dair nihai yargı olduğunu iddia etmiyorum; bu kuramsallaştırma biçimi söz konusu olduğunda, zaten böyle bir şeyden bahsetmek mümkün olabilir mi? Bu bağlamda, tamamlanmamış işlerin bazılarını Sonsöz'de açacağım. Zaten söylediğim her şeyin de orijinal ya da

tartışma götürmez olduğunu da iddia edemem. Bu da beni bu girizgâhın gidişatının işaret ettiği başka bir konuya getiriyor.

Geçtiğimiz on yıl içinde, Marksist fikri akım dikkate değer bir dirilmeden geçti; bu, canlı tartışmalar ve gayet can yakıcı enerjik polemiklerle bezenmiş bir dirilmeydi. Yaklaşık beş yıl gibi bir yazma sürecinde bile inanılmaz şekilde büyüyen bu yazını, her zaman başarılı olmasa bile takip etmeye çabaladım. Metinde, esin veren her düşünceye takdirlerimi sunmak dimağın alamayacağı sayıda dipnot vermeyi gerektiriyordu. Bu nedenle, en azından burada, birçok yazarın, düşünürün ve eylemcinin kolektif çabalarına takdirlerimi sunmak istiyorum. İnanılmaz zor yıllarda Marksist düşüncenin ateşini canlı tutan, Paul Sweezy, Maurice Dobb, Paul Baran, Edward Thompson, Eric Hobsbawm, R. Rosdolsky ve diğerlerinin cesareti her zaman için bir esin kaynağı oldu. Althusser, Poulantzas, Wallerstein, Amin, Mandel ve birçok diğerleri gibi çeşitli düşünürlerin Marksist düşüncede inşa ettiği bu dirilişin olumlu etkisi olmasa idi, muhtemelen bu projeden çok önceleri vazgeçmiş olurdu. Bu düşünürler içinde, bana desteklerini sunan ve beni yüreklendirmekten hiçbir zaman vazgeçmeyen dostlarım Manuel Castells ve Vincente Navarro'yu da saymalıyım.

Her ne kadar bazılarını ciddi bir kızgınlıkla bir tarafa bıraktığımı itiraf etmeliysem de, tartışmaları becerebildiğim kadarıyla bir düzene oturtmaya çabaladım. Fakat, Kozo Uno'nunki gibi hak ettikleri özeni göstermeme *imkân* vermeyecek kadar geç gündeme gelen çalışmaları bir tarafa bırakmak kaydıyla, tartışmalarda takınılan her pozisyon ile uğraşmak da bu metni gereğinden fazla uzatacaktı. Bu nedenle, sadece benim tezimin kilit yönlerine etkide bulunan en temel tartışmalara değinmeye karar verdim. Ve daha sonraları polemikleri de es geçmeye ve tartışmadaki en etkin katılımcılardan kısaca bahsetmeye meylettim. Umarım metnin akışına dair bu tercihler, kışkırtıcılığın yetersiz olmasından kaynaklanan eksiklikleri mazur gösterir.

Son olarak, öyle ya da böyle doğrudan borçlu olduğum insanlar ve kurumlardan bahsetmeliyim. Benim Fransız kentleşme deneyimini çalışmamı sağlayan ve belki daha da önemlisi Fransız Marksist geleneğinin aktif karmaşıklıkları ile yüz yüze gelmeme izin veren Guggenheim Memorial Bursu'na teşekkürlerimi sunmaktan mutluyum. Ayrıca, Johns Hopkins Üniversitesi Coğrafya ve Çevre Mühendisliği Bölümü Başkanı M.G. Wolman araştırma özgürlüğü ilkesine derin bir bağlılık gösterdi ve son derece olumlu çalışma koşullarının oluşmasında yardımcı oldu.

Benzer şekilde, 1970'lerin başında Marksist düşüncüyü şaşırtıcı şekilde güçlendiren bir keşif macerasına katkıda bulunan bir grup insanla tanışma şansına da sahip oldum. Dick Walker ve Lee Jordan, Gene Mummy, Jörn ve Altrud Barnbrock, Flor Torres ve Chuch Schnell, Ric Pfeffer, Lata

Chatterjee ve Barbara Koeppele fikirlerini benimle paylaştılar ve kolektif bir çabayla bizi sarmalayan mistik havayı dağıtmakta yardımcı oldular. Ve daha da fazlası, bunu dostluktan kaynaklanan ve nadiren deneyimlenen bir eğlence ve keyif duygusu ile yaptılar. Ve geçtiğimiz yıllarda Beatriz Nofal ve Neil Smith bu geleneği devam ettirdiler. Onlar da sayfa sayfa taslağın üzerinden geçtiler. Onlara derin bir borcum var. Barbara, Claudia, John ve Rosie çok özel bir destek verdiler. Son olarak da, Basil Blackwell'den John Davey sabırla ve cesaretlendirici bir şekilde son ürünü bekledi ve bu ve bunun gibi birçok satırı yazmam için kendi mutfağının bazen güneş alan bir köşesine el koymama nazikçe izin verdi.

BİRİNCİ BÖLÜM

METALAR, DEĞERLER VE SINIF İLİŞKİLERİ

Burada kullandığım ve şu ana kadar da iktisadi konulara uygulanmamış analiz yöntemi ilk bölümlerin okunmasını çetin bir hale getiriyor... Bu, gerçeği ilgiyle arayan okurları önceden uyararak ve cesaretlendirmek dışında, üstesinden gelme konusunda çaresiz olduğum bir dezavantaj. Bilime giden asil bir yol arayanlar yanılıyorlar... [S]adece bilimin dik patikalarının insanın canını çıkaran zorluğundan korkmayanların onun parlak zirvelerine ulaşma şansı var. (Kapital, cilt 1, s.21)

Marx *Kapital*'deki analizine metaların doğasını inceleyerek başlar. İlk anda bu seçim biraz keyfi gözükür. Fakat eğer *Kapital*'in neredeyse otuz yıla sarkan yazım çalışmalarını incelersek, bu seçimin hiç de öyle gelişigüzel olmadığını görürüz. Bu, temelde, Marx'ı merkezi bir sonuca götüren, kapsamlı bir araştırmanın, uzun bir keşif yolculuğunun sonucu idi: Metanın sırlarını açığa çıkarmak kapitalizmin karmaşık sırlarını çözmek demektir. Burada yapılan da aslında, işe, sonuç olarak ortaya konan şeyle başlamak.

Marx, metayı, kullanım değeri, mübadele değeri ve değer maddi bir cisimleşmesi olarak düşünür. Bir kez daha, bu kavramlar bize görünürde keyfi şekilde sunulur, öyle ki 'sanki önümüzde duran sadece bir *a priori* yapıdır' (*Kapital*, cilt 1, s. 19). Bunlar, aslında, daha sonra karşımıza çıkacak olan her şey için tam anlamıyla temel teşkil eden kavramlardır. Kapitalizmin bütüncül bir analizi, bu kavramların oluşturduğu eksen üzerine oturur. Bu nedenle, eğer Marx'ın söyleyeceği şeyleri anlamaya çalışıyorsak, bu kavramları anlamamız gerekiyor.¹

Bu aşamada, bir güçlüğü işaret edelim. Bu kavramları bütüncül şekilde anlayabilmek, kapitalizmin kendi iç mantığını anlamayı gerektiriyor. Bu nedenle, başlangıçta bu bilgiye sahip olamayacağımız için, kavramları, tam

1 Marx'ın materyalist yönteminin ayırt edici özelliği, tartışmaya herkesin aşına olduğu maddi nesnelerin özelliklerini inceleyerek başlamış olmasıdır. "Kavramlar" üzerinden ve aynı nedenden "değer kavramı" üzerinden de hareket etmeyeceğim... Hareket edeceğim nokta mevcut toplumda kendini emeğin ürünü olarak ortaya koyan en basit toplumsal form olan "meta" olacak' (*Notes on Adolph Wagner*, s. 214)

olarak ne anlama geldiklerini bilmesek bile, kullanmaya mecbur kalıyoruz. Bunun ötesinde, Marx'ın konuyu ilişkisel şekilde ele alması, sayesinde kapitalizmin zengin karmaşıklığını yorumlayabileceğimiz herhangi bir kavrama, bir sabit ya da bilinen ve hatta bilinebilir bir yapı malzemesi gibi yaklaşmasının önüne geçiyordu. Marx, değerleri, kullanım değerlerini ve mübadele değerlerini anlamadan inceleyemeyeceğimizi söyler gibidir ki aynı şekilde bu kavramları da, değerleri bütünlüklü şekilde anlamadan incelememiz mümkün değildir. Marx hiçbir kavramı, sanki kendi içinde anlaşılabilirmiş gibi diğer şeylerden yalıtarak ele almaz. Her zaman yaptığı şey, kavramların arasındaki muhtemel ilişkilerden doğan üçlemenin birine ya da diğerine bakmaktır: Kullanım değeri ve mübadele değeri arasındakiine, kullanım değeri ve değer arasındakiine, mübadele değeri ve değer arasındakiine. Asıl önemli olan kavramların arasındaki ilişkidir. Bu nedenle, *Kapital*'in gidişatı içinde Marx'ın bir ilişkisel çiftlemeden diğerine kaydığını, bir yaklaşımdan elde edilen kavrayışı diğer bir yaklaşımın yorumlanmasında kullandığını görebiliriz. Ollman'dan bir imaj alıntılırsak, Marx her ilişkiyi kapitalizmin iç yapısının içine doğru bakabileceğimiz ayrı bir 'pencere' gibi görür. Pencerelemin her birinden düz bir görüntü alabiliriz ve perspektif yoktur. Diğer bir pencereye gittiğimiz zaman ise daha önce görüşümüz dışında kalmış şeyleri görebiliriz. Bu bilgiyle donatıldığımızda, birinci pencereden gördüğümüzü yeniden yorumlayabilir ve yeniden kullanabiliriz ki bu da, ilk gördüğümüze daha büyük bir derinlik ve perspektif verecektir. Pencereden pencereye hareket ederken ve gördüklerimizi dikkatlice kayıtlı ederken, kapitalist toplumu ve onun tüm iç çelişkilerini daha yakından anlamaya başlarız.

Bu diyalektik ilerleme biçimi okurun sırtına büyük bir yük bindirir. Gayet kıt bir kavrayışımızın olduğu son derece soyut ve görünürde *a priori* kavramlarla donatılmış halde, hal-i hazırda değerlendirmeye muktedir olmadığımız perspektifleri kullanarak, karanlıkta el yordamıyla ilerlemek zorunda kalırız. Çoğu okur bu nedenle *Kapital*'in ilk birkaç bölümünü okurken büyük bir güçlük çeker. Fakat acı dolu ve çoğu zaman sınırları bozan bu el yordamı ile gezinme sürecinden sonra, nerede olduğumuzu ve baktığımız şeyin ne olduğunu algılamaya başlarız. Loş anlamlar ortaya çıkarken, Marx, parça parça kapitalizmin girift karmaşasının farklı yönlerini bizim için aydınlatır. Kapitalizmin nasıl çalıştığını anladıkça, bu kavramların neye işaret ettiğini daha iyi anlarız.²

2 Ollman (1973). Aynı şekilde Engels de, bizi, 'Marx'ın sadece kendi araştırması içinde kalanları tanımlamak istediğine dair ve genel olarak Marx'ın çalışmalarında sabit, tam isteğe göre ve tüm durumlar için kullanılabilir tanımlar bekleyebileceğimize dair yanlış varsayımlar'a karşı uyarır. Şurası aşikârdır ki, eğer şeyler ve şeylerin arasındaki ilişkiler sabitlikten ziyade değişim içinde algılanıyorsa, onların zihni görüntüleri olan fikirler de aynı şekilde değişime ve dönüşüme açık olacaklardır ve kısıtlayıcı tanımların içinde hapsolmaktan ziyade kendi tarihsel ve mantıki oluşum süreçleri içinde değişeceklerdir' (*Kapital*, cilt 3, s. 13-14).

Tüm bunlar, burjuva toplum bilimi için tipik olan ve yaygın şekilde kabul gören burjuva düşünme biçimi içine derin şekilde yerleşmiş bilgiye yönelik 'yapı taşları' yaklaşımı ile alevli bir zıtlasma içindedir. Bu yaklaşıma göre, bilginin sağlam temellerini, toplumsal sistem içindeki temel bileşenleri yalıtarak ve onları detaylı bir incelemeye tabi tutarak kurmak hem mümkün hem de istenir bir şeydir. Bir bileşen anlaşıldı mı, sanki bu bileşen bir sonraki çalışma için sabit ve kati bir temel oluşturabilirmiş gibi, onun üzerine yeni bir şeyler inşa edebileceğimizi düşünürüz. Kimi zaman, elbette, bilginin köşe taşları noksan gözükmeye başlar. Çatlaklar artık herkesin malumu olduğu zaman da, burjuva biliminin o en bildik tarafını, fikre dair o en dramatik devrimleri -yani bazen adlandırıldıkları üzere, paradigma değişikliklerini- gözlemleriz.

Bu tip bir araştırma stratejisi ile 'Batı' düşünce geleneği içinde yetişen birçoğumuz kendimizi gayet rahat hissediyoruz. Eğer birazcık anlayabiliyorsak, Marx'ın bu stratejiden uzaklaşmasını, tümünden sapıkça değilse de, rahatsız edici buluyoruz. Ve Marx'ın tezlerini daha kolay şekilde kavranır terimlerle ifade ederek yabancı olanı tanıdık olana indirgemenin ayartıcılığı da her zaman yanı başımızdadır. Bu eğilim, Marx'ın hem Marksistler ve hem de Marksist olmayanlar tarafından benzer şekilde yanlış yorumlanmasının temelinde yatar. Bu, benim, *Kapital*'de ortaya konulmuş kuramın 'doğrusal' yorumu olarak adlandıracağım şeyi üretir.³

Bu 'doğrusal' yorum, aşağıdaki kanallar üzerinden kurulur. Denir ki, Marx, kullanım değeri, mübadele değeri ve değer kavramlarını bize sunarak, meta üretimi ve değişiminin yorumlanabilmesi için üç potansiyel yapı taşını kurmuştur. Sözüm ona, Marx *Kapital*'in ilk sayfasında kullanım değerine dair soruları soyutlamakta ve, daha sonra, tarihsel ilginçliğini korusa bile kullanım değerinin artık çalışmanın amacıyla ilişkisini yitirdiğini söylemektedir. Mübadele değerlerinin incelenmesi de aynı şekilde, kapitalizmin sınırlarının sadece mübadele değerlerinin araştırılması ile anlaşılacağına kavranmasına yardımcı olacaktır. Ve bu nedenle Marx, emek-değer kuramını, üzerine inşa etmeye devam edildikçe kapitalizm hakkında bilmemiz gereken herşeyi bize söyleyen bir yapı taşı olarak kurmuştur. Yani bu görüşe göre, emek-değer kuramı, meşruluğunu, Marx'ın 'tüm tarihin sınıf mücadelesinin tarihi' olduğuna dair keşfinden ve emek-değer kuramının kapitalizmin sınıf ilişkilerinin ifadesi olmasından almaktadır.

3 Marx'ın bu tip bir 'doğrusal' okuması hem Robinson'ın (1967) hem de Samuelson'ın (1971) konuya dair sunumlarının ayırt edici özelliğidir (bu okuma aynı zamanda, üzerinde uzlaşabildikleri çok az şeyden biri gibi gözükmekte). Daha sıkıntılı 'yapısalcı' versiyonlar ise Bronfenbrenner (1968) ve Elster'in (1978) çalışmalarında bulunabilirken, (diğer açılardan en büyük takdiri hak eden) Sweezy'nin çalışması (1968) bile aynı tuzağa düşmektedir. Bana kalırsa, Sweezy'nin bu sıkıntıya düşmesi, Sweezy'nin Marx'ın kullanım değeri ve değer kavramları arasında kurduğu ilişkinin tam anlamıyla hakkını vermemiş olmasından kaynaklanmaktadır (bkz. Beşinci ve dokuzuncu dipnot).

Marx'ın kuramının bu tip bir 'doğrusal' okuması birçok güçlüğü de beraberinde getirir. Bir tanesine burada değinelim. *Kapital*'in üçüncü ciltinde, Marx, 'değerlerin fiyatlara dönüşümünü' inceler. Onun önerdiği dönüşüm prosedürünün kesinliği bu 'doğrusal' okuma için hayatidir, çünkü bu okumaya göre, Marx mübadele değerlerini, değer kuramı adlı sabit yapı taşından devşirmektedir. Herkesin teslim ettiği gibi, sermayedarlar, değerlerle değil de mübadele değerlerini dikkate alarak faaliyet gösterdikleri için, bu okumaya göre, Marx'ın kapitalizmin 'hareket yasalarının' analizi, bu dönüşümün mantıki tutarlılığına bağlı olarak geçerliliğini koruyabilir ya da yitirebilir.

Maalesef, Marx'ın [değerlerin fiyatlara] dönüşümüne dair incelemesi hatalıydı. Metalarda somutlaşmış değerler ile metaların birbirleriyle mübadeleleri için geçerli oranlar arasında zorunlu bir ilişki ortada gözükmemektedir. Ve burjuva kalemler (ve bazı sempatanları), bu durumu bir panayıra çevirmekte tereddüt etmemişlerdir. *Kapital*'in birinci ve üçüncü ciltlerini birbiriyle asla uyumlu hale getemeyecek şekilde çelişkide imiş gibi sunmuşlardır. Dediklerine göre, Marx'ın, nihayet üçüncü ciltte aklı başına gelmiş ve kendisi, meta üretiminin ve değişimin gerçeksüreçlerini anlayabilmek söz konusu olduğunda, birinci ciltteki değer kuramının alakasız bir dikkat dağıtıcı öge olduğunun farkına varmıştı. Meta üretimine ve değişime dair süreçleri anlamak için tek gerekli olan da, değere hiçbir gönderme yapmadan bir görelî fiyatlar kuramı kullanmaktı. Ve doğrusal okuma nedeniyle, bu tez, Marksistleri, ya Marxçı değer kuramının anlamlılığına dair kuşkuya sevk etti ya da tutarlı ve ikna edici olmaktan uzak bir savunma pozisyonuna itti.

Fakat Marx'ın çalışmaları incelendiğinde görülecektir ki, mübadele değerleri, değer kuramının içinden türeyerek piyesin son sahnelerinin birinde arz-ı endam etmemektedir. Mübadele değerleri, aslında en başından beri araştırma için çok temel bir konumdadır. Mübadele değerlerine dair bir fikir sahibi olmadan, değer hakkında anlamlı hiçbir şey söyleyemeyiz. Mübadele değeri ve değer ilişkisel kategorilerdir ve bu iki kavrama sabit ve değişmez yapı taşları olarak muamele edilemez. Marx'ın dönüşüm meselesine dair çalışması, değer ve mübadele değerleri arasındaki karmaşık ilişkiye dair yapılan incelemenin, bir adımıdır. Ve Marx'ın kendisi de, en net şekilde, doğrusal yorum içinden gözükkeğinin aksine, değerden mübadele değerini devşirmeye de çalışmaz. Bu da, Marx'ın kendi tezinin (belki hepsinin olmasa bile birçok) mantıki kusurunun gayet iyi farkında olmasına rağmen, neden bu kusurları, asıl ilgilendiği konuyla ilişkileri içerisinde, önemsiz görerek bir tarafa bırakabildiğini açıklıyor. İkinci Bölüm'de bu konuya geri döneceğiz.

Geldiğimiz nokta, 'doğrusal' yorum kokan her şeyden kaçınmamız

gerektiğini gösteriyor. Fakat Marx'ın yöntemini izlersek, her *Kapital* okuyucusunun yüzleştiği sorunların benzerleriyle uğraşmak mecburiyetinde de kalacağımız açık. En iyi ihtimalle kısmi şekilde anlaşılmiş Marxçı kategorilerle donanmış şekilde karanlıkta el yordamı ile bu işe başlamamız gerekiyor. Maalesef bu güçlükten kaçınmanın hiçbir yolu bulunmuyor: 'Bilimin zirvesine giden asil bir yol yok'.

Bu bölümde, Marx'ın meta üretimi ve meta mübadelesine dönük koşullar içinde kullanım değerleri, mübadele değerleri ve değerler arasındaki ilişkilere dair tezini yeniden kurmaya çalışacağım. Aynı zamanda Marx'ın ne yaptığını ve bunu neden yaptığını açıklamaya uğraşacağım. Bu şekilde Marxçı kuramın parlak zirvelerine doğru dik tırmanışı birazcık daha az yorucu hale getirmeyi ümit ediyorum.

KULLANIM DEĞERLERİ, DEĞİŞİM DEĞERLERİ VE DEĞERLER

KULLANIM DEĞERLERİ

Marx'ın dünyayı kavrama biçiminin temelinde, kendi istek ve ihtiyaçlarını tatmin etmek için insanların doğayı gasp ettiği fikri yatar.* Bu gasp etme eylemi, üretim ve tüketim eylemlerinin içinde somutluk kazanan maddi bir süreçtir. Meta üretiminin koşulları içinde, üretim ve tüketim eylemleri mübadele vasıtası ile birbirlerinden ayrılmışlardır. Fakat doğanın gaspı her zaman için temeldeki süreç olarak kalmıştır. Buradan çıkarabildiğimiz sonuç da, Marx'ın metaların 'maddi yönü' olarak adlandırdığı şeyi asla göz ardı edemeyeceğimizdir. Bu şekilde hareket etmiş olsaydık, beşeri istek ve ihtiyaçların tatminini, doğayla kurulan diğer ilişkilere koparmış olurduk.

Metaların maddi yönünü, beşeri istek ve ihtiyaçları ile ilişkisi içinde, *kullanım değeri* kavramı ile anlayabiliriz. Bu kullanım değeri, 'nitelik ve niceliğe dair iki bakış açısından' incelenebilir. 'Çeşitli şekillerde kullanımı' olabilecek 'birçok özelliğin bir toplamı' olan meta, farklı beşeri istek ve ihtiyaçlar ile ilişkili bazı niteliklere sahiptir. Yiyecek açlığımızı tatmin eder, kıyafetler ısınma ihtiyacımızı, konut ise barınma ihtiyacımızı karşılar. Ve her ne kadar Marx 'kullanım değeri olarak metalar farklı niteliklere sahiptirler' dese de, aynı şekilde 'kullanım değeriyle ilişkiye girdiğimizde her zaman bir düzine saat, bir metre keten ya da bir ton demir gibi belirli niceliklerle uğraştığımızı varsayarız' (*Kapital*, cilt 1, s. 36).

Temelde niceliksel bir ilişki olarak görülen mübadele değeri ile ilintili olarak da, Marx kullanım değerlerinin niteliksel yönlerine vurgu yapar. Fakat meta üretiminin sofistike ve karmaşık sistemi içerisinde, kullanım değerlerinin niceliksel yönleri de büyük bir önem kazanır. Üreticiler, emek gücü, hammaddeler ve üretim aygıtlarından müteşekkil belli nicelikteki

* *an appropriation of nature by human beings*. Metinde, *appropriation* ve *appropriation* sözcüklerine karşılık, *el koyma*, *gasp etme* ve *temellük* sözcükleri kullanıldı. ç.n.

girdileri, belli sayıdaki insanın istek ve ihtiyaçlarını karşılamak üzere kullanılacak bir miktar fiziki ürünün yaratılmasında kullanırlar. Üretim sürecinde, fiziki girdilerin çıktılara oranı, verimliliğin fiziki bir ölçümünü verir. Toplam girdi ve çıktıların bir betimlemesi bize doğanın gaspı sürecinin toplumsal istek ve ihtiyaçlarla nasıl ilintili hale geldiğinin resmini sunar.

İşbölümü ve üretimde ihtisaslaşmanın şekillendirdiği bir toplumda, toplumsal yeniden üretimin gerekliliklerini, diğer tüm sanayilerin taleplerini (örneğin otomotiv, inşaat, makine aletleri ve benzerleri) karşılamak için ihtiyaç duyulan belirli bir sanayinin çıktı miktarı (örneğin demir ve çelik) bağlamında tanımlarız. Yeniden üretim, girdi ve çıktılarının dengeli olduğu durumda gerçekleşir. Bu tip bir sistemde ortaya çıkan artığı, bir *artık ürün* olarak tanımlayabiliriz: yani maddi kullanımın değerlerinin miktarı verili bir durumda sistemi yeniden üretmek için gerekli olanlardan fazladır. Bu artık ürün, anıtlar dikmek ya da daha fazla artık ürün üretmek için kullanılacak olan yeni üretim araçlarının üretimi gibi çeşitli biçimlerde kullanılabilir. Farklı sanayilerin artık ürünleri, ya yalnız bir biçimde var olan sanayilerin genişletilmesi ya da tümüyle yeni sanayilerin kurulmasıyla, toplam çıktı miktarının zamanla genişlemesi için yeniden birleştirilebilirler.

Elbette ayrıntılandırmada bazı sorunlar olsa da, bu tip bir fiziki üretim sisteminin niceliksel özellikleri gerçekten ilgi çekicidir. Hangi kullanım değerlerinin emek gücünü yeniden üretmek ve genişletmek için gerekli olduğunu -ki bu kesinlikle basit bir konu değildir-, sanayileri nasıl tanımlayacağımızı, sabit sermayeyi, bağlantılı malları² ve benzerini nasıl açıklayacağımızı bilmemiz gerekir. Fakat net bir şekilde önümüzde duran girdi ve çıktılarının niceliklerini dengeleme ihtiyacı, üretimin fiziki yönlerinin doğrudan incelenmesini hem mümkün hem de potansiyel olarak aydınlatıcı hale getirmiştir ki bu nedenle, Quesnay'ın *Tableau economique*'i

surplus product. ç.n.

joint products. Bir üretim sürecinde teknik ve iktisadi nedenlerle birlikte üretilen mallar.

Örneğin, mandırada işlenen süttten peynir, yağ ve kaymak elde edildiğinde, bu mallar aynı üretim süreci vasıtasıyla ortaya çıkarlar. Benzer şekilde, bir petrol rafinerisi, aynı hammaddeyi işlerken, mazot, benzin ve uçak yakıtı ortaya çıkar. Metinde, bu tip ürünlerin üretim süreçleri *bağlantılı üretim (joint production)* olarak adlandırılacak. Bu kavram ve konunun ele alınmasında arkasında yatan neden, sabit sermayenin *değerini* saptama konusunda yaşanan kuramsal sıkıntıdır. ç.n.

² *Tableau economique:* Marx'ın genişleyen yeniden üretimin (ya da birikimin) devam etmesi için farklı üretim sektörlerinin çıktıları arasında bir denge olduğunu göstermesine yardımcı olan ve Kapital'in ikinci cildinde kullandığı bir modelleme. Türkçe'ye İktisadi Tablo olarak çevrilebilir. Fizyokrat iktisadi kuramlara temel teşkil eden bu yaklaşım, François Quesnay tarafından 1759'da geliştirildi. Harvey'in ileriki bölümlerde bahsedeceği üzere, Marx, kapalı bir iktisadi sistem içinde sermaye birikiminin devam etmesi için, farklı üretim sektörlerinin (ve bu sektörlerden oluşan departmanların) üretim hızlarının değişimleri arasında bir oranlılığın mevcut olması gerektiğini göstermektedir. Bu fikir, kapitalist üretim biçiminde bu tip bir oranlılığa sadece tesadüfen ulaşılacağı için, kapitalizmin krizlere gebe olduğunu ortaya koyar. Genel olarak bu saptamanın, Marx'ın birikim krizlerinin nedenlerini anlamasına yardımcı olduğunu düşünebiliriz. Sonraları, Rosa Luxemburg'un saptamaya ilişkin katkıları, Azgelişmişlik Yazını'nın ve Dünya Sistemi Analizi'nin kuramsal altyapısını oluşturmuştur. ç.n.

ortaya çıkarmasıyla birlikte dikkatler de bu yöne çevrilmiştir.⁴ Marx, bu tekniği *Kapital*'in ikinci cildinde ele alır. Leontieff de geçtiğimiz yıllarda ekonomi içindeki fiziki akışların yapısını çalışmaya yönelik detaylı bir metod geliştirmiştir. Şu anda ulusal, bölgesel ve seçili kent ekonomilerine dair girdi-çıkıtı analizleri mevcut. Bu noktada önümüzde duran soru ise bu üretim sisteminin fiziki özelliklerini tecrit ederek incelediğimizde kapitalizmin içkin mantığına dair ne tip fikirler ortaya çıkarabileceğimiz.

Marx elbette tüm toplumların hayatta kalabilmek için kendilerini fiziken yeniden üretmeleri gerektiğinin farkındaydı. Üretim çerçevesinden bakıldığında, toplumsal yeniden üretimin fiziki yönü emek sürecinin tanımlanması ile anlaşılabilir. Bu tanımlı evrensel terimlerle ortaya koyabiliriz: '(1) kişinin bireysel faaliyeti, yani işin kendisi, (2) işin öznesi, ve (3) işe dair gereçler' (*Kapital*, cilt 1, s. 178).⁴

Marx'ın ekonomi politik çalışmalarının kendisini bu tip evrensel kategorilerden gittikçe soğuttuğunu burada belirtelim. O kategorilerin de, içinde buldukları toplumun ürünleri olduğunu gördü ve kapitalizmi diğer üretim biçimlerinden ayırmaya ve kapitalizmin içkin mantığının parçalarını göz önüne sermeye yardımcı olacak kavramları aramaya başladı. Bu açıdan, Marx, materyalizmini tam anlamıyla tarihselleştirmeye çalıştı.

Kapital'in ilk sayfasında, Marx, beşeri istekler ve ihtiyaçların kati doğasını anlamının ekonomi politik için 'hiçbir fark yaratmayacağını' ve ekonomi politiğe hiçbir şey katmayacağını iddia ederek, kullanım değerlerini soyutlaştırma işine koyulur gibi gözükür. Toplumları, kullanım değerlerini temel alarak birbirinden ayırt edemeyiz. 'Şeylerin çeşitli kullanımını keşfetmek' bu nedenle ekonomi politikten ziyade 'tarihin işidir'.

Bu, bazıları tarafından Marx'ın kapitalizmin yapısal karakteristiklerinin mübadele değerlerine dair tartışmalardan bağımsız şekilde incelenebileceğini düşündüğünü gösterdiği şekilde yorumlandı. Hiçbir şey bundan daha yanlış olamaz. Gerçekten de eğer Marx bu yöntemi takip etseydi, kendi incelemesinin maddi temelini yok ederdi. *Kapital*'in ilk sayfasında mübadele değerini evrensel bir kategori olarak reddederken, ikinci sayfada, aynı kavramı ilişkisel bir kategori olarak yeniden sunar. Meta ise, hem kullanım değerinin hem mübadele değerinin bir cisimleşmesi olarak ele alınır. Bu da, kullanım değerinin hem mübadele değeri ile hem de değer ile ilişkili biçimde düşünülebilmesinin önünü açar.⁵

4 Sraffa (1960) üzerine inşa ettiği tezinde, Steedman (1977) Marx'ı fiziki üretim sistemlerinin özellikleri bağlamında inceler. Fine ve Haris (1979) bu yaklaşıma dair eleştirileri özetlerler.

5 Rosdolsky (1977, s. 73-98) Marx'ın 'kullanım değeri' kavramını kullanımına ve kavramın, öncelikle *Grundrisse* ve aynı zamanda *Kapital*'de kazandığı işlerliğin biçimine dair mükemmel bir tartışma yapar. Aynı zamanda, Sweezy'deki (1968, s. 26) şu şaşırtıcı ifadeye de dikkati çeker: 'Marx (şimdilik "fayda" olarak da adlandırılabilir) kullanım değerini, kullanım değerinin doğrudan bir toplumsal ilişkiyi kurmadığı iddiası temelinden hareketle ekonomi politiğin inceleme alanının dışında bırakmıştır'. Sweezy, Rosdolsky'nin de vurguladığı gibi, en azından Hilferding'in 1900'lerin başlarındaki yazılarına kadar geriye giden yanlış bir yorumu burada tekrarlamaktadır.

İlişkisel formu içinde, 'kullanım değeri' müteakip analiz için çok önemlidir. Marx, 'sadece *Kapital*'in bir kelimesini bile anlamamış bir mürteci, kullanım değerinin bu eserde bir rol oynamadığı sonucuna varabilir' der (*Notes on Adolph Wagner*, s. 215). Marx, *Grundrisse*'de stratejisini gayet açık biçimde açıklamaktadır. Bir kullanım değeri, 'insan ihtiyaçları ne olursa olsun her sistem içinde bir tatmin nesnesidir. Bu, birbirinden en farklı üretim dönemlerinde bile bir ortak yön olarak bulunabilecek ve incelemesi bu nedenle ekonomi politiğin ötesine geçen, [metanın] maddi tarafıdır'. Diğer taraftan şu eklemeyi de yapmaktadır: 'kullanım değeri, modern üretim ilişkileri tarafından değişikliğe uğratıldığı anda veya kendisi bu ilişkileri değiştirecek şekilde müdahil olduğu anda, ekonomi politiğin alanı içine girer'.

Bu çok önemli bir ifade, çünkü bu ifade, Marx'ın kullanım değerine dair incelemeyi kendi tezine nasıl ve neden dâhil edeceğini açıklıyor. Kullanım değerleri modern üretim ilişkileri tarafından şekillendirilir ve buna karşılık o ilişkileri dönüştürmek için o ilişkilere müdahil olur. Emek sürecinin analizi, üretimin toplumsal ve teknik organizasyonu, sabit sermayenin maddi özellikleri ve benzeri, yani kullanım değerleri açısından düşünülebilecek her şey, en derin bir şekilde mübadele değerleri ve değerlerin incelenmesi ile hercümerç edilir. Örneğin sabit sermaye örneğinde, Marx'ın defalarca kullanım değerinin 'ekonomik bir kategori rolü oynadığını' (*Grundrisse*, s. 646) ortaya koyduğunu görmekteyiz. Bir makine, kapitalist üretim ilişkileri içinde üretilen bir kullanım değeridir. Mübadele değeri ve değeri vücuda getirir. Ve emek süreci, üretimin yapılarını, girdi ve çıktılar arasındaki ilişkileri ve benzerlerini değiştirme konusunda çok önemli bir rol üstlenir. Yani makinelerin üretimi ve kullanımı tam anlamıyla ekonomi politiğin alanına girer.

Şu anda elbette kullanım değeri kavramının, kapitalist üretim ilişkileri tarafından nasıl dönüştürüldüğü ve aynı zamanda da bu ilişkileri nasıl dönüştürdüğünü anlayacak bir pozisyonda değiliz, çünkü mübadele değerinin ve değerlerin Marxçı yorumunu kavramamız gerekiyor. Fakat yine de, önemli bir örneği derinlemesine ele alarak, kullanım değerinin Marxçı anlamının analiz süreci içerisinde nasıl evrildiğini düşünmek faydalı olabilir.

Marx'ın *Kapital*'in birinci sayfasında sadece bir tarih sorunsalına indiriyor gibi gözüktüğü beşeri istek ve ihtiyaçlar kavramı üzerine şimdi biraz kafa yoralım. Tam da kitabın birinci kısmının sonunda, mübadele değerlerinin ve değerlerin kısa bir incelemesinden sonra, Marx tezini yeniden şekillendirir ve meta üreticilerinin 'sadece mübadele değerlerini değil, aynı zamanda başkaları için mübadele değerlerini, [yani] toplumsal mübadele değerlerini üretmek zorunda olduklarını' vurgular. Toplumsal bir isteği ya da ihtiyacı karşılamadığı müddetçe, meta ne mübadele değerine ne

de değere sahip olabilir (*Kapital*, cilt 1, s.41). Her ne kadar şimdi mübadele değeriyle ve değerle ilişkili şekilde toplumsal değer olarak anlaşılrsa da, kullanım değeri kategorisi, inkâr edilemez şekilde artık iktisadi bir işlev üstlenmektedir.

Bu da, bizi toplumsal istek ve ihtiyaçların kapitalizm tarafından nasıl dönüştürüldüğünü düşünmeye davet eder. *Kapital*'in birinci cildinin büyük bir kısmında, Marx bu toplumsal istek ve ihtiyaçların bilindiğini varsayar. Örneğin, emekçiler söz konusu olduğunda, bu istek ve ihtiyaçlar 'bir ülkenin medeniyet seviyesi, daha özelden hür emekçi sınıfın içine doğduğu alışkanlıklar ve rahatlık derecesine bağlı olan tarihsel gelişimin ürünü olarak algılanırlar' (*Kapital*, cilt 1, s. 171). Fakat Marx, daha sonra, sermaye birikiminin emekçinin yaşam koşullarını nasıl etkilediğini düşünmeye yönelir. Emegün 'yaşam standardı' bu noktada sermaye birikiminin dinamiklerine göre değişen bir şey olarak görülür.

Kapital'in ikinci cildinin sonunda, Marx, bir adım ileri gider. Yeniden üretimin fiziki sisteminin bütünlüğü üretim araçlarını, ücret ürünlerini (temel ihtiyaçları) ve lüks tüketim ürünlerini üreten üç sektöre ayrıştırılır. Basit yeniden üretimin veya üretimin derli toplu bir genişlemesinin gerçekleşmesi, sektörler arasındaki akışın (nicelik, değer ve parasal değerler bağlamında) dengeli olmasına bağlıdır. 'Emekçilerin istek ve ihtiyaçları' kavramı, bu noktada bir kez daha yeniden şekillendirilir. Meta üreticilerinin, emekçilerin paralarını (sermayedarların üretebileceği) metaları satın almak için harcamalarına bağımlı olmalarına mukabil, emekçiler de ihtiyaçlarını giderebilmek için kapitalist meta üretimine dayanmaktadırlar. (Kapitalist kontrol altındaki) üretim sistemi emekçinin istek ve ihtiyaçlarına hem karşılık vermekte hem de o istek ve ihtiyaçları yaratmaktadır.

Bu, yeni tüketimin üretimini, sermaye birikiminin gerekli bir yönü olarak ele alabilmenin yolunu açar. Tüketimin üretimi çeşitli şekillerde gerçekleştirilebilir: 'ilkin var olan tüketimin niceliksel genişlemesi; ikincisi, var olan tüketimin daha geniş bir çevrede yaygınlaştırılması ile yeni ihtiyaçların yaratılması; üçüncüsü, yeni ihtiyaçların üretimi ve yeni kullanım değerlerinin keşfi ve yaratılması' (*Grundrisse*, s. 408). Kullanım değerleri kavramı bu sayede 'beşeri ihtiyaçların niteliğinden bağımsız şekilde her sistemde' için şekilde bulunan bir şey olmaktan çıkıp kapitalist üretim biçiminde toplumsal istek ve ihtiyaçların nasıl şekillendiğine dair daha spesifik bir fikre dönüşür (bkz. Lebowitz, 1977-8).

MÜBADELE DEĞERİ, PARA VE FİYAT SİSTEMİ

Hiçbir şey, kapitalist toplumun işleyişi için, belli bir miktarda kullanım değerinin belli bir miktarda para karşılığında elde edilmesi işlemi kadar merkezi değildir. Şu kadar kileden satılan buğday, bu kadar çiftten satılan ayakkabı, şu kadar tondan satılan çelik gibi, bu tip işlemlerden gelen

bilgi, hem üretim hem de tüketim kararlarına rehberlik eden sinyaller verir. Üreticiler, verili bir satış fiyatından bir metayı ne kadar üreteceklerine ve meta üretimini gerçekleştirmek için belli bir alış fiyatından ne miktarda meta satın alacaklarına karar verirler. Haneler de, kendi istek ve ihtiyaçlarına ve gelirlerine göre, verili bir fiyattan bir metadan ne kadar satın alacaklarına karar verirler. Kapitalizm içinde günlük hayat için çok temel olan bu işlemler, iktisadi faaliyetlerin 'görünüm dünyalarını' ya da 'görünüm formunu' oluştururlar. Ekonomi politik için temel soru da, metaların neden hâlihazırda geçerli olan fiyatlar üzerinden mübadele edildiğini açıklayabilmek olmuştur.

Fiyat sistemi üzerinden ifade edilen mübadele değerlerini, eğer iki başlangıç varsayımını sorgusuz sualsiz kabul edersek, nispeten kolayca anlayabiliriz. İlk varsayıma göre, bir meta tarafsız bir *değer ölçüsü* -ya da para- işlevi görür ki, bu sayede tüm diğer metaların görece değerleri kafa karışıklığına mahal vermeyecek şekilde bir fiyat olarak ifade edilebilir. İkinci varsayıma göre de, bir meta üretimi dünyasında yaşamaktayız; yani tüm ürünler piyasada mübadele edilmek için üretilmektedirler. Kapitalist bir toplumda, bu iki varsayım neredeyse 'doğal' bir hal alırlar; bizim alışkın olduğumuz koşulları yansıttıkları sürece de, bu varsayımlar ciddi bir güçlüğü yol açmazlar. Bu varsayımları kullanarak, fiyat sisteminin analizine doğru ilerlememiz mümkün. Metaların görece fiyatlarına göre mübadele edildiklerini ve fiyatların arz ve talep koşullarına göre hareket ettiğini görürüz. Fiyat sistemi açık biçimde sayısız ve çeşitli iktisadi faillerin farklı faaliyetlerini eşgüdümeye sokan son derece karmaşık adem-i merkezi bir mekanizma sağlar. Ve arz ve talep yasaları görece fiyatları açıklamak için yeterli gibi gözükürler.

Marx piyasanın dengeli hale getirilmesinde arz ve talebin önemini kabul eder, fakat öte yandan arz ve talebin, metaların denge fiyatlarının ne olacağına dair bize herhangi bir şey söyleyebileceği fikrini de şiddetle reddeder.

Eğer arz ve talep birbirlerini dengeliyorlarsa, o zaman artık arz ve talep ile herhangi bir şeyi açıklamak mümkün değildir. [Bu varsayımdan hareket edildiğinde] arz ve talep, piyasa-değerlerini etkilemeyecek ve bu nedenle de piyasa-değerinin neden farklı bir para miktarı ile değil de mevcut para miktarı ile ifade edildiğine dair nedenleri karanlıkta bırakacaklardır. Şurası açıktır ki, kapitalist üretimin gerçek için yasaları, arz ve talebin etkileşimi tarafından açıklanamaz (*Kapital*, cilt 3, s. 189).⁶

* *world of appearances*. Etrafımızdaki olguların algılarımızla seçebildiğimiz kısmına dair olan. ç.n.

** *numeraire* ç.n.

decentralized. "Merkezi olmayan" ya da "gayri-merkezi". ç.n.

6 Marx'ın bu noktada Ricardo'yu takip ettiğine dikkat çekmemiz gerekiyor. Ricardo, arz ve talebin dengeleyici bir mekanizma olarak önemli olduğunu düşünmekle birlikte, Marx gibi, değer

Bu çok güçlü bir ifadedir. Bu nedenle, Marx'ın bu iddiayı temellendirme biçimini ele almak zorundayız. Bu konuyu, Üçüncü Bölüm'de halledeceğiz. Fakat Marx'ın tezinin merkezi noktalarından biri para analizi olduğu için şimdi buna bakabiliriz.

Marx, *Kapital*'deki tezine, mübadele değerini değer kuramının ilk biçimine ulaşabilmek için kullandığı basit bir meseleymiş gibi ele alarak başlar. Fakat mübadele meselesine daha sonra, bu konunun gerçekten de sorunlu olduğunu ve çalışılmasının değer mefhumu bağlamında çok aydınlatıcı olacağını göstermek için hemen geri döner. Marx'ın buradaki genel amacı, mübadele değerinin net biçimde bir fiyat olarak ifade edilmesine izin veren 'paranın' doğasını analiz etmeden bir metanın mübadele değerinin anlaşılamayacağını göstermektir. Bilhassa, Marx her metanın *tarafsız bir değer ölçüsü* olabileceği fikrine itiraz etmekte ve, tam aksine, paranın temel bir çelişkiyi cisimleştirdiğini göstermeye çalışmaktadır.

Vurguladığı üzere, temel görev 'paranın bir meta olduğunu anlamak değil, nasıl, neden ve hangi şekilde bir metanın para haline geldiğini keşfetmektir' (*Kapital*, cilt 1, s. 92). Marx'a göre, 'doğa, bir mübadele oranı ya da bir bankeri üretmediği gibi parayı da üretmez' (*Grundrisse*, s. 239). Ve para, keyfi şekilde ya da basit bir uzlaşma sonunda ortaya çıkmaz. Parameta, eğer fiyat sisteminin içkin mantığını çözeceksek anlaşılması gereken belirli bir toplumsal süreç tarafından –yani mübadele eylemlerine katılım tarafından- tarihsel gelişim içerisinde üretilir.⁷

Marx basit meta üretimi formunu, para formunun 'başlangıç noktası'

kuramının temelini oluşturabilecek kadargüçlü bir kavram seti olduğuna da inanmıyordu. Malthus'a bu konuya dair şunları yazıyordu: 'arz ve talebin değeri düzenlediğini söylüyorsunuz' fakat 'bence, bu, hiçbir şey söylememekle aynı anlama gelir' (Meek, 1977'den alıntı, s. 158). Arz ve talep, neoklasik ve marjinalist değer kuramının merkezini oluşturur, fakat Sraffa'nın marjinalistleri eleştirisi (1960), çağdaş iktisat kuramının bir kısmını, Marx ve Ricardo tarafından oluşturulmuş ortak temele en azından bu açıdan geri itmiştir. Meek (1977, Bölüm 10) bu konu üzerinde iyi bir tartışma yürütmüştür. [UB: Marjinalistler, emek-değer kuramının her halini reddeden bir yaklaşım geliştirdiler ve bu yaklaşım Marx'ın kuramına ilişkin en ciddi eleştirilerden birini teşkil etti. Sraffa ise, *Production of Commodities by Means of Commodities* (Cambridge: Cambridge Press, 1960) adlı eserinde, kapalı bir ekonomik sistemi tekil bir meta üzerinden tarifleyerek ve sermayeyi eski emek girdileri olarak tarif ederek, marjinalistlerin eleştirilerine, Ricardocu bir karşılık verdi. Bu cevap, çok etkili oldu ve Marjinalist yaklaşımı ciddi bir baskı altında bıraktı.]

numeraire ç.n.

7 Marx'ın para kuramı üzerine olan çalışmalar az sayıdadır. Rosdolsky (1977) Marx'ın nihai para kavramına nasıl ulaştığına dair mükemmel bir tartışma yürütmüştür. De Brunhoff'un *Marx on Money*'si de (1976) faydalıdır, fakat eserin sonundaki kendi oto-kritiği de göstermektedir ki, daha sonraki genel olarak mükemmel olan eserlerinde (1976b ve 1978) eklemeye çalışacağı bazı konularda noksanlıklar mevcuttur. Haris (1976, 1979) ve Barrere (1977) aynı şekilde bayağı ilgi çekici bir materyali bir araya getirmişlerdir. Fakat burada sıkıntı verici nokta, Marx üzerine olan genel çalışmaların para sorununu, bütün analizin merkezi bir noktasına koymak yerine özel bir konu olarak bir tarafa bırakmış olmalarıdır. Bu konudaki tek istisna, para ve krediyi övgüye şayan şekilde metne ekleyen Mandel'dir (1968). Aynı şekilde, Marx'ın para kuramını Marx'ın genel kuramının diğer yönlerinden yalıtarak incelenebilecek bir şeymiş gibi ele alan spesifik çalışmaların yükselişi de kendi başına bir tehlike barındırmaktadır. Bu tuzaktan Dokuzuncu ve Onuncu Bölümler'de kaçınabilmeyi umuyorum.

olarak ele almıştır. Doğrudan takasın analizi, metaların, Marx'ın tanımıyla, değer'in 'eşdeğer' ve 'görelî' biçimlerinin rolünü üstlenebildiklerini göstermektedir. Bir topluluk, elde edilen ürünlerin değerini elden çıkarılan bir ürünün tekil değerine göre ölçtüğü zaman, elden çıkarılan şey, değer'in eşdeğer formu olarak işlev görür. Mübadelenin artmasıyla birlikte, bir meta (ya da bir grup meta) muhtemelen 'evrensel eşdeğer' olarak ortaya çıkar; bu, altın gibi temel bir para-meta olabilir. Diğer tüm metaların görelî değerleri, bu para-meta bağlamında ifade edilebilirler. 'Değer' sonuç olarak açıkça tanınabilir, yegâne ve toplumsal olarak kabul edilmiş bir ölçü özelliğini kazanır. Mübadele değerinin birçok farklı (öznel ve genellikle tesadüfi) belirleniminden standart bir para ölçüsüne geçiş, mübadele ilişkilerinin, malların mübadele için üretiminin 'normal bir toplumsal davranış' haline gelecek şekilde yaygınlaşması vasıtasıyla gerçekleştirilir. Fakat diğer taraftan genel bir meta mübadelesi sistemi, paranın yardımı olmadan da mümkün değildir. Mübadelenin genişlemesi ve bir para-metanın ortaya çıkışı, bu noktadan sonra el ele devam ederler.

Paranın rolünü üstlenen meta, diğer metalardan farklı hale gelir. Ve onun kendine has özelliklerinin analizi, bizi aydınlatır, çünkü 'paranın bulunduğu esrar altında ... en parlak hali ile ... metaların bulunduğu esrardır' (*Kapital*, cilt 1, s. 93).

Diğer tüm metalar gibi, para-metanın da bir değeri, mübadele değeri ve kullanım değeri vardır. [Para-metanın] değeri, toplumsal olarak gerekli emek zamanı tarafından belirlenir ve [para-metanın] üretimine has emek sürecinin spesifik toplumsal ve fiziki koşullarını yansıtır. Diğer tüm metaların mübadele değerleri, para-metanın bu spesifik üretim koşulları tarafından belirlenmiş mukayese standardına göre ölçülür. Bu çerçeveden bakıldığında, *para bir değer ölçüsü** işlevini üstlenir ve paranın mübadele değeri, kâğıt üzerinde bu gerçeği yansıtmak durumundadır. Paranın kullanım değeri ise diğer tüm metaların dolaşımına yardımcı olmaktadır. Bu çerçeveden bakıldığında ise, *para, bir dolaşım mecrası*** işlevini üstlenir. Fakat, mübadeleyi kolaylaştırırken de, para, 'diğer tüm metaların arasındaki değer ilişkilerinin tek bir meta üzerinde gerçekleşen bir yansıması' (*Kapital*, cilt 1, s. 90) biçimindeki bir mübadele değeri halini alır. Bu sayede, para, satın alabilecekleri kadar değerli hale gelir. Sonuç: para-meta, kendi üretim koşulları (yani kendi 'içkin' mübadele değeri) ve kendi satın alabildikleri (yani 'yansıma' değeri) tarafından dikte ettirilen çift yönlü bir mübadele değeri özelliğini kazanır.

Marx'a göre, bu çift yönlülük, bizim ilk başta tüm metaların için bir

* *measure of value*. Metinde *numeraire* ile bu kavramın aynı şekilde kullanıldığına okurun dikkatini çekmek isterim. Metinde, *değer ölçüsü* kavramı, aksi dipnotta belirtilmemişse, *measure of value* kavramına denk gelmektedir.ç.n.

** *medium of circulation* ç.n.

özelliği olarak algıladığımız mübadele değerinin, şu aşamada metalara dışsal olan ve metarlardan bir hayli ayırık duran bir ölçü aracı tarafından temsil edilmesinden kaynaklanır (*Grundrisse*, s. 145). Bu şekilde, değer nasıl temsil edildiği ve ölçüldüğü sorununu çözdük. Fakat bu çözüme, paranın mübadele değerinin içine kullanım değeri ve değer ikiliğinin alınması pahasına ulaşıldı. Kısacası, para, 'doğrudan takas ve mübadelenin çelişkilerini, ancak onları genel çelişkiler konumuna sokarak çözmektedir' (*Grundrisse*, s. 200). Tüm bunlar da, bazı çok önemli güçlükleri beraberinde getirmektedir.

Örneğin, toplumda verili bir hızda dolaşan paranın toplam miktarının, uygun fiyatlarda verili bir miktardaki meta mübadelesini sağlamak için yeterli olması gerektiğini görebiliriz. Paraya olan talebi P.Q (ki burada P bir fiyat vektörü iken, Q buna mukabil dolaşımda olan metaların miktarını gösterir) ve para arzını da M.V olarak belirleyebiliriz (ki burada M mevcut paranın miktarını ve V ise dolaşımın hızını gösterir). Denge durumu, $M.V = P.Q$ 'dur (*Kapital*, cilt 1, s.123). Dolaşımdaki metaların miktarının ansızın artması durumunda, hem M hem V sabit kalırken, para-metanın yanısıra değeri, kendi içkin değerinin çok üstünde olacak bir seviyeye çıkabilir. Para arzında veya dolaşım hızındaki bir artış bu durumu düzeltebilir. Fakat meta mübadelesi hacmi, gün be gün dalgalanmaya başlar. Diğer taraftan, belirli bir metanın para-meta olarak seçilmesine neden olan (bu metanın nadiren bulunması vb. gibi) koşulların ta kendisi, para-metanın arzında gerçekleşebilecek ivedi ayarlanabilirliğin aleyhine bir etkiye bulunurlar. Bu güçlükten kurtulmanın muhtemel bir yolu, meta mübadelesinin hacmindeki potansiyel olarak derin dalgalanmalara karşı esnek şekilde kullanılacak, bir rezerv fonu, bir *istif*" yaratmaktır. Diğer bir olasılık ise, bir çeşit kredi sistemini kullanmak ve sonra para-metayı verili zaman periyodu sonunda hesap dengesini sağlamak için kullanmaktır. Bu şekilde, paraya olan talep bir hayli azaltılabilir ve meta mübadelesinin hacmindeki günlük dalgalanmaların etkileri nötralize edilebilir.

Bütün bunlar, dikkatimizi paranın belli başlı diğer işlevlerine, yani paranın bir *değer stoku* ve bir *ödeme aracı* olmasına çeker. Bu iki işlev de,

the reflex value of the money commodity. Paranın cismini oluşturan materyalin değeri önemsiz hale gelebilir. Örneğin, kağıt banknotun değeri, *yansıtığı* değerden çok daha azdır. 10 Liralık bir banknotun kağıt değeri 10 Kuruş olabilir. Paranın ifade ettiği bu değer, *yansıma değeri* olarak çevrildi. ç.n.

hoarding. Alaattin Bilgi'nin *Kapital* çevirisinde (2003) *iddihar*; Mehmet Selik ve Nail Satılğan'ın çevirisinde (2011) ise *gömüleme* olarak çevrilmiştir. Marx'ın kullandığı sözcük *die Schatzbildung*'dur. Türkçe'ye, kabaca *hazine* ya da *gömü ortaya çıkarmak* olarak çevrilebilir. Kullanım bağlamı göz önüne alındığında ise, kavram, sermaye döngüsünden geri çekilen ve üretken olmayan şekilde bir tarafta tutulan her türden kaynağa işaret etmektedir. Sermaye döngülerinden çekilen bu kaynakların bir kenarda *istiflendiklerini* düşünebiliriz. Bu görsel metaforun kavramın anlamını somutlaştırdığına inandığım için, *hoarding* (*Schatzbildung*), bu çeviride *istifleme* olarak kullanıldı. ç.n.

paranın bağımsız bir toplumsal güç biçimi olarak faaliyet gösterebilme kapasitesine bağımlıdır. Bu toplumsal güç de, paranın değer toplumsal ifadesi olduğu gerçeğinden hareketle oraya çıkar. Marx'a göre, daha sonrasında 'birey, toplumsal gücünü ve toplumla olan bağıını cebinde taşır' (*Grundrisse*, s.157). Bu toplumsal güç, 'herhangi bir kısıtlama ya da koşul olmaksızın devredilebilir' ve bu nedenle, 'şahsi kişilerin şahsi gücü' haline gelebilir (*Kapital*, cilt 1, s. 110, 132). Bu toplumsal güce yönelik hırs, el koyma, hırsızlık, stok yapma ve birikime yol açar; artık bunların hepsi mümkündür. Marx, özellikle *Grundrisse*'de (özellikle bkz. s. 145-172) toplumsal ilişkiler vasıtasıyla, bu parasallaşma sürecinin geleneksel toplumlar üzerindeki yıkıcı etkilerini uzun uzadıya tartışır.

Kapital'de ise, Marx, başka bir konuyu gündeme getirmeye çalışmaktadır. Eğer bir değer stoku ya da bir ödeme aracı olarak paranın kullanımı, paranın özümsemiği iki mübadele biçimini birbiriyle uyumlu halde tutabilmenin tek yolunu sunuyorsa, bu durum, paranın toplumsal gücünün belirli bir şekilde kullanılmasını gerektirir. Eğer istifleme, mübadele sürecinin dengede tutulması için gerekli ise (*Kapital*, cilt, 1, s. 134), istiflenmiş paranın bazı rasyonel ilkelere göre kullanılacağını söyleyebiliriz: para, meta üretimi düştüğünde, dolaşımdan alınacak ve meta üretiminin yeniden canlanması ile dolaşıma geri sokulacaktır. Para bir ödeme aracı olarak kullanıldığında, mübadele sürecindeki tüm failer hem borçlu hem alacaklı olacaktır ki bu da borçların düzenlenmesi ve çözümlenmesine dair bazı kati ilkelerin varlığına işaret eder. Bu şekilde, kendi içinde bir amaç olan paranın dolaşımının, neden 'dolaşım sürecinin kendisinden doğan bir toplumsal gereklilik' (*Kapital*, cilt 1, s. 136) olarak ortaya çıktığını görebiliriz.

Marx, dolaşımın meta formunu (meta-para-meta ya da kısaca C-M-C), özü itibariyle mübadele edilen malların *niteliklerine* dayalı olan bir kullanım değeri mübadelesi (örneğin, ayakkabı kullanımına karşılık ekmeğin kullanımı) olarak tanımlar. Para, bu safhada, elverişli bir aracı işlevini görür. Bu şekilde de, tam olarak aynı metada başlayan ve son bulan bir mübadele biçimi ile karşılaşırız. Dolaşıma tekrar tekrar para koymayı sağlayan tek güdü, başlangıçta sahip olunandan daha fazla para elde etmektir. *Niceliksel* bir ilişki, *niteliklerin* mübadelesinin yerini alır. Para, dolaşıma daha çok para kazanmak, yani kâr elde etmek için sokulur. Ve bu biçimde, dolaşımda olan para, *sermaye* olarak adlandırılır.

Genel meta mübadelesinin koşullarının kapitalist dolaşım biçimini toplumsal olarak mecburi kıldığını görmekteyiz. Bu, birçok toplumsal çıkarımı da beraberinde getirir. Örneğin, mübadele ilişkilerinin kendi istikrarını koruması için sermayedarın eylemlerinin gerekli olduğu bir toplumsal mekân yaratılır. Fakat:

Ancak soyut düzlemde gittikçe artan bir zenginliği elde etmek, yaptığı

işlerin yegâne güdüsü oldukça, o, sermayenin kişiliğe bürünmüş bir hali ve [sermayenin] bir bilinç ve irade ile kuşanmış hali olarak, yani bir sermayedar olarak hareket edecektir. Bu nedenle, kullanım değerleri asla sermayedarın gerçek amacı olarak görülmemelidir... Durmak bilmez ebedi kâr etme süreci onun tek başına hedeflediği şeydir. Zenginliklere [ulaşmak için] duyulan sınırsız hırs, mübadele değerinin tutkulu takibi, sermayedarın ve cimrinin ortak noktasıdır, fakat cimri sadece aklını kaçırmış bir sermayedar iken, sermayedar akılcı bir cimridir. Parasını dolaşımdan alıkoyarak kendi mübadele değerinin büyümesini ebedi kılmayı amaçlayan cimrinin aksine, cimriden daha zeki olan sermayedar [aynı amacı] parasını sürekli dolaşıma sokarak gerçekleştirir. (*Kapital*, cilt 1, s. 152)

Ve bu şekilde kapitalist bir topluma dair muhtemelen sorabileceğimiz en temel soruya ulaşıyoruz: Kâr nereden geliyor? Bu sorunun üzerine gidebilmemiz için gerekli donanımı bize sadece değer kuramı sağlamaktadır.

DEĞER KURAMI

Şimdi meta üretimi ve mübadele süreçlerine içkin olan değer kuramı üzerinde düşünmeye başlayalım. Kullanım değerleri ve fiyatların aksine, analiz için kendinden menkul bir başlangıç noktamız yok. Ya değer doğasına ilişkin *a priori* varsayımlarla başlayacağız ya da toplumun nasıl işlediğine dair maddi bir inceleme üzerinden objektif bir değer kuramını arayacağız. Marx ikinci şıkkı tercih ediyor. Toplumumuzun görünüm dünyasına, kullanım değerlerinin niceliklerinin fiyatları hükmettiği için, fiyatlar değer kuramının öncül versiyonunu oluşturabilecek veri sağlayacak. Bu model yerli yerine oturtulduğunda, değerler, fiyatlar ve kullanım değerleri arasındaki diyalektik ilişki kapitalizmin içkin mantığını parça parça incelemek için bir araç olarak ele alınabilecek bir hale gelecek.

Kapital'in giriş tezi çarpıcı şekilde basittir. Marx, metayı, kullanım ve mübadele değerlerinin vücuda gelmiş bir hali olarak tanımlar, metayı kullanım hali durumundan hemen soyutlar ve doğrudan mübadele değerinin analizine geçer. (Birbirlerinden niteliksel olarak farklı olan) iki farklı kullanım değerini, mübadele sırasında, birbiriyle eşit kılmak, her iki kullanım değerinin ortak bir özelliği olduğunu gösterir. Tüm metaların ortaklaştığı bu tek özellik ise, metaların insan emeğinin ürünü olmalarıdır. 'Metalar bu toplumsal özün kristalize olmuş halleri olarak görüldüklerinde, hepsi için ortak olan, Değer olmalarıdır' (*Kapital*, cilt 1, s. 38).

Butez, Ricardo'nun *Principles of Political Economy and Taxation*'ındakiyle neredeyse aynıdır. Marx, sorunu ele alış biçimi bakımından Ricardo'yu bu safhada değer için uygun bir standart bulabilmek için takip ediyor gibidir.⁸ Tek fark, 'açık bir amaçla, kullanım değerlerinin üretimi için, icra edilen

8 Itoh (1976), Ricardo'nun tezlerini Marx'ın *Kapital*'de kendi bakış açısını geliştirebilmek için kullanma biçiminin mükemmel bir incelemesini sunmaktadır ve Pilling'in makalesi (1972) de gerçekten ilginçtir. Aynı zamanda bkz. Elson (1979).

insan emeği' olarak tanımlanan 'somut faydalı emek' ile 'metaların değerini yaratan ve şekillendiren', 'soyut düzlemdeki insan emeği' (*Kapital*, cilt 1, s. 41-6) arasındaki farkın ortaya atılmasıdır. Fakat bu noktada Marx'ın tezi tümüyle totolojik bir hal alır: değer standardı, insan emeğinin değeri yaratan yönüdür!

Marx bu totolojinin içinden soyut ve somut emek arasındaki farkın analizi ile çıkar. Her emek, doğanın maddi dönüşümünü içermesi bakımından somuttur. Fakat piyasa mübadelesi, hem üretimin koşullarındaki hem de emek harcayanlar bakımından bireysel farklılıkları ortadan kaldırma eğilimindedir. Eğer ortaya çıkmış hakiki emek zamanına göre ödeme yapmaya kalksam, emekçi ne kadar tembel olursa, o kadar çok para vermem gerekirdi. Fakat bunun yerine genelde piyasa fiyatını ödeyerek işin içinden çıkarım. Aslında burada olan ise, mübadele vasıtası ile erişilen metalar arası kıyaslanabilirliğin, bu metaların içinde vücut bulan emeği kıyaslanabilir hale getirmesidir. Eğer bir çift ayakkabıyı yapması ortalama bir gün sürüyorsa, herhangi bir işçinin iki ya da elli saat emek harcamasından bağımsız şekilde, bir çift ayakkabıda vücut bulmuş soyut emek bir gündür. Soyut emek, 'toplumsal olarak gerekli emek zamanı' olarak tanımlanır (*Kapital*, cilt 1, s. 39).

Bu akıl yürütmenin yaptığı tek şey, Ricardo'nun değer standardı olarak emek zamanını önerdiği kurama, 'toplumsal olarak gerekli' niteliğini eklemektir. Bu [ekleme de] Marx'ın yorumunu, müteakip analizin tüm ağırlığını taşıyacak kadar güçlendirmekten çok uzaktır. Aynı şekilde, bu akıl yürütmeye Marxçı kuramın en sağlam temeliymiş gibi davranmayı haklı çıkarmaya çalışmak ve bu nedenle de tüm bedelleri üstlenerek bunu savunmaya çalışmak, entelektüel açıdan çok derin bir hamle gibi gözükmemektedir. Tabii şu soruyu sorana kadar: Gerçekten 'toplumsal olarak gerekli' derken ne kastediliyor?

Toplumsal gereklilik kavramının gündeme gelmesi bizim için bir ikaz olmalı. Toplumsal gereklilik, hem Marx'ın ekonomi politik eleştirisinin hem de kapitalizmin tüm katmanlarını kapsayan incelemesinin tohumlarını içeriyor. Marx, kapitalizm içinde özgürlük ve zorunluluk arasındaki sınırları çizme konusunda taşıdığı derin kaygı tarafından içeriği belirlenen bir söylem ile, bize, soyut düzlemdeki insan emeğinin, sonuçta son derece spesifik üretim ilişkilerinin içinde gerçekleştirilen ve görünüşte sonsuz çeşitlilikteki somut emek faaliyetlerinin saflaşmış bir hali olduğunu en nihayetinde gösteriyor. Soyut emeğin ancak özel bir emek tipi -ücretli emek- genelleştiği oranda değer ölçüsü olabileceğini keşfediyoruz.

Bu, Marx'ın değer kuramını, (Ricardo'nunki başta olmak üzere) geleneksel emek-değer kuramlarından derhal ayrıştırıyor. Marx, tarihsel olmayan,

evrensel bir ifadeyi ele alıp, sadece kapitalist üretim ilişkileri içinde vazife gören bir değer kuramına dönüştürüyor. Aynı zamanda, değer kuramı, metaların görece fiyatlarının belirlenmesi için kullanılacak bir değer standardını tanımlama sorununun ötesine geçiyor. Değer kuramı, kapitalist üretim biçiminin kalbinde yatan temel toplumsal ilişkileri yansıtmaya ve somutlaştırmaya başlıyor. Kısacası, değer, toplumsal bir ilişki olarak ele alınıyor. Fakat Marx, bu bakış açısını, bize keyfi bir şekilde, *a priori* bir yapı olarak sunmuyor. Daha ziyade, adım adım bize bunun, akla uygun gelen tek değer yaklaşımı olduğunu göstermeye çalışıyor. Kendi anladığı şekliyle değer yasasının gerçekten de kapitalist tarih içinde rehberlik edici bir güç olduğunu bize anlatıyor. Ve bunun kanıtı da zorunlu olarak analiz, başında değil, sonunda yer alıyor.⁹

Bu nedenle, Marx, 'toplumsal olarak gerekli' olanın izahına neredeyse derhal başlar. Bize, toplumsal olarak gerekli olanın 'normal üretim koşulları içinde ve değerlendirilmenin yapıldığı zamanda hâkim olan ortalama yetenek ve çalışma yoğunluğu seviyesine bağlı olarak, bir ürünü üretmek için gerekli olan emek' olduğu söylenir. Bu, kullanım değerlerinin analizine geri dönmeye anlaşılmayacak bir önermedir. İlk olarak, emeğin üretkenliği, tam anlamıyla fiziki koşullar bağlamında ele alınmaktadır: üretkenlik, 'işçinin ortalama yetenek miktarı, bilimin o anki durumu, bilimin pratikte uygulanabilirlik derecesi, üretimin toplumsal organizasyonları, üretim araçlarının kapsamı ve kabiliyetleri ve fiziki koşullar tarafından' (*Kapital*, cilt 1, s. 40) belirlenir. İkinci olarak, emek, toplumsal kullanım değerleri -yani başkaları için kullanım değerleri- yaratmadığı sürece, değer yaratmaz. Marx, bu aşamada, 'toplumsal kullanım değeri' ile ne kast edildiği üzerinde çok durmaz. Sadece, değer, üretimde yaratılması ve, eğer değer olarak kalmaya devam edecekse, mübadele ve tüketim yolu ile gerçekleştirilmesi gerektiğini ifade eder. Kullanım değerlerinin alanına bu kısa geri dönüş, birazdan sunulacak olanlara dair küçük bir çeşnidir aslında.

Fakat bu noktada, Marx mübadele değeri ile ilintili şekilde, daha yakından değere odaklanmayı tercih eder. Marx'ın mübadele sonucu ulaşılan değer maddi formlarına dair incelemesi, aslında insan emeğinin soyut hali olan değer içeriğinin, meta üretimini ve mübadeleyi, ancak değer maddi şekilde bir biçimde temsil edilebilirse düzenleyebileceğini ortaya çıkarır. Ulaşacağımız sonuç da çabucak açığa çıkar: 'bir değer ölçüsü olarak para, metalarda içkin şekilde bulunan değer ölçüsü, yani emek zamanı tarafından zorunlu olarak takınılması gereken görüngüsel formdur' (*Kapital*, cilt 1, s. 94).

Bir kez daha, *gereklik* kavramının kullanıldığına dikkat edin. Bunu, 'toplumsal olarak gerekli emek zamanı' fikri ile ilişkilendirdiğimizde

9 Bu bakış açısı ve değer kuramının diğer yorumları arasındaki ayrıklık, 96'ncı sayfadaki ekte tartışılacak.

önemli bir önermeye ulaşıyoruz. Paranın varlığı, soyut emeğin somut emekten ayrıştırılması ve ayrılması için gerekli bir koşuldur.

Bunun neden böyle olduğunu, mübadele ilişkilerindeki genişlemenin sonuçlarını incelediğimizde görebiliriz. Bu genişleme, daha önce gördüğümüz üzere, hem para formuna muhtaçtır hem de para formunu oluşturmaktadır. Diğer taraftan, bu genişlemenin somut ve soyut emek arasındaki fark açısından çeşitli sonuçları vardır:

Emeğin ürünleri ancak mübadele edildiklerinde, değerler olarak ve fayda nesnelere olarak takındıkları çeşitli varoluş biçimlerinden ayrı şekilde, bir örnek bir toplumsal statü kazanırlar. Bir ürünün faydalı bir nesne ve bir değer olarak ayrışması, pratikte ancak mübadele faydalı eşyaların mübadele edilmeleri amacı ile üretildikleri bir duruma denk düştüğü zaman önemli hale gelir... Tekil üreticinin emeği, bu noktadan sonra, toplumsal olarak iki yönlü bir karakter kazanır. [Tekil üreticinin emeği] bir tarafta, açıkça faydalı bir emek biçimi olarak, toplumsal bir isteği tatmin etmeli ve bu nedenle, eşzamanlı olarak toplumsal işbölümünün bir parçası olarak ortaya çıkan kolektif emeğin önemli bir kısmının yerini tutmalıdır. Diğer taraftan, bireysel üreticinin emeği, tüm özel emek biçimlerinin karşılıklı mübadele edilebilirlikleri yerleşmiş bir toplumsal gerçek olduğu taktirde ve bu nedenle her üreticinin özel ve faydalı emeği tüm diğerlerinininki ile bir eşitlik üzerinden sıralanabildiği sürece, kişisel üreticinin farklı isteklerini tatmin edebilir. Birbirinden en farklı emek biçimlerinin birbirlerine eşitlenmesi, aralarındaki eşitsizliklerden soyutlanmalarının ya da ortak bir paydaya indirgenmelerinin, yani beşeri emek gücünün ya da soyut hali ile insan emeğinin sarfiyatının sonucu olabilir (*Kapital*, cilt 1, s. 73).

Marx'ın *Kapital*'in ilk bölümünde bir 'pencereden' diğerine hızla kayışı bizi mübadelenin büyümesi, para formunun yükselişi ve soyut emeğin bir ölçü birimi olarak ortaya çıkışı arasındaki bağlantıları açıkça görebileceğimiz bir noktaya getirir. Fakat aynı şekilde bu bağlantılar sayesinde, aslında günlük yaşantıdaki şeylerin kendilerini ortaya koyuş biçimlerinin kendi toplumsal anlamlarına dair pek çok şeyi ortaya çıkardığı gibi bir o kadarının üzerini örttüğünü de anlamamıza yardımcı olacak bir perspektif kazanabiliyoruz. Bu fikri Marx 'meta fetişizmi' kavramı ile yakalıyor.

Mübadelenin genişlemesi üreticileri karşılıklı bağımlılık ilişkileri içine sokar. Fakat üreticiler, birbirleriyle, toplumsal varlıklar olarak değil de, mübadele ettikleri ürünler vasıtasıyla ilişkiye girerler. Toplumsal ilişkiler, şeyler arasındaki bir ilişki olarak ifade edilir. Öte taraftan, şeylerin kendisi, soyut emek bağlamında ölçülen değerlerine göre mübadele edilirler. Ve soyut emek belirli bir toplumsal süreç doğrultusunda emek ölçüsü haline gelir. 'Meta fetişizmi,...bir bireyi diğer bireylere bağlayan ilişkilerin, bireyler arasında işler vaziyetteki doğrudan toplumsal ilişkiler olarak değil de, kişiler arasındaki maddi ilişkiler ve şeyler arasındaki toplumsal ilişkiler olarak ortaya çıkması' halini tarif eder (*Kapital*, cilt 1, s. 73).

Marx'ın 'meta fetişizmine' dair bu genel ilkeyi, değerın para formunun ortaya çıkışı üzerine düşündükten hemen sonra ortaya atması bir tesadüf değildir.¹⁰ Analizin bu aşamasında, Marx, genel 'fetişizm' ilkesini, değer ve değerın parasal ifadesi arasındaki ilişkinin sorunlu karakterini açıklamak için kullanmayı amaçlamaktadır:

Tüm metaların paradaki ortak ifadesi tek başına değerler olarak karakterlerini oluşturmalarını sağlayan şey idi. Fakat aynı şekilde, metalar dünyasının bu nihai para formu, aslında özel emeğin toplumsal karakterini ve kişisel üreticilerin arasındaki toplumsal ilişkileri açığa çıkarmaktan ziyade gizlemektedir (*Kapital*, cilt 1, s. 75-6).

Metaların para karşılığındaki mübadelesi yeterince gerçektir, fakat bu mübadele, diğer insanlarla olan toplumsal ilişkilerimizi de, bir şeyin -para formunun kendisinin- arkasına saklar. Mübadele eylemi, örneğin üreticilerin emeğinin koşulları hakkında bize hiçbir şey söylemez ve öte taraftan bizi, piyasa sistemi tarafından dolayımlandıkları oranda toplumsal ilişkilerimize dair de bir cehalet durumunda bırakır. Biz, sadece kullanım değerlerinin niceliklerinin fiyatlarına tepki veririz. Fakat bu, aynı zamanda, şeyleri mübadele ettiğimiz zaman, 'farkında olmadan...değerin varlığını varsaydığımız' anlamına da gelir. Değerin formu olarak paranın varlığı değerın toplumsal anlamını gizler. 'Değer, ne olduğunu anlatan bir etiket ile kendini ortaya koymayacaktır' (*Kapital*, cilt 1, s. 74).

Şimdi, değerler ve değerle ilişkisi içerisinde açığa çıkan fiyatlar arasındaki ilişkiyi ele alalım. Eğer fiyat sistemi bir taraftan değerlerin toplumsal temelini saklarken, aynı zamanda değerlerin oluşmasına izin veriyorsa, görelı fiyatların büyüklüğü görelı değerlerin büyüklüğünü karşılamak zorunda değildir. Marx, bu iki büyüklük arasındaki sapmaları bir kusur olarak görmez, çünkü bu sapmalar 'takdire şayan biçimde fiyat formunu', birbirini telafi eden kanunsuz aykırılıkların nitelediği toplumsal bir duruma adapte ederler (*Kapital*, cilt 1, s. 102). Sayısız üreticinin spontane kararlarından doğan [ve] mübadele için gerçekleştirilen meta üretiminin medcezirleri, ancak bir fiyat sistemi tarafından bağdaştırılabilir, çünkü fiyatlar, değerlere dair katı bir ölçünün beceremeyeceği biçimde dalgalanmakta özgürdürler. Sonuçta, değerler, arz ve talep piyasada dengelendikten sonra, mübadele oranlarındaki bir denge noktasını ifade ederler. Fiyatların esnekliği, dengeleme sürecinin gerçekleşmesine izin verir ve bu nedenle de değerlerin tanımlanması için gereklidir.

Daha sorunlu olan ise, 'fiyatların değeri tam anlamıyla ifade etmeyi bıraktıkları' noktaya kadar 'fiyat formunun niteliksel bir tutarsızlığı da gizleyebileceği' gerçeğidir. Toprak, vicdan, onur gibi insan emeğinin ürünü olmayan nesnelere de, 'hamilleri tarafından satışa çıkarılabilirler ve bu

10 Rubin (1972) Marx'ın *Kapital*'indeki fetişizm teması üzerine büyüleyici yorumlarda bulunmaktadır.

şekilde fiyatları üzerinden meta formunu alabilirler' (*Kapital*, cilt 1, s. 102). Demek ki, insan emeğinin ürünü olan metalar, fiyatı olan ama değeri olmayan 'meta formlarından' ayrılmalıdırlar. Bu konu *Kapital*'ın üçüncü cildine kadar yeniden ciddi şekilde ele alınmaz. Orada da, (toprağa bir fiyat koyan ve kendisini topraktan doğan para olarak gösteren) rant ve (paranın kendisine bir fiyat biçen) faiz kategorilerine eklenmiş fetişizmi keşfederiz. Şu an için, biz de bu çetrefilli soruları bir tarafa koyacağız.

Marx'ın meta fetişizmini tarifi, bizi, değerın toplumsal anlamını derinlemesine düşünmemiz konusunda teşvik eder. Konu hakkındaki en erken ifadelerinde, Marx değeri, 'mülkiyetin varlığının genel bir biçimi' olarak görür (*Collected Works*, Engels ile, cilt 1, s. 229). *Kapital*'de, Marx hiçbir yerde bu kadar açık değildir, fakat tezinin bu boyutu yine de büyük önem taşır.

Metaların mübadelesi, tekil mal sahiplerinin kendi emeklerinin ürünlerini özgürce ellerinden çıkarabilme hakkını önceden varsayar. Bu tüzel ilişki mübadeleye dair 'gerçek iktisadi ilişkilerin [bir] yansımasıdır' (*Kapital*, cilt 1, s. 84). Eğer mübadele değerleri, toplumsal gereklilikleri yansıtsız şekilde yansıtacak şekilde oluşturulacaklarsa, üreticiler 'birbirlerine, devredilebilir nesnelerin bireysel sahipleri ve, bir sonuç olarak, bağımsız bireyler olarak davranmak' zorundadırlar. Bu da, istediklerinden satın alma ve istediklerine satma özgürlüğü ile, metaların tek ve ayrıcalıklı sahipleri olarak, 'tüzel kişiler'in (kişiler, şirketler vb.), mübadelede birbirleriyle eşit bir temelde ilişki kuracakları anlamına gelir. Bu tip bir koşulun gerçekleşmesi mübadele için sağlam bir hukuki temel dışında, kişisel mülkiyet haklarını koruma ve sözleşmelerin uygulama gücünü de gerekli kılar. Bu güç elbette 'devlete' aittir. Şu ya da bu biçimiyle devlet, değerlerin oluşturulmasının gerekli bir önkoşuludur.

Özel mülkiyet hakları ve sözleşmelerin uygulanması garanti altına alındığı ölçüde, üretim gittikçe 'kendi işlerini bağımsız şekilde yerine getiren ve toplumla ilişkilerini ürünlerinin mübadelesi üzerinden ifade eden özel şahıslar' (*Kapital*, cilt 1, s. 72-3) tarafından gerçekleştirilebilir. Aynı şekilde, dolaşımdaki paranın niteliğinin garanti altına alınması için devlet düzenlemesini gerektiren fiyat sistemi de sayısız bireyin spontane eylemlerinin eşgüdümünü sağlar ki bu şekilde üretim, 'toplumun gerektirdiği... niceliksel orana' (*Kapital*, cilt 1, s. 75) erişir. Bu koşullar altında, 'toplumsal üretim süreci içindeki insanların davranışlarını' sanki bu süreç 'tümüyle birbirinden kopuk parçalardan oluşuyormuş' gibi inceleyebiliriz ve böylece 'üretimde birbirleri arasındaki ilişkiler kendi kontrollerinden ve kişisel düzeydeki bilinçli davranışlarından bağımsız maddi bir niteliğe bürünür' (*Kapital*, cilt 1, s. 92-3).

Bu piyasa toplumu modeli ve onun tüm siyasi ve hukuki dışavurumları elbette zamanın ekonomi politiğinde oldukça geçerliydi ve Profesör MacPherson'un beceriyle gösterdiği gibi, en azından Hobbes ve Locke'a kadar uzanıyordu.¹¹ Marx, açık şekilde, değer kuramının işleyişinin bu temel toplumsal koşulların varlığına bağlı olduğunu savunmuştur. Bunun ötesinde, 'bireysellik', 'eşitlik', 'özel mülkiyet' ve 'özgürlük' kavramlarının piyasa mübadelesi bağlamında çok spesifik anlamlar aldığını düşünmüştür ki bu anlamlar, daha genel özgürlük, bireysellik, eşitlik vb. ideolojileri ile karıştırılmamalıdır. Bu son derece spesifik kullanımlar burjuvazinin hukuk yaklaşımı* içinde evrenselleştikleri ölçüde, eylemde oldukları kadar, düşünce de de kafa karışıkları ortaya çıkmaktadır.

Örneğin Marx'ın tezinde kilit bir rol oynayan *eşitlik* kavramını düşünelim. Aristo uzun zaman önce 'mübadelelerin eşitlik olmadan gerçekleşemeyeceğini' iddia etmiştir ki bu, Marx'ın onaylayarak alıntılıdığı bir ilkedir. Bu, herkesin her anlamda eşit olduğu ya da olması gerektiği anlamına gelmez. Bu, sadece, serbest mübadele koşulları içinde, her ikisine en azından eşit biçimde değer atfetmediğimiz müddetçe, bir kullanım değerini bir diğeri ile mübadele etmeyeceğimiz anlamına gelir. Ya da parasal değerlerle ifade edildiğinde, kimin cebinde olursa olsun herhangi bir liranın, satın alma gücü açısından başka bir liraya eşit olmasıdır. Fiyat sisteminin işleyişinin arkasındaki mantık, tümüyle, 'metaların dolaşımının eşdeğerlerin mübadelesini gerektirdiği' (*Kapital*, cilt 1, s. 160) ilkesi üzerine kuruludur. Bu nedenle, insan emeğinin çeşitli somut koşulları içinde üretilen çeşitli kullanım değerleri, piyasa mübadelesi süreci içinde tümüyle aynı standarda indirildiği oranda, değer tanımı bu kısıtlı ve oldukça spesifik eşitlik fikri üstüne kuruludur. Bu kullanım değerleri bir eşdeğerlik ilişkisine dâhil edilebilirler. Fakat bu eşitlik fikrini bir kez sağlamca yerine oturtduğumuzda, bunu, kapitalizmin iç mantığına dair bütün tartışmayı yeni ve daha verimli bir söylem düzlemine taşıyacak bir kaldıraç olarak kullanabiliriz. Şimdi Marx'ın bunu nasıl yaptığını görelim.

ARTI-DEĞER KURAMI

Şimdi, kullanım değerleri, mübadele değerleri ve değerler arasındaki ilişkilere dair anlayışımızı bütünleştirecek bir sermaye fikrini ortaya koyabileceğimiz bir yere vardık. Sermaye, Marx'ın vurguladığı üzere, bir şeyden ziyade, bir süreç olarak tanımlanmalıdır. Bu sürecin maddi dışavurumu, paranın metalara ve daha sonra metaların bir daha kârla birlikte

11 Bunu belirtmekle birlikte, MacPherson'la (1962) tümüyle mutabık olduğumu da kastetmiyorum. MacPherson'ın *Political Theory of Possessive Individualism*'i, diğer şeylerin yanında, ailelerin ataerkil organizasyonunu göz ardı etmekte ve bununla birlikte birçok gerçek zorlukları da atlamaktadır (bkz. Tribe (1978) ve Macfarlane (1978)). Marx bu konuları *Grundrisse*'de (s. 157-65) daha detaylı şekilde incelemektedir.

bourgeois notions of constitutionality ç.n.

paraya dönüşümü olarak gerçekleşir: $M—C—(M + \Delta M)$. Fakat parayı değer maddi temsili olarak tanımladığımız için, sermayenin değer genişleme süreci olduğunu da söyleyebiliriz. Bunu da, Marx, *artı-değerin* üretimi olarak adlandırır.*

Sermaye, dolaşım sürecinde farklı anlarda para (mübadele değeri) ve meta (kullanım değerleri) biçimlerini takınmak zorundadır:

Fakat aslen, değer, burada sabit şekilde sırayla para ve meta formlarını alırken, aynı zamanda miktarını değiştiren, kendisini artı-değeri kendisinden dışlayarak farklılaştıran bir sürecin içindeki faal ögedir.

Fakat bu 'değerin öz büyüme' sürecine dair anlayışımızı bu sürecin maddi ifadesinden ayırıştırmamalıyız. Bu nedenle,

Değer kendi aidiyetini aracılığı ile her zaman oluşturabileceği, bağımsız bir formu gerektirir. Ve değer, bu forma sadece para şeklinde sahip olabilir. Değer, para formunda başlar ve biter ve kendisini oluşturan her kendiliğinden eylemde bir daha başlar... Bu nedenle, değer, süreç içinde değer, süreç içinde para ve bu haliyle, sermaye haline gelir (*Kapital*, cilt 1, s. 153-5).

Sermayenin bu tanımı, geniş yelpazede bazı yorumları beraberinde getirir. İlk olarak, toplumda işlev gören sermaye ne toplam para stokuna ne de (toplam toplumsal kıymet olarak da tanımlayabileceğimiz) toplam kullanım değeri stokuna eşittir. Yaşamam için gerekli metaları satın almama yarayan bir araç olarak cebimde bulunan para, sermaye olarak kullanılmamaktadır. Ne de yaşadığım evin kullanım değerleri ya da bahçeyi kazdığım bahçıvan beli sermayedir. Bu nedenle, toplumda, sermayenin dolaşımı ile doğrudan bir ilişki içinde olmayan birçok şey vuku bulmaktadır ve yine bu nedenle, her şeyi bu basit Marxçı kategorilere indirgemenin cazibesine direnmeliyiz. *Para-sermaye* demek ki toplam para stokunun parçası iken, *üretken* ve *meta-sermaye* toplam toplumsal zenginliğin gayet spesifik bir dolaşım süreci içinde kalmış kısımlarıdır. Aynı düşünce silsilesi içinde, sermaye, para ve kullanım değerlerini, para kazanmak ve artı-değer üretmek amacı ile dönüştürerek ve para ve kullanım değerlerini dolaşıma sokarak oluşturabilir.

İkincisi, sermayenin bu 'süreç' temelli tanımına göre, bir 'sermayedar'ı,

* *Surplus value* kavramı, bu metinde *artı-değer* olarak çevrildi. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan'ın *Kapital* çevirisi (2011) gibi yakın zamanda basılmış eserlerde, bu kavramın *artık-değer* ya da *artık değer* olarak çevrildiğini görmekteyiz. Bu çeviride, iki nedenle, yaygın kullanıma sadık kalındı. Birincisi, *artı-değer* dilimizde uzun zamandan beridir kullanılıyor. Kavram, büyük oranda kabul gördü. İkincisi, 'artık' sözcüğünün Almanca'da *Mehrwert* olarak geçen kavram içindeki '*mehr*' takısını, 'mükemmel' şekilde karşılamıyor. Yani 'artık-değer'in, 'artı-değer'e kıyasla her durumda daha fazla kavramsal berraklık sağladığını söylemek güç. Hatta, '*mehr*' sözcüğü, bir şeyin/nesnenin/olgunun başka bir şeyden/nesneden/olgudan fazla olması anlamını da verdiği için, 'artık' sözcüğü anlam kaymalarına yol açabilir. Bütün bu kaygılara rağmen, kavramsal ortaklaşma adına, yine de, metinde *artı-değer* haricindeki *surplus* takılı tamlamalarda *surplus*, *artık* olarak çevrildi. ç.n.

para kazanmak için para ve kullanım değerlerini dolaşıma sokan bir iktisadi fail olarak tanımlayabiliriz. Bireyler, bu rolden hoşlanabilirler ya da hoşlanmayabilirler, bu rolün canlı bir örneği olabilirler ya da olmayabilirler ve bunun ötesinde bu rolün mantığını kendi psikolojileri içinde özümseyebilirler ya da bu mantığı reddedebilirler. Sermayedarlar iyi ya da kötü insanlar olabilirler. Fakat işin bu tarafı bizi ilgilendirmiyor: biz sade bir şekilde, 'iktisat sahnesinde ortaya çıkan karakterleri ... aralarında ortaya çıkan iktisadi ilişkilerin temsilleri' (*Kapital*, cilt 1, s. 85) olarak ele alabiliriz. Mevcut amaçlar doğrultusunda, kişilerden ziyade *rollere* odaklanabiliriz. Bu tutum, bizim insani güdülerden soyutlanmamıza ve iktisadi failerin rollerine dair bir çalışmada kapsanabildiği biçimde toplumsal gereklilik seviyesinde işimizi görmemize izin verecektir.

Son ama önemli bir nokta olarak, Marx'ın sermaye tanımı, değerlerin toplumsal olarak gerekli emek zamanı şeklinde belirlenimleri ile kapitalist dolaşım formu arasındaki rastlantısallıktan uzak ve zorunlu [bir] ilişkinin varlığını gösterir. Bu çok önemli bir önerme olduğu için, bu önermenin dayandığı temeli özetlemeliyiz.

Mübadelelerin yaygınlaşması ile paranın ortaya çıkışının birbirlerine içkin olduklarını gördük. Aynı şekilde, para formuna içkin çelişkinin (yani paranın kullanım değeri ve değeri arasındaki çelişkinin) ancak ve ancak meta mübadelesinin koşullarının gerektirdiği üzere, dolaşıma sokulabilecek ya da dolaşımdan çekilebilecek rezerv bir para fonu mevcut oldukça çözülebileceğini de gördük. Para dolaşıma belli bir şekilde başlamak zorundadır. M-C-M, sürecin başında ve sonunda elde bulunan metanın doğasında niteliksel bir değişime yol açmadığı için, bu tip bir dolaşım için tek sistematik güdü, M-C-(M + ΔM) formundaki* bir dolaşım sürecine denk gelen niceliksel bir değişim olacaktır.

Burada Marx'ın bize gösterdiği şey, (altına duyulan şehvet, toplumsal güç hırsı ve hükmetme isteği gibi) farklı insani güdüler işin içine girmediği durumda bile, kapitalist dolaşım formunun, mübadelelerin genişlemesi ve yaygınlaşmasının paranın üstünde oluşturduğu çelişik baskılara bir cevap olarak ortaya çıktığıdır. Fakat mübadele aynı zamanda, mübadele oranlarının düzenleyicileri olan değerleri de oluşturur. Bu aşamada, şu ilişkiyi kurabiliriz: Kapitalist dolaşım ile değer formlarının mübadelelerin düzenleyicileri olarak ortaya çıkmaları birbirlerine eşlik ederler, çünkü her ikisi de mübadelelerin genişleme ve yaygınlaşmasının ürünüdürler.

Fakat Marx'ın kitabında çelişkiler nadiren çözülür ve neredeyse her

* Bu, Marx'ın para ve meta mübadeleleri neticesinde para miktarında bir artış gerçekleştiğini göstermek için kullandığı bir sembolik anlatımdır. Aynı anlatım, metanın, kullanım değerine ve mübadele değerine sahip oluşunu anlatmak için de kullanılır. Bu sembolik anlatım vasıtasıyla, görünürde bir illüzyon sonucu gerçekleşen para artışının, emek süreci içindeki kökenlerine dönük inceleme meşru kılınır. Bu ifade içinde, *M* parayı, *C* ise metayı ifade etmek için kullanılmaktadır. ç.n.

zaman mevcut çelişkinin yerini bir başkası alır. Bu durumda da olan budur. Kapitalist dolaşım formu *eşitsizlik* üzerine kuruludur, çünkü sermayedarlar sürecin sonunda başlangıçta sahip olduklarından daha fazla paraya (değere) sahiptirler. Fakat değerler *eşdeğerlik* ilkesine dayanan mübadele süreci tarafından oluşturulurlar. Bu durum bir güçlüğü beraberinde getirir. Sermayedarlar nasıl olmaktadır da eşdeğerliği gerektiren bir mübadele süreci aracılığıyla bir eşitsizliği, yani ΔM 'i, ortaya çıkarabilmektedirler? Kısacası, adil mübadele koşulları içinde, kâr nereden gelmektedir?

Marx'a göre, bu soruya, ne kadar denersek deneyelim, mübadele alanında bir cevap bulamayız. Eşdeğerlik ilkesini (aldatarak, zor altında yapılan mübadeleler, soygunlar gibi durumlarla) ihlal ederek, ancak bir bireyin kârını diğerinin zararı haline getirebiliriz. Bu, paranın ve üretim araçlarının birkaç elde yoğunlaşması demek olacaktır; fakat bu [süreç], sayısız üreticinin birbirini yemeden 'adil' kâr elde edebilecekleri bir toplumun sabit temeli olamaz.

Bu nedenle, cevabı üretim alanını dikkatli şekilde inceleyerek aramız gerekiyor. Yani mübadele değeri ve değer arasındaki ilişkinin penceresinden bakmayı bırakıp, değer ve kullanım değeri arasındaki ilişki üzerine düşünmeliyiz. *Kapital*'in birinci cildinin altıncı kısmından üçüncü cilde kadar, birkaç istisna dışında, Marx genel olarak tüm metallerin kendi değerleri üzerinden alınıp satıldığını varsayar ki bu durumda fiyatlar ve değerler arasında bir fark ortaya çıkmaz. Kâr sorunu bu aşamada değerlerin büyümesi ile eşdeğer hale gelir. Ve bu sorunun çözümü, fiyatlar ve değerler arasındaki sapma fikrine başvurmadan aranmalıdır. Kapitalizmin içkin mantığına açılan bu yeni 'pencere'den, Marx artı-değer kuramının yapılandırılmasına yönelik rotasını çizer. Şimdi bu tezin gelişimini inceleyelim.

Üretim, belirli toplumsal ilişkiler bağlamında gerçekleşir. Kapitalist üretim biçimi içinde baskın toplumsal ilişki, ücretli emek ile sermaye arasındakiidir. Sermayedarlar üretim araçlarını, üretim sürecini ve nihai ürünün düzenlenmesini kontrol ederler. Emekçiler, ücret karşılığında, emek güçlerini bir meta olarak satarlar. Kısacası, üretimin sermaye ve emek arasındaki açık bir sınıf ilişkisi bağlamında gerçekleştiğini bir ön kabul olarak varsayarız.

Bir meta olarak emek gücünün iki boyutlu bir karakteri vardır: Emek gücü, bir kullanım değerine ve bir mübadele değerine sahiptir. Emek gücünün mübadele değeri, meta mübadelesinin kuralları uyarınca, emek gücünün belli bir yaşam standardında ve iş sürecine müdahil olacağı belli bir kapasitede yeniden üretilmesi sürecinin gerektirdiği toplumsal olarak gerekli emek zamanı tarafından belirlenir. Emekçi, bu mübadele değerine karşılık, emek gücünün kullanım değerinden vazgeçer.

Sermayedarlar, emek gücünü ellerine geçirdikleri zaman, bunu

kendileri için faydalı işlerde kullanırlar. Sermayedarlar, emek gücünün kullanım haklarına sahip oldukları belli bir zaman dilimini satın aldıkları için, üretim sürecini (üretimin yoğunluğunu, teknolojiyi vb.) bu zaman diliminde işçilerin kendi edindiklerinden daha fazla bir değeri üretmelerini sağlayacak şekilde organize ederler. Emek gücünün sermayedar için kullanım değeri, sadece, emek gücünün metaları üretmek için işe yönlendirilebilmesi değil, aynı şekilde emek gücünün kendine ait değerden daha fazlasını üretebilmeye yönelik özel bir kapasitesinin olması; kısacası, emek gücünün *artı-değer* üretebiliyor olmasıdır.

Marx'ın analizi, 'emek gücünün değerinin ve emek gücünün emek süreci içerisinde yarattığı değerın tümüyle farklı iki büyüklük' (*Kapital*, cilt 1, s. 193) oldukları fikri üzerine kuruludur. Emekçilerin kendilerinin yeniden üretimi için gerekli olan değere nispeten, kendilerinin metaların içinde ci-simleştirdikleri değer fazlası emeğin üretim içindeki sömürüsüne denk gelir. Fakat artı-değer üretiliyor olsa bile, mübadelede eşdeğerlik kuralının hiçbir şekilde ihlal edilmediğine de dikkat edilmeli. Bu nedenle, mübadele alanı içinde sömürü yoktur.

Kârın kökenine dair bu çözümleme zarif olduğu kadar da basittir. Engels'in dediği gibi, bu çözümleme, 'bulutsuz gökyüzünden inen bir yıldırım' (*Kapital*, cilt 2, s. 14) gibi insanı çarpar.

Klasik ekonomi politik, bu çözümlemeyi göremez, çünkü bir değer ölçüsü olan emeği piyasada değiş tokuş edilen emekle birbirine karıştırır. Bu nedenle, Marx'ın kuramında, emek ve emek gücü arasında can alıcı bir farklılık vardır. Marx'a göre, 'emek özdür ve değerın için ölçüsüdür, *ama kendisinin değeri yoktur*'. Diğer türlü, değerın kendisinin değerini ölçebileceğimizi varsaymak olurdu. Dahası, 'eğer emeğin değeri diye bir şey olsaydı ve [sermayedar] gerçekten bu değeri ödeseydi, sermaye ortaya çıkmazdı ve sermayedarın parası sermayeye dönüşmezdi' (*Kapital*, cilt 1, s. 537-41). Emekçinin sermayedara sattığı şey emek (değerın özü) değil, emek gücü, yani toplumsal olarak gerekli emek zamanının belirli bir miktarını meta formu içinde gerçekleştirme kapasitesidir.

Emek ve emek gücü arasındaki farklılık, Marx'ı oldukça merkezi bir sonuca götürür: Ricardo'nun emek-değer kuramını düzeltmesine ve dönüş-türmesine izin verecek bir sonuca. Emeğin ve emek gücünün (Ricardo'nun kuramında birbirlerine bağlandıkları üzere) birbirinden ayırt edilemez olduğu bir toplumda, değer yasası ancak kısıtlı bir seviyede işleyebilir. Oysa, değer yasası, 'ancak kapitalist üretim temelinde serbestçe gelişmeye başlar' (*Kapital*, cilt 1, s. 536). Ve bu da, ücretli emeğe dair toplumsal ilişkileri gerektirir. Diğer bir deyişle, sermaye ve ücretli emek arasındaki ilişki, '*değer-ilişkinin* ve değere dayalı üretimin nihai kertede gelişimidir' (*Grundrisse*, s. 704).

Bu gayet basitçe, değerin ve artı-değer üretiminin birbirlerinin tamamlayıcısı olmaları demektir. Birinin tam gelişimi, diğerinin yaygınlaşması üzerine kuruludur. Artı-değerin üretimi ancak üretimin belirli spesifik ilişkileri için gerçekleşebildiği için de, ilk olarak bunların nasıl ortaya çıktığını anlamak zorundayız. Yani ücretli emeğin kökenini anlamalıyız.

Ve şu aşamada emin olabileceğimiz tek şey şudur:

Doğa, bir tarafta para sahiplerini ve metaları diğer tarafta dakendi emek güçlerinden başka hiçbir şeyleri olmayan insanları üretmez. Bu ilişkinin doğal bir temeli olmadığı gibi, toplumsal temeli de tüm tarihsel dönemlerin ortak bir özelliği değildir. Bu, açık şekilde, geçmiş tarihsel gelişimin bir sonucu, birçok iktisadi devrimin, daha önceki toplumsal üretim formlarından oluşan silsilenin ortadan kalkmasının bir ürünüdür (*Grundrisse*, s. 169).

Marx, şimdi çok parçalı bir tezin tüm mantıki uzantılarını bir araya getirdi. Bizim burada yaptığımız gibi, işe, kullanım değeri ve mübadele değerinin cisimleşmiş hali olan basit bir meta fikri ile başladı. Mübadelenin yaygınlaşmasından, değerin bir ifadesi olan paranın gerekliliği fikrini çıkardı. Ve mübadele değerlerinin toplumsal olarak gerekli emek zamanına göre belirlenmesi ile kapitalist dolaşım formu arasındaki zorunlu ilişkiyi gösterdi. Şimdi ise bize, mübadelenin gerektirdiği eşdeğerlik ile kârın içerdiği eşitsizlik arasında bu ilişki tarafından üretilen çelişkinin, ancak kendisine ait olandan daha büyük bir değeri üretebilme gibi özel bir özelliğe sahip bir metanın tarif edilmesi ile çözülebileceğini gösteriyor. Emek gücü böyle bir metadır. Artı-değer üretmek için işe koşulduğunda, emek gücü bu çelişkiyi çözebilir. Fakat bu durum da, ücretli emeğin varlığını gerektirmektedir. O zaman, yapılması gereken, ücretli emeğin kökenini açıklamak olacaktır. Bu nedenle, şimdi bu konuyu ele almamız gerekiyor.

SINIF İLİŞKİLERİ VE KAPİTALİST BİRİKİM İLKESİ

Marx'ın meta üretimi ve mübadele bağlamında kullanım değerleri, fiyatlar ve değerler arasındaki ilişkilere dair incelemeleri temel bir sonucu ortaya çıkarır. Marxçı değer kuramının temelinde yatan toplumsal ilişki sermaye ve emek arasındaki sınıf ilişkisidir. Değer kuramı, bu sınıf ilişkisinin bir ifadesidir. Bu sonuç, Marx'ı Ricardo'dan ayrı bir yere koyar ve onun burjuva ekonomi politığıne dair eleştirisinin özünü oluşturur. Fakat sınıf ilişkisi ile tam olarak ne kastedilmektedir?

Sınıf kavramı, *Kapital*'deki analize elden gelen en büyük özenle dâhil edilmiştir. *Kapital*'de 'tüm tarih sınıf savaşımının tarihidir' gibisinden doğrudan iman yüklü ifadeler olmadığı gibi, 'sınıf' her şeyi açıklayan ama kendisinin açıklanması gerekmeyen bir çeşit *deusex machina* olarak da takdim edilmez. Sınıf kavramı, meta üretimi ve mübadelesi süreçlerinin incelenmesi sırasında evrimleşir. İlk tanım ortaya çıktığında, Marx, araştırmasının boyutunu ciddi biçimde genişletebilir, belirli fikirleri sınıf ilişkilerine

dâhil edebilir ve kapitalizmin içkin mantığını analiz ederken kullanım değerleri, fiyatlar, değerler ve sınıf ilişkileri arasında serbestçe hareket edebilir. Bu da, onun geleneksel ekonomi politığın deli gömleğini yırtıp atmasına müsaade eder.

Meta üretimi ve mübadelesinin analizi, kapitalist toplumda iki farklı ve zıt rolün varlığını ortaya çıkarır. Kâr elde etmeye çalışanlar sermayedar rolünü üstlenirken, bu kârı besleyen artık emeğinden vazgeçenler ise emekçi rolünü üstlenirler. Tüm *Kapital* boyunca, Marx sermayedarı 'bir kişiliğe bürünmüş sermaye' ve emekçiyi de sadece bir metanın, emek gücünün, taşıyıcısı olarak ele alır (*Kapital*, cilt 1, s. 85). Kısacası, sermayedarlar ve emekçiler, 'aralarında gerçekleşen iktisadi ilişkilerin kişileşmesi' olarak ele alınırlar. Marx, bu farklı rollerin toplumsal, ahlaki, psikolojik ve siyasi sonuçlarını ele alır ve kapitalist toplum yapısının iki sınıflı temsilinden, ancak analiz için bu tip yorumlar ve yönelimler gerekli ise ayrılır.

Fakat sınıf kavramına dair bu biçimsel ve gayet katı muamele, *Kapital*'de tarih alanından gelen daha karışık ve daha zengin anlamlarla yan yana da gelmektedir. Bu doğrultuda, Marksist gelenek içindeki çağdaş yorumcular *kapitalist üretim biçimi* ile alakalı olan sınıf kavramı ile *kapitalist toplumsal formasyonlarla* alakalı olan sınıf kavramını ayırtırmayı severler¹². Bu ayırım faydalıdır. Kapitalist üretim biçiminin biçimsel analizi, tüm karma-

12 "Toplumsal formasyon" kavramına kıyasla, 'üretim biçimi' terimi Marx'ın çalışmasında bolca kullanılmıştır. Bu iki kavram arasındaki ayırım, Althusser'in (1969), Althusser ve Balibar'ın (1970) ve 'Althusserci' yapısal Marksizm geleneği olarak bilinmeye başlanmış akımın içinden yazan diğerlerinin çalışmaları aracılığı ile sıcak bir tartışma konusu haline gelmiştir. Müteakip tartışma gereksiz yere kapalı ve zor olma noktasından (Althusser ve Balibar) saçmalık aşamasına (Hindess ve Hirst 1975) gelmiş ve Hindess ve Hirst (1976) ve Cutler, Hindess, Hirst ve Hussain'in (1978) çalışmaları ile kendini yok etme sürecinin dibine vurmuştur; ayrıca bkz. Harris'in son bahsedilen çalışmaya yönelik eleştirisi (1978). Diğer taraftan, Ollman (1971), Godelier (1972), Therborn (1976), Laclau (1977) ve daha yakın zamanda Cohen'in (1978) çalışmaları tartışmaya, bazı önemli fikirlerle birlikte bir miktar makullük kazandırılmıştır. Haklı olarak tartışmanın büyük kısmının tarihsellikten uzak ve kısır karakteri nedeniyle çileden çıkan E.P.Thompson (1978), tartışmayı, utanmazca ve kibirli olarak nitelendirerek tüm den reddetmiş fakat bu süreçte, kendisi de, haklı şekilde Anderson (1980) tarafından bu verimsiz tartışmadan çıkabilecek değerli sonuçları es geçtiği için azarlanmıştır.

Marx'ın kendisi 'üretim biçimi' terimini birbirinden gayet farklı olan üç şekilde kullanır. 'Pamuğun üretim biçimi' der ve bu haliyle, belirli bir kullanım değerinin üretiminde kullanılan fiili yöntem ve teknikleri kasteder. *Kapitalist üretim biçimi* ile, genellikle kapitalizmin sınıf ilişkileri içinde, metaların mübadele için üretimini varsayarak, (elbette artı-değerin üretimini de işin içine katarak) emek sürecinin karakteristik formuna işaret eder. Bu, Marx'ın *Kapital*'de, kavramı temel kullanma biçimidir (üretici güçlerin (yani doğayı dönüştürme kapasitesi) ve toplumsal (sınıf) ilişkilerinin karakteristik üretim biçimini tanımlayacak şekilde emek sürecinde nasıl bir araya geldiklerine dair tartışma için bkz. Bölüm 4).

Fakat Marx bazen de, özellikle *Grundrisse* gibi hazırlık yazılarında, kavramı bütüncül şekilde ve karşılaştırma yapma amacı ile kullanır. Bu durumda da, kavram, kurumsal, hukuki ve yönetsel düzenlemeler, siyasi organizasyonlar ve devlet aygıtı, ideoloji ve karakteristik toplumsal (sınıfsal) yeniden üretim formları gibi üretim, mübadele, bölüşüm ve tüketim ilişkilerinden oluşan bir bütünlüğe işaret eder. Bu çerçevede içinde, 'kapitalist', 'feodal', 'Asya tipi' vb. üretim biçimlerini birbirleri ile kıyaslayabiliriz. Bu tümüyle kapsayıcı ama bir o kadar da soyut kavram birçok açılardan ilginçtir, fakat birçok güçlüğü de beraberinde getirmektedir. Tartışmaların çoğu, kavramın bu kullanımı üzerine yoğunlaşmıştır.

şık özelliklerinden arındırılmış şekilde kapitalizmin yalın mantığını açığa çıkarmaya çalışır. Kullanılan kavramlar, bu amaç açısından gerekli olandan daha fazlasına dair herhangi bir varsayımda bulunmazlar.

Fakat bir toplumsal formasyon, yani belirli bir tarihsel anda kurulmuş belli bir toplum, bundan çok daha karmaşıktır. Marx gerçek tarihi olaylar hakkında yazarken, daha geniş, sayıca daha fazla ve daha esnek sınıf kategorileri kullanır. *Kapital*'in tarihi pasajlarında, sermayedar sınıf toplumdaki genel hâkim sınıflar içindeki bir öge olarak ele alınırken, burjuvazi daha farklı bir anlamda kullanılır. Genel olarak Marx'ın tarihsel analizinin uygulamaya konmuş bir modeli olarak düşünülen *Louis Bonapart'ın Onsekiz Brumaire*'inde 1848-51 Fransa'sındaki olayların, lumpen proletarya, endüstriyel proletarya, küçük burjuvazi, sanayiciler, finansörler ve toprak aristokrasisi olarak hizipleşmiş bir sermayedar sınıf ve bir köylü sınıfı bağlamında analiz edildiğini görürüz. Tüm bunlar, *Kapital*'in büyük kısmında ortaya konan, net iki-sınıf analitiğinden gayet uzak durmaktadır.¹³

Görünüşte farklı iki kavramsal sistem, yani tarihsel ve kuramsal sistemler arasındaki karşılıklı etkileşim, sınıf kavramının bütünlüğü ile

---

Ben, 'üretim biçimi' kavramının bu üçüncü kullanımını, içeriği dikkatli bir kuramsal, tarihsel ve karşılaştırmalı çalışma ile açığa çıkarılmayı bekleyen bir ham kavram olarak ele alacağım. Bazılarının doğru şekilde tespit ettiği gibi Marx'ın kavramı kullanımında da mevcut olan bu belirsizlik, Marx'ın formülasyonlarının hazırlık aşamasına denk düşmektedir ve bu açıdan, biz de Marx'dan farklı davranmayacağız. Althusser'in yaklaşımının sorunu, bütünlüklü bir kuramsallaştırmaya özenli bir 'kuramsal pratik' ile ulaşılabileceği varsayımdır. Her ne kadar Althusser bazı önemli açılımlara ulaşsa da, fikrin bütünlüklü anlamı, ancak tarihsel ve karşılaştırmalı araştırmaları kesinlikle içermesi gereken uzun erimli bir inceleme sürecinden sonra açık hale gelecektir. Fakat biz incelememiz üzerinde daha tartışılması gereken kavramlarla başlamak zorundayız. Bu nedenle, burada, üretim biçiminin daha kısıtlı olan ikinci kavramsallaştırmasını kullanacağız. Bunun kavramın bütünlüklü anlamını ele almanın yollarından sadece biri olduğunu da burada vurgulayayım.

'Toplumsal formasyon' fikri temel olarak, bize herhangi bir toplumda beşeri faaliyetlerdeki çeşitliliğin baskın üretim biçimi tarafından dikte edilen iktisadi pratiklere indirgenemeyeceğini hatırlatmaya yarar. Althusser ve Balibar bir toplumsal formasyonu ele alabilmemizi sağlayan iki yol önerirler. Birincisi toplumdaki iktisadi, siyasi, ideolojik ve kuramsal pratiklerin 'görel otonomisini' kabul etmezler. Bu da, belli kısıtlar ile birlikte, kapitalizm içinde gayet geniş anlamda kültürel, kurumsal, siyasi, ahlaki ve ideolojik çeşitlilik için bolca *imkân* var demektir. İkincisi, fiili tarihsel durumlarda, bir tanesi hâkim olsa bile, birçok üretim biçiminin birbiriyle iç içe geçtiğini ya da birbirine "artiküle" olduğunu kesinlikle görebiliriz. Eski üretim biçimlerinin kalıntı öğeleri, gelecekteki üretim biçiminin tohumları ve bazı eşzamanlı üretim biçimlerinden ithal edilmiş öğeler belirli bir toplumsal formasyonun içinde bulunabilir. Burada belirtmeliyiz ki, tüm bu özellikler, tesadüfi ya da tümüyle istisnai olmaktan ziyade, açıklanabilirler; fakat bu özellikleri anlamak için, (dar anlamda ele alınan) herhangi bir üretim biçiminin analizinin dikte ettiğinden daha karmaşık bir çerçeveyi kullanmak zorundayız. 'Üretim biçimi' ve 'toplumsal formasyon' kavramlarının birbiriyle bağdaştırılmaları, bu nedenle çok kullanışlıdır.

13 *Kapital*'in üçüncü cildinde, Marx, sermayenin dolaşımına ilişkin oynadıkları farklı roller temelinde, sermayedar sınıfı tüccar sermayedarlar, para sermayedarları, finansörler ve toprak sahiplerinden oluşan farklı 'hiziplere' ya da 'sınıflara' ayırtırmaya başlar. Aynı şekilde, mülkiyet, kontrol ve idareye ödenen 'denetim ücreti' arasındaki ayrışmanın sonuçlarını kısaca ele alır. Gözükene şu ki, Marx, kapitalist üretim biçiminin sınıf yapısına dair kuramını, değer yasasının nasıl işlediğine dair detaylı incelemelerinin -analizin sonunda açığa çıkarılacak- nihai ürünlerinden biri olarak görmüştür.

açıklanabilmesi için kritik önemdedir. Ve bunun ötesinde bu karşılıklı etkileşim, değer in doğasını anlamak için de son derece önemlidir. Fakat bu bağlantıları oluşturmak güçtür ve çok açık şekilde Marx da bu işi tamamlamamıştır. Örneğin, *Kapital*'in büyük kısmında, Marx 'kuramsal olarak' ücretli emek gerçeğine tam olarak zamanın sermayedarının 'pratikte' kabul ettiği biçimde 'sıkı sıkıya bağlı kalmıştır' (*Kapital*, cilt 1, s. 169). Fakat önemli bir tarihsel soru bu kuramsal gerçeğin arkasında pusuya yatar: Para sahibi, piyasada emek gücü metasını serbestçe satan bir emekçiyi nasıl ve neden bulagelmiştir? Sermaye ve emek arasındaki ilişkinin, hiçbir 'doğal' temeli yoktur; bu ilişki belirli bir tarihsel sürecin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Ve *Kapital*'in ilk cildinin sonunda, Marx kapitalizmin feodalizmin yerini almasına yol açan süreçleri tarif eder.

Marx'ın anlattığı hikâye, detaylarında tartışmalı olsa da, özünde basittir.¹⁴ Sermayedar sınıfın doğuşu proletaryanın oluşumu ile birlikte gelişir. Proletaryanın oluşumu, 'sermayedar ve emekçi arasındaki asırlar süren mücadelenin ürünüdür' (*Kapital*, cilt 1, s. 271), çünkü kapitalist dolaşım biçimi içinde faaliyet gösterenler, kâr elde etmek için gerekli sistematik bir temel oluşturacak olan uygun bir üretim biçimi bulmak için mücadele etmişlerdir. Her iki sınıf da kendilerini simbiyotik ve direngen bir zıtlığın içinde bulmuşlardır. Her ikisi de bir diğeri olmadan var olamazlar, fakat aralarındaki antitez de gayet derindir. Karşılıklı gelişimleri, bir ara form çeşitliliği biçiminde ortaya çıkar ve sektör ve bölge bağlamında eşitsiz gelişir. Fakat nihai olarak, bir toplumsal formasyondaki sermaye ve emek arasındaki ilişki, tüm yapının ve gelişimin yönünün bu ilişkiye göre şekil alması bağlamında, hegemonik ve baskın hale gelir. Bu aşamada böyle bir toplumu, *kapitalist* bir toplum olarak adlandırabiliriz. Bunlarla birlikte, temel tez de tamamlanır. Ücretli emek, evrensel bir kategori değildir. Sermaye ve emek arasındaki sınıf ilişkisi, bu ilişkinin ifade ettiği değer kuramı gibi, tarihsel bir oluşumdur.

SERMAYEDARIN SINIFSA L ROLÜ VE BİRİKİM MECBURİYETİ

Hatırlamak gerekir ki, mübadele alanı, bireysellik, eşitlik ve özgürlük tarafından nitelendirilir. 'Toplumsal sınıflar arasındaki ilişkileri burada aramak kabul edilebilir değildir', çünkü (emek gücünün alımını ve satımını içeren) mübadele alanında, 'satış ve alımlar sadece bireyler arasında müzakere edilirler' (*Kapital*, cilt 1, s. 586). O zaman, hangi koşullar altında toplumsal sınıfların arasındaki ilişkileri inceleyebiliriz ve bireyselliğin,

14 Marx'ın Britanya'daki 'ilkel birikim'e dair yorumu tarihçiler tarafından defalarca ele alınmıştır ve bu yorum feodalizmden kapitalizme geçişe dair tezdenayrık şekilde düşünülemez. Bu açıdan Dobb'un kapitalizmin iktisadi gelişimine dair çalışmasının (1963) önercek çok şeyi vardır ve Marksistler arasındaki tartışmanın genel çerçevesi Hilton'ın çalışmasında (1976) detaylandırılmıştır. Thompson'un klasik çalışması, *The Making of the English Working Class*, etrafında gelişen tartışma da dikkatli bir incelemeyi hak etmektedir.

mübadele alanında sınıfın önünde bir önceliği varmış gibi ortaya çıkmasının sonuçları nelerdir?

Marx, mübadele ilişkilerinin yüzeyinin altında, 'bu görünürdeki bireyselliğin, eşitliğin ve özgürlüğün görünür olmaktan çıktığı tümüyle farkı süreçlerin devam ettiğini' göstermiştir, çünkü 'mübadele değeri kendi içinde zaten bireye baskıyı içermektedir' (*Grundrisse*, s. 248). Baskı, bir meta'nın ortalama üretim koşulları tarafından düzenlenen bir fiyat karşılığında başkaları için bir kullanım değeri sağlama ihtiyacı neticesinde çıkar. Ve bu baskının arkasında yatan mekânizma da rekabettir.

Şimdi, Marx'ın rekabet ilkesine nasıl referans verdiğini anlamamız gerekiyor.¹⁵ Marx'ın tezine göre, rekabet şeylerin neden değerleri seviyesinde ya da değerlerine yakın seviyede satıldıklarını açıklamakla birlikte, ne değer doğasını ortaya çıkarabilir ne de kârın kökenlerine ışık tutabilir. Kâr oranının eşitlenmesi rekabet bağlamında açıklanabilir, fakat kârın nereden geldiği tamamıyla farklı bir analiz çerçevesi gerektirir. Marx, bu nedenle, çok önemli bir istisna dışında, *Kapital*'in ilk iki cildinde rekabeti detaylı şekilde analiz etmeye gerek görmemiştir.

Sermayedarın davranışı, 'bireyin iyi ya da kötü niyetli' olmasına bağlı değildir, çünkü 'serbest rekabet, tek tek tüm sermayedarlar üstünde etkisi olan zorlayıcı dışsal yasalar şeklinde kapitalist üretimin içkin yasalarını açığa çıkarır' (*Kapital*, cilt 1, s. 270). Bireyler sermayedar rolünü üstlendikçe, kendi öznel varlıklarının parçası olarak kâr etmek güdüsünü de özümsemeye itilirler. Para tutkusu, açgözlülük ve cimrilikten kaynaklanan türlü tutkular böyle bir çerçevede kendilerine ifade alanı bulurlar, fakat kapitalizm bu karakter özellikleri üzerine kurulu değildir; rekabet bu özellikleri ister istemez talihsiz katılımcılarına dayatır.

Bunlar dışında, sermayedarlar için başka sonuçlar da ortaya çıkar. Örneğin, sermayedarların elde ettikleri artık ürünle ne yapabileceklerini düşünün. Bu artık ürünü tüketebilirler ya da bu ürünle yeniden yatırım yapabilirler. Bu aşamada, 'birikim ihtirası ile haz alma isteği arasında Faustvari bir çelişki' (*Kapital*, cilt 1, s. 594) ortaya çıkar. Teknolojik yenilik ve değişimin tariflediği bir dünyada, artık ürünle yeniden yatırım yapan sermayedar, artık ürünün gelir olarak zevkini çıkararak sermayedara kıyasla rekabetçi üstünlüğe sahip olur. Birikim ihtirası, haz alma isteğini devreden çıkarır. Diğer yandan, sermayedarın zevkten imtina etmesinin nedeni kişisel eğilimleri değildir:

Sermayedar, sadece kişiselleşmiş sermaye olduğu sürece saygıdeğerdir. Bu açıdan, cimriyle zenginlik için zenginlik ihtirasını paylaşır. Fakat cimride

15 Tam rekabet varsayımı, Marx'ın kuramında, geleneksel iktisatta oynadığından çok daha farklı bir rol oynar. Marx bu varsayımı, kapitalizmin burjuva ekonomi politikçileri tarafından mükemmel işlediğinin düşünüldüğü zamanlarda bile, kârın kaynağı olarak emek gücünün sömürsünü içerdığını göstermek için kullanır.

sadece bir kişilik özelliği olarak ortaya çıkan şey, sermayedarda bir parçası olduğu toplumsal mekanizmanın sonucudur. Ayrıca, kapitalist üretimin gelişimi, verili bir sınıfa yatırılmış gittikçe artan miktarda sermayenin tutulmasını sürekli olarak gerekli kılar ve rekabet, kapitalist üretimin zorlayıcı dışsal yasalar halinde tekil sermayedarlar tarafından hissedilmesini sağlar. Bu durum, tekil sermayedarı, korumak için sermayesini sürekli genişletmeye zorlar, fakat devam eden birikim sürecinin öğeleri haricinde bu genişletmeyi yapması mümkün değildir (*Kapital*, cilt 1, s. 592).

Tüm sermayedarların davranışlarını yöneten kural demek ki 'birikim hayrına birikim, üretim hayrına üretilir' (*Kapital*, cilt 1, s. 595). Ve rekabet tarafından dayatılan bu kural, sermayedarın kişisel iradesinden bağımsız şekilde işler. Bu, kişisel davranışın ayırt edici niteliğidir ve kendisini, sermayedar sınıfın tüm üyelerinin ayırt edici özelliği olarak göz önüne serer. Bu kural aynı zamanda tüm sermayedarları birbirine bağlar çünkü hepsinin ortak bir ihtiyacı vardır: Artarak devam eden birikimin koşullarını daha ileri seviyeye taşımak.

SERMAYEDAR TARAFINDAN GERÇEKLEŞTİRİLEN BİRİKİMİN EMEKÇİ İÇİN SONUÇLARI

Sermayedarlar arasındaki rekabet, tüm sermayedarların emek sürecini en azından toplumsal ortalamadaki bir verimlilikte kullanmasını zorunlu kılar. Fakat daha hızlı birikim yapabilenler daha yavaş bir oranda birikim yapanları piyasadan sileceklerdir. Bu, sermayedarların emek sürecindeki sömürüyü, ortalama toplumsal sömürü oranına nispeten artırarak birikim oranını artırmaya yönelik süre giden bir eğilimleri olduğu anlamına gelir. Bu da, emekçi için birçok sonucu beraberinde getirir.

Örneğin, iş gününün azami uzunluğu, fiziksel ve toplumsal kısıtlar tarafından belirlenir, fakat bu kısıtlar 'çok esnek bir doğaya sahiptir ve en geniş anlamda bir serbestliğe izin verirler' (*Kapital*, cilt 1, s. 232). Rekabet ya da eğilimler doğrultusunda, sermayedarlar iş gününü uzatarak *mutlak* artı-değeri elde etmeye çalışabilirler. Diğer taraftan, emekçiler, 'normal' bir iş günü talep edecekler ve eğer sermayedarların birikime dair zorunlu ihtirası kontrol altında tutulamazsa, açık şekilde zarar göreceklerdir. Savaş bu noktada başlar:

Accumulation for the sake of accumulation. Bu kavram, *Kapital*'in sadece ilk cildinde bir kez geçmekte: *Akkumulation um der Akkumulation*. Hem Mehmet Selik ve Nail Satlıgan'ın (2011) hem de Alaattin Bilgi'nin (2003) çevirilerinde *birikimi için birikim* olarak dilimize çevrilmiş. İngilizce metinlerde ise bu kavram, zamanla, bir terim niteliğini kazanmış ve Marksist olmayan yazarlar tarafından da kullanılmıştır. Örneğin, Arrighi (2009). Harvey'in de İngilizce yazın içinde kazandığı anlam itibarıyla bir terim niteliğinde kullandığı bu tamlamanın, Marx'ın da kastettiğine yakın şekilde barındırdığı vurgu, birikimin toplumsal ya da şahsi amaçlardan kopuşması sürecine dairdir. Yani tekil sermayedarların zenginleşmesine ya da kapitalist üretim biçiminin devamına hizmet etmediği durumlarda bile birikimin devam ettiği bir durumda, bu, artık sadece *kendi hayrına* gerçekleşen bir sürece dönüşür. Bu nedenle, hem artık bir terim hüviyetini kazanması hem de bu tip bir vurguyu içinde barındırması nedeniyle, bu tamlama, mevcut çalışmada *birikim hayrına birikim* olarak çevrildi.

Sermayedar, iş gününü mümkün olduğu kadar uzatmaya çalışırken, bir müşteri olarak haklarını korur... Diğer taraftan, emekçi ... iş gününü belirli bir normal süreye çekmeyi isterken, bir satıcı olarak haklarını korur. Bu nedenle, burada, hakların birbiriyle çakışması, her ikisi de mübadele yasasının mührünü taşıyan farklı hakların karşı karşıya gelmesi söz konusudur. Eşit haklar söz konusu olunca, güçlü olanın dediği olur. Bu nedenle, kapitalist üretimin tarihinde, iş gününün ne olacağını belirlemek bir mücadele, kolektif sermaye, yani sermayedarlar sınıfı, ve kolektif emek, yani işçi sınıfı, arasındaki bir mücadelenin sonucu olarak ortaya çıkar (*Kapital*, cilt 1, s. 234-5).¹⁶

Nihayet, toplumsal sınıflar arasındaki ilişkilerin incelenmesinin sadece kabul edilebilir değil aynı zamanda *meçburi* olduğu bir aşamaya geldik. Ve şimdi mübadele arenasındaki eşitlik, özgürlük ve bireysellik kavramlarının neden üretim alanı içinde hem sermayeyi hem de emeği eşit şekilde etkileyen bir sınıf savaşımı fikrini sakladığını daha açık bir şekilde görebiliyoruz.

Tek tek işçiler, emeklerini, -prensipte- (herhangi bir iş günü için) istedikleri biçimdeki bazı sözleşme koşulları temelinde satmakta özgürdürler. Fakat aynı zamanda birbirleriyle de emek piyasasında rekabet etmek zorundadırlar. Tüm bunlar, 'diğerlerinden yalıtılmış durumdaki emekçinin, emek gücünün "hür" satıcısı olarak emekçinin' sermayedarların birikim yapma güdülerine 'hiçbir direnme göstermeden boyun eğmeleri'ne yol açar. Emekçiler için tek çıkar yol sermayenin soygununa direnmek için 'bir sınıf olarak aynı yola baş koymaktır' (*Kapital*, cilt 1, s. 299-302). Ve emekçiler kolektif direniş biçimlerine ne kadar başvururlarsa, sermayedarlar da devam eden birikimin koşullarının korunmasını kolektif olarak garanti altına almak için, kendilerini bir sınıf olarak oluşturmaları konusunda bir o kadar baskı hissedeceklerdir.

İş gününün uzunluğuna dair sınıf savaşımına ilişkin inceleme bir başka olguyu da açığa çıkarır. Emek tarafında sınıfsal bir organizasyonun mevcut olmadığı bir durumda, sermayedarlar arasındaki dizginlenemeyen rekabet, artı-değerin kaynağı olan iş gücünü yok etme potansiyelini taşır. Zaman zaman kendi çıkarları doğrultusunda sermayedarlar kendilerini bir sınıf olarak ortaya koyarlar ve kendi aralarındaki rekabetin boyutlarına kısıtlamalar getirirler. Marx erken dönem İngiliz fabrika yasalarını, 'ulusun yaşam enerjisinin kökenlerini harap etmiş' olan 'emek gücünü sınırsız şekilde tüketme ihtirasını dizginlemeye' yönelik 'sermayedarlar ve toprak sahipleri tarafından yönetilen devletin' bir çabası olarak yorumlar (*Kapital*, cilt 1, s. 239). O zaman, genellikle bulanık şekilde de olsa, bu tip

16 Kapitalizm gibi sınıf temelli bir toplumda gücün iki hakarasındakarar verebilmenin tek yolu olduğu fikri, Marx'ı, adalete dair belli başlı burjuva kavramlarına başvurarak toplumsal olarak adil bir toplum biçimlendirmeye çalışmış Proudhon gibilerini sert eleştiriler yapmaya itmiştir. Tucker'in eserinin (1970) bu konuya dair bölümü mükemmeldir.

bir düzenleme ile işçi sınıfı ve müttefiklerinin makul bir iş gününü elde etmek için yürüttükleri mücadele sırasında kazandıkları zaferler arasında bir fark vardır.

Sermayedarlar aynı zamanda nispi artı-değeri elde ederek de birikim yapabilirler. Marx iki form tarifler. 'Ücret ürünleri'ni, yani emekçinin ihtiyaç duyduğu metaları üreten sektörlerdeki emeğin üretkenliğinin yükselmesi ile birlikte, emek gücünün değerinde bir düşme gerçekleşir. Emekçinin hâkim olabildiği maddi ürün ve hizmetlerin miktarı bazında ölçülen mutlak yaşam standardı bu durumda sabit kalır: Sadece mübadele oranları (fiyatlar) ve değerler değişir. Fakat ücret ürünlerinin sistematik olarak ucuzlaması, tekil sermayedarların kontrolü altında olan bir süreç değildir. Eğer bu tip nispi artı-değer, birikimi hızlandırmak için kullanılacak dağınık ve kontrolsüz olanlardan ziyade sistematik araçlar haline dönüştürülecekse, (temel metalara sübvansiyonlar, ucuz yiyecek ve konut politikaları gibi) bir çeşit sınıf stratejisinin uygulanması zaruridir.

İkinci nispi artı-değer formu tekil sermayedarların etki alanları içinde kalır. Bireyler, toplumsal olarak gerekli emek zamanı ve kendi özel üretim giderleri arasındaki açığı kapatabilirler. Üstün üretim tekniklerini ve ortalamanın üzerinde emek verimliliğini kullanan sermayedarlar, toplumsal ortalama tarafından belirlenen fiyattan ticaret yaptıklarında, kendi birim başı üretim giderleri, bu toplumsal ortalamanın çok altında olduğu zaman, ek bir kâr yapabilirler. Bu nispi artı-değer formu, kısa ömürlü olma eğilimi gösterir, çünkü rekabet, diğer üreticileri benzer koşullara ulaşmaya ya da piyasadan çekilmeye zorlar. Fakat tekil sermayedarlar, üretkenlik alanında öne geçerek, kendi birikimlerini toplumsal ortalamaya kıyasla hızlandırabilirler. Bu da, 'tek kaygısı artı-değeri üretmek olan' sermayedarın neden emek üretkenliğini yukarıya çekerek 'sürekli metaların mübadele değerlerini düşürmeye çalıştıklarını' açıklar (*Kapital*, cilt 1, s. 320).

Tam bu noktada kapitalizmdeki organizasyonel ve teknolojik değişimin arkasındaki asıl neden yatmaktadır. Bu konuya daha sonra geri döneceğiz (bkz. Bölüm 4). Şu an için, işbirliği, işbölümü ve makine kullanımı vasıtasıyla tekil sermayedarların nispi artı-değeri elde etmeye dönük çabasının emekçi için ortaya çıkardığı sonuçlara bakacağız.

İşbirliği ve emek süreci içindeki işbölümü, çalışma faaliyetinin ve emekçilerin bir yerde yoğunlaşmasını ve eşgüdüm ve kontrol araçlarının sermayedarın despotik otoritesi altında kullanımını beraberinde getirir. Rekabet, (muhtemelen tüm ölçek ekonomisi tüketilene kadar) faaliyetin artan şekilde yoğunlaşması ve çalışma yerindeki otorite yapıları ve kontrol mekanizmalarının artan şekilde sıkılaştırılması yönünde bir baskı yaratır. İşçi sınıfının içinde katmanlaşmalar üreten ve sermaye adına iş yerindeki günlük işleri yöneten yöneticileri ve denetimden sorumlu çalışanları

ortaya çıkararak hiyerarşik bir organizasyon ve uzmanlaşma formları da bu sürece eşlik eder.

Makine kullanımı ve fabrika sisteminin ortaya çıkışı emekçi için daha da derin sonuçlara yol açar. Gerekli bireysel becerilerde bir azalma gerçekleşir (ki bu sürece şimdilerde biraz da kaba şekilde 'vasıfsızlaştırma' ya da 'niteliksizleştirme' deniyor); yani zanaatkâr, fabrika operatörüne dönüşür. 'Zihni' emek ile 'el' emeğinin ayrışması vurgulanırken, zihni emek de 'sermayenin emek üzerindeki' gücü haline dönüştürülür. Kadın ve çocuklar da, işgücüne daha kolay şekilde dahil edilebilirler ve tüm ailenin emek gücü bireyin emeğini ikame eder hale getirilir. Emek sürecinin yoğunluğu artar ve daha katı ve sıkı çalışma ritimleri uygulanır. Ve tüm bu sürecin içinde sermayedar, emekçinin faaliyetlerini ve üretkenliğini düzenlemek için yeni ve çok daha güçlü bir araca, yani makineye sahiptir. Emekçi makinenin emirlerine uymak zorundadır ve makine ya sermayedarın ya da onun temsilcisinin kontrolü altındadır.

Nihai sonuç şudur: Birikim için gerçekleşen rekabet, sermayedarın işçi sınıfına işyerinde günlük şiddet uygulamasını gerektirmektedir. Bu şiddetin yoğunluğu, özellikle de rekabet belli bir düzenlemeye tabi değilse, tekil sermayedarların kontrolünün dışına çıkar. Nispi artı-değere yönelik huzursuz arayış, emek gücünü değersizleştirir ve aşındırırken, aynı zamanda emeğin üretkenliğini de artırır ki bu bahsedilenlerin hiçbiri, saygınlığın yitirilmesine, çalışma sürecinin üzerinde kontrol hissinin ortadan kalkmasına, ustabaşlarının süre giden tacizlerine ve makinenin emirlerine uyma mecburiyetine dair en ufak bir şey söylememektedir. Birey olarak işçiler, nadiren direnebilecekleri bir pozisyonda olurlar, çünkü artan üretkenlik belirli bir sayıdaki işçiyi işsizlerin safına katılmaları sonucunu doğuracak şekilde 'serbest bırakma' alışkanlığını da beraberinde getirir. İşçiler ancak herhangi bir çeşit sınıfsal hareket sayesinde direnme gücünü geliştirebilirler: Ya kendiliğinden şiddet eylemleri (önceki dönemlerdeki gibi makine kırma, ateşe verme ve toplu galeyan, ki bu eylemlilikler kesinlikle ortadan kaybolmuş değillerdir) ya da kolektif sınıf mücadelesini yürütebilecek organizasyonların yaratılması (örneğin sendikalar). Sermayedarların sürekli daha fazla nispi artı-değer elde etmeye yönelik tutkuları, bir güç tarafından meydan okumaya maruz kalmadan kendi yolunda devam edemez. Kavga bir daha başlar ve sınıf mücadelesinin ana cepheleri, makinenin kullanımı, emek sürecinin hızı ve yoğunluğu, kadın ve çocukların istihdamı, emeğin koşulları ve işçinin işyerindeki hakları gibi sorunlar etrafında oluşur. Bu tip konular üzerine devam eden mücadelelerin kapitalist toplumdaki günlük yaşantının bir parçası olması ise nispi artı-değere ulaşma meselesinin yaşamın her alanında var olduğunu ve bu meselenin sonucunda

zaruri olarak ortaya çıkan şiddetin işçilerin tarafındaki bir çeşit sınıf tepkisini provoke ettiğini ortaya koyar.

SINIF, DEĞER VE KAPİTALİST BİRİKİM YASASININ ÇELİŞKİSİ

Sınıf kavramının izahını şu aşamada tamamlamış olmaktan çok uzaktayız. Örneğin, 'sınıfın' kendisini tarihsel bir bağlamda toplumsal, kültürel ve siyasi olarak nasıl oluşturduğuna dair hiçbir şey söylemedik. Aynı şekilde, sınıf eylemliliklerinin kaçınılmaz şekilde öngördüğü sınıf bilinci, ideoloji ve kimliklere dair karmaşık meselelere de giremedik. Fakat sınıf kavramının burada koyduğumuz kısıtlı sunumu, bazı düşünceler ve sonuçlara ulaşmamıza izin vermektedir.

İlkin, değer ölçüsü olarak 'toplumsal olarak gerekli emek zamanı'nın anlamını düşünelim. Sermayedar sınıf, kendini yeniden üretmek zorundadır ve bunu ancak artarak devam eden birikimi sağladığı zaman başarabilir. İşçi sınıfı da aynı şekilde kendisini artı-değerin üretimine uygun bir koşul içinde yeniden üretmelidir. Ve her şeyden öte, sermaye ve emek arasındaki sınıf ilişkisi yeniden üretilmelidir. Tüm bu özellikler kapitalist üretim biçiminin yeniden üretimi için gerekli olduklarından dolayı, hepsi değer kavramının içinde yerlerini alırlar. Değer, bu şekilde, kendi basit teknolojik ve fiziki anlamını yitirir ve bir toplumsal ilişki olarak görülmeye başlanır. Meta mübadelesinin fetişizmlerini zaten inceledik ve toplumsal anlamını tarif ettik. Bu açıdan, sınıf kavramı, değer algısının içine yerleşmiştir.

Şimdi, değer yasasının doğasına dair çok daha açık bir pozisyon alabiliriz. Konunun tarihsel çerçeve içinde nerede durduğunu düşünelim. Ücretli emek, tarihsel bir üründür. Sermaye ve emek arasındaki sınıf ilişkisi de öyle. Kapitalist değer yasası, kapitalist üretim biçiminin hâkim olduğu toplumlara özgü tarihi bir üründür. Kapitalizm öncesi toplumdan kapitalist topluma geçişin incelenmesi, bu tip bir dönüşümün nasıl gerçekleşmiş olabileceğini açığa çıkarma amacını taşır. İlk olarak, para formunun ortaya çıkışı ve mübadelenin yaygınlaşması, bireysel bağımlılıklar üzerine kurulu bağları çözecek ve bu bağları piyasa sistemi üzerinden kişisel olmayan bağımlılıklarla yer değiştirecektir. Piyasa sisteminin büyümesi, kâr arayışı üstüne kurulu, ayırt edici şekilde kapitalist bir dolaşım biçimini ortaya çıkaracaktır. Bu dolaşım biçimi, bir taraftan özgürlük, eşitlik ve bireyselliği gerektirdiği ve diğer taraftan da kârın kendisi bir eşitsizliği beraberinde getirdiği için, bir çelişkiyi içinde barındırır. Bu temel çelişki, kârlılığın üretim sürecini yönetmeden arandığı çeşitli dengesiz kapitalizm formlarının doğmasına yol açar. Örneğin, bankerler, daha fazla parayı yönetmek için paralarını çalıştırırlar, tüccarlar mübadele ile kâr etmeye çalışırlar, toprak spekülâtörleri kira ve mülkiyet ticareti yaparlar. Adil olmayan mübadele, talan, soygun ve tüm diğer zora dayalı pratikler, bu tip sistemleri bir süreliğine devam ettirebilir. Fakat nihayetinde mübadele tarafından gerektirilen

eşitlik ile kâr tarafından zorunlu kılınan eşitsizlik arasındaki temel çelişkiyi çözebilmek için üretimin kendisine hâkim olmak zorunlu hale gelir. Her ne kadar ilk başta zayıf da olsa, plantasyon sisteminde denenmiş olanlar gibi sanayileşmenin değişik evreleri, ücretli emek ve artı-değerin üretimine dayanan kapitalizmin sınıai formunun kurumsallaşmasının yolunu açar. Kapitalist üretim biçiminin ortaya çıkışı mübadele alanındaki çelişkileri çözer. Fakat bunu o çelişkilerin yerine yenilerini koyarak yapar. Farklı biçimdeki yeni çelişkiler bu süreçle birlikte açığa çıkar.

Kapital'in sınıf analizi, bu yeni çelişkilerin yapısını ortaya çıkarmak için planlanmıştır, çünkü bu çelişkiler kapitalist üretim biçiminin merkezinde hüküm sürerler. Tezin bir uzantısı olarak, değer kuramının, toplumsal değişimin arkasındaki asıl nedeni oluşturan güçlü çelişkileri cisimleştirdiğini ve içselleştirdiğini görürüz.

Bu çelişkiler bağlamında ilkin, rekabetin eşitlik, bireysellik ve mübadele özgürlüğünü, her tekil sermayedarı ister istemez birikim hayrına birikim yapmaya zorlayacak şekilde bir baskı ve zorlama mecrasına dönüştürdüğünü hatırlayalım. Ama bu, eşitlik, bireysellik ve özgürlük alanının tümüyle ortadan kalktığı anlamına gelmez. Aslında, bu alan ortadan kaldırılamaz da, çünkü mübadele temel bir rol oynamaya devam edecektir ve mübadele yasaları da eksiksiz şekilde mevcudiyetlerini sürdürecektir. Artı-değer üretimi mübadele yasalarına göre kapitalist üretim biçimi içinde çelişkiyi çözecektir. Yani toplumsal ilişkilerin sınıfsal özelliği sadece üretim içinde açığa çıkacaktır. Sermayedar sınıfı içinde, bu, mübadele tarafından ortaya çıkarılan bireysellik ile üretimi organize etmek için gerekli olan sınıfsal eylemlilik arasında bir çelişki üretecektir. Bu durum da, çeşitli sorunları ortaya çıkaracaktır, çünkü üretim ve mübadele birbirinden ayrı olmaktan ziyade, kapitalist üretim biçiminin bütünlüğü içinde birbirleriyle organik olarak bağlantılıdır.

Bu çelişkiyi Marx'ın iş gününün uzunluğuna dair mücadelelerin analizinde görürüz. Her biri kendi çıkarı için davranan ve birbirleriyle rekabetçi bir mücadele içinde olan tekil sermayedarların genel olarak bakıldığında kendi sınıf çıkarlarına aykırı genel bir sonucu ürettiklerini, bu analizle keşfedebiliriz. Yani sermayedarlar, kendi bireysel davranışları ile birikimin temellerini tehlikeye sokabilirler. Ve birikim, sermayedar sınıfın kendisini yeniden üretmesini sağlayan bir araç olduğu için, kendi yeniden üretimlerinin temellerini tehlikeye atabilirler. Daha sonrasında, kendilerini –genellikle devletin aracılığı ile– bir sınıf olarak kurmak zorunda kalacak ve kendi rekabetleri üzerinde kısıtlar koyacaklardır. Fakat bunu yaparak da, bu aşamada emek piyasası içinde yer alan mübadele sürecine müdahale etmek zorunda kalacak ve bu şekilde de mübadeledeki bireysellik ve özgürlük kurallarını ihlal edeceklerdir.

Sermayedar sınıf içindeki bireysel davranış ve sınıfsal gereklilikler arasındaki çelişki, kapitalist üretim biçiminin gerektirdiği yasalar içinde kesinlikle çözülemez. Ve bu çelişki, daha sonra göreceğimiz üzere, kapitalist üretim biçiminin içindeki birçok içsel çelişkinin kökeninde yatar. Aynı zamanda bu çelişki, kapitalizmin tarihi boyunca sermayedar sınıfı rahat bırakmamış toplumsal ve siyasi ikilemlerin çoğunu da açıklamaya yardımcı olur. Özgürlük, eşitlik ve bireyselliği koruma ihtiyacı ile baskıcı ve zor içeren sınıfsal eylemlilikler arasında sürekli yalpalayan bir çizgi mevcuttur. Artı-değer üretimi, kapitalist üretim biçimi içindeki çelişkileri ancak sermayedar sınıf içinde yeni bir çelişki biçimini ortaya çıkararak çözer ki bu çelişki, birikimin genel önkoşullarını yeniden üretmeye dönük sermayedar sınıfın çıkarı ile tekil sermayedarların çıkarları arasındadır.

Buradaki bir ikinci konu, sermaye ve emek arasındaki artı-değerin üretiminin gerekli kıldığı ilişkidir. Diğer metalar gibi, emek gücü, piyasada normal mübadele yasalarına göre mübadele edilir. Fakat ne sermayedar ne de emekçi, emek gücü piyasasının serbest şekilde işlemesine gerçekten müsaade edebilir ve her iki taraf da bazı anlarda sınıfsal eylemlilik içine girmeye mecbur kılınır. İşçi sınıfı, kendisini, sadece fiziki olarak değil aynı zamanda toplumsal, ahlakı ve kültürel olarak muhafaza etmek ve yeniden üretmek için mücadele etmek zorundadır. Sermayedar sınıf mutlaka, birikimi devam ettirmek için işçi sınıfı üzerinde şiddet uygulamak ve aynı zamanda kendi aşırılıklarını kontrol altında tutarken, işçi sınıfının birikimi tehdit eden taleplerine direnmek zorundadır. Sermaye ve emek arasındaki ilişki hem simbiyotik hem de çelişkilidir. Çelişki, sınıf mücadelesinin kökenini oluşturur. Bu, aynı şekilde, kapitalist birikim formunun içinde içkin çelişkiler üretirken, kapitalist tarihin ortaya çıkışını büyük ölçüde açıklamaya yardımcı olur.

Kapital'in ancak birinci cildinin son bölümlerinde, Marx'ın Ricardo'nun emek-değer kuramının üzerinde gerçekleştirdiği dönüşümü nihayet takdir edebilecek bir duruma geliriz. Bu aşamada, kapitalist bir dolaşım biçimi ve kendi ayırt edici toplumsal ilişkileriyle kapitalist bir üretim biçiminin birlikte ortaya çıktıkları oranda, toplumsal olarak gerekli emek zamanını değer standardı olarak görmeye başlarız. Ve bu, toplumsal yaşantıdaki can alıcı bir kategori olan ücretli emeği yaratmış spesifik tarihsel bir dönüşüm sürecinin sonucudur. Bu temel sonuca giderken, Marx kapitalizmin yapısına dair birçok yeni fikir geliştirmiştir. Örneğin, mülkiyet hakları ve bu haklara dair devletin uygulamaları üzerinden ifade edilen belirli hukuki ilişkilerin önemini görmüştük. Aynı şekilde, belirli özgürlük, bireysellik ve eşitlik biçimlerinin önemine de işaret etmiştik.

Değer kuramı bu nedenle, sınıfsal ilişkiler aracılığı ile ifade edildikleri oranda, kapitalist üretim biçiminin temel çelişkilerini kapsar ve somut

hale getirir. Toplumsal gereklilik, hem sermayenin hem emeğin, aynen kendi aralarındaki sınıfsal ilişkiler gibi, yeniden üretilmelerini zorunlu kılar. Sermaye-emek ilişkisinin kendisi sınıf mücadelesinin kökenini oluşturan bir çelişkidir. Diğer taraftan hem sermayenin hem emeğin yeniden üretimi, bireysellik ve kolektif sınıfsal eylemlilik arasında oluşan bir çelişkiyi de içermektedir. Kısacası, değer kavramı, sınıf mücadelesinden bağımsız şekilde anlaşılabilir.

Toplumsal olarak gerekli emek zamanı kavramı, bu aşamada Ricardo'nun kendi emek-değer kuramını ifade ettiğine kıyasla kendisinin hayal bile edemeyeceği bir kapsama kavuştu. Bu, bizi nereye götürürse götürsün, peşinden gitmeye hazır olmalıyız, çünkü gerçekten de kapitalizmin için mantığını analiz edebilmek için gerçekten de güçlü bir araç yarattık.

EK: DEĞER KURAMI

Marx'ın değer kuramının doğru yorumu, büyük bir tartışma konusudur. Rakip yaklaşımlar yakın zamanlarda o kadar ayrı noktalara sürüklenmişlerdir ki ortak kökenleri şu an itibarıyla neredeyse fark edilemez hale gelmiştir. Ayrışmanın ciddiyetini, kapitalizmin tarihsel maddeci bir analizi önündeki 'merkezi pranga' olduğu için değer kavramını tümüyle bir tarafa bırakmaya yönelik bazılarının çıkardığı büyüyen patırtı açıkça gösterir (Steedman 1977, Hodgson 1980, Levine 1978, Morishima 1973, Elster 1978). Değeri sadece bir hesaplama kavramı olarak, yani sadece metallerin görelî fiyatlarını değil, bölüşüme dair payları, sömürüyü vb.'ni de açıklaması gereken emek girdilerine bağlı sabit ve değişmez bir ölçü aracı olarak ele alan yorumu düşündüğümüzde, bu isteği bir yere kadar haklı görebiliriz. Fakat bu tip bir dar yaklaşımın, genel amaçlar karşısında ne kadar noksan kaldığı hem göze çarpacaktır. Değerler ve nispi fiyatlar arasındaki ilişkiyi bu şekilde net biçimde açıklamak güçtür. Sabit sermaye ile bağlantılı mallar da görünürde başa çıkılmaz sorunlara yol açar (bkz. Bölüm 8). Bu noksanlıkları nedeniyle, değer kuramının eleştirmenleri, Dobb (1940), Sweezy (1968) ve Meek'in (1973) çalışmaları gibi geleneksel yorumlamalara karşı gayet başarılı bir kampanya yürütmüşlerdir.

Birçoklarının bu kampanyaya cevabı, kendilerinin geleneksel pozisyon olarak gördükleri bir fikri, yani değerın kapitalizmin niceliksel ve niteliksel yönlerinin bütünlüklü bir ifadesi olduğu ve bu bütünlüğe bakmadan geneli anlamının mümkün olmayacağı fikrini, vurgulamak oldu (Sweezy 1979). Değere, bu şekilde 'katı iktisadi anlamından daha fazlası' yüklenmiş oldu ve değer, 'sadece kapitalist sömürünün maddi temelini değil, aynı zamanda ve bundan ayrılamayacak şekilde bu sömürünün toplumsal formunu da' ifade etmeye başladı (Clark 1980, s. 4). Her ne kadar Desai (1979) gibi düşünürler açık şekilde konunun niceliksel ve niteliksel boyutlarını birlikte keşfetmekte bir sorun görmeseler de, değerın daha 'radikal'

yorumlarının etkisi, 'model kurucular' (çoklukla Monshima 1973, Koemer 1980 vb. gibi profesyonel iktisatçılar) tarafından kullanılan niceliksel matematikselleştirmenin zorluklarını reddetmek ve Marxçı kuramı (bazen model kuruculara tepeden bakmayı da içerecek şekilde) ekonomi politiğin daha keskin bir eleştirisine ve tarihsel maddeciliği daha canlı şekilde vurgulamaya itmek olmuştur. Buradaki tehlike, 'değeri' tümüyle metafiziksel bir kavrama dönüştürerek yozlaştırmak olacaktır. Ahlaki kalkışmada kazanılacak olan, bilimsel inandırıcılık alanında yitirilecektir. Ya da 'tarihin maddeci yorumunun yol açtığı bütün o büyük zelzele'yi kuşatan bir değer kuramı, Joan Robinson'un (1977) 'her şey demek olan bir şey, hiçbir şey demektir' eleştirisine kurban olacaktır. Bu suçlamalar, Marx'ın kapitalist üretim biçiminin gerçek bir bilimsel temelini kurmuş olduğu iddiasını savunanların söyledikleriyle çok da uyuşmamaktadır.

Tüm bunlar, (Rubin 1972, Rosdolsky 1977 gibi düşünürlerin geleneği içinde) Marx'ın kendisinin ne dediğinin daha dikkatli bir yeniden inşası için alan açmıştır. Bir hesap aracı ya da ampirik açıdan gözlemlenebilir bir büyüklük olarak değer fikri, her ne kadar yalın biçimde bir tarafa bırakılmak zorundaydı da, hâlâ 'somut sonuçları olan gerçek bir olgu' (Pilling 1972, Fine ve Haris 1979 Bölüm 2) olarak ele alınabilir. Değer fikri, 'görünümlerin' arkasında yatan 'öz', günlük yaşamın fetişizmi arkasındaki 'toplumsal gerçeklik' olarak yorumlanabilir. Kavramın geçerliliği bu aşamada bizim, kendilerine dair yorumlar yapmamıza ve kendilerini anlamamıza yardımcı olan somut sonuçlar çerçevesinde değerlendirilebilir. Değer kavramı önemlidir çünkü diğer hiçbir değer kuramının yapamadığı bir biçimde, [bu kavram] bizim (hem üretimde hem de mübadeledeki) sınıf ilişkilerine, teknolojik değişime, birikime ve periyodik krizler, işsizlik vb. gibi unsurların bağdaşık tüm özelliklerine dair karmakarışık dinamikleri anlamamıza yardımcı olur. Fakat bunu başarmak için, değeri emek tarafından üretim içinde ulaşılan her şey olarak algılayan geleneksel yorumun, yerini, üretim ve mübadelelerin bütünlüğü içinde ifade ve koordine edilen ve bölüşüm ilişkileri içinde dolayımlanan *toplumsal* emeğe dair daha karmaşık bir anlayışa bırakması gerekmektedir (Fine ve Haris, 1979, Bölüm 2).

Fakat, Marx'ın niyetine açıkça çok daha yakın olsa da, bu bakış açısı bile, Marx'ın kendi yaklaşım yöntemi içerisinde geliştirdiği gerçek devrimin önemini tam olarak kavrayamaz. Elson (1979) yakın zaman önce Marx'ın değer kuramının devrimci yönlerini titizce bilim ve siyasetin birlikteliği bağlamında keşfeden bir grup ilginç makaleyi bir araya getirmiştir (ve kendisinin sıra dışı biçimde akılda kalan yazısını da eklemiştir). Bu tezlere yönelik büyük bir sempati besliyorum ve kendi çalışmamı da Elson ve diğerlerinin tanımlamaya başladığı çizgide deneme mahiyetinde bir çalışma olarak görüyorum.

Ben, kendi yorumumu, bazı fikirlerin baskın olarak öne çıktığı Marx'ın metinlerinin bir okuması üzerine kuruyorum. Değer, öncelikle, kapitalist üretim ve mübadele ilişkileri içinde ulaşılan 'insan faaliyetlerinin açık bir toplumsal varoluş biçimidir' (*Theories of Surplus Value*, kısım 1, s. 46). Bu nedenle, Marx, bir nispi fiyatlar kuramı geliştirmekle ya da toplumsal ürünün bölüşümüne dair sabit kuralları oluşturmakla bile temelde ilgilenmemiştir. Onun daha doğrudan bir şekilde ilgilendiği mesele şudur: Kapitalizmde, emek, nasıl ve neden şu an aldığı formu almaktadır? (cf. Elson 1979, s. 123). Meta mübadelesi, para ilişkileri toplumsal işbölümü, üretimdeki sınıf ilişkileri, emeğin çalışmanın içeriğine ve ürününe yabancılaştırılması ve vazgeçilmez olan 'birikim hayrına birikim' tarafından dayatılan *disiplin*, kapitalizm içindeki insan emeğinin hem gerçek başarılarını hem de kısıtlarını anlamamıza yardımcı olur. Bu disiplin, 'yaşayan ve biçim veren bir ateş' olan, 'şeylerin geçiciliğini ve zamansallığı'nı üzerinde taşıyan ve insan yaratıcılığının hür ifadesini oluşturan insan emeği ile bir tezat içindedir. Anlaşılması gereken paradoks, bir süreç olarak yaşayan emeğin özgürlüğü ve geçiciliğinin, hem şeylerin hem de şeyler arasındaki mübadele oranlarının *sabitliği* içinde nasıl *cisimleştiği* sorusudur. Değer kuramı, emeği disiplin altına alan güçlerin ve kısıtların yoğunlaşma süreci ile, sanki bunlar dışarıdan dayatılan zorunluluklarmış gibi, uğraşır. Fakat bunu da nihai analizde, emeğin kendi üzerinde oluşan hâkimiyetin koşullarını aslında kendisinin ürettiğini ve yeniden ürettiğini açık şekilde kabul ederek yapar. Siyasi proje, emeği kapitalizmin tunç disiplininden, 'yaşayan ve biçim veren ateş' olarak özgürleştirmektir.

Bu fikri, emeğin, değerın sabit ve değişmeyen standardı olmadığı ve olamayacağı düşüncesi izler. Marx, böyle bir standardı kullanmaya çalışmış olan burjuva iktisatçılarına alaya almaktadır (*Theories of Surplus Value*, kısım 1 s. 150, kısım 3, s. 134). Meta fetişizminin analizi üzerinden, Marx, 'değerin' neden 'kendisinin ne olduğunu tarif eden bir etiketle ortalıkta dolaşamayacağını ve neden burjuva ekonomi politığının gerçek soruna işaret edemeyeceğini bize gösterir: yani 'neden emeğin kendi ürününün ve emek zamanının değeriyle, o değerın büyüklüğü ile ifade edildiği' sorununa (*Kapital*, cilt 1, s. 74-80). Marx, Kugelmann'a *Kapital*'i eleştirenlere yönelik büyük bir hiddetle şöyle yazar: 'gerçek değer ilişkisinin kanıtı ve sunumu gerçek ilişkilerin analizinde' yatmaktadır ki değer kavramını kanıtlama mecburiyetine dair palavra, uğraşılan konuya ve bilimsel metoda dair katıksız bir cahillikten kaynaklanır'. Değer, incelemenin başında tanımlanamaz, ancak inceleme süreci içinde keşfedilebilir. Amaç tam olarak, baskın şekilde kapitalist olan bir üretim biçimindeki yaygın toplumsal koşullar içinde, şeylere, süreçlere ve hatta insanlara nasıl olup da bir değer biçilebildiğini bulmaktır. İncelemeye diğer türlü devam etmek,

'bilimi bilimin önüne koymak' anlamına gelecektir. Marx'a göre bilim, 'değer yasasının kendisini *nasıl* ifade ettiğini göstermek' demektir (*Selected Correspondance* (Engels ile), s. 208-9).

Bu 'nasıl'ın tam bir incelemesi, özenli bir kuramsallaştırma gerektirmektedir. Marx kısmen bu kuramsallaştırmaya, diyalektik usa vurma biçimlerinin acımasız bir uygulamasıyla; yani matematiksel formalizm kadar katı ve özenli, ama matematiksel formalizmden de bir o kadar farklı ilkelerle ulaşır. Tarihsel maddeciliğin görevi aynı zamanda bilimin maddeci biçimlerini nitelendiren 'gerçek ilişkilere' yönelik tam bir bütünlük ve eksiksiz bir arayış ile birlikte 'materyali detaylı şekilde elden geçirmek, farklı gelişim biçimlerini analiz etmek, materyalin içkin bağlantılarının izinden gitmektir'. 'Ancak bu iş halledildiğinde, mevcut konunun yaşamını, bir aynada ideal şekilde yansıtacak biçimde, fiili hareketlilik yeterli seviyede tarif edilebilir' (*Kapital*, cilt 1, s. 19).

Kapital'deki sunum biçiminin yöntemi -ki bu kitapta ben de bu yöntemi tekrar etmeye çalıştım- adım adım kapitalizmde insan emeğinin özgürce hayata geçirilmesinin önündeki kısıtları açığa çıkarmak, başka incelemeler gerektiren diğer çelişkilerin tohumlarını barındıran şu ya da bu biçimdeki çelişkileri görmektir. Anlattığı konu gibi, buradaki düşünce de sürekli olarak dönüşüm süreci içindedir. 'Nasıl'a dair özenli inceleme, bir dogmatizm fermanı değil, insan tarihinin gerçekten devrimci ve yaratıcı bilimine doğru gerçekleşen bir açılımdır. Ve bu bilim, yalnızca, disiplinin kendisini disipline etmeye, 'gaspçıları gasp etmeye' ve bu şekilde kolektif eylemlilik vasıtasıyla değer bilincili bir yeniden yapılandırmasına ulaşmaya yönelik çok daha geniş ölçekli bir mücadelenin bir parçasıdır.

İKİNCİ BÖLÜM

ÜRETİM VE BÖLÜŞÜM

Değerin üretim üzerinden yaratılması ile ücret, kâr, faiz, rant, vs. şeklinde bölüşümü arasındaki ilişkiyi tespit etmek, hiçbir zaman kolay olmamıştır. Marx klasik ekonomi politiğin hatalarını ve çelişkilerini düzeltmek amacıyla yola çıkmıştı. Bunu yaparken de gayet başarılı olduğunu düşünüyordu. Onun tespitlerinin etrafında oluşan anlaşmazlığın keskinliği bize Marx'ın ya gerçekten çok başarılı olduğunu ya da girişiminin başarısı konusunda kendisini kandırdığını göstermektedir.

Her ne kadar önemli farklar göz ardı edilemez ise de, Marx kendini temelde iki tezle karşı karşıya buldu; ikisinin de kökeni Adam Smith'in daha ziyade kafa karıştıran değer kuramı sunumunda yatıyordu. Smith, bir taraftan, metaların değerinin emek tarafından belirlendiğini ve bunun da ücretleri, kârı ve rantı düzenlediğini söylüyor gibi görünüyordu. Bu takdirde, Smith, artı-değer kuramının ipucundan daha fazlasını sunuyor demektir; çünkü kâr ve rant bu tespitte emek tarafından üretilen değer üzerinden kesinti olarak nitelendirilebilirdi. Öte yandan, Smith ayrıca "medenileşmiş toplumda" ücretlerin, kârın ve rantın "gelirlerin ve bunun ötesinde mübadele edilebilir değer üç temel kaynağı" olduğunu iddia ediyordu. Değer, bu durumda, bir metada vücut bulan rant, ücretler ve kârın ayrıışık değerlerinin üst üste eklenmesiyle ortaya çıkıyordu.

Ricardo buradaki çelişkiyi gördü ve kuvvetle bu ikinci tezi emek-değer kuramı lehine reddetti. Ama bu durumda da (salt emek zamanıyla belirlenen) değer kuramı ve (arazi, emek ve sermayenin görece kısıtlılığıyla belirlenen) bölüşüm kuramı arasında garip bir boşluk doğuyordu. Bu huzursuz edici bir sorundu, çünkü Ricardo "ekonomi politiğin temel meselesi"nin ürünlerin toplumdaki üç sınıfça –yani toprak sahipleri, hisse sahipleri ve emekçiler arasında- bölüşümünü düzenleyen yasaları belirlemek olduğunu düşünüyordu. "Bir yılginlık anında" (Sraffa tarafından aktarıldığına göre), "rant, ücretler ve kârlara dair meseleler" in değer ilkesinden çok farklı bir yerde durduğunu itiraf etmişti. Ricardo, bu sorunu "bütün ürünün topraksahipleri, sermayedarlar ve emekçiler arasındaki bölünmesinin

oranını bularak” açıklayabileceğini düşünüyordu.¹ J.S. Mill ise ‘doğanın gerçek yasası olan zenginliğin üretimi yasası ile insan iradesine dayanan belirli koşullara tabi bölüşüm modelleri’ arasında kati bir ayrıma giderek bölüşümün üretime hâkim sosyal işleyişlerden bağımsız olduğunu iddia etti. Sonuçta, Mill’ci sosyalizm bölüşüm sorununa odaklandı ve üretim ilişkilerini bundan ayrı bir mesele olarak ve değişmez nitelikte gördü.²

Günümüzde üretim ve bölüşüme dair bu ayrımın birçok yansıması Neo-Ricardocu kuramlarda bulunabilir. Sraffa, ücret oranlarını sabitlemeden, bir meta üretim sistemindeki görelî değerler ve fiyatların belirlenemeyeceğini gösterir. Emek, en basit tanımıyla yeniden üretilebilir bir meta olmadığı için, ücret oranları, meta üretim sistemine hâkim teknik ilişkilerin dışında belirlenen bir değişken olmak zorundadır. Ve Sraffa’nın sisteminde, ücret oranları, kâr oranlarıyla ters orantılı olduğundan, sınıf mücadelesini temel almaya çok yaklaşır. Her ne kadar Sraffa’nın sınıf mücadelesini kârın ve ücretlerin görelî paylaşımının nihai belirleyicisi olarak kabul etmesi oldukça Marxçı bir tutum gibi görünse de, Sraffa’nın ortaya koyduğu kavramsal çerçeve Marx’inkinden farklıdır. Bu farklılıklar da, son zamanlarda Neo-Ricardocular ve Marksistler arasında sert bir tartışmaya yol açmıştır.³

Ele alacağımız ikinci düşünme biçimi, Smith’in rant, ücretler ve kârın aynı zamanda hem değerlerin hem de gelirlerin kaynağı olduğu görüşünden hareket eder. Buna göre, en nihayetinde rant, ücretler ve kârın bölüşümdeki paylarının toprak, emek ve sermayenin üretim süreçlerine katkısının salt bir yansıması olduğu öne sürülebilir. Marx’a göre, sermayenin değerlerin kaynağı, toprağın rantın kaynağı ve hatta emeğin ücretlerin kaynağı olduğu iddiası kapitalist üretim ilişkilerinin had safhada fetişleştirilmiş versiyonudur- “bu, [üretim ilişkilerinin] yüzeysel görünüşlerinin üstü örtük bağlantılardan ve birbirine eklemlenmiş ilişkilerden soyutlanmış varoluş biçimidir”. Marx, “bayağı ekonomi politik” diye adlandırmaya eğilimli olduklarının fetişizmlerine saldırırken nadiren gördüğümüz bir şekilde acımasızlaşır. Rantın herhangi bir şekilde topraktan büyüyen bir şey olduğu düşüncesini, gerçekliğin “Mösyö le Capital ve Madam la Terre’in hem toplumsal karakterler hem de aynı zamanda önemsiz şeyler olarak üzerinde gezindikleri büyülenmiş, sapkın, başaşağı dönmüş bir dünyayı” gerçeklik olarak bize yutturmaya çalışan “hayalgücünden yoksun bir kurmaca, bir bayağılık dini” olarak damgalar (*Theories of Surplus Value*, kısım 3, s.

1 Bkz. Sraffa’nın Ricardo (1970 baskısı) önsözü.

2 Dobb (1973, sf. 125). Genel olarak, Dobb burada mükemmel bir özet sunar.

3 Sraffa (1960); Steedman (1977), Neo-Ricardocu pozisyonun en önde gelen savunucularından, Rowthorn (1980) da en önde gelen kritiklerindedir. Fine ve Harris (1979) tartışmanın iyi bir özetini (Neo-Ricardocu pozisyonu karşılarına alarak) yapmışlar ve Dobb (1975-6), ölümünden hemen önce, neredeyse sabırsızlıkla, iki tarafa daha derin bir anlayış çağrısında bulunmuştur.

Mehmet Selik ve Nail Satlıgan’ın çevirisini (2011) takiben, *vulgar political economy*. ç.n.

453-540; *Kapital*, cilt 3, 48. Bölüm)

Marx'a göre, bu görüşün "bayağılığı", fikrin bizatihi hatalarından ziyade kavramların bilinçli olarak çeşitli mazeretlerle çarpıtılmasından kaynaklanmaktaydı (ki bunu, asla ve katiyen Adam Smith'e atfetmemiştir). Toprak, emek ve sermayeyi birbirinden bağımsız ve görünüşte üretimin otonom faktörleri olarak ayırtırmak, hâkim sınıflar için çifte avantaj yaratıyordu. Bir yandan hâkim sınıflar, "gelir kaynaklarının fiziksel gerekliliğini ve ebedi meşruluğunu" ilan ederken, öte yandan üretim eylemi, prensipte birbirinden ayrık ve bağımsız üretim faktörlerinin uyumlu bir bileşkesiymiş gibi gösterebiliyorlardı.

Bu yönden bakıldığında, neo-klasik çerçeve, Marx'ın şikâyetçi olduğu bayağı ekonomi politiğin neredeyse tıpatıp aynısıdır. Neo-klasik tezin özü, üretken faktörler –yani toprak, emek ve sermaye- için gerçekleşen rekabetin, girişimcileri her faktörün yarattığı marjinal (en son kullanılan) birimin değerine eşit bir bedel ödemeye zorladığı fikridir. Belirli bir teknolojik durumda ve görelî faktör kaynaklarıyla (kıtlıklar⁴), rekabet, her faktörün "ne yaratırsa o kadar almasını" ve "diğer bir faktörü sömürmenin imkânsızlığını" garanti eder. Buradan rant, ücretler, faiz, vesairenin bölüşümsel paylarının toplumsal olarak adil paylar olduğunu çıkarsamak artık sadece mantiki bir sonuç haline gelir. Bunun siyasi sonucu sınıf mücadelesinin - veya mücadeleye çağrının- anlamsız olduğu ve devlet müdahalesinin esasen tam rekabet koşullarının idamesini sağlamakla sınırlı kalması gerektiğidir. Marksist yazarların çoğunun lügatinde bu "bayağı ekonomi politik"ın intikamıdır.⁴

Marx, üretim ve bölüşüm arasındaki ilişkiye dair genel kavramsallaştırmasını, *Grundrisse*'nin giriş bölümünde ve *Kapital*'in üçüncü cildinde (51. Bölüm) açıklar. "Bölüşümün, üretimin yanı sıra özerk bir alan" olduğu yönündeki görüşe sahip çıkanları kıyasıya eleştirir ve "tarihi bölüşümün alanına sürgün ederken, üretimi, ezeli bir gerçek mertebesine" çıkaranları (J.S. Mill gibileri) "absürt" olarak nitelendirir. Aynı şekilde, her şeyi, hem üretimin bir etmeni hem de gelirin kaynağı olarak, "iki kat" değerlendirmekte istekli olanları da eleştirir. Marx'ın vardığı genel sonuç, "üretimin, bölüşümün, değişimin ve tüketimin özdeş olmadığı, tek yumurtadan çıkmadığı, hepsinin bir bütünlüğün öğelerini, tekilliğin içindeki farklılıkları meydana getirdiği" ve bu farklı "momentler" arasındaki "karşılıklı etkileşimlerin" bir "organik bütün" halindeki kapitalist toplum bağlamında anlaşılması gerektiğidir. Bütün bunlar gayet soyut ifadelerdir ve bu nedenle, biz, Marx'ın ne dediğini daha açıkça işlemeliyiz.

Marx, bölüşüm biçimlerinin toplumsal üretim ilişkilerinin yansıması

⁴ *scarcities* ç.n.

⁴ Gerdes (1977), Benetti (1976) ve Benetti, Berthomieu ve Lartelier (1975) katı bir marjinalist karşıtı duruş sergilerken, Meek (1977, 9. Bölüm) bir ölçüde daha az çatışan bir görüş belirtir.

olduğunun altını çizer. “Üretimdeki belli bir paylaşımın bölüşüm biçimlerini belirlediğini” ve bölüşüm ilişkilerinin “spesifik tarihsel üretim ilişkilerinin saltık dışavurumu” olduğunu vurgular. (*Kapital*, cilt 3, s. 882) Bu noktadan, bölüşüm üretim tarafından belirlenirmiş gibi görünür.

Fakat Marx, devamında, bölüşümün alternatif anlamları üzerine düşünmeye başlar. Amacı, üretim ve bölüşüm ilişkilerinin nasıl birbirleriyle iç içe geçtiğini ve birleştiğini göstermektir. İkisinin de, işçinin üretim araçlarından ayrılması ve aynı zamanda doğrudan üreticilerin de topraktan koparılmasını içeren aynı tarihsel sürecin ürünü olduklarına işaret eder. Bölüşüm, Marx’a göre, sadece ürünün ya da değer toplumsal sınıflar arasında bölüşümü olarak düşünülmemelidir; ayrıca, üretim araçlarının, toprağın ve bireylerin (genellikle doğuştan gelen) farklı sınıfsal pozisyonlar arasındaki bölüşümüdür. Bölüşümün bu biçimleri “bizzat üretim koşullarına duruma özgü bir toplumsal nitelik aşılır” ve bu nedenledir ki, üretim, “içerdiği bölüşüm”den ayrı düşünülemez, aksi bir durum, “boş bir soyutlama” olacaktır. (*Grundrisse*, s. 96) Bu yüzden, üretim ve bölüşüm birbirleriyle ilişkileri kavranmadan anlaşılamayacak “bir bütünlüğün içindeki farklılaşmalar” olarak ele alınmalıdır.

Marx, üretim ve bölüşümü sınıf ilişkileri bağlamında görmek için, genel geçer ekonomi politığın deli ceketini bir defa daha yırtıp atacak ve böylelikle bölüşüme dair bütün çerçeveyi yeniden tarif edecektir. “Bölüşüm ilişkilerini çalışırken,” Marx’ın gözlemine göre, “ilk çıkış noktası, yıllık ürünün, ücretler, kâr ve rant arasında üleştirildiği fikridir. Ama durum böyle ifade edildiğinde, mesele yanlış tarif edilmiş olur.” (*Kapital*, cilt 3, s. 878) Eğer kullanım değerleri, fiyatlar, değerler ve sınıf ilişkileri hakkındaki hâlihazırdaki incelemelerimizin sonuçları üzerinde durursak, neden bu “bir gerçek olarak kabul edilen iddia”nın aslında sorunun “yanlış bir ifadesi” olduğunu görürüz.

Hatırlarsak, ilkin, Marx sermayeyi bir süreç olarak tanımlar (yukarıda, s. 79-80). Değerin artması, özel bir tür emeği, ücretli emeği kullanan sermayedarlar tarafından artı-değer üretimi vasıtasıyla gerçekleşir. Bu da, haddi zatında sermaye ve emek arasındaki sınıf ilişkisinin varlığını varsaymaktadır. Bu ilişkiyi dikkatlice incelersek derhal fark edeceğimiz şey, ücretin bir “gelir” ya da bir “bölüşümsel pay” gibi sıradan kategoriler olarak ele alınamayacağıdır. Emekçi, ürünün değerine kendi katkısından hareketle üründen bir pay iddia etmeye kalkışmaz. Buradaki mübadelenin özü gayet farklıdır. Emekçi, emek gücünün değeri karşılığında, üretim süreci üzerindeki kontrolünden, ürün ve ürüne ait değerdeki hakkından vazgeçer. Ve emek gücünün değerinin, emeğin ürünün değerine yaptığı katkı ile doğrudan hiçbir ilişkisi yoktur.

O halde, emekçi salt emek gücünün değerini alır, ne eksik ne de fazla.

Geri kalan her şeye, artı-değer olarak kapitalist sınıfça el konur. Bu artı-değerin, sanayi sermayesinin kârı, toprak rantı, para-sermayenin faizi, ticaret sermayesinin kârı ve diğerlerine nasıl ayrıştırılacağı, farklı koşullar altında belirlenir. Sermaye ve emek arasındaki sınıf ilişkisi, kapitalist sınıfın (sanayiciler, tüccarlar, rantiyeciler ve para sermayedarları, toprak sahipleri, vs. gibi) farklı kesimlerini bir arada tutan toplumsal ilişkilerden tamamıyla farklıdır. Marx, bölüşümün sınırlarını gün yüzüne çıkarmak için üretime odaklanmamızda ısrar ettiğinde, bunun sebebi sermaye ve emek arasındaki temel ilişkinin tam da bu kertede netlik kazanmasıdır.

Marx, rant ve faiz gibi bölüşümsel kategorilere atıfta bulunmadan kârın kaynağını açıklayabilme kabiliyetinden ötürü sıklıkla kendiyi övünürdü. Lakin, artı-değerde kârın kaynağını gösterebilmek -ve bunun yanı sıra sermaye ve emek arasındaki sınıf ilişkisinde kârın rolünü ortaya çıkarabilmek- başkadır, o kârın niceliğini belirlemek ve toplam toplumsal ürünün, ücretler, sanayi sermayesindeki kâr, rant, faiz vesaire arasında bölünmesini açıklayan kuralları ortaya koyabilmek ise bambaşka.

En başta söylenmelidir ki, Marx, niceliklere, toplumsal ilişkileri anlamaktan daha az önem veriyordu. Yine de *Kapital*'deki sayısız rakamsal örneğin yeterince gösterdiği gibi bölüşümün bazı sayısal özellikleriyle hakıyla uğraştı. Maalesef, editörü Engels'in de belirttiği üzere, "Marx her ne kadar cebirde yetenekliyse de, sayılarla uğraşmanın üstesinden gelemedi..." (*Kapital*, cilt 2, s. 284) Mebzul miktardaki matematiksel hataları çoğu eleştirmenin, özellikle sayısallaştırmaya başvurmadan toplumsal ilişkiler hakkında kesinlikle anlamlı bir şeyler çıkaramayacağımız görüşündeki o pozitivistlerin, Marx'ın bölüşümün pratik ve nicel yanlarını ele alış biçimine dair hücum etmelerine *imkân* verdi ve bu hatalar Marx'ın kârın kaynağına dair yaklaşımını çürütmek için kullanıldı.

Sonuçta, Marx'ın bölüşüm kuramının etrafında uzun ve derinlemesine bir tartışma oluştu. Bu tartışmanın önemi ve ağırlığına dair bir soru işareti bulunmamaktadır. Fakat esas sorun, temelinde kaçınılmaz bir şekilde nicel ve matematiksel özellikler yatan bu tartışmayı sürdürürken Marx'ın toplumsal anlamlara ve tarihsel kökenlere yönelik kaygısını tartışmanın merkezine oturtmaktır. Bu iş, Marxçı değer kuramının üretim ve bölüşüme yaklaşımı ile tamamıyla tutarsız olup olmadığını sınamak için ortaya koyulan matematiksel "kanıtları" değerlendirmek için gereken matematiksel tekniğin incelikleri yüzünden bir hayli güçtür.

Bu açıdan Morishima ve Catephores'in (1978) çalışması ilgiyi hak etmektedir. Morishima ve Catephores bu çalışmalarında, çok yakın zamana kadar, emek-değer kuramının katıksız biçimde bir eşzamanlı denklemler sistemi olarak kurulduğunu gösterirler. Bu yaklaşımı kullanarak Morishima daha önceden Marxçı değer kuramının envai çeşit sorunla

karşılaştığında yetersiz kaldığını öne sürmektedir ve bu kuramdan vazgeçilmesi gerektiği sonucuna varmıştır (tahmin edilebileceği üzere, bu öneri çoğu Marksist tarafından husumetle karşılanmıştır). Yeni çalışmalarında, Morishima ve Catephores eğer değer kuramı lineer eşitsizlikler halinde kurulursa sorunların çoğunun ortadan kalkacağını göstermektedirler. Bu da “değer kuramını Marxçı iktisattan çıkarmaya” yönelik önceki önerilerini geri çekmelerine yol açmıştır.⁵

Buradaki amaç, Marxçı kuramın matematikleştirilmesinin kurama -Marx’ın istediği ve hatta arzu ettiği yönde- kattığı güce rağmen, bu eğilimin kendi içinde sorunlar taşıdığını göstermektir. Bu yüzden, biz, matematiksel kanıtları olduklarından fazlasını kendilerinden beklemeden ele almamız; yani Marx’ın ele aldığı toplumsal ilişkilerin karmaşıklığına hâkim olup olmayacağı belli olmayan, belirli varsayımlar üzerinde temellenmiş güçlü tümdengelimler olarak.

Her halükarda, Marx’ın eleştirmenlerine göre Marxçı kuramın temellerini tehdit eden iki tartışmalı alan vardır. İlginç olanı, bu iki alan da, toplam toplumsal değerün ücret, rant, faiz ve kâr gibi çeşitli kategorilerdeki genel bölüşüme ilişkin süreçleriyle ilgili değildir. Bunlardan ilki heterojen emeğin basit emeğe indirgenmesini, genelde adlandırıldığı şekliyle “indirgeme meselesi”ni ele alır ve değişken sermayenin (veya toplam ücretler yekûnunun) işçi sınıfının farklı bireyleri arasındaki dağılımının değer kuramı üzerindeki etkisiyle ilgilenir.” İkincisi, Marx’ın değerleri nasıl üretim fiyatlarına dönüştürdüğünü ele alır. Bu da kısaca, “dönüşüm meselesi” olarak adlandırılır ve artı-değerin kapitalist üreticiler arasında nasıl bölüşüldüğüyle ilgilenir. İki mesele de, ağır tartışmaların odağında yer almış, zamanla sönümlenmek bir yana, giderek daha tartışmalı hale gelmiştir.

Bu nedenle, ileriki sayfalarda Marx’ın üretim ve bölüşüm üzerine savlarını incelerken, bu kapsamlı tartışmaları ele almaya çalışacağım. Marx’ın arzusuna hürmeten, güçlü matematiksel savların önemini göz ardı etmemekle birlikte, mümkün olabildiğince toplumsal ve tarihsel anlamlar üzerine yoğunlaşmaya çalışacağım. Kanımca, bu inceleme, hepsi kendine has kronik içsel sorunlarla boğuşan geçmişteki ve günümüzdeki üretim ve bölüşüm kuramlarına yönelik Marxçı eleştirisinin niteliğini ortaya çıkacak. Üstelik, Marx’ın kuramını boşa çıkarmaya çalışan detaylı denemeler, Marx’ın çok mühim bir şey üzerinde çalıştığını gösterecek. Tabii, bu, Marxçı kuramın ciddi sorunlardan azade olduğu anlamına gelmez; bu açıdan, burjuva ekonomi politikçilerin eleştiri sağanağı geçmişte ve günümüzde Marxçı üretim ve bölüşüm kuramını daha tutarlı bir hale koymak

5 Bkz. Morishima (1975) ve Morishima ve Catephores (1978, özellikle s. 19) *reduction problem* ç.n.

değişken sermaye (*variable capital*) ve değişmeyensermaye (*constant capital*). Yakın zamanlı Mehmet Selik ve Nail Satlıgan’ın *Kapital* çevirisinde (2011), *variable capital*, ‘değişen sermaye’ olarak geçmektedir.

için ne yapmak gerektiğini gösterdiği ölçüde yararlı olmuştur.

TOPLAM TOPLUMSAL ÜRÜNDE DEĞİŞKEN SERMAYENİN PAYI, EMEK GÜCÜNÜN DEĞERİ VE ÜCRET ORANININ BELİRLENMESİ

Herhangi bir yıl içindeki toplam toplumsal ürünün değeri $C+V+S$ ile ifade edilebilir. Bu ifadede, C değişmeyen sermayenin değeri (makinelere, hammadde, enerji girdileri, vs.), V emek gücüne ödenen değer ve S de toplam üretilen artı-değerdir. Yıllık bazda, değişmeyen sermayeyi, tüketilen üretim araçlarına denk değeri yerine koymak için harcanan emek gücü olarak ele alabiliriz. Bu sebeple, değişmeyen sermaye, bölüşüm kuramına önemli bir kategori olarak katılmaz. Öyleyse, kuram, yeni yaratılan değer emekçiler (V) ve sermayedarlar (S) arasında nasıl ve ne oranda bölündüğüyle ilgilidir. Aynı zamanda, V 'nin emekçi bireyler arasında, S 'nin de kapitalist bireyler ve farklı burjuvazi kesimleri (rant, faiz, şirket kârı, vergiler, vs. şeklinde) arasında nasıl bölündüğünü de göz önüne almalıyız.

Marx'ı bütünüyle anlamak için, değer, kullanım değeri ve mübadele değeri arasındaki ilişkileri araştırmalıyız ki bunlar, emek gücünün değerini, emeğin yaşam standardını ve ücret oranlarını belirler. Bu araştırma, Marx'ın genel geçer ekonomi politiğe ve kapitalizme getirdiği eleştiriyi açıklamaya yardımcı olacaktır. İşe, ücret oranı (mübadele değerine dair bir kavram) ve emek gücünün değeri arasındaki ilişki ile başlayalım.

Bir ekonominin toplam ücretler yekûnu, çalışan emekçilerin sayısı (n) çarpı *ortalama ücret oranı* (w) olarak düşünülebilir. Aynı şekilde toplamda değişen sermaye $v \cdot n$ olarak gösterilebilir, burada v *emek gücünün değeri* olarak tabir edebileceğimiz bir niceliktir. Kolaylıkla görebileceğimiz gibi diğer her şey sabit kalmak kaydıyla toplam ücretler yekûnu ve V 'nin toplam toplumsal üründeki payı toplam çalışan sayısı ile orantılı bir halde değişecektir. Bu, her ne kadar önemli bir ilke olsa da, şu noktada bizim dikkatimizi daha çok çeken şey, ücret oranı ve emek gücünün değeri arasındaki ilişkidir. Zaten neden bu ikisini birbirinden ayırt etmeye uğraşalım ki?

Marx'ın bu konuyla uğraşırkenki öncelikli amacı, ücret ödemelerinin toplumsal anlamını açığa çıkartmaktır.⁶ Marx'a göre, ücretler sistemi, değer özünü soyut insan emeğiyle, diğer herhangi bir meta gibi kendi üretim maliyetiyle belirlenmiş emek gücü değeri arasındaki farkı maskeleymektedir. Bu ayrıma gidemeyen Smith ve Ricardo gibileri "çözülmez karmaşıklıkta zihin bulanıklığına ve çelişkiye" düşerken, onların "bayağı şekilde düşünen" takipçileri, burada, kârın gerçek kaynağı olan emekçinin sömürülmesini gizleyen "güvenli bir temel" bulabiliyorlardı. Marx'a göre,

6 Marx'ın ücretlerin belirlenmesi kuramı üzerine pek fazla yazılmamıştır. Mander (1971) ve Rosdolsky (1977) yararlı çalışmalardır, fakat en kayda değer yakın tarihli çalışma Rowthorn'un (1980, 7. Bölüm) Orada konular kapsamlıca ele alınırken Marx'ın düşüncesinin Ricardo tarafından kurulan zemin üzerinde nasıl yükseldiği açıklanır.

“ücret biçimi, çalışma gününün gerekli emek ve artık-emek arasında bölünmesine dair tüm kanıtları ortadan kaldırır”, çünkü “bütün emek, ödenmiş emek olarak görünür”. Ve bu da, “hem emekçi ve hem de sermayedarlara dair bütün hukuki nosyonlara, kapitalist üretim biçimine yönelik bütün mistifikasyon çabalarına, özgürlüğe dair bütün sanrıya, bayağı iktisatçıların bütün mazeretkâr kıvırtmalarına zemin teşkil eder” (*Kapital*, cilt 1, s. 539-40). Değer, daha önce iddia ettiğimiz gibi, sermaye ve emek arasındaki sınıf ilişkisini yansıtmaya niyetini taşıyan bir kavramdır. Emek gücünün değeri kavramı ise, öncelikle sömürü fikrini analizinin ön saflarında tutmaya yarar.

Fakat Marx, emek gücünün değeri kavramı ile tam olarak ne ifade etmek istemektedir? Onun iddiası, bu değer, “normal hallerinde” emekçi bireyleri idame ettirmek ve yeniden üretmek için gerekli metaların değeri tarafından belirlendiğidir. Bunu sağlamak için gereken metalar sepeti mesleğe göre (örneğin, daha fazla enerji isteyen bir iş daha fazla besin gerektirecektir) ve “iklimsel ve diğer fiziksel koşullara” göre değişir. Ayrıca, çocuk büyütmenin masrafını da içerir. Ve özel bir takım yetenekleri edinmek ve bunları korumak zaman ve meşakkat gerektirdiği ölçüde, emek gücünü yeniden üretmenin maliyeti artar. Fakat, “diğer metalara tezat” şekilde emek gücünün değerinin belirlenme sürecinde “bir ülkenin medeniyet derecesine, özellikle özgür emekçiler sınıfının olduğu koşullara ve neticesinde onların alışkanlıkları ve rahatlık seviyelerine” dayanan “tarihsel ve ahlaki bir öge” de mevcuttur (*Kapital*, cilt 1, s. 171; cf. *Wages, Price and Profit*, s. 72).

Bu ifadeyi biraz daha irdelemek gerekiyor. Özellikle bu son cümle, ateşli bir tartışmanın konusu olmuştur. Öncelikle hatırlayalım, emekçiler kendi varlıklarını, C-M-C türündeki bir dolaşım biçimiyle sağlarlar. Sahip oldukları tek metanın kullanım değerini de, para karşılığında değiştirirler. Sonra, bu parayı, kendi varlıklarını sürdürmeye yetecek metalara dönüştürürler. “Emek gücünün değeri” kavramı, emekçi sınıfın yeniden üretildiği bu dolaşım sürecinin bütünlüğü ile ilgilidir.

Buna rağmen, yine de, bu toplumsal yeniden üretimin genel akışı içerisinde her bağlantının mahiyetine bakabiliriz. Nominal parasal ücret üzerindeki pazarlık ve (çalışma gününün uzunluğu, işin ücreti, işin hızı ve yoğunluğu vb.’ni kapsayan) sözleşme koşulları ilk bağlantının odağındadır. Tabii ki, Marx’ın temel çıkış noktası, piyasada ücret sözleşmesi üzerine dönen tartışmanın, metaların kendi değerlerinden değişime katılmasına dair kuralı ihlal etmeyeceği fikridir. Çünkü sermayedara göre emek gücünün kullanım değeri, tam anlamıyla onun artı-değer üretme kapasitesidir. Ayrıca, ücret pazarlığının alabileceği (saatlik ücretler, parça başı, yevmiye- li, vs. gibi) sınırsız çeşitlilikteki haller, bütün dikkati piyasa mübadelesinin

farklı durumlarına çekerek, üretimdeki sömürücü sınıfsal ilişkiyi başarıyla gizler. Daha da ötesi, bireysel ücret oranı yeniden üretimin toplumsal maliyetlerinin çoğunu gizleyebilir. Eğer sıklıkla olduğu gibi bütün bir ailenin emek gücü bir tek emekçininkinin yerini alırsa, sağlanan emek gücünün miktarı çok büyük ölçüde artarken bireysel ücret oranı düşebilir, bu esnada (ailenin yeniden üretimi için gerekli metalar sepeti olarak ölçülebilen) yeniden üretimin maliyeti yine de tamamıyla karşılanabilir (*Kapital*, cilt 1, s. 395).⁷

Açıkçası, ücret sözleşmesi üzerindeki itiş kakış, zahiren “serbest” bir piyasada, bu aşamada, ücret oranları, ücret yapıları ve sözleşme koşulları açısından sınırsız çeşitlilikte sonuçlar doğurabilir. Fakat Marx ücretlerin, bir tür toplumsal ortalama, “doğal fiyat” denilen yerde sabitlendiğini gözlemler ve bu bağlamda, klasik ekonomi politikçileri takip eder. O halde, mesele, bu doğal fiyata nasıl ulaşıldığıdır. Klasik ekonomi politik bu soruya çok çeşitli cevaplar verir. Marx ise nominal değil, reel ücretlere odaklanır. Bu ise, bizim dikkatimizi süreçteki bir sonraki aşamaya, yani ücretlerin metalara dönüşümüne yöneltir.

Para sahibi olarak emekçiler, gönüllerinin estiğini almakta serbesttirler ve özgün zevkleri ve tercihleri olan tüketiciler gibi görülmelidirler. Bu noktayı hafife almamalıyız (*Grundrisse*, s. 283). Emekçilerin tercihlerini belirtecek bu tercihleri kullanabilecekleri durumlar sıklıkla ortaya çıkmıştır. Ve bunu nasıl ve ne biçimde yaptıklarının önemli etkileri vardır. Ekseriyetle görüldüğü üzere emekçiler, sadece sermayedarların satmaya hazır oldukları metaları onların dayattıkları fiyattan almaya mecbur kılınsalar bile piyasadaki tercih özgürlüğü sanrısı çok önemli bir ideolojik rol oynar. Bu fikir, müşterinin karar verme özgürlüğüne dair kuramlar kadar, yoksulluğun suçunun adilce ve hakkaniyetle -bütçesini geçimini temin etmek için düzenlemeyi başaramadığı için- kurbanın üzerine yıkıldığı muayyen bir yoksulluk yorumu için de uygun bir düşünsel zemin oluşturur. Buna ilaveten, (ev sahipliği, perakende ticaret, tasarruf kurumları gibi) Marx’ın üretimdeki merkezi sömürü biçimi olarak gördüğü şeyden dikkatimizi saptıran, sömürünün ikincil biçimlerine dair çok sayıda *imkân* bu mecra içinde ortaya çıkar.

Bu yüzeysel görünümünün” ötesine geçmeliyiz ve emekçinin toplumsal yeniden üretim süreci olan emek gücüne dair değer in özündeki anlamı

7 Bu olgu, kapitalist gelişimin erken devrelerindeki pek çok ülkede gözlenmiştir. Ama aynı zamanda gelişmiş kapitalist ülkelerde de görülebilir –örneğin, evli kadınların Amerika Birleşik Devletleri’nde 1950’lerden itibaren emek piyasasına hızla katılımını hatırlayalım.

theories of consumer sovereignty ç.n.

surface appearances. Harvey, bu metinde bu ve buna benzer tamlamaları sıklıkla kullanmakta. Bu ve benzeri tamlamalar ile, herhalde, Marx’ın *Kapital*’in üçüncü cildinde, ‘eğer şeylerin dış görünüşleri ve özleri birbirleri ile denk gelselerdi, bilim gereksiz hale gelirdi’ saptamasına bir atf yapılmakta (*Alle Wissenschaft wäre überflüssig, wenn die Erscheinungsform und das Wesen der Dinge unmittelbar zusammen fielen*, cilt 3, bölüm 7, kısım 48). Harvey, metinde sık sık bu ve benzeri tanıla-

keşfetmeye çalışmalıyız. Basitçe, emekçiler yaşamak için kullanım değerlerine muhtaçtırlar. Bu kullanım değerleri meta biçiminde sağlandığı müddetçe, emekçiler [bu metaların] piyasa fiyatlarını ödemeye yetecek ücrette muhtaçtırlar. Emek gücünün değeri, bu noktada, reel ücretle bağlantılı olarak anlaşılabilir: Yani emekçinin geçimi için gerekli belirli kullanım değerleri sepeti ile o sepet içindeki metaların mübadele değerinin arasındaki kesişim.

Meseleye önce kullanım değerleri açısından bakalım. Bütün kullanım değerleri, meta olarak sunulmaz. Birçoğu hanenin içinde hazırlanır. Emekçiler ihtiyaçlarını kendileri karşıladıkları raddede sermayeden belli bir özerklik edinirler (bkz. Bölüm 6). Şimdi, bir an için emekçilerin bütün temel kullanım değerlerini meta olarak satın almak zorunda kaldıklarını varsayalım. Bu durumda, emekçilerin ihtiyaçlarını karşılayan bu belirli kullanım değerleri sepetini tanımlamak gerekmektedir. Bunu da, emekçinin yaşam standardına dâhil olan “tarihsel ve ahlaki öğeler”e yoğunlaşmadan yapamayız. Bu konuya ilişkin, Marx bize pek yardımcı olmaz. Sadece, bütün meseleyi, “belirli bir ülkede, belirli bir zaman diliminde, emekçinin geçimi için gerekli ortalama miktar pratikte bilinir” ifadesiyle soyutlar (*Kapital*, cilt 1, s. 171). Analizimiz için kullanım değerleriyle tanımladığımız emekçinin hayat standardını bir sabit olarak ele alabiliriz. Bu sabit, Marx’a çok önemli bir kuramsal öngörü yaratma fırsatı vermektedir. Eğer bu sabit kullanım değerleri sepetinin mübadele değeri düşerse (ki emeğin artan üretkenliği göz önüne alınırsa mutlaka düşmelidir), emek gücünün değeri de, emeğin yaşam standardı üzerinde olumsuz bir etkisi olmadan düşecektir. Ve bu, tabii ki, kapitalistin nispi artı-değerinin birincil kaynağıdır. Yani V düştüğü için S artar.

Bu buluşla donanmış olarak muhtemel bütün kombinasyonları şimdi analize dahil edebiliriz. V’nin toplam toplumsal üründeki payı düşerken (ki bu da, genel sömürü oranının yükselmesine delalettir) aynı zamanda emekçinin hayat standardı yükselebilir veya sömürü oranındaki düşüşe hayat standardındaki düşüş eşlik edebilir.

Fakat Marx, kesinlikle, emekçinin hayat standardının sabit kaldığına dair bir iddiada bulunmamaktadır. Hayat standardı, tarihsel, coğrafi ve “ahlaki” koşullar altında bariz farklılıklar göstermektedir. Ve Marx, “bu bakımdan tarihsel gelenekler ve toplumsal alışkanlıkların oynadığı önemli rol”e büyük anlam yüklemektedir (*Wages, Price and Profit*, s. 72-3). Aynı zamanda ihtiyaçları, mutlak değil görel olarak görmektedir:

---

maları, zannedersem, Marx’ın erken dönem yazılarındaki *camera obscura* metaforu ile temellendirdiği ideoloji ve bilim anlayışının yerini alan ve *Kapital*’de olgunlaşan bu yaklaşımı vurgulamak için kullanıyor. Her ne kadar ‘yüzeysel’ sıfatı, dilimizde, ‘sığ’ ya da ‘derinliği olmayan’ fikirleri tarif etmek için kullanılıyor olsa da, ‘yüzeyside kalan’ vb. gibi kelime kalabalığına yolaçacak sıfat takıları yerine bu sıfatı kullanmayı tercih ettim. Kısacası, ‘yüzeysel görünüm’ ve benzeri tamlamalar, mevcut metinde, ‘sığ bir yaklaşım’ı değil, bilimin temel nesnesini tarif etmek için kullanılmakta.ç.n.

Üretken sermayenin hızla büyümesi, aynı şekilde, servette, lükste, toplumsal ihtiyaçlarda ve toplumsal hazda hızlı bir büyümeyi beraberinde getirir. Bu nedenle, her ne kadar emekçinin hazı artsa da sermayedarın yükselen hazzıyla kıyaslandığında emekçinin toplumsal anlamda hissettiği tatmin duygusu azalır... İsteklerimiz ve hazlarımızın kökeni toplumsaldır; bu yüzden biz [istek ve hazlarımızı] topluma göre ölçeriz, tatminimizi sağlayan nesnelere göre değil. Bunlar, toplumsal doğaya dair oldukları için görelili bir niteliğe sahiptirler (*Wage Labour and Capital*, s. 33).

Marx'a göre ihtiyaçlar belirli bir tarihsel sürecin ürünüdür.⁸ Kapitalizmin evrimi "sürekli genişleyen ve sürekli zenginleşen bir ihtiyaçlar sisteminin" (*Grundrisse*, s. 409) üretimine dayandığı müddetçe biz de emekçinin "normal" hayat standardını oluşturan verilerin sürekli değiştiğini göz önüne almalıyız. Marx'ın kavramlarının pek çoğunda olduğu gibi emek gücünün değeri kavramı da, sınırlarını analizin sonunda açığa çıkarır, başında değil. Ama şu an için, en azından bu kavramın doğrultusunu takdir edebilecek bir durumdayız. Buna göre, emek gücünün değeri, sadece kapitalizmin dayattığı belirli tarihsel koşullar altında işçi sınıfının yeniden üretiminin somut koşullarına göre anlaşılabilir.

Lakin bu kapsamlı formül tam da çok kapsamlı olduğu için anlamını yitirebilir: Bu sorun, biz, yaşam standardını, emek gücünün değerini ve değişken sermayenin toplam toplumsal ürün içindeki payını gerçekte düzenleyen tarihsel süreçleri somut biçimde ifade edene kadar mevcudiyetini korur. Bu bağlamda, klasik ekonomi politikçilerin konu üzerinde öne sürdükleri çeşitli varsayımları Marx ya toptan reddetmiş ya da kendi bölüşüm kuramı içinde yeniden şekillendirmiştir. Bu aşamada ilintili dört ana varsayımı ele alacağız.

GEÇİM ÜCRETİ

Marx bazı yerlerde geçim ücreti kuramcısı⁹ olarak resmedilmiştir.⁹ Hiçbir şey, gerçekten bu denli uzak olamaz. Marx, LaSalle'in ücretlerin sözde "tunç yasası" doktrinine şevkle karşı çıkmış ve daha önceden de gördüğümüz gibi emekçinin salt fizyolojik yeniden üretimine körü körüne bağlanmış olan ücret kuramını reddetmiştir. Bir süreç olarak ele alınan sermaye, bu tip fikirlerin ima ettiğinden çok daha esnektir ve kabiliyeti yüksektir.

8 Lebowitz (1977-8), Marx'ın bu konudaki görüşlerini özetler.
* *subsistence wage theorist* ç.n.

9 Marx'ın *Gotha Programının Eleştirisi*'nde LaSalle'in önerilerini lanetlediğini görmekteyiz. Rosdolsky (1977, s. 295-7) geçim ücreti kuramlarının Marksist versiyonları üzerine yorumda bulunur, Baumol (1976) ise, Maarek (1979) gibi "ücretlerin tunçtan yasası"na dair izleri, hiçbir yeri olmadığı halde, Marx'ın çalışmalarında gösterenleri eleştirir. Lakin, Baumol, "bizim ücretlerin değerinin emek gücünün değerinden -ki bunu fizyolojik geçim olarak tanımlarız- kaynaklandığını düşünmeyi tercih etmemiz ya da emek gücünün değerini had safhada esnek bir nicelik olarak anlamamız semantik bir meseledir" diyerek çok ilginç bir duruş alır. Kanımca, "semantik bir mesele" olmanın çok ötesinde, değer in esnek şekilde kavramlaştırılması bütün Marxçı tezin temelindedir.

Bu hatalı yargı kısmen, Marx'ın emek gücünün *asgari* değerinin emekçinin yaşamsal enerjisini yenilemek için "fiziksel olarak vazgeçilmez" metalarca belirlendiği görüşünden kaynaklanmaktadır (*Kapital*, cilt 1, s. 173). Diğer taraftan, Marx kapitalizmde ücretleri bu fizyolojik asgari noktaya, ve hatta daha da aşağıya çekmeye yönelik eğilimlerin kesinlikle farkındadır. Fakat Marx'ın kuramında aynı zamanda ücret oranını yukarı doğru iten karşıt eğilimler de tarif edilmiştir. Marx'ın bir geçim ücreti kuramcısı olduğuna dair bu hatalı yargının kökenleri, ayrıca herhalde Marx'ın *Kapital*'in ilk cildinde etkisini gösteren düşünsel bir alışkanlığından kaynaklanmaktadır: Yani emeğin genellikle değerinde mübadele edildiği ve yaşam standardının toplumsal yeniden üretim için gerekli kullanım değeriyle sabit olduğu varsayımı ile kuramını geliştirme eğilimi. Bu gibi varsayımların, Marx'ın görece artı-değer kuramına erişebilmesini sağladığını unutmamak gerekir. Fakat bu düşünme süreci içinde de, sıklıkla "geçim", "yeniden üretimin asgari maliyeti", "temel ihtiyaçlar" vs. gibi kavramları içeren bir dili, bu kavramları emek gücünün değerinin belirlenmesinde etkisi olan "tarihsel ve ahlaki öğeler" fikriyle bağdaştırmadan kullandığını da not edelim.

Bütün bunlar, Marx'ın tezinin özüne dair önemli bir kafa karışıklığı yaratma tehlikesi içerirler. Çünkü Marx'ın çalışmalarında, fizyolojik asgari seviyenin ötesinde (ki bu daima arka planda tasalluttur) emek gücünün değerini neyin belirlediğine ve "geçim" in neden müteşekkil olduğuna dair farklı kavramlar var gibidir. Rowthorn haklı şekilde bu durumdan şikayet etmektedir:

Marx, emek-gücünün değerini fikir sırasını takip edecek olursak şu üç farklı yoldan tarif eder: (1) emek-gücü üretiminin belirli tarihsel koşullar altındaki maliyeti, (2) işçilerin alışık oldukları geleneksel yaşam standardı, (3) kapitalist olmayan üretim biçim ya da formlarında hâkim olan yaşam standardı (Rowthorn, 1980, s. 210).

(Özellikle bu sonucusu önemlidir çünkü bu yaşam standardı "insanları iş aramaya veya kapitalist sektörde çalışmaya devam etmeye iten asgari ücreti" belirler.) Bu tanımlar, kavramsal olarak eşdeğer değildir. Fakat, kanımca, Rowthorn müteakiben hayati bir noktaya parmak basar. Rowthorn'a göre, bütün bu çeşitli tanımlar arasında "ortak bir bağ" mevcuttur: eğer (nasıl tanımlanırsa tanımlansın) asgari seviyeye erişilmezse, "çok önemli sonuçlar doğar: ya işçiler kendilerine doğru dürüst bakmayacakları ya da kendilerini yeniden üretmeyecekleri için, yüksek kalitedeki emek-gücünün arzı düşer veya işçiler topyekûn kapitalist sektörü terk eder, ya da işçiler hakları için mücadeleye ya da üretimi baltalamaya girişirler" (Rowthorn, 1980, s. 210). Bu aşamada, tüm bu tanımlar arasındaki bu birleştirici bağın, aslında, sermaye birikiminin devamına yönelik bir tehdit olduğunu görmekteyiz. Kısım 1.4'te bu fikri tekrar ele alacağız.

EMEK GÜCÜNE DÖNÜK ARZ VE TALEP

Ücret oranının arz ve talep koşullarına göre değişkenlik göstermesi kabul edilmesi güç bir fikir değildir. Ama Marx, arz ve talebin, emek gücünün değerini ya da emeğin yaşam standardını belirlemesi bir yana, emek gücünün doğal fiyatını dayattığı tezini bile kesinlikle reddeder. Talep ve arz, piyasa dengesinin temel öğeleridir, fakat denge durumunda “açıklayıcılıklarını yitirirler”. Emek gücünün doğal fiyatı bile “talep ve arz ilişkisinden bağımsız olarak” belirleniyor olmalıdır (*Kapital*, cilt 1, s. 538).

Marx'ın fikrini doğru şekilde yorumlamak için konuya yoğunlaşalım. Örneğin, Marx asla mübadele sürecinin değerlerin belirlenmesiyle ilgisiz olduğunu iddia etmedi. Hatta genelde değerler ve bizatihi emek gücü değerinin ancak piyasa mübadelesi yaygınlaştığı raddede var olacağı fikrini vurguladı. Emek gücünün değerini belirleyen etkenler, son kertede, bu piyasa sürecinde gösterilmeliydi. Marx'ın karşı çıktığı şey ise, talep ve arz mekanizmalarının, piyasada açıkça gözlenebilir oldukları için, temelde yatan ve aynı zamanda piyasa *vasıtasıyla* faaliyet gösteren gerçek etkenlerle yanlışlıkla eş tutulmalarıydı. Marx, burada, emek piyasasındaki arz ve talebi neyin belirlediğini sorarak Ricardo'yu takip etmektedir. Ve bu sorunun cevabını aradığımızda, sermaye birikiminin arz ve talep üzerinde bariz bir etkisi olduğunu görürüz. Şimdi, bunun nasıl olduğuna bakalım.

Arz tarafında, demografik değişkenler çok önemli bir rol oynar. Bu bağlamda, Ricardo, Malthus'un emekçilerin arzının yükselen ücret oranları vasıtası ile birikime uyum sağlayacağı yönündeki nüfus yasasını hevesle kabul etmiştir. Marx da, böyle bir mekanizmanın varlığını reddetmez (*Kapital*, cilt 1, s. 581-643).¹⁰ Ama büyük ihtimalle Malthusçulukla ilgili her şeyden nefret ettiği için, bu fikir üzerinde pek az durur (bkz. Bölüm 6). Bunun yerine (zorla proleterleştirmeye yol açan) ilkel birikim süreçleri,* (kadınlar ve çocukları içerecek şekilde) yedek sanayi ordusunun geri planda kalan kısımlarının harekete geçirilmesi, kırdan kente veya İrlanda gibi kapitalizm öncesi toplumsal formasyonlardan göç ve kapitalizme özgü görelî artık-nüfus üretimi mekanizmaları üzerine yoğunlaşır. Sermayenin doğrudan hareketi ya da devlet faillerinin sermaye adına hareketi (toprak çitleme” vs.), Marx'ın emek gücünün arzını düzenleyen etkenler üzerine yaptığı analizin ana odağını oluşturur. Ve her ne kadar kendisi söylemiş olsa da, biz, kapitalist devletçe uygulanan nüfus ve göç hareketlerinin

10 Morishima ve Catephores (1978, Bölüm 5) Marx'ın kuramındaki nüfus artışı üzerine net bir tez geliştirmeye çalışırlar.

primitive accumulation. Kavramın Almanca'sı, *ursprüngliche Akkumulation* ve bu nedenle orijinal birikim, öncül birikim ya da ilk birikim olarak Türkçe'ye çevrilebilir. Kavramın Almanca'dan İngilizce'ye çevrilme biçimine ilişkin tartışmalardan Harvey haberdar olmakla birlikte, *original accumulation* vb. yerine metinde *primitive accumulation* tamlamasını kullanmayı tercih ettiği için, bu çeviride de *ilkel birikim* kavramı kullanılacak. ç.n.

enclosures.ç.n.

emek gücü arzının sermaye tarafından genel idaresi çerçevesine yerleştiğini kolaylıkla görebiliriz.

Talep tarafında ise, sermaye, yeniden organize olarak, yeniden yapılanarak ve teknolojik değişimler aracılığı ile ihtiyaçlarını düzenleyebilme kabiliyetine sahiptir -ki tabii, tüm bunlar, belli zorluklar ve sıkıntılar ile gerçekleşir. İlaveten, para-sermayenin dünya sahnesindeki hareketliliği, sermayeye - en azından başlangıçta bölgeden bölgeye, ülkeden ülkeye emek gücünün değerinin değişimini etkileyen- değişik demografik durumlara ve çeşitli "tarihsel ve ahlaki" koşullara uyum sağlama kapasitesini sağlar. Bu bağlamda, sermaye birikiminin, üretimin toplumsal ve teknik örgütlenmesinin yeniden yapılanmasına dair daimi yönelimini bir kenara bırakırsak ve sermaye birikiminin, sermayenin bir üretim hattından diğerine ve bir yerden ötekine mütemediyen hareketini içerdiğini de gözetirsek, emek gücüne olan talebin, birikimin ihtiyaçlarını ifade ettiğini görebiliriz.

Bir kez daha, sermaye birikiminin genel ihtiyaçlarının emek gücünün arzı ve talebi üzerinde hegemonik bir etkide bulunma kapasitesi olduğu fikrine geri dönüyoruz. Yani "sermaye, aynı anda iki tarafta birden işler" (*Kapital*, cilt 1, s. 640). Kanımca bu, Marx'ın emek gücünün değerini belirleyen esas etkenler açısından kendini konumlandığı yerdir. Fakat bu duruş, piyasada faaliyet gösteren bütün etkenlerin böyle bir niteliğe sahip olduğu anlamına gelmez. Kıtliklar, sermayenin etkisinin tamamıyla dışında da gelişebilir. Bu tip koşulları açıklamak için de, Marx'ın ücretlerin "değerinden yukarıda" olabileceği ve bu durumda da uzun zaman kalabileceği fikrini ortaya attığını görüyoruz (*Kapital*, cilt 1, s. 613). Marx, bu fikirle, ücret oranlarını oraya buraya savurabilecek *olumsal etkenler* ile genelde sermayenin birikimine eklemlenmiş ve emek gücünün değerini belirleyen *toplumsal olarak gerekli* etkenler arasında ayrımı vurgulamak istiyordu. Bu da, Marx'ın genel stratejisiyle tümüyle uyum içindedir: Marx, değeri, kapitalizmin sınıf ilişkileri içinde somutlanan toplumsal gerekliliğin bir ifadesi olarak görür ve (emek gücünün değeri de dâhil olmak üzere) değerlerin iktisadi hayatın düzenleyici hale gelmeleri için kapitalist üretim biçiminin bir toplumsal formasyonda hegemonik hale gelmesi gerektiğini iddia eder.

ÜCRET ORANI ÜZERİNE GERÇEKLEŞEN SINIF MÜCADELESİ

Toplam toplumsal ürün içinde V ve S'nin görece paylarının (ve bunun neticesinde emek gücünün değerini simgeleyen v'nin) sınıf mücadelesi neticesinde, sermaye ve örgütlü emek arasındaki iktidar ilişkisiyle belirlendiği fikri kulağa gayet Marxçı gelir. Son zamanlarda, bu fikir, kapitalist krize dair bir "kârlılıktadır-daralma" hipotezi olarak ortaya çıkmıştır. Tez aşağı yukarı şu biçimdedir. Emegün başarılı mücadelesi sonucunda (emek ya kıttır

ya da iyi örgütlenmiştir) reel ücretler artar ve kârlar düşer. Sonucunda doğan "kârlılık-daralması" birikimde yavaşlamaya ve nihayetinde stagnasyona yol açar. Sermaye'nin tepkisi (bilerek ya da başka seçenek kalmadığı için; 1973-1974'teki gibi) derin bir resesyon yaratmak olacaktır. Bunun etkisi de emeği disipline etmek, reel ücretleri düşürmek ve kârların, bunun neticesinde birikimin, yeniden ayağa kalkmasıdır. Bazı Marksistler, bu şemayı kıyasıya eleştirir, sıklıkla bunu, saf neo-Ricardoculuk olarak nitelendirirler.¹¹

Burada ortaya konulan meseleler büyük öneme sahiptir. Bu nedenle, özellikle sermaye ve emek arasındaki değişen güç ilişkisinin toplam ürün içinde bu iki grubun görenli oranlarını nasıl etkilediğini ve nominal ve reel ücretler ile (kullanım değerleri bağlamında ele alabileceğimiz) emeğin yaşam standardı üzerine devam eden gündelik mücadelelerin emek gücünün değerini nasıl etkileyebildiğini ele almamız gerekiyor.

Marx değişen ücret büyüklükleri ve kârın birbirini sınırlayacağını en başta teslim eder. Aynı şekilde, bu ikisi arasındaki dengenin "ancak, bir taraftan sermayedarın mütemediyen ücretleri fiziki asgariye, çalışmaya gününü de fiziki azami noktaya çekmeye çalışırken, diğer taraftan, işçinin tam tersi istikamette bastırması sonucunda sermaye ve emek arasında ortaya çıkan biteviye bir mücadele yoluyla sağlandığını da kabul eder. Mesele, savaşan tarafların güçlerine dair bir soruna dönüşüverir (*Wages, Price and Profit*, s. 74)".

Öte yandan, Marx, aynı şekilde, reel ücretlerdeki bir artışın, ancak emeğin üretken gücünde bir değişim olmadığı, sermaye ve çalışan emek gücü miktarında bir genişleme olmadığı ve üretimde artış olmadığı varsayılırsa kâr oranlarında düşüşe yol açacağını iddia eder. Aksi takdirde, birikimin şartlarına ve ivmesine bağlı olarak reel ücretler ve kâr oranları beraber yükselir, düşer ya da ters orantılı hareket edebilir (*Theories of Surplus Value*, kısım 2, s. 408). Marx'a göre reel ücret artışı, ancak "birikimin ilerlemesine mani olmadıkça" mümkündür (*Kapital*, cilt 1, s. 619). O halde önümüzde duran soru şudur: birikimi tehdit ettiği takdirde bile örgütlü işçi sınıfının gücü, reel ücretlerdeki artışı devam ettirebilir mi?

Sosyalizme geçiş başarılı olmadığı sürece, Marx, uzun vadeli bir önerme olarak saydığı böyle bir olasılığı reddeder. Marx'ın bu tutumunun sebebi ni anlamak zor değildir. Bölüşüm üzerine devam eden mücadele piyasada gerçekleşir. Marx için anahtar ilişki üretimdir; artı-değerin kaynağı burada yatar. Emeğin toplam toplumsal üründeki payını sermaye ve emeğin

profits-squeeze ç.n.

11 Glynn ve Sutcliffe (1972) ve Boddy ve Crotty (1975) gözlemlenebilir bir ampirik fenomen olarak "kârların-daralması" üzerine en basit ve doğrudan iki tanımlamayı sunarlarken, Itoh (197Ba) daha kuramsal bir tez ortaya koyar. Birçokları arasından bu tezin en iyi eleştirileri Yaffe (1973) ve Weeks (1979)'in çalışmalarıdır. Özellikle Weeks, bir kuramsal öneri olarak bu tezin çok sert, ve kamıca gayet doğru bir eleştirisini yapar.

piyasadaki katıksız güç ilişkisinin bir sonucu olarak yorumlamak kabul edilemez bir soyutlamadır. Bunun sonucunda, Marx, bölüşümsel paylar üzerindeki sınıf mücadelesini, daha ziyade arz ve talep gibi, denge peşindeki bir aygıt durumuna indirgeyerek ele alır. Örneğin, sınıai döngünün tırmanış safhasında emeğin artan kuvveti ücretleri değerinin üzerine çıkarırken müteakip iktisadi buhran, ücretleri değerinin altına iterek dengeyi kurar. Konum değiştiren güç ilişkileri, emek gücünün değerini yansıtan doğal fiyat etrafında ücret dalgalanmaları yaratır. Ve eğer güçlü emek örgütlenmesinin sayesinde ücretler uzunca bir süre değerinin üzerinde seyrederse, bu, sadece bu durumun birikime mani olmamasından kaynaklanır. Bu yüzden Marx işçileri açıkça “gündelik mücadelelerin işleyişini gözlerinde büyütmemeleri” ve “sermaye ve piyasadaki değişimlerin sonu gelmez tacizlerinden kaynaklanan bu önü alınamaz gerilla savaşına saplanıp kalmamaları” yönünde uyarır. İşçiler “bayraklarına *“Hakkıyla çalışana hakkıyla ücret”* gibi muhafazakâr bir slogan yerine *“Ücret sisteminin ilgası!”* devrimci ilkesini işlemelidirler” der (*Wages, Price and Profit*, s. 78).

Sınıf mücadelesi, bu bağlamda, değişken bir rol oynar. Bir yandan, sermayedarların işçiler üzerinde uygulamak istedikleri kaba kuvvet biçimlerini önlemeye ve işçilerin onurunu kısmen korumaya yardımcı olur. Öte yandan, sınıf mücadelesi, emekçinin yaşam standardını belirleyen kullanım değerleri sepetinin içine neyin girdiğine dair mücadelenin (örneğin, sağlık hizmetleri karşısında askeri savunmanın zorunlu tüketilmesi) temelini oluşturur. İnsani ihtiyaçlar ve kullanım değerlerine odaklanan böylesi mücadeleler, salt birikim hayrına birikim gibi had safhada irrasyonellik üzerine kurulmuş bu sistemin ortadan kaldırılmasını amaçlayan gerçekten devrimci bir hareketin temelini oluşturabilir. Fakat Marx'ın gözünde kapitalizmin sınırları içinde reel ücret üzerine mücadele yalnızca emek gücünün değeri ya da değerine yakın bir miktar üzerinden değiş-tokuşuna imkân sağlar. Bu değere, sınıf mücadelesi *yoluyla* varılabilir, ama bu tip bir durum, hiçbir şart altında, bu değer in sadece sermaye ve emeğin piyasadaki görelî güçlerinin basit bir yansımasından ibaret olduğu anlamına gelmez.

İlginç bir şekilde “kârlarda-daralma” hipotezi, doğru yorumlanırsa, bu sonucu reddetmekten ziyade, destekler. Sermaye ve emek arasında değişen güç dengesi, gerçekten reel ücretleri değiştirirken kâr oranlarını da düşüş ya da yükselme yönünde etkiler. Bu, mübadele mecrasında olmasını kesinlikle beklediğimiz bir durumdur. Lakin bu yükselme veya düşme, yüzeydeki bir hareketin tasviridir ve emek gücünün değerini dokunulmadan bırakır. Reel ücretler birikimle olan denge halinden çıkarlarsa, ücretleri aşağı çekmek üzere dengeleyici güçler, devreye girerler ve, eğer gerekirse, örgütlü emeğin piyasadaki görelî gücünü azaltırlar (bu, ya işsizlikteki

artışla ya da örgütlü emek üzerinde siyasi veya diğer kısıtlamalarla olur).¹² Bu sathi hareketlerin tasviri olarak “kârlarda-daralma” hipotezi bütünüyle anlaşılabilir, hatta itirazsız kabul edilebilir. Fakat, eleştirilerin gösterdiği gibi, bu hipotez kapitalizmin genel hareket yasalarına dair tamamıyla yetersiz bir kavramsallaştırma ve kesinlikle Marx’ın kriz oluşumu kuramının kabul edilemez bir yorumudur. Sınıf mücadelesinin bu halinin, her ne kadar arz ve talep gibi piyasada denge halini sağlamak gibi hayati bir önemi varsa da, emek gücünün altta yatan değerinin belirlenmesi süreciyle ya çok önemsiz bir ilişkisi vardır ya da hiç ilişkisi yoktur.

BİRİKİM SÜRECİ VE EMEK GÜCÜNÜN DEĞERİ

Marx, emek gücünün değerini (fizyolojik geçim ücreti gibi) veya toplam ürünündeki değişken sermayenin payını (sözde “emek fonu” kuramı gibi) değişmez bir şekilde sabitleyen kuramları katıyetle reddeder. Çünkü “sermaye sabit bir büyüklükte değildir, bilakis toplumsal zenginliğin parçası olarak esnek ve daima akış halindedir,” ve emek gücü, “sermayenin esnek güçlerinden” birini oluşturur ve bu nedenle daimi bir akış biçiminde tanımlanmalıdır (*Kapital*, cilt 1, s. 609). Marx, aynı zamanda, bölüşümsel paylar üzerine sınıf mücadelesinin ve arz-talebin piyasayı dengelemede hayati rol oynadıklarını ve yeri geldiğinde bunların reel ücretleri hatırı sayılır bir süre boyunca değerlerinden saptırabileceğini iddia eder. Ama nihai analizde, bunlar, yalnızca, emek gücünün değerini belirleyen daha köklü etkenlerin piyasadaki vasıtaları olarak iş görürler. Peki, o halde, bu “daha köklü etkenler” nelerdir?

Marx’ın bu soruya vereceği genel cevabı kestirmek zor değil. Üretim araçlarının “üretimce belirlenen” öncül bölüşümü, sermayeyi emekten ayırır, ama sonrasında, bölüşüm ilişkileri, “salt belirli tarihsel üretim ilişkilerinin bir ifadesi” olarak anlaşılmalıdır. Dahası, üretim ve bölüşüm “bir bütünlüğün öğelerini, bir birliğe içkin farklılıkları oluşturur,” bu, aynı zamanda, hem mübadeleyi hem de tüketimi içerir (bkz. s. 103-104). Emek gücünün değeri bu bütünlüğün içsel ilişkilerinden soyutlayarak belirlenemez; ayrıca bu bütünlük, birikim hayrına birikim şartının hükmü altındadır. Daha önce belirtmiştik (s. 59-60); Marx, kavramlarını ilişkisel inşa eder. Biz şu anda bu stratejinin belli bir örneği ile karşı karşıyayız. Her zamanki gibi, mesele, bu hayli soyut kavramı somut algılamaya açık hale

12 Tabii ki, önemli nokta, sermaye ve emek arasındaki güç dengesinin birikime ciddi bir tehdit teşkil ettiği bir durumda bu güç dengesinin yeniden tesis edilmesinin gerektiğidir. Bu nedenle, Birleşik Devletler’de 1933 Wagner Yasası’nın amacı, tüketim yetersizliğine dayanan krizi çözmek üzere sendikaların toplu sözleşme haklarının geliştirilmesiydi. Aksi yönde bir örnek olarak, zamanımızın gelişmiş kapitalist ülkelerinde sendika gücünü kırmak için beliren girişimleri alabiliriz- burada ücrete dönük talep (ve o talebi kabul ettirmeye yönelik güç) kronik enflasyonun esas sebebi olarak görülmektedir. Güç dengesindeki böylesi değişkenlikler, ne kendiliğinden olur ne de büyük mücadelelere girişmeden mümkündür. Fakat güç dengesi zamanla değişir ve elimizdeki her kanıt, değişkenliklerin, nicede, birikimin sorunlarına verilen yanıtlar olduğuna inanmayı gerektirir.

getirmektir.

Tezi tümüyle göz önüne serecek bir duruma henüz gelmedik. Ama genel kavramsallaştırma aşağı yukarı şöyledir: Değişken sermaye ve artı-değer arasında, birikim oranı ile üretim ve tüketimin genel yapısıyla ilişkili şekilde belirlenen bir *denge hali bölüşümü** vardır.¹³ Aynı zamanda toplam işgücü için bir denge büyümesi hattı vardır ve bunu, V'ye böldüğümüzde bireysel emek gücünün denge değerini verir. Eğer (sahip olunan kullanım değerlerinin toplamıyla ölçülen) emeğin yaşam standardında genel bir artış varsa ve bu artış emek gücünün değerinin içerdiği "tarihsel ve ahlaki ögenin" bir parçası haline gelirse, bunun sebebi, sermaye birikiminin, yeni ihtiyaçlar üretme gereksinimi veya birikim yasalarının üretilen belirli kullanım değeri biçimlerine kayıtsız hale gelmesidir. Emek gücünün değeri, birikim süreci tarafından düzenlenen ve daimi hareket halindeki bir veri noktası olarak kabul edilmelidir. Emek gücünün değeri, kısaca, *emek gücünün toplumsal olarak gerekli karşılığı* olarak tanımlanabilir; tabii toplumsal olarak gerekli olan, sermayenin süre giden birikimi için gerekli olandır. Toplumsal gereklilik üzerine yapılan bu vurgu önemlidir. Bu vurgu, bize emek gücünün değerine dair bir denge hali perspektifi ile ücretleri bu denge değerinden saptırabilecek sayısız tesadüfi ve olumsal durum arasında ayırım yapma *imkânı* sunar.

Bu sonucun, yalnızca, emekçinin meta mübadelesi yoluyla edinebileceği maddi kullanım değerlerinin miktarına dayanan dar bir yaşam standardı yaklaşımı için geçerli olabileceğini de burada vurgulayalım. Bu yaklaşım, (sağlık hizmetlerini de gece kulüplerini de içerebilecek) her türden kullanım değeri sepetlerini içerebilir ve meta mübadelesinin dışında kalan işçi sınıfının hayatı ve kültürüyle ilgilenmez. Bu iki açıdan da, işçi sınıfı, belli bir otonomiye sahip olabilir ve mücadeleleri ve seçimleri yoluyla kültürünün ve tarihinin büyük kısmını kendisi şekillendirebilir. İşçi sınıfının bunları yapmasının arkasındaki nedeni, işçi sınıfının kendi mevcudiyetini, C-M-C olarak tanımlanan bir dolaşım biçimi vasıtasıyla gerçekleşen *nitelikler* arasındaki bir mübadele sayesinde şekillendiriyor olmasında aramak gerekmektedir.¹⁴

* *equilibrium distribution* ç.n.

13 Marx'ı ellerinde mebzul miktarda neoklasik aletlerle genel denge kuramcısına dönüştürenlerin analizlerinde zorlandıkları nokta burasıdır. Bunların istisnasız hiçbiri, denge ücret oranını belirleyemezler ve bu yüzden ya yaşam standardı ya da denge ücretini dışarıdan belirlenmiş bir faktör olarak almak zorunda kalırlar. Bakınız Maarek (1979), Roemer (1980) ve Morishima ve Catephores (1978, 4. Bölüm).

14 Konu, Marksist sınıf mücadelesi kuramına güçlü bir eleştiri getiren Burawoy (1978) tarafından ele alınır. Burawoy'a göre, işçiler sadece edinebilecekleri kullanım değerleriyle ilgilenirlerse, işyerinde çıkarları maddi ürünlerle beslendikçe kendilerinin sömürülmesine rıza gösterir, hatta ortak olurlar. Sermayedarların değerler, işçilerin de kullanım değerleriyle ilgilendiği gerçeği emek sürecinde, karşılıktanziyade, birliğin temel olduğunu gösterir. Burawoy'ın haklı yanları vardır, fakat bunlar genellikle abartılı şekilde ifade edilmiştir.

Bu mübadelenin sermaye için önemi ise tabii ki tümüyle ayrı bir konudur. Sermayedar bu süreçten artı-değer edinmeye bakar. İlk anda, sanki emeğe ne kadar az giderse sermayeye o kadar çok şey kalırmış gibi görünür. Ama birikim sürecine bütüncül şekilde bakarsak varacağımız ilk sonuç, “işçi sınıfının yeniden üretimi ve kendini idamesinin, sermayenin yeniden üretimi için gerekli koşul olduğu ve olacağı”dır (*Kapital*, cilt 1, s. 572). Sermaye, nitelikli emek gücünü yeniden üretme kapasitesini zedelememek için “zenginliklere olan sınırsız açlığına” gem vurmalıdır. Öte yandan, sermayedarların ürettikleri metalar için yapılan ödemeler halinde, ilk başta ödedikleri meblağı geri aldıklarını da görmekteyiz. Bölüşüm, burada üretim ve tüketim -veya Marx’ın tercih ettiği gibi üretimde değer yaratılması ile mübadelede değer gerçekleştirilmesi- arasında dolayımı sağlayan bir bağlantı işlevini görür. Sermayedar nihayetinde *toplumsal* kullanım değerleri, birilerinin satın almaya gücünün yeteceği, ihtiyacı olacağı veya isteyeceği metalar üretmek zorundadır. Sermayedarın, hem çalışanlarının ücretlerini düşürüp hem de ürettikleri metalar için büyüyen bir piyasanın ortaya çıkmasına dönük bir beklentiye girmesi gerçekçi olmayacaktır.

Bütün bunlar, bizi, mevcut hali ile bölüşümün dar sınırlarının ötesine geçmeye zorlar. Ama bu tam da Marx’ın bizi götürmek istediği yerdir. Marx’ın görmemizi istediği, emek gücünün değerinin ve yeni yaratılmış değerde emeğin payının, artı-değerin üretimi ve gerçekleştirilmesine dair genel sürecin dışında anlaşılamayacağıdır. Bu konuya Üçüncü Bölüm’de geri döneceğiz.

VASIFLI EMEĞİN BASİT EMEĞE İNDİRGENMESİ

Toplam değişken sermaye, tekil işçiler arasında eşit olarak bölünmez. Nasıl bölündüğü çok çeşitli etmenlere bağlıdır: vasıf derecesi, sendikasyonun yaygınlığı, gelenekselleşmiş ödeme biçimleri, yaş ve deneyim, bireysel üretkenlik, (sektörel veya coğrafi) bazı emek piyasalarında görülen görece kıtlıklar vesaire. Kısacası *farklılaşmış şekilde ödüllendirilen heterojen emek güçleri* ile karşı karşıyayız.

Marxçı kuram için bu iki türlü sorun yaratır. Birincisi, ücret farklılıklarının açıklanması gerekliliğidir. İkinci ve burada esas ilgileneceğimiz sorunsa, emek gücünün heterojenliğinin bazı burjuva eleştirmenleri tarafından Marx’ın değer kuramının en zayıf halkası olduğuna dair eleştirileridir.

Marx, metaların mübadele değerlerini, metada vücut bulan toplumsal olarak gerekli emek zamanı ile açıklamıştır (bu kavramsallaştırmanın nasıl yeniden şekillendirilmesi gerektiğini de önümüzdeki bölümde göreceğiz). Marx, bunu yapabilmek için *basit soyut emekten* oluşan bir değer standardı kurar ve burada da kati insan emeğinin yetenek ve diğer yönlerinden kaynaklanan bariz heterojenliğinin tatmin edici bir şekilde basit soyut emek birimlerine indirgenbilmesinin bir yöntemi olduğunu varsayar.

Marx'ın sorun üzerinde kendi çalışması muğlak ve örtüktür. İndirgemenin "üreticilerden habersiz sürüp giden toplumsal bir süreç" tarafından "sürekli bir şekilde gerçekleştirildiğini ... deneyime atıfla" vurgular (*Kapital*, cilt 1, s. 44). Bir dipnotta açıkça "ücretlerden veya emekçinin belirli bir emek zamanı karşılığında aldığı değerden değil, emeğin maddeleştiği metanın değerinden bahsettiğini" belirtir. Bütün bunlar emek gücünün değeri ve değerinin özü olarak toplumsal emek arasındaki ayırım ile tamamıyla uyusmaktadır. Heterojen vasıfların basit emeğe indirgenmesi süreci piyasadaki ücret oranının belirlenmesine dair süreçlerden bağımsız olmalıdır.

Marx, "üreticilerden habersiz sürüp giden toplumsal bir süreç" ile ne anlatmak istediğini açıklama zahmetine girmez. "Deneyim"e yaptığı vurgu, bunun kendiliğinden apaçık olduğunu düşündüğünü gösteriyor. Bu durum, Marx için açık olabilir, fakat eleştirmenleri için hiç de öyle değildir. Eğer Böhm-Bawerk'in (1949) ısrar ettiği gibi, bunu başarabilecek tek toplumsal süreç, bu emek gücünün ürünlerinin piyasada mübadelesiyse, o halde, mübadele ilişkilerinin o ilişkide vücut bulan toplumsal emek tarafından açıklanabileceği ve "indirgemenin standardının esasında mübadele ilişkileri ile belirlendiği çok tavizkâr bir durumla karşı karşıyayız". Görünen o ki, Marx'ın değer kuramında, "köklü ve kaçınılmaz bir döngüsellik" vardır. O zaman, değerlerin, piyasa fiyatlarından bağımsız olarak belirlenemeyeceği ve değerlerden ziyade piyasanın kapitalizmin nasıl işlediğini anlamaya izin vereceği iddia edilebilir. Bunun sonucunda, Marx'ın Böhm-Bawerk'ten Samuelson'a (1957) kadar saldırgan eleştirmenleri, Marxçı değer kuramıyla "ilgisiz bir soyutlama" olarak dalga geçmiş ve savundukları modern fiyat kuramının, Marx'ın kuramından katbekat üstün olduğunu iddia etmişlerdir. Morishima (1973) gibi nispeten daha yakın duran bir eleştirmen bile, indirgemenin ya farklılaşan sömürü oranları ile (bu, artı-değer kuramını ciddi bir biçimde tahrip eder) ya da farklı yeteneklerin ücret oranları aracılığıyla ortak bir ölçüye dönüşümüyle (bu da, değer kuramını hepten ortadan kaldırır) ilgili olduğu sonucuna varmıştır. Böylesine güçlü eleştirilerin karşısında, indirgeme meselesine bir çözüm bulmak şarttır.

Muhtemel bir cevap, vasıflı emeği basit emeğe indirgerken emek gücünün kendi üretim maliyetiyle orantılı olarak değerinden feragat ettiğini varsaymaktır. Bu varsayım, indirgemeyi, mübadele sürecinden bağımsız olarak kurmakta başarılı olamaz ve Böhm-Bawerk'in şikâyet ettiği döngüsellik sorununu da çözmez. Bu yüzden, Rowthorn (1980) ve Roncaglia (1974), indirgemenin mübadeleye atıfta bulunmadan çözüldüğü bir üretim süreci tanımlamaya çalışırlar. Rowthorn'a göre,

Vasıflı emek, şu anda harcanan sıradan emek *artı* mevzubahis emekçinin yeteneklerinde vücut bulan emeğin eşdeğeridir. Bu yeteneklerde vücut bulan emeğin bir kısmının kendisi vasıflıdır ve kendi içinde vasıfsız emek *artı* daha önceki her zaman aralığında üretilmiş vasıflarda vücut bulan

emek olarak ayrıştırılabilir. Bu ayrıştırmayı sınırsız olarak geçmişe doğru taşıyarak vasıflı emeği topyekûn ortadan kaldırabiliriz ve onu, zaman içinde farklı noktalarda harcanmış sıradan emek dizgesiyle değiştirebiliriz... İndirgeme ücret oranlarından bağımsız olarak yapılabilir ve bu analiz Böhm-Bawerk'in döngüsellik eleştirisini geçersiz kılar (Rowthorn, 1980, Bölüm 8).

Bu yaklaşım, çeşitli zorluklardan muzdariptir. Basit emek, hesap birimi olur ve bu sıradan emeğin üretim maliyetinin sistem üzerinde bir etkisi olmadığı varsayılır. Ayrıca, emekçilerin kazandığı vasıflar, sanki onlarınsahip olduğu bir nevi değişmeyen sermayeymiş gibi değerlendirilir. Tortajada'ya (1977) göre, bu durumda, indirgeme, bir beşeri sermaye kuramı kabul edilerek açıklanabilmiştir. Bu varsayım, sınıf sömürüsü meselesini göz önünden kaldırdığı gibi, Marxçı kuramın genel akışının aksine gerçek toplumsal süreçleri kişisel gelişim seviyesine indirger. Tortajada, bu sorunların "Marksist kuramın eleştirilenleri kadar eleştirilere cevap verenlerin de bizzatı indirgeme sorununu ortaya koyuş biçimlerinden" kaynaklandığını söyler. Kısaca, Marksistler sorunun çözümünü burjuva eleştirilenlerin tanımladığı bir alanda aramışlardır, Marx'ın değil. Hatırlayalım, soyut emek, kapitalist üretim biçimini temellendirecek şekilde üretim ve mübadelenin özdeşliğini ifade eden bir süreç vasıtasıyla ortaya çıkar.

Şimdi Marx'ın tezine geri dönelim. Soyut emek,

emek tüm zanaatkâr özelliklerini kaybettiği ölçüde, yani kendi vasfının gittikçe ... anlamsız hale geldiği ve kendi formuyla ilişkisini kaybederek, tümüyle mekanik, tümüyle soyut bir faaliyet haline geldikçe, yeterli ve mutlak bir biçimde ortaya çıkar (*Grundrisse*, s. 297).

Emeğin herhangi bir biçimine olan bu kayıtsızlık, emeğin gerçek türlerinden oluşan ve bu türlerden hiçbirinin artık baskın bir pozisyonda olmadığı son derece ileri aşamada bir bütünlüğün mevcut olduğunu varsayar. Kural olarak, en genel soyutlamalar ancak olabilecek en zengin somutluktaki gelişmelerin ortasında doğar. Bu aşamada tek bir şey, çoğunluğun, her şeyin, paydasıymış gibi görünür. Artık-emek tek bir biçimde ele alınamaz... Farklı emeklere gösterilen kayıtsızlık, bireylerin, bir emek biçiminden diğerine kolaylıkla geçebildikleri bir toplum biçimine tekabül eder. Ve kimin hangi emeğe geçeceği tesadüfidir ve bu nedenle bireyler için bu sorun önemini yitirmiştir... Böyle bir durum burjuva toplumun en modern biçiminin mevcut olduğu Birleşik Devletler'de gelişmiştir... Emek üzerine bu örnek, en soyut kategorilerin bile ... her hâlükârda, haddi zatında tarihsel ilişkilerin ürünü olduklarını ve -bu soyutlamanın kendine has karakteri içerisinde- tüm geçerliliklerini ancak bu ilişkilerle ve bu ilişkilerin içinde taşıdıklarını gösteriyor (*Grundrisse*, s. 104-5; ayrıca bkz. *Results of the Immediate Process of Production*, s. 1033).

Soyut emek, emek gücü sermayedarların rahatlıkla edinebileceği bir meta olduğu müddetçe, değer ölçüsü olur. Birikim süreci, emek gücünün

hızla genişleyen işbölümü koşulları altında farklı işlemlere koşulmasında akışkanlık sahibi olmasını ister. Sermayedar, bu akışkanlığı, şirket içinde işbölümünü düzenleyerek ve de emekçinin bir tür faaliyetten diğerine geçmesi önünde engel kalmayana kadar emek sürecindeki toplumsal ve teknik engelleri azaltarak sağlar. Emekçinin tekeli altına alabildiği vasıflar, sermaye için bir endişe kaynağıdır. Birikime engel teşkil ettikleri sürece ya emekçiler boyun eğdirilmeli ya da emek sürecinin dönüşümü yoluyla ortadan kaldırılmalıdırlar. Tekelleştirilebilen yetenekler anlamsız hale gelir, çünkü kapitalizm onları öyle kılar (*Wages, Price and Profit*, s. 76).

Vasıflı emekten basit emeğe indirgeme salt düşünsel bir yaratıdan çok daha fazlasıdır; emekçiler üzerinde yıkıcı etkileri olan gerçek ve gözlemlenebilir bir süreçtir. Marx bu nedenle zanaatçı kabiliyetlerinin yok edilip yerine "basit emeğin" konulmasına özel bir önem verir. Braverman'ın detaylarıyla gösterdiği gibi, bu, kapitalizmin tarihi boyunca acımasızca süregelen bir süreçtir (örnek olarak, otomobil sanayinin yeteneğe dayalı zanaat üretiminden kitlesel montaj hattı teknolojisine dönüşümünü ve de bunun altında yatan nitelikli emekten basit emeğe indirgenişi alabiliriz).¹⁵

Bu, sermayenin, her yerde indirgeme sürecini bu şekilde bir başarıyla dayatabildiği anlamına gelmez ve Marx, zanaat ve el emeğine dayalı vasıfların tarihinin, sermayenin taarruzuna karşı genellikle güçlü bir direnişi belgelediğin ilk vurgulayanlar arasındadır. İndirgeme sürecinin tarihi de, çatışmalardan azade değildir. Genellikle bir seviyedeki işlemlerin sıradanlaştırılması başka bir seviyede daha nitelikli yeteneklerin yaratılmasını gerektirir. İşin yapısı, giderek daha hiyerarşik bir hal alır ve bu hiyerarşinin tepesindekiler -mühendisler, bilgisayarıcılar, planlayıcılar ve tasarımcılar, vs.- belirli tekelleşmiş yeteneklere sahip olurlar. Bu da, sınıf analizi ve kapitalizm altında emek sürecini anlamaya dair sorunlar doğurur; bu sorunlara Dördüncü Bölüm'de döneceğiz.

O halde, Marx'ın işaret ettiği "toplumsal süreç" in, sermayedarın hegemonik iradesi altında katimeta mübadelesi tarafından hükmedilen belirgin bir kapitalist üretim biçiminden başka bir şey olmadığı sonucuna varıyoruz.¹⁶ Basit soyut emeğe indirgenme, -küçük meta üreticileri, zanaatkârlar, çiftçiler, köleler, vs.'ye dayanan- toplumlarda olamaz. Değerler, toplumsal faaliyetin düzenleyicisi olmaya, ancak belirli türde bir toplumun belirli sınıfsal üretim ve mübadele ilişkileri içinde başlarlar.

Bu sonucun ışığında, Marx'ın eleştirmenlerinin onun tezini çürütme-ye yönelik öne sürdükleri örneğe dönmek öğreticidir. Böhm-Bawerk, değer olarak emeğin, farklı emek güçlerinin ürünlerinin mübadelesiyle

15 Braverman (1974). Braverman'ın tezine yönelik sayısız eleştiri yapılmıştır, buna Dördüncü Bölüm'de geleceğiz.

16 Desai (1979, s. 20): "Bu yüzden, emek değeri orantısı aynı anda hem bir formül hem de tarihsel bir süreçtir. Soyut ve farklılaşmamış emek kategorisinin bir soyutlama değil tarihsel bir eğilim oluşu, bu sebeptir". Ayrıca bakınız Arthur'un (1976) soyut emek kavramı üzerine çalışması.

belirlenen değerden ayırt edilemeyeceğini göstermek için bir heykeltıraşla bir taş kırıcı arasındaki mübadele örneğini vermiştir. Örnek yanlış değildir. Ama Marx'a göre belirli ve bireyselleşmiş emek biçimi, gelişmiş bir mübadeleler bütününde yok olur, hatta tahayyül edilebilir olmaktan çıkar. Daha da ötesi, Böhm-Bawerk'in örneğinde iki emekçi de kendi hesabına çalışmakta iken birinin -heykeltıraşın- özel tekelleşmiş yetenekleri vardır. Marx'ı ilgilendirecek durum, ikisinin de, sermayedar için anıtlar ve yollar gibi metalleri üretmek için çalıştığı ve ikisinin farklı üretkenlikte olsalar bile tekelleşmiş yeteneklere sahip olmadığı durumdur. Böhm-Bawerk, bu durumu, kapitalist üretim ilişkilerinden tümüyle soyutlamıştır ve bu nedenle de, Marx'ın geçerli bir eleştirisi olmanın çok uzağındadır. Böhm-Bawerk'in keşfettiğini zannettiği döngüsel düşünce, indirgeme sorununu, emek sürecinin yeniden şekillendiren ve meta mübadelesini genelleştiren gerçek toplumsal süreçlerden koparmasından kaynaklanan bir sonuçtur. Bu geniş bağlamına oturtulduğunda indirgeme sorunu önemsizleşir. Bu durumda da, iki ön plana çıkan meseleyle baş başa kalırız. İlk, mevcut ücret farklılıklarını, bu farklılıkların, toplumsal emeğin değerinin özü haline gelme biçimiyle zorunlu bir ilişkisinin olmadığını kavrayarak açıklayabilmemiz gerekmektedir. İkincisi, kapitalizmdeki emek sürecinin yeniden örgütlenmesinin, kişilerin kendileri için tekelleştirebildikleri vasıfları ne derecede ortada kaldırdığını ve bu sayede değer kuramının temeli olan indirgemeyi gerçekleştirdiğini incelemeliyiz. İkinci soru, Marxçı sisteme dair ciddi kuramsal itirazları beraberinde getirdiği için bu soruyu Dördüncü Bölüm'de ele alacağız.

ARTI-DEĞERİN BÖLÜŞÜMÜ VE DEĞERLERİN ÜRETİM FİYATLARINA DÖNÜŞÜMÜ

Marx, eserinin "en iyi taraflarından" birinin, "artı-değerin kâr, faiz, toprak rantı vs. gibi belirli biçimlerinden bağımsız olarak ele alınması" olduğunu düşünüyordu (*Selected Correspondence* (Engels ile), s.192). Artı-değer kuramı, kârın kaynağını, üretim sürecinin sınırları içinde ücretli emeğe dair toplumsal ilişki bağlamında emeğin sömürülmesiyle açıklar. Bölüşüm kuramı, artı-değerin kâra dönüşümünü ele almalıdır. Marx böylesi bir adıma büyük önem veriyordu. Marx'a göre, "günümüze kadar", "ekonomi politik ... ya kendini artı-değer ve kâr arasındaki farklılardan ve onların oranlarından zorla soyutladı ve böylelikle değer belirlenimini bir temel olarak alabildi; ya da değer belirlenimini hepten terk etti, bununla birlikte bilimsel bir yaklaşım olma iddiasını tamamıyla bıraktı". *Kapital*'in üçüncü cildinde (s. 168) ise, Marx, artı-değer ve kâr arasındaki "içkin bağ ilk defa burada açığa çıkarıldı" demektedir. Bu cüretkâr bir iddiadır ve bu nedenle, bu iddia derin ve uzun bir tartışmanın odağında olmasaydı bile, iddiayı burada ele almak gerekecekti.

Marx'ın artı-değer ve kâr arasındaki ilişkiye dair iddiası genel hatlarıyla şudur: Artı-değer sermaye ve emek arasındaki sınıf ilişkisi sayesinde üretim sürecinden kaynaklanır, ama tekil sermayedarlar arasında rekabetin kurallarına göre bölüştürülür.

Artı-değerin farklı sektörlerde kapitalist üreticiler arasında nasıl bölüştüğünü ele alırken, Marx, metallerin kendi değerlerinde mübadeleye giremediğini gösterir ki bu, *Kapital*'in ilk iki cildinde varsaydığı bir durumdur. Metalar, "üretim fiyatlarından" mübadeleye girmelidir. Burada, kafa karıştırmaya olası bir sorunu ele almalıyız. Üretim fiyatları değerler cinsinden ölçülür ve piyasada gerçekleşen fiyatlarla karıştırılmamalıdır. Marx halen toplumsal olarak gerekli emek zamanına bir ölçü aracı olarak sahip çıkmaktadır. Marx'ın burada gösterdiği ise metaların artık kendilerinin de vücut bulan toplumsal olarak gerekli emek zamanı üzerinden mübadele edilmedikleridir.

Marx'ın tezini takip etmek için, öncelikle bazı basit tanımları ve denklemleri açıklamalıyız. Mamul bir ürünü üretmek için harcanan zaman dilimine, 'üretim dönemi' denir. Metada vücut bulan değeri gerçekleştirmek için geçen zamana ise 'dolaşım zamanı' denir. Sermayenin 'devir zamanı' belirli bir sermayenin değerinin üretim ve mübadeleyle gerçekleştirildiği zaman, yani üretim süresi ile dolaşım süresinin toplamıdır. 'Tüketilen sermaye' tek bir üretim süresinde harcanan hammadde ve üretim araçlarının toplam değeridir. Sabit sermaye, üretim süresinde tamamıyla işe koşulsuz bile bütünüyle harcanmadığı için, bir üretim süresinde tüketilen sermaye 'kullanılan sermayeden' daha az ya da ona eşit olabilir. Biz, ne göstermeye çalıştığımıza bağlı olarak, 'değişmeyen sermayeyi', yani c 'yi, ya tüketilen sermaye ya da kullanılan sermaye olarak ele alabiliriz. 'Değişken sermaye', yani v , bir üretim süresinde harcanan emek gücünün değeridir. 'Artı-değer oranı' (ya da 'sömürü oranı') da artı-değerin değişken sermayeye oranıdır: yani s/v . 'Sermayenin değer kompozisyonu' c/v ile tanımlanır." 'Kâr oranı', yani p ise, $s/(c+v)$ dir ve aşağıdaki denklem ile ifade edilebilir:

$$p = \frac{s/v}{(c/v)+1}$$

Bütün bu ölçülerin *değerlerle* ifade edildiğini okura hatırlatalım.

Biz, burada, kâr oranlarının bütün sanayi sektörlerinde eşitlendiği rekabetçi bir süreç varsayıyoruz. Bu takdirde, mübadele oranları, sermayenin

* *production period* (üretim dönemi), *circulation time* (dolaşım zamanı), *turnover time* (devir zamanı), *capital consumed* (tüketilen sermaye), *capital employed* (kullanılan sermaye). ç.n.

** *Value composition of capital*. Bu metinde, *sermayenin değer, organik, teknik kompozisyonu* yerine *sermayenin değer, organik, teknik bileşimi* de kullanılabilir. Her ne kadar genel olarak ikinci ifadeyi kullanmak daha yerinde olsa da, çeviride, *bileşim* sözcüğü farklı yerlerde kullanıldığından dolayı, olası bir muğlaklık riskini asgariye indirmek için *kompozisyon* kelimesini tercih etmek durumunda kaldım. ç.n.

değer kompozisyonundaki farklılıklardan etkilenmektedir. Şu örneğe bakalarsak: Bir ekonomide iki sanayi vardır. İlki 80 birim değişmeyen sermaye (80c) ve 20 birim değişken sermaye (20v) kullanarak 20 birim artı-değer (20s) yaratır. İkincisinde de sırasıyla rakamlar, 20c, 80v ve 80s'dir. İki sanayide yatırılan sermaye, tümüyle aynıdır. Biz, bunlara, 'üretim maliyetleri' diyoruz, yani $c+v$. Sömürü oranı, yani s/v de, ikisinde de aynıdır. Aynı zamanda eşit bir üretim süresi varsayıyoruz. Ama (yüksek değer kompozisyonu olan) ilk sanayi sektöründe kâr oranı yüzde 20 iken (düşük değer kompozisyonu olan) ikincisinde kâr oranı yüzde 80'dir. Kâr oranı eşitlenmez.

Her iki sanayinin eşit ağırlıkta olduğunu ve ortalama kâr oranınının, p, her ikisi için de yüzde 50 olduğunu varsayalım. Kâr oranınının eşitlenmesine dair etki, iki metanın mübadele oranlarını değiştirecektir. Her iki meta, $c+v+p$ oranıyla mübadeleye girecektir, $c+v+s$ oranıyla değil. Bu ölçülerden ilkinde, 'üretim fiyatı' denir. Üretim fiyatı, bir kere daha altını çizelim, değerlerle ölçülür, parasal fiyatlarla değil. Rekabet koşulları içinde, metaların, değerleri üzerinden değil de, üretim fiyatları üzerinden mübadeleye katılmasını bekleriz.

Benzer bir tezi, farklı devir zamanlarına sahip sermayeler üzerinden de öne sürebiliriz. Marx bunu doğrudan yapmamıştır ama biz, yine de, devir zamanınının mübadele oranlarını biçimlendirmekteki önemini vurgulayalım. Sermayedar, ortalama bir zaman zarfında, kârla (örneğin sermayenin yıllık getirisi) ilgilendiği için, (benzer değer kompozisyonları ve sömürü oranları varsayımıyla hareket edersek) bir yılda daha fazla devinen sermaye, yılda tek devir yapan sermayeden çok daha yüksek getiri oranı kazandıracaktır. Sermaye ve emek, düşük devirli sektörlerden daha yüksek devirli sektörlerle hareket etme eğilimindedir. Bu da, yıllık getiri oranı eşitlenene dek sürer. Görelî fiyatlar etkilenecektir ve, buradan hareketle, metaların neden değerlerine göre mübadeleye girmediklerini bir kez daha anlayabiliriz.

Genel bölüşümsel etki de, kolaylıkla ifade edilebilir. Her sermayedar, toplam artı-değer yekûnuna kullandığı emek gücü nispetinde katkıda bulunur ve de bu toplam artı-değerden toplam sermayesi nispetinde pay alır. Marx, nüktedanlıkla, buna, "sermayedar komünizmi" der; "her sermayedardan toplam emek gücüne göre ve her sermayedara toplam yatırımı kadar" (*Selected Correspondence* (Engels ile), s. 206). Bu, daha derinine inerek, düşük değer kompozisyonuna ("emek-yoğun" sektörler) veya yüksek devir zamanına sahip sanayi sektörlerinin kâr yoluyla aldıklarından daha çok artı-değer ürettikleri anlamına gelir; tam aksi de, yüksek değer kompozisyonuna (sözde "sermaye-yoğun" sektörler) veya düşük devir zamanına sahip sektörler için geçerlidir. Bu önemli bir sonuçtur. Emperyalizmin

bazı hatalı Marksist okumalarına da zemin hazırlamıştır: Düşük değer kompozisyonuna sahip sanayinin hâkim olduğu ülkeler, artı-değerlerini yüksek değer kompozisyonuna sahip ülkelere bırakacaklardır.¹⁷

O halde, bütün bu tartışma nerden kaynaklanıyor? Marx'ın kendi ısrarlı iddiaları ve Engels'in ikinci ve üçüncü ciltlerin önsözlerindeki provokatif yorumları, dikkatlerin Marxçı kuramın bizatihi anahtar bir özelliğine odaklanmasını sağladı: Artı-değerle kâr arasındaki ilişki. Maalesef, Marx'ın önerdiği çözüm ya hatalıdır ya da eksiktir. Burjuva eleştiriler, temel bir hata olarak gördükleri şeyin üzerine atladılar ve onu Marxçı üretim ve bölüşüm kuramının bütününü çürütmek için kullandılar. Ve bütün bunları yaparken bölüşümün, Marx'ın onu yerinden ettiği kaideye, yani kendilerinin hak ettiği yere tekrar yerleştirilmesi gerektiğinde ısrar ettiler. Şu varsayılan "hata"nın doğasına bir kere daha bakalım.¹⁸

Marx kâr oranları rekabetle eşitlendiği zaman üretim fiyatlarının nasıl şekilleneceğini göstermek için değişen değer kompozisyonlarına sahip beş sanayi sektörüne ait bir tablo hazırlar (*Kapital*, cilt 3, 9. Bölüm). Açıklamayı kolaylaştırmak için, sermayedarların metaları değerinde alıp üretim fiyatlarına göre sattıklarını varsayar. Aynı zamanda, ortalama kâr oranının bilindiğini ve bunun da her beş sektöre eşit bir ağırlık vererek ve artı-değer üretiminin toplam sermayeye oranının ortalamasını alarak baştan hesaplanabileceğini varsayar.

İki sorunu hemen görebiliriz. Metalar, üretim fiyatlarına göre mübadeleye giriyorsa bu çıktılar için olduğu kadar girdiler için de geçerlidir. Sermayedarlar, girdileri üretim fiyatında satın alırlar, Marx'ın şemalarında gösterdiği gibi değerlerine göre almazlar. Marx bunun farkındaydı,

17 Emmanuel (1972); Emmanuel hatalıdır, çünkü dönüşüm meselesine uygun çözümler ortaya konulduğunda bu çözümler, düşük değer kompozisyonuna sahip sektörlerden yüksek değer kompozisyonuna sahip sektörlerle bir değer transferinin mutlak doğru olmadığını gösterir. [Arghiri Emmanuel, bu eserinde, uluslararası ticaret neticesinde *değer aktarımı* olup olamayacağı sorusunu işlemiştir. Yani ticaret yapan iki ülkede ortak üretim faaliyet gösteren şirketlerin ve bu iki ülkeye yayılmış tedarik zincirlerinin olmadığını düşünelim. Bu iki ülke, birbirinden tümüyle kopuk üretim süreçlerine sahip olsunlar ve bu birbirinden kopuk üretim süreçleri ile üretilen ürünleri birbirlerine satsınlar. Bu iki ülke arasında gerçekleşen ticaret neticesinde (düşük sermaye kompozisyonuna sahip olandan yüksek olana doğru) bir değer aktarımı olabilir mi? Emmanuel, bu tip bir değer aktarımının olabileceğini ve olduğunu iddia etmiştir. Bu aktarım sürecine de *eşitsiz mübadele* (unequal exchange) demiştir: Bence, Harvey, Emmanuel konusunda haksızlık ediyor olabilir; çünkü Emmanuel, kuramını genel bir mübadele sistemi için değil, uluslararası ticarete özgü koşullara sahip bir mübadele sistemi için geliştirmiştir. Yani önemli ve gerçekçi bir önkabulle işe başlar: üretim faktörlerinin hareketlisi olmasına rağmen kârların eşitlendiği bir mübadele sistemi. Kısacası, Emmanuel'in modellemesi, Harvey'in tartışması ile çok ilintili olmayabilir. Kaldı ki Emmanuel'in kaygısı, en yoksul ülkelerde bile ücretlerin sınıf mücadelesi ile en zengin ülkelerde olanlar seviyesine çekilebileceğini göstermekti. Bu nedenle, Emmanuel'in tezini, dönemin değer kompozisyonu fetişizmine düşen Ernest Mandel gibi önemli düşünürlere de bir cevap olarak düşünebiliriz. ç.n.]

18 Dönüşüm meselesi, üzerine çok geniş bir yazın vardır. Baumol (1974), Desai (1979), Laibman (1973-4), Gerstein (1976), Howard ve King (1975), Morishima (1973), Samuelson (1971) ve Shaikh (1978), bize farklı açılardan iyi çalışmalar sunar. Tartışmanın erken tarihi Dostaler'in (1978a) mükemmel çalışmasında ele alınmıştır.

ama "şu andaki analizi[n]in bu noktanın daha yakından incelenmesini gerektir[mediği]" görüşündeydi (*Kapital*, cilt 3, s. 164-5). İkincisi, sermaye düşük değerliden yüksek değerli kompozisyonlarına doğru yeniden bölüşülürken toplam artı-değer çıktısı değişir ve bu da, kâr oranlarını etkiler. Açıkçası, Marx'ın geliştirdiği dönüşüm işlemi eksiktir. En iyi ihtimalle bir kestirmedir. Fakat Marx, bunun bir kestirme olduğunu söylememiştir; Engels de önsözünde Marx'ın sorunun kesin çözümünü bulduğunu muzafferane -ve eleştirmenleri sonsuza dek susturacak- bir şekilde ilan ederek işleri içinden çıkılmaz bir hale getirmiştir.

Böhm-Bawerk (1949) de, Marx'ın işlemindeki hatalara işaret etti, bunları temel hatalar olarak ele aldı ve etkili bir biçimde Marxçı çerçevenin bütününe aşağıladı. Marx'ın dönüşüm meselesine getirdiği çözüm, eleştirmenleri susturmaktan ziyade, onlara kendisine karşı kullanmak için haddinden fazla mühimmat sağladı.

Marx'ın hatasını düzeltmek için öngörülen matematiksel denemeler de, dönüşüm meselesine şu anki halini verdi. Von Bortkiewicz 1907'de matematiksel bir çözüm öneren ilk kişi oldu. Eşzamanlı denklem yaklaşımı kullanarak dönüşüm meselesini belirli ve kati tanımlanmış koşullar içinde çözenin mümkün olduğunu gösterdi. Bu noktadan sonra mesele, çözümün koşullarını tanımlama ve meşrulaştırma uğraşına dönüştü.

Formel seviyedeki matematiksel sorun, temelde, eşzamanlı denklem yaklaşımı içinde eğer denklemin bir çözümü olacaksa, değer yapısı ve üretim fiyatı yapısı arasında bir sabit bulundurmak gerektiği için ortaya çıkar. Marx, kendisi üretim fiyatlarının toplamının değerler toplamına, toplam artı-değerin de toplam kâr yekûnuna eşit olması gerektiğini savunduğu için, sıklıkla bu ikisini bir sabit olarak kullanmıştır. Fakat buradaki sorun, verili matematik denklem içinde, eşzamanlı olarak bu iki koşulu varsaymanın mümkün olmamasıdır. Sonuçta, her biri farklı sabit koşullar kullanan bir yığın farklı matematiksel çözüm önerisi ortaya çıkmıştır.¹⁹

Bu durum, Samuelson'un (1971), bir sabiti diğerine tercih etmek için mantıklı bir sebep bulunmadığı için Marx'ın değerlerden üretim fiyatlarına dönüşüm çözümünün hiçbir şekilde gerçek bir matematiksel dönüşüm olmadığını, sadece bir takım rakamların silinip diğerleriyle değiştirildiği bir süreç olduğunu iddia etmesine olanak sağladı. *Kapital*'in üçüncü ciltindeki üretim fiyatı analizinin, birinci ciltte öne sürülen değer kuramıyla zorunlu olarak herhangi bir mantıksal ilişkisi yoktu. Bu yüzden, değer kuramı ya metafizik üzerine bir deneme ya da üçüncü ciltteki daha önemli fiyat kuramına giden yolda "ilintisiz bir kestirme"dir. Ve Marx'dan beri fiyat kuramı zaten baştan aşağı değiştiği için, -özellikle çağdaş neoklasik kuramın temelinde yatan marjinalist "devrim" sayesinde- Marx, fiyat kuramına olan

19 Sweezy (1968) Bortkiewicz çözümünü anlatır, Laibman (1973-4) da farklı matematiksel çözümleri incelemiştir.

katkıları göz önüne alınırsa tarih kitaplarında yerini “sıradan bir post-Rikardocu” olarak almalıdır. Bu yaklaşım, Samuelson’ın Marxçı hayaletle mücadelesinde takındığı tavrın özünü oluşturur.

Samuelson’a verilen tepkilerden biri, onun matematiksel katkılarını kabullenip, bunun ötesinde kendisinin “mükemmel bir matematiksel iktisatçı” olabileceğini, fakat buna rağmen “felaket bir ekonomi politikçi” olduğunu söylemektir. Bu nedenle Laibman (1973-4), sömürü oranını sabit olarak alır; çünkü sınıf mücadelesi ile sermaye ve emek arasındaki toplumsal gerginlik kapitalist üretim biçiminin nitel sembolleridir. Bu yaklaşım her ne kadar doğru olsa da, kapitalist ekonomideki ücretler ve kârlar arasındaki dengenin salt sınıf mücadelesiyle belirlendiğini ima eder. Biz bu önermeyi daha önce reddetmiştik. Böyle bir önerme, Samuelson’un itirazlarının ötesine geçebilmek için çok yüksek bir bedel ödemeyi gerektirir.

İkinci savunma hattı ise, dönüşüm meselesini tarihsel bir mesele olarak ele almaktan geçer. Bu yoruma göre, metalar, basit meta mübadelesinin koşulları altında, sermayenin kurallarına tabi olmayan bağımsız üreticiler arasında, tabii ki değerlerinde mübadeleye katılmıştır. Kapitalist üretim ilişkilerinin yükselişe geçmesiyle birlikte, değer ilişkileri, üretim fiyatları altında önce bozulmuş ve nihayetinde derinlere gömülmüştür. Bu yorum, Marx’ın “metaların kendi değerlerinde mübadelesi belirli bir kapitalist gelişim seviyesi gerektiren üretim fiyatları ile gerçekleşen mübadeleden çok daha az gelişmiş bir bağlamı gerektirir” iddiası ile de belli bir geçerlilik kazanmaktadır. Bu nedenle “sadece kuramsal olarak değil, tarihsel olarak da metaların değerini üretim fiyatlarına kıyasla *öncül* bir konumda görmek son derece doğru”dur (*Kapital*, cilt 3, s. 177). Engels, bu bağlamda, “Marx’ın üçüncü cildin üzerinden bir kere daha geçebilme fırsatı olsaydı, kuşkusuz bu kısmı mühim ölçüde genişletirdi” der (*Kapital*, cilt 3, s. 896). Sonuçta, Engels, bu fikri, Marx için incelemeye koyuldu ve üçüncü cildin ekinde dönüşüm meselesini tarihsel düzlemde uzun uzun ele aldı. O zamandan beri Engels’inkinden daha sınırlı çok sayıda yaklaşım, R.L. Meek gibi yazarlar tarafından (1977, 7. Bölüm) ortaya atıldı.

Bu tarihsel yaklaşım her ne kadar mantıksal bir ikilemi çözmek amacıyla tarihe başvurduğu için Marxçı görünse de iki sorun ile boğuşmaktadır. Öncelikle, bu yaklaşım, daha önceden öne sürdüğümüz teze, yani kapitalist üretim ilişkilerinin mevcut olmadığı bir durumda, değer tümüyle oluşamayacağı tezine taban tabana zıttır. Bu yaklaşım, değer kuramı ve artı-değer üretme kapasitesi arasında içkin bir ilişki olduğu fikrine de ters düşer. Ayrıca, Morishima ve Catephores’in detaylıca ortaya koyduğu üzere, Marx’ın genel yaklaşımına göre, kendisinin incelediği şey, “emek-değer kuramında aradığı, kapitalizmin gelişiminin kalıtımsal olarak çıkarsanabileceği soyut bir kapitalist öncesi dönem [analizi] değil, kapitalist iktisadi

ilişkilerin temelini inebilmesine yardımcı olacak kuramsal araçlardır". Bu sebeple, dönüşüm meselesine dönük tarihsel yaklaşımlar, daha ılımlı ve nitelikli hallerinde bile, reddedilmelidir.²⁰

Meseleyi çözmek için ne sınıf mücadelesine ne de tarihe başvurabileceğimize göre, dönüşümü kapitalizmin toplumsal ilişkilerine neşter vurmaya yarayan "statik, zamansallıktan kopuk, analitik bir aygıt" olarak ele almamız gerekiyor. Meseleyle uğraşmak için mantıklı bir matematiksel teknik bulmak zorundayız. Geç gelse de, Shaikh (1978) benzer yönlemsel eğilimlerle Marx'ın kullandığı ve tasarladığı yinelemeli çözüm tekniğini önerir: Yani her bir yinelemede girdi maliyetleri ve kâr oranlarının dengedeki üretim fiyatları belirlenene kadar ayarlanmalıdır. Bu görüşe göre, Marx, bu dizgedeki sadece ilk hesabı yapmıştı ve geri kalanıyla ilgilenmemişti; çünkü doğru matematiksel çözüme varmayı, önemli toplumsal sonuçlara varmak kadar mühim görmemişti. Morishima (1973), alışıldık matematik yeteneğiyle, eğer dönüşüm süreci bir Markov süreci' olarak ele alınırsa, eşzamanlı denklemler olarak ele alındıkları takdirde ortaya çıkan sorunların çoğunun ortadan kalkacağını gösterir; üretim fiyatları toplamı ve değerlerin toplamının eşitliği ile artı-değer ve toplam kârın eşitliği, tam da Marx'ın iddia ettiği gibi, mutlu mesut birlikte varolabilir. Morishima'ya göre esas ilginç olanı, Marx'ın son derece sınırlı matematik tekniği ve meselenin kendine has zorluğuna rağmen sonuca bu kadar yaklaşmış olmasıdır.²¹

Aslında dönüşüm meselesi üzerine birçok ilginç fikir, Marksist olmayan cenahtan kaynaklanır. Baumol (1974) ve Morishima (1973) meseleye dair birçok olumlu ve alakalı fikir ortaya atarlar. Örneğin, Baumol, haklı olarak, Marx'ın temel amacının bir bölüşüm kuramı kurmak olduğunu ve değerlerden üretim fiyatlarına asıl dönüşümün, onun için, bir yan mesele olduğunu söyler.²² Benzer şekilde Morishima da, Marx'ın matematiksel kesinlikten ziyade toplumsal bir çerçeve edinme çabasında olduğunu savunur; bu açıdan Marx yapmak istediğini başarmıştır.

Pekiye Marx'ın peşine düştüğü bu toplumsal anlam nedir? Marx, dönüşümün etkisini görece artı-değerin kapitalist temellükünün yarattığı etki ile kıyaslayarak, kendi ulaştığı sonuçları kuvvetle ortaya koyar:

Görelî artı-değerin gelişmesiyle emeğin emek sürecindeki üretken gücü...emekten sermayeye taşınmış görünür. Sermaye bu sayede gayet mistik bir varlık haline gelir, sonuçta emeğin tüm toplumsal üretken

20 Morishima ve Catephores (1978), Marx'ın neden böyle bir tarihsel yaklaşımı reddedeceğine dair detaylı, ve kanımca son derece doğru tezler sağlar.

Markov süreci, mevcut durumun geçmiş ve gelecekteki olasılık dağılımlarını belirlediği ve bu nedenle olasılık dağılımlarının öngörülemediği bir rastlantı haline verilen isimdir. ç.n.

21 Morishima (1973), Shaikh (1978) ve Desai (1979) burada yardımcı olurlar.

22 Baumol (1974) Marx'ın dönüşümle ne yapmaya çalıştığını en iyi kavrayan olarak görünmektedir ve derinlemesine bir okumayı hak eder. Dostaler (1978b) benzer bir çalışma sunar ve burada benimsediğimiz değer kuramına yakın bir çerçeve içinde sorunu çözmeye çalışır.

gücü kendi sayesinde değil, sermayeden ötürüymüş, sermayenin rahmin-den doğmuş gibi görünür.

Bütün bunlar giderek artı-değerin gerçek doğasını görünmez kılar, böylelikle sermayenin gerçek mekanizmasını da. Yine de ... değerlerin üretim fiyatlarına dönüşümüyle daha fazlası başarılmıştır... Burada karmaşık bir toplumsal süreç devreye girer: metallerin göreceli ortalama [üretim] fiyatlarını değerlerden, farklı alanlardaki üretimin ortalama kârlarını da ... belirli sermayeler tarafından işçinin sömürülmesinden ayıran, sermayenin eşitleme süreci. Sadece zahiren değil, esasen de metallerin ortalama [üretim] fiyatları, değerlerinden farklıdır, böylece kendilerinde gerçekleşmiş olan emekten de farklıdır ve belirli bir sermayenin ortalama kârı da sermayenin çalıştırdığı emekçilerden çıkardığı artı-değerden farklıdır... Normal ortalama kârların kendisi sermayeye için ve sömürüden azade görünmektedir (*Kapital*, cilt 3, s. 827-9).

Kârın kaynağının emek gücünün sömürsünde olduğu artık kendinden menkul bir iddia değildir. Kârın kaynağı, hem sermayedarın hem de emekçinin gözüne görünmez olur. "Kâr biçimini aldıktan sonra, artı-değer, kökenini inkâr eder, özelliklerini yitirir ve artık tanınmaz hale gelir" Bu da, "rekabetle körleşmiş ve olguları anlamaktan aciz sermayedarın, bu sürecin içsel özünü ve iç yapısını kavramasını engelleyen bariz bir yetersizliğe" yol açar (*Kapital*, cilt 3, s. 167-8). Sermayenin kuramcıları da bu karmaşanın üzerinde düşündüklerinde rekabet olgusunun gizlediği sırları anlamakta benzer şekilde aciz kalmışlardır. Ve işte bu sırlar, Marx'ın "ilk defa" tamamıyla ve tüm gücüyle açığa çıkardığını iddia ettiği şeydir.

Marx'ın tezinde, değerlerin üretim fiyatlarına dönüşümünden doğan fetişizm, çok önemli bir rol oynar. Bu dönüşüm, kârın artı-değer olarak kaynağını gizlerken açık ve seçik bir ideoloji ve mazeret işlevi üstlenir. Böylesi bir giz sermaye için tehlikeler barındırır, çünkü kapitalist sınıfın yeniden üretimi artı-değerin biteviye yaratılmasına ve yeniden yaratılmasına bağlıdır. Sermayedarlar kendi yarattıkları bu fetişizmin derinliğine erişebilselerdi bile, bu sorun eğilimini çözmekte aciz kalırlardı. Rekabet, sermayedarları ister istemez toplumsal emeğin tahsisini ve üretim sürecini kâr oranlarını eşitleyecek şekilde düzenlemeye zorlar. Marx, bize, bu süreç ile toplumdaki toplam artı-değer çıktısının azami seviyeye çekilmesi arasında zorunlu bir ilişki olmadığını göstermektedir. Bu durum, toplumsal emeğin sistematik olarak yanlış tahsisinin ve emek sürecinde örgütlenmeye karşı sistematik önyargının, kapitalizmi döngüsel krizlere sürükleyebilmesindeki maddi temelini oluşturur. Rekabet, zorunlu olarak, tekil sermayedarları kendi toplumsal yeniden üretimlerinin temelini tehdit edecek şekilde davranmaya iter. Tekil sermayedarlar bu şekilde davranırlar çünkü piyasa güçlerinin mantığı onları artı-değer üretiminin doğrudan gereksinimleri yerine üretim fiyatlarına göre hareket etmeye iter. Bu, dönüşüm meselesi

üzerine yapılan çalışmaların ortaya çıkardığı belirleyici tespittir. Bu bulgunun acı mantıksal sonuçlarını ilerleyen bölümlerde takip edeceğiz.

FAİZ, RANT VE TİCARET SERMAYESİNİN KÂRI

İndirgeme ve dönüşüm meselelerine dair tartışmaların gürültü patırtısına bakarsak Marx'ın bölüşüm kuramının diğer kısımlarının çok az tartışma yaratmış olması şaşırtıcıdır. Bu kısmen, Marx'ın rant ve faiz kuramlarının yarattığı karmaşık durum ve Marksistler'in Marx'ın geride bıraktığı bu karmaşayı düzeltmemeleri ile açıklanabilir.

Bölüşümün diğer boyutları daha sonraki bölümlerde inceleneceği için, bu aşamada Marx'ın yönelimi ve bu yönelimin nedenleri üzerinde birkaç yorumumu paylaşmakla yetineceğim. Hatırlayacağımız üzere, artı-değer kuramı, bölüşüm kuramından bağımsız şekilde ve emeği sermayeden ayıran tüm bölüşüm düzenlemelerinin en temel olanlarından ayrık bir şekilde kendi ayakları üzerinde durmaktadır. Artı-değer, rekabete dair toplumsal süreç vasıtasıyla kâra dönüştürülür. Kâr, bunun üzerine, tüccar sermayeye gelen kâr, para-sermayeye gelen faiz, toprağa gelen rant ve işletme kârı olarak farklı bileşenlere ayrıştırılır. Her bölüşüm kuramının görevi, artı-değerin bu bölüşümünün toplumsal gerekliliğini ve bu bölüşümü mümkün kılan toplumsal süreçleri açıklamaktır.

Sunumun artı-değer üretiminden bölüşüme doğru devam etme biçimi, bizi, bölüşümün, üretimi anlamak için bir önemi olmadığı yönünde yanlış bir anlamaya sevk etmemelidir. Marx, üretimin 'içinde bulunan bölüşümden' bağımsız düşünülemediğini iddia ettiği için, rant ve faizin üretim koşulları olarak önemli roller oynadığına dair gayet somut olasılığı dikkate almalıyız.

Gerçekten de, daha sonra göstermeye çalışacağımız üzere, sabit sermaye oluşumu –ve özeldde mamur çevredeki fiziki altyapıların yaratımı- bölüşümü düzenleyen toplumsal süreçlerden bağımsız anlaşılabilir. Bölüşüm ilişkileri, bu nedenle, üretimin koşullarını etkiler. Marx da, zaten bunu reddetmez. Fakat diğer taraftan, ne kadar önemli olsalar da, bu ilişkiler artı-değerin kökenini açıklayamazlar.

Marx, sermaye dolaşımının genel sürecini inceleyerek, bölüşüm ilişkilerini yöneten temel mantığa dair bir bakış açısı geliştirmiştir. Değerin genişleme sürecini* bir metamorfozlar dizgisinden –ya da mevcut durumdaki değişimlerden- geçme hali olarak ortaya koymuştur. Buna en basit şekliyle, paranın daha fazla para kazandırmak için dolaşıma sokulduğu bir süreç olarak bakmak mümkündür. Para, piyasada satılacak olan metalara üretim vasıtasıyla dönüştürülecek emek gücünü ve üretim araçlarını satın almak için kullanılır:

* *the process of expansion of value ç.n.*

$$M-C \left(\frac{LP}{MP} \right) \dots P \dots C'-M' \text{ (vs.)}$$

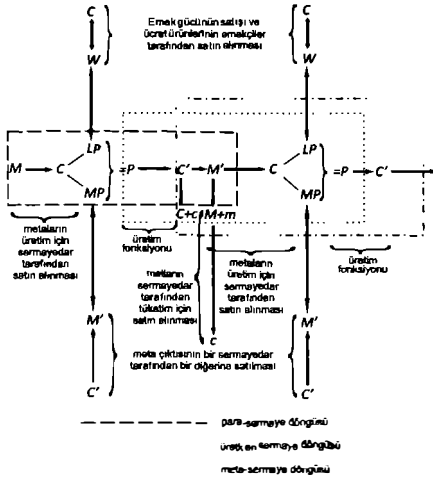
Sürecin sonundaki para, başlangıçtakinden fazladır ve üretilen değer in değeri de başlangıçta girdi olarak kullanılan metaların değerinden büyüktür. M-C ve C'-M' aşamaları alım ve satım yolu ile meydana getirilen dönüşümler iken P, yani üretim süreci, ürün de ki maddi dönüşümü ve toplumsal olarak gerekli emeğin oluşumunu içermektedir.

Para ile başlayan ve para (artı kâr) ile biten dolaşım süreci, sermaye dolaşımının paradigmatik biçimidir. Fakat dolaşımı asla sonlanmayan bir süreç olarak ele aldığımızda, bu sürecin farklı şekillerde parçalarına ayrılabilceğini görürüz. Bu süreci üretim eylemi ile ya da meta halindeki sermaye ile başlatabilir ve bitirebiliriz. Sermaye dolaşımının genel özelliklerine bakmak için üç farklı pencere yaratabiliriz (bkz. Şekil 2.1). Her pencereden baktığımızda farklı bir şey görürüz. Marx, neler görebileceğimizi *Kapital*'in ikinci cildinin açılış bölümlerinde tarif etmiştir.

Para-sermayenin dolaşımını yönlendiren koşul ve kaygıların *üretken sermayeye* bağlı sermayeyi yönetenlerden gayet farklı olduklarını ve her iki sermaye biçiminin *meta-sermayenin* dolaşımını düzenleyenlerden farklı olduğunu görebiliriz. Sonuçta, elbette, sermayenin dolaşımı ile bir bütün olarak ilgilenmekteyiz, fakat Marx'a göre bunu, dolaşımın içindeki farklılaşmaları incelemeden anlamamız mümkün değildir.

Bu farklılaşmalar, sermayenin bir durumdan bir diğerine dönüşümüne eklenmiş sorunlarla birlikte, işlevde ihtisaslaşmalara da yol açarlar. Örneğin, tüccar sermayedarlar, sermayenin meta formuna dair özel sorumluluklar yüklenir ve metaların paraya dönüşümünde ihtisaslaşırlar. Paranın dolaşımı da benzer şekilde, bir kez sermaye halindeki paranın genel kullanımının kontrolünü ellerine aldılar mı faiz elde etmeye başlayan *para sermayedarları* haline gelen banker ve finansörlerin özel yeteneklerine ihtiyaç duyar. Bu da, üretken sermayedar için, geriye sadece artı-değer in üretimi üzerindeki hâkimiyetini bırakır.

Şekil 2.1

Şekil 2.1 Sermayenin Dolaşımı (Desai 1979, s. 33'den alıntıdır)

Farklı sermaye döngülerinin* parçalarına ayrılması, artı-değer üretimi ve bu değerın bölüşümü arasındaki ilişkileri düzenleyen bazı gerekli koşulları ortaya koymamıza izin verir. Fakat aynı analiz, kapitalizm içinde yaygınlaşmak zorunda olan bölüşüme dair düzenlemeleri belirleyen yeterli koşulları açığa çıkarmaz. Bu yeterli koşulları daha sonraki bölümlerde ele alacağız. Şu an için, Marx'ın açığa çıkardığı bölüşüme dair kategorilerin basit bir tanımı ile yetinmek zorundayız.

TİCARET SERMAYESİ

Sermaye meta formunda tutulduğu zaman, *meta-sermaye* olarak var olur. Fakat sermaye, ancak devrim halindeki değer olduğu müddetçe sermaye olarak kalacağı için, eğer sermaye özelliğini koruyacaksa, meta-sermayenin para-sermayeye sürekli bir şekilde dönüşümü bir zorunluluktur. Bu dönüşümün hızı ve verimliliği sermayedar için büyük öneme sahiptir. Dolaşım zamanı (yani sermayenin meta formunu kazandığı süre) devir zamanını ve bu şekilde kâr oranını etkileyecektir. Dönüşüm, üretilen artı-değerden zorunlu eksilmelere denk gelen belli başlı bazı maliyetleri içerecektir; bir metanın pazarlanması, değeri gerçekleştirir fakat değer yaratmaz. Dolaşım zamanını azaltmak ve dolaşım ile ilgili zorunlu giderlerde tasarruf sağlamak üretimle uğraşan sermayedar için önemlidir; çünkü elinde kalan

* *Circuits of capital*. *Circuit* kavramı, Alaattin Bilgi çevirisinde (2003) *devre*, Mehmet Selik ve Nail Satılğan çevirisinde (2011) ise *döngü* olarak Türkçe'ye çevrilmiş. Kavramın aslı *Kreislauf* olduğu için *döngü*, kavramı, hem şeklen hem de içerikçe daha iyi karşılamakta. İngilizce'deki *circuit* sözcüğü de rahatlıkla *döngü* olarak çevrilebilir. Bu nedenle, bu çeviride *circuit [of capital]* kavramı [sermaye] *döngü[sü]* olarak kullanıldı. ç.n.

artı-değer her iki şekilde de artacaktır. Bu da, ticaret sermayesi için bir fırsat sağlar. Tüccar, üretilen artı-değerin bir kısmı karşılığında pazarlamaya dair tüm maliyetleri ve sorumluluğu üstlenir. Kâr oranının eşitlenmesi ile birlikte, tüccar, üreticinin ortaya koyduğu sermayenin üstüne konan ile eşit bir kâr oranını kazanmak zorundadır. Kapitalist üretici için tüm bunların avantajı, elbette (ölçek ekonofnisi, işlevlerde ihtisaslaşma vb. ile) devir zamanında bir kısalma ve dolaşım maliyetlerinde sağlanan tasarruftur.

Değere dair terimlerle ifade edilirse, bu durum, üreticilerin, metaları değerinden satacak olan tüccarlara o metaları değerinin altında satmaları anlamına gelir. Fark, tüccarın zorunlu giderleri ile sermayesinin üstüne konan kârı kapsayan artı-değerin temellükü sürecidir. Bu da, ticaret sermayesini artı-değer üretimi ile garip bir ilişki içine sokar. İlişki, tüccar yaratmadığı bir değere el koyduğu için, bir taraftan asalakçadır. Diğer taraftan, ticaret sermayesi, sermayenin devrine devinim kazandırarak ve dolaşımın zorunlu giderlerini azaltarak üretici tarafından gerçekleştirilen artı-değeri genişletir.

PARA-SERMAYE VE FAİZ

Sermaye, para biçimini aldığı ve *para-sermaye* haline geldiği zaman, hiçbir özel kullanım değeri olmayan bir kullanım değeri olarak sermayenin en katıksız biçimini sergiler. Elbette buradaki paradoks, sermayenin, sermaye olarak bu halini, kâr arayışı içinde dolaşıma sokulmadan korumasına *imkân* olmamasıdır. Kapitalist üretim biçimi içindeki normal dolaşım süreci, metaların üretimi vasıtasıyla artı-değerin yaratımı için para-sermayenin kullanımını içerir. Bu da, para-sermayenin *kullanım değerinin*, daha sonra ilk olarak ortaya konulmuş paradan daha büyük bir değer üretmek için kullanılacak olan emek gücü ve üretim araçlarını yönetebileceği anlamına gelir. O zaman, artı-değer üretme kapasitesi, para-sermayenin bir gücü olarak ortaya çıkar. Sonuçta, para-sermaye diğerleri gibi bir meta haline gelir. Bir kullanım değerine ve mübadele değerine sahiptir. Bu kullanım değeri de, faiz oranıdır.

Marx'ın gözlemlediği üzere, 'faiz-getiren sermaye, eksiksiz bir *kendi kendini yaratan fetiştir*' [yani] para kazandıran para[dır] ve bu formu ta-kınmışken kendi kökenlerine dair hiçbir ipucu taşımamaktadır' (*Theories of Surplus Value*, kısım 3, s. 455). 'Sermayeyi değer bağımsız bir kaynağı, değer yaratan bir kaynak olarak sunma isteği içinde olan kaba iktisatçı[ya göre], bu form elbette büyük bir nimettir, [çünkü] bu forma bakarak kârın kökenini görmek artık imkânsızdır'.

Sonuç, para-sermayenin getirdiği faizin, Marx'ın 'işletme karı' olarak adlandırdığı şeyden, yani metaların fiili üretimi ile uğraşıldığında elde edilen getiriden ayrık hale gelmesidir. Bu ayrıklaşma, tekil sermayedarların

ellerinde para olduğu zaman, bu parayı faiz kazandıran para-sermaye olarak dolaşıma sokmak ile dolaşıma doğrudan meta üretimi ile sokmak arasında bir tercihlerinin olmasından kaynaklanır. Bu tercih, belli bir yere kadar, üretim organizasyonuna bağımlıdır, çünkü fabrika ve makine gibi üretime dair büyük öğelerin alımı ya para istifleme ya da diğer türlü son derece eşitsiz gelececek bir yatırım sürecini dengeli hale getirecek olan kapitalist bir tasarruf ve borç alma sistemini gerektirir.

Kredi sistemi ve para-sermayenin getirdiği faizin detayları ile Dokuzuncu ve Onuncu Bölümler'de ilgileneceğiz. Burada göstermeye çalıştığımız şey, sermayenin parasal ve üretken formları arasındaki farkın neticede para-sermayenin getirdiği faiz ve işletme kârı arasındaki ayrışmayayol açacağıdır. Bu farklılaşma, en nihayetinde para sermayedarları ve üretken girişimciler arasındaki bir bölünme bünyesinde açığa çıkacak olan iki farklı form içinde artığın pay edilmesi anlamına gelir. Her ne kadar, her ikisi de artı-değerin genişletilmesi yönünde ortak bir çıkarı paylaşsalar da, iş üretilen artı-değerin paylaşılmasına geldi mi bunun nasıl gerçekleşeceği konusunda her zaman mutabık kalmazlar.

TOPRAĞIN GETİRDİĞİ RANT

Rantın doğasını daha sonraki bir bölümde daha detaylı şekilde tartışacağımız için, burada konuyu sadece en kaba şekliyle ele alacağız. İlk bakışta, burada betimlediğimiz hali ile sermaye dolaşımı içinde rantın hiç bir mantıki gerekçesi yok gibi gözükmektedir. Toprak sahiplerinin toprağın özel mülkiyeti ile sahip olduğu tekel gücü, bir artı-değer biçimi olarak rantın temelidir. Fakat toprak, genel olarak üretimin vazgeçilmez bir parçası olmasa idi, bu imtiyazın sağladığı gücün içi boşalırdı. Toprak, kendisini üretim sürecinin dahili bir parçası kılacak şekilde temizlenip, düzeltilip kullanıldığı oranda tarımda bir üretim aracı haline gelir.

Sermaye dolaşımı ise, toprak mülkiyeti biçimini almış bir engelle karşılaşır. Toprak sahibi, toprağın üretimin bir parçası ya da aracı olarak kullanımını karşılığında, artı-değerin bir kısmına el koyabilir, yani bir haraç alabilir. Bu engelin görünürlüğü, toprak sahiplerinin sınıfsal gücü gibi, tarihsel koşullara dayanmaktadır. Fakat rant formundaki artığın bir kısmına el koyabilme gücünün mevcut olduğu her durumda, bu güç, üretim sürecinin kalbine ister istemez nüfuz eden ve üretim sürecinin organizasyonu ve formunu koşullandıran belli toplumsal ilişki kalıplarını yansıtır.

TARİHSEL BAKIŞ AÇISIYLA BÖLÜŞÜM İLİŞKİLERİ VE SINIF İLİŞKİLERİ

Toprak üzerindeki toprak mülkiyetinden kaynaklanan tekel gücüne dayalı olan rantın bir istisna olarak kalması şartı ile, artı-değerin para-sermayeye eklenen faiz, üretken sermayeye eklenen kâr (işletme kârı) ve ticaret

sermayesine eklenen kâr olarak parçalara ayrılma süreci, üç sermaye dönüşümünde ve sermayenin dolaşım sürecinde alabileceği üç temel form içinde zımnen mevcuttur. Fakat burada ele aldığımız konu sadece sermayenin dolaşımı ve bu dolaşımın içerdiği bölüşüm arasındaki mantıki ilişki değildir.

Örneğin, Marx, tüm bu sermaye biçimlerinin, yani ticaret sermayesi, para-sermaye ve toprağın getirdiği rantın her birinin modern anlamdaki endüstriyel sermayenin⁴ ortaya çıkışından çok öncelerine uzanan tarihsel bir kökeni olduğunu vurgulamaktadır. Bu nedenle, bu farklı ve bağımsız olarak belli bir güce sahip sermaye biçimlerini, katışıksız bir kapitalist üretim biçimi içinde bir araya getiren tarihsel dönüşüm sürecini ele almak zorundayız. Bu farklı sermaye biçimleri, artı değerın ücretli emek tarafından üretiminin hâkimiyeti altındaki bir dolaşım sürecine *boyun eğdirilmelidirler*. Bu tarihsel sürecin biçimi ve gerçekleşme şekli bu nedenle dikkatimizi yoğunlaştırmamız gereken bir konudur.

Her biri artı-değerin kökenini gizleyen bu artı-değeri gasp etme biçimleri, hem öncülleri oldukları hem de sürdürdükleri toplumsal ilişkiler bağlamında da ele alınmalıdır. Sonuçta, kapitalist üretim biçimi içinde yaygınlaşan sınıf ilişkilerine dair bakış açımızda değişiklikler yapmamız gerekecektir. Her ne kadar, hem artı-değere el koyan sermayedarlar hem de artı-değeri üreten sermayedarlar, genel olarak kapitalist toplumda burjuvazinin temelinde yatan bir çıkar dayanışmasına dayalı bir cemaat oluştursalar da, burjuvazi içinde ya sınıfın 'fraksiyonları' ya da otonom sınıflar olarak yorumlanabilecek farklılaşmalar da mevcuttur. Tümünü kendi para-sermayesinin getirdiği faize bağlı yaşayan bir rantıye 'sınıfını', artı-değer üretimini organize eden sanayici sermayedarları, metaları dolaşıma sokan tüccar sermayedarlar ya da toprağın getirdiği rant ile yaşayan toprak sahibi sınıf ile karıştırmamak gerekir. Sınıf, fraksiyon ya da katman kelimelelerinden hangisini kullanacağımız şu aşamada çok büyük bir fark yaratmıyor. Buradaki kilit nokta, farklı bölüşüm biçimlerine eklenmek zorunda olan toplumsal ilişkileri ve sonuçta burjuvazi içinde hâkim olmak zorunda olan özdeşlik ve farklılaşmayı teşhis etmektir. Çünkü genel bir kategori olarak ücretler ve kârlar arasındaki farkı nasıl sermayedarlar ve emekçiler arasındaki bir sınıf ilişkisi dışında ele alamıyorsak, her ne kadar konuyu kaba şekilde ele alanlar, para ve toprağın sihirli biçimde faiz ve rantı *ürettiği* fikri içinde gizlemeye çalışsalar da, bölüşüm ilişkileri de doğası gereği toplumsaldır. Bunu bir kez gördük mü, her ne kadar bu bölüşüm ilişkileri üretime dahil olsalar ve üretimi şekillendirse de, bölüşümün sırlarını ortaya çıkacak olanın üretim sürecine dair bir inceleme olduğu sonucuna varabiliriz. Başka şekilde bir yol izlemek, fetişlerle dolu bir görünümün dünyasına kurban düşmeye ve '[bu dünyanın] dış görünüşünün altındaki ... öze ve iç yapıya' nüfuz etme konusunda başarısızlığa uğramaya yol açar.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÜRETİM VE TÜKETİM, ARZ VE TALEP VE ARTI-DEĞERİN GERÇEKLEŞMESİ

Üretim ve tüketim arasında ve arz ve talep arasında bir çeşit denge ya da eşitlik olması gerektiği düşüncesi gayet masum gözükmektedir. Genel bir meta mübadelesi sistemi içinde piyasanın temel rolü, talep ve arzı eşitlemek ve bu şekilde üretim ve tüketim arasındaki zorunlu ilişkiye ulaşmak olarak ortaya çıkar. Fakat yine de talep ve arz arasındaki ve üretim ve tüketim arasındaki ilişki, ekonomi politığın tarihinde yoğun ve kimi zaman dehşet veren bir çarpışmanın merkezine oturmuştur. Tartışmanın şiddetinin anlaşılır nedenleri vardır, çünkü tarafların kaybedeceği çok şey bulunur. Bu aşamada, sadece doğrudan konjonktür dalgalarına* ve kapitalizmin kısa ya da uzun erimli istikrarına yönelik yorumlarla karşılaşmayız, aynı zamanda kapitalist üretim biçiminin nihai sürdürülebilirliğine dair bir tartışmanın da tam içine düşeriz.

Marx'ın zamanında bu tartışmanın temel konusu arzın zorunlu olarak kendi talebini yaratacağı önermesi üzerine idi: Genelde adlandırıldığı şekliyle Say Yasası'nın birbirlerinden nüanslarla ayrılmış birçok yorumu vardı.¹ Bunlardan en basiti, (toprak, emek ve sermayeden müteşekkil) üretim faktörlerinin tedarikçiklerine ödenen ücret, kâr ve kira biçiminde verilen gelirlerin bu faktörlerle üretilen ürünlerin toplam fiyatına eşit olması gerektiğini vurgular. Bu saptama da, 'verili bir çıktının üretimi sırasında elde edilen gelir, o çıktının değerine eşittir' demektir ve çıktı 'arzındaki' her artış, o çıktı için bir talep yaratmak için gerekli olan bir gelir artışı anlamına gelir. Bu da, genel olarak, 'arzın kendi talebini yaratması'na dair sonucu beraberinde getirir. Bu yasanın doğal bir sonucu, genel bir fazla üretim ya da 'genel bir fazlalığın' olamayacağı ve krizlerin ya (savaşlar, devrimler, hasatta yaygın terslikler vb. gibi) 'dışsal şokların' ya da üretimdeki geçici oranlılıkların bir sonucu olduğudur. Buna göre, bir sanayide ya da coğrafi

* Bu çeviride, *business cycle* tamlamasına karşılık *konjonktür dalgası* tamlaması kullanıldı. Yaygın olarak Türkçe'de kullanılan bir başka tabir, *iş çevrimi*'dir. ç.n.

1 Bu bölümde, Sowell'in (1972) Say Yasası'na dair mükemmel çalışmasını yoğun şekilde kullandım.

bölgede fazla üretim gerçekleşebilir, fakat bu başka bir yerde gerçekleşen az üretim demektir. Sermaye ve emeğin transferleri, sistemi dengeleyebilirler. Say Yasası genel bir fazlalığı imkânsız kılar.

Klasik ekonomi politik, Say Yasası'nın geçerliliği hakkında bölünmüş idi. Ricardo, James Mill, John Stuart Mill ve zamanın saygıdeğer iktisatçılarının çoğu bu yasanın yorumlarından herhangi birini kabul etti. Malthus ve Sismondi gibi 'genel fazlalık kuramcıları', kapitalizmin periyodik krizlerine dair açıklamalar sundular, fakat kendi muhaliflerinin entelektüel ünlerine erişemediler. Malthus'un görüşüne göre, genel bir fazlalığın ana nedeni üretime yönelik etkin talepteki noksanlık idi. Tüketme isteğinin yoğunluğu (ki Malthus, buna dair, tüketici faydası kuramının ilkel bir biçimini sunmuştu), birikimi devam ettiren temel nedeni oluşturmaktaydı. Ricardo'nun insan isteklerinin sınırsız olduğu ve tutumluluk ve tasarrufun birikimin ana nedeni olduğu fikrine karşı, Malthus tüketime dair yetersiz kalan istekliliği ve 'belli bir limitin ötesine çıkarılan tasarrufun kârı yok etmesi' sorununu ön plana çıkardı.

Marx, Say Yasası'nı 'acıacak bir zırva' ve 'çocukça bir gevezelik' olarak nitelendirdi ve genel olarak takdir ettiği Ricardo'nun da 'Say Yasası'nın bir çeşidini kabul eden 'berbat safsatasına' derin bir eleştirelilikle yaklaştı. Ricardo, Marx'ın belirttiği üzere, 'Say'ın sermayedarın kullanım değerini doğrudan tüketim için ürettiğine dair basmakalıp varsayımına başvurmuş... [ve] metanın paraya dönüştürülmesi gerektiği gerçeğini de gözden kaçırmıştı' (*Theories of Surplus Value*, kısım 2, s. 468). Ricardocular, 'çelişki karşısında', talep ile arz arasında ve üretim ile tüketim arasındaki 'özdeşlik fikrine' sıkı sıkıya bağlı kaldılar. Bu nedenle, genel fazla üretim krizleri gerçekleştiğinde, 'eğer üretim ders kitaplarına göre yapılsaydı, krizler asla olmazdı' gibisinden bir fikirde ısrar ettiler (*Theories of Surplus Value*, kısım 2, s. 500).

Marx, analizini 'çocukça zayıf, ıvır zıvır ve anlamsız' bulduğu ve ekonomi politik üzerine ana çalışmasını 'acizlik içinde komik bir çaba' olarak gördüğü Malthus'u da benzer biçimde eleştirir (*Theories of Surplus Value*, kısım 2, p. 53). Marx'ın Malthus'a yönelttiği oklara, Malthus'un 'genel fazlalık' tartışmasındaki pozisyonundan daha çok, 'İngiltere'deki genel duruma, "Devlet ve Kiliseye", paralı askerlere, vergi toplayıcılara, borsa spekülâtörlerine, mübaşirlere, papazlara ve ev hizmetçilerine' dair getirdiği açıklamalar neden olmuştur. 'Genel fazlalık' kuramı bağlamında ise, Malthus 'burjuva üretiminin çelişkilerinin işçi sınıfının yoksulluğunun gerekli olduğunu kanıtlamak' ve 'ürettikleri metalar için yeterli talebi yaratmak için iyi beslenen bir Kilise ve Devlet hiyerarşisinin gerekli olduğunu sermayedarlara' (s. 57) göstermek için ortaya çıkarmış olsa bile, bu çelişkileri gizlemeye çalışmadığı için, Marx Malthus'a hakkını teslim

etmiştir. Marx, Sismondi'ye ise daha büyük bir sempati beslemiştir. Marx'a göre, Sismondi, 'sürekli üretici güçleri geliştirmek için ... kendi içkin yasaları tarafından zorlanan' kapitalist bir sistem içindeki 'temel çelişkiyi, her ne kadar kabaca da olsa, sanki üretim dar ve kısıtlanmış bir toplumsal temel üzerinde gerçekleşmiyormuşçasına da olsa doğru şekilde yakalamıştır'. Sismondi, 'krizlerin tesadüfi olmaktan ziyade ..., en derin ve en gizli nedenlerini oluşturan içkin çelişkilerin -büyük ölçekte ve belirli zamanlarda gerçekleşen- kaçınılmaz patlamaları olduğunu neticede görebilmiştir' (s. 56, 84). Maalesef, Marx, *Theories of Surplus Value*'sunda 'onun görüşlerinin bir eleştirisi, ancak bu kitabı bitirdikten sonra ele alacağım sermayenin gerçek hareketi (rekabet ve kredi) ile ilgili çalışmamın bir parçasını oluşturacak' (s. 53) diyerek Sismondi hakkında daha fazla bir şey söylememiştir.

Marx projesini bitirmediği için, yazılarında tamamlanmış ve bütünlüklü bir kriz kuramı bulamıyoruz. Aynı şekilde, 'genel fazlalık' kuramının hangi kısımlarını kabul etmeye hazırlandığını da tam olarak bilmiyoruz. Marx'ın Say Yasası üzerine eleştirel yorumları ile üretim ve tüketim ilişkileri üzerine olan dağınık yorumları, bazı Marksistler'in, Marx'ı, arz ve proletarya yığını tarafından gerçekleştirilen etkin talep arasındaki dengesizliği birikimin önündeki temel engel ve periyodik ve yinelenen krizlerin kaynağı olarak gören bir 'eksik tüketimci' olarak yorumlamalarına yol açmıştır. Bu, örneğin, Paul Sweezy'nin görüşüdür². Ve Marx'ın kendisi de 'tüm gerçek krizlerin en temeldeki nedeni her zaman için, sanki toplumun mutlak tüketim kapasitesi tek kısıtıymışçasına kapitalist üretimin üretici güçleri sürekli geliştirme güdüsüne zıt şekilde, kitlelerin yoksulluğu ve kısıtlanmış tüketimidir' dememiş midir? (*Kapital*, cilt 3, s. 484)

Diğer taraftan, Rosa Luxemburg'un tümüyle farklı bir şikâyeti vardır.** Marx'ın *Kapital*'in ikinci cildindeki toplumsal yeniden üretim analizi, sermaye birikiminin sonsuza kadar ve limitsiz şekilde devam edebileceğini gösterir gibidir. Ve bu, Marx'ı Ricardo'nun Say Yasası versiyonu ile aynı pozisyona koymuş gibi gözükmektedir; yani bir ülkede kullanılabilirlecekten daha fazla sermaye ortaya çıkamaz, çünkü toplam talebin tek limiti üretimin kendisi tarafından dayatılır.

Marx, hem Marksistler hem de Marksist olmayanlar tarafından benzer

* Genel fazlalık kuramları, arzın talepten fazla olduğu durumlarda ortaya çıkan krizleri açıklamaya çalışırlar. Örneğin, Thomas Malthus, bu tip fazlalıkların, arz ve talep arasında zamansal bir çakışmanın olmadığı durumlarda ortaya çıkacağını iddia etmiştir. Genel olarak burjuva kuramcıları, Say Yasası'nın ruhuna bağlı kalmışlar ve arz ile talebin birbirine süreç içinde denk gelmesi gerektiği iddiasını kanıtlayacak çözümler önermişlerdir. Bu tartışma, Jean Charles Leonard de Sismondi gibi erken dönem kuramcılarının konjonktür dalgalanmalarına ilişkin kuramlar geliştirmelerinin önünü açmıştır. ç.n.

² Sweezy (1968); eksik tüketim kuramlarının eleştirel bir tarihi için bkz. Bleaney'in çalışması (1976).

** Sayfa 156'da Rosa Luxemburg'un birikim kuramına ilişkin dipnota bakınız. ç.n.

biçimde, diğer şeylerin yanında, bir eksik tüketimci, bir denge büyümesi kuramcısı veya uzun erimli seküler durağanlık eğiliminin kuramcısı olarak değişik şekillerde tanıtılmıştır.³ Toplam çıktı seviyesinin gelişigüzel seçilmediğine ve müteakip dönemler boyunca hem çıktının hem gelirin yeniden üretimi ve genişlemesini sağlayan genel gelir dağılımı ile çıktı arasında bir denge noktası olduğuna dair Sismondi'nin fikirlerine yönelik Marx'ın açıkça ortada olan sempatisi, bazı burjuva iktisatçıları Marx'ı Keynes'in öncülü olarak görmeye itmiştir. Keynes'in kendisi, bir taraftan Malthus'a dayanıp Sismondi'yi göz ardı ederken, açık şekilde Marx'ı yetersiz etkin talep meselesini canlı tutan kuramcılarla yanyana koymuştur. Keynes'in Say Yasası'na yönelik Ricardo ve John Stuart Mill'den neoklasik iktisatçılara devredilmiş eleştirileri, Marx'ın kadar keskindir. Bu saldırı, çoklukla da aynı zemine oturur. Ve Keynes'in *General Theory of Employment, Interest and Money* adlı eserinde ortaya koyduğu aynı sonuçların çoğuna bağımsız şekilde ulaşan Polonyalı iktisatçı Kalecki'nin de ilginç şekilde Marxçı kuramın içindeki sağlam köklerden yola çıktığını not etmeliyiz.

Fakat Marxçı ve Keynesçi kuram arasındaki ilişkileri açığa çıkarmak o kadar da kolay değildir. Metodoloji, felsefe ve siyasi iktisadadaki açık farklılıklar bir yana, Keynes'in kendisi kısa erimli olgular ve hükümetin uygulayabileceği istikrar politikaları ile çok daha ilgili olmuşken, Marx, tarihsel değişimin motoru olarak kapitalizmin uzun erimli dinamikleri ve içkin mantığı ile ilgilenmiştir. Fakat Keynesçi kuram uzun erimde ele alındığında, Marxçı kuramın bazı yönleri ile paralellikler göstermeye başlarken, Marxçı faiz, sabit sermaye oluşumu ve konjonktür dalgaları kuramı da -ne kadar zayıf şekilde ortaya konmuş olsalar da-, Keynesçi kuram ile faydalı şekilde kıyaslanabilirler. Biz de, bir taraftan, hızlı şekilde gelişen ve içlerinde bir hayli karşılıklı etkileşim içeren bu iki kuramla uğraşmaktayız. Marx'ı Keynesçi bir gözlükten tetkik etmek, Keynesçi kuramı Marxçı kuramın 'özel bir durumu' olarak görmek kadar kolaydır.⁴

Marx, modern büyüme kuramının öncüsü olarak da ele alınmıştır. Gelişim sırasını takip etmek bu aşamada ilginç olacaktır. Bir Sovyet iktisatçısı olan Feldman, 1920'lerde, *Kapital*'in ikinci cildindeki (Luxemburg'ü son derece rahatsız etmiş olan) toplumsal yeniden üretim modelleri üzerinde çalışmıştır. Neticede, bazı açılardan yıllar sonra Harrod ve Domar tarafından ulaşılacak olan sonuçları öngören bir iktisadi büyüme 'modelini' ortaya koymuştur.* Harrod-Domar büyüme modeli üretime dair Ricardocu

3 Osadchaya (1974), Marx'ın tezlerinin farklılıklar tarafından nasıl benimsendiğine dair ilginç bir yaklaşım geliştirmiştir.

4 Keynes (1936), Marx'a sadece gelişigüzel bir atıfta bulunmuştur, fakat Kalecki (1971) ve Robinson (1967, 1968) çok daha doğrudan etkilenmişlerdir. Keynesçi ve Marxçı düşünce arasındaki ilişkiye dair, bkz. Dumenil (1977), Fine (1980), Mattick (1969) ve Tsuru (1968).

* Harrod-Domar modeli, konjonktür dalgalarının seyrini anlamak için 1940'larda ortaya atılmış bir kuramdır. Bir ekonominin 'dengeli büyümesini' garanti altına alan piyasaya içkin bir

vurgu ile talebe dair Keynesçi vurgu arasında bir orta yol aramıştır. Feldman'a olan borcunu açıkça ifade eden Domar, amacının, 'sermaye birikiminin mevcut yatırım, kâr oranları ve gelir ve istihdam seviyesi üzerindeki etkilerinin' izini sürerek Marx ve Keynes tarafından açıkta bırakılmış ikilemleri çözmek olduğunu vurgulamıştır. Aynı şekilde, Domar, 'ne kadar belirsiz şekilde tanımlansa da, ulaşıldığı taktirde, azalan kâr oranlarına, yatırım olanaklarında kıtlığa, kronik işsizliğe ve benzer felaketlere yol açmayacak bir gelir büyüme oranının var olduğunu...ve şu anda değerlendirildiğimiz kadarıyla bu büyüme oranının bizim fiziki *imkânlarımızın* ötesinde olmadığını' göstermeye çalışmıştır. Bu dengeli büyüme olasılığı, yani dinamik bir denge pratikte otomatik bir başarı demek değildir ve, bu nedenle, Harrod ve Domar'ın her ikisi de, Marx'ın yaptığı gibi, denge kavramını kapitalizmin kronik istikrarsızlığını anlamının temeli olarak kullanmışlardır.⁵

Tüm bunları, Marx'ın üretim ve tüketim arasındaki ilişkiye dair analizinin farklı yorumların etkisi altında kaldığını ve bu nedenle bu analizin zamanın birçok farklı ve çoğu zaman uyumsuz burjuva kuramı için bir öncül olarak görülebileceğini göstermek için özetledim. Marx'ın formülasyonları, Marx'ın üretim ve tüketim ilişkilerine dair kendi yazılarının hangi yönlerinin önem sırasında öne çıktığına bağlı olarak bir hayli farklı yönlerle giden Luxemburg, Bauer, Bukharin, Grossman ve Sweezy'nin çalışmaları ile birlikte, Marxçı gelenek içinde de benzer biçimde farklı yorumlar üretmiştir.⁶

Peki Marx tam olarak bu konularla ilgili ne söylemiştir? Eğer bu sorunun basit bir cevabı olsaydı, anlaşmazlığın da bir temeli kalmazdı. Ama en azından Marx'ın kendi pozisyonunu neden açıkça ortaya koymadığını makul bir kesinlikle açıklığa kavuşturabiliriz. 'Burjuva üretiminin tüm çelişkilerinin kolektif olarak patlakverdiği' dünya piyasasındaki krizler, ancak rekabet, kredi sistemi, devlet vb.'nin eksiksiz bir incelemesinden sonra tam olarak anlaşılabilirdi. Marx, örneğin Sismondi'nin görüşleri üzerine incelemesini erteledi, çünkü kendisi öncelikle kuramın temelini hazırlamak

mekânızmanın mevcut olmadığı fikri üzerine kurulu bu model, sonraları kalkınma iktisadı ve az gelişmiş ülkelerin büyüme stratejileri bağlamında ilgi görmüştür. Modelin, büyüme ve gelişme bağlamındaki önemi, bir ülke ekonomisinde tasarruf oranlarına ve, dolayısıyla, ücretlere yaptığı vurgudur. Buna göre, az gelişmiş ülkelerde, emek bol, sermaye kıttır. Bu dengesizlik nedeniyle, tasarruf oranları düşüktür. Tasarruf oranları, devlet müdahalesi ile arttırılmadığı müddetçe, az gelişmiş ülkenin gelişmesi mümkün olmayacaktır. Bu sonuçları desteklediği için, model, piyasa-temelli büyüme stratejilerine karşın Keynesçi yaklaşıma daha yakın durmakta ve kalkınma iktisadında yer bulmaktadır. ç.n.

5 Osadchaya (1974) bu konuyu tartışmaktadır (Domar'danyapılanburadakialıntı bu eserde yer almaktadır), fakat aynı zamanda bkz. Blaug (1978), Erlich (1978), Kühne (1979) ve Krelle (1971).

6 Kapitalizmin çökmeye doğru gidip gitmediğine dair muazzam tartışma yüzyıl başında inanılmaz bir yazın ortaya çıkarmıştır. Sweezy, Kühne (1979) gibi, bu tartışmanın büyük kısmını özetlemiştir; ama yine de bkz. Luxemburg (1951), Luxemburg ve Bukharin (1972), Grossman (1977), Pannekoek (1977) ve Rosdolsky (1977).

istedi; yani kuramını yetersiz bir kavramsal temel üzerine bir önerme olarak koymak istemedi. Bu nedenle, üretim ve tüketim arasındaki, talep ve arz arasındaki ilişkilere olabilecek en fazla tedbirlilik ile yaklaştı. Ve bu sorunlar ele alındığında, genelde bu tip incelemeler gayet kısıtlı varsayımlar altında ve çok spesifik bir bağlamda gerçekleşir. Marx ise bizi tamamlanmış birçok analiz ile baş başa bırakmış, ama bütünlüğe dair bir resim sunmamıştır. Bu da, Marx'ın çalışmasının neden çoğu zaman birbiriyle çelişen bu çeşitlilikte bir kuram yelpazesini ürettiğini açıklar. Marx'ın peşinde olduğu sentez, tahminen, hiçbir zaman hazırlanamamış olan dünya piyasası ve krizler üzerine olan çalışmasında sunulacaktı. Elbette, bu yapılmamış çalışmaya dair herhangi bir netlikte hiçbir şey söyleyemeyiz. Fakat Marx'ın kendine has titizliği ile sunduklarının bir kısmının üzerinden geçebilir ve nereye gitmeye niyetlendiğine dair bazı ipuçlarını arayabiliriz.

ÜRETİM İLE TÜKETİM, TALEP İLE ARZ VE SAY YASASI'NIN ELEŞTİRİSİ

Marx, *Grundrisse*'nin övgüler almış 'Giriş'inde, gayet soyut bir biçimde üretim ve tüketim arasındaki ilişkilere dair düşüncelerini ortaya koymuştur. Burada, Marx, 'üretim, bölüşüm, mübadele ve tüketimin tümünün bir bütünlüğün parçaları [olduklarını], bir birliğin içindeki farklılaşmaları oluşturduklarını' ve bu farklı momentlerin aralarındaki karşılıklı etkileşimlerin kendi yapıları içerisinde aşırı derecede karmaşık olduklarını iddia etmiştir. 'Üretimin mevcut ihtiyaçlara karşılık gelen nesnelere yarattığı; bölüşümün bunları toplumsal yasalara göre böldüğü; mübadelenin bir sonraki aşamada zaten bölünmüş olan payları kişisel ihtiyaçlara göre dağıttığı; ve nihayet, tüketimde, ürünün bu toplumsal hareketliliğin dışına çıkarak bireysel ihtiyacın doğrudan bir nesnesi ve hizmetçisi olduğu ve tüketilerek bu ihtiyacı karşıladığı' fikrini 'açıkça basmakalıp bir algı' olarak adlandırmış ve bu düşünce dizgisine eleştirel şekilde yaklaşmıştır. Bu tip bir yaklaşım, Marx için gayet yetersizdir. O zaman yeterli bir betimlemeyi ne oluşturabilir?

Üretim ve tüketim arasındaki ilişki bağlamında, Marx, bu ilişkinin takılabileceği üç temel form görmektedir. İlk olarak, tüketim ve üretim bir *dolayısız özdeşlik* oluşturabilirler, çünkü üretim eylemi, hammaddelerin, emek araçlarının ve emek gücünün tüketimini zorunlu kılar. Üretim ve tüketim burada birlik halindedir ve aynı eylemdir; bunu 'üretken tüketim' olarak adlandırabiliriz. Tüketim de benzer şekilde çoğunlukla eşzamanlı bir üretim sürecini gerekli kılar (bu durum, özellikle kişisel hizmetler için doğrudur) ve (evde yemek hazırlamak gibi) bu 'tüketici üretim' aynı şekilde üretim ve tüketim arasında dolayısız bir özdeşliğe dayanır. Üretken tüketim ve tüketici üretim arasındaki fark kapitalist üretim ilişkileri içinde önem kazanır, çünkü üretken tüketim tümüyle artı-değer üretiminin

mecrasında kalırken, tüketici üretim –burjuvazi için kişisel hizmetleri ya da işçi hanesindeki (yemek pişirme, yıkanma vb. gibi) üretken aktiviteleri içerdiği oranda- artı-değerin doğrudan üretimine ilişkin mecranın dışına çıkabilir.

İkincisi, Marx, üretim ve tüketimi birbiriyle *dolayimli* bir ilişki içerisinde görmüştür. Üretim, tüketim için materyal yaratır, yeni toplumsal istekler ve ihtiyaçları yaratarak tüketme güdüsü sağladığı oranda, tüketimin tarzını veya biçimini dikte eder. Diğer taraftan, tüketim iki açıdan üretimi üretir: üretim, tüketim olmadan tümüyle gereksiz kılınırken, aynı şekilde tüketim, belirli insan istekleri ve ihtiyaçları biçiminde idealleştirilmiş insan arzularının temsili üzerinden üretim güdüsü sağlar.

Üçüncüsü ve kavraması en güç olanı, üretim ve tüketimin ‘her ikisinin kendisini tamamlaması neticesinde bir diğerini yaratarak ve kendisini de bir diğeri olarak yaratarak’ birbirleriyle ilişkiye geçme biçimleridir. Bu, bir taraftan öcünü de alarak işini görmeye devam eden Marxçı diyalektik anlayışa, Marxçı ilişkisel anlamlara dair bir kavrama biçimidir. Marx, burada, tersinin de geçerli olduğu, bir üretim sürecinin bir tüketim sürecinin içine aktığı –diğer bir deyişle, ‘kendisini içinde tamamladığı’- bir sürece dair bakışını ortaya koymayı amaçlamaktadır. İki sürecin birliği, yeniden üretime dair toplumsal bir süreci oluşturur. ‘Burada vurgulanacak olan tek önemli şey, üretim ve tüketimin, içinde üretimin gerçek çıkış noktası ve dolayısıyla baskın moment olarak yer aldığı tek bir sürecin momentleri olarak ortaya çıktıklarıdır’. Fakat bu ifade, üretimin tüketimi belirlediği gibisinden bir yanlış anlamaya dönüşmesini diye, Marx hemen, ‘ihtiyaç olarak’ tüketimin kendisinin, bir toplumsal yeniden üretim süreci bağlamında konumlandığı zaman, üretimin içkin bir momenti haline geldiğini ekler: ‘Birey bir nesneyi üretir ve ..., onu tüketerek, üretken bir birey olarak yeniden üretilir’. İşbölümü, mübadele ve emekle sermaye arasındaki toplumsal ilişki tarafından tanımlanan bir toplumda, yeniden üretim süreci, sermayeyle emek arasındaki toplumsal yeniden üretim ilişkisi gibi, emek gücünün de yeniden üretimini kapsamak zorundadır. Bunun doğurduğu sonuçları birazdan inceleyeceğiz.

Üretim ve tüketim arasındaki ilişkiye dair ‘diyalektik’ bakış, Marx’a göre, sorunun kavramsallaştırılması için tek yeterli yoldur. Bu yaklaşım, *değerin*, her ne kadar aralarındaki ayrışma ile parçalanmış olsa da, temelde yatan *üretim ve tüketimin birliği* çerçevesinde anlaşılmasının zorunlu olduğunu vurgular. Bu bakış açısını kullanarak, arz ve talebin sınırlarını açığa çıkarabilir ve Say Yasası’nın eleştirisine bir temel oluşturabiliriz. Şimdi, Marx’ın bu yolda nasıl ilerlediğine bakalım.

Marx *Kapital’de* (cilt 1, s. 113) şöyle gürler: ‘Hiçbir şey, her satış bir alış ve her alış bir satış olduğu için, meta dolaşımının zorunlu olarak satış ve

alışlar arasında bir dengeye yol açacağı fikrinden daha çocukça olamaz. Eğer bu, fiili satış sayısının, alış sayısına eşit olacağı anlamına geliyorsa, sadece bir totolojidir. Gerçek niyet aslında her satıcının kendi alıcısını piyasaya kendisiyle getirdiğini kanıtlamaktır. Hiç de öyle değil'. Marx'ın ilk attığı adım, alış ve satışlar arasındaki ilişkiye dair soruyu, yalın takas durumuna karşıt şekilde, genel bir mübadele değişimi sistemi bağlamında ele almaktır. Marx'a göre, dolaşım sürecini doğrudan takasa indirgeyerek, 'arz ve talebin' 'metafizik dengesini' oluşturmaya çalışmak kabul edilebilir değildir (*Critique of Political Economy*, s. 97).

Meta dolaşımı, maddi kullanım değerinden mübadele değeri biçimine sürekli dönüşümleri içerir. Fakat her seri, yani C-M-C, 'sürekli sonlanan ve sonsuz sayıdaki farklı noktalarda yeniden başlayan bu tip hareket serilerinden müteşekkil son derece karmaşık bir şebekeyi' oluşturan 'birçok bu tip serinin içindeki tek bir bağlantı olarak görülmelidir. Bu nedenle, her tekil satış ya da alış, 'kendi tamamlayıcı işleminin...kendisini hemen takip etmek zorunda olmadığı ve bu tamamlayıcı işlemde zamansal ve mekânsal şekilde ayrılmış olabilecek bağımsız ve izole bir işlem olarak ortaya çıkar' (*Critique of Political Economy*, s. 93). Alış ve satışların mekân ve zaman içindeki bu ayrışması, krize dair bir olasılığı -daha doğrusu, *tek olasılığı*- yaratır (*Kapital*, cilt 1, s. 114; *Theories of Surplus Value*, kısım 2, s. 500-13). Ve bu ayrışmayı yaratan da paradır, çünkü sadece bir satış gerçekleştirmiş bir kişi, bir şeyler satın almaya yönelik hiçbir acil baskı altında değildir ve isterse parasını elinde tutabilir. Marx, Say Yasası'na dair doğrudan bir çürütmeyi biçimlendirme aşamasındayken, krize dair çok basit bir yaklaşımın ipuçlarını sunmuştur:

[Alış ve satış] ayrı düşebilir ve birbirlerinden bağımsız hale gelebilirler. Herhangi bir anda, tüm metaların arzı, bu tüm metalara yönelik talepten daha büyük olabilir, çünkü genel *metaya*, yani paraya, olan talep tüm diğer metalara yönelik talepten daha büyüktür... Talep ve arzın ilişkisi eğer daha geniş ve daha somut olarak ele alınırsa, *üretimin ve tüketimin* ilişkisini de içerecektir. Burada yine, kriz sırasında varolan ve kendini ikna edici şekilde açığa çıkaran bu iki aşamanın özdeşliği ile bu iki aşamanın ayrışması ve zıtlığı birbirleriyle karşı karşıya gelmek zorundadırlar (*Theories of Surplus Value*, kısım 2, s. 504-5).

Bu görüş, Marx'ın analizindeki önemli bir konuyu açığa çıkarmaktadır. Marx'a göre, 'kriz, birbirlerinden bağımsız hale gelmiş olan üretim sürecinin farklı aşamalarının özdeşliğinin kendisini güçlü şekilde açığa çıkarmasından başka bir şey değildir'. Ya da, kendisinin *Kapital*'de (cilt 3, s. 249) tercih ettiği ifade ile: 'zaman zaman, zıtlık içindeki failer arasındaki çatışma, krizlerde kendisine bir çıkış yolu bulur. Krizler her zaman mevcut çelişkilere dair anlık ve etkili çözümlerdir. Krizler, belli bir süreliğine bozulmuş dengeyi yeniden kuran şiddetli patlamalardır.'

Marx, çalışmalarında, denge kavramını sıkça kullanmıştır. Bu nedenle, kastedilen yorumlamayı burada netliğe kavuşturmak zorundayız, aski takdirde Marx'ın analizini yanlış yorumlama tehlikesi ile karşı karşıya kalırız. Örneğin, arz ve talebi değerlendirirken, Marx, 'ne zaman iki güç birbirlerine zıt doğrultularda eşit biçimde işliyorlarsa, birbirlerini dengelerler, hiçbir dışsal etki uygulamazlar ve bu koşullar altında gerçekleşen olgular da bu iki gücün etkisi dışındaki nedenlerle açıklanmak zorundadır' der. Bu nedenle, 'eğer arz ve talep birbirlerini dengeliyorlarsa, herhangi bir şeyi açıklamaları mümkün değildir' (*Kapital*, cilt 3, s. 190). Talep ve arz arasındaki dengeye, ancak dengenin sürekli altüst olma durumuna dair verilen bir tepki aracılığı ile ulaşılabilir.

Bu son önermeye kanıt olarak, Marx, aralıksız gerçekleşen ayarlamalara işaret eder. Bu düzeltmelere, 'düzeltilecek bir şeylerin olduğunu ve bu nedenle, her zaman sadece harmoninin mevcut harmoni eksikliğini etkisiz hale getiren dönüşümün bir sonucu olduğunu' su götürmez şekilde gösteren rekabet aracılığı ile ulaşılabilir. Yine, 'üretim çeşitli mecralar arasındaki zorunlu denge ve karşılıklı bağımlılığına..., sabit bir harmoni eksikliğini sabit şekilde etkisiz kılmak' dışında ulaşılabilir (*Theories of Surplus*, kısım 2, s. 529).

Tüm bunlar kulağa gayet sıradanmış gibi geliyor ve zaten öyle de. Marx'ı (hem öncesinde hem sonrasında) burjuva ekonomi politikçilerden ayırıştıran, dengeden uzaklaşma zorunluluğuna ve o dengeyi yeniden kurma konusundaki krizlerin önemli rolüne yaptığı vurgudur. Kapitalist üretim biçiminin içindeki çelişkiler, sistemi bir eşitlik durumundan sürekli uzaklaştıracak biçimdedir. Marx'ın vurguladığı üzere, olayların normal akışı içinde, bir dengeye tesadüf eseri ulaşılabilir (*Kapital*, cilt 2, s. 495). Marx, bu nedenle, dengesizlik halinin tesadüfi olduğuna dair Ricardocu önermeyi tersine çevirmiş ve dengesizlik halini üreten kapitalizme içkin güçleri anlamaya çalışmıştır. Fakat bunu yapmak için Marx'ın bu amaca uygun olan denge haline ilişkin kavramlar üretmesi gerekmiştir. Ve tam olarak bu nedenle, Marx, amacına uygun bir değer kuramını kurabilmek için, talep ve arzın yüzeysel görünüşünün ve hatta üretim ve tüketime dair yüzeysel nitelendirmelerin ötesine geçmeyi zorunlu bulmuştur. Ancak değer kuramı kendi işini gördükten sonra, talep ve arz ile üretim ve tüketim meselelerine, bu konuları keşfetmek üzere, geri dönebiliriz. Bu sırada, dikkatimiz, artı-değerin sermaye olarak üretimi ve gerçekleştirilmesine yönelir; çünkü bu, en nihayetinde, kapitalist üretim biçiminin tam olarak merkezinde olan konudur.

ARTI-DEĞERİN ÜRETİMİ VE GERÇEKLEŞTİRİLMESİ

Üretim ve tüketim arasındaki ilişki, şu ana kadar kullanım değeri ve fiyatlar bağlamında ele alındı. Şimdi, bu ilişkiyi, değerler çerçevesinden

inceleyeceğiz ve bu incelemeden çıkarılacak yorumu artı-değer üretimi bağlamına oturtacağız.

Öncelikle, sermayenin bir süreç, artı-değerin üretimi üzerinden sürekli bir genişlemeye uğrayan 'hareket halindeki' değer olarak tanımlandığını hatırlayalım. Şimdi, yukarıda 2.1. numaralı şekilde gösterildiği üzere, dolaşım sürecinin yapısını ele alalım. En basit formunda ve tekil sermayedarın duruş noktasından bakıldığında, sermaye, üç temel aşamadan geçerek dolaşımına devam eder. Birinci aşamada, sermayedar, (emek gücü piyasasını da kapsayacak şekilde) meta piyasalarında müşteri olarak hareket eder. İkincisinde, sermayedar, bir üretim organizatörü olarak hareket eder ve, üçüncüsünde, piyasaya bir satıcı olarak çıkar. Değer, her aşamada farklı bir maddi kılığa bürünür: İlk aşamada para, ikincisinde bir emek süreci ve üçüncüsünde de maddi bir meta olarak ortaya çıkar. Sermayenin dolaşımı, sürekli dönüşümlerin bir aşamadan diğerine hiç değer kaybı olmadan gerçekleşebilmesini gerektirir. Dönüşümler, otomatik değildir ve farklı aşamalar, hem zamanda hem de mekânda ayrıktırlar. Sonuç olarak, 'burada, burjuva toplumunun düzgün işleyişine zarar verecek birçok mayını içeren, dolaşım ve aynı zamanda üretime dair ilişkiler ortaya çıkar':

Sermaye, kendi döngüsünü, normal şekilde, ancak çeşitli aşamaları birbirinin içine kesintisiz şekilde girebildiği sürece takip eder. Eğer sermaye ilk aşamasında (M-C) aniden durursa, para-sermaye katı bir istif biçimini alır; eğer üretim safhasında durursa, üretim araçları işlevsiz şekilde bir tarafta kalakalırken, emek gücü de diğer tarafta atıl şekilde kalacaktır; ve sermaye kendi son safhasında (yani $C' - M'$) durdurulursa, satılmamış meta yığınları birikir ve dolaşım akışını tıkar (*Kapital*, cilt 2, s. 48).

Fakat bu durumda, Marx, 'dolaşım' sözcüğüne ikili bir anlam yüklediği için kafa karışıklıkları ortaya çıkar. 'Sermaye dolaşımı'nı, tüm bu aşamalardan geçen sermaye olarak ele alabiliriz ki bu aşamalardan bir tanesi de tamamlanmış bir metanın piyasada mübadele edilme süreci içinde geçirdiği zaman olarak tanımlanabilecek olan *dolaşım* mecrasının kendisidir. Sermayenin dolaşımı şu şekilde kavranabilir: Artı-değer üretimde ortaya çıkar ve dolaşım vasıtasıyla gerçekleştirilir. Yani süreçteki en temel moment üretim olsa bile, 'dolaşımın sınavından geçmeyen' sermaye artık, sermaye değildir.

Marx, 'sermayenin gerçekleştirilmesini', sermayenin, bu her aşamadan başarılı şekilde geçmesi bağlamında tanımlar⁷. Para-sermaye, üretim

Bazı çevirmen ve kuramcılar emek süreci vasıtasıyla artı-değer yaratımını kapsamak için 'valörizasyon süreci' terimini tercih ederler (bkz. Ernest Mandel'in *Kapital*'in Penguin baskısına yazdığı giriş). Bu her ne kadar üretimdeki gerçekleşme süreçleri ile piyasadaki gerçekleşme süreçleri arasındaki farkı kavramsallaştırma gibi bir avantaja sahip olsa da (ve bu ikisinin arasındaki önemli farkları vurgulasa da), üretim ve mübadelenin farklı mecraları vasıtasıyla gerçekleşen sermaye akışının zorunlu bir süreklilik barındırdığının gözden kaçmasına neden olduğu için dezavantajlara da sahiptir. Değeri, üretim ve mübadelenin özdeşliği bağlamında yorumladığım için, 'gerçekleşme'

vasıtasıyla, metalar ise para olarak gerçekleştirilmek zorundadır. Bu gerçekleşme haline otomatikman ulaşılmaz; çünkü sermayenin dolaşımına dair aşamalar zaman ve mekânda birbirlerinden ayrılmışlardır.

Gerçekleştirilemeyen sermaye 'devalüe olmuş', 'devalörize olmuş', 'aşınmış' ve hatta 'yok edilmiş' gibi çeşitli şekillerde ifade edilmiştir.* Marx -ya da çevirmenleri- bu terimleri değişmeli ve tutarsız şekilde kullanıyor gibidirler. Ben kendi kullanımlarımı şu şekilde kısıtlayacağım. 'Sermayenin yok edilmesi' kullanım değerlerinin fiziki kaybına işaret edecek. 'Sermayenin aşınması' fikrinin kullanımını, büyük oranda modern kullanıma uygun şekilde, kıymetlerin değişen parasal değerlenmelerini inceleme ile sınırlı tutacağım (ki buradan çıkan sonuç, değer kazanmanın" aşınma kadar önemli olduğudur). Ve 'devalüasyon' kavramını, maddi formdaki toplumsal olarak gerekli emek zamanının, illa da maddi formun yok olması gerçekleşmeden de yitirildiği durumlarda kullanacağım.

Tüm bunlar çok önemli kavramlar ve müteakip analizde kilit bir rol oynarlar. Marx'ın kendisi, 'değerlerin aşınması' ve 'ahlaki aşınma' gibi bazı kafa karıştırıcı tamlamaları benimsemiş ve hatta bu tamlamaları 'emek gücünün aşınması' ve birey olarak 'emekçinin aşınması' olarak kullanabilmek için genişletmiştir. Sözcükler üzerindeki oyun ilginçtir ve dikkati bu ilişkiler üzerinde yoğunlaştırır. Fakat bu, eğer tarif edilen fikir, açık şekilde görüş alanında tutulmazsa, kafa karıştırıcı da olabilir.

Yok etmeyi kullanım değerlerine, aşınmayı mübadele değerlerine ve devalüasyonu değerlere ilişkilendirerek bu terimlere dair kullanımımı

---

terimini sermayenin kalıcı hareketi ve öz genişlemesine işaret etmek için kullanmayı tercih ediyor ve emek süreci vasıtasıyla gerçekleşmeyi mi (yani valörizasyonu mu), mübadele vasıtasıyla oluşan gerçekleşmeyi mi ya da bu ikisinin birlikteliğini mi kastettiğimi bağlama ya da alakalı cümlecige bırakıyorum. [gerçekleşme, orijinal metinde *realization* (*die Realisierung*) olarak kullanılıyor. Bu kavram, üretilen değer sermayeye dönüşümünü ifade etmek için kullanılır. Örneğin, mamul bir ürün üretildiği yerin deposunda beklerken *üretilmiş* ama bu ürüne ilişkin değer henüz *gerçekleşmemiştir*. Mamul ürün piyasada para ile mübadele edildiğinde, yani satıldığında ise *değer gerçekleşir*. Bu çeviride, *gerçekleşme* ve *gerçekleşmek* sözcükleri, bu sürece atıfla, sıklıkla kullanılacak.ç.n.]

devalüe (*devalued*), devalörize olmuş (*devalORIZED*), aşınmış (*depreciated*) yok edilmiş (*destroyed*). Harvey'in de burada vurguladığı üzere, tüm bu kavramlar; değerde (azalma yönünde) niceliksel ya da niteliksel bir değişime işaret etmektedir. Örneğin, *devalörize olmak*, değer fiziki özelliklerine ve hatta kullanım değerine ilişkin bir değişiklik olmasa bile, mübadele ilişkileri içinde niteliksel bir değişime uğramasına vurgu yapar. Diğer taraftan, *devalüe olmak*, hem değer fiziki özelliklerini hem de değer mübadele koşullarını kapsayabilir ve bu kavramlar içinde değer niteliği ve niceliğine dair değişimlere ilişkin en kapsayıcı olanıdır. *Aşınma*, kullanım değerine ilişkin bir kavramdır. Aşınma, genel olarak, değer eskimes sürecini barındırabilir. Bir sonraki dipnot, bu kavramın çevirisine yönelik verildi. *Yok edilmek* ise, fiziki bir dönüşüme işaret eder. Tüm bu kavramlar arasındaki farkı kavrayabilmek için verilebilecek en somut örnek, teknolojik gelişim nedeniyle kullanım değerlerini tümüyle yitirmiş makineler ve gereçlerdir. Örneğin, İnternet'in gelişmesiyle birlikte, fiziken kullanılabilir durumdaki telgraf hatları ve alakalı cihazlar; *aşınmaya* maruz kalmamalarına rağmen, *devalüe olmuşlardır*. Kavramlar arasındaki bu farklar nedeniyle, çeviride dilimizde kabul görebilecek sınırları biraz da zorlayarak ve kavramların mümkün olduğunca İngilizce karşılıklarına sadık kalmaya çalışarak yukarıdaki sözcükleri kullanmaya karar verdim. ç.n.

** *appreciations* ç.n.

kısıtladığımda," Marx'ın kastettiği anlamların bir kısmını açık hale getireceğimi umuyorum. Fakat eğer kullanım değerleri, mübadele değerleri ve değerlerin, sermayenin yok edilmesini, aşınmasını ve devalüasyonunu birbirlerinin parçaları olarak görülmelerini gerektiren temel bir özdeşliğin ifadesi olduğunu ortaya koyamazsak, bu kavramsal netleştirme çabası başarısızlığa uğrar.

Tüm krizler, gerçekleşme krizleridir ve sermayenin devalüasyonuna yol açarlar. Sermaye dolaşımının ve bu dolaşımda gerçekleşen muhtemel ayrışmaların incelemesi bu devalüasyonun farklı somut biçimler alabileceğine işaret eder: (1) atıl durumdaki para-sermaye; (2) kullanılmayan üretken kapasite; (3) işletilmeyen ya da tam kapasitesinde istihdam edilmeyen emek gücü; ve (4) meta fazlalığı (lüzumsuz envanter).

Grundrisse'de (s.402 vd.), Marx bu genel fikrin büyük kısmını ortaya koymuştur. Yine, bir yanlış anlamadan kaçınmak için, Marx'ın tezini açık hale getirecek gerekli adımları atmazkorumdayız. Örneğin, yaygın bir hata, bir 'gerçekleşme' krizini, metalar için müşteri bulma konusunda yaşanan başarısızlıktan doğan bir kriz biçimi gibi lanse etmektir. Gerçekleşme ve metaların satışı, bu durumda, aynı şeymiş gibi ele alınır. Fakat Marx, gerçekleşme önündeki engellerin, dolaşımın her aşamasında ve hem de bu aşamalar arasında gerçekleştiğini iddia eder. Şimdi, sermayenin dolaşımının önündeki engellerin aldığı farklı biçimler üzerine düşünelim.

GERÇEKLEŞME SÜRECİNİN ZAMAN YAPISI VE MALİYETİ

Grundrisse'de, Marx ilk bakışta biraz tuhaf gözükken bir tez geliştirir. Marx'a göre, sermaye, -bir üretim süreci olarak, satılmayı bekleyen bir ürün olarak, tüccar sermayedarların ellerinde dolaşan bir meta olarak, transfer edilmeyi ve kullanılmayı bekleyen para olarak- herhangi bir forma büründüğünde, o sermaye 'fiilen devalüe olur' (s. 672). Bu durumların herhangi birisinde 'dinlenen' sermaye çeşitli seferler 'yadsınmış', 'nadasa bırakılmış', 'uykuda' ya da 'katılmış' gibi terimlerle adlandırılır. Örneğin, 'sermaye nihai ürün biçiminde donmuş şekilde kaldığı müddetçe, sermaye olarak faal olamaz, o *yadsınmış* sermayedir' (s. 546). Sermaye kendi

Aşınma, depreciation sözcüğüne karşılık kullanıldı. Sözcüğün dilimizdeki terimsel karşılığı *amortisman*dır. Fakat Harvey'in vurguladığı gibi, kavram çok farklı yerlerde farklı şekillerde kullanılmaktadır. Kısmen sorun, *Kapital*'in Almanca'dan İngilizce'ye yapılan çevirilerinden de kaynaklanıyor olabilir. Örneğin, sıkça kullanılan Ben Fowkes'un 1976 çevirisinde (New Left Review ve Penguin), *Abnutzung, Verschleiß, Verwertung* gibi sözcüklerin tümü *depreciation* ve *entwerten* ya da *depreziieren* fiilleri de *depreciate* olarak İngilizce'ye çevrilmiştir. Harvey'in bahsettiği 'ahlaki aşınma', Almanca metinde *moralischer Verschleiß* olarak geçerken, 'emek gücünün aşınması' ya da 'yıpranması' *Entwertung* ([Die Maschinerie] *entwertet daher seine Arbeitskraft*) olarak geçebilmektedir. Kısacası, Marx'ın farklı kullanımları İngilizce'ye tek bir fiille (yani *depreciate* ile) yansıtılmıştır. Fowkes, *Kapital*'in üçüncü cildindeki bir dipnottaki hatırlatma haricinde bu farkların üstünde durmamıştır. Harvey, bu farklılıkları metin içinde yaptığı vurgularla anlaşılır kılmaya çalışmaktadır. Elinizdeki çeviride ise muğlaklıkları azaltmak için, *depreciation* kavramı, başta *aşınma* olmak üzere, *yıpranma* ve *amortisman* sözcükleri ile ifade edilmektedir. ç.n.

döngüsüne geri döndüğü zaman, bu 'fiili devalüasyon'un üstesinden gelinir ya da devalüasyon 'askıya alınır' (s. 447). Devalüasyonu 'gerçekleşme sürecinin [zorunlu bir] moment'i' olarak görmenin avantajı, bu bakış açısının genel bir sermaye devalüasyonu olasılığını, yani bir kriz olasılığını, hemen görmemizi sağlaması ve bizi Say Yasası tarafından varsayılan özdeşliklerden uzak tutmasıdır. Üretim ve gerçekleşmenin farklı aşamaları vasıtasıyla gerçekleşen sermaye dolaşımını belirli bir hızda devam ettirme hususundaki her başarısızlık bir krizi üretecektir. Üretim ve gerçekleşme sürecinin zaman yapısı bu nedenle önemli bir konu haline gelir. Krizler, envanter yığılması, paranın katı şekilde gerekli olduğundan daha uzun süre boşa kalması, üretim sırasında daha fazla stokun daha fazla sürede elde tutulması vb. gibi durumlarda ortaya çıkarlar. Örneğin, bir 'kriz sadece metalar satılamaz olduğu için değil, belirli bir süre içinde satılamazsa da ortaya çıkabilir' (*Theories of Surplus Value*, kısım 2, s. 514).

Fakat burada bir başka unsur daha işin içine girmektedir. Eğer 'zaman yakalanamadan geçip gittiye' (*Grundrisse*, s. 546), her aşamada harcanan zaman, bir açıdan sermaye için bir kayıptır.

[Sermaye] üretim sürecinde kaldığı sürece dolaşıma giremez ve fiilen devalüe olmuştur. Dolaşımda olduğu müddetçe de üretim yapması mümkün değildir... Piyasaya getirilemediği sürece meta olarak sabitlenmiştir. Üretim koşulları için mübadele edilemediği sürece para olarak sabitlenmiştir (*Grundrisse*, s. 621).

Bu nedenle, sermaye dolaşımının hızını arttırmaya yönelik ciddi bir baskı vardır; çünkü bu hızı arttırmak, hem üretilen değer toplamını hem de kâr oranını arttıracaktır. Gerçekleşme sürecinin önündeki engeller, 'sermayenin bir aşamadan diğerine dönüşümü ... düşünce hızında' vukuu bulunduğu (*Grundrisse*, s. 631) asgariye iner. Sermayenin devri, kendi içinde, birikim önündeki bazı engelleri de açığa çıkaran temel bir ölçüdür. İvmelenen bir sermaye devir oranı, olanakların yakalanamadan geçip gittiği süreci kısalttığı için, devir zamanındaki bir azalma daha fazla birikim için gereken kaynakları açığa çıkarır.

Sermaye dolaşımına da belirli maliyetler eklenmiştir. Metalar, üretim noktalarından tüketimde sonlanacak nihai varış noktalarına doğru taşınmak zorundadırlar. Marx, bu fiziki hareketlere üretim sürecinin maddi bir ögesi ve dolayısıyla, değer açısından üretken bir süreç olarak yaklaşmıştır. Fakat dolaşımın diğer yönleri değer açısından üretken olarak ele alınmaz, çünkü bunlar, üretici veya tüccar, perakendeci, banker vb. gibi ihtisaslaşmış türlü failler tarafından ortaya çıkarılmasına rağmen genel olarak artı-değerden yapılan kesintilerle karşılanan işlem maliyetleri olarak ele alınırlar. Muhasebe, depolama, pazarlama, bilgi toplama, reklamlar vb.'nin maliyetleri zorunlu dolaşım maliyetleri olarak görülür. Aynı durum,

bankacılık hizmetleri, ödeme mekanizmaları ve diğerleri gibi paranın dolaşımına dair maliyetler için de geçerlidir. Marx, bunları dolaşımın '*faux frais*'i olarak adlandırır, çünkü eğer sermaye, para ve meta formunda dolaşımında kalacaksa, bunlar karşılanması gereken kaçınılmaz maliyetlerdir. Ve bazı temel devlet işlevlerini de, dolaşım mekanizmalarını korumak ve güçlendirmek için gerekli oldukları sürece, bu kategoriye dâhil etmek zorundayız. Bu zorunlu maliyetler birikimi azaltacaktır, çünkü üretilen artı-değerden karşılanmaları zorunludur. Bu maliyetlere dönük (emek gücünün sömürsünden kaynaklananları da içeren) tasarruf, birikim için sermayeyi açığa çıkarır ve bu nedenle birikimi arttırmanın önemli bir aracıdır.

Harcanan zamandan kaynaklanan kayıplar, dolaşıma eklenmiş gerçek maliyetlerle birlikte, sermayenin gerçekleşmesi önünde toplu bir engel grubu oluşturur. Demek ki, birikim dürtüsü, ulaşım, işlem maliyetleri, pazarlama maliyetleri gibi, bu dolaşım maliyetlerini azaltma girişimi olarak da kendisini ortaya koymak zorundadır. Bu engellerin ortadan kaldırılması ya da azaltılması, birikim hayrına birikim yapmak gibi, burjuvazinin tarihsel misyonunun bir parçasıdır. Devam ederken, bu fikri hem kuramsal bağlamda hem de kendi tarihsel bağlamı içinde canlandırmak için sık sık imkân bulacağız.

GERÇEKLEŞME SÜRECİNİN YAPISAL SORUNLARI

Sermaye dolaşımının her momentinde ya da aşamasında çeşitli sorunlarla karşılaştık. Paranın üretim araçları ve emek gücüne dönüşümünü ve bu 'üretim faktörlerinin' daha sonrasında piyasada müşteri bulması zorunlu olan meta üreten bir çalışma faaliyetine tercüme edilmesini düşünürken, tüm bu sorunlar sırasıyla incelenmeye değer.

(a) Eğer sermayedarlar hammaddelerin, üretim aygıtlarının ya da emek gücünün doğru miktar ve kalitesini, kendi tekil üretim gerekliliklerine uygun bir fiyattan piyasada bulamazlarsa, paraları sermaye olarak gerçekleştirilebilir durumda değildir. Para, bir istif halini alır. Bu engel düşünüldüğünden daha az korkutucudur, çünkü para değerini genel formudur ve diğer tüm metalara zorluk çekmeden çevrilebilir. Sermayedarın geniş bir seçenek yelpazesi vardır. Eğer sermayedar, büyük miktarlarda ve görelilik olarak daha uzun bir ömrü olan sabit sermaye kullanacaksa, seçenekler daralır. Sabit sermayenin değerini gerçekleştirilebilir için, sermayedar birkaç yıl boyunca bazı girdi gerekliliklerini ve belirli bir emek sürecini devam ettirmek zorunda kalacaktır. Fakat genel olarak bakıldığında, tüm sermayedarların hammadde girdileri ve emek gücüne denk gelen toplam ihtiyaçlarını karşılayabileceklerini varsaymak da gerçekçi olmaz. Bunun ötesinde, artı-değerin bir kısmının yeniden yatırılmasıyla, diğer sanayiler için üretim araçlarını üreten sermayedarlar, geleceğe dönük gerekliliklere dair ve somutlaşmama ihtimali bulunan bir öngöründe bulunarak

üretimlerini arttırmak zorundadırlar. Emek gücüne dair genel bir genişleme de birçok sorunu beraberinde getirir. Bu tip bir genel-geçer durumda ortaya çıkan yapısal sorunları daha sonra ele alacağız. Burada vurgulanan nokta, güçlüklerin ve belirsizliklerin henüz paranın hammadde girdisi ve emek gücüne çevrilmesinin gerektiği o ilk aşamada ortaya çıktıklarıdır.

(b) Üretim sürecinin sınırları içinde, sermayedarlar emek gücü ile kurdukları ilişkiyi kullanmalı ve satın alınan metaların değerinin muhafaza edilmesine ve bu metaların değerine artı-değer eklenmesine izin veren teknolojiye de sahip olmalıdırlar. Marx, biraz da istihzayla, üretimdeki sermayenin gerçekleştirilmesinin 'emekçinin devalüasyonuna' bağlı olduğunu not etmiştir⁶. Bu yaklaşım gayet ikna edicidir. Sermayedarlar, toplumsal ortalamaya uymak için emek sürecini şekillendirmek ve artı-değeri çıkarmaya yetecek seviyede bir emek ritmi ve yoğunluğunu işçiye dayatmak zorundadırlar. İş yerindeki sınıf mücadelesine eşlik eden durmak bilmeyen gerilla savaşını göğüslemek ve becerebilirlerse, çalışma süreci üzerinde despotik bir kontrol kurmak zorundadırlar. Bunu yaparken uğrayacakları bir başarısızlık, artı-değerin üretilmemesi ve başlangıçta sermayedarın cebinde kalmış olan para-sermayenin sermaye olarak gerçekleştirilememesi anlamına gelir. Ve rekabet, sermayedara bir başka ödev daha yükler: Genel teknolojik değişim sürecinin hızına ayak uydurmak. Çalışma sürecinin yeniden organize edilmesi 'değerin içinde devrimlere' neden olur: Toplumsal olarak gerekli emek zamanı azaltılır ve birim çıktısının değeri düşer. Hıza ayak uyduramayan sermayedar sermayenin devalüasyonunu deneyimleyecektir; sermaye kaybolacaktır çünkü emeğin tekil somut koşulları soyut emeği cisimleştiren koşullara denk gelmeyecektir. Açıkça, para-sermaye, üretimde gerçekleştirilecekse üstesinden gelinmesi gereken birçok engel vardır.

(c) Satıcı konumundaki sermayedarlar kendilerini, her metada cisimleşmiş değere denk bir mübadele değerini vermeye istekli kullanıcılara ulaşması gereken maddi metalar tarafından kuşatılmış bir halde bulurlar. Belirli maddi kullanım değerlerinin mübadele değerinin genel formuna -yani paraya- çevrilmesi prensipte paranın metalara çevrilmesinden daha güç gözükür. Bu nedenle, Marx, bu konuya özel bir vurgu yapar. Burada, tüketime dair bir engel ile karşılaşırız. Bu engelin iki yönü vardır. İlk olarak, meta kendisini toplumsal bir ihtiyaç olarak karşılamalı, toplumsal bir kullanım değeri olmalıdır. Belirli kullanım değerlerinin biçimleri için açık kısıtlar ortaya çıkar; örneğin, kapitalist toplumda herkesin bir bisikleti varsa ve herkes bisikletine şahsi bir bağlılık hissediyorsa, bisiklet piyasasındaki satışlar, bu gözde bisikletlerin tamiri için gerekli malzemeler ile sınırlı kalacaktır. Bu tip bir piyasa doygunluğu ile yüzleşince sermaye, çeşitli stratejilerle yeni toplumsal istekleri ve ihtiyaçları teşvik etmeye zorlanacaktır. Toplumsal istek ve ihtiyaçların sürekli evrimi, bu nedenle, kapitalist tarihin önemli bir yönü olarak görülür-ki bu yön temel bir çelişkiyi ifade eder. *İktisadi ve Felsefi El Yazmaları* (s. 148) adlı eserinde, Marx, kapitalizmin 'bir

taraftan ihtiyaçların ve bu ihtiyaçlara dair araçların sofistikasyonunu, diğer taraftan ise hayvani bir barbarlığı, ihtiyacın eksiksiz, ham, soyut bir yalınlığını ürettiğini' savunmuştur. Ve *Grundrisse* ile *Kapital*'de, bu bakış açısını doğrulayacak birçok katkı mevcuttur.

Fakat metalarını paraya çevirmeye çalışan sermayedarların durduğu noktadan bakıldığında, sorun yalın şekilde, toplumsal istek ve ihtiyaçların tatmin edilmesi değil, istedikleri metaları alabilmek için yeterli parası olan müşterileri bulmaktır. Ürüne dair etkin talep –ödeme gücü tarafından desteklenen ihtiyaçlar- bu aşamada tek alakalı ölçüdür (*Theories of Surplus Value*, kısım 2, s. 506). Eğer metalar için etkin talep mevcut değilse, meta da cisimleşen emek işe yaramaz emektir ve o metanın üretimi için yatırılan sermaye de ortadan kaybolmuş, devalüe olmuştur.

Bu nedenle, sermaye dolaşımının bu aşamasında, sermayedarlar en korunmasız durumlarındadırlar. Para sahibi ya da üretim sürecinin efendisi konumunda iken, sermayedarlar doğrudan kontrolü ellerinde bulundurlar. Fakat meta mübadele edilmek zorunda olduğu vakit, sermayedarın kaderi, hepsi para sahibi olan ve metalarda cisimleşen değeri gerçekleştirilecek şekilde paralarını harcamak zorunda olan başkalarının, yani işçilerin, diğer sermayedarların, üretken olmayan tüketicilerin vb.ellerinde olur.

Fakat genel sermaye dolaşımına dair süreçleri incelediğimizde, önemli bir sorunla karşılaşırız. Eğer kapitalist üretim biçimi, artı-değerin üretimi vasıtası ile değer aralıksız genişlemesi tarafından şekillendiriliyorsa, o genişleyen değeri mübadele vasıtasıyla gerçekleştiren etkin talep nereden gelmektedir?

ETKİN TALEP MESELESİ VE BÖLÜŞÜM İLİŞKİLERİ İLE ARTI-DEĞERİN GERÇEKLEŞTİRİLMESİNİN SONUÇLARI ARASINDAKİ ÇELİŞKİ

Talep ilkesini düzenleyen etmen olan 'toplumsal talep', özünde, farklı sınıfların ve onların birbirine göre oluşan iktisadi pozisyonlarının arasındaki ilişkiye, ve bu nedenle öncelikle toplam artı-değerin ücretlere oranına ve sonra da artı-değerin içinde ayrıştığı (kâr, faiz, toprak kirası, vergiler gibi) farklı parçaların arasındaki ilişkiye tabidir. Ve bu sonuç da, bu ilişkinin temelini anlamadan, arzın talep ile olan ilişkisinin hiçbir şeyi açıklayamayacağını bir kez daha ortaya koyar (*Kapital*, cilt 3, s. 181-2).

Etkin toplumsal talebin tahlili Marx'ı şu sonuca götürmüştür:

Doğrudan sömürünün ve bu sömürünün gerçekleşmesinin koşulları özdeş değildir. Bu koşullar, sadece yer ve zamanda değil aynı zamanda mantiken de ayrışırlar. Doğrudan sömürünün koşulları

sadece toplumun üretici gücü ile sınırlandırılmıştır; sömürünün gerçekleşmesinin koşulları ise üretimin farklı kollarının ve toplumun satın alma gücünün oransal ilişkisi tarafından kısıtlanır. Fakat bu son bahsedilen bölüşümün çatışma içeren koşullarına dayalı olan alım gücü tarafından belirlenir (*Kapital*, cilt 3, s. 244).

Demek ki kapitalizme özgü bölüşüme dair düzenlemeler ile mübadele vasıtasıyla metaların değerini gerçekleştirmeye yeterli bir etkin talebin yaratımı arasında temel bir çelişki vardır. Şimdi, Marx'ın bu sonuca ulaşıırken kullandığı düşünme biçimine bakalım.

Önce işçi sınıfının ortaya koyduğu talebi ele alalım. Bu, süre giden sermaye birikimine ilişkin olarak ele alındığında asla 'yeterli talep' olamaz, çünkü 'emekçiler, ortaya konmuş değişken sermayenin değerine eşit gelecek toplumsal ürünün değerinin ancak bir kısmını satın alabilirler' (*Kapital*, cilt 2, s. 348). Fakat bu, işçilerin ücret ürünlerine olan taleplerinin önemsiz olduğunu ya da bu talebi incelemeye gerek olmadığını göstermez. Sermaye ve emek arasındaki sınıf ilişkisi noktasından bakıldığında, emekçinin bireysel tüketimi, 'üretim sürecinin içinde mutlak bir faktör' haline gelir, çünkü bu tüketim artı-değerin üretimi için gerekli emek gücünün üretimine hizmet eder (*Kapital*, cilt 1, s. 573). Aynı zamanda, işçiler kendilerini, kapitalist meta üretimine ilişkin bir 'şirket dükkânında' bulurlar. 'Sermaye, ücretleri, örneğin, haftalık olarak öder; işçi, ücretini bakkal vb.'ne götürür; esnaf bu ücretleri bankere emanet eder ve bir sonraki hafta sanayici bu ücretleri, aynı işçiler arasında dağıtmak üzere yine bankerden alır' (*Grundrisse*, s. 677).

İşçi sınıfının yeniden üretimi ve bununla devam eden satın alma gücü, sermaye dolaşımı içinde gerçekleşir. Sermayedarlar, kolektif olarak yeteri miktarda ücret ürünleri üretmek ve işçi sınıfının kendi yeniden üretimi için gereken etkin talebe sahip olmasını garanti etmek için, yeteri kadar değişken sermayeyi ücret biçiminde açığa çıkarmak zorundadır. Fakat tekil sermayedarlar, ücretlerin azaltılması ve emek gücünün değerini düşürmek yönünde sürekli bir rekabetçi baskı altındayken, ücret ürünlerini ürettenler ise emekçilere etkin bir talep kaynağı olarak bakmaktadırlar. Marx, şunu not eder:

Kapitalist üretim biçimindeki çelişki şudur: Metaların müşteri-si olan emekçiler piyasa için önemlidirler. Fakat kendi metalarının, yani emek gücünün satıcıları olarak, kapitalist toplum onlara [emek güçleri için] en düşük fiyatı dayatma eğilimindedir.

Diğer bir çelişki ise şudur: ... üretim potansiyelleri, asla daha fazla

* Şirket dükkânı: 18. yüzyıl İngilteresi'nde bazı şirketler, işçilerine ödemeleri ulusal para cinsinde değil 'şirket parası' cinsinden yapmayı denemişlerdi. Bu 'şirket parasının' geçerli olduğu tek yer de 'şirket dükkânları' idi. Bu sayede, işverenin ödediği ücretler, şirket dükkânı aracılığı ile tekrar kendisine geri dönmekteydi. Bu tip uygulamalar sonraları yasaklanmıştır. ç.n.

değerin hem üretilmesini hem de aynı zamanda bu değer in gerçekleştirelmesini sağlayacak ölçüde kullanılamazlar. Aksine, metaların satışını, meta-sermayenin ve bu nedenle artı-değerin gerçekleştirilmesini, toplumun genel geçer tüketim gereksinimleri değil de, büyük çoğunluğu her zaman yoksul olan ve her zaman yoksul kalması gereken bir toplumun tüketim gereksinimleri sınırlandırır (*Kapital*, cilt 2, s. 316).

Ücret artışları ya da emek gücünün değerinde yapılacak düzeltmeler ile bu çelişkinin üstesinden gelinemez. Bu her iki tip değişiklik, lüks olan şeylerin gereksinim haline çevrilmesine neden olur ki bu da, 'toplumsal isteklerin oldukça esnek ve değişken olduğunu gösterir'. 'Denge yeniden tesis edildiğinde, toplumsal sermaye ve, bu nedenle, para-sermaye de yaşama dair gereksinimler ile lüks malların üretimi arasında farklı bir oranda bölünür' (*Kapital*, cilt 2, s. 341; cilt 3, s. 188).

Her ne kadar, emekçilerin etkin talebini biçimlendiren değişken sermayenin kökleri sermayenin içinde yer alsada, ücret ürünlerini üreten sermayedarlar işçi sınıfının tüketim alışkanlıkları karşısında potansiyel olarak savunmasızdırlar. Bu nedenlerle, 'sermayedar ve onun basını [emekçinin] parasını harcama biçiminden [genellikle] gayrimemnunlardır' ve (burjuva hayırseverliği ve kültürü görüşü altında) 'emekçinin zihni ve ahlaki gelişimi aracılığıyla emekçinin koşullarını iyileştirmek ve emekçileri rasyonel tüketicilere dönüştürmek' (*Kapital*, cilt 2, s. 515-6) için her çaba gösterilir. 'Rasyonel' kavramı elbette sermayenin birikimi ile ilişkili şekilde tanımlanır ve temel insan istek ve ihtiyaçlarıyla alakası yoktur. Bu nedenle, özellikle gelişmiş kapitalist toplumlarda, emekçiler bile reklamcılarının yağcılıklarına maruz kalırlarken diğer taraftan hükümet de, genellikle toplumsal refah adına, tüketimi (mali politikalar ve hükümet harcamaları aracılığıyla) birikim ile uyumlu şekilde yönetebilme olanağını verecek şekillerde kolektifleştirmek için müdahalede bulunur. Fakat tüm bunlar, kapitalist 'rasyonalitenin' daha düşük reel ücretleri sürekli şekilde zorlayan o diğer yüzünü ortadan kaldırmaz. Bu da, bizi, emekçilerin yarattığı talebin etkin talep sorununa bir çözüm teşkil etmesini önleyen temel çelişkiye geri götürür.

Sermayedarlar, hammaddeler, kısmen bitmiş ürünler ve (üretim için gerekli makineleri, binaları ve çeşitli fiziki altyapıyı içeren) çeşitli üretim araçları için etkin bir talep ortaya çıkarırlar. Satın alınan değişmeyen sermayenin toplam değeri, bu metaları üreten sanayilerin çıktısının toplam talebini meydana getirir. Değişken sermayeyle birlikte, değişmeyen sermaye için de, bu etkin talep, sermayedardan kaynaklanır. Üretimin genişletilmesi, değişmeyen sermaye masraflarının artışını ve etkin talebin büyümesini gerektirir. Teknolojik değişimin, değişken ve değişmeyen sermaye

arasında ikameleri zorunlu kıldığı (yani üretimin daha fazla değişmeyen sermaye ağırlıklı hale geldiği) oranda, üretim araçlarının üretimi ve tüketimine yönelik artan bir kayma gözlemleriz.

Fakat herhangi bir zaman diliminde toplam genel talebin $C + V$ olmasına karşılık, toplam çıktının değeri $C + V + S$ olacaktır. Denge hali koşulları içinde, bu, bizi yine, S' 'ye dair talebin, yani üretilmiş ama mübadele ile henüz gerçekleştirilmemiş artı-değerin nereden geldiği sorusuyla karşı karşıya bırakır.

Bu sorunun cevabını vermek için, ilk olarak, burjuvazinin lüks tüketimini ele alabiliriz. Eğer talep ve arz birbirini dengeleyecekse, sermayedar sınıf, tam olarak üretilen artı-değere denk miktarda parayı meta alımı için dolaşıma sokmalıdır.

İlk bakışta paradoksal gözükse de, metalara dâhil olmuş artı-değerin gerçekleşmesine hizmet edecek parayı sermayedar sınıfın kendisi dolaşıma dahil eder. Fakat, *önemli bir not olarak vurgulayalım ki*, sermayedar sınıf [bu parayı], ileriye dönük yatırım için kullanılan para, yani sermaye olarak dolaşıma sokmaz. Bu parayı kendi şahsi tüketimi için bir satın alma aracı olarak harcar (*Kapital*, cilt 2, s. 334).

Bu, bize 'sermayedar sınıfın tümünün ve uşaklarının tüketiminin işçi sınıfınınkıyla eşgüdümlü gitmesinin' ve sermayedarların gelirlerini teşkil eden artı-değerin bir kısmını tüketim mallarını satın almak için harcamalarının, sürdürüle gelen birikimin mecburi koşullarından biri olduğunu derhal göstermektedir (*Kapital*, cilt 2, s. 332). Bunun gerçekleşmesi için ya 'sermayedar sınıfın yeterli miktarda savurganlık göstermesi (s. 410) ya da sermayedar sınıfın, tasarruf yapan sermayedarlar ve 'piyasaya sürülen ürünler için devasa bir çıkış yeri oluşturmanın yanı sıra piyasaya hiçbir meta koymayan ... tüketici sınıflar' olarak ikiye ayrılması' gerekir (*Theories of Surplus Value*, kısım 3, s. 50-2). Bu 'tüketici sınıflar', 'tüketim hayrına tüketimi' temsil ederler ve üretken sermayedarlar için geçerli 'birikim hayrına birikim'in bir çeşit ayna görüntüsü olarak ortaya çıkarlar.

Malthus, elbette, burjuvazinin gösteriş için tüketim gerçekleştirme' mecburiyetini görmüş ve bunu, sermaye birikiminin gerekli ve yeterli bir koşulu olarak işin içine sokuvermişti. Marx, bir taraftan krizlerden kaçınılabilmesi için burjuvazinin gerçekleştirdiği tüketimin birikimle eşgüdümlü gitmesi gerektiğini kabul ederken, diğer taraftan Malthus'un bu tip bir

conspicuous consumption. Thorstein Veblen'in 1899 tarihli *The Theory of the Leisure Class* adlı eserinde popüler hale getirdiği kavram. Toplumun zengin kesimlerinin, toplumsal güçlerini sergilemek için gerçekleştirdikleri tüketim biçimi. Veblen, orta sınıfların, zengin kesimlerin *gösterişçi tüketimlerini* örnek aldıklarını ve bu etkileşim sonucu oluşan talebin, önceleri bu tüketim biçiminin nesnesi olan birçok ürünün kitlesel üretimine zemin hazırladığını iddia eder. Kavram, sınıai kapitalist toplumda tüketime dönük eğilimlerin nasıl şekillendiğine dair başarılı bir erken dönem kuramın alt yapısını oluşturur ve Veblen'e yirminci yüzyılın önemli kuramcıları arasında bir yer sunar. Metinde kavram, *gösterişçi tüketim* tamlamasıyla ifade edilecek. ç.n.

üretken olmayan tüketici ya da müşteri sınıfın, hem kazanca yönelik bir teşvik hem de tüketim yoluyla artı-değeri gerçekleştirmenin araçlarını sağlayan birikim için bir *deus ex machina* olarak hareket edeceğine dair yaklaşımını da yerden yere vurmaktaydı. Tekil sermayedarlar, genel olarak, artı-değerin kendilerine geri dönmesini beklerken, elbette gayet iyi şekilde ayakta kalma ve kendi zenginlikleriyle geçinme becerisine sahiptirler. Bu çerçeveden bakıldığında, gerçekten de, sanki sermayedarlar, parayı üretim sürecinin sonunda artı-değerin üretiminden karşılanacak şekilde tüketici ürünlerini elde etmek için dolaşıma sokuyorlarmış gibi gözükmektedir. Fakat bunu, bir toplumsal süreç olarak ele aldığımızda, süreç içindeki bariyer kısıtları görebiliriz. Eğer artı-değerin içinden gelmiyorsa, bu finans kaynaklarının tam olarak nereden geldiklerini incelemek zorundayız. Bu soru da, bizi, şu totolojinin kenarına getiriverir: Artı-değeri gerçekleştirecek finans kaynakları, artı-değerin üretiminden kaynaklanır. Bu totolojiyi en nihayetinde aşmalı ve arkasında ne olduğunu bulmalıyız.

Kapitalist toplumda bölüşümün hâkim koşullarının, mübadele vasıtasıyla ortaya çıkan gerçekleşme süreci için üretim mecrasındakilere kıyasla çok daha kısıtlayıcı olan engeller oluşturduğunu söyleyebiliriz. Marx'a göre, 'bu, piyasa'nın kısıtlarını göz ardı ederek üretimine devam eden kapitalist üretimin doğasından' kaynaklanır (*Theories of Surplus Value*, kısım 2, s. 522-5). Marx şöyle devam eder, 'piyasa ve üretim birbirinden bağımsız iki faktör oldukları için, birinin genişlemesi diğerinin genişlemesine [her zaman] denk gelmez'. Metaların ortalığa saçılması olarak tariflenebilecek fazla üretim, 'spesifik olarak sermaye üretiminin genel yasası tarafından düzenlenir: Piyasanın fiili sınırlarını ya da ödeme *imkâm* karşılığında belirlenen ihtiyaçları göz önünde bulundurmaksızın üretken güçlerin belirlendiği sınıra kadar üretmek. Ve bu [durum], yeniden üretim ve birikimin sürekli genişlemesi aracılığı ile ortaya çıkar ki, diğer taraftan, üretici kitlesi (işçi sınıfı) ortalama ihtiyaç seviyesine bağlı kalır ve kapitalist üretimin doğasına göre, bu seviyeye bağlı kalmaları da zorunludur' (*Theories of Surplus Value*, kısım 2, s. 535).

Bu güçlüğü çözümlenmesi olası bir yolu, kapitalist olmayan ya da kapitalist öncesi toplum ve sektörlerle ticari ilişkileri genişletmektir. Bu, etkin talep sorununa Luxemburg'un çözümü idi ve bu çözüm, Luxemburg'un sermaye birikimi ile kolonyal ve emperyalist politikalar aracılığı ile kapitalizmin coğrafi genişlemesi arasında sağlam bir bağlantı kurmasını sağladı.* Marx,

* Rosa Luxemburg'un Marksist yazına, kurama ve pratiğe tartışılmaz şekilde yaptığı katkı, *Die Akkumulation des Kapitals* (1913) adlı eserinde *Kapital*'in ikinci cildinde Marx'ın birikimin kapalı bir sistemde devamının sağlanması için gerekli koşullara dönük geliştirdiği yaklaşıma getirdiği eleştiridir. Marx, *Kapital*'in bu cildinde, birincisi üretim araçlarını, ikincisi ise tüketim nesnelerini üreten iki ana üretim departmanı ya da sektörler kümesi tanımlamış ve bu iki departmanın çıktılarının arasında ortaya çıkması gereken dengenin, sermaye birikiminin devamlılığı için vazgeçilmez bir koşul olduğunu ortaya koymuştur. Bu bağlamda bazı sayısal örneklere başvurarak, bu üretim departmanları arasındaki dengeyi sağlayacak çıktı oranlarını gösterdiğini düşünmüştür.

Kapital'de çoğunlukla dış ticarete dair sorunları dışarıda bırakır ve 'kapitalist üretimin her yerde kurulduğunu ve her sanayi kolunu ele geçirdiğini' varsayar (*Kapital*, cilt 1, s. 581). Fakat *Grundrisse*'de (s. 407-9), kendisini bu konulara dair o kadar kısıtlamaz. Burada, 'sermaye temeli üzerinde yapılan üretimin önkoşulu ... sürekli genişleyen bir dolaşım mecrasının ürünüdür' ki bu nedenle 'dünya piyasasını yaratma eğilimi sermaye kavramına doğrudan içkindir'. Bu, Marx'ı coğrafi genişleme için olduğu kadar kapitalizmin toplumsal hayat üzerindeki etkisinin derinleşmesi için de geçerli olan genel bir önermeye götürür:

Sermaye, doğaya tapınmanın, mevcut ihtiyaçların sınırlandırılmış, kendi kendine yeten, üstü kabuk bağlamış tatmin biçimlerinin, eski yaşam usullerinin yeniden üretimlerinin ötesine geçtiği gibi, ulusal engeller ve önyargıların da ötesine geçer. Sermaye, tüm bunları yıkmakta ve üretici güçlerin gelişimini, ihtiyaçların genişlemesini, üretimin çok yönlü gelişimi ile doğal ve zihni güçlerin sömürsü ve değişimini sınırlayan engelleri yırtıp atarak, onları sürekli devrimci şekilde yeniden dönüştürmektedir.

Genel fazlalık kuramcıları, kapitalizmin yaşamda bu tip devrimci dönüşümleri üretme ve bir dünya sistemi haline gelme kabiliyetinin hakkını yeterince vermemişlerdir. Bu açıdan bakıldığında, Marx, 'sermayenin müspet özünü...üretimi sermayenin kendini gerçekleştirmesi olarak ele alan ve bu nedenle üretimin yarattığı engellere karşı duyarsız olan Ricardo gibi iktisatçıların..., Sismondi gibi tüketimin yarattığı engellere vurgu yapanlardan daha başarılı ve derin şekilde anladıkları' (*Grundrisse*, s. 410) sonucuna ulaşmıştır. Diğer taraftan, Ricardo ise, eski engellerin durmadan ve durdurulamaz şekilde paramparça olduklarını ve dünya ölçeğindeki devrimci dönüşümün 'ancak çelişkileri daha geniş bir mecraya taşıyacak biçimde onlara daha geniş bir alan verdiğini' anlayamamaktadır (*Kapital*, cilt 2, s. 468).

Her ne kadar Marx, birikimin kaçınılmaz şekilde -uzak yerlerdeki de dahil olmak üzere- kapitalist olmayan sektörlerin kapitalizm tarafından nüfuz edilmesine ve massedilmesine neden olacağı fikrini kabul etse de, bu durumun etkin talep sorununu çözebileceğini reddeder. En basit ifadeyle, eğer bir çözüm bulunacaksa, bu çözümün yine kapitalist üretim

---

Luxemburg, *Die Akkumulation des Kapitals*'de bu sayılara dayalı modellemenin içkin bir hatayı barındırdığını göstermiş ve üretim departmanlarının Marx'ın olmasını şart koyduğu denge haline uygun çıktıları sağlamalarının mümkün olmadığını iddia etmiştir. Bu durumda, birikimin uzun vadede devamlılığı ancak, ya birikimin içinde geliştiği toplumda kapitalist üretim ilişkileri dışında kalmış toplum kesimlerinin ya da kapitalist üretim ilişkilerine dahil olmayan toplumların/bölgele- rin birikim sürecine dahil edilmesi ile sağlanabilir. Bu kuramdan hareketle, yirminci yüzyıl boyunca Dünya-Sistemi Analizi'ne varıncaya kadar birçok 'bölgeci' kapitalizm tarihi okuması ortaya çıkmış ve Luxemburg'un Marksist hareket içindeki saygınlığı da, bu yaklaşımlara meşruiyet kazandırmıştır. Bu canlı tartışmalar içinde, Nikolai Bukharin'in Luxemburg'a verdiği cevap ise genelde gözden kaçır. İngilizce bir tercümesi için, bkz. Nikolai Bukharin, *Imperialism and Accumulation of Capital*, (*The Accumulation of Capital* içinde, der. Kenneth J. Tarbuck, çev. Rudolf Wichmann), New York: Monthly Press, 1973.

biçimi içinde bulunması gerektiğini düşünür.⁹

Ve Marx, bu noktada mevcut soruna dair olası bir başka çözüm üzerinde düşünmeye başlar. 'Eğer daha fazla altının ve gümüşün, [yani] daha fazla paranın üretimi söz konusu olursa...bir noktadaki artı-değer, bir diğer noktadaki artı-değerin üretimini gerektirir...ve, bu şekilde, artı-değer, doğrudan yeniden sermaye haline gelemese de, yeni sermayeye dönüşme olasılığı olan para formunda mevcudiyetini sürdürür' (*Grundrisse*, s. 407). Artı-değeri gerçekleştirmek için gerekli ek etkin talep, belki ya da dolaylı yoldan kredi sistemi vasıtasıyla para miktarının büyümesinden kaynaklanabilir.

İlk bakışta, bu tip bir çözüm mantıklı gözüküyor. Paranın analizi, para miktarındaki yetersizliğin meta dolaşımına ciddi engeller getireceğini gösteriyor. Paranın yetersiz olduğu durumlarda, para arzı arttırıldığı zaman, genellikle birikimde bir hızlanmayı gözlemleriz. Bu gözlem de, bizi para arzındaki bir genişlemenin her zaman birikime neden olacağına ve bunun da, ürünlere yönelik diğer türlü eksik kalacak olan etkin talebin yaratılması ile gerçekleşeceğine dair sağlam olmayan bir sonuca götürebilir. Marx, kredi sistemi organizasyonunun birikimin hayatta kalması için zorunlu bir koşul olduğunu kabul ederken (bkz. Bölüm 9), bizi, 'kredi sisteminin üretken gücü hakkında herhangi bir fantastik illüzyona' (*Kapital*, cilt 2, s. 346) düşmememiz konusunda da uyarır. Bunun ötesinde, sermayenin para dönüşü noktasından yani M-C-(M+ΔM) noktasından bakıldığında, sanki kârı, yani ΔM'yi, süreçle bağdaştırmak için, paraya her devrin sonunda ihtiyaç varmış gibi gözükür.

Tüm bu nedenlerden ötürü, etkin talep sorununun para arzındaki bir genişleme ile çözüldüğüne dair parasalcı illüzyonun herhangi bir biçimini kabul etmek cezbedici bir seçenektir. Marx, her ne kadar, altın üreticilerinin, gerçekten de, üretim içinde ortaya koyduklarından daha fazla parayı yarattıklarına dikkati çekse de (çünkü altın üreticileri doğrudan dolaşıma para olarak giren bir artı-değer üretirler), bunun etkin talep sorununa bir çözüm sağlayabileceği fikrini kesin biçimde reddeder. Para, üretken faaliyete dair bir maliyet olmaktan ziyade, bir dolaşım maliyeti olduğundan, para üreticilerine ek etkin talebi sağlamaları için güvenmek, sermayenin artı-değer üretiminden geri çekilmesine ve artı-değeri dolaşım maliyetleri biçiminde masetmesine yol açacaktır. Marx'ın işaret ettiği üzere, tarihsel eğilim, kredi sistemi ile dolaşım maliyetlerini kısmaya çalışmak olmuştur ki bu da, para-meta üreticilerini bir etkin talep kaynağına dönüştürmeye yönelik çabaların beyhudeliğini gösterir. Kredi sistemini çevreleyen

9 Marx, burada Hegel'in *Philosophy of Right*'ı izliyor gibidir. Bkz. bu çalışmanın 12. bölümü.

* *monetarist. Monetarism* de, 'parasalcılık' olarak çevrildi. ç.n.

'fantastik illüzyonları' gidermek, Dokuzuncu ve Onuncu Bölümler'de detaylı şekilde inceleyeceğimiz daha karmaşık bir konudur, fakat benzer tezler, en nihayetinde, geçerli olacaktır.

Marx, parasalcı illüzyona öldürücü darbesini paranın metaya ve sermayenin üretken döngülerine ilişkin rolünü ele alarak indirir. Belli bir dolaşım hızında gerekli olan para miktarı (ve buna ek olarak rezerv stok için gerekli olan miktar), dolaşımda olan metaların toplam değeri ile ilişkilidir. Bu açıdan bakıldığında, 'bu meta kütleli artı-değer içerse de içermese de...[para miktarı] kesinlikle hiçbir şeyi değiştirmez'. Para stokunun, mübadelenin hızla çoğalmasının koşullarını sağlamak için değiştirilmesi veya arttırılması gereklidir, fakat bu durum, mübadele vasıtasıyla gerçekleşecek artı-değerin gerçekleştirilmesi süreci ile doğrudan alakalı değildir (*Kapital*, cilt 2, s. 473).

Artı-değerin gerçekleştirilmesinin parasal yönüne dair bu incelemeden bir sonuç çıkmayacakmış gibi gözüküyor. Fakat doğru bir analiz, etkin talep sorununa dair tek olası çözümün ne olabileceğine dair ipuçları sağlayacaktır. Parasalcı illüzyon kısmen, örneğin, toplam para miktarı ile sermaye olarak iş gören toplam para miktarının birbirine karıştırılmasından doğmuştur. Para-sermaye, artan miktardaki bir sabit para stokunun sermayeye çevrilmesi ile çoğaltılabilir. Bu da, *paranın, mübadelede artı-değeri gerçekleştirmek için gereken etkin talebi sağlayacak şekilde sermayeye daha fazla dönüştürülmesidir*. Şimdi sorunun bu basit ama biraz da şaşırtıcı çözümünü inceleyelim.

Para, sermayeye çevrilebilmeden önce, var olmak zorundadır. Bunun ötesinde, dolaşımdaki meta miktarına nispeten oluşan bir para miktarındaki bir eksiklik, sermayenin önünde bir engel teşkil edecektir. Fakat paranın yaratımı hiçbir şekilde, bu yaratılmış paranın sermayeye çevrimini garanti etmez. Bu çevrim, Marx'ın 'kurgusal sermaye' olarak adlandırdığı şeyi,* metalarda ya da üretken eylemlerde hiçbir maddi temeli olmadan dolaşıma sokulan parayı içerir. Dokuzuncu Bölüm'de detaylı şekilde inceleyeceğimiz süreçler tarafından biçimlendirilen bu kurgusal sermaye her zaman belirsiz bir durumdadır, çünkü maddi bir temeli yoktur. Fakat bu belirsizlik hali kendisine farklı bir güç de temin eder: Maddi bir temel arayışı içinde, bu kurgusal sermaye metalarda cisimleşmiş artı-değere karşılık mübadele edilebilir. Mübadele mecrasında olduğu haliyle, gerçekleşme sorunu çözülmüştür.

Fakat etkin talebe dair bu çözüm, şimdi üretimde gerçekleştirilmesi

* *fictitious capital*. Her ne kadar dilimize bazı metinlerde *hayali sermaye* olarak çevrilmiş olsa da, bu sermaye biçiminin *hayali* olmaktan ziyade *kurgusal* olarak nitelenmesi fiili sonuçları ve oluşum süreci gözönüne alındığında daha uygun düşmekte. Harvey'in de vurguladığı üzere, birçok finans aygıtı, kurgusal sermaye olarak işlev görmektedir ve sektörler arası kaynak tahsisinde önemli roller oynamaktadırlar. Kısacası, bu sermaye, bir hayal mahsulü olmaktan ziyade, -özellikle sermayeler arası artı-değer bölüşümü mücadelesinde önemli bir işlev üstlenen- bir kurgunun ürünüdür. ç.n.

gereken yeni para-sermayenin yaratımı demektir. Şu anda çemberi tamamla-
mış durumdayız. Elbette yine, Marx'ın her zaman izlememiz gerektiğin-
de ısrar ettiği üretim mecrasına geri döndük. Mübadeledeki gerçekleşme
sürecine dair sorunların çözümü, üretimdeki emek gücünün sömürüsü ile
artı-değeri gerçekleştirme sorununa dönüştürüldü. Bir kez daha, süre gi-
den birikimin toplumsal gerekliliğini ortaya koyarken, şimdi, bu gereklili-
ği, üretim ve tüketimin sürekli akışı içindeki gerçekleşme süreçlerinin in-
celemesinden elde ettik.

Kapital'in ilk cildinde gayet manidar biçimde 'Artı-Değerin Sermayeye
Çevrimi' olarak adlandırılan bölümde, Marx, kapitalizm içinde hâkim olan
toplumsal ilişkiler bağlamında, önce 'birikim hayrına birikimin, üretim
hayrına üretimin' toplumsal gerekliliğini ortaya koymuştur. *Kapital*'in ikin-
ci cildinin 'Artı-Değerin Dolaşımı' adlı bu ilk bölüme paralel bölümünde
ise, Marx, öneri kabilinden yaptığı üretim ile tüketim arasındaki ilişkilere
dair inceleme vasıtasıyla da aynı ilkeye ulaşmaktadır. Üretim ve tüketim
arasındaki dengeye, kapitalist üretim biçiminde -bu üretim biçiminin 'çe-
lişkili' bölüşüm ilişkilerini de dikkate alırsak- ancak sürekli birikim vasıta-
sıyla ulaşılabileceğini görürüz.

Fakat sürekli birikim, artı-değer üretebilen emek gücünün varlığına
bağlıdır. Kapitalizmin coğrafi olarak zorunlu genişlemesi, bu nedenle, ar-
tı-değer arayışı içindeki sermaye olarak yorumlanmalıdır. Kapitalist iliş-
kilerin ekonominin tüm sektörlerine nüfuz etmesi ve (kadınlar ve çocuk-
lar gibi) emek gücünün birçok 'gizil' kaynaklarının harekete geçirilmesi
de benzer bir temele oturur. Ve kapitalizmin gerçekten ne olduğunu kav-
ramaya başlarız: Bir taraftan kendini devam ettirebilmek için toplumsal
ve fiziki dünyanın yeterliklerini sürekli zorlarken, diğer taraftan kendini
toplumsal zorunluluk altında sürekli olarak dönüştürmeye çabalayan, her
daim devrimci bir üretim biçimi. Bu, elbette çelişkili bir süreçtir. Bu bağ-
lamda ilk olarak, kapitalizm, dışsal engellerle karşılaşır; çünkü 'zenginliğin
asıl kaynaklarının', yani toprağın ve emekçilerin sınırsız yeterlikleri yoktur
(*Kapital*, cilt 1, s. 507). Fakat aynı zamanda kapitalizm 'kendi doğası için-
deki engellerle' de karşılaşır (*Grundrisse*, s. 410) ve bunlar, Marx'ın açığa
çıkarmaya çalıştığı, 'kapitalizmin içkin çelişkileridir'.

Marx'ın bizim için yaptığı şey, 'üretim, bölüşüm, mübadele ve tüketimin,
bir bütünlüğün parçalarını, bir birliğin içindeki farklılıkları oluşturdukları'
fikrine (*Grundrisse*, s. 99) çok özel bir yorum getirmektir. Marx, *değer*
fikrini bu bütünlük içindeki ilişkileri yakalamak zorunda olan bir kavram
olarak yeniden biçimlendirmiştir. Üretim ve tüketim arasındaki ilişki bağ-
lamında, nasıl her birinin 'bir diğerini, kendisini tamamlayarak yarattı-
ğını' izah etmiş ve 'bölüşüm, üretim ve tüketimin arasına girdiği zaman'
(*Grundrisse*, s. 94) ne olması gerektiğini net bir biçimde göstermiştir.

Fakat Marx, ayrıca, durmaksızın devam eden birikimin otomatik bir makine ve hatta normal işleyen bir düzenek bile olamadığını göstermiştir. Marx, üretim ve tüketim, artı-değer üretimi ve artı-değerin gerçekleştirilmesi, tüketim ve yeni sermaye oluşumu ve üretim ve tüketim arasındaki zorunlu ilişkiyi de önümüze koymuştur. Aynı şekilde, eğer denge haline ulaşılabilecekse geçerli olması gereken, özellikle paranın yaratılması ve kredi aygıtları ile ilişkili birçok diğer zorunlu koşulu açığa çıkarmıştır. Fakat aynı şekilde, pratikte bu denge hali noktasının bulunacağını garanti eden hiçbir şeyin olmadığını da göstermiştir. Tek yapabileceğimiz şey, bu avara 'tesadüf eseri' ulaşılacağını ummaktır. Daha kötüsü, ki Marx'ın göstermeye başladığı şey de budur, sistemi denge halinden uzaklaştıran güçlü etkiler mevcuttur ve birikim hayrına birikim, hem kısa hem uzun vadede dengesiz bir sistemdir. Demek ki, krizler dengesizlik halini düzeltmenin, üretim ve tüketim arasındaki ayarın yeniden ayağa kaldırılmasının tek etkin aracıdır. Fakat bu krizler, sermayenin devalüasyonunu, aşınmasını ve yok edilmesini içerir. Ve bu, deneyimlenmesi hiç de kolay olmayan bir şeydir; çünkü aynı süreç, emekçinin de devalüasyonu, aşınması ve yok olmasını içermektedir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TEKNOLOJİK DEĞİŞİM, EMEK SÜRECİ VE SERMAYENİN DEĞER KOMPOZİSYONU

Teknoloji, insanın Doğa ile mücadele biçimini, yaşamını sürdürdüğü üretim sürecini ifşa eder ve bu şekilde, toplumsal ilişkilerinin ve bundan kaynaklanan fikri oluşumlarının oluşma biçimini açıkça ortaya koyar (*Kapital*, cilt 1, s. 372).

Marx'ın düşüncesine dair yanlış yorumlar arasında belki de en garip olanı, Marx'ı bir teknolojik determinist olarak gösterenlerdir.¹ Marx, teknolojik değişimi tarihin dönüştürücü gücü olarak ortaya koymamıştır.

1 Hook (1933) uzun zaman önce bu yorumu ortadan kaldırmaya çalıştı, fakat yakın geçmişte, bu görüş bir şekilde yeniden canlandı. Bunların içinde en güçlü tezi, Marx'ın tarihsel materyalizme dair görüşlerinde üretici güçlerin önceliğine yönelik yorumuna ilişkin, 'teknolojik' nitelendirmesini kabul eden, ama diğer taraftan 'determinist' nitelendirmesini reddeden Cohen (1978) geliştirmiştir. Her ne kadar Marx'ın birçok görüşünü anlaşılır kılsa da, Cohen'in çalışması, öte yandan, Marx'ın 'yirminci yüzyıl analitik felsefesini farklı kılan [düşünsel] açıklık ve titizlik standartlarına' (s. ix) göre yorumlandığında ortaya çıkan sonuçları göstermektedir. Cohen'e göre, Marx, bir üretici gücü, nesnelere bir arada tutan bir ilişki yerine, 'nesnelere özelliği' olarak tanımlamaktadır. Üretici güçlerin listesi, (tüm özellikleri ile birlikte) emek gücünü ve (üretim aygıtları, hammaddeleri ve mekânları içerecek şekilde) üretim araçlarını içerir. Cohen, Marx'ın ifadelerini inceler ve Marx'ın birçok yerde üretici güçlerdeki değişimlerin toplumsal ilişkilerdeki değişimleri ürettiğine dair ifadeleri bulunmasına rağmen, 'Marx'ın külliyatında varsayılan aksi yöndeki harekete dair... genellemelerin ise mevcut olmadığı' (s. 138) sonucuna varır. Üretici güçler ve toplumsal ilişkiler arasındaki 'diyalektik' ilişki geçerli değildir ve üretici güçlerin önceliği bu sayede temellendirilmiş olur. Bu sonuca ilişkin tek kuşku yaratan durum, [Marx'ın] burjuvazinin, toplumsal ilişkileri değiştiren üretim araçlarında devrim yarattığına ilişkin ifadesidir. Cohen, kapitalist üretim ilişkilerinin 'üretici güçlerin gelişimini muazzam şekilde canlandırdığını' teslim etmekle birlikte, bu kabulü, 'kapitalist ilişkilerin işlevinin -ki bu ilişkiler, bu işlevi yerine getirmeye uygun oldukları zaman ortaya çıkar ve devam ederler- üretken güçteki büyümeyi iletirmek olduğu' ifadesiyle üretici güçlerin önceliğine dair tezi ile uyumlu hale getirir.

Marx'ın üretici güçlerin ilk tanımına dair niteleme, kanımca, doğrudur. Fakat 'kullanım değeri'nde olduğu gibi, bu ilk tanım kendi içinde Marx açısından çok az önem arz etmektedir. Yine kullanım değerinde olduğu gibi, üretici güçler, teze, sadece spesifik olarak kapitalist üretim biçiminde yer alan bir toplumsal ilişki olarak anlaşıldığı zaman dahil edilirler. Öte yandan, Cohen, bu ilk tanıma bağlı kalmış ve terimin Marx'daki kullanımının geçirdiği dönüşüme işaret etmekte yetersiz kalmıştır. *Kapital*'deki tezin genel akışı, tam olarak, kapitalizmi aralıksız şekilde yeni düzenlemelere iten bir çelişkiler yumağı olan üretici güçler ve toplumsal ilişkilerin diyalektik bir yorumunu ortaya çıkarmaya yöneliktir. Analitik felsefe, cümleleri analiz etmekte başarılı olabilir, ama açık şekilde bu tezin genel akışını yakalamakta aynı başarıyı gösterememektedir.

Tezinin bu şekilde yanlış biçimde yorumlanması, kısmen Marx'ın sözcüklerine bugünün anlamlarını dayatmaktan ve onun inceleme yöntemini anlayamamaktan kaynaklanmaktadır. Şu anda genel olarak kabul görmüş tanımlar, örneğin teknolojiyi, üretim, mübadele, iletişim ve tüketim için fiziki altyapı yaratacak bilimsel bilginin tatbiki olarak ortaya koyarlar. Marx'ın kastettiği bundan hem daha geniş hem daha dardır.

Marx 'teknolojiden' bahsettiği zaman, verili bir anda fiili bir emek süreci tarafından takınılmış somut formu, belirli kullanım değerlerinin gözlemlenebilir üretim biçimini kasteder. Bu teknoloji doğrudan kullanılan alet ve makineler, üretim sürecinin fiziki dizaynı, teknik işbölümü, (hem nicelikler hem nitelikler olarak) emek güçlerinin fiili kullanımı, işbirliğinin merhaleleri, emir-komuta zincirleri ve yetki hiyerarşileri ile kullanılan belirli işbirliği ve kontrol metotları bağlamında tarif edilebilir.

Bu aşamada yapılması gereken, bu görünürdeki kullanımların ötesine geçip, neden belirli emek süreçlerinin belirli teknolojik formlara büründüğünü anlamak olmalı. Bu hedef doğrultusunda, Marx, emek sürecini kendi içinde somutlaşan *üretici güçler ve toplumsal üretim ilişkileri* bağlamında ele alır.² Marx, 'üretici güçler'den, doğayı dönüştüren katıksız gücü anlar. 'Toplumsal ilişkilerden' ise, neyin, nasıl ve neden üretildiğinin toplumsal sonuçlarını ve bu üretimin toplumsal organizasyonunu anlar. Bunlar soyut kavramlardır ve anlamlarını iyi belirlemek zorundayız. Bunları takiben ele alınacak birçok konu, bu kavramların doğru yorumlanmalarına bağlıdır. Bu kavramlar, kullanım ve mübadele değeri ikiliğinin meta mübadelesindeki çelişkileri açığa çıkaran kavramsal bir araç sağlamasına benzer şekilde, üretim içindeki çelişkileri açığa çıkarmak için kullanılacaklardır. Buradaki paralellik gayet yerindedir. Üretici güçler ve toplumsal ilişkiler ilkin, kullanım ve mübadele değerinin tekil bir metanın iki yönü olması gibi, aynı maddi emek sürecinin iki yönü olarak ele alınır. Metaldaki mübadele değeri, para şeklini almış dışsal bir referansa sahiptir. Benzer şekilde, üretimin toplumsal ilişkileri de, genel olarak toplumda hâkim olan ve üretimin yanı sıra mübadele, bölüşüm ile tüketime nüfuz eden sınıf ilişkileri biçiminde bir dışsal referansa sahiptir. Ve kullanım değeri ekonomi politığe nasıl *toplumsal* kullanım değeri olarak yeniden dâhil edildiyse, tümüyle fiziki hali ile üretici güç fikri de, ekonomi politığe, maddi meta üretimi vasıtasıyla sermaye için artı-değer yaratımı gücü biçiminde yeniden dâhil edilir. Bu kavramların önemine binaen, anlamlarını netleştirmek zorundayız.

Yaygın bir kafa karışıklığını ortadan kaldırarak başlayalım. 'Teknolojiyi' 'üretim güçleri' ile aynı şey olarak görmek hatalıdır ve Marx'a dair bu yanlış değerlendirme onu bir teknolojik deterministe çevirivermiştir. Teknoloji, temelde yatan üretim güçleri ve ilişkilerinin ifade edildikleri

2 Therborn (1976, s. 356-386) bu kavramların doğuşunu Marx'ın fikri gelişimi üzerinden gayet titiz bir biçimde incelemiştir.

emek sürecinin maddi formudur. Teknolojiyi üretici güçlerle aynı görmek, değer maddi formu olan parayı değerle ya da somut emeği soyut emekle aynı görmeye benzer. Fakat paranın analizinin değer doğasına dair birçok şeyi ortaya çıkarabilmesi gibi, mevcut teknolojilerin analizi de, kapitalist üretim biçimine için üretici güçlerin ve toplumsal ilişkilerin doğasını 'ifşa edebilir'. Bu değerlendirme de, bu kısma başlarken kullandığımız alıntının anlamını ortaya koymaktadır.

Mevcut teknolojilerin analizi faydalı (ve gerekli) bir ön hazırlıktır. Fakat Marx, bu yöntemi farklı şekilde ele almaktadır (*Grundrisse*, s. 100-7). 'Yaşam içindeki fiili ilişkilerden' devşirilmiş mümkün olan en basit soyutlamalarla başlar ve sonra gittikçe daha zengin ve daha karmaşık kavramsallaştırmalar inşa eder ki 'adım adım 'toplumun görünür yüzündeki' faaliyetlerin somut formlarına daha da yaklaşmak mümkün olsun' (*Kapital*, cilt 3, s. 25). Marx'a göre bu, meta üretimi, para ve mübadele, somut teknolojik biçimler, krizler ve diğerleri gibi kendimizi çevrili bulduğumuz fenomenleri yorumlamak için 'tek materyalist ve bu nedenle tek bilimsel' yoldur (*Kapital*, cilt 1, s. 372).

Marx'ın materyalist yöntemi ve 'yaşam içindeki fiili ilişkilere' dair ilgisi onun dikkatini, incelemesinin temel çıkış noktası olarak emek sürecine yöneltmiştir. Marx'a göre, 'kullanım değerlerinin üretimine dönük beşeri faaliyetler (yani insan ihtiyaçları için doğal nesnelerin tedariki), insan ve Doğa arasında devam eden mübadelenin zorunlu koşuludur; bu, insan mevcudiyetinin Doğa tarafından dayatılan ebedi bir koşuludur' (*Kapital*, cilt 1, s. 184). Ve bundan daha temel, ne olabilir? Doğa ile ilişki elbette diyalektik biçimde ele alınmalıdır. 'İnsan' ve 'doğal olan' arasındaki ayrılık bu birliktelik içinde değerlendirilmelidir, çünkü 'fiziki ve zihni yaşamın birbirine bağımlılığı, insanın Doğa ile olan karşılıklı bağımlılığı, insan Doğanın parçası olduğu için, Doğanın kendisiyle karşılıklı bağımlılığı anlamına gelmektedir' (*Economic Philosophical Manuscripts*, s. 127). Burada kullanılan dil, gayet Hegelcidir, fakat Marx bu yaklaşımdan daha sonraki çalışmalarında da kopmamıştır.³ Diğer taraftan, odak noktası birliktelik içindeki ayrılığı araştırmaya doğru kaymıştır:

Emek, ilk olarak, insanın ve Doğanın katıldığı bir süreçtir... Doğanın güçlerinden biri olan insan, kollarını ve bacaklarını, kafasını ve ellerini, vücudunun doğal güçlerini harekete geçirerek, Doğa'nın üretimini kendi

3 Schmidt (1971), bize *Marx'daki Doğa Kavramı (The Concept of Nature in Marx)* adlı kapsamlı bir çalışma sunmaktadır. Fakat Smith'in gösterdiği gibi (1980), [Schmidt] doğayı kullanım değerlerinin bir mecrası olarak tanımlayarak ve Marx'ın kaygısının toplumsal kullanım değerleri olduğunu ya da bu örnek özelinde, bir 'üretilmiş doğa' (mamur çevre, insan faaliyetiyle dönüştürülmüş fiziki bir peyzaj) biçiminde kullanım değerlerinin üretimi olduğunu unutarak hataya düşmüştür. Bu üretilmiş doğa, bir meta biçimini alır ve bu nedenle kullanım değerleri, mübadele değerleri ve değerler arasındaki ilişki kapsamında değerlendirilecektir. Bu koşullar altında, doğa, insan varlığına ve insan toplumuna tümüyle dışal şekilde ele alınamaz. Bu konuya 8. ve 11. bölümlerde daha fazla değineceğim.

isteklerine uyumlulaştıracak bir biçimde elde etmek için, Doğaya karşı kendini konumlandırmıştır. (*Kapital*, cilt 1, s. 177)

Burada, 'üretici güç' kavramının en basit ve en kolay anlaşılır haliyle karşılaşılıyor: üretici güç, doğayı elde etme ve dönüştürme *kudretini* temsil etmektedir. Bu güç, toprakla birlikte üretim araçlarını oluşturan ve üretken emeğin zorunlu temelini oluşturan çeşitli aygıtların kullanımı ile arttırılabilir (*Kapital*, cilt 1, s. 180-1). Fakat doğaya karşı takınılan ilişkinin spesifik biçimi, toplumsal bir üründür; 'Doğanın değil ama binlerce yüzyılı kapsayan bir tarihin sunduğu bir hediyedir' (*Kapital*, cilt 2, s. 512). Emek sürecinin fiili teknolojisi, tarihsel ve toplumsal süreçler tarafından biçimlendirilir ve insanlar üretimin temel işlerinde birleştiği ve işbirliğine girdikleri oranda, zorunlu olarak, insanların arasındaki toplumsal ilişkileri yansıtır. Emeğin üretici güçleri, bu toplumsal ilişkilerin soyutlanmasından çıkarılamaz.

Ayrıca, çalışma süreci, insan istekleri ve ihtiyaçlarına ilişkin hem araçsal hem de amaçsaldır; 'en kötü mimarı en iyi arıdan ayıran şey, mimarın, yapısını fiilen inşa etmeden önce, düşünsel olarak oluşturmasıdır' (*Kapital*, cilt 2, s. 178). Dünyaya dönük zihinsel bakış açımız iki açıdan 'maddi bir güç' haline gelebilir: Bu algılayışlar, maddi objelerde 'nesneleşirler' ve fiili üretim süreçlerinde maddi bir hal alırlar. Üretim faaliyeti bu nedenle dünyaya dair belli bir bilgiyi içerir ki bu bilgi de toplumsal bir üründür. Her üretim biçimi özel bir bilim biçimini, kendine özgü fiziki ve toplumsal ihtiyaçlara uygun bir 'bilgi sistemi'ni ortaya çıkarır. Marx, kapitalizmin 'doğa bilimlerini üretim süreci ile' nasıl birleştirdiğine ve 'üretim sürecini kendini oluşturan safhalara ayırıştırma ve mekanik, kimya ve tüm diğer doğa bilimlerinin uygulamaları tarafından ortaya atılan sorunların çözümü [ilkesinin] nasıl her yerde belirleyici ilke haline geldiğine' (*Kapital*, cilt 2, s. 461) bakar ve bu analizden önemli sonuçlara ulaşır. Hatta buluşların kendisinin nasıl bir ticaret haline geldiği ve yeni bilimsel bulguların üretiminin kapitalizmin dinamiklerine nasıl zorunlu biçimde içkin hale geldiği hakkında yorumlarda bulunur (*Grundrisse*, s. 704-5).⁴

Emek süreci demek ki ilk olarak üretici güçler, toplumsal ilişkiler ve dünyanın zihinsel algılanışlarının bir *birlikteliği* olarak ele alınmaktadır. Bu birliktelik içindeki ayrışmanın önemi, karşılaşılabileceğimiz her teknolojiye, her emek sürecine dair soracağımız soruları biçimlendirmesinde yatmaktadır.

Örneğin çukur kazan bir insanı düşünelim. Bu kişinin sinir sistemini ve kaslarını tarif edebiliriz ve belki harcanan fiziki enerjiyi ölçebiliriz. Benzer

4 Noble (1977) İç Savaş sonrasında Birleşik Devletler'de mühendislikbiliminin, teknolojik yeniliklerin ve şirket kapitalizminin (*corporate capitalism*, ç.n.) birbirleriyle nasıl ilişkilendiklerini detaylı şekilde araştırmıştır. Tüm kusularına rağmen, J. D. Bernal's (1969) çalışması hâlâ bir klasik olmayı sürdürmektedir.

şekilde, doğanın niteliklerini (toprağın kazılmasının kolaylığı ve zorluğu) ve emeğin aygıtlarını (bel ya da kürek) da tarif edebiliriz. Ve emeğin verimliliğini saat başına kazılan toprak bağlamında hesaplayabiliriz. Fakat eğer kendimizi bu doğrudan fiziki tariflemeye sınırlarsak, önemli olan birçok şeyi kaçıırız. Gerçekten de, Marx, üretkenlik ölçümünün anlamsız bir soyutlama olduğunu düşünmekteydi. Faaliyeti doğru şekilde yorumlayabilmek için ilkin amacını, dahil olduğu bilinçli şekilde hazırlanmış dizaynı, faaliyetin içinde cisimleştiği dünyaya dair algılayışı ve sonucunu açığa çıkarmamız gerekir. Ayrıca, işin içine giren toplumsal ilişkileri de bilmek zorundayız. Mevcut iş, bir köle, ücretli emekçi, zanaatkâr, kendini davasına adanmış bir sosyalist, dini bir ritüele iştirak eden bir dini fanatik ya da yorucu fiziksel egzersize tutkulu zengin bir toprak ağası tarafından mı gerçekleştirilmektedir? Aynı fiziki faaliyetlerin sonsuz bir çeşitlilikte farklı toplumsal anlamları olabilir. Faaliyetleri, toplumsal amaçlarına dair fikrimiz olmadan yorumlayamayız. Ancak bu şekilde, üretkenliğin anlamlı bir ölçüsüne ulaşabiliriz. Marx işte bu çerçevede, insan istek ve ihtiyaçlarıyla bağlantılı üretkenliğin artı-değer yaratımıyla bağlantılı üretkenlikten çok farklı olduğu fikrinden birçok sonuçlar çıkarır. Ve neticede ancak toplumsal anlamını ve toplumsal amacını bütünlüklü olarak anladığımız zaman, bazı teknolojilerin neden diğerlerine tercih edildiğini, neden dünyaya dair bazı anlayışların diğerlerine üstün çıktığını anlayabiliriz. Neticede önemli olan, tümü tekil emek süreci içinde ifade edilen, üretici güçler, toplumsal üretim ilişkileri ve dünyaya dair algılayışlar arasındaki ilişkidir.

Tüm bunları, üretici güçlerdeki devrimlerin, toplumsal ilişkiler ve bilgi sisteminin radikal bir yeniden yapılandırması gerçekleşmeden başarılamayacakları sonucu takip eder. Fakat bu değişimin arkasındaki güç, Marx'a göre, tam da emek sürecinin doğasında bulunmaktadır: 'Dışındaki dünyayla ilişkiye geçerek ve onu değiştirerek, [insan] aynı zamanda kendi doğasını da değiştirir' (*Kapital*, cilt 1, s. 177). Özne ve nesne arasındaki karşılıklı (diyalektik) ilişki bu nedenle gelişim sürecinin kalbinde yatar. Bu süreç, toplumsal ve tarihsel bağlamlarda genelleştirildiğinde de şu fikre yol açar, 'insanlar, yeni üretici güçleri elde ederek, kendi üretim biçimlerini; üretim biçimlerini değiştirerek...[dünyaya dair anlayışların yanı sıra] tüm toplumsal ilişkilerini de değiştirirler' (*Poverty of Philosophy*, s. 109).

Bu süreci, emek sürecinin bütünlüğü içindeki ayrışmalara yoğunlaşarak daha yakından inceleyebiliriz. Örneğin, belirli bir üretim sistemi biçiminin işlemesi için gerekli toplumsal işbirliği, mevcut üretim araçları ile uyumsuzsa ne olur? Bu ihtimal, üretici güçler, toplumsal ilişkiler ve dünyaya dair anlayışlar arasındaki karşıtlıklar ve çelişkilerin her türü için geçerlidir. Fakat bu potansiyel durumdan bahsetmek bir şeydir, Marx'ın yapmaya çalıştığı gibi, kapitalizmin içindeki bu çelişkilerin kaçınılmazlığını

ortaya koymaksa başka bir şey.

Marx'ın genel iddiası şudur. Üretmek ve üremek için, insanlar toplumsal ilişkilere girmek ve bu toplumsal ilişkiler ve dünyaya dair bilgileri ile tutarlı bir şekilde doğadan faydalanmak için mücadele vermek zorunda kalırlar. Bu mücadele içerisinde, zorunlu olarak doğayla yeni ilişkileri, yeni bilgileri ve yeni toplumsal ilişkileri üretirler. Güçlü toplumsal kısıtlamalar, toplumları görelî olarak sabit hallerde tutabilir ki Marx bu hallere 'tarih öncesi' olarak referans verir. Fakat toplumsal kısıtlamalar (her ne şekilde olursa olsun) bir kez yıkılırsa, denge hali bozulur ve zıt güçler oyuna dâhil olurlar. Üretici güçler, toplumsal ilişkiler ve dünyaya dair anlayışlar arasındaki çelişkiler gerilimin merkezi kaynağı olurlar. Çelişkileri aşmak için aralıksız verilen mücadele, tarihin itici gücü haline gelir.

İnsan tarihinin akışını yöneten güçlere dair bu genel yorum, kapitalizmin dinamiklerini anlamak için kullanılabilir. Sermayedarın artı-değeri elde etmeye yönelik doymak bilmez çabası üretici güçlerde aralıksız devrimlere neden olur. Fakat bu devrimler, sermayenin müteakip birikimi ve sınıf ilişkilerinin yeniden üretimi ile uyumsuzluk gösteren koşullar ortaya çıkarırlar. Bu, kapitalist sistemin, doğası gereği dengesiz ve krizlere gebe olduğu anlamına gelir. Her ne kadar her kriz üretici güçler ve toplumsal ilişkilerin radikal bir yeniden yapılandırılması ile çözülebilir olsa da, çatışmanın temel kaynağı asla ortadan kaldırılamaz. Her seferinde daha genel kriz biçimleri üreten yeni çelişkiler açığa çıkar. Çelişkilerin tek nihai çözümü, çelişkilerin kaynağının ortadan kaldırılmasında, kökten yeni toplumsal ilişkilerin yaratılmasında yatmaktadır, yani sosyalizmin toplumsal ilişkilerinde.

Bu kavramlarla ifade edildiğinde, bu iddia, herhalde hiç kimseyi ikna etmeyecektir. İddianın faydası, soruları ortaya çıkarmak bağlamında bulunduğu hizmette yatmaktadır. Bu iddia, dikkatimizi ilk olarak, üretici güçlerde birçok değişikliğe yol açan toplumsal ilişkilere çeker ve, daha dar kapsamda, bizi, bu tip değişimlerin arkasında yatan sınıf temeli ile yüzleşmeye zorlar. İkincisi, bu iddia, bizi, doğayı dönüştürme kapasitesine dair gerçekleşen devrimlerin hızı, biçimi ve yönünün sabit ve dengeli büyüme ile bir şekilde uyumlu olup olamayacağına dönük soruyu da cevaplamakla yükümlü kılar. Ve eğer bu mümkün değil ise, açık şekilde dönemsel özellik arz eden kapitalizmin krizleri için kökten bir açıklamamız var mıdır yoksa yok mudur? Tüm bunlar, önümüzdeki birkaç bölümde cevabını arayacağımız temel sorular. Fakat öncelikle, biraz daha dikkatli biçimde, kavramsal aygıtlarımızı, kapitalist üretim biçimi tarafından takınılan spesifik tarihsel forma uygun hale getirmeliyiz.

KAPİTALİZMDE EMEĞİN ÜRETKENLİĞİ

İlk başta, emeğin üretkenliğini, tümüyle fiziki koşullar çerçevesinde ele almak ve üretkenliği, bir emekçinin çeşitli üretim aygıtlarını kullanarak belli oranda standardize edilmiş bir zaman aralığı içinde mamul ya da yarı-mamul bir ürüne çevirdiği hammaddenin miktarı ile ölçmek mantıklı gelebilir⁵. Bu yaklaşım, soyut emek ve somut emeği birbirinden ayıramamaktadır ve sermayedarların genelde değerle ve özelde artı-değerle değil de, kullanım değerlerinin üretimiyle ilgilendiğini varsayar. Marx ise, ayırt edici şekilde kapitalizme özgü bir emek üretkenliği tanımı ortaya koymaktadır:

Sadece artı-değer üreten ve, bu nedenle, sermayenin öz büyümesi için çalışan emek, sermayedar için üretkendir... Bu nedenle, üretken bir emekçi kavramı sadece çalışma ve çalışma sonucunda oluşan faydalı sonuç arasındaki ilişkiyi değil ... aynı zamanda belirli bir toplumsal üretim ilişkisini ifade eder ki bu ilişki, tarihsel olarak ortaya çıkmış ve emekçiyi artı-değerin üretiminin doğrudan bir aracı olarak damgalamıştır (*Kapital*, cilt 1, s. 509).

Marx, kısa ve öz bir şekilde, 'üretken bir emekçi olmak, bu nedenle, bir şans değil, bir talihsizliktir' diye devam eder. Bu değer-temelli üretkenlik tanımı, Marx'a, bayağı iktisatçıları çileden çıkararak güçlü bir düşünsel aygıt sağlar. 'Sadece kapitalist üretim formunu ebedi olarak takdim eden burjuva dar kafalılığı ... sermayenin durduğu yerden üretken emeğin ne olduğu sorunu ile ... genel olarak hangi emeğin üretken olduğu sorusunu birbirine karıştırabilir ...ve, neticede, kendisini herhangi bir şey üreten her emeğin .... tam da [bu üretme eylemi] nedeniyle üretken emek olduğu fikriyle tatmin eder.' (*Theories of Surplus Value*, kısım 1, s. 393).

Fiziki üretkenlikten ziyade bu değer kavramı ile donanmış Marx, aynı şekilde, sermayenin kendisinin bir şekilde üretken olduğu fikrinin de maskesini düşürür. Özellikle makinenin tatbiki sonucunda ortaya çıkan fiziksel üretkenlikteki artışlar, sermayenin bir özelliği ve hatta ürünü olarak gözükmektedir. Sermaye, 'gayet mistik bir varlık haline gelir, çünkü emeğin tüm toplumsal üretken gücü, emeğin kendisinden ziyade, sermaye nedeniyle gerçekleşiyor ve sermayenin dölyatağından ortaya çıkıyormuş gibi gözükür' (*Kapital*, cilt 3, s. 827). Fakat bu ortaya çıkan görüntü gerçekte neye işaret etmektedir? Marx'a göre, bu sadece sermayedarın toplumsal emeğin üretken güçlerini, bu güçlerin sermayenin üretken güçleri olarak gözükmemesini sağlayacak şekilde elde etmesini temsil eder (*Theories of Surplus Value*, kısım 1, s. 389-91). Ve bu süreç de ancak üretim içinde baskın hale gelen belirli sınıf ilişkileri, yani emekçiye sermaye tarafından geniş bir çerçevede dayatılan koşullar altında üretim araçlarını kullanma imkânı veren ilişkiler sayesinde gerçekleşebilir.

5 Blaug (1968, s. 231), Marx'ı 'fiziki üretkenlik ve değer üretkenliğini korkunç şekilde birbirine karıştırmakla' suçlar, fakat bu kafa karışıklığı, Marx'dan ziyade, daha çok Blaug'un Marx'ın fikirlerini ilişkisel şekilde geliştirme biçimini yanlış yorumlamasından kaynaklanır.

Diğer taraftan, Marx'ın değer-temelli üretkenlik tanımı ortaya çeşitli güçlükler de çıkarmaktadır. Örneğin, bu tanım, 'üretken' ve 'üretken olmayan' emek arasındaki farka dair uzun ve bir miktar da usandırıcı bir tartışmaya yol açmıştır. Marx'ın tanımına göre sadece artı-değer üreten emek 'üretken' olarak addedildiği için, fiziki olarak üretken olan (özellikle hizmetler ve dolaşımdaki) bir grup üretken faaliyet, toplumsal olarak ne kadar gerekli olurlarsa olsunlar, 'üretken olmayan' emek şeklinde nitelendirilmişlerdir. Marx'ın tezinin temel noktası (özellikle Adam Smith gibi) ekonomi politikçiler tarafından ortaya konan genel bir emekçi sınıflandırmasını ele alıp, bu sınıflandırmayı kapitalist üretim ilişkilerini yansıtan terimlere dönüştürmektir. Marx'ın bu niyetin ötesine gitmek istediğine dair elde çok az kanıt var. Yoksa Marx elbette meslekleri üretken ve üretken olmayan gruplar dâhilinde yeni ve daha detaylı bir sınıflandırma içinde ele almayı önermemiştir; bu şekilde hareket etmek, tartışmayı tam olarak fizyokratların ve Adam Smith'in tanımladığı zemine geri çekmek olurdu ki Marx, bu tartışmayı tam da bu zeminden başka bir zemine kaydırmaya çalışıyordu. Fiiliyatta Marx'ın ortaya koyduğu şey, kapitalizm içinde üretken emeğin herhangi bir tanımının artı-değerin üretimine dair fiili süreçle ilişkili şekilde belirlenmesi mecburiyettir. Bu sürece dair bakış açımızı, örneğin emek sürecinden sermayenin genel dolaşım sürecini kapsayacak şekilde genişletecek olursak, üretken emeğin tanımı da elbette buna mukabil genişleyecektir. 'Üretken şekilde emek sarf etmek için, el emeğini kendinizin yapmanıza artık gerek yoktur; eğer kolektif emekçinin bir uzvu haline gelirsiniz ve onun alt işlevlerinden herhangi birini yerine getiriyorsanız, bu kâfidir' (*Kapital*, cilt 1, s. 509).

Asli olanın, bireysel emekçininkinden ziyade, kolektif emekçinin üretkenliği olduğu fikri, bizim üretici güç kavramını nasıl anladığımıza dair çeşitli sonuçlar doğurur. Emekçilerin birbirleriyle ilişkiye geçme ve çeşitli görevlerdeki performanslarını karşılıklı olarak takviye etme biçimleri, kendi kolektif üretkenlikleri üzerinde bir etkiye yol açar. Verimlilik, her sınıai ilişkiler uzmanının bildiği gibi, sadece teknik bir konu değildir, aynı zamanda en azından bir yönüyle toplumsal bir konudur. Sermayedarın bu bağlamdaki ikilemi, işbirliğinin müspet güçlerini, en son kertede zora dayalı olduğunu teslim etmek gereken mekanizmalar aracılığı ile sermayenin üretici gücü olarak harekete geçirebilmektir. İş sürecini kapsamlı kılma, işbirliği, işçi-idare entegrasyonu stratejileri, spesifik olarak, emek sürecine zorunlu olarak hâkim olan temel hükmetme ve boyun eğdirme ilişkisini maskeleyerek için tasarlanmışlardır. Bu da, bizi, emek sürecinin içindeki sınıf mücadelesinin belirleyici rolünü düşünmeye iter.

EMEK SÜRECİ

Kapital'in birinci cildinin en zorlayıcı taraflarından biri, Marx'ın (değer gibi) en derin ve mümkün olan en basit soyutlamalardan iş günü ve mekanizasyona dair mücadelelere ya da kapitalizmin devrimci bir şekilde alaşağı edilmesinin zorunluluğunun siyasi sonuçlarına çok akıcı şekilde geçebilmesidir. Bir taraftan bu çalışma mükemmel bir zanaatkârlıkla işlenirken, tam da bu tip başarılar kendi içlerinde bir miktar yanıltıcı olabilirler. Marx'ın genel projesi bağlamında düşünürsek, her ne kadar *Kapital*'in diğer iki cildinde derinleştirilmiş olsa bile, birinci ciltte tarih ve kuram bağı erken kurulmuştur ve siyasi sonuçlara da fazlasıyla hızlı ulaşılmıştır. Marx, bu açıdan tümüyle yanlış yapmıştır denilemez. Ne tarihsel yorumlama ne de siyasi eylem, kuramın mükemmelleştirilmesini bekleyemez ki diğer taraftan, kuram da, ancak tarihsel deneyim ve siyasi pratiğin sürekli devam eden sınamaları neticesinde ortaya çıkabilir. Fakat *Kapital*'in ilk cildi, o denli baştan çıkarıcı bir metindir ki, bu metnin, kuram, tarihsel yorumlama ve siyasi faaliyet stratejilerinin nasıl karşılıklı birbirini belirlediği ve birbiriyle ilişkilendiği üzerine harikulade ama aynı zamanda ön hazırlık seviyesinde bir deneme olarak ele alınması gerekirken, birçok Marksist, metne 'nihai söz' vasfını atfetmiştir.

Marx'ın tezinin tartışmalı karakteri, kapitalizm içindeki emek sürecinin doğasına dair bugünkü tartışmalar içinde kendini hemen belli eder. Bu tartışma, emek süreci, her üretim biçiminin işleyişine temel teşkil ettiği için önemlidir. Eğer Marx'ın bu konuyu ele alma biçimi yanlış ise, o zaman geri kalan hemen her şey de tartışmalı hale gelir. Braverman, *Labor and Monopoly Capital*'ını 1974'de yayınladığından beri, tartışma, biraz daha aciliyet ve yeni bir yönelim kazanmıştır. Gramsci'nin (1971) 'Fordizm' üzerine yazdığı büyüleyici makalenin dışında, bu kitap, yirminci yüzyılda emek sürecindeki değişimleri Marksist gelenek içinde ele alan ilk önemli çalışma olmuştur. Müteakip çalışmalar, hem Marx'ın asıl yaklaşımını hem de Braverman'ın yaptığı katkıları tartışmaya açmışlardır.

Marx, bu konu hakkındaki fikirlerini, sermayenin emek üzerinde kurduğu 'biçimsel' boyunduruğu 'gerçek' boyunduruğundan ayırıştırarak şekillendirmiştir (*Kapital*, cilt 1, s. 510). "Biçimsel boyunduruk, mutlak artı-değerin üretimi için yeterlidir ve emekçi, yaşamak için emek gücünü satmaya zorlandığı andan itibaren ortaya çıkar. Sermayedarlar 'doğal'

The formal and real subjugation/subjection/subsumption of labour to capital kavram kümesi, Mehmet Selik ve Nail Satlıgan'ın çevirisini takiben (2011), bu metinde *sermayenin emek üzerindeki biçimsel ve gerçek boyunduruğu* olarak kullanılacak. Aynı şekilde, tamlamanın kurgusuna göre, *emeğin sermayeye biçimsel ve gerçek biati* da bu çeviride kullanılacak. Tamlamanın Almanca aslı, *Formelle und Reelle Subsumtion der Arbeit unter das Kapital*'dir. Bu kavram, daha önce de bu metinde kendisine referans verilmiş olan, *Results of the Immediate Process of Production (Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses)* adlı çalışmada kullanılmıştır. Bu, Marx'ın el yazmaları arasın-

olarak emekçinin faaliyetlerini yönettikleri ve denetledikleri için ve 'ürünü ortaya çıkarmak için gerekli olandan fazla emeğin harcanmaması için her türlü çabanın harcanması' emeğin gittikçe daha bağlantılı ve yoğun hale gelmesine dönük bir eğilimi yarattığı için (*Results of the Immediate Process of Production*, s. 1025), ortaya çıkan 'iktisadi hâkimiyet ve boyun eğdirme ilişkisinin' devreye girmediği zaman da emek süreci devam edecektir. Her ne kadar emekçi kendi geleneksel yetenekleri ve kullanılan yöntemler üzerinde önemli bir kontrole sahip olsa bile, mübadele içinde gerçekleşen rekabet vasıtasıyla, toplumsal olarak gerekli emek zamanı kendisini emek sürecinin düzenleyicisi olarak hissettirmeye başlar. Fakat bu durumda hâlâ vasıflı emeğin basit emeğe indirgenmesi gerçekleşmez. Ve tek mevcut baskı, emekçinin yaşayabilmek için emek gücünü satma mecburiyetidir.

'Emeğin sermayeye gerçek biati' ise, sermayedarların nispi artı-değer elde etmek için emek sürecinin kendisini yeniden organize etmeye başladıkları zaman ortaya çıkar. Bununla birlikte, tüm üretim biçimi 'dönüştürülür ve kendisine denk düşen üretim ilişkileri [ile birlikte] spesifik olarak kapitalist bir üretim formu ortaya çıkar' (*Results*, s. 1024). Diğer bir deyişle, genel olarak kapitalizmde yaygın hale gelen sınıf ilişkileri şimdi üretken güçlerin yeniden organizasyonu vasıtasıyla emek sürecinin içine nüfuz etmektedir.

Sermayedarlar, işbirliği ve detaylı işbölümünden doğan güçleri harekete geçirirler ve bundan doğan emeğin üretkenliğinden kâr elde ederler. İşçiler, gittikçe 'sermayenin varlığının özel biçimleri' haline gelirler ve artan oranda sermayedarların ve onların temsilcilerinin 'despotik' kontrolüne maruz kalırlar. Toplumsal ilişkilerin hiyerarşik ve otoriter yapısı, iş yerinde ortaya çıkar. İşe dair yöntemler aynı kalabilir, fakat emekçilerin belirli görevlerde uzmanlaşması, bu görevlerin, az bilgi veya ustalığa sahip işçiler tarafından da görülebilmesi için basitleştirilmesine izin verecektir. 'Kolektif emekçinin ve onun vasıtasıyla sermayenin üretken gücünü zenginleştirmek için, her emekçi, kişisel üretim gücü bağlamında yoksul kılınmak zorundadır' (*Kapital*, cilt 1, s. 361). Vasıflı ve vasıfsız emek arasında genel bir ayırım ortaya çıkmaktadır, fakat üretimin teknik temeli, aynı zamanda, emek güçleri ve ustalıkları arasında ücret farklılıkları ile beraber gelen bir hiyerarşinin de korunmasını gerekli kılar (vasıflı emeğin basit emeğe indirgenmesi süreci henüz tamamlanmamıştır). Bu süreçler içinde benzer şekilde, mevcut çalışma süreçlerinin yeniden organize edilmesi sonucunda emeğin üretken gücünde bir artış ortaya çıkar ve bu artış – her ne kadar işbirliği genellikle birçok işlemin aynı çatı altında toplanması

---

dan çıkmış, 1933'de basılmış bir metindir. Marx, bu metni, *Kapital*'in birinci cildi üzerinde çalışırken bitirdiği için, *Resultate*, yakın dönem *Kapital* baskılarının sonuna eklenmektedir. Marx, kapitalist emek sürecine dair daha sonraları çok geliştirmedeği –emek yoğunluğu gibi- bazı kavramları bu metinde kullanmıştır. ç.n.

anlamına geldiği için, yeni yapılar ve binalar gerektirse de sermayedarlar tarafından yapılacak ciddi bir yatırımı da zorunlu kılmaz (s. 320, 355).

Kapitalizm, manüfaktürün 'dar teknik temellerini', makinenin sürece dahli ve fabrika sisteminin organizasyonu ile aşar. Gerçek anlamda kapitalist bir üretim biçimine geçiş ancak bu noktadan sonra mümkün olur. Her ne kadar, bu, sermayedarların aktif yatırımı gerektirse de, makinenin kullanımı, sermayedarların makinenin hızını düzenlemek suretiyle çalışma sürecinin yoğunluğu ve ritmini kontrol etmesine müsaade etmesiyle eş zamanlı olarak, emeğin fiziki üretkenliğini arttırmak için de kullanılabilir. Bu andan itibaren, işçi makinenin salt bir 'uzantısı', bir kölesi haline gelir. El emeğinin zihni emekten ayrılması, el sanatına ve zanaata dayalı hünerlerin yok edilmesi ve bu hünerlerin, salt makine-temelli hünerlerle yer değiştirmesi, kadın ve çocuk istihdamı gibi farklı süreçler, bu sonucu takip ederler. Marx için, kapitalizmde, işçiye emek sürecinde dayatılan itibarsızlaştırma, emekçinin yoksullaşması ile en azından düşük ücretler ve yüksek sömürü oranları kadar alakalıdır. Makinenin kapitalist formda kullanımı ile birlikte, 'emeğin kullandığı aygıtlar, emekçinin köleleştirilmesi, sömürülmesi ve yoksullaştırılmasının araçları haline gelir; emek süreçlerinin toplumsal terkihi ve organizasyonu, işçinin bireysel hayatietini, özgürlüğünü ve bağımsızlığını organize şekilde paramparça etmenin aracı haline dönüşür' (Results, s. 506).

Sermayedarların artı-değer elde etmek için emekçiye zorunlu olarak uyguladığı şiddet, kendisini hiçbir yerde, doğayla kurulan alçaltıcı ilişkiden -ki bu ilişki, emek sürecini doğurur- daha fazla görünür kılamaz. Bu da, kendine yönelen bir tepkiyi tahrik eder. İşçiler, makine kullanımına ve bu kullanımın doğurduğu suistimallere karşı kolektif direniş biçimlerinin yanı sıra, bireysel şiddet eylemlerine, sabotaja, yani her türlü sınıai patolojiye başvururlar. Bu şiddet dolu direnişin doğurduğu toplumsal mücadeleler, kapitalist sanayileşme yoluna girmiş ülkelerin toplumsal ve siyasi tarihlerinde merkezi bir temayı teşkil ederler. Fakat Marx, iş süreci içindeki bireysel ve kolektif işçi direnişinin uzun vadede sermayenin bir araya getirdiği ezici güçler karşısında yenilmek zorunda olduğu konusunda ısrar etmektedir. Ancak geniş tabanlı bir devrimci hareket, diğer türlü neredeyse kesinlikle kaybedilecek olan şeyleri, emek için yeniden kazanabilir.

Fakat tüm bu süreç, kendi içinde bedeller ve çelişkilerden de azade değildir. İşlerin rutin hale getirilmesi sofistike işletmecilik hünerlerini ve düşünsel ve teknik (mühendislik) hünerleri gerektirir. Bu da, (fabrika sistemi içindeki işbirliği ve detaylı işbölümüne dair mecburi sürekliliğe yaptığı vurguya rağmen, Marx'ın nispeten çok dikkat sarf etmediği) yeni bir tip hiyerarşik düzenlemeyi içerir. Aynı zamanda, işçiler yerine getirdikleri görevler bağlamında önemsiz, her yeni teknolojiye adapte olmaya hazır ve

bir üretim hattından diğetine serbestçe gönderilebilir hale gelirler. Çoğu zaman okuma yazma, işlem yapabilme, talimatları takip edebilme ve görevleri hızlıca rutin bir işe dönüştürme kabiliyetini kapsayan bu adaptasyon gücü, emeğin itibarsızlaşma sürecine karşıt birçok ve önemli açıdan zıt eğilim ortaya çıkarır. Bu tip hünerler, bize, her ne kadar geleneksel zanaatkârlığa dair olanlardan çok farklı olsalar da, yeni tip bir işçinin ortaya çıktığını gösterirler: 'Farklı işlere uygun, üretimdeki her tür değişimle yüzleşmeye hazır, gerçekleştirdiği farklı toplumsal işlevlerin kendi doğal ve kazanılmış güçlerine serbest faaliyet alanı sağladığı bütünüyle gelişmiş birey' (*Kapital*, cilt 1, s. 488). İşçileri geleneksel hünerlerinden 'özgürleştirerek', sermaye, aynı zamanda işçi için yeni ve kendine has bir özgürlük biçimini ortaya çıkarır.

Bu bağlamda, 'vasıf' sözcüğünün nasıl son derece güç fark edilen bir anlam dönüşümü geçirdiğine dikkat çekmek gerekiyor. Bir taraftan, bir noktaya kadar kişilerin tekeline alınabildiği için sahibine açık bir güç sağlayan el sanatı ve zanaatkârlık temelli vasıflar mevcuttur. Sermaye, bu tip vasıflardan nefret eder. Bu vasıflar, sermaye birikimine engel teşkil ederler (ücretler, bu vasıfların ne kadar kolay bulunabildiğine bağlıdır) ve hükmetme ile boyunduruk altına almaya dayalı kapitalist toplumsal ilişkilerin üretime nüfuz etmesini önlerler. Eğer kapitalizm yaşayacaksa, bu vasıfların ortadan kaldırılması mecburidir. Diğer taraftan, sermaye için yeni vasıfların ortaya çıkması önemlidir: esneklik, adaptasyon kabiliyeti ve her şeyden önce ikame edilebilirliğe izin veren -tekel altına alınamayan- vasıflar. Marx'ın bahsettiği 'vasıfsızlaştırma' genellikle tekel altına alınabilen vasıflardan, tekel altına alınamayan vasıflara yönelik bir dönüşüm sürecini içerir.

Fakat ilk bahsedilen vasıf biçimi asla tümüyle ortadan kalkmaz. Mühendislerin, bilimcilerin, işletmecilerin, tasarımcıların ve benzerlerinin vasıfları, genellikle tekel altına alınabilirler. Bu aşamada mühim olan sorudur: Bu vasıfları tekel altına alma kapasitesi, burjuvazinin özel bir hizbinin oluşturulması vasıtasıyla (yani işletmeciler ve bilimciler) bir sermaye gücü olarak tümüyle massedilecek mi, yoksa bu kapasite emeğin kolektif gücünün bir parçası olarak elde tutulabilecek midir?

Braverman (1974), zengin ve dikkat çekici eserinde, Marx'ın yaklaşımını güncellemiş ve kapitalizm 'tekelleşme süreci'ne doğru hareket ederken, emek sürecinin ne şekilde dönüştürüldüğünü göstermeye çalışmıştır. Bu ince tezi birkaç paragrafta özetlemek oldukça zor bir iş. Yine de, Braverman'ın temel vurguyu, 'tekelci kapitalizmden doğan ve tekelci kapitalizmi mümkün kılan' sermayenin iki boyutuna, yani *bilimsel işletmecilik* ve *bilimsel-teknik devrim* yaptığını söyleyebiliriz. Bu her iki boyut, üretim içindeki toplumsal ilişkilere ve emek sürecinin aldığı biçime dair derin

sonuçlar ortaya çıkarır. Bilimsel işletmecilik (Taylorizm), zihni emekteki düşünme sürecinin el emeğindeki uygulamadan sistematik şekilde ayrışmasını ve, bu şekilde, el emeğinin parçalara bölünmesi ve basitleştirilmesi ile 'eğitilmiş bir gorilin' bile yapabileceği bir hale getirilmesini içerir. Bilim ve teknolojinin harekete geçirilmesi, sermayeye üretici güçlerin neredeyse derhal geliştirilebilmesini sağlayan organize bir kapasite sunar. Bu da, el emeğinin zihni emekten ayrışma sürecini derinleştirir ve bilimsel işletmecilikle bir araya geldiğinde, emek süreci üzerindeki kontrol işçiden işletme yönetimine geçer; 'bu geçiş süreci, tarihte kendisini, üretim sürecinin işçiden gittikçe artan şekilde yabancılaşması olarak sergiler' (Braverman, 1974, s. 57-8). Bu da, 'zanaat önemini yitirdikçe, işçinin, geniş bir çerçevedeki görevlere uyumlu hale getirilerek, genel ve farklılaşmamış emek gücü seviyesine indirgenmesini ve, öteyandan, bilimin gelişmesi ile, emek gücünün işletme yönetiminin ellerinde yoğunlaşmasını' garantiler (Braverman, 1974, s. 120-1). İşçi kitlelerinin 'vasıfsızlaştırılması' hızlı biçimde devam eder ve sermaye, emek süreci üzerinde en uç noktalara varan ve eksiksiz bir kontrolü ele geçirdikçe, emek, 'gerçek yaşamda gittikçe daha fazla, Marx'ın kapitalist üretim biçiminin analizinde kullandığı soyutlamaya denk düşmeye başlar' (Braverman, 1974, s. 182). Yukarıda bahsettiğimiz sorun (s. 119-123), bu şekilde çözülmüş olur.

Sermaye açısından geriye kalan tek önemli mesele, gerçek istekleri ve kaygılarıyla yaşayan insanlar olan işçileri, işin itibarsızlaştırılması ve geleneksel vasıfların yok edilmesi süreçlerine alıştırmak ve razı etmektir. Çalışma tatminini arttırma, yabancılaşma hissiyatını azaltma vb. gibi amaçlar için dizayn edilen sınıai ilişkiler programları vasıtasıyla işletme stratejisinde işin kontrolünden işçinin kontrolüne doğru çok açık şekilde gerçekleşen kayma, Braverman tarafından, işçilerin psikolojik yapılarına nüfuz etmek amacı ile Taylorizmin taktiklerinin genişletilmesi ve derinleştirilmesi olarak yorumlanır. Fakat bu da, kendi bağlamına oturtulmalıdır, çünkü Braverman'ın sağladığı katkının en çarpıcı kısmı, sınıai iş süreçlerinin tekelci kapitalizm içinde son derece spesifik şekilde gerçekleşen dönüşümünü yirminci yüzyılda yaşamın her alanının dönüşümüne ilişkilendirme biçimidir (Braverman, 1974, s. 271).

Örneğin, Braverman, üretim dışındaki diğer alanların aynı eğilimlerden nasıl etkilendiklerini göstermektedir. Düşünme ve kontrole dair emeğin birçok yönü de rutinleştirilmiştir. Bu nedenle, kapitalizmin yeni hüner biçimlerine sunduğu fırsatlar da, artık, büyük oranda geçmişte kalmıştır. Metallerin, paranın, bilginin ve benzerlerinin dolaşımıyla uğraşan emek de -ki bu faaliyetler tekelci kapitalizm daha karmaşık hale geldiği oranda önemlerini arttırırlar- işletme yönetiminin çalışma sürecinde deneyimlediğine benzer şekilde, itibarsızlaştırılmış ve vasıfsızlaştırılmışlardır. Fakat

Braverman, ofis işlerinin de ötesine geçer. Tezini toplum ve aile yaşantısı bağlamında geliştirir ki burada da cinsel işbölümü, aile organizasyonu ve benzerine dair derin sonuçlar ortaya çıkar. Burawoy'un sözleriyle, Braverman'ın uğraştığı şey,

Toplumsal yaşamın metalaşma sürecinin tüm toplumsal yapıya nüfuz etmesi ve bununla birlikte düşünce ve uygulamanın birbirinden ayrılması vasıtasıyla görünür hale gelen işin itibarsızlaşması süreci[dir]. Uurlu bir büyüme gibi, metalaşma ve itibarsızlaştırmanın ruhu kendi momentumu ile ortaya çıkar... Toplumsal yaşamın tüm dokusunu kendine biat ettirmedikçe huzura ermez. Bu süreci oradan ziyade burada, daha sonra değil ama şimdi ortaya çıkaran belirli nedenlere dair meseleler, tarihin geniş mecrası içinde gerçekleşen değişim içinde önemsiz hale gelirler (Burawoy, 1978, s. 295-6).

Braverman'ın çalışması, her ne kadar, genelde temel bir katkı olarak övgü almışsa da, yağmur gibi bastıran eleştiri ve yorumları da ateşlemiştir. Braverman açık şekilde tezlerini Marx'ınkilere dayandırdığı için, her ikisinin kapitalizmin emek sürecini ele alma biçimlerinin yeterliliğine dair genel bir tartışma ortaya çıkmıştır. Tartışma, gayet ince detaylara girmiş ve çoğu zaman da kişiselleşmiştir. Bazıları, Marx ve Braverman'ın tanımladıklarından daha özenli ve daha kesin tariflemelere girişmişlerdir. Diğerleri, Marx'a değil ama Braverman'ın Marx'ı yirminci yüzyıl koşullarına eklememesine karşı çıkmışlardır. Öte yandan, bazıları, bu her ikisine yönelik güçlü eleştirilerini dillendirmişlerdir. Büyük ihtimalle, bu tartışmanın burada hakkını veremeyeceğim. Müteakip kısımda, hem Marx'a hem de Braverman'a yöneltilen eleştirilerden bir kolaj sunacağım.⁶

Marx ve Braverman, eleştirmenleri tarafından çok çeşitli saldırılara maruz kaldılar. Tüm sevecenlik ve kaygılarına rağmen, hem Braverman hem de Marx, işçileri, emek süreci içinde sermayenin iradesi tarafından tahkim altına alınan ve biat ettirilen nesnelere olarak ele alırlar. İşçilerin, bir bilinç ve iradeyle donanmış, çalışma alanında ideolojik, siyasi ve iktisadi tercihlerini ifade edebilen, (kendilerine uygun geldiğinde) adapte olabileme ve uzlaşma yeteneğine sahip ama aynı zamanda gerektiğinde üretim içinde kendi haklarını koruyabilmek için sermayeye karşı sürekli bir savaş da açabilen, kanlı canlı insanlar olduklarını göz ardı ederler. Bu şekilde, emek süreci içindeki sınıf mücadelesi görece az öneme sahip geçici bir olaya indirgenir ve kapitalist üretim biçimi içerisinde mukabil değişimlere

6 Bu eleştiri kolajını oluştururken, Braverman ve Marx'ı adil şekilde ele alamadığım gibi, bahsedeceğim kişilerin de hakkını veremediğim gayet farkındayım. Tartışmaya yapılan sayısız katkılar, aynı zamanda geniş bir bibliyografya da sunan Elger (1979) tarafından özetlenmiş ve incelenmiştir. Bu derleme aynı zamanda Burawoy (1978, 1979), Edwards (1979), Friedman (1977a, 1977b) ve Palmer'a (1975) ağırlık vermektedir. Ayrıca, *Politics and Society* (sayı 8, no 3-4, 1978) ve *Monthly Review*'in (sayı 28, no. 3, 1976) özel sayıları ile Elbaum ve diğerleri tarafından sunulan önemli bir açıklık yazısı ve Lazonick, Zeitlin ve diğerlerine ait detaylı makaleleri de içeren *Cambridge Journal of Economics* tarafından yayınlanan sempozyumdan da geniş şekilde yararlanılmıştır.

yol açan bir güç olarak işçi direnişi de tümüyle gözden kaçır.⁷ Marx ve Braverman, teknolojik ve organizasyonel değişimi, yanlış biçimde, işçilerin işyerinde verdikleri mücadelenin kapitalist tarihin akışını nasıl değiştirdiğine bakarak, değer yasasının işleyişine ve sermaye dolaşımı ile birikimini yöneten kurallara karşı verilen kaçınılmaz bir tepki olarak ortaya koymuşlardır.⁸ Tarihsel materyalizme sadık teknikler kullanılarak düzgün şekilde yeniden kurgulanan o tarih, hem Marx'ın hem de Braverman'ın ortaya koyduğundan çok farklı bir hikâye anlatmaktadır. Marx ve Braverman, kuramsal yapıları tarihsel gerçekliklerin üstüne bindirmişler ve bu şekilde tarihi tahrif etmişlerdir. Daha da kötüsü, kuramları, kapitalist pratikten ziyade, kapitalist ideolojiyi yansıtmaktadır. Lazonick'e göre (1979, s. 258-9), Marx 'otomatik çıkırcı makinesinin yarattığı etkilerin yanlış bir portresini sunmuştur çünkü emeğin sermayeye biatı sürecinde, teknolojinin gücünün sınırsızlığına dair kanısı kapitalist ideolojinin eleştirel olmayan kabulünden kaynaklanmaktadır' (ki bu kanı özellikle Ure ve Babbage tarafından desteklenmiştir). Palmer, Edwards ve Burawoy da benzer şekilde Braverman'ı Taylorizm ideolojisinin bir kurbanı olarak görürler, çünkü iddialarına göre, gerçek tarih, işçi sınıfının Taylorizmi çalışma ortamında yenilgiye uğrattığını ve sermayedarları, yeni ve (emek için) daha kabul edilebilir kontrol araçları aramaya zorladığını göstermiştir.⁹ Sermayedarlar, kısmen çalışma ortamında gerçekleşen işçi sınıfı mücadelesinin yol açtığı yıkım nedeniyle, kısmen de yeni üretim süreçleri karmaşık ve birbirine bağımlı olduğu nispette, bu süreçler emeğin savaşıma gücünü azaltmaktan ziyade, emeğin sabotaj ve bozgunculuk kapasitesini arttırdığı için uzlaşmak zorunda kalırlar. Bu nedenle, işçilerin 'onayını imal etmeye' ve işçilerin iradeleriyle katıldıkları işbirliğini ortaya çıkarmak zorunda kalırlar.¹⁰ Bu sürecin nihai sonucu, iş yerindeki 'tartışmalı alanın' bir 'uzlaşma alanına' dönüştürülmesidir.¹¹ Sermaye ve emek arasındaki (iş sürecini niteliklendirme planları, 'sorumlu otonomi' vb. gibi) emek sürecinin aldığı şekil ve (işçiye işletme içinde pozisyon hareketliliği ve hatta bir kariyer sunan hiyerarşik şekilde oluşturulan) iş ve ücret yapısı tanımı üzerinden oluşan işbirliği, bugünün kuralı haline gelir ve yavaş yavaş çalışma ortamındaki zıtlık ve gerilimin yerini alır.

Bu tip eleştiriler potansiyel olarak yıkıcı özellik taşırlar. Marx'ın ortaya koyduğu tarihi ve kuramsal yorumun temel çizgilerinin ötesinde, Marx'ın

7 Friedman (1977a, 1977b) bu konuda özellikle iddialıdır.

8 Edwards bu konuyu, *Contested Terrain* adlı kitabının temel teması olarak almıştır.

9 Palmer (1975), Edwards (1979) ve Burawoy (1978) bu tezi savunurlar.

10 Burawoy'un *Manufacturing Consent* (1979) kitabı bu fikri dokümanete eden mükemmel bir denemdir. [*Onayın İmali* Burawoy'un 1979'da basılan kitabının adıdır. *Tartışmalı Alanlar*, Edwards'ın 1979'da basılan kitabıdır. Bu iki kitap döneminde popüler olduğu için Harvey, bu tamlamaları tırnak içinde kullanıyor. ç.n.]

11 Bu tamlamalar, Edwards (1979) ve Elbaum ve diğerlerinden (1979) alıntıdır.

devrimci siyasetinin temelinde de meydan okurlar.¹² Bu eleştiriler ciddi biçimde geliştirilmiş ve bazı durumlarda da gayet dikkatlice belgelendirilmişlerdir. Bu nedenle, bu eleştiriler umursamazca göz ardı edilemezler. Bu eleştirilere karşı müdafaa kurgulamanın erdemi, Marx'ın yöneldiği şeye dair yorumumuzu netleştirmesi ve bazı açılardan bu yorumu düzeltmesinde yatmaktadır.

Marx'ın işçiyi bir 'nesne' olarak ele aldığı bir açıdan doğrudur. Bu, Marx'ın dünyanın sadece öznel deneyim vasıtasıyla anlaşılacağı ve işçi sınıfının kendi potansiyeline ve gücüne dair vizyonunun tam manasıyla materyalist bir bilimin bulguları olmadan ciddi biçimde zayıflayacağı iddiasına denk düşer. Bu tip bir iddiada bulunmak ise, işçinin öznel deneyiminin geçerliliğini reddetmek anlamına gelmediği gibi, işçilerin verdiği tepkilerin keskin yaratıcılığını ve çeşitliliğini yorumlamanın ya da bu konuları çalışmanın değersiz görüldüğü anlamına da gelmez. İşçilerin [emek sürecinin] üstesinden nasıl geldiklerini, emek sürecini katlanılır kılmak için 'oyunlar' icat ettiklerini,* birbirleriyle olan ilişkilerinde paylaştıkları yoldaşlık ve rekabetin biçimlerini, yönetimdekilerle içine girdikleri zıtlaşmalarını ve yöneticilerden kurnazca kaçınmalarını ve belki de hepsinden daha önemlisi günlük hayatlarını adadıkları tutkularını ve ahlak anlayışlarını anlamak, son derece hayati bir çabadır. Aynı şekilde, işçilerin nasıl kendine has bir kültür oluşturdıklarını, kurumlar yarattıklarını, başkalarına ait olanları da kendilerine devşirdiklerini ve meşru müdafaaları için

12 Edwards (1979), örneğin, (kendisinin, Taylorizm'in 'teknik' kontrolünden kati şekilde ayırdığı bir sistem olan) büyük işletmelere has 'bürokratik' kontrol altında gerçekleşen işin hiyerarşik şekilde düzenlenme sürecinin devam etmesi ve yaygınlaşması ile ücret yapılarının, işçi sınıfını homojen hale getirmenin aksine parçaladığını iddia etmiştir. İşçiler, gruplar halinde ya da bireysel olarak bir tür karşı çıkma ve uzlaşmanın karışımı bir hareket tarzı ile kendi çıkarlarını takip ederler ve (genel olarak zanaata dayalı hünelerini koruyabilenlerden oluşan) ayrıcalıklı olanlar (ücretler ve emeklilik, iş güvencesi ve iş içinde sorumluluk gibi) isteklerinin çoğunu elde edebilirler. Ve oligopolistik koşullar içinde, sermayenin bu tavizleri verme *imkânı* vardır. Birleşik Devletler'deki işçi sınıfı, hiçbir zaman gerçek anlamda devrimci olmamıştır ve gelecekte de olması pek mümkün değildir ve Marx'ın üretim biçiminin devrimci dönüşümüne dair yaptığı çağrı, sağır kulaklara ulaşmamıştır. Sol için geriye kalan tek siyasi strateji, yılların sınıf mücadelesi vasıtasıyla sebatla kurulmuş olan 'uzlaşma zemini'ni (özellikle siyasi arenada) korumak ve sosyal demokratik metotlarla sosyalizm adına bu zemini mümkün olduğunca genişletmektir. Bu yaklaşıma dair acımasız eleştiriler, *Monthly Review*'de (Aralık 1979) Edwards'ın çalışmasına dair iki incelemede bulunabilir.

Oyun, Burawoy'un (1978) çalışmasında, işçilerin imalat bantında çalışırken kotalarını doldurmak için başvurdukları çeşitli aldatmacalara verdiği isim. Burawoy'un gözlem yapmak için çalıştığı fabrikada, işçiler, belli bir performans sağladıkları taktirde ek ücret alabilmekteydiler. Fakat bu ek ücretin bir üst sınırı vardı. Bu nedenle, işçiler, bant üzerinde kendilerinin işlemesi için gelen parçaların bir kısmını saklayarak ve daha sonraki günlerde işleyerek, üretkenliklerini tam olarak kota üst limitinde tutuyorlar ve, bu sayede, alınabilecek azami ek ücreti temin edebiliyorlardı. Fakat bu şekilde davranan işçiler, kimi zaman diğer işçilerin işleyebileceği parçaları azaltıyor ve o işçilerin kazanabileceği ek ücret miktarını azaltıyorlardı-ki bu durum, işçiler arasında önemli bir gerilim kaynağı idi. Burawoy'un bu gözlemi, fabrikalarda uygulanan bant sistemi içinde işçilerin hiç bir otonomileri olmadığına dönük genel inanaşa zıt bir bulguyu ortaya koyduğu için, kendi döneminde tartışmalara yol açmıştır. Burawoy'un bir diğer bulgusu da, bu tip bir yönetim stratejisinin en son kertede, işçiler ve yönetim arasındaki gerilimi, işçiler arasında bir gerilim haline dönüştürdüğüdür.

organizasyonlar kurduklarını anlamak da önemlidir.

Fakat Marx'ın yapmaya çalıştığı, işçilerin *neyle* başa çıkmaya çalışmaya ve *neye* karşı kendilerini savunmaya mecbur bırakıldıklarını, yani sürekli kendilerine dayatılan bariz güçleri, anlamaya çalışmaktır. İşçiler, neden yeni teknolojilerle, [iş organizasyonundaki] hızlandırmalarla, işten çıkarmalarla, 'vasıfsızlaştırmayla', iş yerindeki otoriterlikle, piyasadaki enflasyonla başa çıkmak zorundadırlar? Tüm bunları anlayabilmek, kapitalist üretim biçiminin, meta üretimi vasıtasıyla sermayenin dolaşımı ve birikiminin materyalist bir kuramını inşa etmemizi zorunlu kılmaktadır. Ve kuram, sermayenin durduğu yer itibarıyla, işçilerin, gerçekten de, artı-değerin üretimi için kullanılan nesnelere, yalın bir üretim 'faktörü' -sermayenin *değişken biçimi*- olduklarını göstermektedir. Kuram, işçilere bir ayna gibi, kendi yabancılaşmalarının nesnel koşullarını göstermekte ve işçileri, kendi toplumsal varlıklarını ve kendi tarihlerini tahakküm altına alan güçlere maruz bırakmaktadır. Bu kuramın öznel deneyimin basit bir yansımasının ötesine geçen teknikler ile inşası, elbette Marx'ın en göze çarpan başarısıdır.

Fakat Marxçı kuramın kuşku duyulmayacak açıklayıcı gücü, kendi başına, proletarya tarafından bir eylem kılavuzu olarak kabul edileceğinin garantisini vermez. Siyasi ve sınıfsal bilinç, neticede, kurama yapılan atıf ile oluşturulamaz. Bu bilincin, günlük yaşamın dokusunda ve özellikle işçinin deneyiminde derin kökleri vardır. Diğer taraftan, kuram, kapitalizme kendi niteliklerini, hem sermayedar hem de işçi için artı-değerin sömüründe yatan kökenini benzer şekilde gizleyen fetişlerin kazandırdığını göstermektedir. Emek sürecine dair dolaylımsız şekilde gerçekleşen öznel deneyim, bu nedenle, tam da Marx'ın kendisinin ortaya koyduğu nedenlerden dolayı, Marx'ın ifade ettiği sonuçların tıpatıp aynısına ulaşmayabilir. Öznel deneyim, tüm bu nedenlerden dolayı yine de gerçektir. Bu nedenle, günlük deneyimin öğrettiği ile kuramın vaaz ettiği arasında bir boşluk ortaya çıkabilir ve kapitalizmin ideologları da, bu boşluğu istismar etmek konusunda hiç de isteksiz değildir. Marx, kendi hesabına, kuramın açıklayıcı gücünü şiddetle savunurken deneyimin sahiçiliğini reddetme yönünde gözden kaçmayan bir eğilim gösterir (ki, bu bağlamda, talihsiz 'yanlış bilinç' kategorisi hemen akla gelir). Bunun ötesinde, Marx'ın sübjektivizm ve hayallerden ütöpik dünyalar kuran sosyalistlere dair derin ve uzlaşmaz düşmanlığı da, kendi düşüncesi içinde işçi sınıfının öznel olarak yaşanan deneyimlerinin oynayabileceği doğru role gerekli yeri vermesini daha da güçleştirmiştir. Neticede, Marx, siyasi bilinç sorununu çözmeyi başaramamıştır. Braverman'ın da, benzer şekilde, bu sorudan kaçınmanın akıllıca olduğunu düşünmesi de dikkate değerdir.¹³

13 Braverman (1974, s. 27); Burawoy (1978), Braverman'a yönelttiği eleştiriyi kurarken, doğrudan bu nokta üzerine yoğunlaşır.

Yine de, mevcut soru, çok temel bir noktada durmaktadır ve kendi kendine ortadan kalmayacaktır. Bu soru, Marx ve Freud'u bir araya getirerek gelişmiş kapitalist ülkelerdeki işçi sınıfının devrimcilikten uzak karakterine bir açıklama getirmeye çalışan, Lukacs, Marcuse, Horkheimer ve Habermas gibi en iyi Marksist düşünürlerin bazılarının da peşini bırakmamıştır. Bu bağlamda, en azından işçinin 'sermayenin bir nesnesi' ve 'yaşayan yaratıcı özne' olmasından kaynaklanan ikiliğin, Marksist kuramda yeterli şekilde çözülemediğini söyleyebiliriz. Gerçekten de, bu konu, Marksist gelenek içinde kapsamlı ve devam eden bir anlaşmazlığın nedeni olagelmektedir. Destansı *Making of the English Working Class*'ında emekçiyi her şeyden önce yaratıcı bir özne olarak ele alan E.P. Thompson gibileri, sıklıkla, birincil kaygıları Marksist materyalist bilimin bütünlüğü ve titizliğini korumakmış gibi gözükken, daha çok kuramsal çerçeveden konuya bakan meslektaşları tarafından 'ahlakçı' ve 'ütopyacı' olarak kınanmış ve aforoz edilmişlerdir. Thompson, böyle düşünenleri, 'tarihin içine fiilen giren her şeyi 'üretim biçiminden' keyfi şekilde ayırdıkları ve bu şekilde, bize, hiçbir şey söylemeyen ama, aynı zamanda, her şey için de bir mazereti olan kendi kendini doğrulayan bir 'kuramsal pratiği' savundukları için' kınamıştır. Daha spesifik olarak, Thompson, 'ne Christopher Hill'in 'sabataryanizmin' kullanımı' üzerine olan çalışmasını, ne [kendi] 'zaman ve iş disiplini' üzerine olan çalışmasını, ne Eric Hobsbawm'ın 'avare zanaatkâr' üzerine olan çalışmasını, ne de (Amerikalı, Fransız ve Britanyalı) 'emek tarihçilerinin' (ki bunlar, çoklukla tepeden bakılan bir gruptur) zaman-ve-hareket araştırmaları" ile Taylorizm ve Fordizm üzerine yaptıkları çalışmalarını kendi göklerde dolaşan kuramlarıyla asla ilintili bulmayan 'emek süreci' otoriteleri'ni küçümsemiştir. Şaşırtıcı olmayan bir şekilde, Marx'ın ve Braverman'ın eleştirmenleri Thompson'un çalışmalarından güç alırlar.¹⁴

Peki işçiyi 'yaratıcı özne' olarak kabul ettiğimizde kuramımıza ne olur? Thompson, bu konuda gayet açıktır. 'Bazı kuram tatbikçilerinin aksine, tarihçilerin karşılaştığı hiçbir işçi yoktur ki, artı-değer üretirken, bir şekilde mücadele etmenin bir yolunu bulmamış olsun (ve işi yavaşlatmanın da türlü yolları vardır). Ve paradoksal biçimde, işçinin kavgası neticesinde, [kuramsallaştırılan] eğilimlerden uzaklaşılır ve 'gelişme biçimleri' beklenmedik yönlere savrulurlar' (1978, s. 345-6). Bu noktada, sorunun köküne iniyoruz: Sınıf mücadelesinin ve işçi direnişinin, emek sürecini dönüştürme ve emek sürecine rehberlik etme rolüne. Sermayenin soygunculuğuna

* Pazar günü çalışmanın günah olduğuna inanan Hristiyanlık doktrini. Bu doktrin, Pazar gününün tatil olarak kabul edilmesi için kullanılmıştır. Bkz. Christopher Hill'in *Society and Puritanism*'i (1958). ç.n.

** *time-and-motion studies*. ç.n.

14 Thompson (1978, s. 347-54). Thompson ve Anderson (1980) arasındaki tartışma, bu ikilik üzerinden devam eder ve doğru şekilde okunursa, yeni ve çok daha güçlü formülasyonlardaki farklı bakış açılarını bir araya getirmeye dair bir miktar umut da vaat eder.

direnen yaratıcı özneler olarak işçiler, en azından kısmen kendi tarihlerinin yazarı haline gelebilirler mi? İşçiler, teknolojik değişimin biçimlerini, işletme yönetiminin uyguladığı kontrol sistemlerini, işin organizasyonu, yoğunluğu ve hızını, yatırım ve yeniden yatırım biçimlerini ve bu sayede sermayenin birikiminin süratini ve içeriğini değiştirebilirler mi? Önümüzdeki deneyim, bu tip sorulara olumlu bir cevap öneriyor. Kuram ise diğer yönü gösteriyor. Bu ikisini uzlaştırabilir miyiz?

Marxçı kuram, bu konuda, kapitalizmin, emek gücünün değer üretkenliği bağlamında anlaşılabilir üretici güçleri sürekli ve acımasız bir şekilde kökten dönüştürme zorunluluğu altında işlediğini bize öğretir. Bu, iddia ettiğimiz gibi, teknolojik değişimin özelliklerine referansla somut hale gelen soyut bir iddiadır.¹⁵ Hem Marx hem de Braverman, kendi soyutlamalarından hareket ederek çok somut hale gelmiş bir vasıfsızlaştırma stratejisine fazlasıyla yüzeysel bir geçiş yapmış olmak suçlamasıyla karşılaşabilirler. Çalışma ortamında olan biten daha yakından incelendiğinde ise, işçi direnişi ile işletme yönetiminin karşıt istikametteki baskısı arasındaki kesişmenin, tümüyle öngörülür olmayan sonuçlar üreten karmakarışık bir olay olduğu görülür; işletme yönetiminin stratejisini oluşturan baskı, kayırma ve işçileri dahil etmeyi içeren taktiklerin kurnazca birlikte uygulanmasına, işçiler, aynı kurnazlıkla, direniş ve işbirliği ile cevap verirler. Ve Friedman'ın vurguladığı gibi, üretim süreci içindeki hem baskının hem de işçi otonomisinin kısıtlarının da farkına bu şekilde varabiliriz. En son sınırına vardırıldıklarında, bu stratejilerden hiçbirisi tümüyle uygulanabilir değildir ve işletme içindeki toplumsal ilişkiler bu nedenle kaçınılmaz şekilde her ikisinin arasında bir iniş çıkışa yol açarlar.¹⁶

Tüm bunlar neye işaret etmektedir? Birincisi, en net şekilde, işçilerin siyasi bilincini, bu süreçlerin ne şekilde işlediğinin dikkatli bir incelemesini yapmadan anlayamayız. Fakat bu da, kendi başına sermaye birikiminin süratini, yönü ve içeriğine dair yeni hiçbir şey söyleyemez. Birikim sürecine bir tehlike arz etmediği sürece, teknoloji, organizasyon ve otoritenin somut formları, bir yerden ya da bir firmadan diğerine ciddi değişiklikler gösterebilirler. Tartışmasız biçimde, kâr etmenin birçok farklı yolu mevcuttur. Ve emeğin değer üretkenliği eğer kabul edilebilir sınırlarda bir işçi otonomisi tarafından sağlanacaksa, tamam öyle olsun. Sermaye, muhtemelen, emeğin değer üretkenliğinin nasıl korunduğu ve geliştirildiğine kayıtsız kalacaktır. Ve soyut üretici güçler kavramı, işte bu kayıtsızlığı ifade eder.

Marx'ın temelde yoğunlaştığı konu, sermayenin, kendisini içinde

15 Marx'ın yorumunu dahagüçlü hale getirebilmek için çeşitli denemeler gerçekleşmiştir ve bu denemelerin bazıları son derece faydalıdır. Örneğin, bkz. Brighton Labour Process Group (1977) ve Palloix (1976). Elger'in incelemesi de (1979) hem içerdiği bilgi hem de savunduğu pozisyon nedeniyle başvurmaya değer bir eserdir.

16 Hem Friedman (1977a; 1977b) hem de Burawoy (1978; 1979) bu süreci dikkatle incelemişlerdir.

bulduğu değişken koşullara, yani 'insan doğasında' olduğu gibi, 'doğa için-deki' inanılmaz çeşitliliği kapsayan koşullara sıradışı adaptasyon gücüdür. Örneğin, sermaye hareketliliğinin bir tehdit aracı olarak kullanılması, fabrika kapatmalar, 'kaçak atölyeler' ve neticesinde gelen iş kayıpları, emeği disipline etmek için güçlü bir imkân sunar. Bu tip adaptasyonlar, kendi iç çelişkilerini ve maliyetlerini de beraberinde getirirler, ama uzun vadede Marx, bu muazzam adaptasyon yeteneği karşısında işçi direnişinin boyun eğeceğini öngörmüştür. Ve tüm bunların arkasındaki rehber güç, rekabet vasıtasıyla kâr oranının eşitlenme eğilimidir. Şurada ya da burada devam eden kayda değer engelleyici mücadeleler veya spesifik direnişler (örneğin Britanya sanayisi'nin şimdilerde neden diğer ulusların gerisinde kaldığı sorusu bağlamında) dünya kapitalizminin eşitsiz gelişimini anlamak için önemli olabilir; ama bu süreçler, sermaye birikimi tarihinin geniş etki alanı bağlamında değerlendirildiği zaman, önemsizleşirler ve ilintisiz hale gelirler.

Marx eleştirmenlerinin en uç noktada bir kafa karışıklığı yaşadıkları yer de, tam olarak buraya, yani genelde sermayenin uyum gücüne ve özede de rekabet süreçlerine ilişkindir. Bir taraftan, Friedman ve Elbaum ve diğerleri, rekabetin yerine üretim içindeki sınıf mücadelesini koyabilmek için, rekabetin üretici güçlerdeki süre giden devrimci değişimlerin arkasındaki temel gereklilik olduğunu reddetmek istiyor gibi gözükmektedirler.¹⁷ Sanki bir taraftan emek süreci içinden aydınlatıcı bir analizi ortaya koyarken, diğer taraftan da, bu sürecin dışında, rekabetçi fiyatlandırmanın, negatif yatırım* ve yeniden yatırımın, para-sermayenin hareketliliğinin vs.'nin olduğu koca bir dünya olduğunu unutup gibidirler. Bu açıdan, Marx'ın dile getirdiği emek yasasının mübadele ve üretim içindeki karşılıklı şekilde işleyen disipline edici etkisi tümüyle göz ardı edilmektedir. Burawoy'da kendi payına, her ne kadar çalışma ortamındaki mücadelelerin ideolojik, siyasi ve iktisadi öneminin altını çizse de, neden bu mücadelelerin kendi başlarına emek sürecindeki değişimin kaynağı haline gelmediklerini açıklayabilmek için bir daha rekabete vurgu yapmak zorunda kalır. Ve böyle yaparak da, bu tip diğer çalışmalarda da sık sık vurgulandığı gibi 'sınıf mücadelesinin kapitalizmin mezar kazıcısı değil kurtarıcısı olduğu' (1979, s. 178-9, 195) sonucuna varır.

İlginç şekilde, bu, bize çalışma ortamındaki mücadeleleri doğru bir çerçeveye oturtabilmemiz için gerekli ipuçlarını verir. Ücret seviyesine dair devam eden ekonomi merkezli mücadeleler gibi (bkz. Bölüm 2), bunlar sermaye ve emeğin arasında süregiden gerilla savaşımının bir parçasıdır.

17 Elbaum ve diğerleri (1979, s. 228-9), rekabetin sermayedarları böldüğünü ve bu şekilde sermayedarların işçilerin gücünü kıran yeni teknolojileri kullanma kabiliyetlerini kontrol altına aldığı iddia ederler. Teknolojik değişime ilişkin rekabet ve sınıf mücadelesinin nasıl kesiştiğini bu bölümün üçüncü kısmında ele alacağız.

İşçiler, sermayenin teknolojik değişime dair gücüne kısıtlar koyarken, işleme yönetiminin karşıt baskısı benzer şekilde sahici bir işçi otonomisi veya öz idareye doğru evrilen gerçek bir dönüşümü önler. İşçi militanlığı ile yönetimin karşıt baskısı arasında cereyan eden bu iniş çıkışlar çerçevesinde, 'emek süreci içinde uzun erimli tek yönlü [bir] değişimin ortaya çıkışını' seçebilmeye başlarız. Çalışma ortamındaki mücadelelerdeki periyodik dinamikler, kapitalist gelişimin genel akışındaki uzun erimli değişimlerin dengeleyicidirler (Burawoy, 1979, s. 178). Bu çerçeveden bakıldığında, her ne kadar siyasi ya da ideolojik olarak önemsiz olmasalar da, bu tip mücadeleler, gerçekten de, sürtüşmeli ve süreksiz olarak görülmelidirler. Daha geniş ve kapsamlı siyasi mücadelelerin temelini oluşturabilirler, fakat bu mücadelelerin etrafını kaçınılmaz şekilde saran fetişleştirme, bu mücadelelerden kaynaklanan deneyimin daha genel bir siyasi bilinç durumuna otomatik şekilde tercüme edilebilmelerini engellerler.¹⁸

Bu tip mücadeleler, sermaye için çok önemli bir rol oynarlar. Bir taraftan, sistem için sürekli bir tehdit arz ederler. Fakat, öte taraftan, gayet temel ve önemli bir nedenden, süreci istikrarlı kılmaya da yardımcı olurlar. Sürekli hızlanan teknolojik değişim sermaye için fevkalade yıkıcı olabilir, yani daha ileride göreceğimiz üzere, temel bir istikrarsızlık kaynağı teşkil edebilir (her gece teknolojinin değiştiği bir toplumu tasavvur etmeye çalışın!). İşçi direnişi, teknolojik değişimin hızını kısıtlayabilir ve rekabete bir tavan belirleyebildiği oranda, kapitalist gelişim sürecinin istikrarlı kılınmasına yardımcı olabilir. Burada, sermayenin gönülsüzce de olsa kabul ettiği bir 'uzlaşma alanı' mevcuttur. Sermayedarlar, nasıl çalışma gününün düzenlenmediği durumda ortaya çıkan toplumsal giderlere kıyasla çalışma gününün düzenlenmesinden kaynaklanan faydaları görebiliyorlarsa, emekle teknolojik değişimin hızı ve yönüne dair kurumsal yapılar içinde pazarlık etmelerinin kendilerine getireceği faydaların da farkına varabilirler. Sermayenin sorunu, çalışma süreci içindeki kaçınılmaz aksamalardan kaçınabilmek ve sürdürülebilir birikimle uyumlu giden teknolojik değişim konfigürasyonuna ulaşabilmektir. Sermaye bunda her zaman başarılı olmaz ve, ileride göreceğimiz üzere, bu sorunun başarılı şekilde çözülebilmemesinin önüne geçen bazı etkenler devrededir. Fakat sermayedarlar, kısıt konmamış teknolojik değişimin üstünü örttüğü tehlikelerin elbette farkındadırlar ve çalışma ortamına dair emekle yürüttükleri pazarlıkları, neredeyse tartışılmaz şekilde, (tekelleşme ve devlet regülasyonunun yanı sıra) teknolojik değişimi de içeren kendilerince kabul edilebilir bir denetim paketinin bir parçası olarak görürler. Bu çerçeveden bakıldığında, işçi militanlığı vasıtasıyla sermayedarlara getirilen makul kısıtlamalar faydalı görülebilir. Elbette buradaki sorun, işçilerin taleplerinin her zaman makullük

18 Burada, sadece, Marx ve Lenin'in ekonomik hak taleplerine ağırlık veren 'sendikacı' bilinçle 'devrimci sosyalist' bilinç arasındaki farkı yansıtırız.

sınırları içinde kalmaması ve, bu durumda, sermayenin bir araya toplaya-bildiği tüm şiddet ve güçle tepki göstermek zorunda kalmasıdır.¹⁹

Bu durum da, bizi kısmi önemi haiz, ikincil bir son soru ile baş başa bırakıyor. Hem Marx hem de Braverman, vasıflı emeğin basit soyut emeğe indirgenmesinin, emeğin teknik işbölümü, mekanizasyon, otomasyon ve bilimsel işletme idaresi vasıtasıyla gerçekleştiğini göstermektedirler. Bunun ötesinde, 'Marx'a göre, emek sürecinin evrilmesindeki eğilim, 'geleneksele' ve 'sanayi öncesi' vasıfların yok edilmesi vasıtasıyla sermayeye boyun eğme sürecinde yaşadıkları ortaklığı keşfedecek homojen bir sınıai proletaryayı yaratmak idi'. Elbaum ve diğerleri bu tip görüşleri fazlasıyla basit bulurlar:

Üretimin teknik yapısı ne olursa olsun, sermayedarlar, işletme biçimleri olarak hiyerarşik işbölümlerine ihtiyaç duyabilirler. Ve bu hiyerarşi yapılarının belirlenmesinde, stratejik konumdaki işçi gruplarının formel ya da enformel mücadeleleri önemli bir rol oynar... Sınıai kapitalizm, bu tip 'geleneksele' zanaatkâr grupları ve hatta ev-eksenli işçileri yok etmeyi başaramamıştır. Benzer şekilde, (özellikle zanaatkârlar ve az hünerli işçiler gibi) farklı işçi grupları arasındaki ilişkiler de, teknik değişimden kaynaklanan işbölümünün yapısının belirlenmesinde önemli bir rol oynarlar (Elbaum ve diğerleri, 1979, s. 228-9).

Bu bağlamda, örneğin, emek sürecinin evrimine dair farklı çalışmaların tarihsel geçerliliğine ya da siyasi strateji, ideoloji ve sınıf bilincine dair sorular gibi birçok başka konu, burada devreye girer. Fakat kapitalist üretim biçimine dair incelememizin bu aşamasındaki en önemli konu, vasıflı emeğin basit emeğe indirgenmesi ile ilgilidir. Eğer emek sürecinin tarihsel evrimi, bu tip bir indirgeme sürecini barındırmıyorsa, bu tip bir indirgeme sürecinin olduğunu bir ön kabul olarak varsayan bir değer kuramına nasıl itimat edebiliriz? Elbette emek tarihçilerinin şu anda sağladığı çalışmalar, bu indirgeme süreci hakikaten gerçekleşiyorsa, bunun, gayet dolambaçlı ve karışık bir yol izleyen bir oluşum olduğunu göstermektedir.²⁰ Bu bağlamda, bir kez daha, bir bütün olarak kapitalist üretim biçiminin kuramı ile kapitalist toplumsal formasyonların tarihsel evrimleri arasındaki ilişkiyi yansıtmaya mecburuz.

İşe, soruyu basitleştirerek başlayabiliriz. İlk olarak, işletmeye ve teknik süreçlere dair hiyerarşiler arasındaki ayrımın, prensipte konuyla alakasız

19 Burawoy'un (1979) tarif ettiği işletme yönetimi ve emek arasında yaygın şekilde devam eden işbirliğinin, bu saptama bağlamında yorumlanması gerektiğine inanıyorum. Eğer iki taraf işbirliği içine giriyorsa ve bu ilişkinin taraflarından biri (nihai analizde) diğerine kıyasla çok daha fazla güce sahip ise, bir suçla dair bir soruşturmayı yürüten mercilerle 'işbirliği' yapmak durumunda kalan zanlıların 'gönüllülüğü'nün sahiciliğini sorguladığımız gibi, [işçiler için] bu tip bir işbirliğinin ne kadar gönüllü olduğu da makul şekilde sorgulanabilir.

20 Montgomery (1979), Stone (1974) ve Zeitlin'in (1979) çalışmaları bu konuya dair mükemmel örnekler sunmaktadırlar.

bir ayırım olduğunu söyleyebiliriz, çünkü hem işletmeye hem de teknik süreçlere dair hiyerarşilerin artı-değer yaratımı için emeğin üretici güçlerinin hareket geçirilmesi bağlamında üstlendikleri belli bir rol vardır. İkincisi, Marx, vasıflı emeğin basit soyut emeğe indirgenmesinin, ortada hiçbir vasfın kalmayacağı şekilde iş gücünün mutlak homojenizasyonunu içerdiğini kesinlikle iddia etmemiştir. İndirgeme süreci, *tekelleştirilebilir vasıfların* ortadan kaldırılması ve görelî olarak kolay biçimde ikame edilmeye müsait esnek vasıf biçimlerinin yaratımı anlamına gelmektedir. Geriye kalan vasıflar da, basit soyut emeğin çeşitli türevleri olarak değerlendirilebilir. Son olarak, Marx'ın, indirgeme sürecinin kendisinin, üretim maliyetlerinden veya 'çok uzun zaman önce gerçekliğini yitirmiş ve sadece geleneksel adetler olarak yaşayan farklılaşmalardan' (*Kapital*, cilt 1, s. 197) kaynaklanan ücret farklılıkları ile doğrudan hiçbir ilişkisi olmadığı konusunda ısrar ettiğini de hatırlamalıyız. Ücretli emek, artı-değerin kökeninin üstünü örterek, tipik şekilde her tür çarpıklık ve gariplikleri içermektedir: Örneğin, parça başı iş, emekçilerin elde ettiği karşılıklar üzerinde gayet çeşitli etkiler gösterebilir ve emekçilere 'daha geniş bir çerçevede' bir 'bireysellik' ve bununla birlikte, 'birbirleriyle rekabetin' yanı sıra 'bir özgürlük, bağımsızlık ve öz kontrol duygusunu' da sunabilir (*Kapital*, cilt 1, s. 555). Marx'ın kuramının, ücretlerin belirlenmesi ve bu belirlenme içindeki hiyerarşik sıralamanın detaylarının gerektirdiği incelikte inşa edildiği kesinlikle söylenemez. Fakat bu da, Marx'ın şeylerin bu 'yüzeysel görünümüne' çok önem atfetmemesinden kaynaklanır. Vasıflı emeğin basit emeğe indirgenmesindeki temel ölçüt, kapitalizmin kolaylıkla yeniden üretilebilen ve ikame edilebilen vasıfları ne derece yaratabildiği ile alakalıdır. Mevcut tüm kanıtlar, bunun, farklı yerlerde ciddi direniş adacıkları ve sayısız direniş odakları ile birlikte, kapitalizmin hareket ettiği yön olduğunu göstermektedir. Vasıflı emeğin basit emeğe indirgenmesi, hâlâ tamamlanma sürecinde ise, kapitalizmin de, kendi baskın üretim biçiminden çıkan değer kuramını gittikçe daha doğrulayacak bir hatta hareket ettiği sonucuna varmamız gerekir.²¹ Bu bakış açısına göre, Marx'ın ya da Braverman'ın tezinin esas akışına karşı çıkmak için ortada çok ciddi bir neden yok gibidir.

KAPİTALİZMDE TEKNOLOJİK DEĞİŞİMİN KAYNAKLARI

Kapitalist toplumun kendi tarihi boyunca, fevkalade bir teknolojik ve organizasyonel dinamizm gösterdiği açıktır. Buradaki güçlük, bu dinamizmi kendi özgün dinamikleri olan bir dışsal güç olarak ele almadan,

21 Tam rekabet ortamının oluşturulması, mübadele alanındaki katıksız değer ilişkilerine ulaşılmasında hayati bir rol oynamasına rağmen, bu tip bir mükemmelleşmenin şu ana kadar hiçbir yerde gerçekleşmediğini vurgulamak zorundayız. Öte taraftan, Bölüm 5'te göreceğimiz üzere, kapitalizm içindeki tarihsel eğilim tam rekabete ulaşma yönündedir.

dinamizmin kaynağının toplumun içinde olduğunu gösterebilmektedir.²² Bu konu, Marx'ın hem bir analizci hem de bir eleştirmen olarak en güçlü olduğu noktadır. Geniş bir çerçevede, kapitalizmin teknolojik ve organizasyonel dinamizmini, sınıfın yeniden üretiminin doğası gereği istikrarsız olan koşulları istikrarlı hale getirmek için sermayenin sürdürdüğü umutsuz bir mücadele olarak ele alır. Bu sürecin kısıtlarını inceler ve çelişkilerini açığa çıkarır. Kriz oluşumuna dair bir kuram geliştirir. Ve sosyalizme geçişin gerekliliğine dair çağrısını da kısmen, üretici güçlerin büyümesi ve kapitalist üretim biçiminin üzerine kurulduğu toplumsal ilişkilerin arasındaki derinleşen çelişkiden doğan düzeltilemez mantıksızlıkları giderme ihtiyacı üzerine konumlandırır.

Teknolojik değişime yol açan toplumsal ilişkiler ağı hakkında düşünmeye başladığımız zaman, kendimizi birbiriyle ilginç şekilde iç içe geçmiş kafa karıştırıcı bazı zıt fikirlerin arasında buluveririz. Sermayedarlar arasındaki ve, daha düşük bir seviyede, işçi sınıfı içinde devam eden rekabet, bu açıdan, önemli bir rol oynar, fakat rekabete verilen cevabı, kapitalist toplumsal ilişkilerin başat unsuru olan sermaye ve emek arasındaki merkezi çatlaktan bağımsız değerlendiremeyiz. Örneğin, artan rekabete, sermayedarların verebileceği muhtemel karşılıkları düşünelim. Ücretleri azaltabilirler (1), mevcut üretim sisteminin kullanımındaki yoğunluğu arttırabilirler (2), yeni bir üretim sistemine yatırım yapabilirler (3), (eski makineleri daha uzun süre kullanarak, enerji ve hammaddeleri daha verimli kullanarak, piyasadaki daha ucuz hammaddelere ulaşarak vs.) değişmeyen sermaye girdilerini daha iktisatlı kullanabilirler (4), daha verimli 'faktör kombinasyonlarını' ve ikamelerini bulmak için çaba gösterebilirler (5), daha verimli bir işletme yönetimi arayışı içinde (iş yapıları, emir komuta zinciri gibi) üretimin toplumsal organizasyonunu değiştirebilirler (6), işçileri, işlerini kurtarabilmek için işbirliği yapmaya ve daha azimli çalışmaya çağırabilirler (7), (ürün farklılaşması, reklam gibi) yeni pazarlama stratejileri geliştirebilirler (8), üretim yerini değiştirebilirler (bkz. Bölüm 12) (9). Bunlardan biri ya da birkaçının birada kullanılması vasıtasıyla, tekil sermayedarlar kendi rekabetçi pozisyonlarını korumayı ya da geliştirmeyi ümit ederler. Seçilen strateji, yönetsel eğilimler kadar, mevcut koşul ve olanaklara bağlı olacaktır. Bu koşullar altında teknolojik değişimin yönünün ne olacağını kestirmek güçtür.

Fakat Marx'ın temel iddiası, rekabetin, kapitalizmi, yöntemi ve biçiminden bağımsız şekilde, üretici güçlerde süre giden devrimlere sevk ettiği'dir. Sermayedarlar, mübadele mecrası içinde rekabet ederler. Her birinin kendi üretim sürecini, toplumsal ortalamanın üstünde bir verimliliğe

22 Magaline (1975), bu sorular üzerine geliştirilen hem Marksist hem de Marksist olmayan bakış açılarının mükemmel bir özetini sunmaktadır. Marksist olmayan bakış açılarına dair iyi bir örnek görmek için, bkz. Heertje (1977).

eriştirecek şekilde değiştirme *imkân* vardır. Bu, onlar için, nispi artı-değerin bir kaynağıdır. Bir kez rakipler kendilerine yetiştigi vakit, yeniliği ilk olarak gerçekleştirmiş olanlar, daha önce elde edebildikleri nispi artı-değeri koruyabilmek için, bir kez daha öne sıçramak için ellerinden gelen her şeyi yapacaklardır. Bu noktada, elbette girişken, hayal gücüne sahip ve bireyci girişimci için birçok *imkân* vardır; ilham verici ve asil bir birey olarak sunulan bu girişimci figürü, kapitalizm folklorunda çok önemli bir yer oynar ve sıklıkla kapitalizmin teknolojik dinamizminin asli kökeni olarak resmedilir²³.

Tabi ki, rekabetin toplumsal sonucu, elbette piyasalar rekabetçi kaldığı müddetçe, herhangi bir girişimcinin iradesinden bağımsız şekilde yeni teknolojilerin ve yeni organizasyonel formların benimsenme sürecine dair süreklilik arz eden sıçramaları zorlamasıdır. Burada sorulabilecek temel soru şudur: Bu sürecin kısıtları nelerdir?

Sermayedarlar, ciddi biçimde birbirlerine karşı bağımlılık içindedirler ve bu karşılıklı bağımlılığın derecesi işbölümündeki derinleşme ile birlikte artar. Taşma ve çarpan* etkileri önemli hale gelir:

Bir sanayi kolundaki üretim biçimindeki radikal bir değişim diğer kollarında da benzer bir değişimi içerir. Bu, öncelikle, aynı sürecin farklı safhalarını teşkil ettikleri için birbirlerine eklenmiş ama, diğer taraftan, bu eklenmeye rağmen toplumsal işbölümü tarafından birbirlerinden ayrılaşmış ve bu nedenle her biri kendi bağımsız metasını üreten sanayi kollarında gerçekleşir. Bu nedenle, ipliğin makine tarafından eğrilmesi, kumaşın makine tarafından dokunmasını zorunlu kılar ve bu iki süreç, birlikte, ipliğin beyazlatılması, kumaş baskısı ve boyasında gerçekleşen mekanik ve kimyasal yenilikleri de bir gereklilik haline getirir... Fakat daha da ötesi sanayinin ve tarımın üretim biçimlerindeki değişim toplumsal üretim sürecinin genel koşullarındaki bir devrimi zorunlu kılar; yani akarsu vapurları, demiryolları, okyanus vapurları ve telgraftan müteşekkil bir sistemin yaratılması ile mekanik sanayinin üretim biçimlerine süreç içinde uyumlu hale getirildiği, iletişim ve ulaşım araçlarındaki bir devrim. Fakat dövlmesi, kaynaklanması, kesilmesi, delinmesi ve şekillendirilmesi gereken çok büyük miktarlardaki demir bu sefer siklopsvari makineler talep eder... Modern Sanayi, bu nedenle, kendi tipik üretim aygıtı olan makineyi üretmek ve makineleri makinelerle inşa etmek zorundadır. Bunu gerçekleştirene kadar, kendine uygun bir teknik temel kuramaz ve kendi ayakları üzerinde duramaz (*Kapital*, cilt 1, s. 383-4).

Bu tip bir çarpan etkisinin ortaya çıkardığı spiralin ucu bucağı yokmuş gibi gözükmektedir. Dikey şekilde entegre olmuş üretim sistemlerinin farklı safhalarındaki üretici güçlerin eşitsiz gelişimi ile başladığında,

23 Schumpeter (1934, 1939), entelektüel açıdan saygın çevreler içinde, bu düşüncenin mutemelen en cüretkar savunucularından biridir.

* *spillover and multiplier effects* ç.n.

işlenmemiş hammaddelerden nihai ürüne doğru gerçekleşen girdi ve çıktı akışında sorunlar ortaya çıkacaktır. Ve teknolojik yapıların bu tip bir süreci doğru şekilde dengeleyebileceğini beklemek de güçtür. Diğer alanlara kayan genel taşma etkileri de, muhtemelen, eşitsiz gelişim ve döngüsel yan etkiler tarafından engellenecektir. Örneğin, dolaşım giderleri ve zamanını azaltan teknolojik değişimleri ele alalım. İşbölümündeki derinleşme arttıkça ve piyasa etkileşimleri daha karmaşık hale geldikçe, bu giderler de artma eğilimi gösterir ve bu giderleri azaltma yönündeki baskı da daha yoğun hale gelir. Fiziki çerçeveden bakıldığında, bu, metallerin hareketinin maliyetini ve süresini azaltmaya ve toptan satışlar, perakende satışlar ve pazarlamaya dönük maliyetleri kısma yönünde bir baskı anlamına gelir. Paranın dolaşıma girebilmesine dair (kredi sistemi) ve bilginin elde edilebilmesi ve neşredilmesine dair hızı etkileyen telgraf, telefon, radyo, teleks gibi buluşlar da gerekli hale gelir. Hane halkı bile bu süreçten muaf kalmaz: Nihai tüketimin teknolojisi de, üretilen metallerin artan miktarlarını masmetme yükümlülüğünün hızına eşlik etmek zorundadır.

Bir süre sonra, tekil firmalar, sanayiler ve hatta tüm sektör ve bölgeler arasında üretici güçlerin gelişimi bağlamında ciddi bir dengesizlik ortaya çıkması gayet muhtemeldir. Fakat teknolojik gelişim halleri birbirinden bağımsız değildir. Her biri çeşitli etkileşim etkileri vasıtasıyla diğerlerini tanımlama görevini üstlenirler. Bu etkileşimleri takip edebilmek son derece zordur. Gerçekten de, bu etkileşimler o kadar kapsamlıdır ve etkileri o kadar geniştir ki teknolojik değişim kapitalist rekabet ve sınıf ilişkilerindeki temellerinden tümüyle bağımsızlaşmış, özerk bir dinamik haline geliyor gibi gözükmeğe başlar. Teknolojik değişimin kendisi, 'kendi içinde bir şey', kapitalizmin tarihinin dışsal belirleyici gücü olarak, bir fetiş haline gelir. Teknolojik değişimin gerekliliği ve kaçınılmazlığına dair varsayım o kadar güçlü hale gelir ki teknolojik gelişime dair hâkim ideolojide vücutlaşan bu yöndeki çabalar, kendi başına bir amaç halini alır.

Tüm bunların bize gösterdiği şey, asla sonlanmayan ve sürekli hızlanan bir teknolojik değişim sarmalıdır. Bu sarmal, rekabet tarafından ateşlenen ve gittikçe daha entegre hale gelen iktisadi faaliyetler mecrasındaki yankılanan çarpan etkileri tarafından sürdürülür. Bu koşullar altındaki çarpıcı olan şey ise, kapitalist toplumun teknolojik olarak dinamik olduğu değil, tam tersine bu dinamizmin ne kadar yumuşatılmış ve kontrol altında olduğudur. Bu durumu, kısmen kapitalizmin toplumsal ilişkilerinden doğan engellere atıf yaparak açıklayabiliriz. O zaman, şimdi, sermayenin sürekli hızlanan teknolojik ve organizasyonel değişim eğilimine karşı kendisinin ortaya çıkardığı bu engeller üzerine düşünelim.

Her teknolojik ve organizasyonel değişim doğrudan ya da dolaylı

maliyetleri de beraberinde getirir. Teknolojik değişimin ortaya çıkardığı maliyetler arasında, yeni fabrika ve donanım masrafları, iş gücünü yeniden eğitmek ve teknolojiyi uygulamaktan kaynaklanan diğer doğrudan giderler sayılabilir. Organizasyonel değişime dair maliyetler arasında da yeni otorite teknikleri ve sistemleri kurulurken yaşanan idari deneyimsizlik, işçilerin alışık olmadıkları ya da itibarsızlaştırıcı buldukları yöntemlere karşı direniş göstermeleri ve hatta sabotaj yapmaları, işi öğrenmek için yitirilen saatler ve ayrıca ilk hesaplamalarda öngörülemeyen birçok olumsuz dışsal etki* vardır. Her firma, rekabetin mevcut ve öngörülen durumlarına ilişkin, değişimin maliyetlerini ve getirilerini kıyaslamalıdır. Birçok bu tür maliyet ve getiri meçhul olduğu ve rekabetin durumu da çok daha öngörülemez olduğu için, yine kapitalist tarihin burjuva yorumcuları tarafından çok büyük önem atfedilen risk almaya dair bireysel kapasite ve isteklilik de ayrı bir ara faktör olarak devreye girer.

Fakat potansiyel maliyetler arasında en büyüğü, henüz tümüyle amortize edilmemiş olan sabit sermayenin erken kullanımdan çıkması ile ilişkili olanlardır. Makine ve sabit sermayenin diğer biçimlerinde vücutlaşmış değer, ancak belli bir zaman zarfında kazanılabilir. Üretici güçlerde gerçekleşen yenilikler bu noktada feci sonuçlara yol açabilir ve, eğer (daha ucuz ve verimli) yeni donanım piyasaya sürülmüşse, üreticilere daha da büyük kayıplar verebilirler. Bu konu bizi Sekizinci Bölüm'de derinlemesine inceleyeceğimiz meseleye götürür. Şu an için sadece, temel olarak toplumsal emeğin üretkenliğini arttırmak için kullanılan en temel araçlardan biri olan sabit sermayenin kendisinin, bir sefer kullanılmaya başlanınca daha üst seviyede gerçekleşen gelişimlerin önünde bir engel teşkil etmeye başladığını bir ironi olarak vurgulayalım. Yani sermaye kendi içindeki öz dinamiklere dönük engeller ortaya çıkarmaktadır.

Teknolojik değişimin potansiyel olarak bozucu etkileri, değer in üretimi ve gerçekleştirilmesi sürecinin her safhasında takip edilebilir. Temel değişimleri massedebilmek gayet güçtür ve bu değişimler, sistemin istikrarına ciddi şoklar yaşatabilirler. Eğer gelişim çok eşitsiz bir hal alırsa, örneğin, tüketici ürünlerini üretme kapasitesine kıyasla üretim araçlarını üretme kapasitesinde gerçekleşen oransızlıktan kaynaklanan krizler ortaya çıkabilir. Krizlerin disiplin sağlayıcı etkileri bir yana bırakılırsa, teknolojik değişimin gelişigüzel ve potansiyel olarak yıkıcı bir şekilde devreye sokulması sürecini, nazik biçimde dengelenmiş bir üretim ve gerçekleştirme sistemine dönüştüren başka güçler de işbaşındadır. Tekil firmalar, üretimlerini sistemin massedebileceğinin ötesinde arttıracak yenilikleri benimseme konusunda doğal olarak isteksiz olacaklardır. Ulaştırma ve iletişimlerdeki darboğazların ve piyasanın kapasitesinin farkında olan firmalar rekabetçi

teknolojik değişime yönelik arzularına gem vuracaklar ve ek kârlar yerine ortalama kârlarla yetineceklerdir. Ve rekabetin nihai sonucu her zaman bir dereceye kadar tekelleşme olduğu müddetçe, tekelci pratikler, teknolojik değişimin genel hızını kontrol etmeye dair stratejinin parçası haline gelir. Patent yasaları, temel araştırmaların desteklenmesi ve benzer şekillerdeki aktif devlet katılımı da, teknolojik gelişimin süre giden ivmelenmesini kontrol altına tutan potansiyel araçlardan biri olabilir. Tüm bu konuları, Beşinci Bölüm'de ele alacağız.

Teknolojik ve organizasyonel değişimin önündeki engeller ortadadır. Bu engeller, değişimin hızını sermaye için makul sınırlar içinde tutma görevini yerine getirdikleri oranda, diğer türlü tehlikeli biçimde istikrarsız olabilecek bir süreci dengede tutmaya yardımcı olurlar. En uç noktaya götürüldüklerinde, bu engeller birikimin önündeki engellere dönüşebilirler. Bu durumda, kapitalizmin devamlılığı, bu engellerin üstesinden gelinmesini gerektirir. Teknolojik değişimin üzerinde devam ettiği yol, asla, tam olarak engesiz değildir, fakat eğer sermaye birikiminin pürüzsüz şekilde devamı sağlanacaksa, değişimi düzenleyen güçler gayet nazik bir biçimde dengelenmek zorundadırlar.

Bu tip bir dengenin muhafaza edilmesini sağlayan bu mekanizmaların bazıları, sermaye ve emek arasındaki sınıf ilişkisi genel resme dahil edilince daha görünür hale gelirler. Fiziki anlamda sabit bir yaşam standardı varsaydığımızda, emek gücünün değerinin emeğin artan verimliliği tarafından azaltıldığını zaten gördük. Fakat öte yandan, emeğin toplam değerden bir 'denge oranı' nispetinde pay almasını da sağlayan ve emek gücünün değerinin azalmasına zıt etkide bulunan güçler de mevcuttur. Eğer emek, kendi payına düşenden daha fazlasını alır ve ücretler, birikimi tehdit edecek bir şekilde değerinin üstüne çıkarsa, emek gücünden tasarruf sağlayan ve işsizliğe neden olan teknolojileri ortaya çıkarma yönündeki baskı da artacaktır. Ücretleri aşağı çeken ve sermayeye kıyasla emeğin gücünü kontrol altına alan nispi artık-nüfusun üretimi de, emek arzındaki değişen koşullarla karşılaştığında, birikimin süregitmesini garanti altına alan önemli bir araç haline dönüşür. Teknoloji, benzer şekilde, ya çalışma ortamında ya da pazarlık masasında örgütlü emeğin gücünü azaltmak için de kullanılabilir. Marx'ın iddia ettiği üzere, makine 'grevleri, sermayenin otokrasisine karşı işçi sınıfının periyodik olarak gerçekleştirdiği isyanları bastırmak için kullanılan en güçlü silahtır'. Örneğin, buhar makinesi 'yeni doğmuş fabrika sistemini bir kriz çıkarmakla tehdit eden işçilerin artan isteklerini sermayedarın çiğneyip geçebilmesini sağlamıştır'. Gerçekten de, '1830'dan beri işçi sınıfının isyanlarına karşı sermayeye silahlar sağlamak amacıyla yapılan icatların bir tarihini yazmak mümkündür' (*Kapital*, cilt 1, s. 435-6). Kapitalist rekabete dair dinamikler, bir kez daha, emeğin iktisadi

ve siyasi gücünün tümüyle yok edilmesi sürecine işaret etmekte.

Fakat rekabete bir tavan getiren ve bu sayede teknolojik değişimin hızını düzenleme hizmetini gören zıt yönde eğilimler de mevcuttur. Sabit sermayenin kullanılıp kullanılmayacağı, örneğin, 'makine değeri ve onun yerini aldığı emek gücünün değerinin arasındaki farka' bağlıdır. Emek gücünün fiyat miktarındaki uluslararası farklılıklar düşünüldüğünde, İngiltere'de icat edilen makinelerin 'sadece Kuzey Amerika'da kullanılması' ve aynı zamanda 'makinenin ana yurdu' olan İngiltere'de insan emek gücünün en aşağılık amaçlar için utanç verici bir şekilde çarçur edilmesi' de kesinlikle şaşırtıcı değildir. Bunun arkasında yatan neden gayet acımasız bir dille ifade edilebilir: 'İngiltere'de atlar yerine, kadınlar kanal botlarını çekerler, çünkü atları ve makineleri üretmek için gereken emek, tam olarak bilinen bir miktardır. Oysa ki artık-nüfusun içinden gelen kadınları kullanmanın maliyeti çok daha düşüktür' (*Kapital*, cilt 1, s. 392-4). Yedek sanayi ordusunun kitleselleştiği zamanlarda, sermaye için emek-yoğun tekniklere geri dönmek için ortaya birçok neden çıkar (ki, bu nedenle, şu anda gelişmiş kapitalist ülkelerde bile, atölye emeğinin yeniden canlanışını gözlemliyoruz). Kronik emek artığının bulunduğu durumlarda, daha gelişkin teknolojik ve organizasyonel değişim biçimlerine dair istek kesinlikle törpülenir.

Çalışma ortamında devam eden sınıf mücadelesinin de dengeleyici bir aygıt işlevini gördüğünü iddia ettik. Bu tip mücadeleler teknolojik değişimin tehlikeli bir şekilde hızlanmasını birçok biçimde kontrol altına alabilirler (örneğin, yeni teknolojiler uygulanmaya başladığında, işçilerin belli bir oranda katılımına ihtiyaç duyulur). Çalışma ortamında devam eden gerilla savaşı, bu nedenle, kapitalizmin istikrarlı hale getirilmesinde hem olumlu hem olumsuz roller oynar.

Fakat burada geçerli olan gerçek ilişkiler, gayet karmaşıktır. Birikim gerekliliğinin geri planda hep mevcut olduğundan emin olabiliriz. Teknolojik ve organizasyonel değişimin fiili biçimleri o kadar çeşitlidir ve onları düzenleyen güçler o kadar iç içe geçmişlerdir ki, bunları birbirinden kolayca ayırt edemeyebiliriz. Her ne kadar teknolojik değişim, Marxçı kuramda merkezi bir rol oynasa da, bu sürece dair bütüncül bir anlayışa sahip değiliz. Kuşkusuz, sermaye ve emek arasındaki sınıf mücadelesinin yanı sıra, kapitalist rekabet ve karşılıklı bağımlılık, analizin etrafında şekillenebileceği bir nirengi noktası olarak ortaya çıkmaktadırlar. Fakat yeni bilimsel bilgilerin doğrudan üretiminin sonuçları gibi, etkileşim ve çarpan etkileri de eksik şekilde incelenmiştir.

Bu da, Marx'ın sunumunda ciddi bir noksanlığa işaret etmektedir. Bir boşluk olduğu açıktır, fakat bu boşluğun anlamını doğru şekilde yorumlamak zorundayız. Her şey bir yana, herhangi bir emek sürecinin teknolojisi eğer kapitalizmin merkezi çelişkilerinin bir ifadesi ve vücutlaşmış

hali ise, Marx'ın sıklıkla iddia ettiği gibi, emek sürecine dair bütüncül bir anlayış geliştirebilmek, kapitalizmin çelişkilerinin eksiksiz şekilde açığa çıkarılmasına bağlıdır. Bu nedenle, teknolojiye dair böyle bir anlayış, Marx'ın tamamlamadığı bir inceleme sürecinin nihai bir ürünü olarak değerlendirilmelidir.

Fakat başlangıçta teknolojiye dair bazı kavramsallaştırmaları ortaya koymadan, kapitalizmin hareket yasalarının analizine başlamamız bile mümkün değildir. Marx, bunu, emek sürecinin somut maddiliğinde cisimleştikleri oranda, soyut 'üretici güç' ve 'toplumsal ilişkiler' kavramları ile gerçekleştirir. Bu şekilde, Marx, fiili teknolojik değişimlerin belirli detaylarından soyutlamalara ulaşabilir ve gayet net biçimde, üretici güçlerde gerçekleşen devrimlerin kapitalizmin toplumsal ilişkilerinin kaçınılmaz bir ürünü olunu olduğunu iddia eder. Fakat değer kuramına dair kavrayışımıza benzer biçimde, müteakip inceleme, bu konuya ilişkin daha derin bir anlayışı beraberinde getirmek zorundadır. Marx burada, üretici güçlerde gerçekleşen devrimlerin, son aşamada, kendisini üreten toplumsal ilişkilerle çelişkiye düştüğünü kanıtlamaya çalışmaktadır. Marx'ın bakış açısına göre, kapitalizmin merkezi çelişkisi burada yatmaktadır: Üretici güçler ve toplumsal ilişkilerin evrimi arasındaki çelişki.

Marx'ın bu genel önermeye dair sunduğu kanıtlama kısmi ve eksiktir. Şimdi, ilk olarak bu zorlu yolda Marx'ın ne kadar ilerleyebildiğini görmek ve sonra da eleştirel bir değerlendirme vasıtasıyla Marx'ın tezini sınırlarına kadar zorlamak zorundayız.

SERMAYENİN TEKNİK, ORGANİK VE DEĞER KOMPOZİSYONLARI

Şimdi, zor bir soru olan, üretici güçlerde gerçekleşen sürekli devrimlerin sermayenin üzerindeki etkisini ele alalım. Bunu yaparken, (Marx'ın kullandığı geniş anlamıyla, tüm organizasyonel özellikleri de içerecek şekilde) kullanılan somut teknolojilerin üretici güçlerin temel yapısını aslına uygun şekilde ifade ettiğini varsaymak uygun olacaktır. Benzer şekilde, tüm metaların ticaretinin kendi değerleri üzerinden olduğu (yani fiyatların değerleri yansıttığı) varsayımından hareketle, incelemede *değerleri* kullanacağız. Bu varsayımlar, tartışmaya, büyük oranda, bir genel çerçeve kazandıracak ve altta yatan güçlerin *potansiyel* somut etkilerini, tarihsel deneyim bağlamında *potansiyel olarak* genelleştirilebilecek şekilde incelememize izin verecektir. Bu tip tanımlamaların öneri ve neticede ortaya çıkan genellemelerin de varsayım mahiyetinde olduğu da zaten daha önce ifade edildi.

Herhangi bir teknolojik durum, ilk olarak, emek gücünün fiziki üretkenliği ile bağlantılıdır. Fiziki üretkenlik, işçi ve saat başına dokunan kuşağın metresi, yapılan ayakkabının sayısı, üretilen demir ve çeliğin tonu

gibi farklı ve kıyaslanamaz birimlerle ölçülür. Marx, bu oranları, 'sermayenin teknik kompozisyonu' olarak adlandırır. Değerlerin ortak bir temelinde indirgendiklerinde, bu oranlar, standardize edilmiş bir üretim süresinde, değişmeyen sermayenin değişken sermayeye olan oranı bağlamında ifade edilirler. c/v oranı ise 'sermayenin değer kompozisyonu' olarak adlandırılır. Bazı durumlarda, $c/(c+v)$ oranı ölçü olarak tercih edilir çünkü bu oran geçmişten gelen 'ölü' emekle (yani sermayedar tarafından sahiplenilen her türlü üretim aracı) ve 'yaşayan emek' tarafından eklenen yeni değer arasındaki oranı verir. Farklı sanayiler ve sektörler, kendi sermayelerinin farklı değer kompozisyonlarına göre kıyaslanabilirler. Değişmeyen sermayenin yoğun olduğu sanayiler yüksek değer kompozisyonlarına sahipken, çok miktarda yaşayan emek istihdam eden sanayiler yelpazenin diğer ucunda yer alırlar.

Şu ana kadar sermayedarların nasıl ve neden teknolojik değişime başvurmak zorunda kaldıklarını gördük. Teknolojik değişim, sermayenin teknik kompozisyonunun sürekli değiştiği anlamına gelir. Bir sonraki adım, teknik kompozisyondaki değişimlerin değer kompozisyonlarını nasıl etkilediğini göstermektir. Bunu yapabilmek için, Marx, 'sermayenin organik kompozisyonu' kavramını sunmuştur. Organik kompozisyon, Marx'a göre, 'kendi teknik kompozisyonu tarafından belirlendiği ve teknik kompozisyondaki değişiklikleri yansıttığı sürece değer kompozisyonudur' (*Kapital*, cilt 1, s. 612). Bu ifadenin sunduğu ilk sonuç, değer kompozisyonunun teknik kompozisyonla hiç ilişkisi olmayan nedenlerden de değişebileceğidir.

Bu üç kavram, tez için hayati önemdedir. Fakat maalesef hem Marx'ın kendi eserlerinde hem de müteakip yazında sermayenin teknik, organik ve değer kompozisyonlarının arasındaki ilişkilere dair ciddi bir kafa karışıklığı vardır. Örneğin, değer kompozisyonu ve organik kompozisyon arasındaki farklılık çok önemlidir. Fakat Marx'ı bazı yerlerde bu terimleri birbirinin yerine geçebilir şekilde kullanırken, başka yerlerde ise, bu terimlerin birbirinden ayrı tutulmaları gerektiğine vurgu yaparken görüyoruz. Kullanımdaki bu tutarsızlık, Marx'ın bu kavramları görelilik olarak geç bir zamanda kullanmaya başlamış olması ve kavramların doğru şekilde rafine etmeyi başaramamış olması ile açıklanabilir. Örneğin organik kompozisyon kavramı, herhalde henüz bitmemiş olan *Kapital*'in üçüncü cildindeki fikirleri açmak adına *Kapital*'in birinci cildinin ancak üçüncü baskısında yer alır. Nedeni ne olursa olsun, bu bağlamda düzeltilmesi gereken ciddi miktarda kafa karışıklığı mevcuttur.²⁴

24 Burada takındığım pozisyon, Fine ve Harris (1979) tarafından ortaya konmuş olana genel anlamda benzerdir, fakat özellikle bu konu hakkında fikirlere ilham veren Dumenil'in (1975, 1977) çalışması üzerimde büyük bir etkide bulundu. Şu anda matematiksel bağlamda konuyu ele alan Roemer (1977, 1978) gibi düşünürlerden doğan geniş bir yazın mevcuttur, fakat en öğretici çalışma von Weizsacker'inkidir (1977). Bekleneceği üzere, Robinson da (1978) benzer şekilde, kolaylık göz ardı edilemeyecek ilham verici bir katkı sağlamıştır.

Önce, değer kompozisyonunun teknik kompozisyondaki değişimlerden başka nedenlerle değişebileceği fikrini ele alalım. Ricardo ve Cherbuliez'e yönelik eleştirilerinde (*Theories of Surplus Value*, kısım 2, s. 275-89; kısım 3, s. 382-96), Marx, değer kompozisyonunun organik kompozisyonu düzenleyen güçlerden bağımsız şekilde değişebildiği ve neticede değiştiğini savunur. *Kapital*'in 'Mutlak Rant' kısmında (cilt 3, s. 766), daha da ileri gider: 'Eşit organik kompozisyona sahip sermayeler farklı değer kompozisyonlarına sahip olabilirler ve tıpatıp aynı değer kompozisyonu yüzdelerine sahip sermayeler farklı organik kompozisyonlara da sahip olabilir. Bu nedenle emeğin toplumsal üretkenliğinin gelişiminde farklı evreleri ifade edebilirler'. Bir üretim sürecinde tek bir değer oranının mevcut olabileceği varsayıldığı için, bu gayet sıra dışı ifade değer kompozisyonuna mukabil organik kompozisyona dair kesin bir yorumlama yapmaya çalışırken, bizi, bir kararsızlığa sevk etmekte. Bundan sonra, organik ve değer kompozisyonlarını (yazında sıklıkla yapıldığı gibi) aynı terimlermiş gibi ele almamız mümkün gözüküyor.

Marx, 'organik kompozisyon' terimini, açık şekilde, bir işletme içindeki sermayenin değer kompozisyonunu etkileyen teknolojiadaki değişimleri göstermek için kullanmayı amaçlamıştır. Organik kompozisyon, değer kompozisyonundaki değişimlerin *kaynağını* teşhis eden bir etikettir. Bu teşhisin önemi şurada yatmaktadır: İşletme içindeki teknoloji düzeni, bu düzeni rekabete cevaben ya da sınıf mücadelesinin durumuna göre hiç durmadan artı-değer elde etmeye çalışırken (yapabildiği oranda) değiştirebilen ve değiştiren tekil sermayedarların genel anlamda kontrolü altındadır. Bu tip bir sürecin dinamikleri, üretime giren girdilerin dalgalanan fiyatlarından bağımsız şekilde anlaşılabilir.

Fakat değer kompozisyonları, tekil sermayedarların üzerinde kontrolü olmayan çeşitli faktörler tarafından da değiştirileceklerdir. Değer kompozisyonunu düzenleyen dışsal faktörler kökenleri itibarıyla çeşitlidirler, fakat bu faktörleri iki grup halinde ele alabiliriz. Birincisi, sermayedarların piyasada satın aldıkları girdilerin değerini etkileyen 'tesadüfi ve konjonktürel' güçleri inceleyebiliriz. Bunlar (insanların faaliyetlerinden kaynaklanıp kaynaklanmamasından bağımsız olarak) iklimsel 'kazalar', ticaretteki aksamalar, savaşlar, daha 'üretken' kaynaklara ulaşmak için dünya coğrafyasının sistematik şekilde keşfi gibi, metaların üretimi için toplumsal olarak gerekli emek zamanını etkileyen birçok faktör olabilir. İkincisi, bir sektördeki emek üretkenliğini bir diğerkindeki girdilerin değerlerine bağlayan, etkileşimi ve çarpan etkilerini de ele almalıyız. Kökenleri çalışma sürecinde olan bu etkileşim etkileri, tekil sermayedarın kontrolü altında değildir. Diğer bir deyişle, herhangi bir üretim sürecindeki sermayenin değer kompozisyonu zorunlu olarak o üretim sürecine girdi sağlayan girişimciler

tarafından benimsenen teknolojinin durumuna bağlıdır.

İşletmeye içkin ve dışsal güçler arasındaki bu tezat çok önemlidir ve, bence, bu, Marx'ın değer kompozisyonu ve organik kompozisyonunu birbirlerinden ayırmaya çalışmasına neden olmuştur. Tekil sermayedarlar, kendi üretim süreçlerini kontrol ederler ve ekonomik koşullara göre teknolojilerini seçerler. Fakat her ne kadar girişimcilerin bireysel teknolojik tercihleri, sistemik çarpan etkilerine yol açsa da, girişimciler, kendilerinin tekil olarak üzerinde kontrollerinin olmadığı güçler tarafından belirlenen girdi değerleri tarafından şekillenen bir piyasa ortamı içinde hareket ederler. Marx'ın nihai olarak kanıtlamaya çalıştığı şey, bireylerin görünüşte rasyonel olan tekil tercihlerinin birikimin temelini ve bu nedenle kapitalist sınıfın bekasını tehdit ettiği fikridir. İkiz değer kompozisyonu ve organik kompozisyon kavramları ile Marx'ın yakalamaya çalıştığı şey, bu çelişkidir.

Kapital'in birinci cildi, üretimi, rekabet koşulları içinde kârını azami- leştirmeye çalışan tekil girişimcinin bakış açısından inceler. Sadece firma içindeki nispi artı-değeri sağlayan teknolojik yenilikler ele alınır. Her ne kadar teknolojik yeniliklerin çarpan etkilerinden bahsedilse de, bunların girdilerin değer oranlarına olan etkisi, değişken sermaye haricinde, genel olarak göz ardı edilir; ücret ürünleri üreten sanayilerde artan üretkenliğin sonucu olarak emek gücünün azalan değeri, sermayedarların elde ettiği nispi artı-değerin temel bir kaynağı olarak görülür. Bu noktada, Marx'ın teknolojik yeniliğe dair yaklaşımında 'emek tasarrufuna öncelik veren bir önyargı' ile karşılaşırız. Fakat firma içindeki teknolojik değişime dikkat çekerek ise, Marx, emeğin artan fiziki üretkenliğinin bir sonucu olarak değer kompozisyonunun artmasına dair kaçınılmaz bir eğilim olduğu sonucuna da varabilmektedir. Bu fikir, özellikle *Kapital*'in üçüncü cildinde ifade edilir (s. 212):

Verili bir değerdeki bir değişken sermaye tarafından harekete geçirilen aynı emek gücü miktarı çalışır, işler ve aynı zaman dilimi içinde sürekli artan miktarlarda emek, makine ve her tür sabit sermaye, hammadde ve yardımcı materyalleri –ve müteakiben sürekli artan bir değerdeki bir değişmeyen sermayeyi- tüketir. Değişmeyen sermayeye mukabil değişken sermayenin sürekli olarak görelî azalışı... ortalamadaki toplumsal sermayenin sürekli yükselen organik değer kompozisyonu ile eşdeğerdir. Bu, benzer şekilde, sadece emeğin toplumsal üretkenliğinin artan şekilde gelişmesinin diğer bir ifadesidir.

'Sermayenin artan organik kompozisyonuna dair ortaya konan 'yasa' Marx'ın tezinde yaşamsal bir rol oynar ve, bu nedenle, bu fikri dikkatlice incelemeliyiz. Marx, 'ölü' emeğin 'yaşayan' emeğe oranının, firma içindeki teknolojik yenilik neticesinde artma eğiliminde olduğunu ifade etmektedir. Fakat Marx, bunun her durumda zorunlu bir sonuç olduğunu kanıtlamaz. Gerçekten de, Marx'ın tezinin derinliklerine girdiğimizde, sorunu

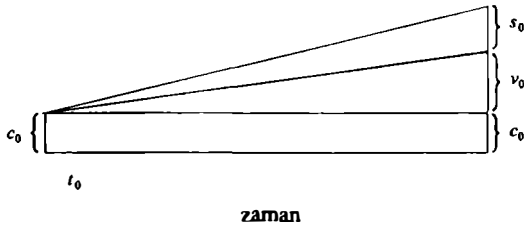
tarifleme biçimine dair birçok sorunla karşılaşırız. Marx'ın kendisini, geleneksel ekonomi politiğin yanlış anlamalarından tümüyle kurtaramadığı ortaya çıkar. Bunu biraz daha açalım.

Geleneksel ekonomi politik, kapitalist üretim yapısını, sabit sermaye stoku ve döner sermaye akışları bağlamında ele alır. Kâr, bu durumda, (para ya da fabrika gibi) kıymetlerin doğru şekilde kullanılmasından elde edilen gerçek kazanımların bir akışı olarak yorumlanır. Marx, bu algılamadan kopmuş ve sabit sermaye ile değişken sermaye arasındaki farkı, bu algılamının yerine ikame etmiştir. Bu şekilde, her ikisini de bir akış olarak ele alabilir.²⁵ Hatırlanacağı üzere, sermaye, Marx tarafından, değer bu vasıtayla büyüdüğü bir süreç olarak tanımlanmıştır ve bu nedenle Marx, bu sürecin içindeki akışı yansıtacak tanımlar aramıştır. Emek gücü, tüketilen üretim araçlarının değerini muhafaza etmek için kullanılmasının yanı sıra, yeni değer de ortaya çıkarır; 'tam olarak yeni değer eklemeye dair eylemi ile, [emekçi] daha önce ortaya çıkmış değerleri muhafaza eder' (*Kapital*, cilt 1, s. 199). Sermayenin değer kompozisyonu, muhafaza edilen değer ile eklenen değer arasındaki oranı temsil eder. Bu, her iki cereyanın arasındaki bir orandır. Daha önce gördüğümüz gibi, organik kompozisyon kavramı ise üretim sürecindeki teknolojik değişimin, aynı miktardaki emek gücü ile daha öncesine kıyasla daha büyük bir değeri muhafaza ettiği ve genişlettiği durumlara dikkatimizi çeker. Bu noktada iki güçlük açığa çıkar.

İlk olarak, Marx'ın ölçtüğü biçimiyle, sermayenin değer kompozisyonunun üretim süreçlerinde gerçekleşen dikey entegrasyon düzeyine gayet hassas olduğunu doğrudan görebiliriz. Eğer bir üretim süreci ham pamuktan başlayıp bir gömleğin üretimi ile sona eriyorsa, değişmeyen sermayenin ilk girdisinin değeri kullanılan değişken sermaye ile kıyaslandığında küçük kalacaktır. Eğer aynı üretim süreci, biri pamuklu kumaşı diğeri de gömlekleri üreten iki bağımsız firmaya ayrılırsa, değişmeyen sermaye miktarı da artıyor gibi gözükülecektir, çünkü kumaşın üretiminde kullanılan emek şimdi gömlek üreticisi tarafından satın alınan değişmeyen sermaye olarak gözükülecektir.

25 Blaug (1968, s. 229), Marx'ın 'sıklıkla stok ve akış temelli tanımlar arasında okuyucuyu uyarmadan mekik dokuması' hakkında bıkkınlıkla şikâyet ederken, von Weizsacker (1977, s. 201) 'Marx'ın gerçekte ulaşmaya çalıştığı şey, (bir stok olan) sabit sermayenin (bir akış olan) değişken sermayenin üretimine ve sabit sermayenin devrinin hızına olan oranıdır' yorumunda bulunur. Bu tanımın ikinci kısmı yararlıdır, fakat Marx'ın, aynı şekilde sabit sermayeyi aktif biçimde muhafaza eden bir cereyan olan emek süreci ile de ilgilendiğini de iddia edebiliriz.

Şekil 4.1

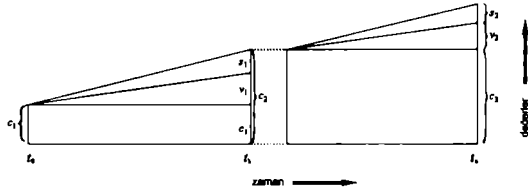

Bu fikri görsel şekilde ortaya koyabiliriz (bkz. şekil 4.1)²⁶. t_0 zamanında, c_0 değişmeyen sermaye girdisi ile başlayan, t_n anına kadar devam eden, bu süreçte, v_0 değerine değişken sermaye ve s_0 olarak adlandıracağımız artı-değeri de ekleyen bir süreci ele alalım. Bu durumda, sermayenin değer kompozisyonu c_0/v_0 'dır. Şimdi, aynı üretim sürecini tk anında iki parçaya bölelim. Bu andaki toplam değer, sürecin ikinci kısmının değişmeyen sermaye girdisi haline, yani c_2 ye, dönüşür (bkz. şekil 4.2). bu durumdaki ortalama değer kompozisyonu c_0/v_0 dan açıkça çok daha büyük olan $(c_1+c_2)/(v_1+v_2)$ dir.

Bu sürece dair bir stok-ve-akış modeli,^{*} değişmeyen sermaye stokunun dikey entegrasyonun derecesine göre farklılaştığını ortaya çıkarır. Tümüyle akışlara yoğunlaşan bir model, sadece şu anda mevcut olan emeğin yaşayan emek olduğunu ve diğer tüm emeklerin geçmişte kalmış 'ölü' emek olarak nitelenmesi gerektiğini iddia eden bir *reductio ad absurdum* haline gelerek derhal anlamını yitirecektir. Mevcut model ise, ancak bu akışların nasıl piyasa mübadeleleri tarafından parçalara ayrıldığını inceleyerek kurtarılabilir ki bu da, bizi, bir kez daha dikey entegrasyon meselesine geri getiriyor.

Bu güçlük, ilk gözüktüğünün aksine kesinlikle Marx'ın tezine zarar vermemektedir. Sonuçta, Marx, teknolojiye bakış açısında organizasyonel nitelikleri de kapsamıştır. Bunun dışında, dikey entegrasyon sorununun da bir parçası olduğu merkezileşme ve yoğunlaşma seviyeleri, bu bakış açısı bağlamında, Marx için hayati konulardı. Gerçekten de, bu ortada duran güçlüğü yaratıcı şekillerde kullanabiliriz. Eğer dikey yoğunlaşmanın sermayenin değer kompozisyonunu düşürücü bir etkisi varsa -ki elbette her zaman fiili üretim teknolojisinin sabit kaldığını varsayıyoruz-, bu süreç, farz edilen 'organik kompozisyonun artma yasası'na zıt şekilde hareket eden bir mekanizma sağlayabilir. Bu fikrin bizi başka bir mecraya götürmesine izin vermeden önce, fikre şekil veren bazı önemli koşulları ele alalım.

Şekil 4.2

Kapital'in ikinci cildi, sermayenin dolaşım sürecini inceler. Üretim faaliyeti, bu aşamada, dolaşım sürecinin bir momenti olarak ele alınır. Bu noktada, sermayeyi bir süreç, bir akış olarak kavramanın önemini görürüz. Dolaşım maliyetleri, sermayenin devri ile üretim ve dolaşım maliyetlerinin analizinin yanı sıra, sabit sermayenin dolaşımının kendine has özelliklerinin de farkına varırız. Şu anda incelediğimiz sorunun çerçevesinden bakıldığında en önemlisi, artı-değerin yanı sıra değişken ve değişmeyen sermayenin devir hızları da bir hayli detaya inilerek incelenir.

Teknolojik değişim, bu konuların her biri bağlamında önemli ve gerekli görülür. Dolaşım maliyetlerinin azalması ve çevrim hızının azalması, birikimi hızlandırmaya yardımcı olabilirler. Sabit sermayenin kullanımı bu noktada bir sorun teşkil eder, çünkü sabit sermayenin kullanımı bir taraftan emeğin değer üretkenliğini arttırmaya yardımcı olurken, bir diğer taraftan daha uzun bir çevrim zamanını gerektirir ve bu şekilde birikimi azaltır. Bu teknolojik değişikliklerin –bir bütün olarak toplum içinde olduğu gibi firmalar içinde de– değer kompozisyonları üzerinde yarattığı etkiler ise bütünlüklü bir şekilde incelenmemiştir. Birkaç dağınık pasajda, Marx, daha yüksek devir hızlarının, değer kompozisyonlarını arttırdığını öneriyor gibidir. Fakat değer ya da organik kompozisyon kavramı, *Kapital*'in ikinci cildinde büyük oranda göz ardı edilir.

Net biçimde ifade etmek gerekirse, sermayenin değer kompozisyonu, hem değişken hem de değişmeyen sermayenin görece çevrim hızı oranlarına karşı çok duyarlıdır. Değişken sermayeyi yeniden kazanmak için harcanan zaman azaldıkça, her ne kadar harcanan emek gücü miktarı tam olarak aynı kalsa bile, yatırılan değişken sermaye azalır ve değer kompozisyonları yükselir. Değişmeyen sermayenin devir hızı ise çok daha sorunlu bir konudur. Bu bağlamda, diğer girdilere kıyasla çok daha yavaş devrini tamamlayan sabit sermayenin yanında (makine, binalar vb.), farklı oranlarda devrini tamamlayan çeşitli hammaddeler ve enerji girdileri ile uğraşmamız gerekir. Bu koşullar altında muhafaza edilen değişmeyen sermayenin hacmine dair bir ölçüme ulaşmak hiç de kolay değildir. Sabit sermayenin dolaşımıyla ilgili dolambaçlı problemleri bir tarafa bıraksak bile (bkz. Bölüm 8), değişmeyen sermayenin devir hızındaki bir artış sermayenin değer kompozisyonunu düşürecektir.

Bu nedenle, dikey entegrasyonun düzeyinden bağımsız olarak, firma içindeki değişken ve değişmeyen sermayenin göreceli devir hızları da, üretimde kullanılan sermayelerin değer kompozisyonları üzerinde doğrudan bir etki gösterir. Doğru koşullar altında, kullanılan değişmeyen sermayenin devir hızının değişken sermayeninkinden daha yüksek olduğu bir durum, artan dikey entegrasyonun neden olduğu değer kompozisyonundaki bir azalmayı dengeleyebilir.

Fakat *Kapital*'in ikinci cildinde sunulan analiz, aynı zamanda, üretimdeki artan dikey entegrasyona zıt etkide bulunan diğer koşulları da ortaya çıkarır. Sermayenin genel dolaşımı şu biçimde gerçekleşir:

$$\mathbf{M-C [LP] \dots P \dots C' - M' (v.b.)}$$

$$\mathbf{MP}$$

Sermaye, mübadele mecrasında kendi değerini test etmeden önce, üretimde ne kadar zaman kalmalıdır? Marx'ın bu soruya cevabı şu şekildedir: Mümkün olduğunca kısa bir süre; çünkü sermaye ancak devrim halindeyken değerdir, yani paradan üretken faaliyete, metalara, yine paraya dönüştürülme faaliyeti içindeyken. Bu nedenle, sermayenin devrini mümkün olduğunca hızlandırma yönünde güçlü bir dürtü mevcuttur. Bu dürtü, üretimin dikey entegrasyonuna zıt etkide bulunur, çünkü dikey entegrasyon sermayenin mübadele mecrasına girmeden önce, üretimde daha uzun bir zaman diliminde kalmasını gerektirir. Bir üretim sürecinin, piyasa mübadelesi vasıtasıyla birbirine bağlanan birçok farklı safha ve firmalara bölünmesi son derece arzu edilir bir durumdur, çünkü bu bölünme, sermayenin devir zamanını kısaltır. Bu nedenle, büyük şirketler bile birçok üretimlerini, daha kısa devir zamanları sonucunu getirecek şekilde daha küçük taşeron firmalara vermeyi tercih ederler. Fakat daha önce gördüğümüz üzere bu durumun sonucu, üretim süreçlerine ilişkin gerçekleştirilen değişikliklerden bağımsız olarak, sermayenin değer kompozisyonunun artışı olacaktır. Bunun kapitalist üretim organizasyonu için sonuçlarını, bir sonraki bölümde inceleyeceğiz.

Bunun dışında, *Kapital*'in ikinci cildinde çizilmiş çerçevenin sermayenin değer kompozisyonunu düzenleyen güçlerin analizinde kullanmamız için bize sunduğu bir başka bakış açısı daha vardır. *Kapital*'in bu cildinin son iki bölümünde, Marx, parçalarına ayrılmış bir ekonomi modeli inşa eder ve denge halindeki büyümenin koşullarını inceler (bkz. Bölüm 6). Bu parçalarına ayrılmış model bir ekonominin farklı sektörlerindeki teknolojik değişimin etkileşimine dair bazı sonuçları inceleyebilmek için ilginç bir temel sağlar. Bu modeli takiben, (emek gücünün değerini belirleyen) zorunlu ihtiyaçları ve (değişmeyen sermayenin unsurları olan) üretim araçlarını üreten iki sektöre bölünmüş bir ekonomi düşünelim. Eğer zorunlu ihtiyaçları üreten sektördeki teknolojik değişimin oranı daha büyükse,

sermayenin genel değer kompozisyonu, değişken sermaye masraflarına dair sağlanan görelî tasarruflar sayesinde yükselme eğilimine girer. Diğer türlü, üretim araçlarını üreten sektörde artan emek üretkenliği sermayenin toplam değer kompozisyonunda düşüşe neden olacaktır. Bu nedenle, sermayenin toplam değer kompozisyonunun teknolojik yeniliklere cevap verip artmayacağı, tamamen bu teknolojik değişikliklerin gerçekleştiği sektörlere ve bu değişikliklerin genel olarak ekonomiye getirdiği etkileşim etkilerine bağlıdır.²⁷ Bu aşamada, değişmeyen sermayeden tasarruf sağlayan, değişken sermayeden tasarruf sağlayan ya da her ikisinden de eşit tasarruf sağlayan teknolojik değişim biçimlerini birbirlerinden ayırma *imkânına* kavuşmuş oluyoruz.

İkinci ciltteki analizden, teknolojik ve organizasyonel değişimin sermayenin değer kompozisyonu üzerindeki etkisini anlayabilmemizi sağlayan ipuçlarını veren birçok sonuçlar elde edilebilir. Bu ipuçlarından çok azı üçüncü ciltte tekrar ele alınmıştır. Üçüncü cilt, kapitalist üretimi bir bütün olarak, yani üretim, mübadele ve gerçekleşme olarak ele almak zorunda olduğu için, bu ihmal biraz şaşırtıcıdır. Fakat bunun gayet basit bir izahı da vardır. Üçüncü cildin bize kalan taslağı, ikinci ciltte kayda geçen kapsamlı incelemeler daha ele alınmadan, görelî olarak erken kaleme alınmıştır.

Elbette Marx'ın eğer *Kapital*'in ikinci cildini hallettikten sonra üçüncü cildin üzerinden geçebilseydi ne yazabileceğine dair, ancak spekülasyon yapabiliriz. Fakat Marx'ın projesinin arkasında yatan genel dürtüyü de akılda tutarsak, yine de, bazı gereksiz kafa karışıklıklarından kaçınmamız mümkün olacaktır. Bu bağlamda, Marx'ın tezini açık hale getirmek ve geliştirmek için bazı makul ve basit adımları atabiliriz.

TEKNOLOJİK DEĞİŞİM VE BİRİKİM

Şu ana kadar, kapitalizmin neden kaçınılmaz şekilde teknolojik olarak dinamik olduğunu ve neden 'yenilik getir ya da yok ol!' şeklinde ifade edilebilecek bir mecburiyet ile devam ettiğini gösterdik. Gayet basit biçimde, kapitalizmin baskın sınıf ilişkileri, nispi artı-değer arayışı içinde emek sürecinin sürekli yeniden organize edilmesini zorunlu kılar ve garanti altına alır. Şunu kesinlikle söyleyebiliriz ki sermayedarlar, bir boşluk içinde hareket etmezler ve emek sürecinde devam eden sınıf mücadelesi, bilimsel ve teknolojik bilginin limitleri, eski makine ve donanımda cisimleşmiş ortadan kalkan değerlere dair sorunlar ve değişimin beraberinde getirdiği maliyetler gibi bir kısım kısıtlarla karşılaşılırlar. Teknolojik değişimin hızı, biçimi ve yönü birçok şekilde kısıtlanmıştır. Ayrıca, (soyut bir sav olarak anlaşılabilir) üretici güçleri sürekli şekilde dönüştürmeye dair zorunluluğunun gerekleri, (emeğin üretkenliğini muhafaza eden ve geliştiren

²⁷ Howard ve King (1975, s. 198-9) bu konudaki tezi özetlemektedirler. Teknik bir sunum için bkz. Heertje (1972).

donanım ve toplumsal organizasyondan müteşekkil bazı konfigürasyonlar olarak anlaşılabilir) geniş bir fiili teknolojik durumlar yelpazesi içinde yerine getirilebilir. Ve her şeyden öte en son aşamada belirleyici olanın emeğin *değer* üretkenliği olduğunu vurgulamanın ne kadar önemli olduğunu da görmekteyiz. Bu nedenle, teknolojik değişim emek gücünün değer üretkenliğindeki sürekli artışlar aracılığı ile sermaye birikimini ileriye taşımanın temel aracı olarak ortada durmaktadır.

Tüm bu süreci dikkatlice incelersek, sürecin çelişki barındıran niteliğinin de hemen farkına varırız. Şunu da vurgulayalım: Bu çelişkiler, sermayeye içkindir ve 'doğal' engeller (yani kaynak temelli kısıtlar) ya da emeğin sermayeye gerçek biatının ateşleyeceği sınıf mücadelesinin belirli biçimleri söz konusu olmadığı zaman bile, bu çelişkiler, temel bir kafa karışıklığı ve baskı unsurudurlar. Bu nedenle, bir anlığına da olsa, 'doğanın' cömertliğinin sınırsız olduğu ve emekçilerin sermayenin isteklerine bir insandan ziyade bir makine gibi uysallık ve itaatkârlıkla boyun eğdiği bir dünya hayal edelim. Bu korkunç kurmacanın amacı, kapitalizmin nasıl kendi içinde engeller yaratarak kendi gelişme sürecini sürekli bozduğunu anlayabilmektir.

Şimdi ilk olarak artan emek gücü üretkenliği ile birlikte sömürü oranına, s/v , ne olduğunu ele alalım. Buradaki ironi, elbette, 'emeğin artan üretkenliği ile birlikte, emekçinin ucuzlaşmasının (ve dolayısıyla daha yüksek bir artı-değerin) ele ele devam etmesidir' (*Kapital*, cilt 1, s. 604)- fakat bu da, zaten tam olarak emek gücünün artan değer üretkenliğinden kastedilen şeydir. Fakat Marx, genel olarak sömürü oranını arttıran teknolojik değişim biçimlerinin sömürü oranını ancak azalan bir oranda arttırabileceklerini de vurgular (*Grundrisse*, s. 340). Bu, ciddi bir kanıt isteyen, güçlü bir iddiadır. Marx, bize, sadece, değişken sermayenin eklenen toplam değer içindeki oranı ne kadar küçükse, bu oranı daha da azaltmanın o kadar güç olduğunu ifade eden bir matematiksel limit sunar. Fakat kaçınılmaz limitler, matematiksel değil, toplumsaldır. İşçilerin tüketim gücünü devam ettirme ihtiyacını, sermayenin mübadele vasıtasıyla gerçekleştirilmesine dönük etkin talebin gerekli bir kaynağı olarak görebiliriz. Yani toplam toplumsal ürün içindeki değişken sermayenin, dengeyi sağlayan, bir oranı mevcuttur ve bu oran, genel sermaye üretiminin ve gerçekleştirilmesinin denge koşulları yok edilmeden değiştirilemez. Bu tezler, İkinci Bölüm'de ortaya konmuştu ve bu tezlere mevcut bağlamda başvurabiliriz. Bu noktada, bir taraftan işletme içindeki katma değerde yer alan değişken sermaye oranını azaltmaya çalışan sermayedarın, diğer taraftan kendi çıktısını başka sermayedarlar tarafından istihdam edilen işçilere satma hesabı içindeyken ortaya kaçınılmaz bir çelişki çıktığını görürüz. Bu ikilem, reel ücretler üzerinde devam eden mücadelelerden bağımsız şekilde ortaya çıkar ve bu

tip mücadelelerin doğru koşullar altında aslında sermayedarları kendi yarattıkları güçlüklerden nasıl sıyırdığını da böylece görebiliriz.

İkinci olarak, genel teknolojik değişim koşulları altında, toplam kâr oranına ne olduğunu ele alalım. Eğer kâr oranını $s/(c+v)$ olarak ölçersek, ki bu $s/[v(1+c/v)]$ ile aynı ifadedir, artı-değer oranı sabit kalırken, sermayenin değer kompozisyonu artarsa, kâr oranının düşeceğini görebiliriz. Bu fikri Altıncı Bölüm'de daha detaylı ele alacağız; ama, şu anda bile, sermayenin sabit olan bir değer kompozisyonunun toplam kâr oranını istikrarlı hale getirme bağlamında önemli bir rol oynadığını görebiliyoruz. Öte yandan, organik kompozisyon kavramı, firma içindeki teknolojik değişimin, her şeyden önce ve zorunlu olarak değer kompozisyonunu arttırmaya yönelik olduğunu bize söyler. Elbette birçok zıt yönde işleyen etkenler de göz önüne alınabilir; etkileşim etkileri artan organik kompozisyon karşısında genel değer kompozisyonunu sabit tutma rolünü üstlenebilir. Fakat, aynı zamanda, rekabet baskısı altında olan ve sürekli nispi artı-değer arayışı içinde olan tekil sermayedarların, bir taraftan geçici teknolojik avantajlar sayesinde yüksek organik kompozisyonun kısa ömürlü bir biçimini elde ederken, öte yandan bu süreç sonucunda toplumda istikrarlı bir kâr oranı ile uyumsuz olacak bir teknoloji düzenini yaratma eğilimine de girdiklerini görebiliriz. Kısacası, tekil sermayedarlar, sermayedar sınıfın yeniden üretimine mümkün kılan koşulları tehdit eden bir şekilde hareket ederler.

Tüm bunlar, teknoloji düzenini kapitalizmin çelişkilerinin merkezine oturtur. Bu ifadenin merkezi önemini vurgulamak, elbette ona kapitalist tarihi şekillendirme bağlamında otonom bir rol atfetmek anlamına gelmemektedir. Buradaki kasıt sadece, bir emek sürecindeki mevcut teknolojinin, birbirine zıt gerekliliklerce ortaya çıkarılan çelişkilerin odağında olduğunu vurgulamaktır. Her ne kadar bulanık ve kafa karıştırıcı bir şekilde olsa da, bu, Marx'ın organik kompozisyon ve değer kompozisyonu kavramları vasıtasıyla yakaladığı temel bir zıtlıktır. Genel olarak, sermayenin sorunu işletme içindeki teknolojik değişim aracılığı ile organik kompozisyonun sürekli artma eğilimi karşısında, değer kompozisyonunu bir şekilde sabit halde tutabilmektir. Marx bunu gerçekleştirebilmenin yegane bir yolu olduğunu göstermektedir: Krizler. Bu açıdan bakıldığında, krizler, sistemi dengeli birikim koşullarına geri getirmek için, emek sürecinin iptidai biçimde yeniden yapılandırılması olarak yorumlanabilir.

Marx, tezini, bu biçimde ortaya koymamıştır. Benzer şekilde, tezinden doğan tüm güçlükleri ve çıkarımları da incelememiştir. Bu tezi önümüzdeki bölümlerde daha ileri taşıyacağız. Burada tezin bahsetmeye değer bir boyutunu biraz daha açalım, çünkü tezin bu yönü, bu bölümde geliştirdiğimiz fikirlere içkindir.

Marx, piyasa ilişkilerinin karakteristik özelliği olan anarşi ve kargaşa ile

işletme içindeki despotizm, otorite ve kontrol arasındaki zıtlıktan birçok sonuç üretmiştir. Bu kutuplaşma, pratikte, Marx'ın gösterdiği kadar keskin değildir; emek süreci içindeki sınıf mücadelesi piyasa ilişkilerindeki anarşiyi şekillendirir ve tekelci, oligopolist ve 'fiyat liderliği' temelindeki hareketlilikler de emek sürecindeki sınıf mücadelesine şekil verir. Fakat bu şekillendirmeler dikkate alındığında bile, Marx'ın başvurduğu genel ilke makul şekilde geçerliliğini korumaktadır. Organik kompozisyon kavramının işletme içindeki süreçlere ve bu nedenle kapitalist kontrolün mecrasına nasıl bağlı olduğuna dikkat edin. Öte yandan, değer kompozisyonu, tüm etkileşim etkileri ve piyasadaki çeşitli diğer güçler bir tarafa bırakıldığında, yaşayan ve ölü emek arasındaki genel ilişkiyi temsil eder; bu nedenle, değer kompozisyonu, piyasanın anarşisi ve kargaşası vasıtasıyla ifade eden süreçlere bağlıdır.

Kontrolün mecrası ve piyasanın anarşisi arasındaki sınır, işletmenin büyüklüğü tarafından belirlenir. Bu sınırın tam olarak nerede çizildiği, bir bütün olarak ekonominin işleyişi için büyük bir öneme sahiptir. Bu nedenle, bu sınırın pozisyonunu belirleyen güçleri ele almak zorundayız. Değer kompozisyonunu bir akış olarak tanımlayan analiz, burada, bazı ilginç sonuçları ortaya çıkarmaktadır. Daha önce gösterdiğimiz üzere, dikey entegrasyonun düzeyi ne kadar artarsa, işletme içindeki değer kompozisyonu o kadar düşük ve doğrudan kapitalist kontrolün mecrası da o kadar geniş olur. Buna karşın, faaliyeti parçalarına ayırarak, altışverene iş vererek ve işbölümünü yaygınlaştırarak devir zamanını hızlandırmak gereklidir. Bu, düzenlenen ve kontrol edilen üretim süreci pahasına, kaotik ve anarşik mübadele ilişkilerinin mecrasını genişletir ve sermayenin değer kompozisyonunu da arttırmaya hizmet eder. Bu iki etki arasında, dikey entegrasyonun düzeyini, firma büyüklüğünü ve bu şekilde piyasa ile işletme içindeki (görel olarak) kontrol edilen mecra arasındaki sınırı belirleyen ve bu sınırın gerektirdiği dengeyi yansıtan bir üretim organizasyonunun, bir gereklilik olduğunu tespit edebiliriz. Bu denge hali, temelde birbirine zıt olan etkilerin ürünü olduğu için, doğası gereği istikrarsızdır. Fakat, bu bağlamda, birikim ihtimaline dair bir bağlantı noktası da bulunmaktadır. Sermayenin değer kompozisyonu, bu organizasyonel özelliklerden bağımsız şekilde belirlenemez. Eğer sermayenin sabit bir değer kompozisyonu, sabit kârlar için gerekli ise, dengeli birikim ile uyumlu bir tür denge hali organizasyonu biçimi de olmalıdır. Bu temel ve çok basit fikir kapitalist üretimin değişen organizasyonunu anlamaya yardımcı olur. Bu fikri, daha somut biçimde bir sonraki bölümde ele alacağız.

BEŞİNCİ BÖLÜM

KAPİTALİST ÜRETİMİN DEĞİŞEN ORGANİZASYONU

En azından dış görünüşe bakıldığında, Marx'ın zamanında olandan çok daha farklı bir dünyada yaşıyoruz. Bu hiçbir yerde, kapitalist üretim ve pazarlama organizasyonu biçimlerindeki dramatik değişimlerdeki kadar gözle görünür değildir. Hymer'e göre, Sanayi Devriminin başlangıcından beri, tipik bir firmanın eğilimi *atölyeden, fabrikaya, daha sonra ulusal şirkete, çok bölümlü şirkete* ve en nihayetinde *uluslararası şirkete* büyümek oldu' (Hymer 1972, s. 113). Hükümetler, on dokuzuncu yüzyılda iktisadi faaliyet açısından, aslında asla tam olarak *laissez-faire* olmamış olsalar da (paraya ve büyükölçekli 'kamusal' çalışmalara ilişkin her zaman kilit roller oynadılar), şu anda gayet tanıdık olduğumuz, maliye ve para politikalarıyla gerçekleşen devlet müdahalesi 1930'lardan önce fiilen bilinmeyen bir şeydi. Hem hükümette hem iş çevrelerinde gerçekleşen organizasyonların dikey şekilde artan ölçeği ve karmaşıklığı ise geçen iki asır içinde tüm algılamaların ötesinde bir değişimi yansıtmaktadır.

Kapitalizmin iktisadi evrimine dair her kuram bu kitlesel organizasyon değişimlerini hesaba katmalı ve onların tarihsel gerekliliklerini açıklamalıdır. Marx'ın kendisi sıklıkla 'sermayenin merkezileşme yasaları' olarak adlandırdığı şeye işaret etmiştir ve Engels de bu konuya eğilmiştir. Üretim yerinde uygulanan kontrol ile 'toplumun genelindeki üretim anarşisi' arasındaki 'zıtlığı' çözme ihtiyacı, Engels'e göre, kaçınılmaz şekilde, kör piyasa güçlerinin denizinin ortasında kalmış sistematik kontrol adacıklarının büyümesi için kullanılan bir araç olan sermayenin merkezileşmesine neden olacaktır. Anonim şirketler, bu doğrultudaki ilk organizasyonel adım olmasına karşın, kısa zaman içinde yetersiz hale gelirler ve piyasa hâkimiyeti ve üretim ile bölüşümde dikey entegrasyonu sağlamaya çalışan büyük ölçekli tekellere (tröstler, karteller vb.) yerlerini bırakırlar. Sonuçta, 'kapitalist toplumun resmi temsilcisi, yani devlet- üretimin yönünü belirlemek zorundadır'. Engels, bu zorunlu dönüşümlerin üretimin 'kapitalist doğasını ortadan kaldırmadığını', aslında sadece artı-değer üretimini gerçekleştirmek için daha başarılı şekilde hizmet verdiğini iddia eder.

Engels'den sonra, Hilferding 'finans kapital'in kapsamlı bir analizine

girişmiş, bunu çeşitli organizasyonel düzenlemeler vasıtasıyla üretken sermaye ve banker sermayenin bir bileşimi olarak kavramsallaştırmıştır. Bir taraftan Hilferding'in siyasi eğilimini reddederken, diğer taraftan onun tezine de büyükorandayaşlanan Lenin ise emperyalizme 'tekelci sermayenin en üst aşaması' lakabını takmış ve kısa süre sonra da neticede gelişmiş kapitalist ülkelerde evrimleşen yeni iktisadi organizasyon formlarını tarif eden 'tekelci-devlet kapitalizmi' ifadesini kavramsallaştırmıştır. Bundan beri, birçok yazar, bu organizasyonel değişiklikleri tariflemeye ve yorumlamaya çalışmışlardır. Bu, kolay bir iş olmamıştır ve süre giden çabalar, Marxçı kuramın bazı temelleri üzerine canlı bir tartışma doğurmuştur.¹

Tartışmanın merkezine büyük oranda, 'rekabetçi' kapitalizm formundan 'tekelci' ya da 'finans' kapitalizmine ve daha sonra da şu anki 'tekelci-devlet' kapitalizmine doğru gerçekleştiği varsayılan geçişin mahiyetinin ne olduğu sorusu oturmuştur. Bazı yazarlar, bu 'aşama' terminolojisine meydan okurken, diğerleri bu terminolojiyi betimsel bağlamda kullanışlı bulmuş, fakat aynı zamanda terimlerin anlamlarını bir hayli farklı şekilde yorumlamışlardır. Şimdi, bu geçiş sürecini, etiketlere takılmadan analiz etmeye çalışacağım. Bu şekilde, Marxçı değer kuramı ile tutarlı olan ve bu şekilde, Marksist yazına dadanmış bir takım hayaletleri kovacak organizasyonel dönüşüme dair bir yorum ortaya çıkarabilmeyi ümit ediyorum.

İlk olarak kendimize hatırlatmamız gereken şey, Marx'ın görünüm dünyasının aldatıcı olduğuna ve görüntülerin altına nüfuz ederek saklı kalan güçleri açığa çıkarmanın bilimin görevi olduğuna dönük uyarısıdır. Eğer Marx'ın kuramı kendi iddia ettiği kadar kapsayıcı ise, o zaman geçtiğimiz yüzyılda kapitalizm içinde gerçekleşen dramatik ve çok açık organizasyonel değişim biçimlerini yorumlamamız için gerekli temeli sağlaması gerekir.

Bir önceki bölümde işe yaradığı üzere, organizasyonel değişim meselesini teknolojik değişime dair tezle bağlantılandırarak başlayalım. Bu bağlantı, ancak Marx, spesifik olarak organizasyonel özellikleri kendi teknoloji tanımına dahil ettiği için bu kadar doğrudan ve açıktır. Üretici güçlerde sürekli devam eden devrimler yapma gerekliliği, bu sayede, üretim organizasyonunda da sürekli devam eden devrimleri gerektirir. Fakat diğer taraftan, eğer Marx'ın teknolojik değişime dair genel yaklaşımı geçerli ise, o zaman organizasyonel değişimi, çelişkili güçlere bir cevap olarak yorumlamak zorundayız. Aynı zamanda, belli bir anda şekillenmiş organizasyonun, muhtemelen istikrarsızlık ve krizlerin kaynağı olacak güçlü çelişkileri cisimleştireceğini de öngörmeliyiz.

1 Hilferding (1970 edn); Lenin (1970 edn). İngilizce konuşan coğrafyadaki tartışmanın çoğu Baran ve Sweezy'den (1966) kaynaklanmıştır, fakat Avrupa'da tartışma farklı bir hal almıştır; bkz. Boccara (1974), Poulantzas (1975), Altvater (1973) ve Fine ve Harris'in (1979, 7. ve B. bölümler), Holloway ve Picciotti'nin (1978) ve Fairley'in (1980) yakın zamandaki özetleri.

Burada, organizasyonel değişimin analizini, çalışma sürecinin değişen formlarının analizinden ayırtmak gibi bir amaç söz konusu değil, çünkü iki konu da, birbiriyle iç içe geçmiştir. Yine de, bu ilişkinin organizasyonel kısmına odaklanmak, bize bazı özel bakış açıları sağlar. Aynı zamanda, şimdi alışık olduğumuzdan çok daha farklı ilkelere göre organize edilmiş bir dünya için şekillendirilmiş olan Marx'ın tezlerinin hâlâ ne kadar geçerli olduğu hakkında düşünmemize de izin verir.

Artı-değere yönelik rekabetçi çaba ve emekçileri birikim formunun yasalari uyarınca disipline etme ihtiyacı, daha önce gördüğümüz üzere kapitalizmin teknolojik dinamizminin temelini oluşturur. Emeğin üretici güçlerine sermaye tarafından el konması organizasyonel yenilikler gerektirir. İşbirliğinin analizi, emek ve makine arasındaki detaylı işbölümü, çalışma sürecinde hiyerarşik bir organizasyona ve zihni emek ile kol emeğinin birbirinden ayrılmasına dair ihtiyacı gözler önüne serer. Büyüyen üretim ölçeği aynı zamanda, temel olarak birikim vasıtasıyla, sermayenin yoğunlaşmasını gerektirir.

Diğer taraftan, yoğunlaşma sermayenin merkezileşme süreci tarafından da hızlandırılabilir. Büyük ölçekli sermayedarlar ya rekabet vasıtasıyla ya da (ele geçirme, birleşme vb. gibi) çeşitli finans oyunlarını kullanarak küçükleri yutuverirler. Tüm bunlar, genellikle devlet tarafından açıkça onaylanan ve teşvik edilen yeni kurumsal ve organizasyonel düzenlemeleri gerektirir. Merkezileşme, 'sanayici sermayedarların kendi işlerinin boyutunu genişletmelerini sağlayarak birikimin başladığı süreci' tamamlar. Bu, geleneksel yöntemlerle gerçekleştirilen izole üretim süreçlerinin, toplumsal olarak bütünleşik ve bilimsel olarak düzenlenmiş üretim süreçlerine dönüşümünün 'başlangıç noktasını' oluşturur. Merkezileşme, birikim vasıtasıyla yoğunlaşmanın ortaya çıkaracaklarını, 'göz açıp kapayıncaya' kadar gerçekleştirir. Marx, kapitalizm içinde değişen üretim organizasyonunu düzenleme bağlamında hayati bir rol oynayan bir 'sermaye merkezileşmesi yasası' olduğu sonucuna varır (*Kapital*, cilt 1, s. 626-8).

Müteakip yazında, bu varsayılan 'yasaya' büyük bir önem atfedilmiştir, çünkü bu 'yasa', iktisadi ve siyasi gücün birkaç hâkim şirkette gözlemlenebilir ve gayet net biçimde merkezileşmesini başarılı şekilde açıklıyor gibidir. Fakat Marx'ın diğer tüm 'yasa benzeri' yargılarında olduğu gibi, buna atfedilen mutlak ve kontrolsüz öneme kuşkuyla yaklaşmak zorundayız. 'Sermayenin artan organik kompozisyonu yasasını' dengeleyen güçleri açığa çıkarabildiğimiz ölçüde, merkezileşme eğilimine karşıt gelen çeşitli güçleri de gözlemleyebiliriz.

Marx, merkezileşme olgusuna son derece büyük bir dikkatle eğilmiştir. Tekelin, rekabetin kaçınılmaz sonucu olduğunu ve kontrol güdüsünün kapitalist üretim sistemi içinde sürekli artan bir dikey entegrasyona yol

açacağını iddia etmiştir. Bu sürecin nihai limitine, ancak 'tüm toplumsal sermaye ya bir tek sermayedarın ya da tek bir kapitalist şirketin elinde birleştiği zaman' ulaşılabilir (*Kapital*, cilt 1, s. 626-8). Fakat başka bir yerde, merkezileşme eğiliminin, 'eğer sürekli bir merkezileşme karşıtı etki yaratan eğilimler yoksa, kısa zaman içinde kapitalist üretimin çökmesine yol açacağını' da (*Kapital*, cilt 3, s. 246; *Theories of Surplus Value*, kısım 3, s. 311) iddia etmiştir. Belli başlı 'itici güçler', kaynak sermayenin parçalarının ayrışmasını ve yeni bağımsız sermayeler olarak işlenmesini' (*Kapital*, cilt1, s. 625) sağlamak için her zaman iş başındadır.

Marx, kapitalist birikimle ve değer yasaasının işleyişi ile uyumlu, firma büyüklükleri, dikey entegrasyonun derecesi, finansa ilişkin merkezileşme vs. tarafından ifade edilen üretim organizasyonuna dair bir 'denge halini' kuramsallaştırıyor gibi gözükmektedir. Bunun ötesinde, bu denge halinin, en azından kuramsal düzeyde, merkezileşme ve merkezileşme karşıtı olan birbirine zıt eğilimlerin birbirini etkisiz hale getirmesi sonucunda korunacağını öneriyor gibidir. Beklendiği gibi, denge hali kavramını, kapitalist toplumun eğilimli olduğu dengesizlik koşullarını açığa çıkarmak için kullanışlı bir araç olarak görmeliyiz. Ve yine beklediği üzere, kapitalizmdeki üretimin denge halindeki organizasyon biçimini bozan ve ya aşırı merkezileşme ya da aşırı merkezileşme karşıtlığını ön plana çıkaran güçleri de açığa çıkarmaya çalışmalıyız.

Elbette sorun, Marx'ın ne tip bir merkezileşmeden (finansa ilişkin, üretken vb.) bahsettiği konusunda açık olmamasından ve her ne kadar çeşitli yerlerde sermayenin kendi operasyonları için geniş çaplı taşeronlaştırmaya gitme güdüsünü (*Kapital*, cilt 1, s. 533) ve kapitalizmdeki genellikle küçük ölçekli ve emek-yoğun olan yeni üretim alanlarının açılması eğilimini (*Grundrisse*, s. 751) tartışmasına rağmen, bu 'itici güçlerin' ne olduklarını açıkça izah etmemesinden kaynaklanır.

Fakat dikey entegrasyonun kısıtlarını ve üretim ile mübadele arasındaki zorunlu sınırı tartıştığımız bir önceki bölümün bulgularından hareketle, bu süreci yine de kuramsallaştırabiliriz. Artan dikey entegrasyon, değer kompozisyonunu azaltır -ki bu kâr etme açısından avantajlıdır-; fakat diğer taraftan çevrim zamanını da uzatır -ki bu da kâr ihtimallerini kısıtlar. Dikey entegrasyonunun derecesi, ilk anda, bu iki karşıt etkinin ürünü olarak yorumlanmalıdır.

Üretim içindeki kapitalist kontrol mecrası ile piyasa mübadelesi arasındaki sınırı ortaya çıkaran genel fikirler de, şimdi, işin içine giriyor. Piyasada, 'şans ve kaprisin ciddi rolü olduğu' doğrudur. Fakat rekabetin 'otoritesi' ve 'karşılıklı çıkarların oluşturduğu basınç ile ortaya çıkan baskı' tarafından desteklenen değer yasaasının, kısmen 'toplumun çalışmaya ayrılan zamanının ne kadarının belli başlı meta grupları için harcanacağını' (*Kapital*,

cilt 1, s. 355-6) belirleyen piyasa eşgüdümleri etkisi altında olduğunu da unutmamalıyız. Yani üretim ve mübadele mecraları birbirlerini karşılıklı şekilde düzenlerler. Kapitalizm, piyasa eşgüdümü olmadan devam edemez ve piyasa eşgüdümünün mevcudiyeti de, kapitalizmi kapitalizm olmaksızın çıkarmaz. Merkezileşme, kontrol altındaki üretim mecrasını, mübadele aleyhine genişletir. Mübadelenin operasyon alanı, piyasa eşgüdümünün zayıflayacağı bir seviyede daraltılırsa, değerlerin belirlenmesine izin veren süreçler daha etkisiz kılınacak (bkz. Bölüm 1) ve değer yasası içi- dış olacaktır. Bu, herhalde, aksi yönde hareket eden 'itici güçler' olmadan aşırı merkezileşmenin neden kısa zaman içinde 'kapitalist üretimin çöküşünü beraberinde getirdiğini' açıklar. Bir özdeşlik içindeki ayrışmalar olarak üretim ve mübadele mecraları, kapitalizmin devamlılığı için önemlidir. Aralarındaki sınır akışkan olabilir, fakat açıkça, bu sınır, ciddi biçimde kapitalizmin yeniden üretimini tehdit etmeden bir denge hali noktasından çok fazla sapamaz.

Marx'ın değer yasasının kapitalizm içinde kendini bir 'doğa yasası' gibi ortaya koyduğu yorumu, tesadüfi ya da küstah bir görüş değildi. Değer yasası, elbette, bir toplumsal üründür, fakat kapitalizmin toplumsal ilişkileri, yalnız kapitalist toplumun, bu yasanın sonuçlarına vakfedilmesini değil, aynı zamanda yasanın işleyişini mükemmelleştirmek için sürekli bir arayış içinde olma zorunluluğunu da beraberinde getirir. Bu, organizasyonel değişimin bu tip bir süreç bağlamında yorumlanabilir olması gerektiğine işaret eder. Şimdi yapmamız gereken, bir hipotez kabilinden, kapitalizm içindeki organizasyonel yapıdaki görünür ve geniş çaplı değişimlerin değer yasasının işleyişini mükemmelleştirmeye nasıl hizmet ettiğini açıklamak olacaktır. Görünürde bu hissiyatla, Engels, on dokuzuncu yüzyıl boyunca gözlemlenebilir organizasyonel değişimlerin artı-değer üretimini güçlendirme isteği tarafından ön plana çıkarıldığını iddia etmiştir.

Fakat rekabetçi organizasyon biçimlerinden, önce tekeli sonra tekeli-devlet formlarına geçiş, rekabetin 'otoritesinden' ve dolayısıyla değer yasasının düzenleyici gücünden net bir uzaklaşmayı temsil eder gibi gözükmektedir. En azından bazı Marksistler bu tip bir sonuca ulaşmışlardır. Örneğin, Baran ve Sweezy şunu iddia etmişlerdir:

[Marx'ın] iktisadi kuramının temelini teşkil eden rekabetçi modeli yalamak ve düzeltmekle yetinemeyiz... Tekeli dönemde kapitalizmi anlamaya yönelik bir çaba içindeyken, tekel kavramından uzaklaşamayız ya da tekeli sadece düzenleyici bir etken olarak lanse edemeyiz; tekeli, analitik çabanın tam merkezine oturtmak zorundayız (Baran ve Sweezy 1966, s. 5-6).

Marx'ın 'rekabetçi' modelinin bir tarafa bırakılması, elbette, değer kuramının bir tarafa bırakılmasını içermez -ki, haklarını teslim edelim, Baran

ve Sweezy bunu yapmaya tümüyle hazırdırlar. Buradaki sorun, Marx'ın analizini bir arada tutan değer yasasından vazgeçmenin, tüm diğer Marxçı kategorileri ciddi biçimde sorgulamayı gerektirmesi ya da bu kavramlar üzerine gölge düşürmesidir. Sonuçta, kategoriler bir ilişkisellik içinde tanımlandıklarında, biri, tüm diğerlerini bozmadan değiştirilemez ya da hokus pokusla ortadan kaldırılamazlar².

Boccaro, benzer şekilde, rekabetçi aşamadan tekelci ve daha sonra tekelci-devlet aşamalarına geçiş fikrini kabul etmiştir, fakat Marxçı kuramdaki bu geçişleri tek taraflı değil 'diyalektik' olarak nitelendirerek birbirleriyle uzlaştırma yoluna gitmiştir. Bir biçimden diğerine gerçekleşen hareket, onun görüşünce, bir önceki forma için çelişkilerin yeni bir kapitalizm biçiminin yaratımı ile üstesinden gelinmesine yönelik bir çabaya işaret eder. Fakat bu yani kapitalizm biçimi her ne kadar yeni ve görünüşte gayet farklı kılıklarda da olsa, kapitalizmin altında yatan temel çelişkileri ifade etmeye mahkûmdur.

Kapitalizmin her zaman kapitalizm olarak kalacağı gerçeği ile üretim ilişkileri ve genel iktisadi yapının dönüşmeden kalacağı fikrini birbirine karıştırmamalıyız. Marksist kurama göre, üretim ilişkileri hiç durmayan bir dönüşüm sürecinin nesnesidir... Bu, bu ilişkilerin özü itibarıyla kapitalist doğasının korumasını ve derinleştirilmesini engellemez; proletaryanın sömürüsüne dair temel ilişki, sürüp gider (Boccaro 1974, s. 31).³

Boccaro'nun önerdiği bu tip bir ara yol, eğer ikna edici olacaksa, hem kuramsal olarak sağlam hem de tarihsel olarak uygun olmak zorundadır. Kapitalist dinamiklere dair Marxçı bir kuram, tarihsel maddeci incelemenin sonuçları ile birleştirilmelidir ki Marx, bu birlikteliğin, her ikisi için de hayati olduğu konusunda ısrarlıdır. Bu her zaman için güç bir görev olduğu için, sistemli şekilde ilerleyeceğim. Kuramsal olarak, değer yasasının işleyişinin, üç temel amaca hizmet eden rekabetçi mekanizmaların eklenmesine bağlı olduğunu varsayacağım: Meta fiyatlarının eşitlenmesi, firmalar ve sektörler arasında kâr oranının eşitlenmesi ve nihayet, birikimin devamlılığının sağlanabilmesi için sermaye hareketinin kanalize edilmesi ve emek gücünün tahsisinin yapılması. Sadeliği sağlamak için, yeni organizasyonel yapıların biçimlendiği sürecin fiili mekaniğinden tümüyle uzaklaşacağım. Bu durumda, temel görev, rekabet derecesi, fiyat ve kâr eşitlemesi ve sermayenin artı-değer açısından üretken eylemlere kendini devam ettirebilen akışı çerçevesinde, varsayılan farklı kapitalizm aşamalarını birbirleriyle kıyaslamaktır.

2 Burada açık bir ironi söz konusu. Her ne kadar, Baran ve Sweezy mübadelede değer yasasını bir tarafa bırakmaya hazırlansalar da, kendilerinden ilham alan Braverman (1974), Marxçı değer kavramının, üretim içinde hâkim olan koşulları şaşırtıcı bir doğrulukla yakaladığını ikna edici şekilde gösterir (bkz. bölüm 4, kısım II). Değerlerin üretimde hâkim olurken, mübadelede neden olamayacağı ise benim için esrarengiz bir durum.

3 Boccaro'nun formülasyonuna güçlü bir eleştiri için, bkz. Theret ve Wievorka (1978).

Şimdi, 1840'larda 'gelişmiş' kapitalist dünyada ortaya çıkmış kapitalizmin varsayılan 'rekabetçi aşamasını' düşünelim. Zamanın sınıai faaliyetleri, neredeyse tamamen, 1840'ların girişimcisinin, on dördüncü yüzyıl İtalyan tüccarlarının bile iş ortamında sanki evdeymiş gibi hissetmesini sağlayabilecek seviyede geleneksel olan muhasebe ve iş pratiklerini kullanan aile işletmeleri üzerinden organize edilmekteydi. Sahiplik ve işletme aynı şeydi. Firma, tüm sanayinin makul bir biçimde, bir hayli adem-i merkezi olarak tanımlanabilmesine izin verecek büyüklükteydi. Elbette, toplumsal işbölümünün henüz geçerli olmadığı dikey olarak bütünleşmiş sanayilerin birçok örneği de mevcuttu ki bunların dışında henüz ortadan kaldırılmamış daha eski tekel biçimleri de vardı; örneğin, Britanya Doğu Hint Kumpanyası 1845'e kadar sürdü. Bu tip örneklerin, hâlâ kapitalizm öncesi özellikler taşıyan (zanaatkâr üretim, köylü tarımı, *küçük burjuva* ticareti ve atölye üretimi vb.) geniş faaliyet alanları gibi, zamanla silineceğini varsaymak makul bir yaklaşımdır. Tüm bu formlar, nihayetinde pür kapitalist modele indirgeneceklerdi. Büyük ölçekli ve merkezi olan tek faaliyet biçimi, demiryolları, kanallar, liman ve barınak hizmetleri gibi kamusal ya da yarı-kamusal işler ve hükümet finansı idi. Barings ve Rothscilds gibi bazı büyük bankalar hükümet kurmak ve yıkmak gibi bir pozisyona sahiptiler ve hükümetin vergilendirme gücü, artan biçimde hükümet borçlanması vasıtasıyla büyük finans dünyasına* bağlanmıştı. Bu arenalarda, iktisadi ve finansla ilişkin gücün ciddi boyuttaki yoğunlaşmasına dair bolca şikâyet ortaya çıktı. Fakat sınıai ve tarımsal faaliyetler büyük oranda, küçük ölçekli, bir hayli adem-i merkezi ve temelde sınıai ve tarımsal üretimle uzun vadeli ve doğrudan bir alaka kurmaya direnen 'büyük finansçılar' tarafından uygulanan doğrudan mali kontrolden genel olarak bağımsızdılar. Üretken eylem ve finans dünyası arasındaki temel bağlantı kısa vadeli ticari kredi idi.

Fakat işletmenin küçük ölçeğine ve iktisadi eylemin parçalılığına işaret etmek, bunların, bırakın devam ettirilebilir birikim için yeterli bir temel oluşturmayı, tam rekabeti, fiyat ve kârların eşitlenmesini oluşturabileceğini bile varsaymak anlamına gelmez. Farklı yerler arasındaki fiyat farklılıkları çarpıcıdır. Kâr oranlarındaki farklılaşmalara dair çok fazla sistematik çalışma olmamasına rağmen, tümü para-fiyat cinsinden olan elimizdeki kanıtlar, fiyatların firmadan firmaya, sanayiden sanayiye ve yerden yere değiştiğini göstermektedir⁴. Fiyatlar ve kârların rekabet aracılığı ile eşitlenmesine dair mekanizmalar mükemmel olmaktan uzaktır ve emeğin tahsis edilmesi de en iyi ihtimalle gelişigüze'dir. Bunun neden böyle olduğunu görmek de çok güç olmasa gerek.

Öncelikle, ulaşım masrafları görece olarak yüksekti ve, uluslararası

* *high finance*. ç.n.

4 Kâr oranlarına gerçekte ne olduğuna dair çalışmalar oldukça az sayıdadır. Bouvier *et al.* (1965) bu konu hakkındaki en iyi ve en öğretici çalışmalardan birini üretmiştir.

ekonomiyi bir tarafa bırakın, ulusal ekonomilerin mekânsal bütünleşmesi de ilk aşamalarında idi. Oldukça küçük firmalar, hâkim oldukları yerel piyasalarda tek el gibi hareket edebiliyorlardı. Bilgi akışının, fiyat hareketleri, kâr olanakları, üretim teknikleri vb.'ne nispeten yavaş ve eksik olmasının yanında, dolaşıma dair gerekli harcamalar olan 'işlem maliyetleri' de hacim ve değere oranla gayet yüksekti. Sermaye piyasaları, çok ilkel bir seviyede idi; ulusaldan ziyade yereldiler ve (meta mübadelesine ya da işlevi açısından para-sermayeye izin veren) para akışını sağlayan kurumsal çerçevenin tümü, üretimde hızlı ayarlamaları sağlayacak şekilde adapte olmamıştı. Ve bunların tümünün ötesinde, geleneksel aile mülkiyeti yapısı, yeni kâr olanaklarına cevap verme yeteneği söz konusu olduğunda, bir fazilet olduğu kadar bir engele dönüşmüştü. Mülk sahipliği ve kontrol aynı şey olduğu için ve anonim şirket biçimi sını ve tarımsal faaliyetlere daha nüfuz etmediğinden, büyük ölçekli operasyonlar ya da coğrafi yayılma vasıtasıyla işi genişletme potansiyeli, ailenin ya da limited ortaklığın işletme yetenekleri ile katı şekilde sınırlandırılmıştı.

Bu nedenle, yüksek derecede organizasyonel adem-i merkezileşme, yerleşmiş tekeller ve gerçek rekabeti önleyen ve fiyat ile kârların eşitlenmesini engelleyen her çeşit sürtüşmeyle birlikte ortaya çıkar⁵. On dokuzuncu yüzyılın efsanevi karakterleri olan öncü girişimci sermayedarların erdemi, tam olarak, kendi organizasyon tarzları da dahil olmak üzere, tüm bu engellere rağmen birikimi devam ettirme konusundaki dikkate değer başarılarında yatmaktadır. Eğer, genel durum göz önüne alındığında, teknoloji transferleri ve sermaye hareketleri oldukça olağanüstü şeyler idiyeler, bu bahsettiğimiz tablo, tam rekabete denk düşmüyordu ve düşmezdi. O zaman, kapitalist tarihin bu dönemini, neden, 'klasik rekabetçi dönem' olarak adlandırıyoruz?

Cevap, herhalde 'firmanın' burjuva fikriyatında ve bu düşünce sisteminin bizim dünyayı anlama biçimimizi biçimlendirmede oynadığı hegemonik rolde yatıyor. Kişisel çıkarlarının peşinde koşarken, piyasanın görünmez eli tarafından genel toplumsal refahı arttıracak şekilde yönlendirilen girişimci imgesi, Adam Smith ve çağdaş neoklasik iktisatçılar için açık bir gerçekliğe işaret eder. Özellikle çağdaş neoklasik iktisatçılar, firmaları asla olmadıkları bir biçimde idealize ederler ve tek elci piyasa gücüne sahip olmayan küçük ölçekli işletmeyi, rekabetçi denge haline ulaşmak için ideal fail olarak bir fetiş haline getirirler. Bu nedenle, küçük ölçekli organizasyon ile rekabetçilik arasında temellendirilemeyen bir ilişki ortaya çıkarır.

Marx, bu tip bir imge tarafından yanıltılmamıştı. Biz de yanıltılmamalıyız.

5 Chandler (1962, s. 3) şunu söyler: 'Şirketler hammaddelerini ve bitmiş ürünlerini yerel olarak satın alırlardı. Fabrikadan birkaç mil ötesindeki bir piyasa için üretim yapıldığında, birçok başka firmanın işini idare eden komisyonla çalışan temsilcilerle alım ve satım işlerini gerçekleştirirlerdi'.

Kapitalizmin varsayılan 'rekabetçi' aşamasında, firmalar gerçekten de gö-reli olarak küçükken, değer yasası mükemmellikten uzak şekilde işle-mekte ve [kapitalizmin] hareket yasaları ancak kısmen hissedilmekteydi. 1840'lardaki sorun, bu nedenle, birikimin sürekliliğini sağlamak için, rekabeti mükemmelleştirmek, değer yasasının işleyişini güçlendirmek ve emeğin üretkenliğini arttırmaya devam edebilmektir. Dolaşım ve hareketliliğin önündeki engeller bertaraf edilmeli ve yerel tekeller mekânsal bü-tünleşme ile ortadan kaldırılmalıydı. İşlem maliyetler azaltılmalı, bilginin birikimi ve yayılmasına dair mekanizmalar geliştirilmeli ve para ödemeleri, sermaye akışları vb.'ni sağlayacak bir kurumsal yapı yaratılmalıydı. Tüm bu sorunlar için çözümler bulunmalıydı. Buradaki ironi, burjuva fikriyatında rekabetçilik için en iyi örnek olarak bu kadar idealize edilen firmanın geleneksel küçük ölçekli organizasyonunun, bu sorunlara dair çözümlerin önünde ciddi engellerden biri olmuş olmasıdır. Mübadele ve kâr yapmaya dair rekabetçiliği mükemmelleştirmek adına, firmanın geleneksel organizasyonunun üstesinden gelinmeliydi.

Bir safhaya kadar, rekabetin önündeki engeller, taşımacılık, iletişim ve bankacılık tekniklerindeki gelişmeler yoluyla azaltıldı. Fakat bu sektörlerin her birinde, on dokuzuncu yüzyıl standartlarına göre bir hayli fazla pi-yasa gücü olan büyük ölçekli, yarı-tekel organizasyon formlarının ortaya çıktığını görüyoruz. Özellikle, demiryolları, modern şirket organizasyonu formlarının başlangıç temelini oluşturdu. On dokuzuncu yüzyılın sonunda ortaya çıkan ve tröstlerle kartellerin ortaya çıkışı ile doruğa ulaşan 'organizasyonel devrim', kısmen, aile işletmesinin yerine modern işletme girişimini koyarak rekabetin önündeki bu engelleri çözmeye yönelik bir çaba olarak görülebilir. Chandler'a göre, bu aile işletmeleri ve modern işletmeler arasındaki yer değiştirme, 'yönetsel eşgüdüm, piyasa mekanizmalarının sağladığı eşgüdümde kıyasla, daha fazla üretkenlik, daha düşük maliyetler ve daha yüksek kârlara izin verdiği zaman' gerçekleşti. Yeni formun birçok avantajı vardı:

Birimler arasındaki işlemleri rutin hale getirerek, bu işlemlerin maliyetleri düşürüldü. Üretim birimlerinin yönetimi, satın alma ve dağıtım birimleri ile bağlanarak, piyasalar ve arz kaynaklarına dair bilginin maliyetleri azaltıldı. Daha da önemlisi, birçok biriminin yapının içine dahil edilmesi bir birimden diğerine mal akışlarının yönetim tarafından koordine edilmesine izin verdi. Akışlara dair daha etkin planlama, üretim ve dağıtım süreçlerinde istihdam edilen tesisatın ve personelin daha yoğun şekilde kullanımını sağladı ve, bu şekilde, üretkenliği arttırdı ve maliyetleri düşürdü. (Chandler 1977, s. 6-12)

Bu tip bir modern işletme, Chandler'a göre, 'tarih içinde ilk defa iktisadi faaliyetler, idari eşgüdümün piyasa eşgüdümünden daha etkin ve daha kârlı bir seviyeye ulaştığı zaman ortaya çıktı.' Kâr arayışı, mübadelenin

rolünü azalttı ve üretim mecrasını genişletti, çünkü belli bir çıktı ölçeğinde piyasadaki işlem ve dolaşım maliyetleri, firma içindekinden daha yüksek hale geldi. Bu maliyetleri işletme içine alarak, firma sermaye dolaşımı önündeki engelleri azalttı ve kâr oranının eşitlenme kapasitesini geliştirdi. Sermayenin merkezileşmesi, bu nedenle, kârların eşitlenme kapasitesini zayıflatmak yerine güçlendirmiş olabilir.

Modern işletme, Marx'a göre, aynı zamanda 'fiilen, çalışan sermayedarın basit bir yöneticiye, diğer insanların sermayesinin işletmecisine ve sermaye sahibini...basit bir para-sermayedarına dönüşümünü' (*Kapital*, cilt 3, s. 436) gerektirmektedir. Kapitalizmin akabinde aldığı finansal form, tekil sermayedarların ulaşmayı umduklarının çok ötesinde, 'üretim ölçeğinin ve işletmelerin muazzam şekilde genişlemesine izin verir. Ve bu da, 'kapitalist üretim çerçevesinde sermayenin özel mülkiyet olarak ortadan kaldırılması' (*Kapital*, cilt 3, s. 436) anlamına gelir.

Mülk sahipliği ve işletmeciliğin arasındaki bu ayrışma, eski tarz aile firmasının yönetsel kısıtlarının üstesinden gelinmesine ve modern işletme ve organizasyon tekniklerinin uygulama sahasını açmaya yardımcı olur. Adam Smith, şüphesiz on sekizinci yüzyılın başlarındaki spekülasyon balonlarını düşünerek, anonim şirketleri başka insanların paraları ile spekülasyon yapmaları için sorumsuz girişimcilere verilen izin belgeleri olarak ele almıştı. Kanallar, demiryolları, limanlar vb. gibi büyük ölçekli yarı-kamusal işler dışındaki anonim organizasyon formlarını onaylama yönündeki isteksizlik, tam olarak bu tip itirazlardan kaynaklanmaktaydı. On dokuzuncu yüzyılın ortalarından günümüze kadarki spekülatif çöküşlerin tarihi, bu tip itirazların hiç de mesnetsiz olmadığına ve kapitalizmin 'finans' formunun kendi evini tertipli tutma konusunda sürekli bir sorunla yüz yüze geldiğine işaret eder (bkz. Bölüm 9 ve 10).

Fakat tüzel işletme formunun içinde artan ölçeğin, sermaye merkezileşmesinin, dikey entegrasyonun ve farklılaşmanın nihai etkisi, piyasanın 'görünmez elinin' yerini işletmecilerin 'görünür elinin' alması olmuştur. O zaman, görünür el ya da üretim mecrasındaki yönetsel eşgüdüm, kuramımızın bize söylediği kadarıyla en azından kısmen mübadele vasıtasıyla ulaşılması gereken değer in ifadesi ile nasıl ilişkilendirilmektedir?

Tekelci kontrol ve piyasa gücü, büyük bir şirketin piyasada bir 'fiyat-alıcısı' olmasından ziyade, bir 'fiyat-belirleyicisi' olmasına izin verir. Fakat her ne kadar yöneticilerin elinde çeşitli fiyatlandırma stratejileri olsa da, bunların hiçbiri gelişigüzel değildir ve marjinal maliyet fiyatlandırması

Burada, Alfred Chandler'in Birleşik Devletler'de yirminci yüzyıl boyunca çokbirimli modern şirket yapısının ortaya çıkma sürecini anlattığı *The Visible Hand* (1977) (Görünür El) kitabına referans veriliyor. Bu kitabın başlığı, Adam Smith'in piyasanın sağladığı eşgüdümü ifade etmek için kullandığı *Görünmez El* (Invisible Hand) kavramına atıf yapmakta. Modern şirket yapısının *görünür elinin* sağladığı eşgüdümün, piyasanın *görünmez elinin* sağladığı eşgüdümün yerine geçtiği iddiası, bu kitabın temel başlangıç noktasıdır. ç.n.

gibi bazıları, herhangi bir açık piyasa fiyatlandırmasının her zaman olduğu üzere arz ve talep koşulları ile de uyumludur. Sonuçta ortaya çıkan fiyatlar, rekabetçi fiyatlandırma sonucundan varılanlardan farklı olsalar da, ortaya çıkan bu tür sapmalar değerlerin piyasa fiyatları vasıtasıyla ifade edildiği fikrini bir tarafa bırakmayı gerektirecek büyüklükte değildir. Arz ve talep, basitçe temel mekanizma olarak, açık rekabetin yerini alır. İşletmecilerin, nispeten uzun vadeli istikrar ve büyümeye dair planları temelinde kararlarını aldıklarına dair itiraz daha fazla ciddiye alınmalıdır (fakat birçokları için de, bu uzun vade çok da uzun değildir). Zaman ufkuındaki kaymalar ve eskimeye dair planları yapabilme kapasitesi, söz konusu sabit sermayenin kullanımı olduğunda özellikle önemli hale gelir.

'Yönetici sınıfın' bir dereceye kadar kendine has bir kimlik kazandığı, sermaye sahiplerinden 'nispeten otonom'laştıkları ve bu şekilde, bir 'süreklilik, güç ve sürekli büyüme kaynağı' haline geldikleri konusunda kuşku duymaya çok gerek yok.⁶ İşletme yapıları bürokratik hal aldıkları oranda katılaştır ve esnekliklerini ve temel adaptasyon kabiliyetlerini yitirirler. Modern şirket, bilimi, teknolojiyi ve planlamayı bünyesine aldıkça -ve patent yasaları ile buluşları düzenleme altına alma kapasitesine eriştikçe-, teknolojik değişim süreçlerini başarılı şekilde kontrol edebilmiştir.⁷ Şirket, yeni ürünler ve ürün çeşitleri kadar, yeni çalışma süreçleri ve yeni organizasyonel yapıları üretmeye koyulmuştur. Çeşitli üretim branşlarına hâkim oldukça, bunları diğerlerinin aleyhine ve çoğu zaman genel iktisadi yapının zararına ön plana çıkarmıştır. Ve şirketler büyüklükleri ve önemleri nispetinde, hükümetlerle pazarlık yapmaya zorlandıkça, kendi çıkarları doğrultusunda açık, örtük ve vicdansızca siyaset de yapmışlardır.

Tüm bu açılardan bakıldığında, modern şirket formuna dair organizasyonlar rekabetçiliğin karşı teziymiş ve bunun bir sonucu olarak, üretim fiyatları ve ortalama kâr oranı doğrultusunda, fiyatları ve kârları eşitlemeye muktedir değilmiş gibi gözükmektedir."

Fakat bir de bu resmin diğer tarafına bakalım. Büyük finans holdingleri 'göz açıp kapayıncaya geçen süre kadar kısa bir zamanda' sermaye ve işgücünü bir biçimden diğerine dönüştürme ve dünyanın bir yerinden diğerine

* *managerial class*. Anonim şirketlerin yaygınlaşması ve aile şirketlerinin önemini yitirmeleri ile, şirket yöneticilerinin kapitalist üretim ilişkileri içindeki göreceli önemleri yirminci yüzyıl boyunca arttı. Bu süreç, bazılarıncı hissedarlar karşısında idari anlamda göreceli bir otonomiye sahip bir *yönetici sınıfı* ortaya çıkardı. Harvey, bu tez üzerine olan tartışmalara atıfta bulunuyor. ç.n.

6 Chandler (1977) bu konuya dair güzel bir tarihi anlatı sunuyor. Genel 'işletmeciler sınıfı' sorunu Poulantzas (1975), Becker (1977) ve Wright (1978) gibi birçok yazar tarafından ele alınmıştır.

7 Noble (1977) bunun nasıl meydana geldiğine dair mükemmel bir kaynak sağlamaktadır.

" Burada Baran ve Sweezy'nin tekeli kapitalizm tezine karşın devam eden üstü örtük bir polemik söz konusu. Baran ve Sweezy tekellerin ağırlıklı olduğu bu dönemde (özellikle fiyata dayalı) rekabet önemsizleştiği için kârların eşitlenme sürecinin sekteye uğradığını 1966 tarihli *Monopoly Capital* adlı eserlerinde iddia etmektedirler. Bu iddia, Marx'ın değer kuramının büyük ölçüde geçerlesizleştiğini ima etmektedir. Harvey, bu bölümde özellikle bu iddia ile uğraşmakta. ç.n.

nakletme kapasitesine eriştiler. Bu işletmeler, üretim teknikleri, piyasa ve kâr olanaklarına dair bilgiyi toplamak ve kullanmak için son derece gelişkin sistemler geliştirebilirler ve geliştirirler de. İşlem maliyetleri, şirket içinde asgariye inmiştir ve üretim ile bölüşüm, sanki gerçekleşme sürecinin önünde hiçbir engel yokmuşçasına, en ince detayına kadar planlanabilir. Şirket benzer şekilde [sabit sermayenin] eskimesini planlayarak, sabit sermayeye artan miktarlarda bağımlılığa başat gelişen zorlukların çoğuna cevap verebilir. Tüm bu açılardan, modern şirket, kendi sınırları içinde, kâr oranının eşitlenmesinin sağlanabilmesine dair potansiyeli arttırmıştır.⁸

Fakat bu potansiyelden bahsetmek ayrı şey, bu potansiyele ulaşma mecburiyetine gönderme yapmaksayı bir şeydir. Marx'ın, 'kâr etmenin gizini açığa çıkarmak için, dış kısmında 'iş olmayan giremez' yazan üretimin gizli ikametgâhına' girmemiz konusundaki ısrar ettiğini hatırlayalım (*Kapital*, cilt 1, s. 176). Şimdi de, kâr eşitlenmesinin ve zamanımızın rekabet formularının sırlarını araştırmak için, buna benzer bir şekilde, modern işletme yapılarının dolambaçlarına nüfuz etmek zorundayız. Chandler, bu zor alana girme şerefine nail olmuş az sayıdaki tarihçiden biridir. Bulguları, ilgi çekicidir. Mevcut tezimizin durduğu yer bakımından en önemlisi, dışarıdan merkezleşmeye dönük sürekli ve görünüşte geri döndürülemez olarak gözükürken sürece, içeride işletme yapısı içinde kontrollü bir adem-i merkezleşmenin eşlik etmesidir. Burada, belki de, kapitalist üretimin aşırı merkezleşme vasıtasıyla çöküşünü engelleyen adem-i merkezleşmeye doğru karşıt yönde gelişen sürecin sırrına ulaşabiliriz. Adem-i merkezleşmenin temelini oluşturan itici güçler ve merkezleşme yönündeki güçler arasındaki denklik tarafından ortaya çıkarılan bir denge hali organizasyonu fikri, bu aşamada, ortaya çıkar. Fakat bu fikir, şimdi, kendisini bizler tarafından merkezleşmiş tekelci bir canavar olarak görülen şirketin içinde gerçekleşen rekabet olarak ifade etmektedir.

Tarihsel bulgular, bu tip bir tezle uyumsuz değildir. Büyük şirketlerdeki adem-i merkezi ve çok birimli yapılar, hemen bir önceki dönemin merkezi sistemlerinin büyük zorluklarla başa çıktığı belirli sorunlara cevap olarak 1920'lerde ortaya çıkmaya başladılar. Chandler'in ortaya koyduğu üzere, 'coğrafi genişleme ve çok daha büyük oranda ürün çeşitlenmesi, mevcut idari yapıların üstünde gittikçe katlanılması güç bir baskı uygulayarak çok birimli formu ortaya çıkardılar'. 1921-22 yıllarındaki krizin ortasında General Motors'da gerçekleştirilen yapısal yeniden örgütlenme, 'sadece General Motors'a Birleşik Devletler'deki otomobil pazarının en büyük payını kazanmasına yardımcı olmakla kalmayıp, denizaşırı imalat ve

8 Bu, Palloix'nin (1971, 1973) çalışmasından çıkan temel sonuçtur; aynı zamanda bkz. Radice'in (1975) derlediği okumalar. Baran ve Sweezy ile Braverman arasındaki ayrışmaya kıyasla (yukarıda, n. 2), Palloix, uluslararası mübadele vasıtasıyla değer yasaının artan nüfuzuna dair görüşlerini, değer yasaının üretimdeki gittikçe artan nüfuzu ile birleştirmektedir (bkz. Palloix 1976).

pazarlama eylemlerini de başarılı şekilde genişletmesine ve uygulamasına da yardımcı olan' adem-i merkezi bir organizasyon yarattı: 'Bunun ötesinde, yönetsel yapısı nedeniyle, General Motors, otomobil piyasasının düşüşe geçtiği 1920'lerin sonlarından itibaren de, her türlü motorun ve bu motorları kullanan ürünlerin yapımı ve satımına dair geniş bir çeşitlendirme stratejisini parlak bir şekilde uygulayabildi.' Piyasa oligopolisi içinde işleyen kısıtlı biçimdeki rekabet bile kısa zaman içinde diğer otomobil şirketlerini, bu süreci takip etmeye zorladı. Adem-i merkezi ve çok birimli şirket yapısı dünya genelinde 1960'lar itibarıyla genel yapı haline geldi.⁹

Burada ilginç olan, elbette, bu adem-i merkezi yapının, (bir ürün çeşidi ya da bir bölge şeklinde düzenlenen) her bir birimin kendi finans durumuna ilişkin sorumlu tutulabildiği bir biçimde organize olmasıdır. Her bir birimin yönetsel performansı, her birimden gelen sermayenin kazanç oranı çerçevesinde ölçülebilir. Merkezi idarenin işlevi, performansı gözlem altında tutmak ve her birimin mevcut ya da gelecekteki tahmini kârlılığına ilişkili olarak, emek gücü, yönetsel beceriler ve finanstan oluşan kaynakların tahsisini gerçekleştirmektir. İşlem maliyetlerinin asgari düzeyde tutulması suretiyle, modern işletme sistemi, genellikle kâr oranının eşitlenmesi sonucunu üreten, kendi içinde bir çeşit rekabet ortaya çıkarır. Bunun işaret ettiği merkezi sonuç, büyük modern finans işletmelerin, en azından kendi iç organizasyonları açısından, kâr oranının eşitlemede, güya tam rekabet içinde olan on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısındaki öncüllerine kıyasla aslında çok daha verimli ve etkin olduklarıdır.

Bu çok birimli şirket yapısı ve rekabetin şirket yapısı içine dâhil edilme süreci, tesadüf eseri gerçekleşmemiştir. Bu yüzyılın başında kitlesel bir sermaye merkezileşmesi süreci içinde ortaya çıkan büyük tröst ve karteller, varsayılan o ciddi boyuttaki tüm piyasa güçlerine rağmen, kısa zaman içinde kendilerini derin bir mali zorluk içinde buldular. Ve bu güçlüğü düşmelerinin nedeni tam olarak, kendi karmaşık operasyonlarının ortasında, kârlarının nereden geldiğini veya gereksiz harcamaların nereden kısıllacağını kesin olarak bilmemeleriydi. Eğer 'itici güçler', çok birimli yapıyı yaratacak şekilde ortaya salınmasaydı, kapitalist üretimin çöküşü gerçekten kaçınılmaz gözüküyordu.

Fakat 'itici güçler', en büyük şirketleri bile değer yarasına bir çeşit uyum göstermeye zorlayan, piyasa vasıtasıyla işleyen dışsal kısıtlar tarafından harekete geçirildi. Bu da, bizi, rekabetin finans holdingleri arasında nasıl devam ettirildiği meselesi ve bu rekabetin, büyüklüklerinden ya da tiplerinden bağımsız şekilde, tüm iktisadi birimler arasında fiyat ve kârların hangi ölçekte eşitlendiği sorusuyla karşı karşıya bırakır.

Oligopol ve tekel, temel sınavını, piyasa gücünün miktarı ve piyasadaki

9 Chandler (1962, s. 44-6); Hannah (1976) Britanya deneyimine dair paralel bir araştırma sunmaktadır.

rekabetten bağımsız şekilde fiyatları dikte ettirebilme yeteneği bağlamında verir. Piyasa fiyatları, tekelin emirleri doğrultusunda ya da bir oligopol içindeki 'fiyat liderliği' stratejilerine göre belirlenir. Kâr oranları hâlâ eşitlenebilir, fakat eşitlenme, rekabet koşullarında gerçekleşecek üretim fiyatlarından sapması beklenen tekel fiyatları tarafından bozunuma uğrar.

Bu tezden birçok sonuç çıkar. Oligopol piyasa ortamında işleyen büyük şirketler, çeşitli rekabetçi baskılara maruz kalırlar. Bu şirketler, ürün çeşitlendirmesi, pazarlamanın sofistike hale getirilmesi vb. üzerinden rekabet ederler. Mülk sahipliği ve yönetim arasındaki ayrımın da rekabetin alacağı biçim üzerinde önemli bir etkisi olacaktır. Şirket, ödünç fonlarla faaliyet gösterdiği ve hisse senedi ve bonolar vasıtasıyla para çekebildiği oranda, para-sermaye için genel bir rekabete girecektir. Bir işletmenin performansı, getirisi (yani hisse ve bono sahiplerine kâr olarak dağıtılan artı-değer) ve uzun erimli büyüme beklentileri çerçevesinde ölçülecektir. Verimsiz ve düşük getirisi olan bir işletme, fiyatlara ilişkin nasıl bir piyasa gücü olursa olsun, uzun süre ayakta kalmaz.

Rekabet, bu nedenle, piyasadaki fiyat rekabetine eklenenlerin yanında birçok başka biçim alır. İşletme pratikleri ve bu pratiklerin yenden örgütlemesi, rekabet süreçlerini firma içine dâhil ederken (ve hatta iç emek piyasaları yaratırken*), diğer taraftan para-sermaye için olan rekabet, dikkatleri, en güçlü ekonomik birimleri bile disipline eden bir araç olan sermaye piyasalarına yöneltmiştir. Fiyat ve kârların eşitlenmesinde birçok diğer açıdan sağladığı üstün verimlilik düşünüldüğünde, bu rekabet biçimleri, 'görünmez elin' girişimcilere değer yasasına göre hareket etmeleri için güya şaşmaz biçimde rehberlik ettiği klasik market eşgüdümü kadar etkili olabilir.

Fakat bu, oligopolcü ortamda rekabetin tam manasıyla işlediği anlamına gelmez. Gerçekten de, finans kurumları ve sınai şirketler arasındaki karşılıklı bağıdaklık kuran ilişkiler, holdinglerin ve büyük finans topluluklarının sayısının hızla artması -ki bunlar çoğunlukla günlük işletme yönetimine pek az dikkat ederler- vb. tarafından yaratılan birçok somut sorun mevcuttur. Her türden rekabetçi süreçler, aşırı merkezileşme tarafından zayıflatılmaya açıktırlar. Ve iktisadi faillerin süreç içindeki büyüklüğü, ağırlığı ve gücü, kapitalist organizasyon formlarının fiyat ve kârın eşitlenmesi ve sürdürülebilir birikimi sağlayacak o denge haline yaklaşmasını güçleştirir. Rekabetçi süreçleri organizasyonel düzenlemeler aracılığı ile devam ettirme sorunu, devletin üretim ve mübadele mecralarına müdahalesini düşündüğümüzde daha da kötüye giden bir hal alır. Burada,

* *internal labor markets*. Yirminci yüzyıl'da özellikle Birleşik Devletler'de çok birimli modern şirket yapılarında istihdam edilen çalışanların şirket içinde pozisyon değiştirmeleri ve terfilerini belirlemek için, şirket içinde işe alımda uygulanana benzer prosedürlerin uygulanması, bu tip süreçlerin, ilintili yazında, *iç emek piyasası* olarak tariflenmesine yol açmıştır. ç.n.

mülkiyet haklarının, sözleşmelerin vs. devlet tarafından güvenceye alınmasından ya da devletin (sağlık, eğitim, refah harcamaları vb. ile) emek gücünün üretimi ve yeniden üretiminin devlet tarafından 'idare' edilmesinden bahsetmiyoruz. Vurguladığımız konu, devletin gerçekleştirdiği doğrudan müdahalelerdir. Devlet müdahaleciliği sorunu burada detaylı şekilde değerlendirilmek için her ne kadar çok karmaşık olsa da, hem devlet içinde hem de devlet aracılığı ile ifade edilmekte olan merkezileşme ve adem-i merkezileşmeye dönük birbirinin zıttı etki yapan eğilimleri açık şekilde seçebiliriz.

Bir taraftan, devlet, aşırı merkezileşmeyi, ya (tekelleşmeyi önlemek için tasarlanmış bir takım yasalar vasıtasıyla) kapitalist organizasyon biçimlerini düzenleyerek ya da kendi içinde adem-i merkezi yönetsel düzenlemelere giderek önlemeye çalışır. Birleşik Devletler'de, federalizmin siyasi ve yönetsel yapısı ve bankacılık sanayisi, devletin rolü vasıtasıyla devam ettirilen gayet adem-i merkezi düzenlemelere mükemmel örnekler teşkil ederler.

Diğer taraftan, hükümet sermayenin merkezileşmesini de sıklıkla özendiren. Firma birleşmeleri ve ele geçirmeler cesaretlendirilebilir ve hatta hükümetin sponsorluğundaki sanayiler yeniden örgütlenme siyasetinin bir parçası olarak sübvansiyonla edilebilir. Özel sermayenin boyunu aşan büyük ölçekli işler, finanse edilebilir ve hatta hükümet tarafından inşa edilip, idare edilebilirler; örneğin, Avrupa'da son yıllarda geniş çaplı hükümet katılımı olmayan hiçbir büyük ölçekli demir ve çelik fabrikası inşa edilmemiştir. Kamu hizmetleri ile, taşıma ve iletişim, kısmen yatırım ölçeğinin büyüklüğü nedeniyle, kısmen de yatırımın niteliğinin rekabeti imkânsız kıldığı için (iki nokta arasında on beş farklı demiryolunun olması çok mantıklı bir şey değildir) hükümetin ya doğrudan katıldığı ya da düzenlediği alanlardır. Ve hükümetler, bazı durumlarda, ekonominin bazı kilit sektörlerindeki başarısız işletmeleri ayakta tutmaya ve özel firmaların değişmeyen sermaye girdi maliyetlerini düşürmek için sübvansiyonlar sağlamaya çalışabilirler. Bu, elbette, üretim fiyatlarına nispeten piyasa fiyatlarında bir çarpıklığa yol açar ve kâr oranlarının hükümet tarafından dayatılan koşullara göre yeniden yapılandırılmasına neden olabilir.

Hükümetlerin izlediği maliye ve para politikalarının da derin etkileri vardır. 'İktisadi istikrar ve büyümeyi' devam ettirmeyi amaçlayan bu politikalar, Keynesçi çizgide olsun ya da olmasın, kapitalist organizasyon biçimlerine dair çeşitli sonuçlar ortaya çıkarırlar. Birincisi, hükümet aygıtı vasıtasıyla gerçekleşen sermaye akışının yönlendirilmesi hükümete hayli merkezi bir mali ve parasal güç sağlar. Bazı koşullar altında, askeri harcamalar ve büyük ölçekli kamusal işler, toplam toplumsal ürünün büyük kısmını massedeabilir. Bunun dışında, kendileri de iktisadi

istikrar ve büyümeyi garanti eden bir kısım araçlar olarak geliştirebilecek, vergilendirme, amortismanla dair düzenlemeler vb.'ini şekillendiren yasalar da genel olarak şirket organizasyonu için derin sonuçlar doğurur.

Tüm bunlar, dikkatli çalışma gerektiren çok karmaşık konulardır. Bu konulara değinilmesinin nedeni, bu tip organizasyonel düzenlemeler ile Marx'ın tanımladığı haliyle değer yasasının işleyişi arasındaki tutarlılığın derecesini anlayabilmektir. Yüzeysel bakıldığında Marxçı kurama göre, hükümetin eylemleri ile değer yasasının işlemesi vasıtasıyla rekabetçi mübadele sürecinin devamı arasında neredeyse hiç ilişki yokmuş gibi durmaktadır. Bazen adlandırıldığı biçimiyle 'tekelci devlet kapitalizmi', değer yasasının işleyişi ile tekelci ya da finans kapitalizminden bile daha temel bir noktada bir zıtlık barındırıyor gibi gözükmektedir.¹⁰

Bu sorunun karmaşıklığını, devletin sermaye tarafından disipline edildiği mekanizmalara yoğunlaşarak azaltabiliriz. Maalesef, bu, tüm güçlükleri çözmeyecek ama ciddi bir kuramsal çıkmaz olarak ortaya çıkan bu sorundan kendimizi kurtarmamız için bize bir yol gösterecektir.

Devletin kapitalist sınıfın çıkarı adına siyaseten kontrol edildiğini düşünebiliriz. Devletin 'burjuvazinin icracı komitesi' olduğu fikri, Marksist çevrelerde duyulmamış bir fikir değildir. Bu tip bir yaklaşımda her ne kadar çoğu zaman bir doğruluk payı olsa da, fikre mutlaka başvurmak zorunda değiliz; çünkü –elbette kapitalizmin temel hukuki ve kurumsal düzenlemelerinin korunduğunu varsayarak- devleti, sermayenin gerekliliklerine göre disipline edebilen başka etkenler de vardır. Bu güçler, temel olarak finansaldırlar. İlk olarak, devlet eylemlerinin yaşam suyu olan vergiler, artı-değerin ya da değişken sermayenin bir dilimidirler. Devlet, sermaye dolaşımının temelini oluşturan bölüşüme dair düzenlemelerin temelini sarsmadan artı-değerin ya da değişken sermayenin 'denge haline dair bölümü'nden fazlasını alamaz. Elbette, üretim ve tüketim, bölüşümün birbirine zıt ilişkileri içinde asla denge haline getirilemeyeceği için, Keynezyen politikaların öne çıkan amacının imkânsızı becermek olduğunun altını çizmeliyiz; bu nedenle, Keynezyen politikalar, uzun vadede üretim ve tüketimi dengelemeyi başardıkları oranda, kapitalizm için merkezi olan toplumsal bölüşüm ilişkilerini tehdit ederler. Kamu politikası, bu toplumsal bölüşüm

10 Yakın yıllarda, devlet kuramı, Marksistler arasında yoğun bir tartışmanın konusu olmuştur. Bu tartışma çok yönlüdür ve kısaca özetlemek mümkün değildir. Fine ve Harris (1979), Holloway ve Picciotti (1978) ve Wright (1978) ilginç perspektifler ve özetler sunmaktadırlar. Devleti teze dâhil etme biçimim, Holloway ve Picciotti tarafından savunulan yaklaşıma sıcak bakmaktadır. Holloway ve Picciotti, bir tarafta devlet biçimlerinin, diğer tarafta da üretim biçimlerinin ve toplumsal ilişkilerin çelişkili birikim süreçleri aracılığı ile birbirinde ifade edildiği zorunlu ilişkinin dikkatli bir inceleme-sinden yola çıkarak maddeci bir devletkuramı geliştirmeyi savunmuşlardır. Muhtemelen yavan olan mantıki formalizminden ayrıştırdığımızda, bu yaklaşım, inanıyorum ki, kapitalizm içinde devletin birçok yönünü anlamamıza yardımcı olacak birçok şey önermektedir. Bu bakış açısının, bütünlüklü bir devlet kuramına bizi yönlendirip yönlendiremeyeceği, şu aşamada üzerinde yorum yapmaya hazır olmadığım başka bir konudur. Bu konuya, bu çalışmanın son kısmında tekrar geri geleceğim.

ilişkilerini korumak adına eski haline dönmek zorunda bırakıldığında, üretim ve tüketimi denge haline getirme yeteneği de zayıflar.

İkinci olarak, devlet, uzun vadede doğrudan üretime giriştiğinde, genellikle sermaye piyasalarından borçlanmak zorunda kalır. Ortada olmayan bir parayı borç alamayacağı açıktır; dolayısıyla, her ne kadar ayrıcalıklı şekilde olsa da, para-sermayenin kendine düşen kısmı için rekabet etmek zorundadır. Aynı şekilde, borçlandığı sermayeye karşılık bir oranda getiri sağlamalıdır ki bu getiri, ya doğrudan kontrolü altındaki sektördeki emek gücünün sömürsünden ya da başka yerde üretilen artı-değerin vergilendirilmesi ile dolaylı şekilde sağlanmalıdır.

Yani belli bir aşamada, devletin, sermayenin dolaşımı ve artı-değer üretimine dair temel süreçlere ilişkin mali mesuliyeti vardır. Bu mesuliyetin hissettirildiği mekanizmalar genellikle karmaşıktır ve fark edilmeleri güçtür. Fakat bu tezi bir basit olasılık olmaktan çıkararak, disipline eden güçlerin açık uygulamalarına dair yeterince örnek vardır. Birleşik Devletler gibi hâkim bir kapitalist güç ya da Uluslararası Para Fonu gibi uluslararası bir kuruluş, daha güçsüz hükümetlerin bazı davranış standartlarına uyması için muhtemelen güçlü bir baskı uygulayacaktır. Özel işletmelerin alanı olarak değerlendirilen bazı sektörlerde hükümetin katılımı azaltılırken, hükümette iktisadi gücün aşırı merkezileşmesi kontrol altında tutulacaktır. Hükümetler mali destek aradıklarında, devlet işletmelerinin operasyonlarına (örneğin, verimlilik ve kârlılık bağlamında) katı yükümlülükler getirilecektir. Britanya, İtalya ve Portekiz son yıllarda Uluslararası Para Fonu tarafından mali açıdan disipline edilen ülkeler arasındadırlar. New York Kenti belediyesi de, 1973-8 sürecinde Birleşik Devletler'in finans sistemi içinde harekete geçirilen güçler tarafından disipline edilmiştir.

Yani sermaye dolaşımından, kapitalizmin bölüşüme ilişkin düzenlemelerinden ve artı-değerin sürdürülebilir üretimi ile tutarlı organizasyonel formlar ve politikalarından çok uzaklaşan devletler, kendilerini kısa süre içinde mali güçlük içinde bulmaktadırlar. Kısacası, mali kriz, sermayenin disiplininin, kapitalist üretim ilişkilerinin yürüngesinde kalan her devlet aygıtı üzerine mutlak şekilde dayatılmasına yol açan bir araç haline dönüşür.

Kapitalizmdeki organizasyonel değişimin tarihi, değer yasasının işleyişinin mükemmelleştirilmesine yönelik çaba tarafından zorunlu kılınan bir ilerleme olarak yorumlanabilir gibi gözüküyor. Kapitalizm, bu izahatta göre, değer yasasına riayet etmektedir. Rekabetçilikten, tekele ve daha sonra tekelle-devlet kapitalizm biçimlerine doğru gerçekleşen dönüşüm, her ne kadar bazı açılardan bir betimleme olarak doğru olsa da, lafzına çok sadık kalındığında tarihsel ve kuramsal olarak yanıltıcı hale gelir. Kapitalizm hiçbir zaman tam olarak rekabetçi olmamış ve hatta bu ideale

yakınlaşmamıştır bile. Daha rekabetçi olma çabası içinde, kapitalizm, gerçekten rekabetçi olmaktan uzak yapıları evrimleştirmiştir. Fakat pratikler içinde, kapitalizm değer yasasının farklı ve daha etkin şekillerde işlemesine izin veren yeni rekabet tarzları evrimleştirmiştir. Kapitalizmin toplumsal ilişkileri içinde tutsak alınmış insan kitlelerinin günlük yaşantısı ise, çok daha rekabetçi bir hal almıştır. Uluslararası alanda rekabet keskinleşmiş ve finans mekanizmaları tarafından hükümetlerin disipline edilmele-ri okuduğumuz günlük haberlerin bir parçası haline gelmiştir. Alt kademe şirket yöneticileri rekabetin keskin sırtını merkezi idare ile olan iletişimlerinde her gün hissetmektedirler. Tüm bu açılardan bakıldığında, kapitalizmin hareket yasalarının hâlâ bir mükemmelleşme süreci içinde olduğunu, değer yasasının nihayet yaşamlarımızın mutlak diktatörü olarak özüne döndüğünü görmekteyiz.

Fakat değer yasasının mükemmelleştiğini söylemek, bir kapitalist harmoni dönemine girmekte olduğumuz anlamına gelmez. Durum, bunun aksidir. Değer yasası, çelişkileri cisimleştirmektedir ve değer yasasının işleyişine göre biçimlenen organizasyonel düzenlemeler hiçbir koşul altında çelişkilerden münezze olamazlar. Sonuç, kapitalist üretim biçimi içinde kronik organizasyonel istikrarsızlık eğilimidir.¹¹

Üretimin ve mübadelenin tüm yönlerini kontrol etme güdüsü, kapitalist üretimin devamını gerçekten de tehdit edecek şekilde, hem özel sektörde hem de devlette sermayelerin aşırı merkezileşmesi eğilimini yaratır. Adem-i merkezileşmenin arkasındaki güçlerin harekete geçmelerinin zorlaştığı oranda, sistem, tıkanır, bataklığa saplanır ve kendi organizasyonel yapısının ağırlığı ve karmaşası tarafından rehin alınır. Diğer taraftan, aşırı merkezileşme ve piyasadaki belirsizlikler de, daha fazla merkezileşme ile telafi edilmesi gereken bir belirsizlik ortamı, yani üretim ve gerçekleşme arasında bir boşluk ortaya çıkarabilir. Bu iki eğilim arasındaki denge hali noktası, doğası gereği, istikrarını kaybetmeye eğilimlidir. Bu denge haline ancak tesadüf eseri ulaşılabilir ve ortada kapitalizmin çatışmalı ilişkilerinin organizasyonel yapıları bir dengesizlik haline sürüklemesini engelleyecek hiçbir mekanizma da mevcut değildir. Bu noktada, krizlerin sadece dar anlamda yeni teknolojileri dayatmakla kalmadıklarını, aynı zamanda artı-değer üretimi ile birikime yenilenmiş bir temel sunan değer yasasına daha uygun olan yeni organizasyonel yapıları ortaya koyduklarını görebiliriz. Bu, Yedinci Bölüm'de geri döneceğimiz bir konudur.

Tüm bunların altında, daha derin bir ironi yatmaktadır. Değer yasası, bir toplumsal üründür. Ve bunun altında yatan, sermaye ve emek arasında

11 Hilferding (1970 edn), oligopollerin, kartellerin v.s.'nin etkisinin, diğer türlü olacağından daha fazla şekilde, üretim fiyatlarını bozunuma uğratmak olduğunu ve tekelleşmenin, bu nedenle, temelde yatan istikrarsızlık sorunuна çözüm olmaktan ziyade, bu sorunu derinleştirme eğiliminin olduğunu çok net şekilde görmüştür.

olan toplumsal ilişkiden başka bir şey değildir. Fakat değer yasası, sınıfilişkilerini eşzamanlı olarak dönüştürmeden gerçekleştirilemeyecek bir grup organizasyonel dönüşümü gerektirmektedir. Sermaye sahiplerinden ayrı ve farklı bir 'yönetici sınıfn', müdahale ve düzenleme yapan hükümet yapılarının, işbölümünde artan oranda hiyerarşik yapılanmaların ortaya çıkışı... Tüm bunlar değer yasasının temelini oluşturan basit sermaye-emek ilişkisinin üstünü örtmektedir.¹²

Geniş ölçekli toplumsal değişimlerin değer yasasının ürünü olduğu fikri şaşkınlıkla karşılanmamalıdır. Bu, sadece bu anlatıya kendisiyle başladığımız temel Marxçı önermeyi doğrulamaktadır. Belli başlı toplumsal ilişkiler kümesine uygun bir teknolojik-organizasyonel yapıyı yaratmaya çalışarak, -dünyayı değiştirmeye çalışırken, kendimizi dönüştürmemize benzer şekilde, toplumsal ilişkilerin bu yapılara uyum sağlamak için değişmek zorunda olduğunu keşfederiz. Ya da, daha klasik Marxçı biçimiyle, kapitalizmin toplumsal ve teknolojik aygıtı içindeki bir grup çelişkinin çözümü, kaçınılmaz şekilde yenilerini ortaya çıkaracaktır. Çelişkiler, yeni ve sıklıkla daha kafa karıştırıcı olan biçimlerde tekrarlanacaklardır. Ve elbette, kapitalist organizasyon formlarının tarihine ve devam eden bu formların dönüşümlerine kazınmış olan da, bu tip bir sürecin işleyişidir.

12 Dördüncü Bölüm'ün birinci kısmında, emek sürecinin dönüşümünün, artı-değerin içinde kârın kökenini daha büyük bir marifetle gizleme eğiliminde olduğunu belirtmiştik ve burada da, kapitalist organizasyon formlarında ifade edilen bu fikrin aynagörüntüsünü görmekteyiz. Tüm bunlar, Marx'ın, *Kapital*'in ilk cildindeki o fevkalade pasajda telaffuz ettiği, zorunlu fetişizm temasının anlamamız için her zamankinden daha fazla dünyayı alakalı bir konuma geldiğini göstermektedir.

ALTINCI BÖLÜM

BİRİKİMİN DİNAMİKLERİ

Kapitalizm, gayet dinamik ve kaçınılmaz şekilde genişlemeci bir karaktere sahiptir. Birikim hayrına birikimin gücüyle ve emek gücünün sömürüsüyle, içinde yaşadığımız dünyayı sürekli olarak yeniden şekillendiren her zaman devrimci bir kuvveti oluşturmaktadır. Bu fikirlerden hareketle, kapitalist üretim biçiminin karmaşık dinamiklerini, yani içkin hareket yasalarını nasıl ifade ve analiz edebiliriz?

Marx, bu soruyu sermayenin üretimi ve dolaşımına dair süreçlerin çeşitli 'soyut sunumlarını' oluşturarak ele almıştır. Daha sonra, bu sunumları 'kuramsal nesnelere' olarak değerlendirmiş, bu sunumların özelliklerini sistematik şekilde incelemiş ve birikime dair dinamiklere ilişkin çeşitli 'modeller' geliştirmiştir. Her 'model', gayet karmaşık bir süreç vasıtasıyla görebileceğimiz bir 'pencere' ya da bir çıkış noktası açmaktadır.

Kapital'de birikimin dinamiklerine dair üç temel 'model' vardır. Her biri, *Kapital*'in her üç cildindeki 'kuramsal objelerin' kurulma biçimlerini yansıtır. Birinci ciltte, Marx sermaye ve emek arasındaki toplumsal ilişkinin kapsamında uygulanan bir üretim sürecinde ortaya çıkan kârın kökenini açığa çıkarmaya çalışır. Artı-değer kuramını inşa edilir ve geliştirilir. Teknolojik ve organizasyonel değişime dair süreçlere ciddi bir vurgu yapılır. Fakat sermayenin dolaşımına dair sorular ya da güçlükler, sermayedarların ürettikleri metalleri elden çıkarma konusunda hiç bir güçlük yaşamadıkları varsayımı ile -ki metaller genel olarak değerleri üzerinden alınıp satılırlar- analizin dışında bırakılır. Bu varsayım da, Marx'ın, sömürü oranını belirleyen toplumsal ve teknolojik koşulları araştıran ilk birikim modelini oluşturmasına izin verir. Bu model, sağlam bir biçimde üretime dair kuramsal alana demir atmış ve, bu nedenle de, üretilen değerlerin sermayedarlar ve işçiler arasındaki *bölüşümü* ile ilgilenmiştir. Model kaba, zor ve uzlaşmaz terimlerle ortaya konmuştur.

Kapital'in ikinci cildi, tüm evreleri ile sermayenin dolaşımına odaklanmıştır:

$$M-C \left(\begin{array}{c} LP \\ MP \end{array} \right) \dots P..C'-M' (vs.).$$

dönüştürülmelidir. *Kapital*'in birinci cildinin sonlarına doğru, Marx, 'sermayenin büyümesinin emekçi sınıfların sırtına bindirdiği yüke' vurgu yapar ve süreç içinde, sermayenin dinamiklerinin bir modelini oluşturur. Bu tezi geliştirebilmek için bazı zımnî varsayımlar işin içine sokulur. Toplumda sadece iki sınıf vardır, sermayedarlar ve emekçiler. Sermayedarlar, kendilerinin bir sınıf olarak yeniden üretilmelerini sağlayabilmek için, elde ettikleri artı-değerin en azından bir kısmını rekabet baskısı altında yeniden yatırıma sokmaya zorlanırlar. Üretim araçlarına erişimleri kesilmiş emekçiler ise kendi yaşamları için onları istihdam edecek sermayedarlara muhtaçtırlar (işçi sınıfı sadece kendisi için hiçbir şey üretmez). Sermayedarlar, metaları kendi değerleri üzerinden hiç bir kısıtla karşılaşmaksızın elden çıkarabilirler. İşlem maliyetlerinin yanı sıra dolaşım maliyetleri de göz ardı edilirler. Ekonomi tek bir bütünlük olarak ele alınır ki, bu sayede, farklı sektörler arasındaki girdi-çıkıtı ilişkileri de göz ardı edilebilir.

Bu tip gayet basitleştirilmiş bir ekonomide, sadece iki tip gelir mevcuttur: Ücretler ve toplam kârlar ya da, değer terimleri ifade edilirse, değişken sermaye ve artı-değer. Sömürü oranını s/v ifadesi temsil ettiği için, kapitalist üretim ve mübadeleye dair toplumsal ilişkiler içinde gerçekleşen sömürü oranındaki değişiklikleri inceleyerek bu 'işçinin sırtındaki yükün' belli başlı yönlerini ortaya çıkarabiliriz. Bunu yapabilmek için değişken sermayenin (toplam ücret ödemesi) ve (bölüşüm öncesi hali ile) artı-değerin toplam toplumsal ürün içindeki göreceli oranlarını incelememiz gerekir. Her ne kadar Marx, analizini değere dair terimler ile ifade etse de, piyasa fiyatlarına zımnî bir gönderme söz konusudur, çünkü ücretlerin emek gücünün temelinde var olan değerinden farklılaşabileceği kabul edilir. Ücret oranı, yani sömürünün fiili oranı, emek gücüne dair arz ve talep tarafından belirlenir. Marx'ın bu aşamada, arz ve talebin günden güne değişen dinamiklerinin birikimin gereklilikleri ile tutarlı olan bir sömürü oranını sağlayacak şekilde nasıl yapılandırıldıklarını açıklamak zorundadır.

Marx, birikim modelinin iki farklı biçimini inşa eder. Birincisi teknolojik ve organizasyonel değişimleri dışarıda bırakır ve emek gücünün fiziki ve değer üretkenliklerinin sabit kaldığını varsayar. Bu koşullar altında, birikim, değişken sermayeye yapılan giderlerin artışını beraberinde getirir. Bu nedenle, birikim 'sermaye ilişkisini sürekli artan bir ölçekte yeniden üretir, yani bir uçta daha büyük sermayedarlar, diğer uçta ise daha fazla sayıda ücretli işçiler'. Diğer bir ifadeyle, 'sermayenin birikimi bu nedenle proletaryanın [sayısal] artışıdır' (*Kapital*, cilt 1, s. 613).

Emek gücünün arzındaki bu artış nereden kaynaklanmaktadır? Bu aşamada ya toplam nüfustaki bir artışı ya da mevcut nüfusun işgücüne katılımlarında bir artışı tasavvur edebiliriz. Bu niceliksel artış, zorunlu olarak, sömürü oranındaki bir değişikliğe karşılık gelmez; sömürülen emek

Emek gücünün üretimi ve satın alınması bu sürecin görelî olarak sorsuz 'momentleri' olarak ele alınır. Bu aşamada, sermaye bir durumdan bir diğere hareket ederken ve sermayenin gerçekleştirilmesi için gerekli mübadele ilişkileri içinde ortaya çıkan meselelere odaklanılmaktadır. Teknolojik değişime, bu noktada çok az vurgu yapılır ve ilk modelde çok açık olan sınıf mücadelesinin temel çizgileri, mevcut tabloda neredeyse tümüyle ortadan kaybolur. Bu, Marx'a sermaye dolaşımının, sermayenin genişleyen yeniden üretimi vasıtasıyla gerçekleşen gayet farklı bir birikim 'modelini' inşa etme *imkânı* tanır. Model, sermayenin dolaşımı ve mübadeleye dair kuramsal alana oturtulur ve tüketim vasıtasıyla sermayenin gerçekleştirilmesinin koşulları ele alınır (bkz. Bölüm 3). Fakat model derinlemesine bir incelemeden ziyade deneme kabilinden ve hayal gücüne dayanarak ifade edilir.

Kapital'in üçüncü cildinin amacı ise ilk iki cildin bulgularının bir sentezine ulaşmak ve üretim-bölüşüm ilişkisini üretim-gerçekleşme ilişkisinin gereklilikleri ile uyumlu hale sokan bir model geliştirmektir. Kapitalist dinamiklerin -'bir bütün olarak kapitalist üretimin'- sentetik bir modeli, 'azalan kâr oranı ve buna zıt eğilimler' teması etrafında kurulur. Biçim itibariyle aldatıcı şekilde basit olan bu model, kapitalizm içinde gerçekleşen dengesizliği gerçekleştiren çeşitli güçleri açığa çıkaran ve, bu şekilde, krizin ortaya çıkışı ve çözümlenmesine dair bakış açımızı temellendiren bir araç olarak kullanılır. Maalesef, bu model, ikinci cildin bulgularına çok az referans verir ve bu nedenle, üretim ile dolaşımı birleşik şekilde kapsamak zorunda olan kuramsal bir alanın içine oturan sağlam bir dayanağa sahip değildir. Demek ki bu model, zor ve karmaşık bir sorunu anlamaya yönelik giriş seviyesinde ve gayet eksik bir taslak olarak değerlendirilmelidir. Bu üçüncü modelin ne kadar eksik olduğunu biraz sonra göreceğiz.

Kitabın bu bölümündeki amacım, bu birikim 'modellerinin' her birinin özelliklerinin bir taslağını sunmak ve ortaya çıkardıkları fikirler kadar sorunlarını da değerlendirmektir. Marx gibi, buradaki tezi, üretim ve mübadele arasındaki, yani artı-değer üretiminin denge koşulları ile sermaye dolaşımı arasındaki, temel çelişkileri açığa çıkaracak şekilde ortaya koyacağım. Bu çelişkiler gerçekten de kapitalizm içinde vuku bulan krizlerin oluşumu ve çözümünü anlayabilmemiz için geçerli bir temel sağlamaktadırlar. Kapitalizmin içkin mantığı için bu kadar önemli olan bu sürecin fiili mekaniği ise, daha sonra yani Yedinci Bölüm'de ele alınacak.

ARTI-DEĞERİN ÜRETİMİ VE SERMAYE BİRİKİMİNİN GENEL YASASI

Eğer Marx'ın iddia ettiği gibi, 'burjuvazinin tarihi görevi birikim hayrına birikim, üretim hayrına üretim' (*Kapital*, cilt 1, s. 595) ise, artı-değerin bir kısmı daha fazla artı-değer üretmek için yeni sermayeye

gücü kütlesi sadece birikim ile aynı hızı tutturmak için artar. Gerçekten de, emekçinin yükü hafifleyebilir. Ücretler artabilir ve birikimin gelişimine müdahale etmediği sürece de bu artışlar devam edebilir. Fakat eğer ücretler birikimi azaltacak şekilde, emek gücünün değerinin üstüne çıkarsa, birikim oranı bu duruma göre yeniden biçimlenecektir:

Gelirin daha küçük bir kısmı kapitalize olur, birikim sekteye uğrar ve ücretlerdeki artış hızı frenlenir. Ücretlerdeki artış bu nedenle, kapitalist sistemin temellerinin bütünlüğünü koruyan ve aynı zamanda bu sistemin sürekli gelişen bir ölçekte yeniden üretimini güvenceye alan kısıtlar içinde hapsolmuştur (*Kapital*, cilt 1, s. 620).

Birikimin hızı, ücret oranı ile ters yönde hareket ediyor gibi gözükmemektedir. Fakat Marx, görünürde olanların aksine, birikimin bağımsız değişken ve ücret oranının bağımlı değişken olduğu konusunda ısrarcıdır. Sonuçta, ücret oranını, emek gücüne yönelik talebi mevcut arzın üstünde ve ötesinde arttıran şey ilk başta birikim hayrına birikimin kendisidir.

Bu modelin ilk biçimi, birikim hızındaki dalgalanmalara ilişkin ücret oranlarındaki kısa dönemli salınımları açıklamamızı mümkün kılar. Ücretler tarafından temsil edilen fiili sömürünün oranı, emek gücünün temelinde yatan denge değerinin etrafında dalgalanır. Fakat bu model, uzun erimde denge halinden temel ayrışmaların gerçekleşmeyeceğini garanti eden hiç bir koşul ortaya koymaz. Emek gücü arzındaki her artışın önüne çıkan güçlü engeller sonucunda, ücret oranları, birikim için geriye neredeyse hiç bir şey bırakmayacak şekilde emek gücünün değerinin üstüne çıkabilir. Bu koşullar altında, kapitalizmin yeniden üretimi tehdit altına girecektir.

Ve Marx, bu şekilde birikim modelinin ikinci biçimini geliştirir. Bu aşamada, emeğin fiziki ve değer üretkenliklerinin sabit kaldığı varsayımını bir tarafa bırakır. Teknolojik ve organizasyonel değişiklikler, emeğin kıt olduğu durumlarda, birikimi sürdürübilmenin araçları olarak kullanılırlar. Bu değişiklikler, kullanılan toplam sermaye içindeki değişken sermayeye dair talebi azaltarak ücret oranını azaltırlar ve, bu şekilde, sömürünün fiili oranında bir artışa izin verirler. Marx'ın dikkat çektiği gibi, bu sonuca sermayenin değer kompozisyonunun arttırılması sonucunda ulaşılır. 'Toplumsal emeğin üretkenliği'ndeki artış, bu nedenle, 'birikimin en güçlü uzantısı haline gelir' (*Kapital*, cilt 1, s. 612).

Marx, sömürü oranında, birikimin hızı ne olursa olsun, bir artışa yol açan mekanizmaları ayrıntıları ile belirtir. Teknolojik ve organizasyonel değişimler, 'görelî artık-nüfusun' ya da 'yedek sanayi ordusunun' üretilebileceği şekilde mevcut arza kıyasla emeğe yönelik talebi azaltırlar. Kısacası, makineler, iş gücünün bir kısmını işten çıkarır ve bu kısmın yerini alır.

Fakat eğer artık-emekçi nüfus birikimin zorunlu bir ürünü ise...bu

artık-nüfus, bir diğer taraftan, sermaye birikiminin bir uzantısı, bunun ötesinde, kapitalist üretim biçiminin varoluşunun bir koşulu haline gelir. Bu, sanki sermayenin kendi zararına doğurduğu bir şeymişcesine mutlak şekilde sermayeye ait olan, elden çıkarılabilir bir yedek sanayi ordusu haline alır. Nüfustaki fiili artışlardan bağımsız şekilde, sermayenin öz büyümesinin değişen ihtiyaçları için, sömürü için her zaman hazır bir insan materyali kütlesi yaratır (*Kapital*, cilt 1, s. 632).

Bu teknolojik olarak üretilmiş işsizlik, sadece artı-değerin yeni değişken sermayeye çevrimini sağlayacak bir yedek emek gücü havuzu sunmakla kalmaz, aynı zamanda ücret oranlarını aşağıya çeken bir baskı uygular:

Durgunluk ve ortalama zenginlik dönemlerinde, yedek sanayi ordusu faal emekçi ordusuna yük yapar; fazla üretim ve kriz zamanlarında ise, bu etkisi frenlenir. Nisbi artık-nüfus, bu nedenle, emek arz ve talebi yasanının etrafında şekillendiği nirengi noktasıdır. Nispi artık-nüfus, bu yasanın geçerlilik alanını, sermayenin gerçekleştirdiği sömürü ve egemenlik faaliyetlerine mutlak şekilde uyumlu kısıtlar içine hapseder (*Kapital*, cilt 1, s. 639).

Nihayet, ücretlerin toplam ürün içindeki payını sermaye birikimine 'tam manasıyla uyumlu' bir oranda tutan mekanizmaların sırrını burada keşfediyoruz (bkz. Bölüm 2). Genel olarak sermayedarların kontrolü altındaki teknolojik değişim, sömürü oranının, birikimin gereklilikleri tarafından tanımlanan bir denge haline yakın şekilde tutulabilmesini sağlamak için kullanılabilir. Fakat hiç bir şey, bu denge haline ulaşılmasını garanti etmez. Ücretler ve kârların görece paylarındaki döngüsel salınımlar, yedek sanayi ordusunun ya da artık-nüfusun 'sürekli oluşturulması, daha fazla ya da daha az massedilmesi ve yeniden oluşturulması' (*Kapital*, cilt 1 s. 632-3) süreçlerini yansıtır.

Ücret oranları, bazı koşullar altında sistematik biçimde emek gücünün değerinin altında da tutulabilirler. Dördüncü Bölüm'de gördüğümüz gibi, teknolojik değişimin kökenleri rekabetin içinde olduğu gibi, emek kıtlığı veya kızıyan sınıf mücadelesi içinde de bulunur. Yedek sanayi ordusundaki büyüme, teknolojik değişim yönelimini ancak ücret oranları sabit sermaye yerini alacağı emekten daha pahalıya geldiği bir durumda köreltir. Aksi taraftan, ücret oranlarının düşüşü ancak teknolojik değişim yönelimi köreltiği zaman durur. Bu çerçeveden bakıldığında, hiçbir şey ücret oranlarının alt sınırının, dengeli birikimin gerektirdiği denge ücretine karşılık geleceğini garanti etmez. Bu nedenle, Marx'ın proletaryanın kaçınılmaz ve artan yoksullaşmasına dair kuramının ortaya çıktığı sahne de kurulmuş olur.

Kuram, gayet doğal biçimde, bu birikim modelinin içine inşa edilmiş varsayımları takip eder. Marx, kapitalizm içinde birikim ve teknolojik değişimin işsizlerin mutlak sayısında bir artışa yol açacağını göstermektedir

ki bu süreç, bu modelin varsayımlarına göre, ancak olağandışı genişleme dönemlerinde kısa bir süre için tersine çevrilebilir. İşsizlik ve eksik istihdam sermaye tarafından üretilir. İşçi sınıfı dolayısıyla iş güvenliği, ücret oranları, çalışma koşulları vb. bağlamında yaygın bir krizle yüz yüze kalır.

'Proletaryada bir artışa' neden olan etkiler o kadar güçlüdürler ki frenlenmedikleri sürece, emekçileri 'sadece varlıklarını devam ettirebilmelerine müsaade eden hayvani yaşam koşullarına' sevk edebilirler. Marx'ın modelinin içinde buna dair tek fren mekanizması, ücret oranlarının daha düşük seviyelere düşmesi ile [üretim için] yenilikler getirmeye dair eğilimin azalmasıdır. Bu fren mekanizması da görece olarak güçsüz olduğu için, birikimin genel yasası gerçekten de nüfusun artan proleterleşmesini ve yoksulluğun yaygınlaşmasını içkin şekilde gerektirir. Çalışmaya dair diğer zıt yönde işleyen etkileri ise, genişleyen yeniden üretim vasıtasıyla gerçekleşen ikinci birikim modelini incelerken göreceğiz.

Marx'ın birinci birikim modelinden çıkarılabilecek üç temel sonuç vardır. Birincisi, sermayenin birikimi, yapısal olarak işsizliğin üretimi ile bağdaşıktır ve, bu şekilde, işçi sınıfının çoğu kesimi için dalgalanan bir yoğunlukla süre giden bir kriz üretmektedir. İkincisi, ücret oranlarını düzenleyen güçler, bu oranları dengeli büyümeyi sürdürmek için gereken seviyenin altında tutma eğilimini taşırlar. Bu vargı, ikinci ve üçüncü birikim modellerinde ortaya konan tez için son derece önemlidir. Üçüncüsü, (yedek sanayi ordusu vasıtasıyla gerçekleşen) emek gücünün arzı üzerinde kurulan kapitalist kontrol, emek süreci içinde emeğin mücadele gücünü azaltır ve üretimdeki sınıf mücadelesindeki dengeyi, sermayenin lehine yeniden biçimlendirir (bkz. Bölüm 4).

Marx'ın sermaye birikiminin genel yasasını ortaya koymak için kurduğu tüm kuramsal yapı gayet güçlü ve bir hayli kısıtlayıcı varsayımlara dayanmaktadır. Bir yandan varsayımların bazıları müteakip analiz içinde bir tarafa bırakılırken, diğer bir kısmı sorgulanmadan yapı içinde kalır. Şimdi, bu sorgulanmayan varsayımlara geçelim.

Örneğin emek gücünün değerine dair tanımı ele alalım. Zorunlu tüketim maddelerinin değerini azaltan teknolojik değişim, emek gücünün değerini ve, bu sayede istihdam edilen emekçilerin sayısını veya bu emekçilerin fiziki yaşam standartlarını azaltmadan, değişken sermayeye yapılan harcamayı azaltabilir. Daha önce gördüğümüz gibi, bu, sermayedar için nispi artı-değerin kaynaklarından biridir. Fakat süreç aynı zamanda, kullanım değerleri bağlamında ölçülen emeğin gerçek yaşam standardı sabit kalırken ve hatta yükselebilirken (bkz. Bölüm 4), ücretlerin toplam toplumsal ürün içindeki oranının düşüyor olması anlamına da gelir. Marx bu olasılığı modeline dâhil etmemiş ve fiilen (kullanım değerleri ile ölçülen) belli bir yaşam standardında emekçiyi yeniden üretmek için gerekli

metaların değerinin süreç içinde sabit kalacağını varsaymıştır. İşçilerin yoksullaşması bu standarda kıyasla değerlendirilir. Bu varsayımlar kullanıldığında, toplam toplumsal ürünün içinde yer alan değişken sermaye oranındaki her düşüş otomatikmen proletaryanın mutlak yoksullaşması olarak sunulabilir.

İşçi ailesinin kendisi için üretme kabiliyeti olmadığına ve emek gücünün değerinin tümüyle piyasadaki metaların mübadelesi tarafından tanımlandığına dair varsayım da, aynı şekilde, hem kuramsal hem de tarihi bağlamda sorunlar yaratır. İşçiler kendilerini geçindirebildikleri oranda, emek gücünün değeri azaltılır ve birikim oranı artar. Bu çerçeveden bakıldığında, emek gücünün yeniden üretimini mümkün olduğunca aile yaşantısı çerçevesine (yani genel olarak kadınların sırtına) yüklemek, sermayedarların çıkarlarına denk düşer.¹ Bu da, işçilerin kendi üretim araçlarına en azından kısmi erişimlerinin olması gerektiği anlamına gelir. Fakat eğer işçiler kendi yeniden üretim ihtiyaçlarını kısmen karşılayabiliyorlarsa, o zaman ücretli emeğe katılımları bağlamında daha az mecburiyet hissedecekler ve kesinlikle grevler ya da diğer emek mücadelesi biçimleri gerçekleştiğinde daha esnek hareket edebilme *imkânları* olacaktır. Bu çerçeveden bakıldığında, işçilerin meta değişimine bağımlılıklarını arttırmak sermayedar sınıfın çıkarıdır. Fakat bu da, emeğin yaşam standardının ve emek gücünün değerinin yükselmesi anlamına gelir.

Kendi olanaklarıyla baş başa kalmış tekil sermayedarlar, şüphesiz ücretleri düşürebilmek için ellerinden gelen her şeyi yapacaklardır. Bu nedenle, 'sermayenin sabit eğilimi... emek giderini ... sınırlamaktır'. Bu çabalarında ne kadar başarılı olurlarsa, işgücü üzerinde uygulayabilecekleri kontrol de o oranda azalacaktır: 'Eğer emekçiler sadece hava ile karınlarını doyurabilselerdi, onları satın alabilecek bir bedel de biçilemezdi' (*Kapital*, cilt 1, s. 600). Bu nedenle, sömürü oranını arttırabilmek amacıyla değişken sermaye giderlerini kısma ihtiyacı ile işgücünü yakın iktisadi bağımlılık ilişkileriyle kontrol etme ihtiyacı arasında potansiyel bir çelişki vardır. Ancak işçiler, sermayedara, münasip bir yaşam standardını tutturabilmek için tümüyle bağımlı olduğu zaman, sermayedar iş yerinde emek üzerinde hâkimiyet kurabilecek güce tümüyle ulaşabilir.

Bu çelişki, kapitalizmin tarihinde önemli bir rol oynamıştır ve herhalde fiziki yaşam standartları, hane içindeki emek süreci, aile içinde kadının rolü, aile yaşantısının yapısı, sınıf bilincinin aldığı haller, sınıf mücadelesinin biçimleri ve diğer birçok konudaki değişimlerle ilişkilidir. Marx, bu tip konuları kendi birikim modelinin dışında bırakmıştır. Bu konuya dair kendisini suçlamak için ise çok nedenimiz yoktur, çünkü bunların hepsi zor ve

1 Bu bağlamda, emek gücünün değerinin belirlenmesi sürecinde hanenin rolünü ele almamız gerekir. Bkz. Seccombe'nin makalesini takiben (1974) *New Left Review*'de yayınlanan makaleler; *Conference of Socialist Economists* (1976); Himmelwett ve Mohun (1977) ve Malos (1980).

karmaşık sorulardır. Öte taraftan, Marx'ın modelindeki varsayımların eleştirel şekilde ele alınması, bizim kapitalist tarihi yönlendiren çelişkili güçlere dair bazı ilginç spekülasyonları geliştirmemize izin verir.

İleri kapitalist ülkelerdeki emeğin maddi yaşam standartlarındaki bariz değişimler, bu standarttaki iyileşmenin beraberinde getirdiği artan maddi bağımlılık vasıtasıyla sermayenin emek üzerindeki kontrolünün artmasını mı yansıtmaktadır? Bu kontrolü ele alma yönündeki istek, aynı zamanda, işçilerin ve ailelerin kendi yeniden üretimlerine dair maliyeti taşıma mecburiyetinin uzun vadede azalma eğiliminde olduğunu mu gösterir? Bunlar bu bağlamda sorulabilecek sorulardır.²

Fakat daha önemlisi, tüm bunlar bize, Marx'ın neden şaşırtıcı biçimde emek gücünün üretimi ve yeniden üretimini belirleyen süreçlere dair sistematik bir çalışma yapmadığı sorusunu sordurtur. Sonuçta, emek gücü, kapitalist üretimin genel yapısı için vazgeçilemeyecek tek metadır. Emek gücü aynı zamanda doğrudan kapitalist üretim ilişkileri içinde üretilmeyen tek metadır da.

Emek gücü, her ne kadar burjuvazi tarafından etkilense ve her türlü Devlet müdahalesi ile kısıtlansa da nihai analizde her zaman işçi sınıfı yaşantısının alanında yer almış olan toplumsal kurumlar ve kültürel gelenekler bağlamında, işçi sınıfı ailesinin geçmişte ve şimdi vazgeçilmez bir rol oynadığı bir toplumsal süreç tarafından üretilir. Emek arzının nitelik ve niceliği sermaye birikimin genel yasası için önemli olduğundan, Marx'ın bu konuya daha sonra daha detaylı bir inceleme yapacak şekilde referans vermesini bekleyebilirdik. Fakat bu soruna burada çok az değinilmiştir ve daha sonra da kesinlikle ele alınmamıştır. Bu ihmal, belki de, Marx'ın kuramındaki boşluklar arasında en ciddi olanıdır ve emek gücünün yeniden üretiminin toplumsal süreçleri arasındaki ilişkiler analizi güçleştiren bu tip karmaşık bir labirentin içinde saklı olduğu için bu ihmali es geçmek gayet zordur.³

Marx'ı bu eleştiriler karşısında, genel birikim yasasının amacının, sermayenin emek gücü arzı ne olursa olsun bir yedek sanayi ordusu ürettiği fikrini ve klasik ekonomi politikçilerin her ne kadar sıklıkla da işin içine soksalar da zayıf şekilde anladıkları toplumsal yeniden üretim süreçlerine

2 Emeğin maddi yaşam standardının yükselmesinin emekçilerin ve ailelerin sermayeye bağımlılığını arttırdığı oranda, bu standart, Burawoy'un anlattığı (1979) şekli ile işbirliği ve müzakere alanında bir genişleme ile ilişkilenebilir. Sermayedarlar bu artan bağımlılığın kendilerine olan yararlarının herhalde farkındadırlar ve elbette işçilerin borçlanmalarını devlet vasıtasıyla arttırabilmek için çoklukla ellerinden geleni yaparlar.

3 Bu, geniş çaplı tarihsel ve kuramsal analizi gerektiren bir konudur. Thompson (1963), Foster (1975), Scott ve Tilly (1975), Meillasoux (1981) ve pek çok diğerleri bu işe girişmişler ve feminist yazın da birçok geleneksel Marksist fikri sorgularken tartışmanın içeriğini ve yönünü birçok açıdan yeniden biçimlendirenmişlerdir –bkz. Örneğin Eisenstein (1979), Humphries (1977), Hartmann (1979) ve Leacock'un 'Introduction to Engels, The Origin of the Family, Private Property and the State' (1942; 1972 edn). Ayrıca bkz. Zaretsky (1976), Donzelot (1979) ve Merignas (1978).

değinmeden de yoksulluk ve işsizliği açıklayabileceğimiz iddiasını temellendirmek olduğuna işaret ederek savunabiliriz. Marx'ın Ricardo'nun istekle ve eleştirelilikten uzak şekilde kabul ettiği, Malthus'un nüfus kuramına yönelik hücumları açık ve serttir. Marx'ın bu kadar iğneleyici şekilde şikâyet ettiği şey, Malthusçu görüşün yoksulluğu ve nüfus kitlesinin sefaletini güya 'doğal' olan bir nüfus kuramı ile açıklamasıdır. Marx, 'evrensel nüfus yasası' gibisinden bir şeyin olmadığını ve 'her tarihi üretim biçiminin kendi tarihsel kısıtları içinde geçerli özel nüfus yasaları olduğunu' (*Kapital*, cilt 1, s. 62) iddia etmiştir. Genel birikim yasasının gayet başarılı şekilde yaptığı, nispi artık-nüfusun sermaye tarafından üretiminin Malthus'un formüle ettiği ve Ricardo'nun kabul ettiği 'görünüşteki "doğal nüfus yasası"nın temelinde' yattığını göstermektedir.

Fakat genel birikim yasasını daha gerçekçi bir alana çektiğimizde bazı sorunlar ortaya çıkar. Marx, bu sorunlara, birikim ve nüfus büyümesi kuramının iç içe geçmiş bir bütün olarak inşa edilmesi gerektiğini söyleyerek işaret eder. Birikimin 'zorunlu bir koşul olarak, yaşayan emeğin kapasitesine denk gelen nüfusun azami büyümesini' (*Grundrisse*, s. 608) içerdiğini ifade eder. Bunun ötesinde, 'eğer birikim devamlılık arz eden bir süreç olacak ise, her ne kadar istihdam edilen sermayeye kıyasla azalıyor olsa bile, nüfusun mutlak olarak büyümesi gerekli bir koşuldur. Artan bir nüfus, süregiden bir süreç olarak birikimin temeli olarak ortaya çıkar' (*Theories of Surplus Value*, kısım 2, s. 47; cf. *Grundrisse* s. 764-771). Sweezy'nin işaret ettiği gibi, nüfusun büyümesi Marx'ın genel sermaye birikimi yasasındaki önemli bir gizil varsayım olarak gözükmektedir. Genel olarak, Marx'ın işin içine kattığı süreçler mutlak nüfus düşüşüne dair koşullarda etkin şekillerde işlemiyor gibidir. Ve nüfus artışı vasıtasıyla emek arzındaki genişleme oranı ne kadar hızlanırsa, periyodik dalgalanmaların etkisi de o kadar azalır.⁴

Fakat nüfus artışını birikimle ilişkilendiren mekanizmalara dair ortada az sayıda ipucu var. Yüksek nüfus artış oranını öne çıkaran (erken evlenme, artan doğum oranları vs. gibi) özellikler gündeme geldiğinde, Marx Malthus'tan çok da farklı bir okuma yapmamaktadır. Tek ve gayet önemli ek, üretim araçlarına erişimi kesilmiş emekçi ailesinin tek sahip olduğu 'mülk'ü yani emek gücünün kendisini biriktirmek için aynı buhran zamanlarındaki olduğu gibi zenginlik dönemlerinde de çaba göstereceğidir. (*Kapital*, cilt 1, s. 643). Fakat nüfus artışına dair kapitalizm içinden çıkan yasalar –ki eğer böyle yasalar varsa- daha spesifik bir hale getirilmeyi beklemektedirler. Ve Marx da, kendi çağdaşları gibi emek gücünün yeniden üretimine dair süreçlerle ilgili genel cahillik bataklığı içine sıkışmış gibi gözükmektedir.

Diğer taraftan, işgücü, aynı zamanda toplam nüfusun içindeki ücretli

4 Bkz. Sweezy (1968, s. 222-6) ve Morishima ve Catephores (1978).

emekçi oranını arttırarak da genişletilebilir. Marx'ın adlandırdığı hali ile, bu 'gizil' yedek sanayi ordusu birçok biçimde var olabilir: henüz ücretli emekçi olarak istihdam edilmeyen aile içindeki kadın ve çocuklar, bağımsız köylü mülk sahipleri, her tür zanaatkâr ve kendi emek güçlerini bir meta olarak satmadan yaşamlarını kazanabilen birçok başkaları. Marx, kapitalist üretim biçiminin genişlemesinin, birçoğu kapitalist-öncesi iktisadi düzenin kalıntıları olan tüm bu toplumsal formları yok etme ve yaşayabilmek için emek gücünü satmak zorunda olan nüfusunun oranını arttırma eğiliminde olduğunu ortaya koyar. Marx'ın zamanında, bu oran Britanya gibi ileri kapitalist ülkelerde bile görece olarak küçüktü. Kapitalizmin toplumsal ilişkilerinin ücretli emeği varoluşun temel koşulu haline getirecek bir biçimde yaşamın her alanına yavaşça yayılması, ancak yakın zamanlarda gerçekleşmiştir. Bu açıdan bakıldığında, kendimizi, değer yasasının kısıtlamaya uğramadan işlemesine izin veren koşulların mükemmelleştirilmesine doğru durmaksızın hareket ederken bulmaktayız. Fakat modern proletaryanın yaratılması kolayca halledilecek bir mesele değildir ve bu süreç, ilkel birikimin ilk anlarından bugüne kadar şiddet içeren temellük eylemleri, her türlü hukuki manevralar ve hiç de az olmayan hileleri içermiştir. Gizil yedek sanayi ordusunun harekete geçirilmesi bu nedenle basit ya da kolayca halledilebilir bir iş gibi değerlendirilemez.⁵

Bu yöntemlerle tüm eli kolu tutan nüfus işgücüne katıldığı vakit, emek arzının genişlemesi kendi sınırlarına ulaşır. Bir taraftan, bazı ileri endüstriyel ekonomilerde bu sınırlara neredeyse varılmışken, dünyanın diğer taraflarında muazzam emek gücü stokları mevcuttur. Kapitalizmin tarihi, ya piyasa etkileri ya da fiziki şiddetle yok edilen ve nüfusları proleterleştirilen kapitalist-öncesi ekonomilerle doludur. Bu, İrlandalılar'ın başına 19. Yüzyılın ortasında gelmiştir (ki Marx'ın da favori örneklerinden biridir), fakat aynı süreçlerin bugün de iş başında olduğunu diğer örneklerin yanı sıra, Meksikalılar ve Porto Rikolular Birleşik Devletler'e işgücü olarak getirilirken, Cezayirli Fransız proletaryasının parçası olurken ya da Yugoslavlar, Yunanlar ve Türkler İsveç işgücünün parçası olurken de görebiliriz. Tüm bunlar, bizi, sermaye birikimin genel yasasına bir taraftan dokunan başka bir sorunun ucuna, yani dünya sahnesinde sermaye ve emeğin görece hareketlilikleri konusuna kadar getirir (bkz. Bölüm 12).

Yedek sanayi ordusunun ve özellikle de 'gizil' olan kısmının harekete geçirilmesi, hem emeğin hem de sermayenin, toplumsal ve coğrafi hareketliliğine bağlıdır. Örneğin, emek bağlamında, 'emek gücü bir mecradan diğerine, bir üretim yerinden bir diğerine daha hızlı transfer edilebildiğinde', kâr oranı daha hızlı bir şekilde eşitlenir ve birikim arzusu daha hızlı bir şekilde tatmin edilir (*Kapital*, cilt 3, s. 196; cilt 1, s. 632). Hareketliliği

5 Lenin'in *The Development of Capitalism in Russia* adlı çalışması (1956 edn) hâlâ okumaya değerdir.

son derece yüksek bir işgücü kapitalizm için bir zorunluluk haline gelir. Fakat bu noktada da bir çelişki yakalıyoruz. Yedek sanayi ordusu, ücret oranlarını düşürme rolünü, ancak hal-i hazırda istihdam edilmişlere sürekli bir tehdit oluşturacak şekilde mevcut yerinde kaldığı sürece oynatabilir. Emek sermayenin pençelerinden tümüyle kaçacak kadar hareketli hale gelemez. Bu bağlamda, dünya üzerindeki olanakları önceden kestiren ve dünya nüfusunun gittikçe artan bir kısmını kapitalist üretim ilişkiler olmasa da meta mübadelesi içine çeken sermayenin dünya sathındaki muazzam hareketliliği birikim hayrına birikimin devamı için gerekli hale gelir.

Emek arzının sosyolojik, demografik ve coğrafi yönleri genel bir birikim kuramı için önemlidir. Fakat bu konular, Marx'ın birinci birikim modelini kurarkenki ana amacını düşündüğümüzde, bir tarafa bırakılabilirler. Marx'ın ikna edici, detaylı ve etkileyici bir şekilde göstermeye çalıştığı, eğer sefalet, yoksulluk ve işsizlik kapitalizmde bulunuyorlarsa, bunları 'doğa'ya atfetmekten ziyade, bu üretim biçiminin bir ürünü olarak yorumlamanın zorunlu olduğudur. Fakat daha genel bir birikim kuramı, bu kısıtlayıcı varsayımların bazılarını bir kenara koymayı gerektirir ve Marx da, ikinci ve üçüncü modellerinde bunu yapar.

GENİŞLEYEN YENİDEN ÜRETİM VASITASIYLA GERÇEKLEŞEN BİRİKİM

Kapital'in ikinci cildinin sonunda, Marx birikimi üretim mecrasının dışına çıkarmış ve birikimin özelliklerini değişim içinde modellemiştir. 'Genişleyen yeniden üretim' modelleri, birikimin bir ekonominin içindeki farklı sektör ya da 'departmanlar' arasında gerçekleşen meta mübadeleleri vasıtasıyla dengeli bir şekilde devam etmesine izin veren koşulları yansıtırlar. Marx'ın kurduğu 'yeniden üretim şemaları', kendi zamanından beri hem Marksist hem de Marksist olmayan yazarları büyülemeye devam etmiş ve iktisadi düşüncenin her alanında derin, ama çoğu zaman alttan alta devam eden bir etkide bulunmuştur. Neticede, araştırmacılar şemaları detaylı şekilde incelemiş, analiz etmiş, bu şemaların çeşitli biçimleri ile oynamış ve hem Marxçı kurama hem de burjuva kuramına ışık tutmuşlardır. Bu şemaların başka yerlerde yayınlanmış birçok biçimi olduğu için, ben, sadece temel özelliklerini özetleyeceğim ve bir yorum ve değerlendirme önereceğim.⁶

⁶ *Departments of Production*. Alaattin Bilgi'nin *Kapital* çevirisinde (1979), bu kavram *Toplumsal Yeniden-Üretimin İki Kesimi* olarak dilimize çevrilmiştir. Kavramın Almancası, *die zwei Abteilungen der gesellschaftlichen Produktion*'dur. Her ne kadar kesim ya da bölüm sözcükleri, *Abteilung* sözcüğünün anlamını karşılayabiliyorlarsa da, hem İngilizce'de *department* sözcüğünün yaygınlaşmış olması nedeniyle hem de Türkçe'de *departman* sözcüğünün kavramsallaştırılan bölüm/kesim/kümelere arasındaki ayrıklığa vurgu yaptığı için bu çeviride *departman* sözcüğü kullanılacak. ç.n.

6 Kapsamlı incelemeler Desai (1979), Howard ve King (1975), Morishima (1973) ve Sweezy (1968)'de bulunabilir.

Departman 1, sabit ve döner haldeki değişmeyen sermayeyi yani üretken tüketime yönlendirilmiş kullanım değerlerini üretir. Departman 2 ise, bireysel tüketim için olan kullanım değerlerini, yani işçiler için zorunlu tüketim maddeleri ve burjuvazi için de lüks tüketim maddelerini üretir. Birikimin bu iki sektörlü modeli, uzun vadeli dengeli bir birikime erişilmesi için, üretim araçlarının (Departman 1) ve tüketim nesnelerinin (Departman 2) üretiminde kesinlik arz eden bir oranlılığın ve görece büyüme oranlarının sürdürülmesi gerektiğini göstermek için kurulmuştur. Fakat Marx metnin birçok yerinde bunların ötesinde örneğin Departman 1'in içinde sabit ve döner sermaye arasındaki ve Departman 2'de zorunlu ve lüks tüketim maddelerinin arasındaki farkları gösterebilmek için daha derin ayrıştırmalara gidilmesi gerektiğini de ifade etmiştir.

İki departmandaki girdi ve çıktılarının fiziki miktarları, eğer birikim sorunsuz şekilde devam edecekse, tam olarak doğru oranlarda olmalıdır. Departman 1, tam olarak üreticilerin makine, hammadde v.s.'ye yönelik ihtiyaçlarını karşılayacak miktarda üretim araçlarını üretmektedir. Departman 2 ise, tam olarak işgücünü genel olarak kabul edilmiş yaşam standardında tutacak ve burjuvazinin istek ve ihtiyaçlarını tatmin edecek miktarda tüketim malı üretmek zorundadır. Metallerin maddi özellikleri ve miktarları bu birikim modellerinde önemli bir potansiyel rol oynar (*Kapital*, cilt 2, s. 94).

Departmanlar arasındaki fiziki mübadeleler piyasa vasıtasıyla gerçekleşir ve bu saptamadan da departmanlar arasındaki para mübadelelerinin de dengede olmak zorunda olduğu sonucuna ulaşabiliriz. Bu süreci birçok güçlükten azade şekilde incelemek için, Marx, tüm metallerin değerlerinden ziyade üretim fiyatları üzerinden mübadele edildiğini varsayar. Marx, aynı şekilde, para piyasası fiyatlarındaki dalgalanmaları, fiili para akışlarını, kredi sistemi vb. unsurları da tümüyle dışarıda bırakır. Bu şemalar sadece kullanım değerleri ve değerlerle uğraşmayı amaçlar. Fakat pratikte analiz, neredeyse tümüyle değer terimleri içinde yapılır ve fiziki maddi büyüklüklere çok az referans verilir.

Marx'ın değer akışlarına dair analizi kısmen sözel kısmen de sayısaldır. Fikirler cebir terimleri ile çok daha basit şekilde ifade edilebilirler. Departman 1'in toplam çıktısı, W_1 yani $C_1 + V_1 + S_1$ olarak, Departman 2'nin ise $C_2 + V_2 + S_2 = W_2$ olarak ifade edilebilir. Eğer birikim gerçekleşecekse, her departmandaki artı-değerin bir kısmı ek üretim araçları ve emek gücünü satın almak için kullanılmak zorundadır. Bu şekilde, her departman için toplam çıktının değer bileşenlerini şu şekilde ayrıştırabiliriz.

Departman 1

(üretim araçları) $C_1+V_1+S_{01}+\Delta C_1+\Delta V_1=W_1$

Departman 2

(tüketim malları) $C_2+V_2+S_{02}+\Delta C_2+\Delta V_2=W_2$

Burada, S_0 , ek üretim araçları ΔC ve ek değişken sermaye ΔV için yapılan yeniden yatırımdan sonra geriye tüketim için kalan artı-değerin miktarını belirtir.

Bu sistemin denge halinde olabilmesi için, Departman 1'deki (W_1) üretim araçlarının hem Departman 1 hem de 2'deki üretim araçlarına yönelik talebe ($C_1+\Delta C_1 + C_2+\Delta C_2$) tam olarak eşit olması gerekir. İşçilerin ve sermayedarların tüm gelirlerini tüketim mallarına harcadıklarını varsayarsak, şu ifadeye ulaşırız

$W_2 = V_1+\Delta V_1 + S_{01}+V_2+\Delta V_2$. Bu aşamada, dengeli büyümeyi sürdürmek için departmanlar arasında gerekli olan mübadele oranının aşağıdaki ifade olduğunu göstermek zor olmayacaktır:

$$C_2+\Delta C_2=V_1+\Delta V_1 + S_{01}$$

Sözcüklerle ifade edilirse, bu, Departman 2'deki üretim araçları için gerçekleşen toplam talebin, Departman 1'den doğan tüketim mallarına yönelik toplam taleple tam olarak eşit olması gerektiği anlamına gelir. Bu oransallık korunamazsa, dengeli birikim sürdürülemez ve (ya üretim araçlarının ya da tüketim mallarının fazla ya da az üretimi olarak tezahür eden) bir oransızlık krizi ortaya çıkar.

Marx'ın sayısal örnekleri, bazı ilginç özelliklere sahiptir ve bu örnekleri burada yeniden kurgulamaya değer. Her iki departmanın çıktıları şu şekildedir:

$$\text{Departman 1 } 4000C+ 1000V + 1000S = 6000 = W_1$$

$$\text{Departman 2 } 1500C +750V + 750S = 3000 = W_2$$

Sömürü oranının, yani s/v , her iki departmanda aynı olduğuna dikkat edin, fakat sermayenin değer kompozisyonları, c/v , ve kâr oranları, $s/(c+v)$, departmanlar arasında farklılık gösterir. Kâr oranında bir eşitleme yoktur; bu da, Marx'ın metallerin üretim fiyatlarından ziyade değerleri üzerinden ticaretlerinin yapıldığına dair basitleştirmesinden çıkar.

Bu sistemi dengede tutacak yeniden yatırıma dair oranlar şu şekildedir:

$$\text{Departman 1 } 4000c+400\Delta C+1000V+100\Delta V+500 S_{01}=6000=W_1$$

$$\text{Departman 2 } 1500C+100\Delta C+750V+50\Delta V+600 S_{02}=3000=W_2$$

Marx'ın bu ifadeyi kurma biçimi, sadece sermayedarların tasarruf edebileceği ve sadece kendi departmanlarında yatırım yapabilecekleri varsayımlarını içerir ki ikinci varsayım, sermayenin sektörler arasında gayet hareketli olduğuna dair genel tarifleme düşünüldüğünde gariptir. Aynı

şekilde, yeniden yatırımın, sermayenin değer kompozisyonlarına dokunulmadan gerçekleştiğine de dikkat edin. Bu da, birinci birikim modelinde teknolojik değişime yapılan vurguya tümüyle zıt olan garip bir varsayımdır. Yeniden yatırım oranı, aynı zamanda, iki departman arasında da değişir -Departman 1'deki sermayedarlar, kendi artı-değerlerinin yarısını ek üretim araçları ve değişken sermayeye çevirirken, Departman 2'deki sermayedarlar ürettikleri artı-değerin ancak beşte birini çevirirler. Marx'ın sayılarını alıp birikim sürecini birkaç sene sürdürürsek, yeniden yatırım fonksiyonuna garip bir şeyler olur. Sistemi dengede tutmak için, Departman 2'deki sermayedarlar yeniden yatırım oranını ikinci yıldan itibaren arttırmak ve daha sonra da yüzde 20 ila 30 arasında yükseltmek zorunda kalırlar.

Bu gariplikler her ne kadar Marx'ın seçtiği sayılar ile alakalı gibi gözükse de, sistemin istikrarını korumak için kritik olan iki departmandaki görelî yeniden yatırım oranlarına dikkatimizi çekerler. Bu oranlara a_1 ve a_2 ve her iki departmandaki sermayenin değer kompozisyonlarını benzer şekilde k_1 ve k_2 sembolleri verilirse, genişleyen yeniden üretim içerisinde denge halini sağlayan mübadelenin koşulu aşağıdaki gibi gösterilebilir:

$$\frac{a_2}{a_1} = \frac{1+k_2}{1+k_1}$$

Bu ifadeye göre, yeniden yatırımın görelî oranları her iki departmandaki değer kompozisyonlarının farklılıklarını yansıtmak zorundadır (Howard ve King, 1975, s. 191). Aynı şekilde, iki departmandaki istihdamdaki genişlemenin görelî oranları yeniden yatırım oranlarına ve değer kompozisyonlarına göre değişecektir.

Marx'ın kurduğu çift sektörlü birikim modeli, sermayedarların çerçevesinden bakıldığında, doğru yeniden yatırım stratejilerini de içeren doğru koşullar altında, birikimin görelî olarak sorunsuz biçimde ebediyen devam edebileceğini göstermektedir. Kapitalizmin sonsuza kadar yeniden üretimini anlatan bir modelin burjuva iktisatçıları için elbette bazı çekici yönleri olacaktır, fakat o zaman Marksistler kapitalizmin kaçınılmaz yokoluşunu ve hatta kriz oluşumunun kaçınılmazlığını hangi temele dayanarak öngörmektedirler? Örneğin, Luxemburg, bu sorular tarafından o kadar etkilenmiştir ki *The Accumulation of Capital* adlı çalışmanın tümü Marx'ın yeniden üretim şemalarının formülasyonundaki hatalar ve noksanların detaylı bir ifşasına ayrılmıştır. Bu tartışmayı daha iyi anlamak için, Marx'ın bu şemalarda cisimleşmiş varsayımlarını daha iyi anlamak zorundayız.

Marx'ın amacını tahmin etmek zor değildir. Quesnay tarafından 'dolaşıma dair sayısız faaliyetlerin bir anda kendi özel toplumsal kitle hareketi içinde -yani işlevsel olarak belirlenmiş toplumun iktisadi sınıflarının arasında gerçekleşen dolaşım içinde- bir araya getirildiği' (*Kapital*, cilt 2,

s. 359) *Tableau economique*'i geliştirmeyi amaçlamıştır. Kısacası, 'toplam toplumsal sermayenin ... dolaşım sürecini' kapitalizmin *sınıf ilişkileri* bağlamında incelemek istemiştir.

Fakat Marx, aynı zamanda, bu tip bir sürecin içinde cisimleşmiş olan ilişkileri de açığa çıkarmak istemektedir. Bu şekilde, farklı departmanlarda, üretim miktarlarında, değer mübadelelerinde ve istihdamda, yerine getirilmedikleri takdirde krizlere yol açan orantılı büyüme oranlarını bulmamıza yardımcı olan bir araç geliştirir. Denge halini tanımlamanın bu kadar sorun çıkarmasının nedeni, bu tanımlamanın, her zaman olduğu gibi, kapitalizmin toplumsal ilişkileri içinde o denge halinden uzaklaşmanın kaçınılmaz olduğunu gösteriyor olmasıdır.

Yeniden üretim şemalarının gösterdiği dengeli harmoni içindeki büyümenin aynı zamanda, bu şemalarda cisimleşmiş kısıtlayıcı varsayımlar bağlamında değerlendirilmesi gerekir. Öncelikle, Marx'ın sunum biçiminin sermayenin süregiden bir süreç olduğu düşüncesine zıt biçimde geliştirildiğini ve bu nedenle, *Kapital*'in ikinci cildi boyunca ele alınan genel eleştiri biçiminden ayrıştığını vurgulamak gerekir. Yeniden üretim şemaları, sermayeyi, bir üretim döneminin sonunda ek değişmeyen ve değişken sermaye satın almak için yeniden dağıtılan artı-değer tarafından çoğaltılacak olan o üretim döneminin başında mevcut olan girdi stoğunun (yani başlangıçtaki değişmeyen ve değişken sermayenin) değeri olarak ölçer. Gerekli dengeler, arada gerçekleşen her şeyi göz ardı eden bir 'yılbaşı ve sonu' muhasebesi tarafından tanımlanır. Bu muhasebe biçimi aynı zamanda, tüm sermayenin üretim dönemi içinde tümüyle kullanılan metalar biçiminde var olduğunu varsayar. Birikimi son derece basitleştirilmiş bir şekilde stok terimleri içinde modelleyerek, Marx analitik olarak takip edilebilir bir tez ortaya koyar. Fakat bu açıdan ödediği bedel, özellikle değişken sermaye ve artı-değerin dolaşımı ile ilgilendiği [*Kapital*'in ikinci cildinin] daha önceki kısımlarında şekillendirmeye çalıştığı çok daha temel ama aynı zamanda çok daha zor olan akış kavramından uzaklaşmak olmuştur.

İkincisi, değer mübadelelerine, diğer her şeyi dışarıda bırakarak yapılan vurgu, Marx'ın temel amacı ile uyumsuzluk içindedir. Bu vurgu, aynı zamanda, değer, kullanım değeri ve mübadele değeri üçlüsünü birbirlerinden ayrık şekilde ele almamak gerektiğine dönük kendi kuralını da ihlal etmektedir. Dengeli büyüme, aslında, fiziki kullanım değeri ve para mübadelelerinin de dengelenmesini zorunlu kılar. Her ne kadar Marx'ı bu analiz boyutlarından birini bir tarafa bıraktığı için affetmek mümkün olsa da, bu boyutlardan ikisini de es geçmesi kabul edilemez, çünkü kendi ifade ettiği şekliyle amacı, kullanım değeri ile değer veçhelerini modelinde birlikte ele almaktır. Eğer Marx, bu amacı takip etse idi, bazı faydalı öneriler getirmesi mümkün olurdu.

Örneğin, değerlere dair dengeli bir mübadelenin kullanım değerlerinin dengeli mübadelesine denk düşüp düşmediğini anlamak için, fiziki girdileri çıktılara bağlayan ve mübadele edilen metallerin göreceli değerlerini sabitleyen teknolojik katsayılara dair bilgiye ihtiyaç duyarız. Bu da bizi doğrudan çok önemli olan *sürdürülebilir teknoloji kavramına* götürür ki bu, departmanlar arasındaki fiziki ve değer mübadelelerini eşzamanlı olarak eşitleyebilen üretim teknolojisi olarak tanımlanır. Eğer hem kullanım değeri hem de değer boyutlarında bir dengeye eşzamanlı olarak erişilecekse, üretim araçları içinde cisimleşmiş toplumsal olarak gerekli emek zamanı, tüketim mallarında cisimleşmiş olan toplumsal olarak gerekli emek zamanı ile tam olarak doğru bir oranda olmak zorundadır. Bu da, çok açık biçimde, kullanılabilir teknolojiye dair ciddi kısıtlamalar getirmektedir.

Marx bu tip bir takım güçlüklerin farkında gibidir çünkü kendi genişleyen yeniden üretim modellerinde teknolojiyi sabit olarak ele almıştır. Bu ele alma biçimi, birinci ciltteki birikim modelinde teknolojiye yapılan vurgu ile keskin bir zıtlık göstermektedir. Bu zıtlık o kadar açıktır ki bize çok önemli bir hipotez sunar: Dengeli mübadele bağlamında tanımlanan 'sürdürülebilir teknoloji' ile üretim vasıtasıyla birikimin devam ettirilmesi için gerekli olan teknolojik değişim arasında potansiyel bir çatışma mevcuttur. Bu farklı zorunluluklar arasındaki uyumsuzluk, doğru şekilde tanımlandığında ve anlaşıldığında, kapitalizmde ortaya çıkan krizleri tahlil edebilmemiz için bir araç sağlar. Eğer Marx, bu tip bir tezi net biçimde ortaya koysa idi, *Kapital*'in üçüncü cildindeki sentetik birikim modelini kuşatan sorunlar çok daha kolay şekilde çözülebilirlerdi. Bu 'teknolojiye dair zorunlulukların birbiriyle uyumsuzluğu', bu nedenle, bir sonraki kısımda ve bölümde daha detaylı şekilde geri döneceğimiz bir temadır.

Marx'ın genişleyen yeniden üretim modelinin içine inşa edilmiş eleştirel bir incelemeyi gerektiren başka kısıtlayıcı varsayımlar da mevcuttur. Toplumda sadece iki sınıfın, sermayedarların ve emekçilerin olduğu varsayılmakta ve bölüşümün diğer yönleri göz ardı edilmektedir. Para, sadece bir ödeme aracı olarak işlev görür; istifleme yoktur; bir departmanda üretilen artı-değerin bir diğerinde yatırıma dönüşmesi mümkün değildir; kâr oranında eşitlenme yoktur; emek gücünün arzı sınırsızdır vs. Modern matematiksel tekniklerle, bu varsayımların bazıları göz ardı edildiğinde neler olduğunu araştırmak mümkündür ve bazı durumlarda değerli bazı bulgulara da ulaşılmıştır.

Morishima'nın bu çizgiler içindeki çalışması özellikle ilginçtir, çünkü bu çalışma, Marx'ın meşgul olduğu temel konuların bazılarını aydınlatmaya yardımcı olmaktadır. Morishima, bir departmanda üretilen artı-değerin bir diğerinde tekrar yatırıma sokulması durumunda neler olacağını

ele almaktadır. Morishima'ya göre, Marx'ın sayısal örneklerinin gösterdiği dengeli büyüme, 'eğer ücret mallarını ve lüks malları üreten Departman 2'deki sermayenin değer kompozisyonu daha yüksek olursa (ya da daha sermaye yoğun olursa)... dengeli büyüme sürecindeki şiddetli dalgalanmalarla' istikrarsız hale gelir. Eğer Departman 1'deki sermayenin değer kompozisyonu Departman 2'den daha yüksekse, 'dalgalanmalar olmadan patlamalar' ya da 'dengeli bir büyüme yolundan tekdüze bir ayrılma' gerçekleşir. Bu nedenle, yeniden üretim şemalarından güçlü dairesel dalgalanmalar ya da kronik istikrarsızlık devşirmek çok zor değildir -ki bu da, tahminen Marx'ın incelemek istediği şey idi. Diğer yandan, Morishima'nın modellediği durum özellikle ilginçtir, çünkü bu model, rekabet neticesinde kâr oranının eşitlenmesinin, denge halindeki büyüme tarafından zorunlu kılınan denkleği bozduğunu iddia eder. Bunun kendisi dengeli büyümenin kapitalizmin toplumsal ilişkileri içinde imkânsız olduğuna dair köktenci Marxçı temanın anlaşılır bir sunumudur (Morishima, 1973, s. 125-7). Morishima'nın modeli aynı zamanda uygun bir biçimde eleştirilmiş bazı varsayımları da gündeme getirmiştir. Desai, Morishima'nın varsaydığı üzere sabit bir oranda yeniden yatırım yapmak yerine, yeniden yatırım oranlarını değiştirerek, sermayedarların uzun-erimli istikrarsızlık ve şiddetli dairesel dalgalanmalara dönük eğilimi kontrol altına alabileceklerini ortaya koymuştur. Fakat bu şekilde davranan sermayedarlar, başka bir güçlüğü ortaya çıkararak işsizlik oranında dairesel hareketler üretebilirler: Bu güçlük de, 'uygulanabilir teknoloji'nin ve 'uygun yeniden yatırım oranı'nın arziyle uyumlu şekilde emeğe yönelik talebin artacağı anlamına gelir. Bu da bizi, birinci ve ikinci birikim modellerindeki süreklilik arz eden birikim için gerekli olan koşullar arasındaki çelişkiye getirir (Desai 1979, bölüm 16 ve 17).

Bu noktada Marx'taki düşünsel derinliğinin hakkını vermediğimiz de ortaya çıkmış oluyor. Engels'in basit yeniden üretime dair Marx'ın notlarından yeniden oluşturduğu uzun, dolambaçlı, üzerinde hayli çaba harcanmış ve bir o kadar da dimağ açıcı bölüm, yeniden üretime dair basitleştirilmiş bir modelde birleştirmenin güç olduğu bir kısım materyali sunar. Ve bu bölümden önce gelen değişken sermaye ile artı-değerin dolaşımı hakkındaki ilginç bölümleri de göz ardı edemeyiz. Marx, takip ettiği analiz biçiminin içine gizlenmiş güçlüklerin gayet iyi farkındaydı. Her ne kadar bu kadar konu arasından bazılarını özellikle ön plana çıkarmak haksızlık olsa da dikkat çeken üç sorun vardır.

Birincisi, emek gücünün yeniden üretiminin sermayenin dolaşımına entegre olduğuna dikkati çekelim. İşçi neticede, mübadele alanında olduğu gibi üretim mecrasında da 'sermayenin uzantısı' haline dönüşür. Her ne kadar detaylara çok dikkat etmese de, Marx, 'dengeli birikimin'

emekçilerin Departman 2'deki üreticilerden metalar satın almak için elde ettikleri değişken sermayeyi kullanmalarını gerektirdiğini görmüştür. İşçi sınıfının yarattığı -ücret oranına bağımlı olan- etkin talep, dengeli büyümeye katkıda bulunan ya da dengeli büyümeyi bozan bir faktör haline gelebilir. *Kapital*'in birinci cildinde tarif edilen süreçler, ücretlerin neden ulusal çıktının bir denge oranının üstüne çıkmayacağını açıklar ve bunun ötesinde ücretleri o denge noktasının aşağısına çekmeye dönük yaygın bir eğilimin varlığını ortaya koyar. *Kapital*'in ikinci cildinde ücretlerin departmanlar içinde ve arasındaki sermayenin dolaşımında ortaya çıkan bir krizi hızlandırmadan bu denge seviyesinin çok da aşağısına neden düşmeyeceğini görürüz; toplam üründeki emeğin oranındaki hızlı değişimler mübadele vasıtasıyla dengeli birikimi bozacaktır.

İşçi sınıfını 'değişken sermaye' olarak sermayenin basit bir uzantısına dönüştürmek, mübadele mecrasında birçok toplumsal sonuç ortaya çıkarır. İşçilerin tüketimi bir kez sermayenin dolaşımına entegre edildi mi, mübadele ilişkileri mecrasındaki bağımsızlıkları ve otonomileri sermayedarların etkisini azaltmak için çeşitli adımlar atmaları gereken potansiyel bir tehdide dönüşür. Ücret ürünleri üreten sermayedarlar işçilerin istediği ve ihtiyaç duyduğu belirli kullanım değerlerini üretmeye mecbur hale gelirler. En nihayetinde, para sahipleri olarak işçiler, tüketiciler olarak tercihlerini 'özgürce' kullanabilirler. Fakat bu noktada 'rasyonel tüketimin' -yani sermaye birikimi çerçevesinden rasyonel olan tüketimin- gerçekleşmesinin, ücret olarak ödenen değişken sermayenin Departman 2'de üretilen metalara sorunsuz şekilde dönüştürülebilmesi için bir gereklilik haline geldiğini görebiliriz. Sermayenin işçilerce gerçekleştirilen 'rasyonel tüketimi'ni ve emek gücünün gerekli nicelik ve niteliklerinin yeniden üretimini sağlamak üzere işçilerin yaşam alanlarına vasıtasıyla ulaşmasını sağlayan mekanizmalar gayet karmaşıktır. Marx da, 'emek gücünün parasını harcama biçiminden memnuniyetsizlik duyduğunda ... sermayedarın ve onun basında yer tutmuş...filozoflarının, kültüre dair gevezeliklere ve filantropik konuşmalara girişmeleri' (*Kapital*, cilt 2, s. 515) ile dalga geçer. Bu çabalara, (genellikle elbette toplumsal refah adına) devletin aracılığı ile hareket geçirilenler de dâhil olmak üzere, işçi sınıfı kültürü ve tüketim alışkanlıklarını 'birikim için rasyonel olan tüketim'e dair gerekliliklerle kabaca uyumlu hale getiren çeşitli ikna ve otorite araçlarını da ekleyebiliriz. Fakat, bu konuya ne kadar yoğunlaşırsak, Marx'ın genel olarak göz ardı ettiği bir konu olan emek gücünün yeniden üretimine de bir o kadar girmek zorunda kalırız⁷. Diğer taraftan, yaşayan emeğin yalın halde değişken

7 İşçi sınıfı yaşamı ve kültürünü sermayenin birikimi vasıtasıyla gerçekleşen sömürüye açık hale getiren kalıplara dönüştürmenin zorluğuna burada ele alamıyoruz. Bu süreç, kapitalist yaşamın çok önemli bir yönü olan yaşam alanındaki çelişki ve mücadelenin değişik formlarına yol açar. Bkz. Castells (1977) ve Harvey (1978).

sermayeye dönüştürülmesi her ne kadar silik de olsa, emeğin yaşam kalitesi üzerinden devam eden farklı bir sınıf mücadelesi formunun özelliklerini görebilmemize izin verir.

İkincisi, Marx sabit sermayenin oluşumu ve kullanımı meselesine de kısaca değinmektedir. Bu da, genişleyen yeniden üretim modeline dâhil olan çok sayıda güçlüğü beraberinde getirir. Yine de, Marx, basit yeniden üretim dair uzun bölümde, birçok üretim periyodunda muhafaza edilen sabit sermayeye dair yatırımın denge oranını bulmaya yönelik meseleler hakkında bir hayli şey söylemiştir. Marx bu bölümde dolaşımdaki değişmeyen sermaye kadar sabit sermaye de üreten Departman 1'in yeniden yatırım, para akışları vb.nin zamanlamasına dair bazı kendine has sorunlarla yüzleşmesi gerektiğini belirtmiştir. Marx, sabit sermaye yatırımının, en kısıtlayıcı basitleştirmeye yönelik varsayımlar kullanıldığında bile muhtemelen krizlere yol açma potansiyeli olan güçlü döngüsel hareketleri ortaya çıkaracağını iddia etmiştir. Bu nedenle, sabit sermaye resme dahil edildiğinde her iki departman arasındaki sermaye dolaşımı en azından denge hali etrafında dalgalanma eğilimindedir. Bu, Marx'ın kuramındaki tamamlanmamış temel bir konudur; o kadar temeldir ki bu konuyu Sekizinci Bölüm'de ayrıca ele alacağız.

Üçüncüsü, genişleyen yeniden üretimde bir ödeme aracı olarak ele alınmasına rağmen, metin içerisinde paranın üretimi ve dolaşımının görüldüğü kadar basit olmadığını vurgulayan sayısız ifade mevcuttur. Marx, para-sermaye ve kredi sistemi tarafından ortaya çıkarılmış sorunları, değerlerin dolaşımına dair fiili süreçleri anlamak için kenara koyar (*Kapital*, cilt 2, s. 421). Fakat Marx, diğer taraftan, her ne kadar bir para-metanın üretimi, bazı çok kendine has özellikleri olduğu için (örneğin değişmeyen ve değişken sermayeyi satın alırken dolaşıma massettiğinden daha fazla parayı sokan tek üretim alanıdır) Departman 1'in bir parçası olarak ele alınmazsa da, paranın dolaşımının ve kredinin yaratımının gerçek etkilerinin olduğunu da kabul eder. Marx, tüm bunlarla uğraşırken, 'sermayedarların ellerinde, üretken sermayenin yanında...sermayenin arttırılması ya da gelirin harcanması için kullanılacak bir para arzının' bulunduğunu varsayar (*Kapital*, cilt 2, s. 420). Bu paranın nereden geldiği, bu paranın arzından kimin sorumlu olduğu ve bu arzın mübadeleleri nasıl 'teşvik ettiği' ve 'sermayenin arttırılmasını nasıl sağladığı', Dokuzuncu ve Onuncu Bölümler'de geri döneceğimiz sıkıntılı sorulardır. Tüm bunların genişleyen yeniden üretim modeline müdahil olması gibi bir zorunluluktan ise bahsedilemez, çünkü bu model, sermayenin sadece metalar halinde var olduğunu varsayar. Fakat sermayenin para ve bir üretim periyodundan diğerine taşınan üretken aygıtlar biçimlerini aldığı daha gerçekçi modeller ararsak, para ve kredi meselesi analiz açısından merkezi bir konuma gelirler.

Bu üç konu, Marx'ın mübadele vasıtasıyla gerçekleşen birikimin analizi-ne dair gündeme getirdiği ama çözmediği soruların tümünü kapsamamaktadır. Bunları, kısmen sermayenin yeniden üretimine dair Marx'ın yaratıcı yaklaşımını göstermek kısmen de kurgulamak istediğim genel tez için büyük önem taşıyan iddiaları oluşturmak için seçtim. Örneğin, proletaryanın artan yoksullaşmasına zıt yönde hareket eden değişken sermayenin dolaşımına dair güçleri şimdi görebiliyoruz. Birinci ve ikinci birikim modellerini birbiriyle ilişkin ortaya koyarak, bir denge ücreti oranını ya da genel çıktı içindeki ücretlerin oranını belirleyen güçleri tarif edebiliriz. Toplam değerler içinde ücretlerin o denge oranından radikal şekilde farklılaşması muhtemelen sermayenin dolaşımında, ücretlerin kendi denge hali değerlerinin üstüne veya altına inmesine bağımlı olarak gerçekleşecek mübadele veya üretim mecrasında ortaya çıkan bir krize neden olacaktır. Ücretlerin belirlenmesine dair sermayedarlar arası rekabet, sınıf mücadelesi vb. toplumsal süreçler, bu denge haline sadece şans eseri ulaşılabilmesini sağlarlar. Üretim ve tüketim, zıtlık içeren bölüşüm ilişkileri içinde denge halinde tutulamaz (bkz. Bölüm 3).

Peki bu, bizi genişleyen yeniden üretim şemalarının genel incelemesi açısından nereye götürmektedir? Marx, elbette kapitalist büyüme sürecini ya da girdi-çıktı yapılarının özelliklerini modellemek için kullanılacak bir çerçeve inşa etmeye çalışmıyordu. Bu tip projelerle kıyaslandığında, yeniden üretim şemaları, kendi zamanı için yaratıcı ve yenilikçi olan fakat içinde olduğumuz dönemin modellerinin gücüne sahip olmayan, sadece tarihsel açıdan ilginç fikirlerdir. Fakat Marx'ın kendi projesine kıyasla baktığımızda, bu şemalar, gayet farklı bir yorumu da beraberlerinde getirirler. Bu şemalar, bize kapitalist birikimin içkin mantığına dair *kuramsal* yaklaşımlar sunarlar ve bu yaklaşımlar sermayenin mübadele vasıtasıyla dolaşımı alanı bağlamında tanımlanan bir 'kuramsal nesnenin' derinlemesine modellenmesi ile üretilirler. Şimdi, bu yaklaşımların doğasını ve meşru şekilde kullanılma biçimini ele alalım.

Kapital'in birinci cildinde (s. 578), Marx şöyle yazmaktadır:

'Bu nedenle, sürekli ve bağlantılı bir süreç halindeki, bir yeniden üretim süreci halindeki kapitalist üretim, sadece metalar ya da artı-değer değil aynı zamanda, bir tarafta sermayedarı diğer tarafta ücretli emekçi olmak üzere kapitalist ilişkiyi üretir.'

Birinci birikim modelinde aynı zamanda, 'genişleyen bir ölçekte yeniden üretimin, yani birikimin, nasıl, sermaye-ilişkisini genişleyen bir ölçekte bir kutupta daha fazla sermayedar bir diğer kutupta daha fazla ücretli emekçi olmak üzere yeniden ürettiğini' görürüz (*Kapital*, cilt 1, s. 613).

Yeniden üretim şemaları, mübadele ilişkileri noktasından sermaye ve emeğin arasındaki sınıf ilişkisinin yeniden üretimini incelememize izin

verirler. Sermaye, daha önce olduğu gibi, emekçinin bedeninin içinde değişken sermaye olarak dolaşır ve bu şekilde emekçiyi sermaye dolaşımının yalın bir uzantısı haline dönüştürür. Sermayedar da, benzer şekilde, sermaye dolaşımının kuralları içinde hapsolmuştur, çünkü değişmeyen sermayenin yeniden üretimi ve genişlemesi ile daha fazla artı-değerin üretimi ancak bu kurallara riayet edilmesi ile sağlanır. Kısacası, burada baktığımız şey, tüm toplumsal sınıfların genişleyen bir ölçekte yeniden üretimini şekillendiren kurallardır.

Sadece mübadele çerçevesinden yaklaşıldığında, toplumsal yeniden üretim, gerçekten de, görelî olarak sorunsuz bir süreç olarak görünür. Elbette ki, dengeli birikimin tam bir muhasebesine dair dikkate alınması gereken sayısız gariplikler ve zorluklar söz konusudur. Sabit sermayenin dolaşımının ortaya çıkardığı zorluklar, envanterlerin, para-sermaye stokları ve kredi sisteminin operasyonlarına dair sorunlar vb.'ne ilişkin bir güçlükler yumağı... Fakat bu sorunların birçoğu ya analiz sürecinde ortadan kaybolurlar ya da en iyisinden diğer türlü sorunsuz şekilde işleyen seküler yeniden üretim sürecine dairesel dalgalanmalar olarak ele alınabilirler.

Bu ek özelliklerin inceden inceye ele alınması kapitalizmin sınıf ilişkilerinin yeniden üretimini ebedî niteliği haiz ve görelî olarak sorunsuz bir halde resmeden modellerde ufak bir delik açmak dışında bir sonuca yol açmaz. Oldukları haliyle ele alındığında ve Marx'ın genel projesinden tümüyle soyutlandığında, bu modeller, Luxemburg'un yönelttiklerine benzer sert kınamaları hak ederler. Ve Luxemburg, temel itirazında da gayet haklıdır: Marx, yeniden üretim şemalarının hiçbir yerinde, metaların değerinin mübadele içinde açığa çıkarılmasına hizmet edecek etkin talebin nereden geldiğini açıklamamaktadır. Fakat bu açıdan, Marx kendisi ile tutarlılık içindedir. Neticede *Kapital*'in birinci cildindeki temel tez, kârın nereden geldiğinin sırrını mübadele mecrasını inceleyerek çıkaramayacağımızdır. Ve Marx, *Kapital*'in ikinci cildindeki artı-değerin dolaşımına dair bölümde de, etkin talebe dair aynı fikri tekrarlar. Ne kadar derine inersek inelim, 'kapisında 'işî olanlar haricinde giriş yasaktır' yazısının asılı durduğu' (*Kapital*, cilt 1, s. 176) üretim mecrasının içine girmeden sermayenin mübadele içinde nasıl gerçekleştirildiğini asla anlayamayız. Bu aynı zamanda, üretimin sermayenin gerçekleştirildiği mecrası için de geçerlidir (bkz. Bölüm 3). Yani bu, kapitalist üretim biçiminin *primus agens'i* olan 'birikim hayrına birikim'den kastedilen şeydir.

Elbette, tüm bunların bizi düşünmeye zorladığı şey ise, birikimi üretim mecrasında düzenleyen kurallarla, dengeli birikimi mübadele mecrasında düzenleyen kurallar arasındaki bariz zıtlıktır. Marx'ın genel projesi çerçevesi içinde okuduğumuzda, yeniden üretim şemaları ihtiyaç duyduğumuz kuramsal derinliği büyük oranda sağlarlar. Mübadele vasıtasıyla

gerçekleşen dengeli birikim, gerçekten de ebediyen mümkün olabilir, meğer ki teknolojik değişim katı sınırlar içinde tutulsun, her zaman kendi değerinde mübadele edilen emek gücünün arzı sınırsız olsun ve sermayedarlar arasında rekabet ve kâr oranında eşitlenme olmasın. Birinci birikim modelinin hayati değişkenleri olan bu varsayımları bir kez bir tarafa koyduğumuzda mübadele sürecinde kronik tıkanmalar ortaya çıkacaktır. Mübadele içinde hâkim olması gereken 'sürdürülebilir teknoloji' üretici güçlerde gerçekleşen devrimler tarafından biteviye sekteye uğratılacaktır.

Kısacası, üretim mecrasında ulaşılabilecek denge haline izin veren koşullar, mübadele alanında ulaşılabilecek denge haline izin veren koşullarla çelişmektedir. Kapitalizmin, bu çelişen gereklilikleri eşzamanlı şekilde tatmin edebilecek bir durumda olması ihtimal dahilinde değildir. Bu aşamada da, kapitalizmin iç çelişkilerini açığa çıkaran ve bu çelişkilerin tüm kapitalist kriz biçimlerinin temelinde bulunduğunu gösteren bir üçüncü birikim modelini inşa etmek için sahne tekrar kurulur.

AZALAN KÂRLILIK ORANI VE BUNA KARŞIT GELEN ETKİLER

Kapital'in ikinci cildindeki yeniden üretim şemaları, bir bütün olarak kapitalist üretim sürecinin, üretim ve dolaşımın bir sentezini temsil ettiğini gösterir. Üçüncü ciltte, Marx, 'bu senteze görelî olan genel sentezin' ötesine geçmeyi, '*bir bütün olarak sermayenin hareketlerinin*' içinden büyüyen somut formların yerini tespit etmeyi ve tariflemeyi' ve bu çerçeve içinde, 'toplumun yüzeyinde kendilerini ortaya koyan biçimlere adım adım yaklaşmayı' (*Kapital*, cilt 3, s. 25) amaçlar.

Eğer Marx projesini tamamlayacaksa, ilk iki modeldeki yaklaşımları sentezleyen bir üçüncü birikim modelini inşa etmesi zorunludur. Bu model, kapitalizmin içkin çelişkilerini ortaya koymak ve yansıtmak ve bu çelişkilerin görünümüler dünyasındaki ortaya konuş biçimlerini tariflemek zorundadır. Marx için, bu, krizlerin kökenlerini, işlevlerini ve toplumsal sonuçlarını açıklamak demektir.

Maalesef Marx projesini etkin şekilde tamamlamamıştır. Bunun yerine, bize, üçüncü bir birikim modelinin neye benzeyecebileceğine dair bir taslak bırakmıştır. Fikirlerini de 'modern ekonomi politiğin en önemli yasasına' -karlılık oranının düşme eğilimine- dayandırmıştır. Marx'ın iddiasına göre 'bu yasa, sadeliğine rağmen, daha önce asla kavranamamış ve hatta net biçimde ifade edilememiştir' (*Grundrisse*, s. 748). Kâr oranlarının bir düşüş eğiliminde olduğu fikri aslında yeni değildir. Smith, Ricardo ve John Stuart Mill, kapitalizmin süreç içinde sıfır birikim oranında sonlanacak bir 'sabit hal'e ulaşmış, enerjisini yitireceğini düşünüyorlardı. *Kapital*'i 'kapitalizmin gerçek hareket yasaları'nın bir tefsiri olmasının yanı sıra ekonomi politiğin bir eleştirisine dönüştürme konusunda istekli olan Marx da kapitalizmdeki krizlerin kökenlerini tarif etmekle birlikte kâr oranının

varsayılan düşme eğilimini de açıklayan bir model inşa etmeye çalışmıştı.

Klasik ekonomi politik (Smith bir istisna olmak kaydıyla), kâr oranının düşme eğilimini kapitalizmin işleyişine dışsal olan faktörlerle açıklamıştı. Ricardo, tarımsal üretkenlik azalan getirilere maruz kaldığı için, sorunun doğada yatmakta olduğu fikrini ortaya atmıştı. Marx için 'doğaya' yapılan bu tip bir vurgu hatalıdır: Ricardo hakkında gayet keskin bir dil kullanmaktadır; Ricardo azalan kârlar sorunsalıyla uğraşırken, 'iktisattan kaçarak, kendini organik kimyanın kollarına atmaktadır' (*Grundrisse*, s. 754). Marx bu fenomenin nedenini kapitalizmin içkin mantığında aramaktadır. Şekillendirdiği tez, hem parlak hem de basittir.

Marx, kârlılık oranını aşağıdaki şekilde tanımlar:

$$p = \frac{s}{c+v} = \frac{s/v}{1+c/v}$$

Bu ifadelerden ikincisinde görebildiğimiz, kâr oranının, değer kompozisyonu ile zıt ve artan sömürü oranı ile doğrusal şekilde değiştiğidir. Sömürü oranı, değer kompozisyonundan daha yavaş artarsa, o zaman kâr oranının düştüğünü görebiliriz.

Marx'a göre genel olarak, sömürü oranı sadece azalan bir oranda artısını sürdürebilir (bkz. s. 117-226). Hâlihazırda yoksullaşmış bir iş gücünden daha da yüksek sömürü oranlarını elde etmenin gittikçe güçleşmesi, sınıf mücadelesinin mevcut durumu ve işçi sınıfının ne kadar az da olsa tüketime devam etmesi gerekliliği de kısıtlayıcı bir etki de bulunur. Bunun ötesinde, değer kompozisyonu büyüdükçe, kâr oranının sömürü oranındaki değişimlere gittikçe daha az duyarlı hale geldiği de gösterilebilir (bkz. Sweezy 1968).

Bu nedenle, kâr oranının düşme 'yasasını' kanıtlayabilmek, sermayenin değer kompozisyonunun hiçbir kısıt olmadan artma eğiliminde olduğunu göstermeyi gerektirmektedir. Marx, bu iş için sadece varsaydığı 'sermayenin artan organik kompozisyonuna dair yasayı' ortaya koyar. Daha sonra da 'emeğin toplumsal üretkenliğinin gittikçe artan gelişimi'nin, kapitalizmin toplumsal ilişkileri içinde kâr oranının düşmesine yönelik süregiden eğilimi tetiklediği sonucuna ulaşır (*Kapital*, cilt 3, s. 212). Bu basit strateji ile, Marx azalan kârlar yasasını 'kapitalizmin hareket yasaları' ile uyumlu hale getirir.

Fakat kapitalizm içinde 'toplumsal emeğin üretken güçlerinin inanılmaz gelişimi' düşünüldüğünde, 'iktisatçıyı bugüne kadar meşgul eden güçlük, yani azalan kâr oranı, yerini kendi zıddına, yani neden bu düşüşün daha büyük ve hızlı olmadığı sorusuna bırakır' (*Kapital*, cilt 3, s. 232). 'Yasa', bir grup zıt yönde işleyen etkiler tarafından dönüştürüldüğü için bir 'eğilim' haline gelir. Marx, *Kapital*'de bu tip zıt yönde işleyen altı etkiden bahseder, fakat bunlardan ikisi (dış ticaret ve sermaye stokundaki artışlar)

kendi başlangıç varsayımlarına (bölüşüm süreçlerini bir tarafa koyan bir artı-değer yaklaşımı ve kapalı ekonomi) uymamaktadır. Bu durumda elimizde (1) azalan oranda da olsa artan bir sömürü oranı; (2) (değer kompozisyonundaki artışları kontrol altında tutan) sabit sermayenin azalan maliyetleri; (3) ücretlerin emek gücünün değerinin altına düşmesi; ve (4) (emek gücünün yerine makineleri koymaya yönelik isteği azaltarak bazı sektörleri teknolojik ilerlemenin tahribinden koruyan) yedek sanayi ordusundaki büyüme kalır. *Grundrisse*'de (s. 750-1), Marx, 'krizler haricinde' kâr oranını istikrarlı kılan bir grup diğer etmenin de listesini sunar. Bu bağlamda, Marx, var olan sermayenin bir kısmının sürekli devalüasyonundan (ki bundan planlanmış eskimeyi kastettiğini varsayıyorum), 'sermayenin büyük bir kısmının doğrudan üretimin parçası olarak hizmet veremeyen sabit sermayeye dönüşmesi'nden (örneğin bayındırlık işlerine yapılan yatırımlar) ve 'üretken olmayan harcamalar'dan (günümüz yazınında askeri harcamalar sıklıkla bir örnek olarak verilir) bahseder. Ayrıca, kâr oranındaki düşmenin, 'sermayeye oranla daha fazla emeğin ihtiyaç duyulduğu ya da emeğin üretken gücünün henüz gelişmediği yeni üretim alanlarının yaratılması ile geciktirilebildiğini' söyler (emek yoğun sektörler yaratılır ya da korunurlar). Ve son olarak, tekelleşme de azalan kâr oranına bir panzehir olarak ele alınır.

Daha yumuşak bir ifadeyle, bu, ele alınacak etmenlerin birbirine uyumlu olmayan bir şekilde sergilenmesidir. Bu etmenlerin hepsi Marx'ın sarf ettiğinden daha fazla dikkati hak etmektedirler. Ve hiçbir yerde bu etmenlere dair sağlam bir analiz sunulmamaktadır. Değerlerinin altına düşen ücretler gibi bazıları en iyisinden geçici çözümler olarak sunulurken, değişmeyen sermayedeki tasarruflar ve emek-yoğun üretim alanlarının açılması gibileri de uzun vadede kâr oranını sabit tutma potansiyeline sahiplermiş gibi gözükürler. Ayrıca, bir taraftan bayındırlık işleri ve üretken olmayan harcamalara yapılan yatırımlar gibi bazı etmenlerin muhtemelen en iyisinden azalan kârlara verilen cevaplar olarak algılanabileceğine ve diğer taraftan da, emek-yoğun üretim alanlarının korunması veya açılması ve değişmeyen sermayede gerçekleşen tasarruflar gibi diğer etmenlerin de kapitalist üretim ilişkileri içinde ortaya çıkan teknolojik değişimlerle birlikte 'doğal olarak' gerçekleşeceğine de dikkat çekmemiz gerekmektedir.

Her ne olursa olsun, Marx'ın bize sunduğu genel kanı, bu bahsedilen birbiriyle uyumsuz etkilerin, tek tek de ele alınsa toplu halde de ele alınsa, uzun vadede gerçekleşen kâr oranının azalma eğilimine başarılı şekilde karşı koyamayacağıdır. Bu etkiler, en iyi ihtimalle, ancak kaçınılmaz olanı geciktireceklerdir. Bu aşamada da, Marx, tezini nihai sonucuna ulaştırır:

Toplumun üretken gelişimi ve şu ana kadar var olan üretim ilişkileri arasındaki büyüyen uyumsuzluk kendisini acı çelişkiler, krizler ve spazmlar

olarak ifade eder. Sermayenin kendi dışındaki ilişkiler tarafından değil de tam da kendini muhafaza etmesinin bir koşulu olarak cebren yok edilmesi, sermayeye gitme zamanının geldiği ve daha üst bir toplumsal üretim mertebesine yol vermesi gerektiği uyarısını veren en çarpıcı göstergedir. (*Grundrisse*, s. 749-50).

Marx burada, açıkça bir taşla iki kuş vurmaktadır. Bir taraftan, kapitalizmin çelişkilerini ve bunun görünümler dünyasındaki somut ifadelerini yansıtan bir modelin taslağını çizerken, diğer taraftan da kâr oranının neden düşmek zorunda olduğunu göstererek ekonomi politikçileri düzeltmiştir. Fakat maalesef tezi eksik kalmış ve hiçbir şekilde incelikli şekilde ifade edilmemiştir. Ve her ne kadar Engels, kendi düzeltmeleri ve editörlüğü sayesinde tezi netleştirmişse de, metin birçok muğlâklıklarla doludur.

Bu nedenle, Marx'ın yasayı izah etme ve kullanma biçimi, Marksist gelecek içinde yoğun ve devam eden bir tartışmanın merkezinde olmakla birlikte burjuva çevrelerde de birçok aşılamaya maruz kalmıştır (ki yasanın çizdiği tablo düşünüldüğünde bu çok da şaşırtıcı değildir). Yasa, (kuramsal, tarihsel ve ampirik) farklı çerçevelerden ele alınmış, siyasi sonuçları bakımından dikkatlice incelenmiş ve çok farklı yönlerden yorumlanmıştır. Ben, tartışmayı ya da bu tartışmanın gelişimini özetlemeye çalışmayacağım; çünkü arzu edenler bu konu hakkındaki sayısız makale ile uzun uzadıya hoşça vakit geçirebilirler.⁸ Fakat bu konuya yani Marx'ın üçüncü birikim modeline dair bir değerlendirme, bu noktada açıkça gereklidir.

Değerlendirme iki seviyede devam edebilir. Birincisinde, azalan kârlara dair 'yasanın' kesinliğini, mantıki ahengini ve tarihsel anlamını kendi başına bir önerme olarak ele alabiliriz. İkinci seviyede ise, daha genel bir çerçevede, yasanın (ya da yasanın herhangi bir biçiminin), bir bütün olarak kapitalizmin hareket yasalarının sağlam bir yorumlamasını sağlayacak şekilde, ilk iki birikim modeline dair bulguları etkin şekilde sentezlemeye ne kadar izin verdiğini inceleyebiliriz.

Bu kısımda, Marx'ın ekonomi politikçilerin hatasını ortaya çıkarma kaygısıyla, aslında kapitalizmin çelişkilerinin sentetik bir modeli olması gereken, ama hatalı bir tarifleme haline dönüşen bir fikre saplandığını iddia edeceğim. Daha net ifade etmek gerekirse, azalan kâr oranının kaçınılmazlığı meselesini zamanın ekonomi politikçilerinden devralarak ve bu konuya bir soru muamelesinde bulunarak, Marx, yanal bir durumda olması gereken bu önermeyi temel bir konuma getirecek ve temel durumda olması gereken önermeyi de bir yanal tez yığını içinde bırakacak ölçüde kendi tezinin mantığından uzaklaşmıştır. Neticede, Marx, ilk iki birikim modelini başarılı bir biçimde sentezlememiştir. Aynı şekilde, kapitalizmin içkin

8 Fine ve Harris (1979) ve Wright'ın (1978) özetleri faydalıdır. Konuya ilişkin fikirlere dair iyi bir örneklem için bkz. Cogoy (1973), Desai (1979), Hodgson (1974), Morishima (1973), Steedman (1977), Sweezy (1968) ve Yaffe (1973).

çelişkilerinin toplumun 'yüzeyinde' ortaya çıkardıkları 'somut biçimleri' de doğru şekilde sunmamıştır. Fakat tüm bu eksiklere rağmen, kapitalist krizlerin temel kaynağı olabilecek şeyin maskesini düşürmüştür: Üretici güçlerin evrimi ile kapitalist üretimin dayandığı toplumsal ilişkiler arasındaki çelişki. Şimdi bu genel tezi inceleyelim.

Bu aşamada, bahsi geçen 'yasanın' kesin statüsünü açığa çıkarmak gerekmektedir. Örneğin kuramsal olarak, *eğer kâr oranının bir düşme eğilimi varsa*, bunu kapitalizmin genel hareket yasaları ile tutarlı olacak şekilde açıklama zorunluluğu olduğunu iddia etmek bir şey, Marx'ın birçok yerde net bir biçimde yaptığı üzere, yasanın fiili kâr oranındaki gerçek ve gözlemlenebilir tarihsel trendler ile birlikte kapitalist dinamiklerin içkin mantığını da ortaya çıkardığını (*Grundrisse*, s. 748; *Kapital*, cilt 3, bölüm 13) iddia etmek ise çok farklı bir şeydir. Aslında yasanın tam epistemolojik statüsüne dair ciddi bir kafa karışıklığı vardır ki bu kafa karışıklığı, Marx'ın konuya 'yasa', 'eğilim' ve hatta bir melez ifadeyle 'bir eğilim yasası' tabirleri ile değinmesinden de anlaşılabilir. Kolaylık sağlaması açısından, azalan kâr oranı tezine, bir yasa olarak değineceğim fakat bu tip bir adlandırmanın teze herhangi bir epistemolojik statü yüklediğini varsaymayacağım.

Yasanın kuramsal önemi gayet açıktır: Sermaye olarak dolaşan toplam değere göreli olan artı-değeri üretme kapasitesi, tam da tekil sermayedarların artı-değer arayışı içerisinde gerçekleştirdikleri teknolojik devrimler tarafından zaman içinde azaltılırlar. Fakat Marx, yasayı piyasa fiyatlarından ziyade değerler bağlamında ifade eder ki (bulaşıcı enflasyon ya da mali panikler gibi) hem uzun hem kısa dönem içindeki paraya dair konular analizin içine dâhil edilemezler. Bu da, yasanın kapitalist dinamiklerin 'yüzeysel görünümünü' tarif etmek için kullanılamayacağı anlamına gelir. Kâr, ayrıca kira, faiz, sınai ve ticari sermayenin kârı, vergiler ve benzeri olarak dağıtılmadan önce ele alınır. Bu da, örneğin sınai sermayenin kâr oranının Marx'ın tanımladığı biçimiyle kâr oranındaki hareketlerin bir yansıması olarak değil de, bölüşümdeki değişikliklerin bir sonucu olarak yükselebileceği veya düşebileceği anlamına gelir (*Grundrisse*, s. 751). Bu nedenle, yasayı doğrudan bir tarihsel ya da ampirik önerme olarak ele alırken özellikle dikkatli olmamız gerekmektedir. Örneğin, 1945'den beri Birleşik Devletler'deki şirket kârlarına dair veriyi toparlasak da, bu tarihsel kayıtlara dayanarak yasayı kanıtlayamayız ya da çürütemeyiz. Gillman'ınki (1957) gibi sermayenin değer kompozisyonu ve kâr oranınıniki değişimleri uzun erimde listeleyen daha da cesur ve derinlikli çabalar da kuşku uyandırmaktadır, çünkü değerler ve piyasa fiyatları arasındaki zorunlu ilişkileri ortaya çıkarmak zordur ve bölüşüme dair değişen düzenlemeler de aynı şekilde ciddi biçimde suyu bulandırmaktadırlar (örneğin, vergileri işin içine katmak özellikle sorunludur). Fiyat hareketleri ve bölüşüme ilişkin

oranların tarihsel kayıtları da azalan kârlar yasası ile kolaylıkla uyumlu hale getirilemezler.⁹

Yasanın bir tarihsel önerme olarak yerine getirebileceği en büyük hizmet, hiç de önemsiz olmayan uzun vadeli seküler durgunluk ve şiddetli periyodik krizlere dair açıklamadır. Marx, krizlere vurgu yapma eğilimi içindedir, fakat metin içinde, kapitalizmin, belki de giderek şiddetli hale gelecek çalkantılar ve krizler doğrultusunda ulaşılan rasyonalizasyonlar ile uzun erimli içkin küçülme eğiliminin hakkından gelip gelemeyeceği konusunda ciddi bir kafa karışıklığı bulunuyor. Bu konuda farklı yaklaşımlar mevcuttur.¹⁰

Fakat maalesef, Marx'ın azalan kâr oranı tezi tümüyle kuramsal bir önerme olarak bile özellikle iyi ifade edilmiş ya da net şekilde tanımlanmış değildir. Örneğin, Marx'ın kullandığı kâr tanımını ele alalım:

$$p = \frac{s/v}{1+c/v}$$

Marx'ın metninde, değişmeyen sermaye olan c 'nin neye işaret ettiği tam olarak açık değildir. Üç olasılık vardır: (1) bir yıl içinde *tüketilen* (el altında tutulan) değişmeyen sermaye; (2) bir yıl içinde *istihdam edilen* değişmeyen sermaye (ki bu tüketilen sermayeyi değil, sabit sermayeyi içerir); ya da (3) değişmeyen sermayenin alımı için *avans verilen* sermaye (ki bu durumda, değişmeyen sermayenin çeşitli öğelerinin devir zamanları, hesaplama için hayati hale gelir). Marx'ın kendisi ilk iki tanım arasında tereddüt etmekte ve kimi zaman üçüncüsünü işin içine sokmaktadır. Marx'ın *Kapital*'in ikinci cildindeki bulguların hakkını vermediğinin farkında olan Engels 'devrin kâr oranına etkisi' üzerine bir bölüm eklemiş ve sıklıkla Marx'ın meselenin formülasyonunda ciddi bir eksiklik olarak gördüğü bu konuya ilgi çekmek için cümleler ve paragraflar eklemiştir.

Genel olarak, Marx'ın *Kapital*'in üçüncü cildindeki tezi birinci ciltteki düşünme biçimini yansıtsa da, ikinci cildin güçlü formülasyonlarına na-diren referans verir (ki bu da şaşırtıcı değildir, çünkü bize kadar ulaşmış olan üçüncü cildin metni açıkça ikinci cildin kapsamlı incelemeleri henüz yapılmadan yazılmıştır). Sabit sermayenin ve devir hızının analizden dışlanması bizi pratikte bir yıl içinde tüketilen bir değişmeyen sermaye tanımı ve hiçbir şekilde ilk iki birikim modelinin analitik yapıları ile senteze girmeyen bir kâr tanımı ile baş başa bırakır. Kısacası, Marx'ın kâr oranına dair kıtası, eğer her sermayenin her sektörde, standart bir üretim periyodu sırasında üretildiğini ve tüketilerek kullanıldığını varsaymaya hazırsak, mantıklı olabilir. Bu tip kısıtlı bir tanım, bazı amaçlar için kabul edilebilir olabilir; fakat kapitalizmin hareket yasaları tarafından 'toplumun yüzeyinde' ortaya çıkarılan 'somut biçimler'i kavramak için yeterli değildir, kaldı ki

9 Ayrıca bkz. Desai (1979, s. 193-8) tarafından yapılan tartışma.

10 Kühne (1979) ve Sweezy (1968) bu tartışmaların bazılarını özetlemiştir.

kapitalizmin içkin mantığını bir bütün olarak kavrasın.

Bunun ötesinde, sermayenin teknik, organik ve değer kompozisyonları arasındaki ilişkilere dair Dördüncü Bölüm'de yönelttiğimiz tüm bu kuramsal itirazlar şimdi Marx'ın azalan kârlar yasasına dair izahatında işin içine girerler. Şimdi bu itirazları tek tek tezin içine dahil edelim.

Elbette Marx, sabit ve dolaşımdaki değişmeyen sermayenin değerini azaltan teknolojik değişimlerin, doğru koşullar altında, kâr oranını yükseltebileceğinin veya en azından varsayılan düşme eğilimine zıt yönde etkide bulunacağını tümüyle farkındadır. Fakat Marx, bu tip değişimlerin, sermayenin genel değer kompozisyonunu ve bu nedenle, kâr oranını uzun erimde neden istikrara kavuşturamayacağını doğrudan açıklamaz. Bu nedenle, eleştirmenleri, Marx'ın kuramında, 'sermaye tasarrufu' sağlayan ya da 'nötr' buluşlardan ziyade, 'emek tasarrufu' sağlayan buluşlara yönelik bir önyargısı olduğuna işaret etmişlerdir ki bu, Marx'ın zamanında haklı görülebilir olsa da on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren teknolojik gelişimin baskın formları düşünüldüğünde artık geçerli olmayan bir önyargıdır.¹¹ Bu, sorunun nispeten talihsiz bir ifadesidir -ki sorunun burjuva kuramından kaynaklandığını da buraya not edelim- çünkü Marx sadece değişmeyen ve değişken sermayenin değer oranlarındaki hareketlerle alakalıdır. Bu bağlamda, Marx'ın elinde *Kapital*'in ikinci cildindeki yeniden üretim şemaları vardır ki bu da, sırasıyla değişmeyen ve değişken sermaye mallarını üreten iki departmandaki teknolojik değişimin ayrımsal oranlarının etkilerini incelemek için hâlihazırdaki bir araçtır.

Bu nedenle, Morishima (1973, s. 160-3) ve Heertje (1977), -özellikle Departman 1'deki bazı sektörlerle yoğunlaşan- teknolojik değişimin özel bir dağılımının bir bütün halinde ekonomide sermayenin sabit ve hatta azalan bir değer kompozisyonuna yol açabileceğini göstermişlerdir. Bu tip bir sonuca izin veren durum tam olarak, Marx'ın sermayenin gerçekten kendisine döndüğü an gösterdiğini hissettiği andır; yani makinelerin makineler yardımı ile üretme kapasitesine eriştiği an (*Kapital*, cilt 1, s. 384). Makinelerin daha da sofistike makineler tarafından üretimine adanmış bir ekonomi elbette neredeyse kulağa delice gelmektedir; fakat gerçekten de sermayenin değer kompozisyonunu istikrara kavuşturan bu tip bir teknik olasılık mevcuttur. Bu durumda, kapitalizm içinde teknolojik değişimi düzenleyen toplumsal süreçlerin bu tip bir sonucu ortaya çıkarıp çıkarmayaacağı sorusunu sormaya hakkımız var.

Tekil sermayedarlar teknolojik değişimleri rekabetçi baskılar ve sınıf mücadelesinin durumuna cevaben gerçekleştirdiklerinden, sermayenin değer kompozisyonunun korunması için gerekli olan teknolojik değişimin o an ihtiyaç duyulan haline ancak tesadüf eseri ulaşılabileceği sonucuna hemen varabiliriz. Gerçekten de, kendi üretim süreçlerini yöneten tekil

11 Bkz. Blaug (1968) ve Heertje (1977).

sermayedarların en iyi şekilde ilerleyebilmeleri, toplumsal ortalama kısıtlı yaşla istihdam ettikleri emeğin üretkenliğini arttırmaya çabalamaları ile mümkün olmaktadır. İşletme içindeki teknolojik gelişimin yönü her zaman toplumsal olarak gerekli emek zamanından tasarruf etme biçimindedir. Ve emek kıtlığı veya yükselen sınıf mücadelesi koşulları içinde, tekil sermayedarlar için istihdam ettikleri emek gücünden tasarruf etme yönünde her türlü motivasyon mevcuttur. Buna zıt şekilde, değişmeyen sermayenin istihdamına yönelik tasarrufa gitme yönündeki paralel eğilim ise çok daha zayıftır. Kapitalizm içindeki teknolojik değişimi düzenleyen fiili süreçler gerçekten de sistematik olarak, değişmeyen sermayeye nazaran, değişken sermayeye dönük bir önyargı barındırmaktadırlar. Sermayedarlar arasındaki rekabetin anarşik yönü teknolojik değişimin herhangi bir rasyonel uygulamasının önüne geçmektedir ki buradaki 'rasyonel'lik, sermayenin değer kompozisyonunun istikrarlı kılınması vasıtasıyla birikimi sürdürülebilir bağlamında anlaşılmalıdır. Bu nedenle, krizler, birikimin gerekliliklerine göre teknolojik yapıların rasyonalize edilmesi için araçlara dönüşürler. Bu kavramlarla ortaya konulduğunda, Marx'ın azalan kâr oranları tezi kendi eleştirmenlerinin saldırılarına karşı çok daha dayanıklı gözükmeye başlar. Demek ki, Marx'ın konuyu formüle etme biçimine dair gerçek güçlükler burada yatmamaktadır.

Bir diğer eleştiri biçimi de, Dördüncü Bölüm Kısım IV'deki fikirlerin üzerine inşa edilmiştir. Bu kısımda, değer kompozisyonunun ölçüsünün dikey entegrasyon ile (diğer her şeyin sabit kalması koşuluyla) *azaldığını* göstermiştik. O zaman, tekil işletmeler tarafından elde edilen kâr oranı ölçüsünün de artan dikey entegrasyon ile -yine diğer her şeyin sabit kaldığını varsayarak- *artması* gerekecektir. Bir açıdan bakıldığında, bu etki bir illüzyondan ibarettir, çünkü Marx'ın azalan kâr oranlarına dair tezi tek bir bütün olarak ele alınan tüm ekonomiye yönelik şekilde ortaya atılmıştır. Marx'ın buradaki kaygısı -toplamda ele alınan- sermayedarların artı-değer yaratmak için kontrol ettikleri değeri kendisinden kullandıkları kâr oranıdır. Ve teknolojik değişim, daha farklı sömürü biçimleri vs. kendisine eşlik etmediği sürece, dikey entegrasyonun farz edildiği üzere toplam kâr oranı üzerinde bir etkisi de yoktur. Burada değişen şey, sermayedarların üretilen toplam artı-değerden aldıkları payların dağılım biçimidir. İşletmenin ürettiği fiili artı-değerin ortalamadan düşük olduğu zamanlarda, dikey entegrasyonun artışı, kâr seviyelerinin yükseltilmesi ya da korunmasının bir yolu olarak belirmektedir. Bu koşullar altında, emek gücünün hatalı tahsisi bir olasılık olarak ortaya çıkar.

Artan dikey entegrasyon genellikle sermayenin merkezileşmesindeki artışa ve teknolojik değişimin değişken sermayeden değişmeyen sermayeye yönelmesine tekabül eder. Dikey entegrasyon vasıtasıyla elde

edilebilecekler iş sürecinde değişen teknoloji vasıtasıyla kaybedilebilir. Diğer taraftan, (her zaman olmasa da) daha küçük işletme ölçeklerinin daha hızlı devir ile iş yapabilme ve daha çok değişken sermayeye bağımlı olan bir teknoloji düzeni kullanabilme gibi avantajları vardır. Teknoloji düzeni tarafından eşlik edilecek şekilde gerçekleşen üretimin parçalarına ayrılması süreci, gerçekten de toplam kâr oranını yukarıya çekmeye yönelik bir *imkân* sağlayabilir. Buradaki sorun, dikey entegrasyonun avantajlarının tam olarak zıt yönde bir etkiyi de beraberinde getirmesidir. Bu bağlamda, kâr oranının, gerçekten de organizasyonel ve teknolojik düzene hassas olduğu söylenebilir. Bu noktada, kendimizi bir kez daha sürdürülebilirliği olan birikime ilişkin olarak, üretimde merkezleşme/adem-i merkezleşmenin optimal bir seviyesi olup olmadığı sorusu üzerine düşünürken buluyoruz. (bkz. s. 207-218).

Marx'ın kâr oranının istikrara kavuşturulabileceğini düşündüğü yolların bazılarını bu bağlam içinde değerlendirebiliriz. Bazı durumlarda bunlar, tipik biçimde, aşırı merkezleşmeye zıt yönde etkide bulunan güçlerin harekete geçirilmesini içerirler. İlk olarak, yeni toplumsal istek ve ihtiyaçları tedarik etmek için ve benzer şekilde daha eski ve daha merkezleşmiş sektörlerdeki değişmeyen sermayeye artan bağımlılığı kompanse etmek için yeni emek-yoğun sektörlerin önü açılabilir. Burada, 'ürün-geliştirme döngüleri' fikrini takdim edebiliriz, çünkü ilk başlarda emek yoğun teknolojilerle küçük ölçekte üretilen yeni ürünlerin, nihayetinde kitlesel üretim temelli değişmeyen sermayenin yoğunlukta olduğu sanayileri oluşturduğunu sıklıkla görmekteyiz. O zaman, azalan kâr oranlarını tümüyle kompanse eden ürün geliştirme sürecinin sürekli şekilde ivmelenen bir oranda ürün keşfini gerektirdiğini kolaylıkla gösterebiliriz. Bu da, uzun vadede mümkün değildir.

İşletmelerin kendi var olan üretim sınırlarının içinde artan iş bölümü ve uzmanlaşmaları, bir diğer taraftan, sermayenin değer kompozisyonunu sabit kılma yönünde güçlü bir mekanizma sunmaktadır. Tarihsel olarak bakıldığında, üretimde artan 'dolambaçlılık' olarak adlandırılacak ve daha önce entegre olmuş üretim süreçlerinin piyasa ya da daha doğrudan bir şekilde taşeronluk ilişkisi vasıtasıyla koordine edilecek şekilde, ayrık, özelleşmiş safhalara ayrıştırılmasına yönelik artan bir eğilim mevcuttur. Bu durumun avantajı, işlev özelleşmesi ve azalan sermaye devir zamanından kaynaklanan üstün verimlilikte yatmaktadır (ki bu durumu hemen aşağıda detaylı şekilde inceleyeceğiz). Daha küçük işletmeler, kısmen boyutları nedeniyle, daha emek-yoğun olma eğiliminde oldukları için ve işlev-temelli özelleşmegerekli emek gücünün niteliğinde, emek ilişkilerinde olduğu gibi, dramatik bir değişime müsaade ettiği için; sonuç, üretimin parçalı hale gelmesinden kaynaklanan -varsayılan- dezavantajlara rağmen

toplamdaki kâr oranının istikrara kavuşturulması olabilir.¹²

Kâr oranındaki düşüş benzer şekilde, teknolojik değişimin hızını azaltan mekanizmalarla kontrol altında tutulabilir. Büyük ve güçlü organizasyonların, rekabetin ve yenilik yapmaya dönük isteğin önünü almak için kullandıkları şirket birleşmeleri, patent yasaları vb. gibi birçok yöntem mevcuttur. Özellikle makineler, kendi yerlerini alabilecek emek gücünden daha pahalı hale geldiğinde, nispi artık-nüfus geniş ölçekte, atölye emeği gibi emek-yoğun tekniklere doğru itilir (Koeppel 1978). Bazı eleştirmenler bu tezi daha da ileri götürürler. Buna göre, teknolojiyi geriye döndürebilmenin önünde bir engel yoktur ve emek yerine değişmeyen sermaye ağırlıklı teknikler kullanılarak ve sonra da bir daha emek ağırlıklı tekniklere geri dönerek kâr oranı kolayca istikrara kavuşturulabilir (Howard ve King 1975, s. 207-10). Kendi payına, Van Parijs (1980), Okishio'nun tezinin bir ispatını, değer kompozisyonuna ne olursa olsun, rekabet halindeki sermayedarların (emek gücünü de içerecek şekilde) tüm metallerin birim değerlerini düşürecek ve hem bu geçiş durumu süresince geçerli olan kendi kâr oranlarını hem de genel kâr oranını artıracak teknikleri zorunlu olarak seçeceklerini göstermek için kullanır. Bu durumun söz konusu olması için emeğin fiziki yaşam standardında bir değişiklik olmaması gerekir. Nispi artı-değer kuramının bu iddialı biçimi, sadece tekelleşme, emeğin artan yaşam standartları ya da sabit sermaye dolaşımı tarafından ortaya çıkarılan engeller söz konusu olduğunda geçerliliğini yitirir.

Rekabet vasıtasıyla ortaya çıkan yenilikler, her zaman Marx'ın öngördüğü sonucu ortaya çıkarmaz. Fakat yenilikler, yine de dengesizlik ve krizleri ortaya çıkaran temel bir güç olarak işlev görebilirler. Eğer reel ücretler, Okishio'nun iddia ettiği gibi, sabit kalırsa ve üretim araçları ile lüks tüketim mallarına yönelik talepte telafi edici bir hızlanma gerçekleşmediği müddetçe, değişken sermayenin toplam çıktı içindeki oranı, üretim, bölüşüm ve gerçekleşme arasında kıvılcımlar saçan dengesizliklere yol açacak şekilde azalır. Bu tip bir rotada devam eden bir ekonomi çok geçmeden kendisini, makinelerin gün geçtikçe daha fazla şekilde makineler tarafından üretildiği ya da iki büyük toplumsal sınıf arasındaki zenginlik farkının büyümesine sırtını dayamış 'mecupça' bir hal içinde bulacaktır. Aynı zamanda, farklı teknikler arasında gidip gelmeler, her ne kadar somut bir olasılık olsa da, olayların doğal seyri içinde elde edilen bir sonuçtan ziyade, çoğu durumda krizlerin gelişimi vasıtasıyla dayatılan bir tür ayarlama biçimine işaret ederler.

Bunun dışında, bir teknolojiden diğerine geçme ve eski teknolojiye geri dönmenin de maliyetleri vardır. Marx, teknolojinin kitlesel seviyede yeniden organize edilmesinin ancak 'felaketler ve krizler vasıtasıyla

12 Burawoy (1979) büyük ve küçük işletmelerdeki emek ilişkilerindeki farklılıklara ve bunların emek üretkenliği için ne anlama geldiğine dair bazı ilginç gözlemler sağlamaktadır.

dayatıldığını' kesin biçimde iddia etmiştir (*Kapital*, cilt 2, s. 170). Bu durum, özellikle sabit sermayenin dolaşımı ve kullanımına ilişkin 'gariplikler' nedeniyle söz konusu olmaktadır. Fakat bu konu da bizi Marx'ın çalışma süresi, üretim ve dolaşım zamanları, sabit sermayenin dolaşımı vb.'ne dair kapsamlı çalışmalarını ele almamız ve bu çalışmalarını azalan kârlar modeline dâhil etmemiz gereken bir noktaya götürmektedir. Bunu yapmak için, temel konulara geri dönmemiz ve kârı *Kapital*'in birinci ve ikinci ciltlerindeki ele alış biçiminin bir sentezini doğru şekilde yansıtacak şekilde yeniden tanımlamamız gerekmektedir.

Hatırlayabileceğimiz gibi, sermaye, değer dolaşımı ve genişlemesi süreci olarak anlaşılmaktadır. *Kapital*'in ikinci cildinde gördüğümüz kadarıyla da, sermaye kendi dolaşımı sürecinde, çok farklı maddi biçimleri takınabilir. Bu da, Marx'ın kullandığından¹³ gayet farklı bir formülü ifade etmektedir.

P'=artı-değer/para-sermaye + hammadde envanterleri, sabit sermaye ve emek gücü + mamul ve yarı-mamul ürün envanterleri + piyasada henüz satılmamış meta envanterleri

Buradaki payda sermaye dolaşımının farklı safhalarındaki toplam sermaye miktarını değer terimleri ile ifade etmektedir. Şu haliyle, bu formülasyon farklı devir zamanlarını göz önüne almamakta ve tüm ürünlerin bir standart devir süreci içinde üretildiği ve tüketildiğini varsaymaktadır. Aynı zamanda, artı-değeri birçok farklı haldeki toplam sermaye stoklarına ilişkin bir akış olarak ele almaktadır.

Şimdi bu tip bu formülün bir akış versiyonunu ele alalım. Bunu, ekonominin farklı sektörlerindeki üretim ve dolaşımın zamansal gerekliliklerine ve yapılarına dair bilgi elimizde olmadan derinleştirmeye başlamamız mümkün değildir. Genişleyen yeniden üretime dair modeller, yapıları çözümlenmek için faydalıdır. Örneğin, değişken sermaye biçimini alan sermayenin ikili bir mevcudiyeti söz konusudur: Bir taraftan, bu sermayenin para hali, ücretleri ödeyen sermayedarlar ile bu parayı kendi sağladıkları ücret malları karşılığında geri alacak olan meta üreticileri arasında yer tutmaktadır. Diğer taraftan, değişken sermayenin meta formu sermayedarların emri altında çalışan emek gücü olarak var olurlar. Bu çerçevede içinde, değişmeyen ve değişken sermaye ile artı-değerin dolaşımının koşullarını inceleyebiliriz (*Kapital*, cilt 2, bölüm 15-17).

Fakat zamana ilişkin kısıtlar büyük oranda değişiklikler gösterirler ve bu değişiklikleri herhangi bir kâr mefhumunun içine katmak son derece güçtür (örneğin, değişmeyen sermayenin farklı bileşenleri üretim içinde son derece farklı oranlarda tüketilir). Dolaşım zamanlarının sonsuz çeşitliliğini ortak bir paydaya indirgemenin bir yolunun bulunması gerekmektedir.

Diğer bir deyişle, hem kuramsal olarak hem de pratikte 'sermayenin dolaşımının normal süreci'ni ya da benim tercihen adlandırdığım biçimiyle bir 'toplumsal olarak gerekli devir zamanı'ni tariflememiz gerekmektedir. Bu ikinci ifadeyi, toplumsal olarak gerekli emek zamanı kavramı ile kurulan analogi vasıtasıyla, mevcut zaman içinde yaygın olan üretim ve dolaşımın normal koşulları içinde belirli bir sektörde belirli bir sermaye miktarının devri için kullanılan ortalama zaman olarak tanımlayacağım.

Gerekli devir zamanlarından daha kısa sürede iş gören işletmeler fazla kâr ya da nispi artı-değer elde edeceklerdir. Bu nedenle, muhtemelen devir zamanlarının devinimini arttırmak için rekabetçi bir mücadele ortaya çıkacaktır. Aynı şekilde, daha hızlı bir devir zamanının, diğer her şey sabit tutulduğunda, daha yüksek bir kâr oranı ortaya çıkaracağını da görebiliriz. Devir zamanları, bir üretim sürecinin bağımsız işletmelerin yönetimi altında gerçekleşen bağımsız safhalara parçalanmasını da içeren çeşitli araçlar tarafından kısaltılabilir. Daha önce gördüğümüz gibi, bu da, üretim sistemleri içinde arttırılmış 'dolambaçlılık'ı yaratma yönünde bir isteğe yol açar. Bu nedenle, daha hızlı devir zamanları ile bağdaşık olan artan kârlar, artan tersine toplama ile bağdaşık olan azalan kârları bastırırlar. Varsayımsal olarak da bu iki zıt eğilim arasında sabit bir kâr oranı ile uyumlu bir denge noktası bulunmaktadır.

Diğer taraftan, toplumsal olarak gerekli devir zamanı kavramının daha detaylı bir incelemesi bize bu kadar kolay şekilde göz ardı edilmemesi gereken birçok güçlüğün üstünü örtmek için bu kavramı kullandığımızı işaret eder. Değişken ve değişmeyen sermayenin farklı öğeleri işletmeler içinde bile farklı hızlarda devir içindedirler ve farklı sektörlerde birbirinden gayet farklı ortalama devir oranları olması da muhtemeldir. Bir hidroelektrik projesine bağlanmış sermayenin devrini tamamlaması onyıllar alabileceken, giyim endüstrisindeki bir atölyeyi kurmak için ortaya konan sermayeyi geri çıkarmak birkaç gün alabilir. Bu kadar farklı devir zamanları, kâr oranlarını kıyaslamaya izin verecek ortak bir ölçüye nasıl indirgenebilirler?

Bu meseleyi çözmek, soyut emeğin nasıl farklı somut emek biçimlerinin nazarında değerlendirilebildiği bir ölçü olabildiğini açıklamak gibi çok önemlidir. Devir zamanına dair ortak bir ölçü olmadığı takdirde, kâr oranlarının eşitlenmesi imkânsız hale gelir, çünkü ortada, eldeki kâr oranının ortalamadan yüksek olup olmadığı ve hatta yükseldiği ya da düştüğüne dair bir standart kalmaz.

Marx'ın *Kapital*'in ikinci cildinde sürekli ipuçlarını verdiği ama netleştiremediği sonuç ise, kredi sisteminin farklı devir hızlarını ortak bir temele indirgediği ve bu 'ortak temel'in de faiz oranı olduğu fikridir. Nasıl

metaların piyasadaki mübadeleleri farklı somut emeklerini soyut emek ortak paydasına indirgiyorsa, (para piyasasının, sermaye piyasası olarak adlandırılan kısmı başta olmak üzere) paranın etrafını saran piyasa süreçleri de belirli ve kimi zaman gayet kendine has koşullara haiz zamansal gerekliliklerle dolu birçok farklı somut üretim süreçlerini, standart bir toplumsal olarak gerekli devir zamanına indirger.

Fakat bu sonuç Marx'ın kendi tezine derinden zarar vermektedir. Marx, kârın hem *kaynağının* hem de *oranının* bölüşüme dair olgulardan bağımsız şekilde tartışılabileceğinde ısrar eder. Emek gücünün sömürsündeki kârın *kaynağı* her ne kadar bu şekilde tartışılabilir de, kâr oranının (biraz sonra netleştireceğimiz) çok kısıtlayıcı varsayımlar haricinde faiz oranını belirleyen bölüşüme yönelik süreçlerden bağımsız tartışılması mümkün değildir.

Marx'ın bölüşüme yönelik dinamikleri analizine dahil etme konusundaki kayda değer isteksizliği, toplumsal üretim ilişkileri üzerine düşünme gerekliliğinden kaçınarak bölüşümü temel konu edinen burjuva ekonomi politiği ile olan şiddetli mücadelesinden kaynaklanmaktadır. Fakat Marx diğer taraftan burjuva ekonomi politiğinin aksi istikametinde bir yanılığa düşmektedir. *Kapital*'in ikinci cildinde kredi sisteminin ve kâr oranının rolünü ele almayı reddetmesi, sermayenin dolaşım sürecine dair potansiyel olarak zengin bir analizin tam olarak şekillenmesinin önüne geçmiştir. Marx'ın devir zamanına dair sınırlı fakat derin bulgularını kendi azalan kâr oranı tezine dâhil etme konusundaki başarısızlığı da, bu tezin kapitalizmin çelişkilerine dair geçerli bir sentetik model olarak kullanılmasını engellemiştir.

Tüm bunlar bize azalan kârlar yasası bağlamında ne söylemektedir? Hasarı asgariye indirmenin ve Marx'ın tezinin en azından bir kısmını kurtarmanın hiçbir yolu yok mu?

İlk bakışta, yapabileceğimiz en iyi şey, Marx'ın tezinin geçerli olabilmesine izin verecek varsayımları net biçimde ortaya koymaktır. Aşağıdaki varsayımlar geçerli olsun:

- 1) Sadece sermayedarlar ve emekçilerden oluşan iki sınıflı bir toplum.
- 2) Tüm metaların aynı zaman periyodunda üretildiği ve tüketildiği aşırı basit yapıda bir ekonomi: Bu da, tüm devir zamanlarının eşit olduğu, envanterlerin ya da meta veya para istiflerinin bulunmadığı ve hiçbir sabit sermayenin bir üretim periyodundan bir sonrakine taşınmadığı anlamına gelir.
- 3) Para, sadece değerleri tam olarak yansıtan ve ölçen bir mübadele aracı olarak işlev görsün.
- 4) Kapitalist üretim ve mübadele ilişkileri hayatın her alanında hâkim olsun.

O zaman, Marx'ın 'kapitalist üretim ve mübadele ilişkileri'ne dair nitelendirmeleri çerçevesinde, (yine Marx'ın kâra dair formülünün doğru olduğunu varsayarak) kâr oranının zorunlu olarak düşmesi gerektiği sonucuna ulaşabiliriz. Zamanın ekonomi politikçilerini meşgul eden azalan kârlar sorunu bu şekilde etkin biçimde çözülür. Fakat bunu, Marx'ın yasanın daha da detaylandırılmasından çıkacak en önemli sonuç olarak görmüyorum.

Buradaki temel önerme, azalan kârları ortaya çıkarma eğilimi olan süreçlere dair akıl yürütmelerden ortaya çıkar. Marx'ın neticede bize gösterdiği şey, rekabet baskısı altında olan, sınıf mücadelesinin gereklilikleri tarafından sıkıştırılan ve değer yasanının gizli emirlerine göre hareket etmek durumunda olan- tekil sermayedarların bir bütün halinde ekonomiyi 'kapitalist üretim sürecinin 'dengeli', 'normal' gelişimi'nden uzaklaştıran teknolojik düzenlemeleri gerçekleştirdikleridir (*Kapital*, cilt 3 s. 225). Başka bir ifadeyle, kapitalist üretim ve mübadelenin toplumsal ilişkileri içinde kendi şahsi çıkarları için hareket eden tekil sermayedarlar, birikimi tehdit eden, dengeli büyüme potansiyelini yok eden ve bir bütün olarak sermayedar sınıfın yeniden üretimini tehlikeye atan bir teknoloji düzeni ortaya çıkarırlar. Kısacası, tekil sermayedarlar zorunlu olarak kapitalizmi istikrarsız kılacak şekilde hareket ederler.

Maalesef, Marx, bu temel önermeyi, önermenin bir azalan kârlar yasanı olarak kendini ortaya koyan ifadelerine ve bu yasanın ima ettiği tüm tarihsel, ampirik ve kuramsal sonuçlarına yoğunlaşmak suretiyle, anlaşılması zor bir hale getirmiştir. Marx'ı hem destekçilerinden hem de onu küçük düşürmeye çalışanlardan, kapitalizm içindeki üretici güçler ve üretimin toplumsal ilişkileri arasındaki çelişkiye dair temel ilkeye geri dönerek ve eğer dengeli büyümeye erişecekse, kapitalizmin zorunlu olarak uyması gereken teknolojik ve organizasyonel özellikler çerçevesinde bu çelişkiyi tarifleyerek kurtarabiliriz.

Kapital'in birinci cildinde, kendi üretim süreçlerinin başında olan tekil sermayedarları görmekteyiz ki bu üretim süreçleri, işletme içinde teknolojik değişimi, birikim için bir 'manivela' olarak kullanmaktadır. Ve bu manivela, bir taraftan, nispi artı-değer için devam eden mücadele içinde diğer sermayedarlara karşı, diğer taraftan da, işçi sınıfının üretilen artı-değerin bir kısmını elde etmelerini önlemek için devam eden mücadele içinde işçi sınıfına karşı kullanılır. Sonuç: Üretici güçlerde süre giden devrimler ve toplumsal emeğin sürekli artan üretkenliği. Bu da, Marx'ın sermayenin artan organik kompozisyonu kavramı içinde yakaladığı fikirdir.

Kapital'in ikinci cildindeki yeniden üretim şemalarına dair analizi Marx'ın zamanının yettiğinden biraz daha ileri götürdüğümüzde, bir taraftan fiziki, parasal ve değer terimleri ile sektörler içinde ve arasında

'dengeli birikime' izin veren, diğer taraftan da sınıf ilişkilerini başarılı şekilde yeniden üretmeye müsaade eden bir *sürdürülebilir teknoloji* kavramına ulaşırız. Marx'ın üçüncü modelinde ele aldığı yaklaşım, birikim eğer sürdürülebilirliğini devam ettirecekse, sermayenin toplam değer kompozisyonunun mantıki sınırlar içinde sabit kalması zorunluluğudur. Yeniden üretim şemalarının çerçevesine geri dönerek, bunun ne anlama geldiğini daha açık şekilde ifade edebiliriz. Sürdürülebilir teknoloji, bu haliyle, sermayenin değer kompozisyonunu sabit tutacak şekilde sektörler arasındaki teknolojik değişimin spesifik bir dağılımını içermektedir. Bunun da bize söylediği şey, teknolojik ve organizasyonel değişime dair dinamiklerin kapitalizmin istikrarı için kritik önemde ve buna karşın, dengeli büyüme ile uyumlu değişim yönelimlerinin de -böyle eğilimler eğer mevcutsa- gayet kısıtlı olduğudur.

Marx'ın yönelttiği temel soru şudur: Kapitalizmin sınıf ilişkileri içinde hareket eden tekil sermayedarlar tarafından düzenlendiği hali ile, teknolojik ve organizasyonel değişime dair süreçler nasıl olacak da süreklilik arz edecek şekilde dengeli birikime ve sınıf ilişkilerinin yeniden üretimine izin verecek bir sürdürülebilir teknolojiye ulaşacaktır? Her ne kadar Marx kuşku türetmenin ötesinde tezini kanıtlamamış olsa da, gerekli teknolojik ve organizasyonel düzenin ancak geçici olarak şans eseri ortaya çıkabileceği ve tekil sermayedarların davranışlarının da iktisadi sistemi sürekli istikrarsızlaştırmaya eğilimi olduğuna dair gayet iyi bir savunma yapmıştır. Bu da, inanıyorum ki, Marx'ın kapitalizm içinde üretici güçler ve toplumsal ilişkiler arasındaki temel çelişki olarak işaret ettiği şeyin doğru yorumudur. İddia ediyorum ki, bu, aynı zamanda, azalan kâr oranı tezinin içinde gömülü olan temel önermedir.

YEDİNCİ BÖLÜM

AŞIRI BİRİKİM, DEVALÜASYON VE 'İLK AŞAMA' KRİZ KURAMI

Kâr oranının düşme eğilimi, 'fazla üretim, spekülasyon, krizler ve artık-sermayenin yanında artık-nüfus da doğurur'. Bunun ötesinde, aynı eğilim, 'kapitalist üretimin, üretici güçler içinde zenginliğin üretimi ile hiç alakası olmayan bir engelle karşılaştığını ve bu özel engelin de kapitalist üretim biçiminin kısıtlarına ve tarihsel olarak geçici karakterine şahitlik ettiğini' (*Kapital*, cilt 3, s. 242) ortaya koyar.

Periyodik krizler, uzun vadede sürekli küçülme, durgunluk ve belki de tam anlamıyla iktisadi çöküş bile Marx'ın yorumlarında ima edilmiş gibi gözükür. Bunların tam olarak nasıl yorumlanacağı büyük politik önemi haizdir. 'Büyük patlama' kuramcıları, kapitalizmin eriyerek sona ereceğini öngörenlerden bir hayli farklı bir siyasi yaklaşım içindedirler. 1890-1926 dönemindeki uluslararası sosyalist hareketi Luxemburg ve Lenin yani 'devrimci' bir çizgiyi tutturmuş olanlarla Bernstein, Kautsky ve Hilferding gibi sosyalizme demokratik bir yol arayanlar arasında bölen siyasi farklılıklar, sıklıkla kapitalizmin uzun vadeli dinamiklerinin farklı yorumları çerçevesinde ifade edildiler. Bugün, Fransız Komünist Partisi'nin siyasi duruşu, Boccara'nın devlet-tekelci kapitalizmine geçiş kuramına yansımıştır ve soldaki diğer güçlerin daha farklı siyasi duruşlarını yansıtan Magaline gibi yazarların kuramına saldırmaktadır. Sınıf ittifakı, 'tarihsel uzlaş' ya da 'Avrokomünizm' stratejileri de benzer şekilde kapitalizmin uzun vadedeki evrimsel gidişatına dair kuramlar çerçevesinde tartışılmaktadırlar. Marx'ın kuramının 'doğru' yorumlanmasına dair bir arayış, bu nedenle, içi boş bir akademikegzersiz değil, tam tersine mümkün olduğunca dikkatle ele alınması gereken siyasi açıdan hassas bir görevdir.

Marx'ın kendisi de insanı kızdıracak ölçüde muğlaktır. Yazıları neticede çok farklı yorumlara maruz kalmıştır¹. Bu muğlaklık, Marx bazı olasılıkları devre dışı bıraktığında bile ortadan kaybolmaz. Örneğin Marx'a göre, açıkça, 'fazla üretim kârda sabit bir düşmeye yol açmaz ... fakat *periyodik* fazla

1 Shaikh (1978) ve Wright (1978) Marx'ın kriz kuramının farklı yorumlarına dair incelemeler sunmaktadırlar.

üretim sabit şekilde az üretimin gerçekleştiği dönemleri takip edecek şekilde gerçekleşir' ve 'Adam Smith, kâr oranının düşmesini sermayenin fazlalığına bağlarken ... sürekli olarak var olan bir etkidenden bahsetmiş ve yanılmıştır. Sermayenin geçici fazlalığı, fazla üretim ve krizler birbirlerinden farklıdır. Sürekli kriz diye bir şey yoktur' (*Theories of Surplus Value*, kısım 2, s. 468; 497). Fakat bu periyodik krizlerin genişleyen ölçeği ve fazlalaşan yoğunluğu vasıtasıyla –belki de bazı Marksistler'in öngördüğü nihai felakete yol açacak şekilde- uzun vadeli sürekli küçülme hâlâ ihtimal dâhilindedir. Ve bazı noktalarda, Marx, kapitalizmin gerçekten bu tip bir kaderle yüzleşeceğini gösterir gibidir (*Grundrisse*, s. 750).

Bu aşamada ise, Marx'ın azalan kârlar yasasını sunarak kapitalizm içinde kriz oluşumuna dair kuramının bir 'ilk aşama'sını ortaya koyduğunu tam bir kesinlikle söyleyebiliriz. Buna 'ilk aşama' diyorum çünkü bir önceki bölümde gördüğümüz gibi Marx'ın *Kapital*'in ilk iki cildindeki yaklaşımları biraraya getirme konusundaki başarısızlığı, üçüncü ciltte kapitalizmin içsel çelişkilerine dair bütünlüklü bir izahatı geliştirmesini engellemiştir. Aynı zamanda Marx'ın kriz oluşumu üzerine yazarken, kuramın henüz olunlaşmamış kısımlarını işin içine sokarak, kendi analizini bozucu bir şekilde hareket ettiğini görürüz. Ve bu noktada birçok tamamlanmamış iş bizi beklemektedir. Marx'ın krizlerin şekli ve biçimi hakkında açıkça kafa yorduğu bu kısa bölümleri incelediğimizde, ele alınmayı bekleyen konuların bir listesini elde ederiz:

- 1) Sabit sermayenin üretimi, dolaşımı ve gerçekleşmesinin kendine has biçimi ve farklı devir zamanlarından doğan güçlükler;
- 2) Sermayenin merkezileşmesinin ve adem-i merkezileşmesinin derecesini etkileyen organizasyonel ve yapısal değişim süreci;
- 3) Kredi sisteminin, faiz-getiren sermayenin ve para-sermayenin rolü (ki bunların hepsi sermayenin dolaşımının parasal yönlerinin analizini gerektirir);
- 4) Sermayenin dolaşımına devletin yaptığı müdahaleler;
- 5) Dış ticaret, 'dünya piyasasının' oluşumu ve kapitalizmin tüm coğrafi yapısı ile birlikte meta dolaşımının fiziki yönleri (yani mekân içindeki meta hareketleri);
- 6) Toplumsal oluşumlar içinde ve arasındaki sınıf ilişkilerinin karmaşık konfigürasyonları (örneğin, sermayedar sınıf içindeki hizipsel ayrılıklar ile proletarya içindeki emek gücünün farklı ulusal değerleri temelinde ortaya çıkan farklılıklar).

Bu liste, kriz kuramının nihai haline dâhil edilmesi gereken birçok özelliği ortaya çıkarmaktadır. Toplumsal yeniden üretimdeki –yani emek gücünün ve burjuva ideolojisinin yeniden üretiminde veya kontrol sağlamak için dizayn edilmiş siyasi ve askeri araçlar vb.'nde ortaya çıkan- aksaklıklar

da incelemeyi gerektirir. Fakat Marx, kapitalizmde kriz oluşumunu anlayabilmek için açıkça meta üretimi ve değişimindeki çelişkileri temel olarak ele almıştır. Bu açıdan 'ilk aşama' kriz kuramı, bir öncül soyutlamadan daha fazlasına tekabül eder. Bu kuram, aslen bir iktisadi ve toplumsal organizasyon biçimi olarak kapitalizmin açık istikrarsızlığının arkasında yatan mantığı ortaya çıkarmaktadır.

Bu 'ilk aşama' kriz oluşumuna dair kuram tarafından çerçevesi çizilen sınıf ilişkilerinin yapısını şematize etmek zor değildir. *Kapital*'in ilk cildinde, birikimin, bir tarafta sermayedarlar diğer tarafta ücretli işçiler olmak üzere sermaye ilişkisini genişleyen bir ölçekte yeniden ürettiğini görürüz. Aynı zamanda, bir yedek sanayi ordusu şeklinde ortaya çıkan işsizliğin birikim için gerekli olduğunu ve bunun da, işçi sınıfının dalgalanan şekilde değişen bir oranı için sürekli bir kriz anlamına geldiğini fark ederiz. *Kapital*'in ikinci cildinde ise, tekil dolaşım hareketlerinin 'toplumun büyük oranda işlevsel olarak belirlenmiş iktisadi sınıfları arasındaki dolaşım' süreci içinde bir araya getirilmesine ve aynı şekilde hem sermayedar sınıfının hem de işçi sınıfının yeniden üretimine izin veren koşulları görürüz. Çelişkiler ise, *Kapital*'in üçüncü cildinde açığa çıkar. Bu çelişkiler, toplumdaki iki büyük toplumsal sınıfın toplumsal yeniden üretim süreçlerindeki aksaklıklara yol açan bir çöküş olarak ele alınır ve büyüyen bir artık-nüfus ile eşzamanlı olarak ortaya çıkan bir sermaye fazlası biçimini alırlar. Ve 'nispi fazla nüfusu ortaya çıkaran aynı nedenlerin diğer tarafta da bir sermaye yığını ortaya çıkardığını' görürüz ki bu da, neticede 'bir tarafta istihdam edilmeyen sermayenin diğer tarafta da istihdam edilmeyen işçi sınıfının' ortaya çıktığı oldukça irrasyonel bir duruma işaret eder (*Kapital*, cilt 3, s. 245, 251).

Kriz açıkça, bir taraftan sermayeyi ve emeği benzer şekilde vururken, diğer taraftan sınıf ilişkilerinin yeniden üretiminin temelinde darbe indirir. Marx'ın 'ilk aşama' kriz oluşumuna dair kuramının *modus operandi*'sinin teknik bir incelemesi, bu nedenle, sınıf ilişkilerinin yeniden üretimindeki krizin arka planını incelemeyi gerektirmektedir.

FAZLA BİRİKİM VE SERMAYENİN DEVALÜASYONU

Marx'ın azalan kâr oranı tezi, 'birikim hayrına birikim'e dönük toplumsal zorunluluk ile bir araya geldiği vakit, sermayedarların artı-değer üreten teknolojik değişime yönelik zorunlu tutkularının, mevcut sermayenin işletilmesine dair fırsatlara rağmen bir sermaye artışı üreteceğini ikna edici şekilde gösterir. Sermayenin bu fazla üretim hali, 'sermayenin aşırı birikimi' olarak adlandırılır.

Dolaşımdaki sermayenin miktarı, o sermayeyi üretim ve mübadele vasıtasıyla gerçekleştirmeye dair kısıtlı kapasite ile bir denge içinde kalacaksa -ki bu, kâr oranının istikrarının sağlanması için gerekli bir koşuldur- aşırı

biriken toplam sermayenin bir kısmı yok edilmek zorundadır. Eğer denge hali yeniden inşa edilecekse, aşırı birikime dönük eğilim, artık-sermayeyi dolaşımdan çekecek süreçler tarafından karşıt yönde dengelenmelidir. Bu süreçler, 'sermayenin devalüasyonu' başlığı altında incelenebilirler.

İlk bakışta, 'devalüasyon' kavramı mantıksız olmasa da biraz garip gözükmektedir. Sonuçta, sermaye ilk olarak 'hareket halinde değer' olarak tanımlanmıştır ve burada aslında bahsettiğimiz şey kavramların içinde bir çelişki gibi kulağa gelen 'değerin devalüasyonu'dur.² Marx'ın tezi temelde, bir taraftan çelişkiyi kabul ederken, diğer taraftan da, çelişkinin kavramların kendi içinde değil, kapitalist üretim biçiminin içinde yattığında ısrar etmektir. Kavramlar, kapitalist üretim ve mübadeleye içkin çelişkileri yansıtmak için dizayn edilmişlerdir ki tüm bu kavramlar, değer kavramının doğasına dair bazı temel yansımaları gösterirler.

Birinci Bölüm'de, Marx'ın, Ricardo'nun emek zamanı içinde cisimleşen değer kavramından, ancak tanımın içine 'toplumsal olarak gerekli' tamlamasını dâhil ettiği oranda ayrıldığını belirtmişim. Daha sonra, 'toplumsal olarak gerekli' tamlamasının işin içine dâhil edilmesinin Marx'a ekonomi politiğin bir eleştirisini ve kapitalizmin çelişkili hareket yasalarının bir açıklamasını oluşturmak için bir araç sunduğunu iddia ettim. Emek zamanı içinde cisimleşmiş değer kavramı, bu nedenle, üzerine kapitalizmin çelişkilerinin bir analizinin inşa edilebileceği sabit ve değişmez bir yapı taşı olarak değil, kapitalizmin toplumsal olarak gerekli özelliklerine dair kavrayışımızı ne kadar genişletirsek, anlamında o ölçüde değişikliklere maruz kalacak olan bir kavram olarak ele alınır. Ve eğer kapitalizm, Marx'ın *Kapital*'in üçüncü cildinde gösterdiği üzere, zorunlu olarak çelişkilerle dolu ise, değer kavramı da zorunlu olarak bu gerçeği yansıtmalıdır. Diğer bir deyişle, 'değer' istikrarsız bir dünyayı tarifleyen sabit bir ölçek değil, kapitalizmin içkin çelişkilerini yansıtan istikrarsız, net olmayan ve muğlak bir ölçüdür.

Marx, *Kapital*'in açılış bölümünde (cilt 1, s. 41), kullanım değeri olmayan, toplumsal bir istek ya da ihtiyacı yerine getirmeyen cisimleşmiş emeğin, ziyan olmuş emek olduğuna ve bu nedenle de, değer olmadığına işaret ettiği zaman, bizi bu olasılık konusunda uyarmaktadır. Bu kavramın

2 Marxçı değer kuramını pür bir muhasebe sistemi olarak yorumlayanlar 'devalüasyon' fikrini anlamlandıramazlar ve bu kavramın Morishima (1973), Dobb (1973) ve hatta Desai (1979)'nin sunumlarında asla yer bulmaması da kayda değerdir. Burjuva yorumcuları da, bu kavrama dair zorluklar yaşarlar. Bu nedenle, von Kortkiewicz (1952) Marx'a 'Hegel gibi, mantıki çelişkileri nesnelere yansıtmaya yönünde inatçı bir istek' atfeder. Marx'ın gerçekten de Hegel'in *Logic*'inden derinden etkilendiğini ve bu nedenle değer kavramının kendi reddini 'değer olmayan' biçimi içinde içerdiğini keşfettiğimiz zaman şaşırılmamız gerektiğini de burada not edelim. Marx'ın sunumuna dair ilginç olan şey, Marx'ın Hegel'e özgü olan 'idealist sunum biçimi'nin üzerinden gelme ve tüm fikre materialist bir temel verme biçimindedir. Gayet basit bir şekilde, değer kapitalizmde toplumsal yönüyle insan emeği olarak yorumlanırsa, 'değer olmayan', aynı zamanda kapitalizme özgü süreçlerden kaynaklanan toplumsal anlamını yitirmiş insan emeği olarak yorumlanabilir.

barındırdığı sorun, tüm metaların kendi değerlerinden veya (hâlâ değerlerinde ölçülen) üretim fiyatlarından mübadele edildiği varsayımı ile askıya alınır. Fakat kapitalizmin iç çelişkilerinin analizi, 'değer olmayan şeylerin' üretimine, yani emek gücünü ya istihdam etmeyerek ya da kapitalizmin toplumsal ilişkileri içinde yapılandırılan toplumsal istek ve ihtiyaçları yerine getirmeyen metalarda emeği cisimleştirmek için kullanarak ziyan etmeye dönük sürekli bir eğilimin var olduğunu göstermektedir. Bu noktada hatırlanması gereken, değer her tür insan emeğinin her yerde geçerli olan evrensel bir özelliği olmadığıdır. Değer, spesifik olarak kapitalist üretim ve mübadeleye eklenir ve bu aşamada, kendi zıddını yani değerlerin üretim dışılığını ve değer olmayan şeylerin üretimini de içerir. Bu da, devalüasyon demektir.

İlginç şekilde, bu tip bir düzenlemeye izin veren kavramsal aracı daha önce zaten yerine oturtmuştuk. Üçüncü Bölüm'de, Marx'ın devalüasyonu neden ve nasıl değer dolaşımındaki 'gerekli bir an' olarak ele aldığını göstermiştik. Sermaye, dolaşım süreci içindeyken, paradan maddi metalara, üretim süreçlerine, metalara ve benzerlerine olmak üzere bir dizi 'metamorfoz' geçirir. Sermaye hareket halinde değer olduğu için, değer, ancak hareket halinde iken değer olarak kalabilir. Bu da, Marx'ın devalüasyonun tümüyle teknik şu tanımını yapabilmesine *imkân* tanır: Bir andan daha uzun bir süre herhangi bir durumda 'durağan' kalan değer. Şu ya da bu şekilde kullanılmayan ya da henüz satılmamış bir meta envanteri (örneğin bir para rezervi) bütüncül bir biçimde 'devalüe olmuş sermaye' başlığı altında değerlendirilebilir; çünkü değer, hareket halinde değildir. Değerin bir durumdan diğerine hareket ederek içinde girdiği 'metamorfoz' tarafından tekrar hareketliliğini kazanması ile, bu sermayenin dolaşımına içkin olan zorunlu devalüasyon, otomatikman askıya alınır. Sermaye kendi dolaşımını belli bir zaman aralığı içinde tüm safhaları geçerek tamamlayabiliyorsa, devalüasyon daimi olarak zararlı hiçbir etkiye yol açmaz. Bu teknik yaklaşım çerçevesinde, değer mefhumunun 'toplumsal olarak gerekli devir zamanı' kavramını özü itibarıyla içerdiğini ve değer, farklı haller takınarak dolaşımını sürdüren sermayenin ihtiva ettiği 'zorunlu devalüasyonlar'dan da bağımsız bir anlamı olamayacağını görebiliriz.

Marx'ın neticede devalüasyonu değer bir parçası kılan bu tezinin amacı, Say Yasası'nda varsayılan özdeşliklerden kaçınmak, arzın zorunlu şekilde kendi talebini yaratmadığını göstermek ve kriz potansiyelinin sermayenin zaman ve mekândaki dolaşımı içindeki farklı 'anlar' ya da 'safhalar' arasındaki ayrıklığın üstesinden gelme ihtiyacı içinde pusuya yatışını ortaya koymaktır.³ *Kapital*'in büyük bir bölümünde, Marx, bu kriz

³ *non-values*.ç.n.

³ Eğer 'değeri', toplumsal boyutu itibarıyla, üretim ve mübadele vasıtasıyla gerçekleşen sürekli sermaye dolaşımı vasıtasıyla ifade edilen insan emeği olarak ele alırsak, Marx'ın, Say Yasası'na

olasılığıyla (yani sadece olasılığın kendisiyle) uğraşmaktan memnundur. Fakat Marx, 'ilk aşama' kriz kuramını sunduğu zaman devalüasyon kavramı, kapitalizmin çelişkili hareket yasalarının daimi zararlı etkilerini anlamamıza yardımcı olmak üzere ön plana çıkar. Devalüasyon aşırı birikimin bir diğer yüzüdür.

Şu anda, Üçüncü Bölüm'de öne sürülen bir hayli soyut ve detaylı tezler tarafından üretilen fikirlerin üzerinden bir kez daha geçebilecek bir pozisyondayız. Genel olarak, sermayenin aşırı birikimi, dolaşım süreci içinde sermayenin aldığı farklı haller içinde 'tutulan' fazla sermayenin belli başlı dışavurumlarına derhal dönüştürülebilir. Bu nedenle, şu sonuçlar ortaya çıkar:

1) Metallerin aşırı üretimi: Sermayenin sorunsuz şekilde dolaşımını sağlamak için normalde gerekenin üstünde ve ötesinde bir aşırı stok olarak piyasada ifade edilen maddi meta bolluğu.

2) Sermayenin normal dolaşımı içinde gerekenin üstünde ve ötesinde değişmeyen sermaye girdileri ve yarı-mamul metallerden oluşan artık stoklar.

3) Üretim sürecindeki kullanılmayan sermaye -özellikle tam kapasitesinde kullanılmayan sabit sermaye.

4) Gereken normal para rezervlerinin üstünde ve ötesinde artık para-sermaye ve atıl nakit yığınları.

5) Emek gücü artıkları-üretimde eksik istihdam, yedek sanayi ordusunun birikim tarafından gereken normalin üstünde ve ötesinde genişlemesi, emek gücünün en azından geçici devalüasyonuna yol açacak şekilde büyüyen bir sömürü oranı.

6) Azalan reel faiz oranları, sınai ve ticari sermayenin azalan kâr oranları, azalan rantlar vb.'de ifadesini bulan sermayenin azalan getiri oranları.

Bu liste, aşırı birikimin 'görünüş biçimlerini' özetler ve bu biçimlerin her birini üretici güçlerin evrimi ve kapitalizmin toplumsal ilişkileri tarafından ortaya konan kısıtlar arasındaki temel çelişkilere bağlar. Bu liste, aynı şekilde Marx'ın, sermaye fazlası olabileceğine fakat genel olarak metallerin bir aşırı üretiminin olamayacağına dair Ricardocu görüş içindeki kuramsal hatayı açığa çıkarmasına izin verir (*Kapital*, cilt 3, s. 256). Marx'a göre, 'A olarak adlandırılan herhangi bir olgunun varlığını ve zorunluluğunu kabul edip, aynı olgu B olarak adlandırılır adlandırılmaz bu olguyu inkâr etmek' son derece absürttür (*Theories of Surplus Values*, kısım 2, s. 496-9).

Bu analiz, aynı zamanda, Marksist çevreler içinde devam eden, krizlerin

---

dairüretim ve tüketimin 'özdeşlik içinde ayrışması'nı vurgulayan eleştirisinin, aynı zamanda, değer bu ayrışmayı 'değer olmayan' olarak da içermesi gerektiği fikrini ortaya attığını da söyleyebiliriz. Bu şekilde, kriz ve aksaklıkolasılıkları, değer kavramına dâhil edilirler.

'eksik tüketimden' mi (yani kitlelerin sermayedarların ürettiği büyük hacimli metaları satın alamama halleri) yoksa kâr oranlarının düşme eğiliminden mi kaynaklandığına dair kafa karıştırıcı ve yanlış yönelimli anlaşmazlığı ele almamıza yardımcı olur.⁴ Görünümler dünyasında, azalan kâr oranları ve satılamayan meta yığınları, aynı temel sorunun yüzeysel ifadeleridir. Kuramsal olarak ele alındığında, sermayenin artan değer kompozisyonu içinde ifade edilen üretici güçlerde gerçekleşen sürekli devrimlere dönük eğilim, ancak, bu eğilim, kapitalizmin üstüne inşa edilmiş olduğu 'zıtlıklar' barındıran bölüşüm ve üretim ilişkilerine karşıt şekilde konumlandırıldığı zaman, kriz oluşumuna dair anlayışımızın temelini teşkil edebilir. Temel olan, üretici güçler ve toplumsal ilişkiler arasındaki zıtlıktır ve bu nedenle, önceliği birine ya da bir diğerine veremeyiz.

Bunun ötesinde, analiz, aşırı birikime dair eğilimin, kapitalist tarih içinde piyasada bolluklar, stoklarda aşırı büyümeler, atıl üretken kapasite, atıl para-sermaye, işsizlik ve (bölüşüm sonrasında) para formundaki kâr oranlarının düşüşünü gözlemleyeceğimiz dönemler ve aşamalar tarafından ifade edileceğini öne sürmektedir. Kapitalist tarih gayet düzenli ve periyodik şekilde bu tip olaylarla dolu olduğu nispette, Marx'ın 'ilk aşama' kriz kuramına belli bir güven besleyebiliriz. Fakat bu yorumu yaparken dikkatli olmamız gerekir; çünkü Marx, birçok konuyu dışarıda bırakmıştır ve fiili kriz oluşumuna dair analiz henüz ele alınmayı beklemektedir. Şu aşamada ulaşabileceğimiz yegâne sonuç, mevcut sinyallerin umut vaat ettiğiidir.

Eğer aşırı birikim, bu tip görünüm biçimleri takınırsa, kendi intikam tanrıçasının – yani devalüasyonun- benzer somutlukta ortaya çıkacağını düşünebiliriz. Para biçiminde iken sermaye, enflasyon sayesinde devalüe edilebilir; emek gücü, işsizlik ve emekçinin reel ücretlerinin düşmesi ile devalüe edilebilir; tümüyle ya da kısmen imal edilmiş halde tutulan metalar zorunluluktan zararına satılabilir; sabit sermayede cisimleşen değer, atıl kaldığı süre zarfında yok olabilir. Mekanizmalar her durumda farklıdır ve etkileri de ne tip bir devalüasyondan bahsettiğimize göre değişecektir. Ve henüz bu tip bir sürecin tüm yönlerini açık halde ortaya koyacak bir konumda da değiliz; örneğin enflasyonu ve sabit sermaye formasyonunu ele alacak çerçeveleri oluşturmaya mecburuz. Fakat elimizdeki kavramsal araçlar düşünüldüğünde, yine de, devalüasyon süreçlerinin biraz daha detaylı bir analizini sunabiliriz. Bu da, bu bölümün geri kalanında ele alınacak olan konudur.

4 Bu kafa karışıklıkları, Bleaney (1976), Shaikh (1978) ve Wright (1978) tarafından detaylı şekilde tartışılmıştır.

EMEĞİN ARTAN ÜRETKENLİĞİNDEN KAYNAKLANAN SERMAYENİN "SÜREKLİ DEVALÜASYONU"

Marx, 'krizler haricinde, mevcut sermayenin bir kısmının sürekli devalüasyonu gibi' (*Grundrisse*, s. 750), kapitalizmin içkin mantığına dair, kâr oranının düşmesini geciktiren çeşitli özelliklerin var olduğunu iddia eder.

Marx'ın kafasındaki fikir, özünde, gayet basittir. Bir metanın değeri ilk anda o metayı üretmek için kullanılan toplumsal olarak gerekli emek zamanı tarafından belirlendiği için, değer, emek gücünün artan üretkenliği ile birlikte düşer. Aynı ilke üretim fiyatları için de geçerlidir (değişim oranı sektörler arasında değişir ve bazı durumlarda azalma yerine artma şeklinde vuku bulabilir). Diğer tüm koşulların sabit kalması koşuluyla, kapitalizm içinde emeğin artan üretkenliği, bu nedenle, genel olarak metaların azalan birim fiyatlarına tekabül eder (*Kapital*, cilt 3, s. 226). Aynı metanın değeri bir andan diğerine değişebilir. Mübadele mecrasında, bu olgu, orijinal satış fiyatı ile reel ölçülerle ifade edilen müteakip yenileme maliyeti arasındaki fark tarafından ifade edilir.

Bu fark, metaların mübadele değerinde gerçekleşen *artış ve aşınmaya* dair potansiyeli ortaya çıkarır (*Kapital*, cilt 3, s. 311). Belli başlı bazı koşullar altında, aşınma, devalüasyonun bir biçimi olarak anlaşılabilir. Emeğin üretkenliği hızlı şekilde yükselirken, örneğin metaların birim değerleri hızla düşer ki, bu şekilde, değişmeyen sermaye, yarı -ya da tam- mamul ürünler ve piyasadaki metaların stoklarında cisimleşmiş durumdaki değer, emek gücünün yeni ulaşılan toplumsal üretkenliğine bağlı olarak sürekli bir biçimde yeniden değer kazanır. Normal koşullar altında, değerdeki aşınma kısa bir zaman dilimi içinde üretilen ve tüketilen metaların üzerinde sadece marjinal bir etkiye sahiptir. Fakat uzun bir çalışma süreci, büyük miktarlarda yedek değişmez sermaye stokları veya büyük miktarlarda sabit sermaye gerektiren üretim süreçleri bu açıdan çok daha hassastırlar. Piyasada yeterince uzun süre kalan ya da sadece yavaş şekilde tüketilebilen metalar da benzer şekilde etkilenirler -örneğin konut, kamusal hizmetler, ulaşım şebekeleri vb.

Nispi artı-değer elde etmek için devam eden süreklilik avı tarafından ön plana çıkarılan hiç durmayan bu 'değer içinde gerçekleşen devrimler', her zaman üretim ya da nihai tüketim aracılığıyla henüz gerçekleşme sürecini tamamlamamış ölü emeği, yani geçmişten kalan değeri tehdit eder. Her ne kadar, bu güçlük, her alanda bir yere kadar hissedilse de, bazı mecralardaki toplumsal önemi, diğerlerinden çok daha büyüktür. Tekil sermayedarın doğrudan bu durumun farkına vardığı an, muhtemelen, daha ucuz ve daha etkin sabit sermayenin kendisinin kullandığı makinelerin değerini net biçimde azalttığı andır. Çalışma sürecini yoğunlaştırmak ya da vardiya sistemine gitmek gibi sabit sermayeyi mümkün olduğunca hızlı biçimde

tüketmek yoluyla bu tip olumsuz etkilerden kaçınmaya dönük güçlü bir basınç mevcuttur (*Kapital*, cilt 3, s. 113-14). Bir bütün olarak toplum, muhtemelen sorunu en etkili biçimde temel para-metanın (altının) değerinde devrimsel değişiklikler olduğunda ya da kağıt paranın üzerine yüklenen değer enflasyona maruz kaldığında fark eder ki kağıt para enflasyonu, modern zamanlarda devalüasyonun takındığı *eşi olmayan* [bir] toplumsal biçimdir. Her iki durumu da daha sonraki bölümlerde ele alacağız, çünkü bunları tartışmak için gerekli teknik temeli henüz oluşturmadık.

Fakat bu aşamada, aşırı birikim-devalüasyon ikilisinin sermayenin merkezileşmesiyle olan ilişkisine göz atabiliriz. Marx, azalan bir kâr *oranına* artan bir kâr *yığınının* eşlik ettiğini ısrarla vurgular ki bundan da, krizlerin artı-değer üretimindeki mutlak azalmalardan değil de üretilen artı-değer yığınının bu artı-değeri kapsamak için akıtılan sermaye miktarının genişlemesine ayak uyduramamasından kaynaklandığı anlamı çıkar. Eğer sistemin denge haline geri gelmesi için gerekli olan şey, toplam sermaye miktarının azalması ise, -'aşağı yukarı doğrudan üretici konumunda olanların sürekli artan biçimde alım yapmaları'nı da içeren (*Kapital*, cilt 3, s. 219)- sermayenin merkezileşme süreci, bu tip bir işi becerebilmek için gerekli araçlardan biri olarak görülebilir. Küçük sermayedarların büyükler tarafından ele geçirilmesi, büyük sermayedarların lehine olacak şekilde küçüklerin sermayesini fiilen devalüe eden bir tür temellük vasıtasıyla, küçük sermayedarları kendi sermayelerinden mahrum bırakır. Büyük sermayedarlar, küçük ölçekli sermayedarların fiziki ve mali kıymetlerini* daha düşük bir değerde massedebilirler. Aynı kâr kütlesi, daha sonra, kendi faaliyetlerine hiçbir şekilde zarar vermeden dolaşımdaki toplam sermaye miktarını azaltmayı başarmış az sayıdaki sermayedar arasında paylaşılır. Fiiliyatta, devalüasyon maliyetlerini, mallarına el koyulmuş küçük sermayedarların üzerine yıkmış olurlar. Kapitalizm içinde her zaman devam ettiği nispette merkezileşme, mevcut sermayenin bir kısmının sürekli devalüasyonuna erişmek için kullanılan araçlardan biri haline gelir. Aynı şekilde, periyodik krizlerin güçlü merkezileşme dönemleri tarafından eşlik edileceğini de öngörebiliriz.⁵

Marx, 'sermaye stokundaki' bir artışın azalan kâr oranlarını eski haline getirmeye yardımcı olabileceği fikrini ortaya attığı zaman, merkezileşme vasıtasıyla gerçekleşen daha farklı bir devalüasyon biçimine işaret etmektedir. Eğer toplumdaki sermayenin bir kısmı, üretimine katkıda bulunduğu artı-değerin sadece bir kısmı üzerinde hak iddia edecek şekilde dolaşıma girmiş ise, artı-değer, geriye kalan sermayedarlar arasında bölüşülmek

* *financial asset*.ç.n.

5 Hannah (1976, Ek 1) yirminci yüzyıl boyunca Britanya'da şirket birleşmeleri vasıtasıyla gerçekleşen sermayenin merkezileşmesi üzerine ilginç veriler sunmuştur ve Aglietta da (1979 sayfa 000) ABD'ye ilişkin benzer bir materyali sunmaktadır.

üzere ve bu şekilde mevcut kâr oranına istikrar getirecek şekilde açığa çıkar. Marx, bu çerçevede, maliyet-artı-kâr payı biçiminde ödenen faiz üzerinden üretilen ve işletilen demiryolları örneğine atıfta bulunur (*Kapital*, cilt 3, s. 240). Bu öğretici bir örnektir. Buna göre, toplumsal olarak ihtiyaç duyulan sabit sermayenin bir kısmı, kullanıcılara faiz karşılığında ödünç verilebilir; sermaye, para formunda ve fiziki formda da ödünç verilebilir. Anonim şirket organizasyon biçiminin yayılması ve (banka tarafından finanse edilen ekipman kiralaması gibi pratikleri geliştiren) finans kapitalizminin ortaya çıkışı, daha sonraki aşamada aşırı birikimi telafi eden organizasyonel ve yapısal düzenlemeler olarak değerlendirilirler; çünkü toplam toplumsal sermayenin bir kısmı bu haliyle, ürettiği artı-değerin tümü üzerinde hak iddia etmek yerine, faiz elde etmek için dolaşımına devam etmektedir. Bu şekilde dolaşımda olan sermaye *görelî olarak* devalüe olmaktadır; çünkü ortalama kâr oranından daha azını elde etmektedir. Aşırı birikime yönelik eğilim, bu nedenle dolaşımdaki görelî olarak devalüe olmuş sermayenin miktarını arttıran organizasyonel düzenlemeler tarafından dengelenir. Bu fikre dair güçlük, elbette, Marx'ın faiz oranına ya da kapitalizmin finans biçimlerinin kâr oranı üzerindeki etkilerine dair fikirlerinin temellerini henüz ortaya koymadan, bölüşüme dair süreçlere başvurmak zorunda kalmış olmasından kaynaklanmaktadır. Fakat bu, daha önce işaret ettiğimiz üzere, Marxçı kuramda somutlama gerektiren genel bir zayıflıktır.

Aynı tez, bir sonraki aşamada da tartışılabilir. Örneğin Boccara (1974), sıfır kâr oranı ile dolaşımda kalmaya devam etmesi durumunda, sermayenin *mutlak* devalüasyonunun gerçekleşebileceğine işaret etmektedir. Bu, devlet, (kamu hizmetleri ve taşımacılık gibi) bazı sektörleri organize etmek için ya da toplam artı-değer üretimine katkıda bulunmak için, her ne artı-değer üretilirse üretilsin hiçbir şey üzerinde hak iddia etmeyecek şekilde müdahale ettiğinde gerçekleşebilir. Bu tip bir durumda, devlet, özel sektörü sübvansede edebilir ve suni şekilde tekil sermayedarların elde ettikleri kâr oranını arttırabilir. Boccara'ya göre bu, 'tekelci-devlet' kapitalizminde devletin temel işlevidir.

Gerçekten de, Boccara, aşırı birikim ve devalüasyona dair ikiz ilkeleri kapitalizmin kendi tarihi içerisinde yaşadığı yapısal dönüşümleri anlamak için bir anahtar olarak görmektedir. Aşırı birikime uzun vadede verilebilecek tek karşılığın, hem nispi hem de mutlak olarak devalüe edilmiş halde gittikçe daha fazla sermayenin dolaşımda tutulması vasıtasıyla, kâr oranının düşme eğiliminin karşılanmasına izin veren 'yapısal devalüasyonlar'ı gerçekleştirmek olduğunu iddia etmektedir. Rekabetçi kapitalizmden tekelci finans kapitalizmine ve daha sonra nihai olarak tekelci-devlet kapitalizmine müteakip geçişler, kapitalizmin kendi için çelişkilerine dair bu tip süreklilik arz eden yapısal bir çözüme izin veren toplumsal yeniden

organize olma halleri olarak değerlendirilebilir.

Boccarâ'nın tezi Marx'ın kuramının özel bir yorumudur. Destekleyici kanıtlarla mantıklı gözükün ve hatta bazı durumlarda gayet çekici bir tezdür. Fakat eleştirilenlerin iddia ettiği gibi aşırı bir basitleştirme içermekte ve ciddi biçimde de yanıltıcı olabilmektedir.⁶ Bu tezin yoğunlaştığı konu, krizlere gebe toplam artı-değer üretimi süreçlerinden ziyade sermayedarların artı-değeri paylaşma biçimleridir. Tez, Marx'ın aşırı birikim-devalüasyon tezinin bir kısmını ele alır ve bu tezi, kapitalist tarihi yorumlamak için monolitik bir çerçeve olarak sunar. En kötüsü, sermayenin sürekli devalüasyonuna dair süreçleri ele alma biçimi ve bu süreçlere aşırı birikime dönük kronik eğilimin genel bir çaresi olarak yaklaşmasıdır ki bu da, Marx'ın kapitalist krizlerin ne şekilde açığa çıktığına dair yaklaşımının ciddi biçimde tahrifi anlamına gelir. Bu çerçeveden bakıldığında, eleştiriler genel olarak haklı gösterilebilir. Fakat sermayenin sürekli devalüasyonu, yine de, birikim üzerinde somut maddi etkilerle birlikte gelen, yeterince gerçek bir süreçtir. Boccarâ'nın analizi de bu açıdan yararlıdır. Bu analizin, kapitalist tarihin ya da kapitalizm içinde gerçekleşen krizlerin oluşumunun ve aşılmasının yorumlanması için uygun bir temel olduğu ise söylenemez.

Son olarak, emek gücünün devalüasyonunu ele almalıyız. Nispi artı-değer kuramının gösterdiği üzere 'sermayenin metaları ucuzlatmak için emeğin üretkenliğini yükseltmeye ve dolayısıyla emekçinin kendisini ucuzlatmaya dönük bir eğilimi ve sabit yönelimi, her koşul altında mevcudiyetini korur' (*Kapital*, cilt 1, s. 319). Bunun ötesinde, Marx, 'üretici güçlerin bu gelişiminin işleyen sermayenin kısmen aşınması ile başat gittiğine' işaret ederken, aynı zamanda 'bu aşınmanın rekabet içinde kaçınılmaz şekilde hissedildiği oranda sermayenin kendi zararını kapatmak için daha fazla sömürmeye çalıştığı emekçinin omuzlarındaki yükün arttığına' da işaret etmektedir (*Kapital*, cilt 1, s. 605).⁷ Ve Marx, 'bir kutupta zenginlik birikimini... diğer kutupta yoksulluk, çalışmanın getirdiği yorgunluktan kaynaklanan acı, kölelik, cehalet, zalimlik, zihni melekelerin zayıflamasının birikimini' (*Kapital*, cilt 1, s. 645) ortaya çıkaran süreçleri, emek gücünün değerinin azalmasına yol açan süreçler ile birlikte anlayabilmek adına, 'devalüasyon' fikriyle ahlaki bir zeminde uğraşmanın ötesine geçmemiştir.⁸ Her ne kadar bu ateşli polemikler, *Kapital*'in birinci cildinde sunulan tek taraflı birikim modeli etrafında şekillendirilseler de, yedek sanayi ordusuna ya da teknoloji tarafından ortaya çıkarılan işsizliğe dair yapısal ihtiyacın, müstakbel birikimi gerçekleştirmek için emek gücünü 'devalüe' halde tutma zorunluluğundan başka bir şey olduğunu düşünmek mümkün değildir.

6 Therer ve Wieworka (1978), eleştirileri detaylı biçimde ortaya koyarlar. Çoğu yerde, onların tezlerini kabul etmekteyim. Ayrıca bkz. Fairley (1980).

7 Her ne kadar Marx burada 'aşınma' [*depreciation*. Ayrıca bkz. 147. Sayfadaki dipnot, ç.n.] terimini kullansa da, kastettiği açık biçimde bizim burada kullandığımız manasıyla 'devalüasyon'dur.

8 Magaline (1975), Marxçı kuram için emek gücünün devalüasyonuna dair sonuçların olabilecek açık tartışmasını bizlere sunmaktadır.

KRİZLER VASITASIYLA GERÇEKLEŞEN DEVALÜASYON

Krizler sırasında gerçekleşen devalüasyonları tarif etmeye giriştiğimizde ise, 'aşınmaya' dair yumuşak imge yerini daha dramatik ve sert 'yıkım' imgesine bırakır. Kriz anında, kapitalist üretim biçiminin tüm çelişkileri, kendilerini 'anlık ve zoraki çözümlerle' dayatan ve 'bozunuma uğramış denge halini bir süre için geri getiren' (*Kapital*, cilt 3, s. 249) şiddetli nöbetler biçiminde ifade edilirler. Aşırı birikime, 'sermayenin geri çekilmesi ve hatta kısmen yok edilmesi' (*Kapital*, cilt 1, s. 253) ile karşı konur. Yıkım, kullanım değerlerini ya da mübadele değerlerini veya her ikisini birlikte etkileyebilir:

Yeniden üretim süreci kontrol altında tutulduğu ve emek süreci kısıtlandığı ya da bazı durumlarda tümüyle durdurulduğu müddetçe, *reel* (üretken) sermaye yok edilir. Kullanımda olmayan makine, sermaye değildir. Sömürülmeyen emek, kayıp üretime denktir. Kullanılmadan duran hammadde, sermaye değildir. Kullanılmadan bırakılmış ya da bütünüyle tamamlanmamış binalar (ve yeni inşa edilmiş makineler), depolarda çürüyen metaller-tüm bunlar sermayenin yıkımı anlamına gelir... Mevcut üretim araçları, gerçek anlamıyla üretim araçları olarak kullanılmaz, işlerlik kazanmazlar. Bu nedenle, kullanım değerleri ve mübadele değerleri, cehennemî boylar.

Diğer taraftan, ikincisi, sermayenin krizler vasıtasıyla yıkımı değerlerin aşınması anlamına gelir... Toplumun nominal sermayesinin geniş bir kısmı, yani mevcut sermayenin *mübadele değeri*, bir daha geri gelmeyecek şekilde yıkıma uğrar, fakat tam da bu yıkımın kendisi, kullanım değerini etkilemediği için, müteakip yeniden üretimi hızlandırabilir (*Theories of Surplus Value*, kısım 2, s. 495-6).

Kullanım değerlerinin korunması ile eşzamanlı şekilde gerçekleşen mübadele değerinin yıkımı, sabit sermayeye ciddi biçimde dayanan sektörler için özellikle önemlidir. Kriz koşulları içinde, sabit sermayenin kullanım değeri, genellikle neredeyse bedelsiz şekilde elde edilebilir ki bu da, sermayedarların batan rakiplerinin elinden sabit değişmeyen sermayeyi elde etmek için kullanmak zorunda oldukları mübadele değerinin dramatik şekilde azalması ve aynı şekilde, sermayenin değer kompozisyonunun da düşmesi anlamına gelir. Marx, yeniliklerin sunumunu etkilediği için bu tip bir durumun önemine dikkati çekmektedir; 'öncüler genelde batarken, binaları, makineleri vb.'ni sonradan düşük bir fiyattan satın alanlar bu durumdan para kazananlardır' (*Kapital*, cilt 3, s. 104).

Marx, değerlerin yıkımından *Kapital*'de çok daha açık şekilde bahsetmektedir ve ancak yorumlarına yakından bakarsak, aşırı birikim ve devalüasyonun birbiriyle ilişkisi bağlamında hal-i hazırda sıraladığımız formların birçoğunu görebiliriz:

Ana zarar ve bu zararın en vahim hali, sermayelerin *değerlerine* ilişkin gerçekleşecektir. Sadece üretim üzerine tahaaüt içeren çeşitli belgeler biçiminde... var olan bir sermayenin değerinin o kısmı, hesap edildiği alınıldardaki kesintiler tarafından derhal aşınmaya uğrar. Altın ve gümüşün bir kısmı atıl kalır, yani sermaye olarak işlev görmez. Piyasadaki metallerin bir kısmı, kendi dolaşım ve yeniden üretim süreçlerini ancak fiyatlarındaki muazzam bir daralma ile, ve bu nedenle de temsil ettikleri sermayenin aşınması vasıtasıyla tamamlayabilir. Sabit sermayenin bileşenleri, az ya da çok oranda tam olarak aynı biçimde aşınmaya maruz kalır... Yeniden üretim süreci, durdurulmuş ve fiyatlardaki genel bir düşüş neticesinde bir kargaşaya dönüşmüştür. Kargaşa ve durgunluk paranın ödeme aracı olma işlevini felce uğratar... Belirli tarihlerde ödemeye dair yükümlülükler zinciri, her tarafından delik deşik olur. Kargaşa, ani ve iptidai aşınmalara, yeniden üretim sürecinin fiilen durgunlaşması ve kesintiye uğramasına ve bu nedenle de, yeniden üretimde bir düşüşe [yol açan] kredi sistemindeki kargaşanın refakatçisi bir çöküş ile daha da ağır bir hal alır (*Kapital*, cilt 3, s. 254-5).

Sonuç, sınıf ilişkilerinin yeniden üretiminin tehlikeye girmesidir. Kapitalizmin içinde işlerlik kazandığı temelde yatan çelişkileri en azından ana hatları ile yansıtan toplumsal çatışmanın temel çizgileri ortaya çıkmaktadır. Örneğin, kendi çıkarları çerçevesinde hareket eden tekil sermayedarlar ile sermayenin sınıf çelişkileri arasındaki örtülü zıtlık ön plana çıkar (bkz. s. 232):

İşler iyi gittiği sürece, rekabet, sermayedar sınıf arasında işlevsel bir dayanışmaya yol açar...ki her biri bu şekilde kendi yatırımının büyüklüğü nispetinde ortak ganimetten payını alabilir. Fakat mesele, kârların değil de zararın paylaşılması olduğu anda, herkes kendi hakkını asgaride tutmaya ve birbirinin üzerine atmaya çabalar. Sınıf, bu haliyle kaçınılmaz şekilde kaybetmeye mahkûmdur. Tekil sermayedarın ne kadarlık bir kayıptan muzdarip olacağı...güç ve kabiliyet tarafından belirlenirken, rekabet, düşman kardeşler arasındaki bir kavgaya dönüşür. Tekil sermayedarın çıkarları ile bir bütün olarak sermayedar sınıfın çıkarları arasındaki zıtlık, bu sayede ortaya çıkar... (*Kapital*, cilt 3, s. 253).

Sermayenin devalüasyonu, aşınması ve yıkımının yola çıktığı yükün beraberinde getirdiği darbenin kimi vuracağına dair kavga, muhtemelen acı ve şiddetli olacaktır. Sermayedar sınıfın içindeki dayanışma bağlarının çözülmesi; toprak sahipleri, finansçılar, sanayici sermayedarlar, tüccar sermayedarlar ve devlet çıkarlarının artı-değer içindeki kendi paylarını korumak için yarışmalarına başat şekilde bölüşüme dair paylara ilişkin de sonuçlar doğurur. Fakat burada gerçekleşen şey sadece hizipler arası gücün bir yansıması ile sınırlı değildir. Para formundaki artık-sermayenin varlığı -ki burada, şunu da hatırlatalım, bu 'sermayenin en yeterli formu'dur- şaşmaz şekilde, 'para sahibi çevrelerin kriz süreci içinde kendilerini sinai çevrenin aleyhine olacak şekilde zenginleştirmesi' demektir (*Theories of Surplus*

Value, kısım 2, s. 496). Krizlerin meydana gelişinin tam da bu yapısı ve biçimi, bölüşüme dönük belli başlı ve ayırt edici etkileri dayatır.

Ve aynı şey, sermaye ve emek arasındaki ilişki için de geçerlidir. İşçileri işten atarak, sermayedarlar fiilen değişken sermayeyi iskartaya çıkarırlar ve bu şekilde, yaygınlaşan kriz meselesini yedek sanayi ordusu için kronik bir intibaksızlık ve toplumsal çöküntü haline dönüştürürler. Kendi işlerini koruyabilecek kadar şanslı olan emekçiler, neredeyse kesin bir biçimde gelirlerindeki bir azalmadan muzdarip olurlar ki bu da, en azından emek gücünün değerindeki geçici bir aşınma anlamına gelir. Bu aşınma da, doğru koşullar altında o değerde kalıcı bir azalma olarak tercüme edilecektir.

Fakat kayıplar paylaşılır ve devamında ne tip bir güç mücadelesi gelirse gelsin, sistemi, bir çeşit denge noktasına geri getirmenin genel şartı, dolaşımdaki toplam sermayeyi, kapitalist üretim ilişkileri içinde artı-değeri üretecek ve gerçekleştirecek potansiyel kapasite ile dengeleyecek şekilde, dolaşımdaki sermayenin bir kısmının değerinin yıkımıdır. Bir kez bu zorunlu devalüasyon gerçekleştirilince, aşırı birikim ortadan kaldırılır ve birikim, kendi yoluna, genellikle yeni bir toplumsal ve teknolojik temelde olmak üzere tekrar çıkabilir. Ve döngü bir kez daha rotasını izlemeye başlar (*Kapital*, cilt 3, s. 255). Fakat temel paradoks yerli yerinde durmaktadır:

Mevcut zenginliğin en kapsamlı şekilde genişlemesi ile birlikte, üretici gücün en üst seviyedeki gelişimi sermayenin aşınması, emekçinin itibarsızlaşması, ve emekçinin en temel güçlerinin en kısıtlayıcı biçimde tüketilmesi ile örtüşür. Bu çelişkiler, emeğin çok ciddi biçimde askıya alınması ve sermayenin büyük bir kısmının imhası neticesinde, sermayenin cebren olabilecek en alt seviyeye indirildiği bir durumda, patlamalara, tufanlara, krizlere neden olur... Bu düzenli şekilde yinelenen felaketler, gideren artan bir ölçekte kendilerini tekrarlar ve nihai noktada, kendi cebri yıkımını beraberinde getirirler (*Grundrisse*, s. 750).

Kapitalizmin 'ilk aşama' krizinin oluşumuna dair bu kuram, parlak bir anlayış, karışık bir sunum ve sezgisel yargıların bir karışımıdır ki tüm bunlar, aynı zamanda Marx'ın teşne olduğu öngörü koymaya istekli vizyondan da esintiler taşımaktadır. Fakat inceleme, her ne kadar eksik de olsa en azından sermayenin devalüasyonunun toplumsal sonuçlarını tasvir etme biçimi ele alındığında kendini ortaya koyan bir güce sahiptir. Şimdi, sermayedarların kriz zamanlarında birbirleriyle nasıl, neden ve hangi kurallara göre gırtlaklaştıklarını, nasıl her hizbin ortada duran zararı diğerinin hanesine geçirmek için siyasi gücü bir araç olarak kullanmaya çalıştığını görmeye başlıyoruz. Ve değişken sermayenin devalüasyonu neticesinde gerçekleşen işçi sınıfının insani trajedisini de artık görebiliyoruz.

Kapitalizmin hareket yasalarını yöneten içkin mantık, gayet soğuk, acımasız ve merhametsizdir, tepki gösterdiği tek şey, değer yasasıdır. Fakat değer, bir toplumsal ilişkidir, belirli bir tarihsel sürecin ürünüdür. Marx'ın

ifade ettiği gibi, bizler, bize hükmeden, özgürlüklerimizi kısıtlayan ve en nihayetinde bize itibarsızlaşmanın en kötü biçimlerini yaşatan devasa bir toplumsal kuruluş inşa ettik. Bu tip bir düzenin mantıksızlığı, kendini, en açık biçimde krizler sırasında gösterir:

Sermayenin kendine dışsal olan ilişkilerden ziyade kendi muhafazasının bir koşulu olarak cebren yıkımı, sermayenin artık çekip gitmesi ve daha üstün bir toplumsal üretim biçimine [yol vermesine] yönelik en çarpıcı mesajdır (*Grundrisse*, s. 749).

SEKİZİNCİ BÖLÜM

SABİT SERMAYE

Marx'ın kapitalizmin çelişkili 'hareket yasaları'na dair analizi, teknolojik değişimle alakalı hızlı akımları ve derin huzursuzlukları anlamaya dayanmaktadır. Her ne kadar Marx'ın teknolojiye yaklaşımı son derece geniş olsa da, iş gereçlerine ve özellikle de makinelere, sermaye birikiminin korunmasına yönelik kavgaadaki temel silahlar olarak özel bir öncelik atfeder. Bu tip iş gereçleri, nispi artı-değer için gerçekleşen rekabetçi mücadele içinde, emek gücünün fiziki ve değer üretkenliğini arttırmak ve emeğe yönelik talebi azaltmak (ve bu şekilde ücret oranlarını bir yedek sanayi ordusu oluşturmak suretiyle aşağıya çekmek) için kullanılabilirler. İş gereçleri, aynı zamanda, eski 'ölü' emeği çalışma süreci içinde yaşayan emeğin üstünde baskı kurmak için de kullanılabilirler ki bunun da emekçi için çeşitli sonuçları olur (bkz. bölüm 4, kısım 4). Tüm bunlar, sermayedarlar bir kez üretim araçları üzerinde kontrolü ele geçirdiler mi kullanmaya başladıkları korkunç silahlardır.

Fakat bu tip kullanışlı etkileri ortaya çıkarmaya muktedir iş gereçleri, ilkin üretilmelidir:

Doğa, makineler, lokomotifler, demiryolları, elektrikli telgraflar, dokuma makineleri vb.'ni inşa etmez. Bunlar insan çabasının ürünleridir: Doğa üzerinde kurulan insan iradesinin organları haline dönüştürülmüş doğal materyal... Bunlar, *insan* beyninin *insan eli* tarafından yaratılan organlarıdır; bilginin cisimleşmiş gücüdürler (*Grundrisse*, s. 706).

Bu üretici güçler, cisimleştirdikleri yetenek ve bilgiyle beraber, sermayedarlar tarafından ele geçirilmeli, sermayedarların ihtiyaçlarına göre şekillendirilmeli ve birikim için bir 'manivela' olarak harekete geçirilmelidir:

İş [gereçlerinin] makineye dönüşmesi...rastgele gerçekleşmez... Tam tersine bu, geleneksel, eskiden kalan iş [gereçlerinin] tarihi bir süreç içinde sermayeye uygun bir biçime sokulmasıdır. Bilgi ve hünerin birikimi...dolaşısıyla, emekten ziyade, sermayeye mass edilir ve bu şekilde sermayenin bir özelliği ve daha ayrıntılandırılırsa *sabit sermayenin* bir özelliği olarak ortaya çıkar (*Grundrisse*, s. 694).

Sermayedarlar, iş gereçlerinin kontrolünü, ilk etapta özel bir tarihsel

süreç vasıtasıyla –ilkel birikimle- ele geçirirler. Fakat bu, başlangıçta ‘sermayenin emeğe tarihsel olarak bulduğu teknik koşullar temelinde boyun eğdireceği’ (*Kapital*, cilt 1, s. 310) anlamına gelir. Diğer taraftan, nispi artı-değer için gerçekleşen arayış gittikçe daha güçlü hale geldikçe, kapitalizm ‘kendi amacına uygun’ iş gereçlerini üretecek araçları geliştirmek zorundadır. Ve bunları üretmenin de tek bir yolunu bilir: meta üretimi. Çeşitli iş gereçleri, meta olarak üretildiği, meta olarak mübadele edildiği, artı-değer üretimine tahsis edilecek biçimde bir çalışma süreci içinde üretken biçimde tüketildiği, ve kendi kullanım süresi sonunda yeni metalar yerini aldığı zaman, Marx’ın sözlüğündeki tam karşılığı itibariyle *sabit sermaye* haline gelirler.

Altıncı Bölüm’de ele aldığımız birikim modelleri, tüm üretim ve tüketimin standart bir zaman içinde gerçekleşeceğini varsaymaktaydılar. Bu modeller, teknolojik değişimin etkilerini açıklamaya çalışırken, diğer taraftan da sabit sermayenin, yani bir zaman aralığından diğerine taşınan sermayenin, var olmadığını varsayarlar. Şimdi bu ihmalin üzerine gitmeli ve sabit sermaye oluşumunun, kullanımının ve dolaşımının (ki tüm bunlar teknolojik değişim fikrine içkindir) birikimle nasıl bir ilişki içine girdiği üzerine düşünmeliyiz.

Marx’ın sabit sermaye tanımı, oldukça nev-i şahsına münhasırdır ve klasik ve neo-klasik iktisatçılardan oldukça farklıdır. İlk olarak, sermaye ‘hareket halindeki değer’ olarak tanımlandığı için, sabit sermayenin de bu şekilde ele alınması gerekir. Sabit sermaye, bir ‘şey’ değildir, makine gibi maddi nesnelerin kullanımı aracılığı ile gerçekleşen bir sermaye dolaşım sürecidir. Bundan çıkarabileceğimiz sonuç da, sabit sermayenin dolaşımının, makinelerin ve iş gereçlerinin üretim süreci içindeki kullanışlı etkilerinden bağımsız şekilde ele alınamayacağıdır. Sabit sermaye, maddi nesnelerin kullanıma sokulma biçimlerinden bağımsız şekilde tanımlanamaz. Sadece artı-değer üretimini sağlamak için kullanılan iş gereçleri, sabit sermaye olarak sınıflandırılırlar.

Bu tanımı, bazı sonuçlar takip eder. Örneğin, tüm iş gereçleri sabit sermaye değildir; zanaatkârın aletleri artı-değer üretmek için kullanılmaz ve bu nedenle de sabit sermaye değillerdir. Bıçaklar, çatallar veya evler gibi nihai, yani üretken olmayan ve tüketimde kullanılan nesnelere de, sabit sermayeden ziyade, Marx’ın ‘tüketim fonu’nun bir parçasını oluşturur (*Kapital*, cilt 2, s. 210). Sabit sermaye, toplam toplumsal zenginliğin, toplam maddi kıymet stokunun artı-değer üretmek için kullanılan kısmıdır. Aynı nesnelere farklı biçimlerde kullanılabilirdiği için, nesnelere, ‘kendine has özellikleri nedeniyle değil de kullanım biçimleri nedeniyle’ sabit sermaye olarak tanımlanırlar. Sabit sermayenin toplam miktarı, bu nedenle, mevcut şeylerin kullanımını değiştirmek suretiyle arttırılabilir

ya da azaltılabilir (*Grundrisse*, s. 68, 1-7). Bu fikir, bir örnek vermeyi gerektirecek kadar önemlidir. Bir ülkedeki toplam sığır stoku içinden, sadece kapitalist tarım için kullanılan yük hayvanları sabit sermaye olarak ele alınabilir. Sabit sermaye, basit biçimde daha fazla sığırı yük hayvanı olarak kullanmak suretiyle arttırılabilir. Bu örnek, bir başka sonuca da işaret eder: Sığır, hem yük hayvanı olarak hem de süt veya et kaynağı olarak kullanılabilir olduğu oranda, iki kullanıma sahiptir ki bunlardan biri sabit sermaye olarak tarif edilebilir. Marx, benzer bir şekilde, 'bir üretim aracı ve bir yürüyüş sahası olarak' eş zamanlı kullanılabilen sokağı benzer bir örnek olarak vermektedir (*Grundrisse*, s. 68, 1-7).

Marx'ın kullanıma ilişkin sunduğu bu sabit sermaye tanımının esnekliği büyük bir öneme sahiptir. Fakat aynı tanım, yorumlamaya dair bir tehlike de içerir. Marx'ın bizi uyardığı üzere, 'bu kullanım değerinin -yani bu haliyle makinenin- sermaye olduğunu ya da makine olarak varlığının sermaye olarak varlığını gösterdiğini' (*Grundrisse*, s. 699) kolayca varsaymaya cüret edemeyiz. Bu tip bir özdeşliği varsaymak, kullanım değerini değerle eş kabul etmeye ve 'toplumsal üretim sürecindeki şeylere toplumsal, iktisaden atfedilen bir özelliği, o şeylerin maddi doğasından kaynaklanan doğal bir özelliğe' (*Kapital*, cilt 2, s. 225) dönüştüren fetişizmin kurbanı haline gelmeye yol açar. Bu tip hatalı bir yaklaşımın varacağı yer, makinelerin emek süreci içindeki faal etmenler olabilecekleri, yani kendilerinin değer üretmeye muktedir oldukları fikridir. O zaman, sabit sermaye hakkında düşünürken, bir nesnenin kullanım değeri, mübadele değeri ve değeri arasındaki ilişkiyi, artı-değerin üretimi vasıtasıyla gerçekleşen birikim çerçevesinde aklımızın bir köşesinde tutmalıyız.

Sabit sermaye döner sermayeden ilk etapta, nihai ürüne değerinden pay verme biçimi sayesinde ayrıştırılabilir. Hammadde görevini gören değişmez sermayenin aksine, iş gereçlerini oluşturan maddi öğeler nihai üründe fiziken yeniden oluşturulmazlar. Makinenin kullanım değeri, üretim süreci tamamlandıktan sonra da varlığını korur. Makine eskidiği oranda, sabit sermaye, üretim süreci içinde tümüyle tüketilir ve dolaşım mecrasına bir daha asla geri dönmez. Yine de sabit sermayeye denk değer, 'kendisinden nihai ürüne geçtiği oranda parça parça' (*Kapital*, cilt 2, s. 158) dolaşımdadır.

Sabit sermayenin ikinci ayırt edici özelliği, kendine has 'gerçekleşme biçimi, devir biçimi, yeniden üretim biçimidir' (*Grundrisse*, s. 732). Sabit sermaye, (enerji girdileri gibi) nihai ürünlerde yeniden bir araya getirilmeyen değişmeyen sermayenin 'yardımcı' öğelerinden birçok devir periyotları boyunca kullanılabilir oluşu itibarıyla ayrılır. Bu da, sabit sermayenin tanımını değişmeyen sermayenin diğer öğelerinin devir sürecine bağlantılı hale getirir ve tekrarlamak gerekirse, devir zamanı hiçbir şekilde

homojen değildir. Bu nedenle, sabit ve döner sermaye arasındaki ayrım, ilk etapta, sadece niceliksel bir ayrımdır ki bu fark, daha sonra daha dayanıklı ve uzun ömürlü iş gereçleri kullanıldıkça niteliksel bir farka dönüşür (*Grundrisse*, s. 692). Sabit ve döner sermaye, bu aşamada gayet farklı dolaşım özellikleri gösteren 'sermayenin iki farklı varlık biçimi' haline gelirler. İş gereçleri sabit sermayeye belirli bir tarihsel süreç vasıtasıyla dönüştürüldüğü için, 'sermayenin, sabit ve döner sermaye olarak kendi ikili dolaşım biçimini ürettiği' (*Grundrisse*, s. 702, 727, 737) sonucuna da ulaşabiliriz. Sabit ve döner sermaye arasındaki ilişki, ikinci kısımda daha ayrıntılı göreceğimiz üzere, kapitalizmin hareket yasalarını ortaya koyarken temel bir konu olarak ortaya çıkar.

'Sabit' ve 'döner' sermaye kategorileri, daha önce kullandığımız 'değişmeyen' ve 'değişken' sermaye kategorilerinden temel olarak farklı biçimlerde düşüncelerimize yön verir. Her iki kategori grubunun ortak bir yönü vardır: Her ikisi de üretim içinde tanımlanır. Meta ya da para formundaki sermaye, 'ne sabitlenebilen ne de dolaşıma girebilen bir formdadır'. Tüm sermaye, mevcudiyetinin bir aşamasında para ya da meta formunu takınmak zorunda olduğu için, değişmeyen ve değişken sermaye arasındaki ilişki gibi sabit ve döner sermaye arasındaki ilişki de, meta ve para mübadeleleri vasıtasıyla 'dolayımlandırılır' ve bu farklı formlar içindeki sermayenin varlığı tarafından dönüştürülür (*Kapital*, cilt 2, s. 207-9). Fakat üretim mecrası içinde sermayenin organizasyonel biçimini kavramsallaştırmaya dair gayet farklı iki yolu şimdi ortaya koymamız mümkündür. 8.1 numaralı tabloda gösterildiği üzere, bu çifte tanımlar ilk bakışta kafa karıştırıcıdır. O zaman, bu tanımlar ile tam olarak ne amaçlanmaktadır?

Değişmeyen ve değişken sermaye kategorileri, 'üretimin gizli ikametgâhi'ndeki sermaye ve emek arasındaki sınıf ilişkisini yansıtır.

Tablo 8.1

	Üretim içindeki kategoriler	
Maddi formlar	Artı-değerin üretimi	Sermayenin hareketi
Fabrika ve ekipman üretimin fiziki altyapısı	Değişmeyen sermaye	Sabit sermaye
Hammadde mevcut yardımcı materyaller		Döner sermaye
Emek gücü	Değişken sermaye	

Bu kategoriler, bu şekilde de, artı-değerin üretimini, kârın kökenini ve sömürünün doğasını anlamamıza yardımcı olur; 'sadece sermayenin nasıl ürettiğini değil, aynı zamanda sermayenin nasıl üretildiğini' de görmemize izin verirler (*Kapital*, cilt 1, s. 176). Fakat sermayenin üretim vasıtasıyla gerçekleşen hareketi ya da devinimi aynı zamanda, sermayenin genel dolaşımını kontrol altında tutan ve bazı durumlarda, bu dolaşımı bozan çeşitli

engellerin de karşısında durmaktadır. Sabit ve döner sermaye arasındaki zıtlık, bu sorunları anlamamıza yardımcı olur. Diğer taraftan, aynı zıtlık, kârın kökenini anlamamıza hiçbir şekilde katkıda bulunmaz; çünkü eğer 'sermayenin tüm kurucu unsurları... sadece dolaşım biçimleri yüzünden birbirlerinden ayrılmış olsalardı' ve eğer ücretler için ortaya konan sermaye diğer hammaddelerden ayırt edilemez olsa idi, 'o zaman kapitalist sömürüye... dair yaklaşımın temeli bir çırpıda mezarı boylandı' (*Kapital*, cilt 2, s. 216-19). Bu nedenle, burjuva iktisatçılarının sabit ve döner sermaye arasındaki farka bu kadar vurgu yapıp, değişmeyen ve değişken sermaye arasındaki farkı göz ardı etmeleri, çok da şaşırtıcı değildir.

Daha önce dikkat çektiğimiz üzere, iktisadi sistemlerin karmaşıklığını farklı bakış açılarından anlamlandırmak için dünyaya bakan farklı 'pencereler' inşa etmek, Marx'ın bildik bir özelliğidir. Şu ana kadar, kapitalizme, değişmeyen ve değişken sermaye perspektifinden baktık ve bu şekilde, temel birikim süreci hakkında birçok şeyi anlayabildik. Şu an önümüzde duran görev ise, sabit ve döner sermaye kavramlarını kullanarak sermayenin üretim vasıtasıyla gerçekleşen dolaşım süreçlerine dair bir yaklaşım inşa etmektir.

SABİT SERMAYENİN DOLAŞIMI

Marx *Kapital*'in ikinci cildinde, 'sermayenin şu anda incelediğimiz kısmının dolaşımı kendine has özelliklere sahiptir' der (*Kapital*, cilt 2, s. 158). Bu tip özgünlüklerin etrafından dolaşabilmek için, önce, olabilecek en basit bir durumu ele alalım. Bir meta olarak üretilen, sermayenin kontrolü altında bir üretim süreci içinde kullanılan ve kendi kullanım ömrü sonunda başka bir makine tarafından yeri devralınan bir makineyi inceleyelim.

Bir meta olarak makine, sadece potansiyel olarak sabit sermayedir. Sabit sermaye haline gelmesi ancak bir sermayedar tarafından satın alınması ve bir üretim sürecine dâhil edilmesi neticesinde gerçekleşir. Mübadele vasıtasıyla, üretici, makinenin mübadele değerini gerçekleştirirken, müşteri de, üretken tüketim vasıtasıyla o mübadele değerini çalıştırmak ve muhafaza etmek zorundadır. Şimdi bir an için, makinenin mübadele değerinin, satış anında, kendi değerine eşit olduğunu varsayalım.

Diğer değişmeyen sermaye girdileri gibi, makinenin değeri, üretilen metalar aracılığı ile karşılanmalı, gerçekleştirilmelidir. Fakat bir kullanım değeri olarak makine üretim sürecini asla terk etmez. Bir kullanım değeri olarak birçok üretim dönemi boyunca üretken biçimde tüketilerek, maddi formunu korumaya devam eder. Fakat makinenin değeri, eğer o değer gerçekleştirilecekse, bir şekilde dolaşımında kalmaya devam etmek zorundadır. Bu tip bir dolaşım biçiminin kendine özgülüğü şuradadır: Sabit sermaye, bir kullanım değeri olarak üretim sürecinin kısıtları içinde fiziken hapşolmuş iken, diğer taraftan değer olarak dolaşımında kalmaya devam eder

(*Grundrisse*, s. 68; *Kapital*, cilt 2, s. 157-8).

Bu da aciliyet arzeden ve açık bir güçlüğü ortaya koyar: Maddi kullanım değerinin üretken tüketimi ile üretilen metalar aracılığıyla gerçekleşen değer dolaşımı arasındaki ilişkileri düzenleyen şeyin ne olduğu sorusuna bir cevap verme mecburiyeti. Ve bu inceleme sonucunda da, değer transferinin ve hatta değer kendisinin son derece karmaşık bir toplumsal süreç tarafından düzenlendiğini buluruz.

İlk olarak, makinenin üretken tüketiminin bir dereceye kadar –dayanıklılık ve fiziki verimlilik en önemlileri olmak üzere– makinenin tamamıyla fiziki niteliklerine bağlı olduğunu söyleyelim. Makine ne kadar dayanıklı ise, nihai ürüne o denli yavaş biçimde değer aktaracaktır. Fakat Marx, aynı zamanda atıl ya da kapasitesinin altında kullanılan makinelerin değerini aktarmadan değerlerini yitirdiği konusunda ısrarcıdır. Bu nedenle, değer nihai ürüne aktarılma oranı makinelerin ortalamada kullanılma oranlarını etkileyen, iş gücünün uzunluğu, emeğin yoğunluğu vb. gibi, iş süreci içindeki koşullara bağlıdır.

Nihayet, burada temel bir güçlük karşılıyoruz: Makinenin sermayedar için kullanım değeri makinenin üretmeye yardımcı olduğu artı-değere (ya da kâra) bağlıdır. Tüm metaların kendi değerlerinden (ya da üretim fiyatlarından) mübadele edildiği rekabetçi bir piyasada, toplumsal ortalama kıyasla daha verimli ya da dayanıklı makinelere sahip sermayedar, nispi artı-değer ortaya çıkaracaktır. Makine de, rekabetin durumu, piyasadaki metaların değeri ve sanayideki makinelerin ortalama verimliliğine bağlı olarak az ya da çok faydalı olacaktır. Sermayedar, en azından kâğıt üzerinde, makineyi kullanım süresi içinde herhangi bir noktada satabilir ve hatta yıllık olarak kullanım değerini kiraya verebilir. Üretken tüketim vasıtasıyla zaten aktarılmış değer için pay da çıkaran bu mübadele değeri –sektör içindeki teknolojik değişimin hızı başta olmak üzere– toplumsal koşullara göre muhtemelen her an değişiklik gösterecektir. Makinenin değerinin kendi yaşam süresi içinde ayarlamalara maruz kaldığı ve bu değer sabit değil değişen bir miktar olduğu buradaki temel fikirdir.

Sabit sermayenin dolaşımına dair oyunun son sahnesi, makine eskidiği ve yenisi gerektiği zaman başlar. Eğer sabit sermaye yeniden üretilecekse, kendi kullanım süresi sonunda makinenin yerine yenisini almak için yeterli bir değer stoku ortaya çıkarılmalıdır. Burada bir başka gariplikle karşılıyoruz: Yeniden elde edilecek ilk mübadele değeri, üretim sermayesinin yeniden üretimini sağlamak için gerekli yeni mübadele değeriyle her zaman aynı değildir.

Bu nedenle, sabit sermayenin ‘değeri’, üç şekilde belirlenebilir gibi görülmektedir: İlk satış fiyatıyla, üretken tüketim vasıtasıyla üretmeye yardımcı olduğu artı-değerle veya yenisıyla değiştirmenin bedeliyle. O halde,

makinenin 'gerçek' değeri nedir? Ve eğer gerçek değeri bilmiyorsak, değer olarak sabit sermayenin dolaşımını nasıl olacak da tartışabileceğiz? Bunlar kolay cevaplanabilecek sorular değildir. Benim tezim şudur: Makinenin herhangi bir andaki değeri tüm bu üç durumun eşzamanlı bir belirlenimidir. Buna göre, makinenin değeri, sürekli bir değişkenlik içindedir –bu da, her ne kadar 'somutlaşmış emek zamanı' olarak değer fikri ile uyumsuz olsa da, Marx'ın bir toplumsal ilişki olarak değer fikri ile kesinlikle tutarlılık içindedir.

Marx, -ilk satış fiyatıyla ölçülen- sabit sermayenin değeri üretken tüketim vasıtasıyla geri alındığı zaman üretim mecrasında neler olduğuna odaklanarak bu güçlüklerden kaçınır. Sabit sermayenin dolaşımı için de, şu kuralı önerir: Sabit sermayenin 'değer olarak dolaşımı, kullanım değeri olarak üretim sürecindeki tüketimine karşılık gelir' (*Grundrisse*, s. 681). Bu nedenle, sabit sermayenin dolaşım sürecini anlamak için makinenin fiziki kullanım değerine ilişkin özelliklerine, bir temel noktası –ve sadece bir temel noktası- olarak özel bir dikkat göstermeliyiz. Marx'ın makinelerin maddi özelliklerine dair detaylı incelemeleri de, bu bağlam içinde ele alınmalıdır. Bu nedenle, sonuçta, kullanım değerlerinin toplumsal olarak belirlenme ve değer kuramı ile entegre olma biçimi üzerine kafa yormak zorundayız.

Makine, tekrarlanan emek süreçlerinin fiziki üretkenliğini artırır. Bu verimlilik, makinenin yaşam süresi boyunca, sabit kalabilir, artabilir, azalabilir ya da çeşitli iniş çıkışlar sergileyebilir. Her ne kadar burada diğer yerlerde olduğu gibi, önemli olan şey ortalama olsa da, Marx'ın kuralının ortaya koyduğu sonuç, değerın makinelerin yaşam süreleri boyunca değişen ortalama verimliliğini yansıtacak şekilde dolaşımda bulunduğuudur. Marx, aynı zamanda makinelerin dayanıklılığının 'kendisini sabit sermaye kılan maddi bir dolaşım biçiminin temeli' (*Kapital*, cilt 2, s. 221) olduğunu da düşünmüştür. Makinelerin dayanıklılığı çeşitlilik gösterebilir fakat yine de önemli olan ortalamanın kendisidir (s. 157). Sabit sermayenin dolaşımda olma oranı, kısmen makinelerin kullanım vasıtasıyla eskimesinin ortalama oranına bağlıdır.

Bu 'ortalama' yaşam süresi de 'normal yıpranma' ve 'normal bakım ve tamir'e bağlıdır. Her ne kadar genel önemleri gayet açık olsa da, bunlar, kesinlik arz etmesi zor kavramlardır. Düzgün bakım olmadan, makinenin ömrü kısılacaktır. Fakat bakımın kendisi, makinenin orijinal üretiminin ötesinde, daha fazla emek gücünü ve materyali gerektirir. Aynı şey, 'normal' tamirler için de geçerlidir. Marx, bu tip harcamaları makinenin değerinin bir parçası olarak ele alır ki buradaki temel fark, bu harcamaların bir seferde yapılmaktan ziyade, makinenin ömrüne yayılmış olmalarıdır. Bu nedenle, Marx bu harcamaları sabit sermayeden ziyade döner sermayenin

bir parçası olarak ele alır (*Kapital*, cilt 2, s. 173-4). Makinenin başlangıçta satın alınması, sermayedarın sabit sermayenin bakımı ve tamirine döner sermayenin bir kısmını ayırmasını zorunlu kılar: '[D]eğerin sabit sermayenin eskimesi vasıtasıyla transferi [sabit sermayenin] ortalama ömrü üzerinden hesaplanır, fakat bu ortalama ömür de, bakım nedeniyle gereken ek sermayenin, sürekli bu iş için kullanıldığı varsayımına dayanır' (*Kapital*, cilt 2, s. 175).

Tamir ve yenileme arasındaki fark maalesef daha belirsizdir. Makineler genellikle 'farklı vadelerde eskiyen ve değiştirilmesi gereken, heterojen bileşenlerden oluşurlar' (*Kapital*, cilt 2, s. 171). Bir bütün olarak makine, bozuk parçaların *yenilenmesi* ile *tamir edilebilir*; fakat bir makinenin tüm parçaları yenilediğinde, makinenin kendisi de tümüyle yenilenmiş olmaz mı? Bu tip durumlar makinenin ömrünü hesaplamayı gayet güç kılmaktadır. Marx, kendini tatmin edecek bir sonuca ulaşmadan, bu tip konularla ilgilenmek için ciddi bir zaman harcamıştır (*Kapital*, cilt 2, s. 169-82).¹ Neticede, sabit sermaye dolaşımının aşağıdaki alıntıdaki özelliklerini gösteren gayet basitleştirilmiş bir makine 'amortismanı' modelini tanımlayabilmek adına, tüm bu fiziki zorlukları bir kenara bırakmıştır:

İş gereçlerinin eskimesi ile, değerlerinin bir kısmı ürüne aktarılırken, geri kalan değer iş gerecinin içinde ve dolayısıyla üretim süreci içinde sabit kalır. Bu şekilde sabitlenen değer, iş gereci bozulana, değeri sürekli tekrar eden emek süreçlerinden kaynaklanan bir ürün kitlesine uzun ya da kısa zaman içinde dağıtılana kadar, muntazaman azalır... Bir gereç ne kadar uzun dayanırsa, eskimesi o kadar yavaş olur ve değişmeyen sermaye-değeri bu kullanım değeri içinde daha uzun bir süre sabit kalır. Fakat dayanıklılığın bağımsız olarak, ortaya çıkardığı değer her zaman işlevselliğini koruduğu toplam zamana ters orantılıdır. Eğer eşit değerdeki iki makineden biri beş, diğeri on yılda kullanılmaz hale geliyorsa, birincisi ikincisine kıyasla aynı zaman içinde iki kat fazla değer ortaya çıkarır (*Kapital*, cilt 2, s. 158).

Marx'ın burada önerdiği şey, makinenin 'sabit amortisman'ı olarak bilinen süreçtir." Kafa karışıklığının önüne geçmek için, makineden cisimleşmiş değer üretken tüketim vasıtasıyla gerçekleştirildiği orana işaret etmek için 'değer aktarımı' terimini kullanacağım. Marx, 'sabit değer aktarımı'" üzerine oturan bir modelin aşırı bir basitleştirme olacağını gayet

1 Tamir ve yenilemeyi birbirinden ayırıştırma sorunu, daha sonra göreceğimiz üzere (aşağıda, s. 306-309), özellikle mamur çevre söz konusu olunca ciddi bir hal alır.

aşınması ç.n.

straight-line depreciation. Türkçe'de, en yaygın kullanımı *sabit amortisman*dır. Aynı zamanda, yıllık tutarları birbirine eşit olan amortisman, eşit paylı amortisman, değişmez oranlı amortisman, eşit tutarlarda amortisman olarak da bilinir. Bir üretim aracının, kullanım ömrü sonuna kadarki her dönemde aynı hızda değer yitirdiği varsayımıyla, bu aracın kıymetine ilişkin kayıtların tutulmasına izin veren muhasebe tekniği. ç.n.

Straight-line value transfer. Değer transferinin, bir makinenin sabit amortismanına denk şekilde gerçekleşeceğinin varsayıldığı durumda kullanılan model.ç.n.

farkındaydı. Bu, aynı zamanda, Marx'ın *Kapital*'deki tezinin genel akışı ile de derin bir çelişki içindedir; çünkü sabit sermayenin fiziki ve maddi var olma biçimine otonom ve görünüşte belirleyici bir rol vermektedir. Marx, tam da sıklıkla kızgınlığını ifade ettiği fetişizmin tuzağına düşüyor gibi gözükmektedir. Her ne kadar kullanım değerinin bir iktisadi kategori olarak kabulü anlaşılır olsa da, Marx, bu şekilde, o kullanım değerinin 'modern üretim ilişkileri tarafından [nasıl] dönüştürüldüğünü' izah etme zorunluluğundan kurtulmuş olmaz. Eğer sabit amortisman değer aktarımı modeli ni ihlal edilemez olarak kabul edersek, derhal birçok güçlkle karşılaşırız.

Örneğin, (değerine denk olduğu varsayılan) bir orijinal satış fiyatına referansla hesap edilen sabit değer aktarımı, ancak -teknolojik değişimin olmaması, makinenin maliyetinde değişiklik gerçekleşmemesi vb. gibi- çok özel ve gerçekçi olmayan koşullar altında yenileme için yapılan yatırıma eşit olacaktır. Bu koşullar ortada olmadığı zaman, geri kazanılan değer ve yenileme için gerekli değer arasında bir uyumsuzluk ortaya çıkar. Sabit sermayenin süre giden dolaşımı, sabit sermayenin yenilediği aşamada tehdit altındadır.

Sabit değer aktarımı, aynı zamanda, makinenin ömrünün uzunluğunu bildiğimiz varsayımına dayanır. Fakat bu zaman nasıl belirlenir? Marx, iki cevap sunmaktadır. İlk olarak, tümüyle *fiziki* bir yaklaşıma başvurur -bir makine belli bir fiziki kapasite ve dayanıklılıkla inşa edilir ve belli bir zaman süreci içinde eskir. Fakat Marx, aynı zamanda, iktisadi ömrün çok daha farklı olabileceğini de kabul eder. Sermayedar, bir makineyi fiziken bozulduğu için değil, yenileyerek daha fazla kâr edebileceği için elden çıkarır. Makinenin sermayedar için kullanım değeri, sermayedarın daha fazla artıdeğer üretmesine izin vermesidir ve Marx'ın açık şekilde kabul ettiği üzere bu kullanım değeri toplumsal koşullarla birlikte değişir. Bir makinenin iktisadi ömrü, bu nedenle, önceden bilinemez, çünkü makinenin ömrü, makinenin dizayn ve maliyetindeki değişiklikler, teknolojik değişimin genel oranı ve biçimine, emek gücünün sömürü oranını etkileyen koşullara (örneğin, yedek sanayi ordusundaki büyüme ve küçülmelere), belli bir üretim alanındaki farklı teknolojiler içinde vuku bulan kâr oranı farklılaşmalarına ve bunlar gibi birçok başka etmene bağlıdır. Makinelerin ömürleri, -rekabetin rüzgârları, hiç durmak bilmeyen kâr arayışı ve teknolojik değişimin bu dramatik hızını ortaya çıkaran birikim süreci tarafından daha da vahim hale gelen- en iyimserinden değişken, en kötümserinden kestirilemez bir toplumsal belirlenimdir. Değer aktarımının sağlam bir maddi temeli olarak ortaya çıkan şey şimdi bir belirsizlik kaynağına dönüşmektedir.

İlk başta sadece üretime özgü bir konu olarak algılanan sabit sermayenin kendi değerini nihai ürüne aktarma oranının, piyasa rekabetinin etkilerinden bağımsız analiz edilemeyeceği açıktır. İlginç şekilde, sermayenin

organik ve değer kompozisyonlarının anlamını değerlendirirken de benzer bir sorunla karşılaşmıştık. Aynı konuyla bir kez daha uğraşmak, bu aşamada, uygun düşmektedir; çünkü sabit sermaye, organik ve değer kompozisyonlarının belirlenmesinde çok önemli bir rol oynamaktadır. Şimdi, sabit sermayenin üretim ve şirket bünyesindeki kullanım değerinin, şirketin kârlarını rekabetçi bir piyasa ortamı içinde gerçekleştirmesine bağlı olduğu kuralı ile karşılaşmaktayız. Bu koşullar altında sabit sermayenin değerinin aktarımı için kullanabileceğimiz bir yöntemi nasıl geliştirebiliriz? Bunu yapmak elbette, üretim ve dolaşıma dair ayrı fakat ilintili süreçler arasında bir tür köprü kurmayı gerektirmektedir.

Bu açıdan ele alınan sorunların birçoğu, sabit sermaye dolaşımının, ortak üretime dair bir vaka olarak ele alınmasıyla çözülebilir. Her üretim periyodunun başında, sermayedar, emek gücünü, hammaddeleri ve iş geçreçlerini satın almak için toplam bir değer miktarını ortaya koyar. Her dönemin sonunda, sermayedar piyasada satışa sunulan bir metanın ve tekrar kullanılabilir, değiştirilebilecek ve hatta bir başkasına satılabilir bir makinede cisimleşmiş olan bir artık sabit sermaye miktarının sahibidir. Sabit sermayenin artık değeri, üretim sürecinin ürünlerinden biri olarak ele alınır. Sorunun bu ele alınma biçimi von Neumann, Sraffa, Steedman ve Morishima gibi yazarlar tarafından etkin biçimde kullanılmıştır. Son bahsi geçen yazar, bu kurgunun, makinelerin iktisadi yaşam sürelerinin belirlenmesi için, 'girişimcilerin belli bir yaşı geçmiş bir makineyi kullanmayı bırakmaya yönelik kararları için iktisadi bir kriter² sağlamak için, ve değer transferini yenileme maliyeti ile aynı çerçeveye sokan bir yöntemi' sunmak için nasıl kullanılabileceğini göstermektedir. İlginç şekilde, Marx'ın kendisi, -Sraffa ve Morishima'nın da göstermek için çaba harcadığı gibi- farklı üretim devrelerinde gerçekleşen malların üretiminde kullanılan sermayenin analizi bağlamında bu tekniğin öncülüğünü üstlenmiştir. Ve kendisinin de, bağlantılı mallara dair analizini, sabit değer transferi modeli tarafından ortaya konan ikilemlerden bir çıkış yolu olarak gördüğüne dair ipuçları mevcuttur (*Kapital*, cilt 2, s. 153; *Theories of Surplus Value*, kısım 3, s. 391). Fakat (her nedense) bu olasılığı vurgulamaktan ve iktisat kuramının ele aldığı konuların en karmaşıklarından biri olarak ortaya çıkan konunun üzerinde yoğunlaşmaktan kaçınmıştır. Bağlantılı mallara dair bu kuramsal kurgu, yine de, elverişli bir fikirden daha fazlasına işaret eder; çünkü bir taraftan ikinci-el makine piyasaları gerçekten mevcutken, diğer taraftan

2 Morishima (1973, s. 178). Sraffa'nın ellerinde (1960), bu yöntem, teknoloji seçiminin ve dolayısıyla makinelerin kullanım değerlerinin kâr oranına bağlı olduğuna ve teknolojiler arasında geçişliliklerin kâr oranındaki farklılaşmalar neticesinde gerçekleşebileceğine dair ilginç bir yaklaşım ortaya çıkarır. Marx'ın azalan kâr oranı tezine yöneltilen temel eleştirilerden birinin Marx'ın bu tip bir geçişlilik olasılığını kabul edememesi olduğunu daha önce gördük (bkz. yukarıda s. 255) ve şimdi de sabit sermayenin dolaşımı süreci ile teknolojiler arasında istenildiği zaman geçiş yapma kapasitesi arasında neden bir çelişki olduğunu daha somut biçimde göstermeye çalışacağız.

teçhizatın düzenli olarak kiralanması ve sözleşmeyle kullanılması nadir bir durum değildir. Ayrıca, üretim kapasitesine dair istihkakların hisse senedi ve hisse biçiminde ticaretinin yapıldığı nispette, artı-değer üretimine ilişkin sabit sermayenin mevcut üretkenliğini kısmen yansıtan daha değişik bir piyasa biçimini de görmekteyiz. O zaman, sabit sermaye stokunun bir andan bir diğerine yeniden değer kazanması için maddi ve toplumsal bir temelin mevcut olduğunu da söyleyebiliriz.

Diğer taraftan, bu konuyu son yıllarda özenli şekilde inceleyenler, sabit sermaye dolaşımını bağlantılı üretimin özel bir durumu olarak ele alan yaklaşımın Marxçı değer kuramı açısından ciddi çelişkiler ortaya koyduğu sonucuna ulaştılar. Morishima, örneğin, 'bağlantılı üretimin ve alternatif imalat süreçlerinin kabul edilmesi... Marx'ın kendi emek-değer kuramı formülasyonunu feda etmemiz yönünde bizi cesaretlendirir' (Morishima 1973, s. 180) derken, Steedman empati göstermeye eğilimlidir:

Sabit sermayenin mevcudiyetinde, bir makinenin optimal yaşam süresine dair karar, ancak kâr oranını azamileştirme süreci içinde verilir ki makinenin etkin yaşamına bağlı olan değer miktarları da ancak kâr oranı belirlendikten sonra belirlenir. Üretimin fiziki koşulları ve reel ücret, kâr oranının en yakın belirleyicileridirler. Buradaki görev, bu fiziki üretim koşullarını ve reel ücretleri, gereksiz değer hesaplamalarına girmeden, neyin belirlediğini göstermektir (Steedman 1977, s. 183).

Levine, benzer şekilde, Marx'ın eğer 'toplumsal olarak gerekli emek zamanı' kuralını sabit sermaye değerinin transferine uygulamış olsaydı, sabit sermaye yardımı ile üretilen 'metaların emek-değerinin hesaplanmasındaki temel güçlükleri keşfedeceğini iddia etmiştir.

Sabit sermayenin ürüne katkıda bulunduğu sermaye, kendi ilk değeri ya da mevcut değeri tarafından değil, ilintili süre boyunca değerde gerçekleşen değişim tarafından belirlenir. Bu da, meta ürününün değerinin belirlenme sürecinin, bir emek zamanı miktarına indirgenmesi sırasında kaybolan, içkin şekilde dinamik bileşendir. Verili bir süre içinde ürüne 'transfer edilen' değer miktarı, kullanılan sabit sermayenin değerinin aynı süre içinde değişmesine karşılık gelecek bir oranda değişim gösterir. Meta değerinin belirlenmesi değer değişim oranı tarafından belirlendiği için, [bu değer] herhangi bir temelde sabit emek zamanı miktarına indirgenemez. Geçmiş ve mevcut emek zamanı içinde mübadele değerinin belirlenmesi dışarıda bırakılır (Levine 1978, s. 302).

Levine, bir dipnot üzerinden şöyle devam eder: 'emek-değer kuramını mübadele değerinin belirlenmesine dair bir kuram olarak kullanabilmek için,... sabit sermayenin konunun dışında tutulması fiilen mecburidir' (Levine 1978, s. 302).

Tüm bu çalışmalar, sabit sermayenin değerinin ürüne transfer edilme oranını hesaplamak için uygun bir yöntem bulmanın güçlüğüne kesin

biçimde yansıtırlar.³ Ve hepsinin gösterdiği şey, sabit sermayenin değerinin toplumsal koşullara göre zaman içinde zorunlu olarak değiştiğidir. Bunun ötesinde, bu çalışmalar, sabit sermayenin dolaşımının, sadece geçmişte ve şu anda cisimleşmiş emek zamanına dayanan bir değer kuramı ile uyumlu hale getirilemeyeceğini nihai biçimde kanıtlamaktadırlar. Marx'ın kendisi de net biçimde bu sonuca ulaşmıştı. Sabit sermaye dolaşımından ayrıldığı anda, 'Ricardo'nun değer doktriniyle ve benzer şekilde, aslında bir artı-değer kuramı olan, [Ricardo'nun] kâr kuramı ile tümüyle çelişen' (*Kapital*, cilt 2, s. 223) koşullarla karşılaşırız.

Ricardo'nun değeri cisimleşmiş emek zamanı olarak değerlendirilen doktrini, gerçekten de reddedilmelidir. Diğer taraftan, Marx'ın değeri toplumsal olarak gerekli emek zamanı olarak değerlendirdiği kuramı Ricardo'nunkinden oldukça farklıdır.⁴ Marx, sıklıkla kolaylık sağlasın diye toplumsal olarak gerekli emeği cisimleşmiş emekle özdeşleştirse de, cisimleşmiş emek bir toplumsal ilişki olan değer tüm yönlerini kapsamaz. Hatırlamak gerekir ki, değer 'sadece fayda içeren nesnelere mevcuttur' (*Kapital*, cilt 1, s. 202). Bu, metallerin 'değer olarak gerçekleştirilmelerinden önce kullanım değeri olduklarını göstermeleri gerektiği'ne ve 'mevcut şey eğer kullanışsız ise onu içeren emeğin de kullanışsız olduğuna ve o emeğin de emek olarak sayılamayacağı ve bu nedenle de, değer yaratmadığı'na dair (*Kapital*, cilt 1, s. 41, 85) Marxçı kuralın basit bir uzantısıdır. Makinenin kendi yaşam süresi sırasında değişmekte olan faydası, bu nedenle, kendi değeri üzerinde bir etki bırakmaz. Ve makinenin değerini etkileyen etmenlerden temel olanı, teknolojik değişim ile bağdaşık, sıklıkla gerçekleşen 'değer içindeki devrimlerdir'. 'Emeğin sürekli değişen üretkenliği bu üretim biçimini nitelendirdiği için, değer ilişkilerinin sürekli değişimi tam da kapitalist üretime özgüdür' (*Kapital*, cilt 2, s. 72). Teknolojik değişim, önceki bölümde incelediğimiz aşırı birikim ve devalüasyonun basit modellerinde olduğu gibi, sabit sermaye dolaşımına yönelik istikrarsızlaştırıcı bir rol oynamaktadır.

Burada, değer in değişen bir dünyayı tarif etmek için kullanılan sabit bir ölçü olmadığını, bunun aksine, Marx tarafından tam da merkezindeki çelişki ve belirsizliği cisimleştiren bir toplumsal ilişki olduğunu ileri sürdük. O zaman, Marx'ın değere dair yaklaşımı ile sabit sermayenin dolaşımı

3 Bu bağlamda, bağlantılı üretim koşulları altında, 'pozitif kârlarla birlikte gelen negatif artı-değer' üzerine olan tartışma öğreticidir. Bkz. Steedman (1977 bölüm 11), Morishima ve Catephores (1978, s. 29-38) ve bu tezin geçersiz olduğu yönünde redde dair de Fine ve Harris (1979, s. 39-48).

4 Fine ve Harris'in (1979, s. 45) vurguladığı üzere, 'ne Steedman ne de Morishima, Marx'ın değer kavramını kullanmaktadırlar' Marx'ın kavramından en temel sapma her iki durumda da, bu iki yazarın değeri sadece bir muhasebe kavramı olarak görmelerinden kaynaklanır ki Marx, değere somut etkileri olan gerçek bir olgu olarak davranır. Aynı eleştiri, Roemer'in (1979) sabit sermaye oluşumunu, Marx'ın kâr oranının azalmasına dair tezine dâhil etme ve bu tezde kullanmaya yönelik beyhude denemesi için de getirilebilir.

arasında hiçbir çelişki yoktur. Çelişkinin kendisi tam olarak değer kavramına içkindir.

SABİT VE DÖNER SERMAYE ARASINDAKİ İLİŞKİLER

Marx, 'sabit sermayenin döner sermayenin üretiminin bir ön koşulu olduğunu ve benzer şekilde döner sermayenin de sabit sermayenin üretiminin bir ön koşulu olduğunu' (*Grundrisse*, s. 734) kabul eder. Hem sabit sermaye olarak kullanılan makinelerin hem de döner daimi sermaye girdilerinin, sabit ve döner sermayenin kullanımı vasıtasıyla üretilmeleri gerekmektedir (*Kapital*, cilt 2, s. 209). Bunun ötesinde, sabit sermaye kullanımında olmadığı zaman değerini yitirdiği için, döner sermayenin süregiden akışı –hem emek gücü hem de hammaddeleden müteşekkil- değer gerçekleştirilmesi için zorunlu bir koşuldur.

Bunların her biri, bir diğeri açısından gerekli olduğu için, döner ve sabit sermaye akışları arasında kesin bir ilişki var olmak zorundadır. Eğer dengeli birikime erişilecekse, örneğin, toplumdaki toplam sermayenin, bir 'rasyonel' kurala göre –ki birikimin çerçevesinden belirlenen bir rasyoneliktir bu- sabit ve döner sermayeye bölüştürülmesi zorunludur. Klasik ekonomi politikçiler, sıklıkla, sabit ve döner sermaye arasındaki oransızlığa vurgu yapmışlar ve Marx da bu vurguya karşı çıkmamıştır. Fakat oransızlığı bir nedenden ziyade, bir belirti olarak ele almış ve bu belirtiyi üreten mekanizmaları incelemiştir.

Değeri 'doğrudan aktarım' kuralına göre nihai ürüne aktaran ve kullanım ömrü belli olan bir makineye dair sade durumu ele alalım. Metalar biçimindeki değerler, satın alma durumunda dolaşımdan çekilirler. Makine yenilenene kadar, (tamir ve bakım haricinde) başka bir meta dolaşımdan çıkarılmaz. Fakat makinede cisimleşmiş değere denk gelen meta makinenin kullanım ömrünün son yılında tümüyle dolaşıma sokulana kadar, her yıl metalar makinenin üretken tüketimi vasıtasıyla dolaşıma geri sokulur. Paranın dolaşımı ise, çok daha farklı bir yol izler. Para, dolaşıma 'bir kerede [sokulurken] dolaşımdan üretilen metaların satışına göre parça parça geri çekilecektir' (*Kapital*, cilt 2 s. 161-7). Bir kredi sistemi mevcut değilse, sermayedar, yeni bir makine almaya yetecek miktara değin bir para istifi yapmak zorundadır (s. 182).

Bu mübadeledeki ilginçlik, zamana dair özelliklerinde yatmaktadır. Para ve metalar oldukça farklı zamansal kalıplara göre dolaşıma girerler. Bir makinenin satışından hemen sonra, metalara ilişkin dolaşımda bir para fazlası vardır. Makinenin kullanım ömrünün sonlarına doğru ise, tam tersi bir durum ortaya çıkar. Uzun vadede bu tip dengesizlikler (ortaya koyduğumuz varsayımlar altında) birbirlerine karşıt şekilde hareket ederler ve durumu kötüleştiren arızalar ortaya çıkmaz ki kredi sistemi, makinenin kullanım ömrü sırasındaki para ödemelerinin etkisini yumuşatma işlevini

üstlenebilir. Fakat sabit sermaye dolaşımı yine de basit yeniden üretim süreçleri içinde bile kısa vadeli bozucu etkiler ortaya çıkarabilir. Departman 1 ve 2 arasındaki para ve meta mübadeleleri (bkz. Bölüm 6), ancak toplumdaki toplam sabit sermayenin her yıl eşit bir oranının 'emekliye ayrılması' ve yerine yenisinin koyulması gibi çok da mümkün olmayan bir koşul altında birbirleriyle uyum içinde olabilir. Bu da, değer aktarımının sabit bir orana ve sabit sermaye stokunun belirli bir eskime biçimine sahip olmasını gerektirecektir. Bir kredi sisteminin mevcut olmadığı durumlarda da, dengesizlikler ortaya çıkar, çünkü sermayedarlar yenileme giderleri için para istifleme zorunda kalırlarken, makineyi inşa etmek için gerekli döner sermaye, yenileme gerçekleşmeden önce ortaya konmalıdır. Ve Marx, 'sabit ve döner sermayenin üretimindeki bir oransızlığın... sabit sermaye sadece korunduğu durumda bile ortaya çıkabileceği ve çıkmak zorunda olduğu' (*Kapital*, cilt 2, s. 469) sonucuna ulaşır.

Marx'ın alışıldık biçimde dolambaçlı aritmetik örneklerle oluşturduğu bu teknik yaklaşım, bizi, teknolojik değişimin sabit sermayenin döner sermayeyle ilişkili bir oranda gerçekleştirilmesi gerektiği zaman ortaya çıkan çok daha kapsamlı soruların sınırına getirir. Bu tip bir süreç, makine üretiminin, bireysel tüketim için kullanım değerlerinin doğrudan yaratımından ziyade 'değer yaratımının araçlarının üretimi'ni (*Grundrisse* s. 170) içerdiği için gerçekleşir. Diğer bir deyişle:

Üretimin sabit sermayenin üretimine yönlendirilmiş kısmı bireysel tatmini gideren nesnelere üretmez... *Bu nedenle, ancak belli bir üretkenlik derecesine zaten ulaşılmışsa... artan büyüklükte bir kısım [üretim], üretim araçlarının üretimine yönlendirilebilir.* Bu da, toplumun bekleyebilmesini, zenginliğin daha büyük bir kısmının doğrudan tüketimden ve doğrudan tüketimin üretiminden geri çekilmesini gerektirmektedir, ki *doğrudan üretken olmayan emek*, bu [üretim faaliyeti için] kullanılabilirsin (*Grundrisse*, s. 707).

Marx daha sonra sabit sermayenin biçimlendirilmesine izin veren koşulları izah etmeye başlar:

Bu, belli bir üretkenlik ve göreceli bir bolluk seviyesini ve konuya daha detaylı bakılacak olursa, doğrudan döner sermayenin sabit sermayeye dönüşümüne ilişkin bir seviyeyi gerektirir... *Artık-nüfus* (bu çerçeveden bakıldığında), *artık-üretim* gibi, bu [durumun] bir koşuludur (*Grundrisse*, s. 707).

Ayrıca, eğer sabit sermaye büyük ölçekli, uzun ömürlü ve üretimle sadece dolaylı biçimde ilişkili ise, bu 'nispi artık-nüfus ve artık-üretim' çok daha büyük olmak zorundadır; 'bu nedenle, demiryolları, kanallar, su kemerleri, telgraf hatları vb. inşa etmek, makine üretiminden daha fazlasını gerektirir' (*Grundrisse*, s. 707). O zaman, bu tip ürün ve emek gücü artıkları nasıl tedarik edilir ve üretilir? Bu soruya, iki muhtemel cevap verilebilir.

Birincisi, artıklar, doğrudan temellük ve ilkel birikim vasıtasıyla tedarik edilebilirler. Örneğin, köylü nüfustan topraksız bir proletarya oluşturmak, gerekli artık-emek gücünü yaratabilir. Bu nedenle, kendisi de kapitalist üretim ilişkilerinin İrlanda toplumuna nüfuz etmesinin bir sonucu olan patates kıtlığı* İrlandalılar'ı topraklarından uzaklaştırdıktan sonra, İrlandalılar dünyanın demiryolu işçileri ve inşaat işçileri olmuşlardır. Sermayedarlar, sabit sermayenin kullanım değerini, temellük veya dönüştürme suretiyle, o kullanım değeri, ilk olarak başka sermayedarlar tarafından meta formunda üretilmeden de elde edebilirler. Bu durum, mevcut şeylerin kullanımlarını değiştirmek suretiyle sabit sermayenin yaratılması sayesinde gerçekleşebilir. Üretim araçları ve iş gereçleri, zanaatkârlardan ve emekçilerden el konarak alınabilir; tüketim malları ele geçirilip, üretken kullanıma sokulabilir. Örneğin, 'dışarıda üretim' sistemi** içinde, daha öncesinde tüketim fonunun bir parçası olan dokumacıların evleri sabit sermaye olarak faaliyet göstermeye başlamıştı (*Theories of Surplus Value*, kısım 2, s. 23). Benzer bir etki, öncelikli olarak tüketim için inşa edilmiş ulaşım sistemleri gittikçe artan şekilde üretimle ilişkili faaliyetler için kullanılmaya başlandığında gerçekleşir.

Sabit sermayenin döner sermayeye hiçbir şekilde müdahale etmeden oluşturulabilmesinin avantajı burada yatmaktadır. Fakat ne kadar sabit sermayenin bu şekilde oluşturulabileceği, çeşitli öncül koşullara bağlıdır-sermaye, en nihayetinde, 'dünyayı en başından başlatmamış, mevcut üretim ve ürünleri kendi süreci altında boyun eğdirmeden önce de kullanmıştır' (*Grundrisse*, s. 675). Örneğin, on sekizinci yüzyıl Britanyası (Nijerya'nın bugün elinde olanın belki iki ya da üç katına denk gelen) çok büyük miktarlarda maddi varlığa sahipti ve bu kullanım değerleri ya çok küçük bir giderle ya da gidersiz şekilde sabit sermayeye dönüştürülebilirdi. Erken dönem sanayicileri bu sabit sermayenin büyük kısmını, (değirmenler, ahırlar, evler, ulaşım sistemleri gibi) eski yapıları yeni üretken kullanımlara vakfederek elde ettiler. Sabit sermaye oluşumu oranları hiçbir zaman ulusal üretimin yüzde 5 ya da 6'sının üstüne çıkmadı ki sermaye birikimini devam ettirmek için genelde düşünülen zaruri oran yüzde 12 ya da daha fazlasıdır.⁵ Tipik olmayan bir duruma işaret eden Britanya, ki

Irish potato famine. 1845-1852 yılları arasında yaklaşık bir milyon insanın ölümüne yol açan İrlanda'daki büyük kıtlık. İrlanda'nın o dönemde en önemli tarımsal ürünü olan patates hasatının bir salgın nedeniyle düşmesi kıtlığın en önemli nedenlerinden biri olarak gösterilir. Bu nedenle, bu vaka *potato famine* [patates kıtlığı] olarak anılmaktadır. Kıtlık nedeniyle, İrlanda'dan başta Birleşik Devletler olmak üzere dünyanın çeşitli yerlerine göçler gerçekleşmiştir. ç.n.

** *putting out system.* 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar İngiltere'de kullanılan, kişi ya da ailelerin hanelerinde parçabaşı ücretlendirme ile sanayi üretim yapmaları üzerine kurulu emek biçimi. Günümüzde, bu emek formu genel olarak ev-eksenli çalışma olarak bilinir. ç.n.

5 Rostow'un (1960) *İktisadi Büyümenin Evreleri*'ne göre (ki 'Komünist Olmayan Manifesto' adlı ilginç bir alt başlıkla yayınlanmıştır), Britanya 1783 ve 1802 arasındaki iktisadi büyümesinin getirdiği 'kalkışa geçme' evresine yatırım oranını yüzde 5'ten yüzde 10'a çekerek ulaşıyordu. Deane ve Cole (1962, s. 261-4), sermaye oluşumunda bu tip bir artışa dair kanıt bulamazlar ve müteakip

sürdürülür sermaye birikiminin yolunu açtığı için çok hayati bir örnektir, Marx'ın tanımlarının akıcılığı göz önüne alındığında açıklanabilir hale gelir. Temellük, dönüştürme ve ilkel birikim, döner sermayeden hiçbir şey aşırmadan, sabit sermayeyi sağlamıştır. Bu özellikler kapitalizmin tarihi boyunca belli bir öneme sahip olmayı sürdürmüştür; örneğin, Afrikalı göçmenler Fransız inşaat faaliyetlerinde hayati bir rol üstlenirlerken, güney Avrupalılar da Batı Avrupa'nın büyük bir kısmında benzer şekilde çalışmışlardır. Fakat teknolojik değişim, kendi asli rolünü oynayacaksa, bu değişimin, kapitalizmin kendi kapsamı içinde ürün ve emek gücü artıklarını üretme kapasitesini geliştirmesi gerekir.

Bu da, dikkatimizi, sabit sermaye oluşumunun zorunlu ön koşullarını ortaya çıkaran ikinci bir temel mekanizmaya çeker. Kapitalizm içinde düzenli biçimde gerçekleştiğini gördüğümüz aşırı birikim, 'bir uçta atıl durumda sermayenin, diğer uçta da işsiz bir işçi nüfusunun' yaratılmasını içerir (bkz. Bölüm 7). Emek gücünün, metaların, üretken kapasitenin ve para-sermayenin artıkları, potansiyel olarak sabit sermayeye dönüştürülebilirler. Bu, temel ve gayet önemli bir kuramsal yaklaşıma işaret etmektedir. Neticede, birikimin çelişkilerinin düzenli bir şekilde sabit sermaye oluşumunun zorunlu ön koşullarını ürettiğini ifade eder. Bu çarpıcı kuramsal yaklaşımın bazı sonuçlarına şimdi değinmeye çalışacağız.

'İlkel birikim'in veya bir nüfus içindeki 'ardıl' sektörlerin harekete geçirilmesinin söz konusu olmadığı bir durumda, yedek sanayi ordusunun dalgalanmalarının, sabit sermaye oluşumuyla nasıl ilişkiye geçtiğini düşünerek başlayalım. Bu tip koşullar altında, nispi artık-nüfus, temelde, işsizlik yaratan teknolojik değişimin ürünüdür. Fakat teknolojik değişim genellikle sabit sermaye oluşumu gerektirir. Ve sabit sermaye oluşumu da, daha öncesinde bir yedek sanayi ordusunun oluşumunu gerekli kılar. Emek gücüne dönük arz ve talebin ritmi ve fazla emek gücünün sabit sermaye oluşumu vasıtasıyla massedilme kapasitesi birbiriyle zıt durumlar tarafından düzenleniyor gibi gözükmektedir. Bir yedek sanayi ordusunu üreten süreçlerin ta kendisi, aynı zamanda, bu orduyu massetmektedir. Çelişki, tipik şekilde, daha sonrasında yaygın işsizlik ve sabit sermaye oluşumunda durağanlık tarafından izlenen, sabit sermaye oluşumunun evreleri ve fazla emek gücünün massedilmesi vasıtasıyla ifade edilir. Fakat artık ürünlerin nasıl ortaya çıkarıldığı ve massedildiğini düşünmeden, bu tip bir süreci anlayamayız.

Metaların, üretken kapasitelerin ve emek gücünün aşırı birikimle ilintilendirilen fazlalıkları, örneğin, (giyim, ayakkabı vs. gibi) tüketici malları üreten sanayilerden sabit sermaye araçlarının üretimine (makineler, demiryolları) bir anda kaydırılmaz. Döner sermayeden sabit sermayeye bu

tip bir kaydırmayı zorlamak için genelde bir kriz gerekir ki Marx da gerçekten, 'bir krizin her zaman, bir sonraki devir döngüsü için yeni bir maddi temel [ortaya koyan] yeni yatırımların başlangıç noktasını oluşturduğunu' iddia etmiştir (*Kapital*, cilt 2, s. 186). Bu tip kaydırmalar anında ve maliyetsiz şekilde gerçekleşebilseydi, döner sermayenin aşırı birikimi ve devalüasyonu sorunları da, sabit sermaye oluşumu tarafından tümüyle çözülebilirdi. Bu tip bir kaydırmanın sınırı, sabit sermaye yatırımlarının değerini gerçekleştirme kapasitesinde yatmaktadır. Sabit sermayenin kullanımı emeğin üretkenliğinde bir artışa denk düştüğü için, döner sermayeden sabit sermayeye gerçekleşen kayma uzun vadede aşırı birikim sorununu daha da derinleştirir. Sabit sermayenin bir kısmı aşırı birikim vasıtasıyla zorunlu bir atılığa mahkûm kalacak ve sabit sermayenin kendisi de bir devalüasyondan geçecektir. Aşırı birikimin sorunlarının kısa vadeli bir çözümü uzun vadede güçlükleri derinleştirecek ve dönemsel devalüasyonlara dair genel yükü sabit sermayeye yükleyecektir. Buradaki tek fark, kriz oluşumu ve çözümünün zamanlaması ve ritminin şimdi sabit sermayenin devir süreci tarafından daha da derinden etkilenecek olmasıdır.

Sabit sermayenin devalüasyonu, gittikçe fazla sermayenin sabit sermaye oluşumuna kaydırılması ile süresiz biçimde engellenebilir. Bu olasılık, Marx'ın yeniden üretim şemaları bağlamında Tugan-Baranovsky tarafından tartışılmıştır.⁶ Tugan-Baranovsky, sabit sermayeye yapılan yatırımın doğru oranlarda büyümesi durumunda, birikimin sonsuza kadar devam edebileceğini göstermiştir. Bu, makineleri inşa eden makineleri üretmek için makinelerin inşa edildiği bir ekonomi demektir ki bu, her ne kadar insan ihtiyaçları açısından oldukça absürd gözükse de, sermayedarlar kendi ürettikleri kullanım değerlerine bir zerre bile önem vermeyip sadece artı-değerle ilgilendikleri için, kapitalizmin kuramsal olarak geliştirebileceği bir durumdur. Bu tip çılgınca bir ekonominin sınırlarına, döner sermaye akışı sabit sermayenin süre giden kullanımını desteklemeye yetmediği veya sabit sermaye oluşumuna için teknolojik değişim ve makinelerin iktisadi ömürlerinin kısalması vasıtasıyla gerçekleşen devalüasyonlar ciddi bir sorun hale geldiği zaman ulaşılabilecektir. Her ne kadar önerdiği çözüm uzun vadede sürdürülebilir olmasa da, Tugan-Baranovsky, kapitalizmin, hâlihazırda mevcut emek gücü fazlası veya nüfusun insani ihtiyaçları dikate alınmadan yapılan yüksek teknolojiye dayanan aşırı yatırımdan kaynaklanan sık krizleri neden ürettiğini anlamaya yardımcı olur. Kısa vadede, sermaye bu nedenle aşırı birikime sabit sermaye oluşumuna kayarak cevap verir -ki sabit sermayenin ömrü ne kadar uzun ve ölçeği de ne kadar büyük olursa, amacına o kadar iyi hizmet eder (örneğin, büyük ölçekli kamu projeleri, barajlar, demiryolları vb.). Fakat uzun vadede aşırı

6 Kalecki (1971, bölüm 13) Tugan-Baranovsky'nin şemasına dair ilginç bir inceleme sunmaktadır.

birikime dair sorunlar, belki de sabit sermayenin daha da büyük bir ölçekte devalüasyonu halinde kayıtlara geçecek şekilde, yeniden ortaya çıkmaya mahkûmdurlar.

Dolaşımın sabit sermaye formuna için çelişkiler, başka bir çerçeveden de ele alınabilir. Marx, 'sabit sermayenin gelişiminin ölçüğü ne kadar büyük olursa... üretim sürecinin devamlılığının da... o oranda sermaye üzerine kurulu üretim biçimi için dışsal olarak zorlayıcı bir koşul haline geldiğini' (*Grundrisse*, s. 701) iddia eder. Sermayedarlar sabit sermayeyi satın aldıklarında, (nasıl hesaplandığından bağımsız şekilde) kendi değeri tümüyle geri kazanılana kadar kullanmaya mecburdurlar. Sabit sermaye 'müteakip yıllarda gerçekleşecek üretime yönlendirilir', 'değerin bir karşılığı olarak daha fazla emeği[n kullanımı] bekler' ve bu nedenle müstakbel kullanımlar üzerinde baskıcı bir güç uygular (*Grundrisse* s. 731). Marx, sermayedarın kontrolü altında olan makine formundaki sabit sermayenin emekçinin çalışma koşulları üzerinde oluşturduğu tiranlığa yoğunlaşır (*Kapital*'in ilk cildinde makineye dair uzun ve çok güçlü bir bölüm vardır). Bu tez, daha genel bir kapsama oturtulabilir. Sermaye, ne kadar sabit formda dolaşıma girerse, üretim ve tüketim sistemi de sabit sermayenin gerçekleştirilmesine yönelik özel faaliyetlere o oranda kilitlenecektir.

Bu sürecin içindeki çelişki son derece açıktır. Bir taraftan, sabit sermayeye yapılan ek yatırım, aşırı birikime dair sorunlar için en azından geçici bir rahatlama sağlarken, sabit sermaye, genel olarak birikim için güçlü bir aygıt sağlar. Diğer taraftan, üretim ve tüketim, gittikçe artarak işlerin sabit biçimde yapıldığı bir ortama hapsolür ve gittikçe fazla şekilde özel üretim biçimlerine teslim edilir. Kapitalizm, esnekliğini yitirir ve yenilik getirme kabiliyeti kontrol altına alınır (*Kapital*, cilt 2, s. 185). Bu da bizi derhal, Marx'ın farkında olduğu ama bizi hakkında kısıtlı şekilde aydınlattığı, sabit sermayenin iktisadi ömrünün kendi fiziki ömrüne artık denk gelmediği karmaşık dünyaya geri getirir. Doğrudan değer transferi, sabit sermaye dolaşımının artık yeterli bir tarifi olarak iş göremez. Burada ortaya çıkan en ciddi sorun, yeni, daha ucuz ve daha verimli makinenin kullanım değerine ve bu nedenle de eskinin bir tarafa bırakılmış değerine olan etkisine dairdir. Marx, 'makinelere inşa edilmesinde sürekli gerçekleşen değişimlerin ve gittikçe daha ucuz hale gelmelerinin eski modellerin günbegün değer yitirmesine' ve bu yeni makinelere büyük sayılarla absürt fiyatlara, kârlı biçimde onları tek başlarına kullanabilecek olan büyük sermayedarlara satılabilmelerine' (*Kapital*, cilt 1, s. 474; cilt 3, s. 114-15) ne şekilde yol açtığı sorusuna dikkati çeker. Teknolojideki sürekli devrimler, sabit sermayenin geniş bir ölçekte devalüasyonu anlamına gelir.

Departman 1 ve 2 arasındaki mübadeleler, aynı şekilde, aksamaya

maruz kalabilir. Fakat teknolojik değişimin hızı sabit kalırsa ve sermayedarlar müstakbel teknolojilere ilişkin beklentilerinde kendilerini büyük oranda güvende hissediyorlarsa, kendi sabit sermayelerinin eskime sürecini planlamak ve belli bir seviyede rasyonelliği haiz bir plan doğrultusunda sabit sermayenin dolaşımını idare etmek mümkündür.⁷ Bu şekilde, teknolojik değişimin aksatıcı etkileri asgariye indirilebilir ve iki Departman arasındaki mübadele ilişkilerinin etkisi de gayet ufak dalgalanmalara indirgenebilir. Fakat planlı eskime, ancak teknolojik değişimin hızı zapt edilebilirse mümkündür. Tekelleşme, hükümetin araştırma ve geliştirmeye sponsorluk yapması ve (özellikle patent ve lisans yasaları bağlamında) buluşların uygulanması üzerindeki yasal kısıtlar, bu bağlamda, teknolojik değişimin hızının denetim altında tutulmasında ve planlı eskimenin teknolojik değişim ve onun kaçınılmaz eşlikçisi olan sabit sermaye devalüasyonu arasındaki bariz gerilimi karşılamak için kullanılabilir bir araç haline getirilmesinde önemli roller üstlenirler. Gerçekten de, kontrolsüz teknolojik değişimin iç bütünlüğü olmayan ve yıkıcı etkilerinin, bu teknolojik değişimin hızını kontrol altında tutmak için –tekeller ve patent yasaları gibi- farklı düzenlemeler biçiminde kapitalist bir tepkiyi davet ettiğini düşünebiliriz.⁸

Başarılı kontrol biçimlerin mevcut olmadığı bir durumda, planlı eskime kaçınılmaz olacaktır. Departmanlar arasında ve sabit sermayenin döner sermayeye oranında gerçekleşen ufak çaplı dalgalanmalar ve dengesizlikler olarak başlayan süreç, hızlı biçimde şiddetli dalgalanmalara ya da dengeli bir büyüme çizgisinden tekdüze bir ayrışmaya doğru ivmelenecektir (bkz. s. 240). Sabit sermayenin dolaşımı, teknolojik değişim, dengesizlik, kriz oluşumu, aşırı birikim ve devalüasyon tarafından eşlik edilen çelişkili güçlerin oluşturduğu bir ağa takılı kalacaktır. Marx'ın sabit sermaye dolaşımına dair çalışmalarında aklında olan şey, zaten, tam olarak bu idi.

Marx, örneğin, nispi artı-değere dönük rekabetçi arayışın 'eski iş gereçlerinin kendi doğal ömürlerini doldurmadan' yenilenmelerini zorunlu kıldığını ve bu sürecin, 'büyük bir toplumsal ölçekte' gerçekleşmesi halinde, sürecin 'temelde felaketler ve krizler vasıtasıyla kendini dayatacağını' açık biçimde iddia etmiştir (*Kapital*, cilt 2, s. 170). Aynı zamanda, 'kullanım değerini ve bu nedenle, mevcut makine, fabrika binalar vb.'nin de değerini azaltan biteviye ilerlemelerin... kendi değerini yeniden üretmeye fırsat bulamadan demode olmaya başlayan... yakın zamanda alıcıya çıkmış makine üzerinde özellikle şiddetli etkileri' olduğuna dikkat çeker. Yenileme giderlerindeki hızlı düşüşler benzer etkilere yol açar. Ve bu şekilde 'büyük

7 Boccara'nın nispi devalüasyona dair fikirleriyle paralellikler (bkz. Bölüm 7) dikkat çekicidir.

8 Noble'in (1977) Birleşik Devletler'de bu yüzyılın başından beri devam eden patent yasalarının kontrollü kullanımına dair çalışması, elinizdeki kuramsal çalışma ile gayet uyumludur.

işletmelerin, başka ellere geçmeden, yani ilk sahipleri batıp, bu işletmeleri ucuza satın alan halefleri bu nedenle çok daha ufak bir sermaye gideri ile tekrar başlayana kadar başarıya ulaşamadıklarını' (*Kapital*, cilt 3, s. 113-4) sıklıkla görürüz.

Kısmi ya da genel krizler söz konusu olduğunda, sabit sermayenin bileşenleri az ya da çok oranda değerlerini yitirirler. Bu da, 'kâr oranının düşmesini kontrol altına alan ve yeni sermaye oluşumu vasıtasıyla sermaye değerinin birikimini hızlandıran kapitalist üretime içkin araçlardan biri'ni oluşturur (*Kapital*, cilt 3, s. 249, 254). Kısaca, güçlü teknolojik değişimle karşı karşıya kalındığında sermayenin toplam değeri, sabit değişmeyen sermayenin bir kısmının cebren devalüasyonu tarafından istikrarlı hale getirilir. Aşırı birikim ve devalüasyon kavramları, demek ki, sabit sermaye dolaşımına ilişkin belirli bir rol üstlenmektedir. Marx bu bağlamda şu sonuca ulaşır:

Sermayenin kendi sabit kısmına dayandığı, birkaç yılı kapsayan birbiriyle bağlantılı devirlerden oluşan döngü, periyodik krizlere maddi bir temel sağlar. Ticaret, bu döngü sırasında, buhran, vasatfaaliyet dönemleri, telaş ve krizlerden oluşan müteakip dönemlerden geçer. Sermaye yatırımının yapıldığı dönemler arasında büyük aralıklar olduğu ve zaman içinde örtüşmedikleri doğrudur. Fakat kriz, her zaman yeni yatırımlar için bir başlangıç noktasıdır. Bu nedenle, konuya, toplumun bütünü çerçevesinde bakıldığında, kriz, bir sonraki devir döngüsü için yeni bir maddi temel ortaya koyar (*Kapital*, cilt 2, s. 186).

Krizler, demek ki, sabit sermaye dolaşımını işin içine soktuğumuzda, daha farklı bir yön alıyor ve yeni bir boyut kazanıyor. Üretici güçlerin evrimi ve kapitalizmin toplumsal ilişkileri arasındaki temel çelişki hâlâ bahsettiğimiz şeylerin tam kalbinde yer almaktadır. Teknolojik değişimin hızı –ki kendisine öncelikle nispi artı-değere dönük güdü eşlik etmektedir (bkz. Bölüm 4)- hem birikimin temel aygıtı hem de dengesizliği gerçekleştiren temel bir güç olmaya devam eder. Fakat şimdi, üretici güçlerin birçoğunun –meta ve artı-değer üretimi vasıtasıyla- oluşturulma biçiminin ta kendisinin, değer dolaşımının müteakip teknolojik değişim ile çelişki içinde olan bir biçimini tehlikeye soktuğunu da görebiliyoruz. Teknolojik değişim ya yavaşlar (ve bu şekilde sermayeyi birikime dair temel aygıtından mahrum bırakır) ya da sabit sermayenin kaçınılmaz devalüasyonunu kendi sonucu olarak ortaya çıkaracak şekilde hızlanır. Fakat bu şekilde, kriz oluşumunun bütün maddi dışavurumu ve zamansal ritmi temelden değişir. Bu tip bir durumda, Marx'ın 'ilk-aşama' kriz kuramı (bkz. Bölüm 7) açık şekilde yetersiz gelmektedir. Bu kuramın sabit sermaye oluşumunu ve kullanımını nasıl ele aldığını ise, henüz irdelemedik.

SABİT SERMAYE DOLAŞIMININ BAZI ÖZEL BİÇİMLERİ

Makine örneğini kullanarak, sabit sermaye kavramını basitleştirmeyi başardık. Fakat sabit sermaye, gemiler ve limanlar, demiryolları ve lokomotifler, barajlar ve köprüler, su tedarigi ve lağım sistemleri, enerji santalleri, fabrika binaları, depolar gibi çok farklı şeyleri içerir. Bir kazma da, demiryolu da sabit sermaye olarak sınıflandırılabilir, ama aralarındaki benzerlikler elbette sınırlıdır. Bu nedenle, sabit sermaye kavramını parçalarına ayırmak ve neticede doğan özel 'gariplikler' hakkında düşünmek zorundayız.

Şu ana kadar, her ne kadar analizin arka planında kendini gösterse de, kredi sisteminden kaynaklanan müdahalelerin bu konuları nasıl etkilediğine dair detaylı bir incelemeyi dışarıda bıraktık. Kredi, elbette, sabit ve döner sermaye arasındaki çelişkilerin üstesinden gelmek için uygun bir araç olarak kendini ortaya koymaktadır. Fakat düşünce yapısı ile uyumlu şekilde, Marx, kredinin bu tip bir işlevi yerine getirdiği nispette, kendi mecrası içinde bu çelişkileri içerdiğinde de ısrar eder. Ortadan kalkmaktan ziyade, çelişkilerin yeri değişir. Marx, 'sabit ve döner sermayenin farklı türden kazançlarını' bir tarafta tahsisat, faiz ve diğer rant formları ile, diğer tarafta da, satış ve kâr arasındaki farklılık olarak nitelendirdiği zaman bu tip bir yer değiştirmenin ipuçlarını vermektedir (*Grundrisse*, s. 772). Bu temaya ilerideki kısımlarda detaylı şekilde değineceğiz.

Para, kredi ve faize dair mecra gayet karmaşık olduğu için, bu konuya dair incelemeyi bir sonraki bölüme ertelemek zorundayız. Burada yapmayı umduğumuz şey, kredi sisteminin nasıl ve neden sabit sermaye oluşumu ve kullanımını bağlamında ortaya çıkan kronik sorunların bazıları ile uğraşmak için bir araç olarak mecburen var olması gerektiğini gösterebilmektir. Ve bunu da yapabilmeyi en iyi yolu, sabit sermaye dolaşımına dair sorunların abartılı ve çok özel bir hal aldıkları durumlar hakkında kafa yormaktır.

BÜYÜK ÖLÇEKLİ VE UZUN ÖMÜRLÜ SABİT SERMAYE

Sabit sermayenin devir zamanı, 'nispi dayanıklılığının' bir sonucudur ve '[sabit sermayenin] materyalinin dayanıklılığı bu nedenle bir iş gereci olarak işlevinin ve dolayısıyla kendisini sabit sermaye kılan dolaşım biçiminin maddi temelini bir koşuldur' (*Kapital*, cilt 2, s. 220-1). Dayanıklılık fiziki özelliklere bağlı olduğu oranda, kullanım değerlerinin maddi özelliklerinin devir zamanı üzerinde önemli bir etkisi söz konusudur; fakat Marx, aynı zamanda, 'sabit sermayenin daha fazla dayanıklılık arz etmesinin sadece fiziki bir özellik olarak ele alınamayacağı' (*Kapital*, cilt 2, s. 221) görüşünde de ısrar eder. Dayanıklı materyaller, bu tip bir tercihin getireceği avantajlar nedeniyle sabit sermaye kalemlerine dâhil edilirler; örneğin,

'[bir makinenin] yenilenmesi ne kadar sık gerekirse, [o makine] o kadar masraflıdır' (*Grundrisse*, s. 711). Diğer taraftan, sabit sermaye ne kadar uzun süre dayanırsa, teknolojik değişmeden kaynaklanan devalüasyona da o derece maruz kalacaktır.

Sabit sermayenin dayanıklılığı, iktisadi koşullara ve maddi ve teknolojik olasılıklara göre değişiklik gösterir. 'Bir işletmenin sabit sermayesinin farklı bileşenlerinin, kendi dayanıklılıklarına bağlı olarak, farklı devir sürelerinin olduğunu' daha önce vurgulamıştık. Şimdi de, nedenlerinden bağımsız şekilde, dayanıklı sabit sermayenin kapitalist üretim ilişkileri içinde yaratıldığı zaman ortaya çıkan özel sorunları ele almaya başlamalıyız.

Para dolaşımına sokulan ve başlangıçta meta dolaşımından çekilen değer miktarı, oluşturulan sabit sermayenin doğasına bağlı olarak büyük oranda değişiklik gösterir. Liman ve iskeleler basit tarımsal aletlerden çok daha fazlasını gerektirir. Ve bazı sabit sermaye nesnelere -bir demiryolu hattı gibi adım adım- aşamalı şekilde üretildiğini de unutmamalıyız; diğerleri de -örneğin barajlar- kullanıma girmeden önce tümüyle tamamlanmak zorundadırlar-. Tüm bu durumlarda, sabit sermayenin fiziki ve maddi varlığının biçimi, kendisini oluşturmak için karşılaşılan güçlüğü derecesini etkiler. Daha önce olduğu gibi, sermayenin kimi çeşitli faaliyetleri yerine getirmesi önünde ilk çabanın ölçeğinden kaynaklanan engeller vardır. Bu engeller kısmen, gerekli kullanım değerinin maddi ve fiziki özelliklerinin bir yansımasıdır, fakat iktisadi koşullar da bu süreçte kendi rollerini oynarlar. Sabit sermayenin ölçeği, kısmen, üretimde ölçek ekonomisine, yani değişmez sermayenin kullanımının artmasından kaynaklanan getirilere erişmeye dönük güdüye bağlıyken, ölçek, sermayenin yoğunlaşma ve merkezleşme düzeyinden bağımsız değildir.

Tüm bunlar bir yana, büyük ölçekli ve uzun ömürlü sabit sermayenin üretimi ve dolaşımı, üzerinde durulması gereken bazı gayet sıradışı sorunları da ortaya koyar. Şimdi, bir modern entegre demir ve çelik üretim tesisi, bir petrokimya kompleksi, bir nükleer enerji santrali veya büyük bir baraj gibi nesnelere yatırım ve kullanımına ilişkin ortaya çıkan güçlükleri ele alalım.

İlk olarak, bu tip nesnelere üretmek için gereken *çalışma süresi* gayet uzundur ve üreticilerin üstüne ciddi bir yük bindirir. Marx, 'kapitalist üretimin en az gelişmiş evrelerinde, bina, kanal inşaatları gibi uzun çalışma sürelerini ve bu nedenle uzun zaman sürecinde gerçekleşen büyük sermaye yatırımlarını gerektiren girişimlerin... kapitalist temelde değil de komünal biçimde ya da devletin kesesinden gerçekleştirildiğini' (*Kapital*, cilt 2, s. 233) iddia eder. İleri kapitalist dönemde ise, sermayenin yoğunlaşması ve merkezleşmesi ve sofistike bir kredi sisteminin organize edilmesi bu tip projelerin kapitalist bir temelde gerçekleştirilmesine izin verir.

Benzer sorunlar, bu sabit sermayenin kullanıcılarının harcamalarının büyüklüğü ve üretim vasıtasıyla bu paranın geri kazanılma süresinin uzunluğu –bazen 30 yılı aşan süreler- nedeniyle de ortaya çıkar. Tekil sermayedarlar, bu nedenle, mecburen, bu tip projelerin ‘yükünü devletin omuzlarına kaydırırlar’ (*Grundrisse*, s. 531). Elbette, bu ölçek ve ömürdeki sabit sermaye, kredi sistemine başvurulmadan ne üretilebilir ne de kullanılabilir. Kredi sistemi, sabit sermaye alımı hazırlığındaki tekil sermayedarları devasa miktarlarda para istiflemeleri yükümlülüğünden kurtarır ve o sabit sermaye için yapılacak toplu ödemeyi yıllık bir ödemeye dönüştürür. Neticede gerçekleşen şey –toplumun diğer sınıflarının kişisel tasarrufları olmadığını varsayarsak- bugüne yatırım yapan kapitalist üreticilerin, müstakbel yatırımlara veya yenilemelere dönük şekilde birikim yapan diğer sermayedarlardan borç almalarıdır. Bu durumda, sermaye, büyük ölçekli sabit sermaye nesnelere uzun devir sürelerine rağmen, tümüyle kullanımında tutulmuş olur.

Kredi, her ne kadar meta mübadeleleri hiçbir şekilde doğrudan bir değişime uğramasalar da, ücret malları ve değişmez döner ya da değişmez sabit sermaye üreten değişik departmanlar arasındaki para mübadelelerinin dengelenmesini kuramsal düzlemde mümkün kılar. Fakat para mübadelelerinde harmoninin ortaya çıkabilmesi için toplam tasarrufların, yatırım ihtiyaçları ile bir denge içinde olması mecburidir. Bu noktada, bu tip bir dengenin kapitalizmin toplumsal ilişkileri içinde nasıl oluşturulabileceği sorusuna yöneliyoruz. Ve bu soru, ancak kredi sisteminin analizinin bütünlüklü bağlamı içinde cevaplanabilir. Bu denge koşulu eğer mevcut değilse -bu koşulun ‘kaza eseri durumlar haricinde’ neden mevcut olamayacağını da ileride göreceğiz (bkz. Bölüm 9)- kredi, sorunu çözmekten ziyade derinleştirebilir.

Departmanlar arasındaki maddi metaların mübadelesi hâlâ kendi başına bir aksaklığa vesiledir ve bu aksaklıklar da, büyük ölçekli ve uzun ömürlü sabit sermayenin devreye girmesi ile çığırından çıkabilir. Neticede, ‘sabit sermaye tarafından ortaya çıkan dolaylı ürünler ne kadar küçüklerse... nispi artık-nüfus ve artık ürün’ de o kadar büyük olmak zorundadır ve ‘bu nedenle demiryolları, kanallar, su kemerleri ve telgrafları üretmek makineyi üretmekten daha fazlasını gerektirir’ (*Grundrisse*, s. 707). Bu da, eğer bu tip projeler tamamlanacaksa, ya (köle emeği, ilkel birikim gibi) devasa temellük süreçlerini ya da çok güçlü bir aşırı birikimin gerekeceğini ortaya koyar. Ve sermayedarlar, çok uzun bir zaman zarfında ‘emeğin müstakbel meyvelerini’ toplayabileceklerini öngörüyorlarsa, sermayeyi kimi zaman hiç istenmeyen şekillerde hapsederler.

Kapitalist gelişme süreci içinde, tüm cephelerde, küçükten büyüğe ve kısa erimden uzun erime sabit sermaye yatırımında eşit bir gelişme

gerçekleşseydi, sabit sermaye oluşumu ve dolaşımının genel birikim kuramına dahil edilmesi çok daha kolay olurdu. 'Uygulamalı sabit sermayenin büyüklüğü ve dayanıklılığının kapitalist üretim biçiminin gelişimi ile birlikte gelişmesinin' (*Kapital*, cilt 2, s. 185) objektif nedenleri olmakla birlikte, 'farklı sanayi kollarındaki üretkenliğin gelişiminin farklı oranlarda ve sıklıkla birbirine zıt şekillerde seyrettiği' gerçeği, doğal ve toplumsal nedenlerin yanı sıra 'rekabetten kaynaklanan anarşi ve burjuva üretim biçimine has özellikler' de (*Kapital*, cilt 2, s. 260) göz önünde tutulduğunda açığa çıkar. Örneğin, sabit sermayenin -liman ve iskeleler, ulaşım sistemlerini içeren fiziki altyapılar gibi- görel olarak büyük ölçekli ve kapitalist gelişmenin tarihinin erken dönemlerinde üretilmeleri gereken farklı biçimleri vardır. Sermayenin merkezileşmesi ve adem-i merkezileşmesi ile piyasa mübadeleleri ve üretim mecraları arasındaki gerilimlerin düzeyine bağlı olarak, bu etmenlerin, belli bir ölçek ve dayanıklılıktaki sabit sermayenin kullanımına dair kararlarla bir ilişkiye girmesini bekleyebiliriz. Sabit sermayenin ölçeği ve dayanıklılığındaki farklar, öyle görünüyor ki, kapitalizmin eşitsiz gelişiminin temel bir özelliğidir.

'BAĞIMSIZ' BİR FORM OLARAK SABİT SERMAYE

Sabit sermayenin 'sadece üretim sürecinde bir üretim geci olmaktan öte, demiryolları, kanallar, yollar, su kemerleri ve yer ıslahı çalışmaları gibi bağımsız bir sermaye biçimi olarak' (*Grundrisse*, s. 686-7) tezahür etmesi, ortaya çeşitli sonuçlar çıkarır. 'Bağımsız' bir form olarak sabit sermaye, doğrudan üretim süreci kısıtları içindeki sabit sermayeden üretime ilişkin yerine getirdiği gayet spesifik işlevlerneticesinde ayrışır; Marx bu işlevleri 'üretimin genel ön koşulları' (s. 739) olarak tanımlamıştır.

Tekil sermayedar için, makine ile makineyi barındıran binalar arasındaki fark, bu ayrımı ifade etmektedir. Fakat bir bütün olarak toplumda, sermayedarların sabit sermayenin bu bağımsız formunu birlikte kullandıkları ve bireysel olarak da bu formdan kısmi, süreksiz ve geçici bir temelde faydalandıkları birçok durumu gözlemleyebiliyoruz (*Grundrisse* s. 725). Bu tip sabit sermayenin üretimle olan ilişkisine belirli bir dolaşım süreci de eşlik eder; 'değerin ve değer kendi içinde sakladığı artı-değerin gerçekleştirilmesi yıllık tahsisat biçiminde ortaya çıkabilir ki bu durumda, faiz artı-değeri, yıllık tahsisat da kullanılan değer mütetap kazancını temsil eder' (*Grundrisse*, s. 723). Sermayedar, neticede, bu tip bir sabit sermayenin kullanım değerini yıllık ya da kullanıma bağlı bir ödeme karşılığında satın almaktadır; üretimi barındıran bina yıllık, forklift haftalık, bir gemi konteynırı ise metanın teslim noktasına götürülmesi için gereken zaman müddetince kiralanır.

Bu da, sabit sermayenin bu bağımsız formunun, kapitalist üretici dışında birisine ait olduğu anlamına gelir. Ve dolaşım biçimi için gerekli rasyonel

temel de buradan doğar. Fiiliyatta, sermaye sahipleri, sermayeyi kullanıcı-lara para biçiminden ziyade sermayenin sabit hali olarak ödünç verirler:

Özelliklerine bağlı şekilde, metalar ya sabit ya da döner sermaye olarak, sermaye biçiminde ödünç verilirler. Para, her iki biçimde de ödünç verilebilir. Örneğin, eğer sermayenin bir kısmının faizle geri döndüğü bir durumda, bir yıllık tahsisat biçiminde geri ödeniyorsa, para, sabit sermaye olarak ödünç verilmiş olur. Evler, gemiler, makineler gibi belli başlı bazı metalar da kendi kullanım değerlerinin doğası nedeniyle sabit sermaye olarak ödünç verilebilirler. Fakat biçiminden bağımsız şekilde ve kullanım değerinin doğasının kendi kazancını nasıl dönüştürdüğü sorusunun ötesinde, tüm ödünç verilen sermaye, her zaman için yalnızca para-sermayenin belirli bir formudur (*Kapital*, cilt 3, s. 344).

Bu nedenle, para-sermayenin ve faizin detaylı bir analizini yapmadan, sabit sermaye dolaşımının bu biçimine dair yürüttüğümüz tartışmada çok fazla ilerlememiz mümkün değildir. Ve bundan dolayı Marx, yazılarının sabit sermayeyle ilgilendiği kısımlarında sorunun daha detaylı bir incelemesini dışarıda bırakırken, üretim süreci kısıtları içindeki sabit sermayeye yoğunlaşmıştır. Bu çerçevede, üzerinde durulmayı hak eden bazı provokatif yorumlar da ortaya atmıştır. Örneğin, demiryolları gibi büyük oranda sabit sermayeye bağımlı büyük ölçekli girişimler 'ancak çıplak faiz getirebildiklerinde mümkündürler ve bu da, genel kâr oranının düşmesini engelleyen nedenlerden bir tanesidir; çünkü değişmeyen sermayenin değişken sermayeye oranının devasa olduğu bu tip girişimler genel kâr oranı eşitlenmesi sürecine her zaman dâhil olmazlar' (*Kapital*, cilt 3, s. 437). Bu nedenle, 'sermayenin büyük bir kısmını doğrudan üretimin bir unsuru olarak işlev görmeyecek şekilde sabit sermayeye' (*Grundrisse*, s. 750) dönüştürerek krizleri engellemek mümkündür.

Marksistlerin bu fikrin üzerinde durmamaları ve kuramsal ve tarihsel sonuçlarını incelememeleri oldukça gariptir.⁹ Marx, iki iddiada bulunmaktadır. Birincisi, sabit sermaye satılmaktan ziyade ödünç veriliyorsa, aslında para-sermayenin maddi bir eşdeğeri olarak işlev görür. Bu haliyle, bu sabit sermayede cisimleşmiş değer, ömrü müddetince yeniden açığa çıkarılabiliyor ve faiz kazandırabiliyorsa, dolaşımda kalabilir. Faiz, artı-değerin sadece bir parçası olduğu için, sabit sermayenin bağımsız formu üretmeye yardımcı olduğu artı-değerin hepsi üzerinde hak iddia etmeden dolaşıma girebilir. Bu da, geriye kalan sermayedarlar arasında kâr oranlarını eşitlemek için verilen mücadele sırasında rekabetçi şekilde paylaşılan

9 Boccara'nın devalüasyon üzerine olan çalışması (1974) bu fikrin üzerinde durmuş fakat aynı zamanda fikri, tekeli devlet kapitalizmi içindeki yapısal devalüasyona dair kurama bağlayarak, fikrin gerçek önemini iğdiş etmiştir -bkz. Bölüm 7. Magaline (1975), Boccara'nın genel kuramsal pozisyonunu reddetmek yönünde doğru bir adım atarken, Boccara'nın sabit sermayenin dolaşımının toplumsal ortalamadan daha düşük bir getiri oranını doğurduğuna dair tezindeki kısmi gerçekliği kabul etmekten kaçınmıştır.

artı-değeri açığa çıkarır. Sade bir dille ortaya koyarsak, sermayenin, üretim süreçleri içinde kısıtlanmış haline kıyasla, bağımsız halindeki bir büyüme, artı-değeri açığa çıkaracak ve en azından kısa vadede Marx'ın tanımladığı haliyle azalan kâr oranına zıt yönde hareket edecektir. Bu nedenle, Marx, sermayenin bağımsız biçimindeki büyümeyi 'bir ülkenin toplam sermayesinin bu iki biçime bölünme oranlarını' (*Grundrisse*, s. 686) analiz edebilmek için önemli görmüştür. Ve bunun geçen iki yüzyıl boyunca kapitalizmin hem değişen ölçeği hem de organizasyonuna dair yorumumuz üzerinde etkileri olacaktır (bkz. Bölüm 5).

İkincisi, tüm bu sorunu, tekil sermayedarın çerçevesinden ele alabiliriz. Eğer Marx'ın kâr oranına dair tanımlarından biri olan üretilen artı-değerin toplam kullanılan sermayeyle oranını kabul ediyorsak, üretim süreçleri içinde sabit sermayenin kullanımındaki bir artış, bir üretim sürecinde tüketilen fiili sermayeye ilişkili olarak istihdam edilen sermayeyi arttırmaktadır. Sabit sermayenin bağımsız formlarının kullanımı aynı etkiyi yaratmaz, çünkü şimdi kullanılan toplam sermaye, sadece sermayedarın tek bir periyot içinde sabit sermaye için yaptığı ödemeyi içermektedir. Sabit sermayenin bağımsız halini üretim kısıtları içinde kalmış haline ikame etmek, her ne kadar tüketilen toplam sermaye artıyor olsa bile, tekil sermayedarın kullandığı toplam sermayeyi azaltacaktır. Tekil sermayedarın kâr oranı da bu tip bir hile ile yükseltilebilir. Sabit sermayenin bağımsız formlarına dönük bir kayış, kâr oranının düşüşüne dönük eğilimi engellemeye yardımcı olur. Sabit sermayenin bağımsız ve üretim kısıtları içinde kalmış biçimlerinin arasındaki ilişkinin belli bir akışkanlığa sahip olduğunu kabul etmek de bu bağlamda önemlidir; bir sanayici binaları ve makineleri ya kiralayabilir ya da doğrudan satın alabilir. Ve zor zamanlar geldiğinde, geçtiğimiz birkaç yıl içinde gelişmiş kapitalist ülkelerde gözlemlediğimize benzer şekilde, ekipman kiralama da bir artış bekleyebiliriz.

Fakat tüm bunlar, organizasyon biçimlerinin sabit sermayenin bağımsız bir biçimini arz etmeye müsait olduklarını ve bu sermayenin dolaşımının da herhangi bir güçlüğü maruz kalmadığını veya ciddi bir kısıt yüzünden engellenmediğini varsaymamızı zorunlu kılarlar. Faal şekilde işleyen bir kredi sistemi, hayati önemdedir ve -anonim şirketler gibi- organizasyon biçimleri yaratılmak zorundadır. Bunlar, zorunlu koşullardır. Ayrıca, bağımsız şekilde dolaşımda olan sabit sermaye, böyle davranarak belli bir riske de girmektedir. Bir açıdan, cisimleşmiş değerlerin gerçekleştirilmesine (ve değer transferi vs.'nin hesaplanmasına) dair sorunlar, üretim kısıtları içinde kalmış sabit sermayeye kıyasla daha ciddidir; sabit sermayenin kullanımını tümüyle genel iktisadi koşullara bağımlıdır ve kullandığı azalma nedeniyle gerçekleşen ani devalüasyonlara karşı daha korunmasızdır. Diğer taraftan, burada sıklıkla ortak şekilde kullanılan ve üretimin genel

ön koşulu olarak hareket eden sabit sermayeyi ele almaktayız. Bu nedenle, eğer sabit sermayenin bağımsız biçimlerinin tedarikçileri birbiriyle rekabet içinde değillerse, şirket içindeki artı-değere dönük rekabetçi arayışın teknolojik değişim vasıtasıyla gerçekleşen devalüasyonlara çok daha az yol açtığını da söyleyebiliriz. Bu konuyu, sabit sermayenin bağımsız biçimlerine dönük arz ve talebin nasıl organize edildiğine dair spesifik bir yaklaşım olmadan daha ileri bir aşamada tartışamayız.

Marx'ın bu tip sermaye biçimine dair görüşleri, gelişkin olmaktan uzaktır. Tezinin sunduğumuz özeti de, cevaplandığı sayıda yeni soruyu ortaya çıkarmıştır. Fakat kredi sistemine dair belli bir yaklaşım geliştirmeden, Marx gibi, bu konuya dair derin bir değerlendirmeden şimdilik kaçınacağız. Burada, çok büyük öneme sahip konuları açabilirsek de, bu konuları tüm boyutları ile inceleyecek yetkinliğe şu anda sahip değiliz.

TÜKETİM FONU

Belli başlı metalar, tüketim mecrası içinde, sabit sermayenin üretim sürecinde oynadığına denk bir rol oynarlar. Bu metalar, doğrudan tüketilmezler, fakat *tüketim gereci* olarak hizmet verirler. Sofra takımı, mutfak gereçleri, buzdolapları, televizyonlar, çamaşır makineleri, evler, parklar ve yürüyüş yolları gibi birçok kolektif tüketim aracı, bu metalar arasındadır. Tüm bu nesnelere, *tüketim fonu* başlığı altında gruplanabilir.

Sabit sermaye ve tüketim fonu arasındaki farklılık, metaların maddi varlık özelliklerinden değil kullanımlarından kaynaklanır. Nesnelere, bir kategoriden diğerine kullanımlarındaki bir değişiklik ile aktarılabilirler (bkz. s. 278). Depolarda ve çalışma yerlerinde cisimleşmiş sabit sermaye, örneğin apartman daireleri ve sanat galerileri gibi tüketim fonunun bileşenlerine dönüştürülebilirler ki bunun tersi de doğrudur. Bazı nesnelere de hem üretim hem de tüketim aracı olarak işlev görebilirler (örneğin otoyollar ve otomobiller). Ortak kullanımlar her zaman için mümkündür.

Tüketim nesnelere, meta olarak üretilmek zorunda değildirler. İşçiler, kendi zamanları içinde ve kendi çabaları vasıtasıyla kendi barınaklarını üretebilirler ve kendi emeklerinin ürünlerini birbirleriyle takas edebilirler. Kapitalist sanayileşmenin erken dönemlerinde yaygın olan bu tip sistemler, Üçüncü Dünya ekonomilerinde ve ileri kapitalist ülkelerin 'yeraltı' ekonomilerinde 'enformel' sektör olarak mevcudiyetlerini korurlar.¹⁰ Emek gücünün değeri, tüketim fonunun aldığı duruma duyarlıdır; çünkü emek gücünün değeri, piyasada satılan metalara göre sabitlenmiştir. Fakat buradaki temel kaygımız sermayenin dolaşım sürecine ilişkin olduğu için, tüketim fonunun sadece kapitalist meta üretimi vasıtasıyla üretildiğini varsayabiliriz.

10 Portes (1980) (başta Latin Amerika'ya referans veren) enformel sektör ve sermaye birikimine dair yazını incelemektedir.

Bir meta, kendi üreticisi için, her ne şekilde kullanılırsa kullanılsın, döner sermayedir. Nihai tüketiciye satıldığı zaman dolaşımdan kaybolur ve metaya eşdeğer değer, sermayedara, para formunda geri gelir. Metaların uzun ömürleri varsa ve kullanımda kalırlarsa, toplumun toplam toplumsal zenginliğinin bir parçasını oluştururlar. Fakat bu şekilde, artık hareket halindeki sermaye olarak işlev göremezler. Bu çerçeve içinde, sabit sermayenin süregiden kullanımı (ki bu, dolaşımdaki değeri sermaye halinde tutar) ve tüketim fonu nesnelere süre giden kullanımı arasında önemli bir fark vardır.

Eğer tüm mesele bu olsaydı, tüketim fonuna dair soruyu neşe içinde bir kenara koyabilirdik. Fakat meseleyi bir de müşteriler açısından ele alalım. Müşteriler, metanın müstakbel faydalarını elde edebilmek için, metaya eşdeğer olan tam değeri zaman içinde ödemek mecburiyetindedirler. Müşteriler ya para istifleyeceklerdir ya nesneyi ödünç alacaklardır (ki bu durumda kira ödemeleri gerekir) ya da nesneyi alabilmek için para ödünç almaları gerekir (ki bu da, faiz ödemelerini gerektirir). Kira ve faiz ödemeleri, birçok tüketim fonu bileşenini kullanmanın yanında standart olarak gelirler. Neden böyle olduğunu anlamak önemlidir.

Konut gibi bazı tüketim fonu bileşenleri, çok zenginler dışında herkesin ödeme sınırlarının ötesinde büyük bir ilk ödeme gerektirir. Konut, bir meta olarak satın alınacaksa, kiralama veya borç alma zorunlu hale gelir. Mülk sahibinin, kredi sisteminin ve devletin müdahalesi söz konusu değilse, sermayenin kapsamlı ve oldukça temel bir üretim biçimine erişimi engellenir.¹¹ Pahalı tüketici ürünlerini alabilmek için para istifleme, aynı şekilde sermayenin dolaşımını sekteye uğratır, çünkü bu eylem, (diğer türlü sermayeye dönüştürülecek olan) parayı bağlar ve gelir dolaşımının sorunsuz şekilde sermayenin mübadele vasıtasıyla gerçekleştirilmesine dönüşümünün önünde bir engel teşkil eder. Kredi sistemi bir el uzattığı zaman, bazı tüketicilerin (faiz kazanmak için) tasarruf yapmalarına ve diğerlerinin de borçlanmalarına ve uzatılmış bir dönem içinde hem faizi hem de ana parayı geri ödemelerine izin verir. Farklı departmanlar arasındaki değişimler, bu şekilde gelirlerin aşırı birikimlerine karşı korunmuş olurlar.

Fakat buradaki doğrudan etki, tüketim fonunun çoğunun kullanımını, faiz-getiren sermaye dolaşımına dâhil etmektir. Para, tüketim fonunu kullananların müstakbel gelirlerine karşılık borç verilir. Eldeki mal borca karşı ipotek edilir ki bu da bu malın potansiyel olarak piyasaya sunulabilir maddi bir kullanım değeri olarak meta özelliğini koruması gerektiği anlamına gelir. Eğer borçlu ödemelerini yerine getirmese, alacaklı metayı yeniden sahiplenebilmeli ve piyasada satışa sunabilmelidir. Birçok (ev, araba vb. gibi) tüketim fonu malları için bir ikinci el piyasasının kurulması, bu

11 Konut sektörü, geçtiğimiz yıllarda Marxçı bir yaklaşım tarafından çok sayıda araştırmaya konu olmuştur. Yazına dair bir tarama için bkz. Bassett ve Short (1980).

satışların borç finansmanı için zorunlu bir doğal sonuçtur.

Sermaye, tüketim fonu içinde ve vasıtasıyla dolaşıma girebilir ve girer. Para-sermayenin nüfuz ettiği oranda, tüketim gereçleri de, meta-sermaye biçimini alırlar. Tüketim fonu içindeki sermaye dolaşımının kuralları, genel sermaye dolaşımının önemli bir vechesi haline gelir. Marx'ın kendisi, bu konunun incelenmeyi bekleyen '(satın alma, faiz vb.'inden ziyade, kiralamayla alakalı) birçok saptamayla ilişkisi olduğu'ndan (*Grundrisse* s. 711) hareketle, bu konuya ilişkin detaylı bir incelemeyi bir kenara koymuştur. Bu tercih, kabul edilebilirdir. Fakat yine de tüketim fonuna dair incelemenin başlangıç noktası burada ortaya konulabilir.

(1) Tüketim fonu içindeki nesnelere fiziki ve iktisadi ömürleri sabit sermaye için geçerli olanlardan daha farklı güçler tarafından belirlenir. Sabit sermayeyi sürekli şekilde devrimci şekilde dönüştüren ve periyodik bir şekilde devalüe eden nispi artı-değere yönelik rekabet, tüketim mecrasında fark edilir biçimde namevcuttur. Mevcut rekabet, değişen kaprisler, moda ve statüyü göstermeye dönük isteklere bağlıdır. Birikim için gerçekleşen 'rasyonel tüketim'in, tüketim fonunun kullanımında belli bir devri sürdürmesine bağlı olduğu raddede, moda ve statüye dair güçlerin sermaye tarafından harekete geçirilmesi gerekir. Bu süreç nasıl gerçekleşirse gerçekleşsin, tüketim fonundaki iktisadi eskime süreci, sabit sermaye kullanımına şekil veren baskılara cevaben gerçekleşmez. Üretim güçlerindeki devrimci yenilikler, iktisadi eskimeyi ancak dolayımli şekilde yaratırlar; örneğin, daha ucuz ve daha etkin tüketici malları, eski malları elde tutmayı gayri-ekonomik hale getirirler ya da ulaşım ilişkilerinde ve sınai yer değiştirmedeki devrimci yenilikler, bazı bölgelerde konut üretimini gereksiz kılarlar. Nesnelere fiziki maddi ömürleri, tüketim fonuna dair daha önemli bir rol üstlenir. Bu nedenle, nesnelere bilinçli şekilde kazandırılan fiziki eskime, piyasaları ayakta tutmak için iktisadi eskime kadar önemlidir.

(2) İkinci el malların tüketim fonu içindeki mübadele değeri, genel anlamda yeni eşdeğer malların değeri tarafından belirlenir. Bu tip malların piyasaya sürülebilme potansiyelleri, kişiye özel kullanıma uygun olmalarına ve (fiziki ömürlerinin hangi evresinde olduklarına bağlı olarak) kullanımlarının getireceği gelir akışı kapasitelerine bağlıdır. Bir malın fiyatı, mevcut faiz oranında ortaya çıkarabileceği gelir tarafından belirlenir (bkz. Bölüm 9 ve 11).

(3) Tüketim fonundaki nesnelere uzun vadeli konut kredisi* ve diğer tüketici kredi biçimleri vasıtasıyla satın alınması, paranın piyasadaki mevcudiyetine bağlıdır. Aşırı birikime yönelik eğilimden kaynaklanan

* *Mortgage*. Metinde, satın alınan konutun krediye karşılık ipotek edildiği bu borç biçimini karşılamak için, uzun vadeli konut kredisi ve bazı yerlerde yalnızca konut kredisi kullanılacak. Türkiye'de, tutulu satış kavramı da kullanılmaktadır. ç.n.

döngüsel güdüler, sabit sermaye yatırımında olduğu gibi, tüketim fonu oluşumunda da aktif etmenlerdir. Fakat atıl para-sermayeyi tüketim fonu içinde massetme kapasitesi, müstakbel gelirlerin dolaşımı ile sınırlıdır. Tüketim fonuna ilişkin aşırı borçlanma, sabit sermayeye yapılan aşırı yatırım kadar ciddi bir sorun teşkil edebilir. Müstakbel emekten kaynaklanan müstakbel gelirlere dönük hak iddiası, o müstakbel emeğin değer yaratan yeteneklerini fazlasıyla aşabilir. Bir taraftan, tüketim fonu içindeki piyasaya sürülebilir mallar, dolayısıyla bir kriz süreci içinde devalüe olmak üzere beklerlerken, diğer taraftan aşırı borçlanma da dengesizliğin kaynaklarından biri olabilir. Öte yandan, kredi sistemi, (sabit sermaye oluşumu vasıtasıyla) üretimi canlandırma ve (tüketim fonu oluşumu vasıtasıyla) mübadelede değer *gerçekleştirilmesi* kapasitesine sahiptir. Bu konuya dair daha karmaşık sonuçları ileriki bölümlerde ele alacağız.

(4) Tüketim fonu içindeki 'zorunlu tüketim maddeleri' ile 'lüks tüketim maddelerine dair farklılık dikkat çekicidir. Burjuvazinin genellikle gösterişi nitelikte olan gelirlerini harcama biçiminin, emek gücünün yeniden üretimi için bir tüketim fonunun yaratılmasına kıyasla çok daha farklı sonuçları vardır. Zorunlu tüketim maddelerinin fiyatlarındaki düşüş, artı-değerin bir kaynağıdır. Ucuz konut, düşük kira ve faiz ödemeleri sermayeye yarar, çünkü 'bu koşullar içinde tasarruf, kâr oranını yükseltmenin bir yöntemidir.' (*Kapital*, cilt 3, s. 86). İşçilere dönük konut oluşumu, genellikle mülk sahipleri, inşaatçılar, para sermayedarları ve ücretli emekçiler ile daha genelde sermayedarlar arasında sürtüşmeleri tetikler.¹² Genellikle sonuç devletin müdahalesi olur.

ÜRETİM, MÜBADELE VE TÜKETİM İÇİN MAMUR ÇEVRE

Emeğin genel koşullarını kapsayan iş gereçlerinin bir kısmı ya üretim sürecine girer girmez yerelleşir ... ya da en başından beri hareket ettirilemez, bir yere bağımlı biçimde üretilirler (örneğin toprak ıslah çalışmaları, fabrika binaları, maden eritme ocakları, kanallar, demiryolları). ...Bazı iş gereçlerinin yerel çerçeveye bağlı hale geldiği, köklerinin toprağa bağlandığı gerçeği, ulusların ekonomisinde sabit sermayenin bu kısmına özel bir rol atfeder. Bu gereçler, ülke dışına gönderilemez, dünya piyasasında meta olarak dolaşıma giremezler. Bu sabit sermayenin sahipliği el değiştirebilir, satın alınabilir ve satılabilir ve bu mecrada ideal düzlemde dolaşımında olabilir. Sahiplik hakları, yabancı piyasalarda bile, örneğin hisse biçiminde, dolaşıma girebilir. Fakat bu tipteki sabit sermayeye sahip kişilerin değişmesi, ulusal zenginliğin hareket ettirilemez, maddi olarak sabit kısmının, hareketli kısmıyla ilişkisinde bir değişikliğe yol açmaz (*Kapital*, cilt 2, s. 162-3).

Marx, *sabit sermaye ile hareket ettirilemez sermayeyi birbiriyle karıştırmamamız gerektiğinde ısrar eder* (her ne kadar hareket etseler de,

12 Bunu daha detaylı şekilde Harvey (1977)'de ele almaktayım.

gemiler ve lokomotifler sabit sermayedir. Öte taraftan, su gücü gibi döner sermayenin bazı bileşenleri de *mevcut yerinde* kullanılmalıdır. Burada hareket ettirilemez sabit sermayenin kapitalizm içindeki genel ve ulusların ekonomisindeki özel rolünü ele almamız gerekmektedir. Tüketim fonunun bir kısmı (konut, parklar vb.) mekân içinde hareket ettirilemezler.

Bu da bizi, üretim, mübadele ve tüketim için kullanılan fiziki çevreye oturtulmuş kullanım değerlerinden oluşan, çok büyük ve insanlar tarafından yaratılmış bir kaynak sistemi olarak işlev gören mamur çevre kavramına yönlendirir. Üretim çerçevesinden bakıldığında, bu kullanım değerleri hem üretimin genel bir ön koşulu hem de doğrudan üretici güçler olarak ele alınabilir. O zaman, 'toprağa gömülü altyapı, su kemerleri, binalar ve kendisi de büyük oranda fiziken sabit durması gereken makine, demiryolları, yani kısacası sanayi ürününün her toprağın yüzeyine sabitlenme biçimi' (*Grundrisse*, s. 739-40) ile uğraşmamız gerekir. Tüketim ve mübadelelerin mamur çevresi de, bu açıdan bakıldığında, daha az çeşitli değildir.

Mamur çevre, çok farklı bileşenlerin bir bütününden oluşur: fabrikalar, barajlar, ofisler, dükkanlar, depolar, yollar, demiryolları, iskeleler, enerji santralleri, su ve lağım sistemleri, okullar, hastaneler, parklar, sinemalar, lokantalar..., liste sonsuzdur. Birçok bileşen –örneğin, kiliseler, evler, kanalizasyon sistemleri gibi- kapitalist olmayan üretim ilişkilerinden kaynaklanan faaliyetlerin bir mirasıdır. Birçok noktada, mamur çevre, kendi tarihsel gelişmelerinin farklı evrelerindeki farklı üretim biçimlerinin çizdiği çerçeveye göre şekillendirilen peyzajların üzerine tekrar tekrar yazıldığı ve silindiği bir parşömen olarak ortaya çıkar. Kapitalizmin toplumsal ilişkilerinde ise, tüm bu bileşenler bir meta formunu alırlar.

Pür biçimde meta olarak ele alındığında, mamur çevrenin bileşenleri kendine özgü nitelikler gösterir. Mekânda sabitlik, bir metanın kendi içinde cisimleşmiş değer yok edilmeden hareket ettirilemeyeceği anlamına gelir. Mamur çevrenin bileşenleri, mekânsal pozisyonlarını ya da yerlerini rastgele değil, temel bir özellik olarak üzerlerinde taşırlar. Bu nedenle, bu bileşenler *mevcut yerinde* toprağa inşa ya da monte edilmelidirler ve bu sayede, o toprak ve toprağın rantının temellük süreci de önemli hale gelir (bkz. Bölüm 11). Bunun ötesinde, bazı bileşenlerin kullanışlılıkları diğerlerine kıyasla kendi mevkilerine bağlıdır; dükkanlar, konutlar, okullar ve fabrikaların hepsi birbirine kabul edilebilir bir yakınlıkta olmalıdır. Mamur çevrenin mekânsal düzenlenmesine dair bütüncül sorunun üzerinde durulmalıdır; bir bileşenin nereye konacağına dair karar diğerlerinin 'nereye' konacağından bağımsız ele alınamaz.

O zaman, mamur çevre, coğrafi olarak düzenlenmiş, karmaşık ve bileşik bir meta olarak ele alınmalıdır. Bu tip bir metanın üretimi, düzenlenmesi, bakımı, yenilenmesi ve dönüşümü ciddi ikilemler ortaya çıkarır. Tekil

bileşenlerinin üretiminin –örneğin, hastaneler, fabrikalar, dükkanlar, okullar, yollar vb. - hem zaman hem de mekân içinde bu bileşik metanın uygun bir konfigürasyon takınmasına izin verecek bir biçimde koordine edilmesi zorunludur. Arsa piyasaları (bkz. Bölüm 11), toprağı kullanım için bölüşürürken, finans sermayesi ve devlet de (öncelikli olarak toprak kullanımını düzenleyen ve planlayan failer vasıtasıyla) koordinatör olarak hareket ederler. Farklı bileşenlerin farklı fiziki ömürleri olması ve farklı oranlarda eskimesi nedeniyle sorunlar ortaya çıkar. Özellikle üretken sermaye olarak işlev gören bileşenlerin iktisaden aşınmaya uğraması da üstüne düşen rolü oynar. Fakat bu tekil bileşenlerin kullanışlılığı, büyük oranda, kendini çevreleyen bileşenlerin kullanışlılığına bağlı olduğu için, aşınma ve artışlara dair (değer ilişkilerine dönük sonuçları da olan) karmaşık süreçler, yenileme, yenisi ile değiştirme veya dönüştürmeye yönelik tekil eylemler ile harekete geçirilir. Tekil yatırım kararlarının ‘dağılıma’ etkileri, mekânda yerleşir. Benzer şekilde, mamur çevrenin bir kısmındaki yatırıma dair handikaplar, etrafındaki mülk değerlerini de muhtemelen aşındıracaklardır.

Mamur çevre için meta üretimi yapıldığını söylemek, gelecekte bir kullanım değeri, bir mübadele değeri ve bir değere sahip olacak olan tekil bileşenlerin üretimi ve satışı için piyasaların biçimleneceği anlamına gelir. Burada, bazı ek sorunlarla karşılaşmaktayız. Kullanım değerlerinin kullanımındaki ve özel ellerdeki sahipliğinden kaynaklanan başkalarını bunlardan mahrum bırakabilme gücü, her ne kadar (evler, fabrikalar vb. gibi) kimi bileşenler için sağlanabilse de, (yollar, kaldırımlar vb. gibi) başka bileşenler söz konusu olduğunda mümkün olan kolektif kullanımdır. Bir bütün olarak mamur çevre, kısmen kamusal kısmen de özel bir maldır ve bu malın tekil bileşenlerinin mübadelesinin gerçekleştiği piyasa da, farklı piyasa biçimleri arasındaki karmaşık ilişkileri yansıtmaktadır. Aynı zamanda, mamur çevre içindeki birçok bileşen yerleşmiş kullanım değerleri olarak işlev gördüğü için, kendi değerleri tümüyle sermayeye iade edildikten sonra bile üzerlerine bir fiyat etiketi ekleme ihtimali hâlâ mevcuttur. Kullanımlardan kira elde edilebilir ve mevcut faiz oranları üzerinden toprağı ve müstemilatına dair bir piyasa fiyatı ile sermayeleştirilebilirler. İki tip mübadele değeri yan yana mevcudiyetini korur: Eski bileşenlerin sermayeleştirilmiş kirası ve yenilerinin üretim fiyatı. İki fiyat da, farklı şekillerde elde edilir, fakat piyasa sistemi içinde tek bir fiyat sistemi içinde uyumlulaştırılır. Eğer eski bir evi, neredeyse aynı özellikleri olan bir yenisini üretmekten daha düşük bir fiyata satın alabiliyorsam, neden yeni bir ev inşa etmekle uğraşayım ki?

Toprak ve mülk piyasalarının oluşumu, genel olarak mamur çevre vasıtasıyla sermaye dolaşımı üzerinde çok önemli bir etkide bulunur. Parasermayenin gelir oranı, yeninin üretimi kadar eski mülke yapılan yatırım

tarafından da belirlenir. Atıl para-sermaye, para biçiminde olduğu gibi mülk olarak da kolaylıkla borç verilebilir. Bir mülkün kullanım değerinin bir kısmı kendi görelî mevkinde bağılı olduğu için, para sermayedarları, toprağa ve bu toprağın getireceği müstakbel kiraya yatırım yaparlar. Kira, mülk sahipleri tarafından konan artı-değerin bir kısmı olarak değerlendirildiği için, para-sermaye, bu durumda üretimden ziyade bir temellük işlemine yatırılmış olur. Bir kuramsal önerme olarak, bu, gayet irrasyonel gözükmektedir. Fakat üretimin tüm yönlerinin ve mamur çevrenin kullanımının sermaye dolaşımının yörüngesine getirilmesi konuyu madden anlamlı hale getirmektedir. İşler bu minvalde gerçekleşmeseydi, sermaye, (tüm çelişkileriyle birlikte) birikimi genel olarak destekleyici bir biçimde, kendisini fiziki peyzajda kuramaz; sermayenin üretim, mübadele ve tüketim için gerektirdiği mamur çevre sermayenin çıkarları adına etki altına alınamazdı.¹³

Marx, tüm bunların daha geniş boyuttaki sonuçlarının oldukça farkındaydı. Marx'ın yazdığına göre, mamur çevre vasıtasıyla dolaşımını gerçekleştiren sermaye fikri, 'sürecin gerçekleşmesinin teknolojik koşullarının (yani üretim sürecinin devam ettiği yerin)' kendisinin, bir 'sabit sermaye biçimi' olarak düşünülebileceğini ortaya koymaktadır. 'Su, toprak (ve özellikle) madenler ... gibi doğal etmenlere' el konması, diğer maddi kullanım değerlerine el konmasından ve onların bu şekilde kullanıma koyularak sabit sermayeye dönüştürülmelerinden hiç de farklı değildir (*Grundrisse* s. 691, 715). Toprak ıslahı -tarımsal ya da sınai amaçlar için olabilir-, toprağın kendisinin 'sabit sermaye olarak... bazı yerel üretim süreçlerinde işlev görmek zorunda olduğu' anlamına gelmektedir (*Kapital*, cilt 2, s. 210).

O zaman mamur çevredeki sermaye dolaşımını toprak mülküne dair gerekli incelemeyi yapmadan nasıl tartışabileceğiz? Ve bir kere toprak mülkiyetinin işin içine girmesine müsaade ettik mi, rant kuramı göz ardı edilebilir mi? (*Grundrisse*, s. 715). Rant ve faiz kuramlarını tam olarak anlamadan, neler olup bittiğini bütünlüklü şekilde göremeyiz. Yine de, şimdi Marx'ın, sabit ve döner sermayenin getiri biçimleri arasındaki farkın, bir tarafta yıllık tahsisat, faiz ve farklı rant biçimleri ve diğer tarafta da kâr için doğrudan satış arasındaki fark olarak anlaşılması gerektiğini, neden iddia ettiğini anlayabiliyoruz. Önümüzdeki üç bölümdeki hedefimiz, bu şekilde açıkça tanımlanmış olur. Bölüşüm biçimleri olan rant ve faiz, kapitalist üretim biçiminin kuramına tam olarak dahil edilmek zorundadır.

SABİT SERMAYE, TÜKETİM FONU VE SERMAYENİN BİRİKİMİ

Sermayedarlar, sabit sermaye oluşturmadıkları bir durumda, teknolojik değişimin faydalarını uzun süre bekleyemezler. Bu nedenle, zorunlu süreç içinde 'sermayenin farklı bir varoluş biçiminde' 'katılan' ayırt edici

özellikleri olan ve kendine özgü bir sermaye dolaşımı biçimi yaratırlar. Bir tüketim fonu, benzer şekilde emek gücünün yeniden üretimi için gereklidir ve sermaye dolaşımının özel biçimleri, tüketim fonunu meta formunda kucaklayacak biçimde ortaya çıkar.

Birikim sürecine olan toplu etkiler ise dramatiktir. Spesifik zamansal ilişkiler, ilk başlarda herhangi bir zaman ölçeğine başvurmadan (bkz. Bölüm 6) belirtilen birikim modellerinin içine dâhil edilirler. Mamur çevrenin yaratımı, bizi kapitalist üretim biçiminin belirli özellikleri olarak yer ve mekâna dair ayarlamalar hakkında düşünmeye zorlamaktadır. Birikim süreci, şimdi, kapitalizmin kendine has mantığınca tanımlanmış zaman-mekân çerçevesi içinde işler halde ele alınmalıdır. Yer ve mekân meselesini On Birinci ve On Üçüncü Bölümde ele alacağımız için, burada dikkatleri konunun zamansal boyutuna çekmek istiyorum.

Konuyu basitleştirmek için, sermayenin sabit sermaye ve tüketim fonu oluşumu ve kullanımı vasıtasıyla dolaşımda kaldığı süreçlerin bütünü *ikincil sermaye döngüsü* olarak adlandıracağım. Bu ikincil döngü içinde, artı-değer üretimine kıyasla sabit sermaye oluşumu ve kullanımına bir öncelik tanımak zorundayız; çünkü bu, değişmeyen sermayenin dolaşımdayken sahip olduğu görece zaman ölçeğini tanımlamaktadır. Fakat ilginçtir ki, tüketim fonu oluşumu ve kullanımının ritmi, aşama aşama, sabit sermaye tarafından deneyimlenen oluşum ve kullanımla genel bir uyum süreci içine çekilir. Neden böyle olduğunu az sonra göreceğiz.

Sabit sermayenin dolaşımı, birikimin içinde ölçüldüğü mutlak bir zaman ölçüsü ortaya çıkarmaz. Marx'ın makinenin maddi özelliklerine dair incelemesi, sabit sermayenin dolaşımını, verili 'normal eskime' bağlamında maddi yapıların bozulma oranlarına bağdaştırmaya yaklaşmıştır. Fakat normal eskime süreci kullanım yoğunluğuna dair bir öncül yaklaşım olmadan tanımlanamaz ve -fizikiye nazaran- iktisadi ömür herhangi bir sabit zamansal ölçüyle ortaya çıkma çabasını kısa zamanda boşluğa düşürecek- tir. Fiziki ömür, emek süreci içindeki artı-değer üretiminin genel yoğunluğunun bir yansıması olarak ortaya çıkar. Zorunlu ve artık-emek zamanı, neticede, Marx'ın temel kavramsal araçlarının merkezi bir özelliğidir. Nispi artı-değer için çabalamak da, bu yüzden, toplumsal emeğin ve toplumsal hayatın zamansallığını sürekli yeniden şekillendirir.

Bunun ötesinde, Marx'ın gösterdiği gibi, sabit sermayenin döner sermayeden ayrılması, -potansiyel olarak yıkıcı olan- Departman 1 ve 2 arasındaki değişimlerin döngüsel ritmini açığa çıkarmaktadır. Yedek sanayi ordusunun hacmindeki dalgalanmalar ve sabit sermaye oluşumundaki boşluklar (özellikle uzun çalışma süreleri alan büyük ölçekli işler) dikkate alındığında, birikim hızındaki güçlü döngüsel dalgalanmalar kaçınılmaz gözükmektedir. Bu da, bazı özel durumlarda bir çarpan etkisi vasıtasıyla,

denge halinden ayrılmayı hızlandıracak tüketim fonu oluşumuna verilen döngüsel tepkileri açığa çıkarır.

Aynı şekilde, sermayenin aşırı birikiminin emek gücünde, metalarda ve para-sermayede fazlalıkların üretimini içerdiğinin de farkına varırız ki tüm bunlar, döner sermaye akışlarını bir bütün olarak sermayenin ikincil döngüsüne çekmek için tam olarak doğru koşullardır. İkincil sermaye döngüsüne bir kayışın planlanabildiği bir durumda ki bu tip bir süreç döngüler-arası bir 'geçiş krizini" de içerecektir; ikincil döngü artık, aşırı birikmiş sermayenin massedilmesi için Hızır gibi ortaya çıkar. Aşırı sermayeyi massetme kapasitesi, iki farklı şekilde sınırlandırılmıştır. Sabit sermayenin gerçekleştirilmesi, güçlendirilmiş üretken tüketime bağlıdır ki bu da, uzun vadede massedilmesi gereken daha fazla sermayeyi açığa çıkarır. Tüketim fonundaki sermayenin gerçekleştirilmesi mevcut alımlardan kaynaklanan borçluluğu kapatmak için müstakbel gelirlerin artmasına bağlıdır. Her iki durumda da, eğer doğru koşullar gerçekleştirilmezlerse devalüasyon ihtimali ortaya çıkar. Fakat bu noktada, sabit sermaye ve tüketim fonu oluşumu ve kullanımı arasındaki ilişki son derece önemli hale gelir. Üretimdeki genişleyen sabit sermayenin, tüketim fonundaki döner sermayenin genişlemesi vasıtasıyla gerçekleştirilebildiği bir durum ortaya çıkabilir. Bunun aşırı birikim sorununun hayali bir çözümü olduğu açıktır (bkz. Bölüm 10). Fakat iki sürecin birbirlerini desteklediği ve beslediği oranda, nihai sonuç ötelenecektir.

Buradan çıkarılabilecek sonuç, kriz oluşumunun, ilk başta artı-değer üretimine ilişkin sabit sermayenin çeşitli bileşenlerindeki görece dolaşım zamanları tarafından tanımlanan bir zamansal ritim takındığıdır. Burada düşündürücü olan ise, potansiyel dolaşım zamanlarının çeşitliliğidir. Sistem, -eğer bir bütün olarak zamansal süreçlerin üzerine damgasını vuran bir birleştirici gücü betimleyemiyorsak- tümünden bir iç tutarsızlığa doğru gidiyormuş gibi görünür. Sabit sermaye oluşumuna dair olan çalışmadan çıkan temel fikir de, kâr oranının tam da bu işlevi yerine getirdiğidir. Eğer faiz oranını düzenleyen ne olduğunu keşfedebilirsek, toplumsal olarak gerekli devir zamanının sırrını da açığa çıkarabiliriz -ki bu da bir sonraki iki bölümün görevidir.

Fakat burada açık bir ironi yatmaktadır. Sabit sermayenin ve tüketim fonunun maddi biçimi vasıtasıyla gerçekleşen sermaye dolaşımı, tümüyle para formundaki sermaye tarafından düzenlenmektedir. Burada da, temel çelişkinin tohumları yatmaktadır. Bir taraftan, sabit sermaye, geçmiş

* *switching crisis; geçiş krizleri.* Sermayenin farklı döngüler arasında geçişlerde yaşanan aksaklıklar neticesinde birikimin sekteye uğraması. Harvey, metin boyunca *geçiş krizleri* kavramını sıklıkla kullanmaktadır. Sermayenin devinimi içinde farklı biçimlere, döngülere, yerlere ve sektörlerle 'kayması' ya da 'geçmesi' sırasında önüne çıkan engeller nedeniyle birikimin sekteye uğradığını vurgulamakta ve bu tip engellerin birikim üzerindeki farklılaşan etkilerini incelemektedir. ç.n.

kapitalist gelişmenin görkemi, 'bilginin nesneleşmiş gücü' ve 'toplumsal bilginin doğrudan bir üretici güç olma' (*Grundrisse*, s. 706) seviyesinin bir göstergesi olarak ortaya çıkar. Sabit sermaye, emeğin üretici güçlerini yeni aşamalara taşıırken, aynı zamanda (cisimleşmiş sermaye olan) eskinin 'ölü' emeğinin çalışma süreci içinde, yaşayan emek üzerindeki hâkimiyet kurmasını sağlar. Artı-değerin üretimi noktasından bakıldığında, sabit sermaye, 'sermayenin en yeterli biçimi' olarak ortaya çıkar.

Diğer taraftan ise, sabit sermaye, belirli teknolojik koşullar içinde, belirli meta üretimi biçimleri tarafından eşlik edilen 'belirli bir kullanım değeri içine hapsolmuş değer'dir. Müstakbel emeği bir karşı-değer olarak yönetmek zorundadır. Bu nedenle, sabit sermaye müstakbel kapitalist gelişmenin yolunu sınırlar, teknolojik gelişmeyi engeller ve 'belirli bir kullanım değerinin sınırları içinde varlığı lanetlendiği için' sermayeyi baskı altına alır. Genel olarak sermaye, 'kullanım değerlerinin belirli biçimlerine karşı kayıtsızdır ve her türünü birbirine eşdeğer kabul eder'. Bu çerçeveden bakıldığında, döner (para) sermaye, 'sermayenin en yeterli biçimi' olarak ortaya çıkar, çünkü sermayenin ihtiyaçlarına anında uyum gösterebilmektedir (*Grundrisse*, s. 694).

Üretim çerçevesinden bakıldığında, sermayenin başarısının zirvesi olarak ortaya çıkan sabit sermaye, sermayenin dolaşımı noktasından bakıldığında daha fazla birikimin önünde bir engele dönüşür. Bu nedenle, sermaye 'kendi doğasının önüne engeller dikmektedir'. Ve bu tip çelişkileri çözenin sadece iki yolu vardır. Bu çelişkiler, ya bir kriz yoluyla cebren halledileceklerdir ya da daha farklı ve genelde daha derin nitelikteki kriz oluşumunun muhteiyatını sağlayacak şekilde daha yüksek ve genel bir düzleme taşınacaklardır. Bunu akılda tutarak, şimdi, sermaye birikimine ilişkin, para, sermaye ve finansa dair meseleye dönelim.

DOKUZUNCU BÖLÜM

PARA, KREDİ VE FİNANS

Marx, parasal ve mali olguların analizini tamamlamamıştır. *Kapital*'in birinci cildinde çok genel ve fazlasıyla soyut bir para kuramı ortaya koyar (Bu eserde *Grundrisse* ve *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'daki daha uzun ama daha gevşek analizleri özetler). Kredi sisteminin işleyişine dair notları, büyük bir karışıklık içindeydi. Engels, bu notları, *Kapital*'in üçüncü cildinin yayımı için düzene koymaya çalışırken çok zorluk çekmişti. O cildin önsözünde de, "bitmiş bir taslak, anahatları doldurulacak bir şema bile yoktu; sıklıkla sadece düzensiz notlar yığını, yorumlar ve alıntılar [vardı]" diyerek şikayet eder. Engels'in çalışmaları, Marx'a sadık kaldığı oranda karışıklığın büyük kısmını yeniden üretti. Bu konu, Marx'ın kuramındaki 'bitmemiş iş'in önemli bir parçasıdır.

Marx'ın, kuramın bu tamamlanmamış kısmına ne kadar önem verdiğini söylemek zordur. Paranın analizini, sermayenin dolaşımına dair incelemesinden önce ele alarak bu konuyu önemli gördüğünü göstermektedir. Ama aynı zamanda kârın (artı-değerdeki) *kaynağının*, bölüşüm kategorilerine dayanmadan anlaşılabilirliğinde de ısrarcıdır. Bu nedenle, kredi, finans ve faiz-getiren sermayenin dolaşımına dair analiz, kâr *oranlarının* genel hareketinin analizinden bile sonra yer bulmuştur. Kredinin rolüne dair böylesine dağınık bir girizgâhın mazur görülmesi son derece zordur. Kâr oranlarının düşüş eğilimini çıkarsamaya giderken bile, Marx sıklıkla şu ya da bu meselenin kredinin rolünü dikkate almadan çözülemeyeceğine işaret eder. Bütün bu açıklamaları bir araya getirdiğimizde kredi sisteminin, içsel ilişkilere dair Marxçı yapbozda merkezi ve karışık bir yeri olduğu ortaya çıkıyor. Fakat bu sermaye sınıfı içindeki ilişkileri, yani bireysel sermayedarlarla sınıfın ihtiyaçları arasındaki ilişkiler kadar sermayenin farklı hi-zipleri arasındaki ilişkileri de resmeden bir merkeziliktir. Kredi sistemi, sermayenin kendi içsel çelişkileriyle mücadele etmek için ortaya koyduğu çabalarının bir ürünüdür. Marx, bize sermayenin ortaya koyduğu bu çözümün, çelişkileri çözmekten ziyade daha da içinden çıkılmaz hale getirdiğini göstermektedir.

Maalesef Marksistler, kuramın bu yanına pek az ilgi göstermişlerdir.

Birçok Marksist'in Lenin'den etkilenecek "kapitalizmin finans biçimi"ne kapitalist gelişimin tarihinde özel bir safha olarak önem verdikleri düşünülürse, bu ilgisizlik daha da şaşırtıcı bir hal alır. Nitekim, Hilferding'in (Lenin'in doğrudan yararlandığı) kitabı, 1910'da basılmıştı ve çok yakın zamana dek kredi sistemini doğrudan ele alan tek ciddi yapıtı.¹ 1960'lar da Rosdolsky ve Brunhoff, Marx'ın para analizini merkeze oturtmuşlardı. Fakat Marksist yazında, kredi sistemi üzerine çalışmalar hâlâ kayda değer biçimde azdır.²

Takip eden bölümde, kuramsal açıkları kapatmaya çalışacağım. Para ve kredi analizini genel birikim kuramıyla birleştirmeyi amaçlıyorum. Bu da, kredi sistemi vasıtasıyla hareket eden faiz-getiren para-sermayenin neden ve nasıl kapitalizmin "hareket yasalarını" zorunlu olarak ifade ettiğini anlamamıza yardımcı olacak. Bu çaba, parasal ve mali olguları, genel kapitalist meta üretimi kuramıyla birleştirecek bir "ikinci aşama" kriz kuramını oluşturmak bağlamında bize yardımcı olacak.

Tüm bu konulara geçmeden önce, meselenin karmaşık yanlarını göz ardı etmeden temel özellikleri gösteren bir sunuş yöntemi geliştirmenin son derece güç olduğunu vurgulayalım. Bu bölümde teknik bir bakış açısı yerine paranın, kredinin ve finansın çeşitli özelliklerini ele alacağım. Birinci Bölüm'de kısaca değindiğimiz paranın rolünü tam anlamıyla irdelemekle başlayacağız. Bu tercih, Marx'ın, paranın sermaye dolaşımından bağımsız şekilde incelenmesi gerektiğine dair fikriyle örtüşmektedir. O halde, paranın sermayeye dönüşümünü, paranın temel kullanımının kuruları olarak sunacağız. Bu şekilde, para, faiz-getiren para-sermaye halinde dolaşıma girme potansiyeli kazanmaktadır. Bu nedenle, bu dolaşım biçiminin işlevlerini ele alıp, bunun, kapitalist üretim biçiminin toplumsal olarak gerekli bir yönü olduğunu göstereceğiz. Son olarak, bu bölümü, faiz-getiren sermayeyi kullanan ana araçsalıkların ve kurumların somut bir tasviri ile tamamlayacağız.

İlk olarak parçalar yerlerine, genel dinamiklere, yani çelişkilerin tomurcuklanması ya da kredi sisteminin yükselişinin önyak olduğu varsayılan 'kapitalizmin içsel dönüşümü'ne, çok da özen göstermeden yerleştirilecek. Bu minvaldeki daha kapsamlı ve heyecan verici meseleler ise Onuncu Bölüm'de ele alınacak.

Bu iki bölümü birleştiren genel bir tema varsa eğer, o da, paranın belirli

1 Bkz. Lenin (1970 baskısı), Hilferding (1970 baskısı)

2 Rosdolsky (1977) para meselesine büyük önem verirken, de Brunhoff'un çalışmalarıysa (1971, 1976, 1978, 1979) temel niteliktedir. Mandel (1968, 7. Ve 8. Bölümler) para ve kredinin analize dahil olduğu ender metinlerden birini sunar, sonraki çalışmalarında da finansal sorunları ön planda tutmaya gayret etmiştir. Kayda değer diğer çalışmalar, Harris (1978; 1979) ve Barrère (1977) tarafından yapılmıştır. Barrère para ve kredi kuramını tekeli devlet kapitalizmi kuramıyla birleştirmeye çalışır. Cutler, Hindess, Hirst ve Hussain (1978, cilt 2, 1. Kısım) para kurumları ve finans kurumları hakkında gayet ilginç şeyler söylerler; fakat Marx'ın bu konuda duruşunu tamamiyle yanlış aksettirirler. Amin'in (1974) katkısı da ayrıca kayda değerdir.

üretim süreçlerinden veya belli metallerden bağımsız ve harici şekilde var olduğudur; para, genel toplumsal iktidarın vücut bulmuş halidir.³ Parasermaye, sermayedar sınıfın ortak sermayesi olarak iş görebilir, ama aynı zamanda bireyler tarafından el konulup istif edilebilir. Bu durumda, bireysel eylemle kapitalist sınıfın yeniden üretiminin gereksinimleri arasındaki çelişki daha keskin bir hal alır. Fakat Marx aynı zamanda paranın olumsal bir toplumsal iktidarı temsil ettiğinde de ısrarcıdır; nihayetinde para, gerçek değerın toplumsal emeğin maddi metallerde vücut bulması ile yaratılmasına bağlıdır. *Değerin genel ifadesi* olarak para ile *değerin gerçek mevcudiyeti* olan meta arasındaki ilişki, bu analizin nirengi noktasıdır.

PARA VE METALAR

Hatırlarsak, meta, kullanım değeri ve mübadele değerinin vücut bulduğu maddi bir şeydir. Bu ikilik, para biçiminden türeyen tüm çelişkilerin temel kaynağıdır. Şimdi, bu kullanım değeri ve mübadele değeri ikiliğinin mübadele esnasında nasıl ifade edildiğini ele alalım. Değerin *görelî biçimi*, bir metanın mübadele değeri kendi cinsinden ölçülemeyeceği ve her zaman başka cinsten ifadesini bulması gerektiği için ortaya çıkar (20 yarda kumaş=20 yarda kumaş ifadesi bize hiçbir şey anlatmaz, halbuki 20 yarda kumaş=1 palto çok şey anlatır). İki metanın mübadelesi aynı zamanda aralarında bir eşdeğerlik olmasını gerektirir ve Marx'ın toplumsal olarak gerekli emek zamanına ya da *emeğin* kendisine bağladığı *değerin eşdeğer biçimine* işaret eder. Eğer kullanım değerlerinin mübadelesi genelleşecekse, değerın bu eşdeğer biçimi kendine "dünyevi" maddi bir temsilci bulmalıdır. Bu metaya, *para-meta* denir. Bütün diğer metaların görelî değerleri, *fiyatlarla*, yani metaların, bu para-meta ile mübadele oranlarıyla temsil edilir. Hemen, buradaki çelişkiyi tespit edebiliriz: Soyut emek, belli somut insan emeği koşullarında üretilmiş belirli bir meta ile temsil edilmektedir. Bu çelişki daha sonra da bizimle olacaktır ve ileride göreceğimiz gibi genelde daha gizemli biçimlere bürünecektir.

Para-metanın, herhangi bir meta gibi, bir değeri, bir kullanım değeri ve bir mübadele değeri vardır. Değeri, (somut emek üzerinden olsa da) onda vücut bulan toplumsal olarak gerekli emek zamanıyla belirlenir. Evrensel eşdeğer olarak para, *değerlerin ölçüsü* işlevi görür ve bütün metaların

3 Sermayedarlar tarafından el konulan ve para-sermayeye dönüştürülen paranın toplumsal iktidar olduğu fikri, Marxçı kavramlaştırma içinde merkezi bir yer tutar ve Marxçı kavramsallaştırmayı burjuva bakış açılarından ayırır. Burjuva yaklaşımlarının hepsi, eninde sonunda paranın nicelik kuramına dayanır (bkz. Harris 1979, de Brunhoff 1979). Neoklasik geleneği takip eden burjuva metinleri (Niehans'ınki gibi, 1978), iktisadi sistemde paranın nötrlüğü fikrine dayanan geleneksel neoklasik varsayımı, işlem maliyetleri, nakit dengesi için arz ve talep vb.'ni içeren daha sofistike bir analiz lehine bir tarafa bırakmışlardır. Bu sayede, paranın niceliği ve biçimlerinin, birikim, talep, büyüme, istihdam, çıktılar vb. üzerinde gerçek etkilerine kuramda yer verilmiş olur. Fakat bu yeni yaklaşımda da, paranın bir toplumsal iktidar kaynağı olduğu fikri ve para ile para-sermaye arasındaki fark tümüyle atlanmıştır.

değerlerinin takdir edilebileceği bir *fiyat standardı* ortaya çıkarır. Fakat bu fiyatların gerçekleşmesi, bir mübadele sürecine bağlıdır ve bu nedenle, mübadele değerleri de bu sürece dâhil olurlar. Mübadelenin bu müdahalesi, değer oranları arasındaki zorunluluk arz eden ilişkiyi 'tekil bir metayla bir diğeri, yani para-meta, arasında gerçekleşen ve aşağı yukarı tesadüfi şekilde belirlenen bir değişim oranına' çevirir. Nitede, piyasa fiyatları değerlerden sapmaya uğrar. Marx, 'bu bir hata değildir', demekte ısrar eder; çünkü meta üretimi ve mübadelesinin 'kural tanımaz düzensizlikleri', talep ve arzın daimi hareketliliği fiyatların değerler etrafında dalgalanmasına izin vermeden dengelenemez (*Kapital*, cilt 1, s. 102).

Para-meta, metaların dolaşımını sağladığı için bir kullanım değerine sahiptir. Bu nedenle bir *dolaşım mecrası* işlevi görür. Para-metanın değeri bu durumda ortaya çıkmasına yardımcı olduğu mübadelenin bir yansımasıdır- 'her türlü metada ifade edilen para değerinin büyüklüğünü bulmak için tek yapmanız gereken şey, fiyat listesini tersinden okumaktır' (*Kapital*, cilt 1, s. 95). Bu açıdan, para, değer göreliliğini taşır. Değerin göreliliği ve eşdeğer biçimleri arasındaki çatışma, para biçiminin içinde muhafaza edilmektedir; çünkü para-metada değer iki ölçüsü de vücut bulmaktadır: Kendisinin cisimleştirdiği toplumsal olarak gerekli emek zaman ve kendisinin ortalamada üzerinden mübadele edileceği toplumsal olarak gerekli emek zaman. Tabii ki mükemmel bir dünyada değer bu iki temsilinin, ortak bir noktada buluşması gereklidir. Ama meta üretimi ve mübadelesinin 'kural tanımaz düzensizlikleri' böylesine bir mükemmeliyetin sağlanmasını olanaksız kılar. Bu iki temsil arasındaki fark, müteakip analizde sürekli karşımıza çıkacak.

Şimdi, paranın bir dolaşım mecrası olarak işlevini ele alalım. Şimdilik, altının tek para-meta olduğunu varsayalım. Dolaşımdaki altın kütlesi ile dolaşım hızının çarpımı, belirli miktarda metayı fiyatlarından dolaşıma sokmak için gereken altın miktarını belirler. $MV=PQ$ formülü, Ricardo gibi nicelik kuramcılarının kullandıklarına benzer. Marx da bu formülü kullanır; fakat nicelik kuramcılarının temel dayanaklarından biri olan para miktarının fiyat seviyelerini belirlediği fikrini reddeder (*Kapital*, cilt 1, s. 123-4).⁴ Fiyatlar, nihai olarak değerlerce (veya "üretim fiyatları", bkz. Bölüm 2) belirlenir. Fakat para ve metaların dolaşım hızı günlük olarak yükseliş ve düşüşler göstermekte ve de metaların fiyatları ve miktarları, şartlara göre değişmektedir. Bu nedenle, altına olan ihtiyaç dalgalanır ve fiyatlar, değerlerden ciddi şekilde sapabilir, tabii göreliliği olarak kısa sürede dolaşımdaki altının miktarını artıracak ya da azaltacak bir yol bulunmadıkça... Marx, bir altın rezervinin -yani bir altın istifinin- bu nevi dalgalanmalarla başa çıkabilmek için gerekli olduğunu iddia eder. O halde, gerekli altın

4 De Brunhoff (1971;1979) ve Harris (1979) paranın miktar kuramını, Marksist bir bakış açısıyla gözden geçirirler.

miktari, metaları kendi değerlerinde dolaşıma sokmak için gereken artı-miktar ile bu tip bir rezerv için gerekli miktarın toplamıdır.

Tabii, altın, önce bir meta olarak üretilmelidir. İlave altın, aşırıyla kaybolanın yerine koymak veya genişleyen meta üretimine *imkân* vermek için gerekebilir. Fakat altın arzının kapasitesi üretimin somut koşulları tarafından belirlenir ve para-metanın az bulunur ve ender rastlanan niteliklere sahip olması gerektiği için, altın arzının (ya da herhangi bir para-metanın arzının) anlık ayarlamalara müsait olmadığı da açıktır. Ayrıca, altın, sadece bir dolaşım mecrası olarak işlev gördüğü zaman, altının üretim fiyatları, dolaşımın kaçınılmaz maliyetlerinden, veya *faux frais*'sinden, biri haline gelir. Bu maliyetler, (para harici kullanımlara sahip altının aksine) para işlevi gören altının her daim dolaşımında kalması ve asla bireysel ya da üretken tüketimin bir parçası olmaması gerektiği için ortaya çıkar. Mübadelenin bir 'kolaylaştırıcısı' olan altının tedarikçisi üreticiler, kaynakları altının üretken kullanımından esirgerler.

Altının tartılması ve ayarı, hem riskli hem de dertlidir. Altın, bütün diğer metal paralar gibi, salt para-meta olarak kullanıldığı durumlarda, esnek olmayan, maliyetli ve elverişsiz bir karaktere sahiptir, ki aslında tam da bu yüzden, para işlevi görmek için gerekli niteliklere sahiptir. Altını tartmanın güçlüğü, para-meta, madeni para haline gelir gelmez ortadan kalkar:

Madeni paralar, -pound, şiling sterling vs gibi.- şekilleri ve baskıları paranın ismiyle müsemma ağırlıkta altın içeren altın parçalarıdır. Hem darp-hane fiyatının belirlenmesi hem de teknik basım işi devlete devredilmiştir. Madeni para, *yerel ve siyasi bir karakter* taşır, farklı ulusal diller kullanır, farklı ulusal kıyafetlere bürünür. ...Madeni para, bu nedenle metaların dolaşımının *işsel* alanında dolaşıma girer. Bu dolaşım, belirli bir toplumun sınırlarıyla çizilmiş ve metalar dünyasının *evrensel* dolaşımından ayrılmıştır (*Critique of Political Economy*, s. 107).

Ama madeni paralar sayesinde paranın gerçek ve nominal değerleri arasında ayırım yapma *imkânı* doğar. Basılan paranın ayarının düşürülmesi bir sorun olabilir. Madeni para üretimi, sıkı bir kontrol altında tutulmalıdır. Yasal düzenleme şarttır ve devlet, genellikle para basma sorumluluğunu kendi üstüne alır (devlet güdümünde 'serbest darphane'de madeni paraların özel kişilerce üretimi de mümkündür). Devlet zorunlu olarak bir iktisadi fail rolü üstlenir.⁵ Simgeler veya kâğıt semboller, yeri geldiğinde madeni paranın yerini alabilir. Madeni paraya çevrilebilir kâğıt para, banknotun üzerinde yazılı değeri belirli miktarda bir para-metaya bağlar. Kâğıt paranın avantajı, -örneğin, meta mübadelesi sonucu- para ihtiyacının artması durumunda miktarının rahatlıkla ayarlanabilmesindedir. Aynı zamanda üretimi düşük maliyetlidir ve bu sayede genel dolaşım maliyetini düşürür.

5 De Brunhoff (1978), para ve devlet arasındaki ilişkiyi detaylıca inceler. Vilar (1976), değişik para biçimlerinin tarihine dair ilginç bir çalışma sağlar.

Fakat böylesi bir tasarruf, sadece kağıt paranın toplam miktarının bu kağıt paraya çevrilebilir para-meta miktarından fazla olması halinde mümkündür. Normal koşullarda bu fark bir sorun teşkil etmez, ama kriz zamanlarında konvertibilite sıklıkla sekteye uğrar. Bu da, bütün kağıt paralar için kendine özgü bir sakınca doğurur. Bir kez banknot dolaşıma girdi mi tekrar dolaşımdan geri çekilemez (ya da en azından altın paranın eritilip başka amaçlarla kullanıldığı bir durumdaki gibi geri çekilemez). Dolayısıyla daralan bir meta dolaşım hacmine uyum sağlamak için kağıt para arzını azaltmak mümkün değildir. Enflasyon, göz ardı edilemeyecek bir ihtimal olarak ortaya çıkar.

Salt kağıt para, yani "Devlet tarafından piyasaya sürülen ve zorunlu dolaşımda değiştirilemez kağıt para" (*Ekonomi Politikasının Eleştirisi*, s. 127), para ile herhangi bir para-metanın üretim süreci arasındaki bağı tamamıyla ortadan kaldırır. Böylece para arzı, fiziksel üretime dair kısıtlamalardan kurtulur ve arzın esnekliği ile dolaşımda tasarruf gibi avantajlar kullanılabilir. Fakat devlet iktidarı, bu durumda, çok daha belirleyici hale gelir; çünkü, eğer salt kağıt para kullanıcıları ellerindeki istikrarına ve değerine güveneceklerse, para-metanın sağladığı salt kağıt paraya sağladığı desteğin yerini siyasi ve hukuki destek almalıdır.

Salt dolaşım mecrası olarak ele alındığında, para, birçok biçime girebilir. Mübadeleyi kolaylaştırma kapasitesi, bu bağlamda hayati olan meseledir. O halde paranın aldığı biçime dönük tercih, olası biçimlerin işlem maliyetlerini düşürmekteki görece yeterliliklerine bağlıdır. Gerçekten de, işlem maliyetleri, işlemlerin defterde kayıtlarının tutulması ve iktisadi failer arasında bilançoların her gün, ay, yıl ya da herhangi bir başka belirli sürenin sonunda çıkarılması yoluyla muhasebe maliyetlerine dönüşürülebilir ve dolayısıyla tamamen ortadan kaldırılabilir. Bu açıdan para, 'bir hesap tutma aracı olan para' dışında tamamıyla ortadan kaldırılabilir. Fakat para, sadece bir dolaşım mecrası değildir. Değer ölçüsü işlevini bir kenara bırakırsak -kapitalist toplumun ve burjuva iktisatçıların dönem dönem iskartaya çıkarmaya çalışıp başaramadıkları bir işlemdir bu⁶-, para, hâlâ kendine has 'aşkın' bazı özelliklere sahiptir. Her şeyden önce, para, mübadele değerini *par excellence* temsil eder ve bu yüzden bütün metaların ve onların kullanım değerlerinin karşısında yer alır. Para, mübadeleye

6 Niehans (1978, 2. 140), meta parasını, "toplumların daha karanlık" zamanlarından "barbarlık kalıntısı" olarak yaygın kınama eğilimi üzerinde kafa yorar: 'Meta parası, günümüzde, piyasa ekonomilerinin tarih sınavını başarıyla geçebilen tek para tipidir. Savaş, devrim ve mali kriz gibi kısa kesintileri saymazsak Batı ekonomileri tarihin başlangıcından günümüze değin meta parası sistemini uyguladılar. Daha kesin bir ifadeyle, meta dünyasıyla herhangi bir bağdan yoksunluk, sadece 1973'ten beri, parasal sistemin normal bir ögesi olmuştur. Batı dünyasının en sonunda sıklıkla iddia edildiği gibi yeni bir meta olmayan para devrine mi girdiği, yoksa içinde olduğumuz dönemde sadece meta-para kullanımındaki başka bir kesinti mi olduğu ancak onlarca yıldan sonra anlaşılacaktır'. Marxçı bakış açısı bizim 'sadece bir başka kesinti' içinde olduğumuza işaret etmektedir, ki bu da muhtemelen mali krizler, savaş ve hatta devrimle özdeşleşmiş bir kesintidir.

ilişkin, bağımsız ve dışsal bir iktidara sahiptir, çünkü evrensel eşdeğer olarak toplumsal iktidarın vücut bulmuş halidir. Daha da ötesinde bu toplumsal iktidar bireylerce elde edilebilir ve kullanılabilir. Şimdi bunun önemini irdelemeye çalışalım.

Para, alım ve satımın zaman ve mekânda ayrımını mümkün kılar. Değiş-tokuşa dair kısıtlamalar, bir iktisadi fail bir yerde bir metayı para içinatabildiği ve aldığı parayı eşdeğer değerinde bir metayı başka bir yerde ve müteakip bir zamanda alabildiği için aşılabilir. Bu sayede, mübadele, Say Yasası'nın tiranlığından kurtulabilir (bkz. s. 142-145). Ama bunun olması için paranın toplumsal gücü, zaman ve mekânda sabit kalmalıdır. Para, güvenilir bir değer deposu olarak işlev görebilmelidir, fakat para, dolaşıma değer sokmak yerine, daha çok değer depolamak için kullanıldıkça, dolaşımın maliyeti artacaktır.

Paranın 'bir hesap tutma aracı' olarak kullanılması bu aşamada imdadı yetiştir. Ve böylece kredi-parası meta mübadelesi süreçlerine, 'kendiliğinden kök salar' (*Kapital*, cilt 1, s. 127). Kredi-parasının kaynağı özel olarak imzalanmış teminat senetleri* ve kredi kâğıtlarındadır. Bunlar, ödeme araçları olarak dolaşıma girdikleri andan itibaren paranın toplumsal biçimini alırlar. Bu paranın çifte avantajı vardır: Bir yandan meta üretiminin hacmindeki değişimlere anında uyum sağlayabilir (üreticiler sadece birbirleri arasında dolaşımdaki teminat senetlerini artırıp azaltırlar), öte yandan ise işlem ve dolaşım maliyetlerinde büyük tasarruf sağlarlar. Gereken para-metanın miktarı, aktif dolaşım için gerekli miktarın bilançoları kapatmak için ihtiyaç duyulan miktar ve dalgalanmaları karşılayabilecek rezerv fonunun toplamıdır.

Kredi-parası diğer yönlerden kendine özgü özellikler taşır. Özel olarak imzalanmış bir teminat senedi, dolaşımda ne kadar uzağa giderse gitsin, her zaman paraya çevrilmek için başladığı yere dönmek zorundadır. Paranın diğer biçimleri ise, bu şekilde dolaşıma katılmaz. Bir altın parçası elden ele geçebilir ve başlangıç noktasına dönmeden hep dolaşımda kalabilir. Paranın böyle biçimleri özel kullanıma girse de en başından beri toplumsaldır. Kredi-parasıysa, aksine özel olarak yaratılmış paradır ve ancak dolaşıma girdiği takdirde toplumsal bir amaca hizmet edebilir. Başlangıçtaki borç ödendiği anda, kredi-parası dolaşımdan kalkar. Kredi-parası, özel kişilerin eylemleriyle mütemediyen yaratılmakta ve yok edilmektedir. Bu hayati önemde bir olgudur. Bir yandan özel kişilerin ve kurumların (bankalar gibi) para miktarını anlık olarak meta işlemlerinin hacmine uyarlayabilmesine olanak verir. Kredi-parası (altının aksine) istenildiğinde artırılıp azaltılabilir. Öte yandansa krediyi piyasaya sürenler belli bir disipline tabi olmalıdırlar ve kredi-parası dolaşımda güveni tesis

* bill of exchange.ç.n.

edecek şekilde kalacaksa, kredi-parasının *kalitesi* garanti edilmelidir.

Öncelikle, kredi-parası, belli bireylerin yürüttüğü belirli bir meta mübadelesi kümesine bağlıdır. Eğer meta mübadelesi öngörülen fiyatta tamamlanmadıysa, ya da sermayedarlardan biri battıysa, kredi-parasının 'imhası' daha beter bir hal alır. Borç ödenemediğinden kredi-parası doğrudan 'devalüe' veya 'aşınmış' olur. Kredi-parası, (değersiz olma ihtimali bulunan bir teminat senedini büyük indirimle alma riskini kabul eden birisi çıkmadıkça) başka para biçimlerine çevrilemez. Bu aşamada, kredi-parasının 'normal' imhası ticari ve parasal krizlere özgü bir anormallik gibi ifade edilir. Halbuki, kredi-parasının 'devalüasyonu', toplumsal sonuçlar da üretebilecek özel bir meseledir. Devletin çıkardığı kağıt paraların 'devalüasyonu' (konvertibilitedeki değişimle ya da sadece banknot matbaalarının aşırı işlemeyle) en alasından (ayrıt edici, özel ve bölüşümsel sonuçları beraberinde getiren) toplumsal bir olaydır. Paranın 'devalüasyonunu' ve 'imhasını' Onuncu Bölüm'de yeniden ele alacağız. Şimdilik yalnızca kredi-parasının herhangi bir şekilde kullanımıyla böyle süreçlerde doğan formel olasılığa dikkat çekmekle yetinelim.

Parayı kontrol eden kurumlar, çeşitli kredi-paralarını birbirleriyle ve altın veya devlet destekli yasal para gibi 'gerçek' paralarla ilişkilendirmek zorundadırlar. Bu kurumların kökenleri, paranın dolaşımın salt teknik özelliklerini idare ederek mübadele maliyetlerini düşürmeyi başarmaları karşılığında buradan pay alan para tüccarlarındadır. Para bir ödeme aracı olarak kullanıldığı vakit, para tüccarları işlemleri kaydederler ve takas bankalarının ilk örneklerini kurmak üzere bir araya gelirler (*Kapital*, cilt 1, s. 137) Dahasonra, kendi paralarını kullanıp meta üreticisi bireylerin dolaşıma çıkardığı sayısız teminat senedini kıran bir merkez işlevi görebilirler. Ve bir noktada para tüccarları, sayısız bireysel üreticinin teminat senetlerinin yerine kendi senetlerini piyasaya sürmeyi daha elverişli, verimli ve kârlı bulabilirler. Sonrasında para tüccarları, bankacılara dönüşür. Banka senetlerinin piyasaya sürülmesi sadece meseleyi resmiyete dökmeye yardımcı olur, çünkü bu senetler bankaya verilen ödeme emrinden başka bir şey değildir. Bankaların ortaya çıkmasıyla parasal sistemin hiyerarşik düzeninin ilk kademesi oluşur: Banka parası dolaşım mecrası olarak üretici bireyler tarafından piyasaya sürülen teminat senetlerinin yerini almış olur.

Bankanın iki temel görevi vardır. Birincisi, teminat senetleri için merkezi bir takas deposu temin eder ve bu sayede işlem ve dolaşım maliyetlerinde ciddi bir tasarruf sağlar. İkincisi, bankalar kendi kâğıtlarını piyasaya sürdüklerinde ya da kendi çekleriyle ödeme yapılmasına izin verdiklerinde sayısız tekil sermayedarın teminatının yerine kendi teminatlarını koyar. Mübadele sistemi görelî olarak basitse, tekil sermayedarlara dair kişisel bilgi ve güven, borçların kalitesini temin eder. Fakat karmaşık bir piyasa

sisteminde bu bilgi ve güven, kredi sistemine yeterli bir temel sağlayamaz. Banka daha evvelden tekil sermayedarlar arasında kişisel güven ve saygınlık ile ilişkili bu meseleyi kurumsallaştırmaya çalışır. Tekil sermayedarlar, piyasaya sürdüğü senetlerin büyük çoğunluğunu serbestçe banka parasına çevirebilirler. Ama eğer banka kendi parasının kalitesini sağlama almak istiyorsa riskli ya da değersiz gördüğü senetleri reddetme hakkına sahip olmalıdır. Banka, tekil sermayedarların kredibilitelerini kontrol eder ve bu sermayedarlar arasında aracı rolünü oynar.

Bankalar aynı zamanda birbirleriyle rekabet halindeki özel kurumlardır. Meta mübadelesinin aracıları olarak birbirleriyle ilişkiye girmek zorundadırlar. Kendi aralarındaki hesabı kapatmanın araçlarını tedarik etmek durumundadırlar. Bu amaç için, her banka bir altın stoku bulundurabilir. Normal şartlarda altın rezervi dolaşımdaki metaların toplam değerinin ufak bir oranından fazla olmak durumunda değildir; yani sadece bankalar arası hesapları kapatmaya yetecek kadar olabilir. Ama piyasadaki metaların değeri kuşkuyla yeterli para rezervine olan ihtiyaç büyür; aksi takdirde banka batabilir. Öte yandan altın nakliyesi ve depolaması dertli, riskli ve verimsizdir. Farklı banka paralarının birbirlerine serbestçe çevrilebilirliğini sağlamak için başka bir yol bulunmalıdır.

Bir tür merkez bankası, bu sorunu çözebilir. Altının nakliyesine gerek kalmadan bankaların birbirleriyle hesaplarını kapatmalarında aracı olur. Bunu yapmak için merkez bankasının bankalar arasındaki işlemlerin güvenliğini teminat altına alacak yüksek kalitede paraya sahip olması gerekir. Merkez bankası banka parasının kalitesinden ve güvenilirliğinden emin olduğu takdirde banka paraları serbestçe merkez bankası parasına çevrilebilir. Merkez bankası, parasal kurumlar hiyerarşisindeki ikinci kademeyi oluşturur. Merkez bankası bu idari pozisyonu sayesinde, kredibiliteleri ve özel banka paralarının kalitesini teminat altına almaya çalışır.

Çeşitli kurumsal düzenlemeler, merkez bankası için doğan ihtiyacı karşılayabilir. Tek başına çok güçlü bir banka ya da bir bankalar konsorsiyumu bu rolü üstlenebilir. Örneğin, 1907'deki çöküşünden önce J.P. Morgan, New York bankalarından bir grupla beraber Birleşik Devletler'de böyle bir işlevi üstleniyordu. Lakin böyle bir çözüm, iki zorluğu beraberinde getirir. Bankalar birbirleriyle rekabet halinde oldukları müddetçe 'kötü para iyi parayı kaçıır'.^{*} Bu süreç de, bankaların koruması gereken para kalitesine zarar verir. Özel bir grubun garantör rolünü üstlenme kabiliyeti, bu grubun sistemdeki diğer bankalar üzerindeki gücüne bağlıdır. Ulusal paranın

* Bu ifade, Gresham Yasası ile alakalıdır: Nominal değeri aynı ve meta değeri farklı iki paradan, meta değeri yüksek olanın piyasayı terk edeceğini ve meta değeri düşük olanın piyasada hakim olacağını öngören yasa. Örneğin, nominal değeri aynı iki sikkeden (ya da metal paradan) birinin içindeki değerli metal oranı daha düşükse, o sikke, değerli metal oranı yüksek olana göre piyasada daha fazla kullanılır. ç.n.

kalitesini garantilemek, ancak en kudretlilerin üstlenebileceği bir lükstür. Birleşik Devletler'de 1907 finans paniğinin idaresinin imkânsız bir hale gelmesi bir rastlantı değil, aksine, kısmen Birleşik Devletler'in orta ve uzak batı bölgelerindeki rakiplerinin J.P. Morgan'ın iktidarına o sırada meydan okumalarının bir sonucuydu. Bir diğer zorluk ise bu işlevi üstlenebilecek herhangi bir bankanın muazzam gücünün, her daim özel yöneticilerin gelişigüzel ve kaprisli yönetimine tabi oluşudur.⁷

Bu sebeple, merkez bankalarının birçoğu, diğer bankalardan belirli imtiyaz tekelleriyle ayrılır. Merkez bankası rekabet ihtiyacından sıyrılmış bir şekilde kendini tek bir işe adayabilir: Ulusal paranın kalitesini korumak. Merkez bankası, bu işlevi yerine getirebilmek için ülkenin altın rezervlerinin muhafızı olur. Bu imtiyaz ile, merkez bankası, serbestçe altına çevrilebilen tek para olan merkez bankası parasına çevrilebilirliğine engel olarak 'kötü' paranın kullanımının önüne geçebilir.

Ulusal altın stokunun muhafızı olan merkez bankası, paranın kalitesinin teminatını sadece ulus-devlet sınırları çerçevesinde sağlayabilir. Bunun ötesinde, merkez bankası uluslar arasındaki ödemeler dengesini sağlamakla yükümlüdür. Merkez bankası parası altına çevrilebilir olduğu müddetçe, altın, dünyada mübadelenin evrensel eşdeğeridir. Fakat ülkeler sınırları içerisinde çevrilebilirliği terk ettiği vakit, (özellikle sermaye çokuluslu hale geldiğinde) uluslararası ölçekte altın standardını korumak giderek zorlaşır. Eğer ulusların aralarındaki ödemeler, ancak farklı ulusal para birimleri aracılığı ile dengelenebilecekse, bu para birimleri birbirlerine belirli kur oranlarıyla serbestçe çevrilebilir olmalıdır. O zaman ulusal paraların dünya piyasasındaki kalitesinin teminatı meselesi gündeme gelir. On dokuzuncu yüzyıl Britanyası ya da 1945-1971 dönemi Birleşik Devletleri gibi belli başlı aşırı güçlü ülkeler 'dünya bankası' rolünü üstlenebilirler. 1944 Bretton Woods Anlaşmasıyla tesis edilen dolar standardı, dünya altın rezervlerinin büyük çoğunluğu Fort Knox'ta kilit altındayken ve Birleşik Devletler ödemeler dengesi ve dünya ticareti açısından hâkim durumdayken işleyebildi ve dolar bilfiil evrensel eşdeğer oldu. Fakat bozulan ödemeler dengesi ve Batı Almanya ve Japonya'nın kıyasıya rekabeti uluslararası arena da Birleşik Devletler'i, J.P. Morgan'ın Birleşik Devletler'in orta ve uzak batı bölgelerindeki bankaların rekabeti karşısında yaşadığına benzer bir akıbeteye sürükledi. Devamında 1971'de doların devalüasyonu, Bretton Woods Anlaşması'nın çöküşünün ve yeni bir uluslararası parasal düzen için arayışların başlangıcının sinyalini verdi. Bir dizi geçici tedbir geliştirildi ve – IMF'nin (Uluslararası Para Fonu) özel çekme hakları* ("kağıt altın") gibi

⁷ Kolko (1977) 1907-1913 arasında ABD'de para kalitesinin özel teminatının çöküşü ve müteakibinde devlet destekli ABD Merkez Bankası [Federal Reserve] oluşumu hakkında son derece ilgi çekici bir yorum sunmaktadır.

Special Drawing Rights, özel çekme hakları olarak çevrildi. Avro, Amerikan Doları, Japon Yeni ve İngiliz Sterlini'nden oluşan ve IMF'nin her beş yılda yeniden değerlendirmeye aldığı bir para sepetinin temelini teşkil ettiği bir uluslararası rezerv aracı. ç.n.

bir çeşit en yüksek kalitede uluslar-üstü kağıt para tesis etmek doğrultusunda denemeler yapıldı. Ama de Brunhoff'un (1976, s. 48-53) belirttiği gibi, bu denemeler, kredi-parasının herhangi bir biçiminin, değerini nihai ölçüsü olabileceği şeklindeki hatalı önermeye dayanıyordu. Ulusal paraların kalitesini teminat altına almak için de, onları belirli bir metanın üretimine bağlamak dışında bir yol hâlâ bulunamadı.

Tarih, bizi, merkez bankalarının çalışmalarıyla tasarlanan ve yürütülen para politikalarının çıkmazları konusunda uyardı. Uluslararası ödemeleri dengelemek üzere paralarının rezerv para birimi olarak kullanılmasına müsaade eden (Britanya ve Birleşik Devletler gibi) ülkeler, ulusal sermayenin çıkarlarını korumak ile sermayenin çıkarlarını küresel ölçekte korumak arasında kalarak, hep bir para politikası çıkmazıyla karşılaştılar. Belli bir ekonomi, dünya meta üretimine ve ticaretine hâkim olursa, bu çıkmaz, görece olarak rafa kaldırılabilir; fakat uluslararası ortam daha rekabetçi hale geldikçe durum ciddi bir hal alır. En basit haliyle, dünya kapitalizmi herhangi bir türde istikrarlı rezerv para biriminin yokluğunda işleyemez ve bu da, 1970'lerin başından beri uluslararası para sisteminin karşılaştığı temel zorluktur.

Her ne kadar yapıyı aşırı basitleştirdiysek ve kesinlikle tarihsel koşulların karmaşıklığından soyutladiysak da, parasal kurumların iç içe geçmiş hiyerarşik karakteri, kredi-parasının varlığının sahih, gerekli ve doğal sonucudur. Böyle hiyerarşik bir düzeni, paranın aynı anda hem değerini ölçüsü hem de dolaşım mecrası olmasından kaynaklanan çelişkinin gerektirdiğini söyleyebiliriz. Çünkü kredi-parası neredeyse sorunsuz bir dolaşım mecrası olarak işlemeye mükemmelen uygunken, 'gerçek' meta değerini temsil kabiliyeti hep şüpheli olacaktır. Değerin mutlak bir ölçüğü olması fikri, her ne kadar hiyerarşinin herhangi bir seviyesinden bakıldığında gereksiz görünse de, paranın kalitesini teminat altına alma meselesi yerli yerinde durmaktadır. Kredi-parasının nominal bir miktarının reel meta değerlerini gerçekten temsil ettiğine dair bir teminattan başka paranın kalitesini ne belirleyebilir?

Üst seviyelerdeki kurumlar, hiyerarşinin alt seviyelerindeki paranın kalitesini teminat altına alır; bankaların tekil sermayedarlar, merkez bankasının özel bankalar, *de facto* 'dünya bankası'nın ulusal merkez bankaları için yaptığı gibi. Peki bu hiyerarşinin en tepesindeki paranın kalitesini temin eden nedir? Altın? "Kağıt altın"? "Kara altın"? Dolar? Bu aşamada, paranın değerini gerekli bir ölçüsü olduğu fikri inatla su yüzüne çıkmaktadır. Marx'a göre 'sadece dünya piyasalarında para tümüyle meta karakterini elde eder ki onun bedensel biçimi, aynı zamanda soyut insan emeğinin toplumsal olarak doğrudan vücut bulmuş halidir' (*Kapital*, cilt 1, s. 142). Parasal kurumların hiyerarşik düzeni, değerini, eşdeğer ve görece biçimleri arasındaki, değerini ölçüsü olan para ve dolaşım mecrası olan para arasındaki ve yerel

ve ulusal seviyeler arasındaki çelişkileri aşar ve çatışmayı çözülmemiş bir halde uluslararası arenaya devreder.

Parasal kurumların hiyerarşik yapısı hakkında bir noktayı daha burada vurgulamalıyız. İlk bakışta, bu hiyerarşinin tepesinde oturanlar, özellikle merkez bankası yöneticileri, paranın dolaşımını sıkı kontrol altında tutuyorlarmış ve bu yüzden de, meta üretimini ve mübadelesini etkileyebilirlermiş gibi görünür. Marx, böylesi bir görüşü açıkça reddeder. Marx'a göre, 'merkez bankasının gücü sadece özel bankaların gücünün bittiği yerde başlar; yani bu noktada gücü zaten son derece sınırlıdır' (*Grundrisse*, s. 124). Parasal otoritenin gücü ne kadar muazzam olursa olsun, merkez bankasının bir ülkedeki tekel durumu ona etkili bir kontrol gücü teslim etmez. Benzer şekilde, özel bankaların kontrolü de ancak bireyler kendi teminat senetlerini kendileri kırmayı bıraktıklarında etkin hale gelir.

Bu koşullarda, para otoritesinin en fazla yapabileceği, hiyerarşinin aşağı seviyelerindeki kredi-parasını bozmayı reddederek 'finansal baskı'ya başvurmaktır.⁸ Uluslararası Para Fonu ulus-devletleri, merkez bankaları özel bankaları ve bankalar da meta üreticilerini disiplin altına almaya girişir. Fakat tatbik edilen kuvvetler yaratıcılığa değil yadsımaya dayalıdır. Bu sebeple, Marx, -1844'de çıkarılan "hatalı" Bankacılık Yasasından sonra, 1847-1848'de Britanya'da olduğu gibi- yetersiz para arzının, uygun olmayan finansal yapının ve -günümüz bağlamında- sıkı para politikalarının meta üretiminin genişlemesine engel olabileceğini ve bazı koşullarda krizleri derinleştirebileceğini teslim eder (*Kapital*, cilt 3, s. 516). Ama Marx'ın vurguladığı üzere, dünya üzerinde hiçbir para otoritesi sihirli bir şekilde meta üretiminde genişleme yaratamaz. Sistemdeki esas güç, meta üretimi ve mübadelesi yoluyla gerçekleşen birikimde yatar. Bu yüzden Marx, para arzının yaratıcı etkileri olduğunu varsayan parasalcı doktrinin mahut versiyonuna şiddetle karşı çıkmaktadır.⁹

Basit meta üretimi koşullarında paranın analizi, değer ölçüsü olarak para ve dolaşım mecrası olarak para arasındaki temel çelişkinin asla çözülemeyeceğini gösterir: Sorun, sadece parayı kontrol eden kurumlar hiyerarşisi içinde daha yüksek kademelere havale edilmiştir. Paranın -örneğin değer deposu ve ödeme aracı olmak gibi- işlevlerinin çeşitli türevleri daha ileri düzeyde karışıklıklara yol açar. Paranın aldığı -para-meta, madeni paralar, çevrilebilir ve çevrilemez kağıt para birimleri, değişik kredi-paraları gibi- farklı biçimleri anlayabilmenin en iyi yolu, bir taraftan mübadelenin işlemesine yardımcı olan sürtünmeyi sifıra indiren, maliyetsiz ve anında ayarlamalara açık bir 'makine yağı' gibi görev görecektir şekilde parayı

8 'Finansal baskı' terimi, McKinnon (1973, 7. Bölüm) tarafından kullanılmıştır. Bu terimi, McKinnon'la anlaşığımdan ötürü değil, terim incelediğimiz olguyu açıklıkla tasvir ettiğinden dolayı kullanıyorum.

9 De Brunhoff (1971) ve Harris (1979) parasalcılığın Marksist eleştirisine dair iyi kaynaklardır.

mükemmelleştirmeye, diğer taraftan da parayı değer bir ölçüsü olarak koruyabilmeye dönük güdünün bir sonucu olarak ele almaktır. Meta üretimi ve mübadelesinin belirsiz ve 'kural tanımaz' karakteri, farklı iktisadi faillerin belirli konjonktürlerde, değişik amaçlar için, farklı para biçimleri talep etmelerine neden olur. Örneğin kriz zamanlarında iktisadi failler, tipik olarak paranın (altın gibi) güvenilir biçimlerine rağbet gösterirlerken, meta üretimi patlamasının olduğu ve mübadele ilişkilerinin yayıldığı zamanlarda ise kredi-parasına olan talep artar.

Bu genel saptamalardan hareketle, şimdi, paranın kapitalist üretim biçiminde nasıl belli kullanımlar edindiğini inceleyebiliriz. Bir sonraki kıyasımda, bir taraftan, değer ölçüsü olan para ile dolaşım mecrası olan para arasındaki temel çelişkinin kapitalizmle birlikte daha da keskinleştiğini, diğer taraftan ise, paranın bu çelişkiyle alakalı şekilde ortaya çıkan biçimleri ve işlevlerinin son derece kayda değer ve had safhada incelikli şekilde kullanıldığını göreceğiz.

PARANIN SERMAYEYE DÖNÜŞÜMÜ

Marx, kendi para kuramını, sermayenin dolaşımına herhangi bir atıfta bulunmadan meta üretimi ve mübadelesinin incelemesi üzerine inşa eder. Bu yolu tercih eder, çünkü para ekonomisi, sadece kapitalizme özgü değildir, farklı üretim biçimlerinin ortak özelliğidir (*Kapital*, cilt 2, s. 116). Sermayenin dolaşımı üzerinde çalışarak parayı anlamayı hedeflersek, ciddi bir hataya düşeceğimizi savunur. Fakat aynı sebeple, parasal dolaşımın ve mali işlemlerin kapitalizm altındaki karmaşık dünyasını sadece belirsiz bir genel para kuramı temelinde anlamaya çalışırsak da aynı hataya düşeriz (*Kapital*, cilt 2, s. 30). Ne olursa olsun *parayı sermayeyle* karıştırmaktan kaçınmalı ve 'paranın sermaye olarak dolaşımıyla salt para olarak dolaşımı arasındaki elle tutulur farkı' dikkate almalıyız (*Kapital*, cilt 1, s. 149). Şimdi, bu 'elle tutulur farka' biraz daha dikkatlice göz atmalıyız.

Kapitalist olmayan bir şekilde örgütlenmiş basit meta üretimi ve mübadelesi koşulları altında 'paranın metaları' ve 'metaların parayı' dolaşıma soktuğunu görürüz; 'böylece metaların dolaşımı ile paranın dolaşımı birbirini belirler' (*Grundrisse*, s. 186). Paranın dolaşımı, temelde, metaların dolaşımına aksi yönde seyrederek. Para, ödeme aracı olarak kullanıldığında (para akışı ve meta mübadelesi, zaman ve mekânda olduğu gibi, miktarda da ayrışır) ve ne sebeple olursa olsun, bir istif oluşturmak veya bir istifi eritmek üzere harekete geçtiğinde, birçok sorun ortaya çıkar. Para üreticilerini, sistemin basit mantığını bozmadan böylesi bir parasal sistemle bütünleştirmek de kolay değildir.

Oysa kapitalist dolaşım biçimi göz önüne alındığında, mesele çok daha farklı görünür; en basit ifade ile:

$$M-C \left(\begin{array}{l} LP \\ MP \end{array} \right) \dots P \dots C'-M'$$

Fakat Marx, paranın sermaye işlevi görürken de, hem dolaşım mecrası (para, para-sermaye durumunda, şu mübadeleye olanak sağlar

$$M-C \left(\begin{array}{l} LP \\ MP \end{array} \right) \text{ ve } C'-M'$$

hem de değer ölçüsü (M-M' ifadesi başka nasıl açıklanabilirdi?) olarak 'para işlevi görmeye devam edeceğinde' ısrar eder. Para o halde 'sadece [sermaye dolaşımının] diğer aşamalar[ıy]la karşılıklı bağlantılarının sayesinde sermayenin işlevlerini' üstlenir (*Kapital*, cilt 2, s. 77, 81).

Paranın sermaye olarak dolaşıma girmesi ile paranın meta mübadelesi vasıtasıyla 'yalın haldeki dolaşımı' arasındaki 'elle tutulur fark', öncelikle, sermayelerin parayı kullandığı yeni yöntemlerle ilişkilidir. 'Paranın sermayeye dönüşümü' (*Kapital*, cilt 1, 2. kısım) aynı zamanda toplumsal ve tarihsel koşullara dayanır. Ancak kendi sahip olduğundan daha fazla değer üretmeye kadir emek gücü bir meta halinde mevcutsa, para, sermaye olarak dolaşıma girebilir:

Para sahibi ve emek gücü sahibi sadece alıcı ve satıcı ilişkisine girerler. ...[Fakat] alıcı en baştan üretim araçlarının sahibi olarak gözükmektedir bu sebeple kapitalist ve ücretli emek arasında sınıf ilişkisi mevcuttur. ... Bu ilişkiyi doğası gereği var eden şey, para değil, yalın bir para işlevinin bir sermaye işlevine dönüşmesine izin veren bu ilişkinin varlığıdır (*Kapital*, cilt 2, s. 29-30).

Neticede, ücretli emek aksi takdirde son derece ayrıksı alanlar olacak üretim ve mübadele arasında bir köprü görevi görmektedir. Öte yandan, emek gücünün alım satımı, üretimdeki toplumsal ilişkinin piyasa yansıması olması nedeniyle özel kılınmış basit bir meta alışverişinden başka bir şey değildir. Öte yandan alıcı ve satıcı arasındaki basit bir ilişki 'üretim içsel bir ilişki haline gelir' (*Kapital*, cilt 2, s. 117). Toplumsal üretim ilişkileri, gerçek üretim sürecinin hem *içinde* hem de *dışında* kendilerini ifade etmektedirler. Ücretli emeğin kurduğu köprü sayesinde sermaye, (tabii krizlerin yarattığı kesintiler söz konusu olmadığında) üretim ve mübadele alanlarına durmaksızın akar. Eğer ücretli emek olmasaydı, para, sermayeye çevrilemezdi.

Fakat bu durumda bile, paranın sermayeye dönüşümü sıkıntısız bir süreç değildir. Cebimden on dolar ya da on sterlin çıkarıp anında sermayeye çeviremem. Her üretim hattında binaları, makineleri, hammaddeyi ve artıdeğer üretimini başlatabilmek için gereken emek gücünü satın almak üzere belirli bir para-sermayeyi yatırmalıyım. İşe başlayabilmek için yeterli miktarda parayı istiflemeliyim (bu miktar, üretim hattına göre değişiklik

gösterecektir; örneğin, tekstil sanayisindeki imalathanelerle demiryollarını kıyaslayın). Fakat istifleme süreci, dolaşımdan para çeker ve bu, büyük ölçekte olursa, para ve metallerin dolaşımını sekteye uğratır. Kredi sistemi, bu nedenle, bir zorunluluk halini alır. Ancak kredi sistemi mevcutsa cebimdeki on doları bir bankaya yatırarak sermayeye çevirebilirim ki bu para da, ancak o bankada derhal faiz getirecek borç halini alarak sermayeye dönüşür.

Sermayenin dolaşımı parasal sisteme ilave yükümlülükler ve sorumluluklar getirir ve bunlar, ancak kredi sisteminin mali işlemlerin temeli olarak düzenlenmesiyle karşılanabilir. Kredi sisteminin işlevlerini ayrıntılarıyla IV. kısımda işleyeceğiz, fakat burada, yine de, sermayenin kredi sisteminden taleplerine dair kaba bir taslak çizebiliriz. Örneğin, üretimin maddi temeli, süreksizlikler ve düzensizlikler ile şekillendiğinde, değer korunması ve büyümesi için, süreklilik ve sorunsuz devam eden eşgüdüm gerekli hale gelir. Farklı çalışma, dolaşım ve devir sürelerine sahip departmanlar ve sanayiler arasındaki alışveriş bir şekilde sorunsuz hale getirilmeli ve sermayenin para, meta ve üretim döngüleri arasında bir eşgüdüm sağlanmalıdır. Kâr oranları, ancak para-sermaye, üretimin bir alanından diğerine hızla hareket ederse eşitlenebilecekken, birikim ve yenden yatırım düzenli olarak, aksi takdirde istiflenecek yüksek meblağları gerektirecektir.

Bunun gibi birçok nedenden, kredi sistemi kapitalist üretim biçiminin özgün bir sonucu olarak ortaya çıkar ve faiz-getiren sermaye, sermayenin dolaşımında çok özel bir rol oynar. Kredi ve finansın bu incelikli dünyası, zorunlu olarak, basit meta üretimi ve mübadelesi koşullarıyla tanımlanmış bir parasal temelin üzerine inşa edilir. Çünkü para, sermaye olarak dolaşıma sokulduğunda ya da borç sermayesi olarak verildiğinde de para işlevini sürdürebilir. Bu parasal temel, çelişkilerle malul olduğu ölçüde de, finans dünyasının üzerinde yükseldiği temeller sallantıdadır. Kapitalist finans, parasal sistemin zincirlerinden kurtulduğu ölçüde kendi içindeki çelişkileri içselleştirir ve kendi parasal temellerine karşı çatışmacı bir tavır alır. Marx, bu çatışmadan birçok sonuç çıkarmaktadır ve Onuncu Bölüm'de bu çatışmanın kapitalizmin kriz oluşumlarına nasıl kendine has parasal ve mali dönüşümler dayattığını anlamaya çalışacağız.

Bu çatışmanın kaba hatlarını göstererek sadece analizin ne yöne doğru ilerlediğinin bir tablosunu çizebiliriz. Tez, aşağı yukarı takip eden paragrafta anlatacağımız doğrultuda seyreder.

Sermayedarlar üretim araçlarının kontrolüne sahip olmaları sayesinde parada saklı toplumsal güce de el koyup, onu *para-sermaye* olarak işe koşup, üretim vasıtasıyla artı-değer üretebilirler. Sermayenin genel dolaşımının mantığı, onları, yeni mali araçlar ve nitelikli bir kredi sistemi

yaratmaya zorlar. Bu da, faiz-getiren sermayeye ve para-sermayeye, birikime ilişkin ayrıcalıklı bir rol verir. Fakat rekabetin baskıcı gücü, sermayedarları, tekil iktisadi failer olarak o sistemi sömürmeye ve böylece bizzat paranın toplumsal iktidarını zayıflatmaya zorlar: Para biriminin değeri düşer, kronik enflasyon ortaya çıkar, parasal krizler yaratılır vs... Ortaya çıkan durum bağlamında, sermayedarların kredi sisteminin faileri aracılığıyla, parayı bir dolaşım mecrası olarak kullanmaları, paranın değer ölçüsü ve deposu olma işlevini zayıflatır. Bu durumda paranın kalitesini korumaya yönelik adımlar atılmalıdır. Sıkı ve katı parasal kontrol, bir zorunluluk haline gelir. Böyle bir kontrol ya sermayedarların temel değer tek meşru göstergesi olan para-metaya (örneğin altın) akın ettikleri bir kriz sırasında ortaya çıkar ya da devletin bir kolu olarak işleyen güçlü bir parasal otoritenin bilinçli politikaları sonucunda dayatılır. Devlet tarafından dayatıldığı durumda, devlet tarafından takip edilen para politikalarının siyasi yansımaları, sermaye birikiminin dinamiklerini anlamakta belirleyici öneme sahiptir.¹⁰ Lakin, koşullar ne olursa olsun finans alanındaki aşırılığa dönük eğilim, son kertede parasal tabanın ebedi gerçekliğine geri dönülerek denetim altında tutulur.

Bir sonraki kısımda, parasal ve finansal olgular arasındaki ilişkileri adım adım ortaya koymaya çalışacağız. Kredi sisteminin temel kategorileri olan *faiz ve faiz-getiren sermaye* ile başlayacağız. Sermayenin dolaşımıyla ilişkili olarak kredi sisteminin işlevleri ve araçsallıklarının basit bir tasvirle devam edeceğiz. Bu, bizi, bir sonraki bölümde ele alacağımız kriz oluşumunun parasal ve finansal yönlerinin daha geniş ve karmaşık öğelerini eleştirmeye uygun bir konuma ulaştıracak.

FAİZ

Faiz-getiren sermaye ya da onu eski biçimiyle adlandıırırsak, tefeci sermayesi, ikiz kardeşi tüccar sermayesiyle birlikte, sermayenin kapitalist üretim biçimini önceleyen çok eski biçimlerine aittir ve toplumun çok çeşitli iktisadi oluşumlarında görülebilir (*Kapital*, cilt 3, s. 593).

Borç para vermenin ve tefeciliğin yayılmasına olanak veren koşulları kolaylıkla ortaya koyabiliriz. Mübadele ilişkilerinin yayılmasıyla, para, 'kendisini, üreticilerden bağımsız ve onların dışında bir güç olarak kurar' ve bu sayede, özel kişilerce el konulabilecek ve kullanılacak bir toplumsal güç özelliğini kazanır. Tefecilik, bu toplumsal gücün borç para verme biçiminde gerçekleşen o özel kullanımından doğar. Tefecilik, 'antik ve feodal zenginliği ve mülkiyeti' ve bu toplumların siyasi örgütlenme biçimlerini zayıflatmış; feodal toprak sahiplerinin iktidarını kırmaya ve küçük çiftçileri, zanaatkârları ve 'küçük kentli' üreticileri üretim araçları sahipliğinden

¹⁰ Devlet, finans ve birikim arasındaki ilişkilere dair bir çalışma için bkz. De Brunhoff (1976).

koparmaya yol açmıştır. Ama her ne kadar tefeciliğin 'devrimci bir etkisi' olsa da sonuçları olumlu ve yaratıcı olmaktan ziyade olumsuz ve yıkıcıydı. '[Tefecilik] üretim biçimini değiştirmez ama kendini sıkı sıkıya [üretim biçimine] bir parazit olarak bağlar ve [üretim biçimini] perişan eder' (*Kapital*, cilt 3, 36. Bölüm). Tefeciliğe karşı yasaklar ve yasal sınırlamalar bu nedenlerle ortaya çıkmıştır.

Tefeciler, üretilen artı-değerin tümüne el koydukları ölçüde sermayenin dolaşımını engellerler. Bu engelin aşılması gerekir:

Bu nedenle, bu evrim sırasında sanayi sermayesi [tefeci ve tüccar sermayesine] hâkim olmak ve onu kendinin özel veya türetilmiş işlevlerine dönüştürmek zorundadır. ...Kapitalist üretim, hâkim üretim biçimi haline geldiği zaman, faiz-getiren sermaye, sanayi sermayesinin boyunduruğu altına girer ve ticaret sermayesi, sanayi sermayesinin bir biçimi haline dönüşür ki bu da, dolaşım sürecinden türer. Fakat bunların ikisi de, öncelikle bağımsız biçimler olarak yok edilmeli ve sanayi sermayesinin boyunduruğu altına girmelidir. Şiddet [yani devlet], faiz oranlarının zorunlu indirimiyle faiz-getiren sermayeye karşı kullanılır, böylelikle [faiz-getiren sermaye] sanayi sermayesine [kendi] koşullarını dayatamayacaktır. ...Sanayi sermayesinin faiz-getiren sermayeyi gerçekten hâkimiyeti altına almasının yolu, kendisine özel bir prosedür yaratmasıdır: kredi sistemi. ...Kredi sistemi [sanayi sermayesinin] kendi yaratımıdır. (*Theories of Surplus Value*, kısım 3, s. 468-9)

Faiz, rant ve tüccar sermayesi gibi diğer ana bölüşümsel kategorilere benzer şekilde, temellük sürecinin eskilerden gelen, kapitalizmin kendi özel gereksinimleri tarafından evcilleştirilmiş bir biçimi olarak görülebilir. Bu nedenle 'tefecilik' ve 'para-sermayenin faizi' Marx'ın lügatında tamamıyla bambaşka toplumsal anlamlar taşımaktadır. Bu [ikisinin arasındaki] fark, para biçiminin kendisine atfedilemez çünkü para, sadece paraya dair işlevleri yerine getirebilir:

Faiz-getiren sermayeyi -kapitalist üretim biçiminin özüne dair bir öge olduğu müddetçe- tefecinin sermayesinden ayıran şey, sermayenin doğası veya karakteri değildir. Değişen şey, sadece faiz-getiren sermayenin içinde işlediği koşullardır (*Kapital*, cilt 3, s. 600).

Marx'ın kafasındaki koşullar, tam olarak, paranın sermayeye dönüşümüne müsaade eden koşullardır. Kısaca, para, diğerlerinin emeğine hükmedebilmelidir; ücretli emek halihazırda var olmalı, tarihsel olarak belirli ilkel birikim süreçleriyle var edilmiş olmalıdır (hiç kuşkusuz tefeciliğin, burada da rolü vardır). O takdirde, bundan sonra paranın toplumsal iktidarı, sahipleri tarafından emek gücünü ve üretim araçlarını satın almak için kullanılabilir ki bu, artı-değerin üretimi ve gerçekleştirilmesindeki zorlu yolda bir ilk adımdır. Sermaye ve ücretli emek arasındaki çatışma, şimdi büsbütün yeni bir boyut kazanır. Bir yandan, paranın toplumsal iktidarının

azınlığın elinde yoğunlaşması, kapitalist dolaşım biçiminin başlangıcı için gerekli bir şarttır. Bu, parasal zenginliğin uygun bir 'üretimi belirleyecek bölüşümünün' hâlihazırda gerçekleşmiş olmasını gerektirmektedir. Öte yandan, sermayedarların elindeki para iktidarının artan yoğunlaşması ve merkezileşmesi, artı-değer üretiminin sonucudur. Paranın iktidarının bu şekilde yoğunlaşması, kapitalizmde zorunlu ve biteviye yeniden üretilen bölüşüme ilişkin bir koşuldur (*Kapital*, cilt 3, s. 355).

Bütün bunlar, parayı, sermayenin dolaşımı ve artı-değer üretimi açısından çok özel bir konuma yerleştirir. Para, herhangi bir gerçek üretim sürecinin *dışında* ve *bağımsız* bir kapitalist mülkiyet biçimi olarak var olur. Yani, *paranın sahibi sermayedarlar* ve o parayı artı-değerin üretiminde işleyen *sermayenin kullanıcıları sermayedarlar* arasında bir fark ortaya çıkar. Bu iki farklı grup sermayedar arasında gerçekleşen borç alıp verme faaliyeti, bir sınıf ilişkisi meydana getirir. Marx, bu ilişkiyi şu şekilde inceler. Paranın sahipleri faizle borç vererek sermayelerini arttırmaya bakarlar, ki bu da $M-(M+i)$ şeklinde bir dolaşım biçimine işaret eder. Farz edelim ki bu para, kendine ait herhangi bir parasal kaynağı olmayan üretimle uğraşan bir sermayedara borç verilsin. O halde şöyle bir sonucu elde ederiz:

$$\begin{array}{l} \text{Para sahibi} \\ \text{Üretken sermayedar} \end{array} \quad M \rightarrow M-C \left(\begin{array}{l} LP \\ MP \end{array} \right) \dots P \dots C'-(M + \Delta m) \rightarrow (M+i)$$

Fakat paranın sahipleri ve sermayeyi kullananlar, normalde, birbirlerinden bağımsız tüzel kişiler olarak karşı karşıya gelirler. Borç verenler bir tür getiri elde etmedikleri müddetçe borç vermeyeceklerdir. Üreticiler ise bir şey kazanamayacakları durumda borç almazlar. Ve bu durumda Marx'ın iddiası, artı-değerin, *faiz kazanan sermaye sahipleri* ve *işletme kârını alan sermaye kullanıcıları* arasında bölüşüldüğüdür. Marx, başka yerlerde de görebileceğimiz gibi, burada da, bu rollerin belirli yollarla kişilerde cisimleşmesinden ziyade rollerin kendileriyle ilgilendiği için ve sermaye kullanıcılarının her daim ne kadar paraları varsa onu faizle borç verme seçeneğine sahip olduğu düşüncesinden hareketle, 'sermayenin kullanıcısı[nın], kendi sermayesiyle iş yapsa bile, -sermayenin sahibi ve kullanıcısı [olmak üzere]- iki kişiliğe bölün[düğü]' sonucuna ulaşır (*Kapital*, cilt 3, s. 374-8). Buradan çıkan temel fikir şudur: Faiz, para-sermayeye herhangi gerçek bir üretim sürecinin *dışında* sahip olmanın *yegâne meyvesiyken*, *işletme kârı* da sermayenin üretim sürecinin *içinde* kullanılmasının *tek meyvesidir*. Paranın sermaye olarak dolaşımı şu şekilde anlaşılabilir:

$$M-C \left(\begin{array}{l} LP \\ MP \end{array} \right) \dots P \dots C'-(M + \Delta m) \begin{array}{l} \nearrow i \text{ (faiz)} \\ \searrow p \text{ (işletme kârı)} \end{array}$$

O halde, faiz-getiren sermaye, sermaye sahipleri tarafından mevcut faiz oranıyla borç verilen herhangi bir para ya da para eşdeğeri olarak tanımlanabilir.

Teze, bu noktada bir grup gözlem ve uyarının dâhil edilmesi faydalı olacaktır. Öncelikle, para sahipleri paralarını artı-değer üreticilerinden başka iktisadi faillere, tüccarlara, toprak sahiplerine, hükümetlere, burjuvazinin değişik kesimlerine ve hatta emekçilere borç verebilirler. Ve para, artı-değerin üretimiyle doğrudan hiçbir ilgisi olmayan bir sürü nedenle de borç verilebilir. Paranın sahiplerinin birincil dertleri paralarını faizle büyütme olduğundan, getirileri güvende olduğu sürece kime veya neden borç verdiklerine karşı kayıtsız olduklarını varsayabiliriz. Bu, bazı sorunları beraberinde getirir. Marx, bunların farkında olsa da, bu sorunları anlaşılabilir nedenlerle göz ardı eder. Son tahlilde, eğer bütün faiz ödemeleri doğrudan ya da dolaylı olarak artı-değerden gelecekte, incelenmesi gereken belirleyici ilişki faiz-getiren sermaye ve artı-değer üretimi arasındaki ilişkidir. Maalesef, faiz oranlarını belirleyen etkenleri açığa çıkarmaya giriştiğimizde analizi böyle sınırlandırmak, çözdüğü oranda yeni sorunlar yaratır. Bu meseleye daha sonra döneceğiz.

Marx'ın bu yaklaşımının meziyeti, dikkatimizi sermayenin iki biçimi arasındaki ilişkiye ve para sahipleri –para sermayedarları- ile sermaye kullanıcıları –sanayici sermayedarlar- arasındaki içkin sınıf ilişkilerine yöneltmesinde yatmaktadır. 'Faiz, sermayedar ve emekçi arasındaki değil, iki sermayedar arasındaki ilişkidir' (*Kapital*, cilt 3, s. 382). Marx, işletme kârının esasında girişimcinin bir işçi olarak yönetsel emeklerinin karşılığı olduğu yönündeki burjuva görüşü reddeder. Diğer taraftan, Marx, eşgüdüm ve yönetimin, üretken faaliyetler olduğunu inkâr etmez, fakat 'çok sayıda sınıai ve ticari yönetici sınıfının gelişimiyle' ve 'özel olarak yetiştirilmiş emek gücünün maliyetini indiren genel gelişmeyle' bu faaliyetlere ilişkin ücret belirleniminin nihayetinde genel ücretler seviyesiyle aynı çizgiye çekildiğinde ısrar eder (*Kapital*, cilt 3, s. 89). Bu, sözde 'yönetici sınıfların' ücret belirlenimine dair basit bir yaklaşım olsa ve burjuva kuramı ve pratiği her ne kadar yanıltıcı şekilde kârı bir ücret biçimi olarak sunmaya çalışsa da, işletme kârının denetleme faaliyetleri için ödenen ücretlerden daha fazla olduğunu reddetmemiz için elimizde ikna edici bir açıklama da yoktur. İleride burjuva kuramının bu yanıltıcı çabasının daha da etkin olduğu –özellikle anonim şirketi biçiminde örgütlenmiş- koşulları göreceğiz (bkz. s. 349-351).

Fakat eğer faiz 'iki sermayedar arasındaki ilişki' ise, bu ilişkinin doğasını ve getirdiklerini anlamamız gerekmektedir. Paranın üretim dışındaki sermaye olarak varlığı ile borç alıp verme faaliyeti, paranın 'ilave bir kullanım değerini, sermaye işlevini' edindiğini göstermektedir. Bu kullanım

değeri, paranın 'değeri doğurma ve artırma kabiliyetinde', 'ortalama koşullarda ortalama kârı üretme' kapasitesinde yatar. Kısacası, her ne kadar 'kendine özgü yabancılaşma biçimiyle' metanın özel bir türü olsa da, para, sermaye olarak bir meta halini alır (*Kapital*, cilt 3, s. 338-52). Para sermayedarları ve sanayici sermayedarlar arasındaki ilişkinin düğüm noktası, sermayenin kendisi bir meta niteliği aldığı anda ortaya çıkan bu 'kendine özgü' durumlarda yatar.

Sanayici sermayedara borç veren bir para sermayedarını ele alalım. Para sermayedarı, paranın kullanım değeri karşılığında bir eşdeğer almadan onu borç olarak verir, ki bu da, bu işlemi gayet kendine özgü bir meta mübadelesi durumuna getirir. Para sermayedarının beklediği karşılık, ilk paranın kendine geri dönmesi ve *belirlenmiş sürenin sonunda* alacağı faizdir. Bu sayede, öncelikle, genel olarak sermayenin genel dolaşımına belirli bir zaman boyutu dâhil olur ki, bu da, farklı devir süreleri, dolaşım süreleri ve üretim zamanlarına dair bir sürü farklı konunun işin içine girmesi demektir. Bu özelliklere yakında değineceğiz. İkincisi, para zaman içinde kendiliğinden 'toprakтан çıkıyormuş' gibi gözükmeye başlar. Ve hatta para, zamanın kendisinin para gibi gözükmesine yol açar. Marx, bu fikrin içerdiği fetişizmi açığa çıkarmaya büyük ağırlık verir ve para-sermayenin faizle belirli bir zaman zarfında artmasının, üretken sermayedarların faiz ödemesi için yeterli artı-değer üretebilmeleri sayesinde gerçekleştiğini çok somut olarak gösterir (*Kapital*, cilt 3, s. 348). Para sermayedarları, faiz oranlarını ve geri ödeme sürelerini dayatabildikleri raddede artı-değer üretiminin yoğunluğunu doğrudan kontrol ederler. Para sermayedarlarının sanayici sermayedarlar üzerindeki potansiyel olarak baskıcı nitelikteki iktidarına ise daha sonra geleceğiz (bkz. s. 376-380).

Paranın bir meta olarak kullanım değeri birçok belirsizlik barındırmaktadır; peki ya paranın mübadele değeri ve değeri hakkında ne söyleyebiliriz? Burada başka bir özgünlükle karşılaşyoruz. Para, değerın temsilcisidir ve temsil ettiği değerden daha değerli olması mümkün değildir. Ama paranın kullanım değeri de, artı-değer biçiminde daha fazla değer üretmekte kullanılabilir olmasından kaynaklanmaktadır. Marx'ın bütünüyle irrasyonel bulduğu bir ifadeye geliyoruz: Değerin değeri, daha fazla değer üretmesidir! 'Fiyat, değerın para cinsinden ifadesi olduğu' için, benzer bir şekilde 'sermayenin fiyatını belirten faiz, en başından beri had safhada irrasyonel bir ifadedir' (*Kapital*, cilt 3, s. 354). Bir meta olarak paranın kullanım değeri vardır ama 'değeri' veya 'doğal fiyatı' yoktur. Bu fikri temellendiren bir başka neden de, paranın sermayeye dönüşümünün maddi bir üretim süreciyle ve emeğin vücut bulmasıyla ilintili olmamasıdır.

Bu tez, bir nevi tekerlemeye benzer, ama bizi doğruca Marx'ın -zamanında ekonomi politikte çok yaygın bir doktrin olan- 'doğal' faiz oranını

reddetmesine götürür. Benzer şekilde, Marx, bu reddinin sonucu olarak, para-sermayenin 'fiyatının' 'marjinal üretkenlik kuramıyla' belirlenmesi fikrini de reddeder; çünkü bu tarz kuramlar, sermayeyi, kendi kendisini genişletebilen mistik güçlere sahip 'üretim bağımsız bir faktörü' olarak fetişleştirmektedirler (*Theories of Surplus Value*, kısım 3, s. 453-540).

Öyleyse faiz oranı nasıl belirlenir?¹¹ Ortada tatmin edici başka bir açıklama olmadığı için, Marx arz ve talebe yönelir. Böyle bir açıklamayı da, bir durum hariç, reddetmektedir; çünkü piyasada arz ve talebin dengelenmesi, hiçbir şeyin izahı olamaz. Faiz oranı ise, bu kuralın belirgin bir istisnasıdır. Faiz oranı, rekabet şartlarında, sermaye durumundaki para için gerçekleşen arz ve talebin piyasa güçleriyle belirlenir. Ayrıca, eğer 'rekabetin dayattığından bağımsız bir bölüşüm yasası yoksa', faiz oranı 'kuralsız ve gelişigüzel bir şey haline gelir'; 'belirlenim rastlantısal, tamamıyla ampiriktir ve sadece bilgiçlik taslama isteği ya da hayal gücü, bu rastlantısallığı, bir gereklilik gibi göstermeye çalışacaktır' (*Kapital*, cilt 3, s. 356, 354).

Marx'ın bu sözlerini, iki şekilde değerlendirebiliriz. Ya Marx faiz oranının belirleniminin, *tamamen* gelişigüzel ve kuralsız olduğunu ve hayatın her alanında görülebilecek ampirik bir düzenlilik olması dışında, daha ileri düzeyde bir bilimsel incelemeye yatkın olmadığını söylüyor ya da biz, onun söylediklerinden faiz oranının doğrudan değer yasasıyla düzenlenmediği yorumunu çıkarsamalıyız. Ben iki sebepten ötürü, ikinci ihtimale daha yakınam. Öncelikle, ilk okuma, Marx'a çok aykırı olacak ve faiz oranını belirleyen etkenler üzerindeki yoğun çalışmalarıyla bütünüyle uyumsuz düşecektir. İkincisi, Marx'ın, farklı yerlerde, faizi ve işletme kârını belirleyen 'ayrı yasalar' olduğuna dair ifadelerini görürüz (*Kapital*, cilt 3, s. 375). Ayrıca, her ne kadar faiz oranının asgari limiti 'düşünülebilecek en düşük değer' ise de, 'onu her zaman tekrar yükseltecek aksi istikamette etkiler' bulunacağını belirtir (s. 358). Marx, ne zaman aksi istikametteki etkilerden bahsetse, sıklıkla pek de uzakta olmayan bir yerlerde yatan denge fikrini buluruz. O denge, 'sermayenin diğer biçimlerinden *farklı olarak* para-sermayenin arz ve talebiyle' belirlenir. Sonrasında, Marx ilerleyeceği istikameti kuvvetle işaret eder: 'Bir daha soralım: Para-sermayenin arz ve talebi nasıl belirlenir?' (s. 419).

Çıkarabileceğimiz sonuç, zamanın burjuva iktisatçılarının genelde var saydığı gibi, meta durumundaki paranın değeriyle düzenlenen bir 'doğal faiz oranı' bulunmadığıdır. Paranın değeri ve fiyatı tamamıyla 'irrasyonel' ifadelerdir. Faiz oranı, arz ve talebin kilit rol oynadıkları bir piyasa süreciyle düzenlenir. Şimdi ortaya koymamız gerekense, para-sermayenin arz ve talebinin kapitalist üretim biçiminde nasıl yapılandırıldığıdır. Maalesef, Marx, bize, bu süreç üzerine bütünlüklü bir analiz sunmaz. Fakat açıkça

11 Harris'in (1976) Marx'ın analizinde faiz oranlarını belirleyen etkenler üzerine, yararlı bir giriş niteliğindeki çalışmasına dikkat çekelim.

görülen, öncelikle para-sermayenin kapitalizmdeki farklı kullanımlarını ve işlevlerini anlamadan, para-sermayeye dönük talebi kavrayamayacağımızdır. Aynı şekilde, parayı borç verilebilir sermaye olarak bir araya getiren ve toplayan finans işlemlerinin kurumsal çerçevelerini ve araçlarını anlamadan, sermaye halindeki paranın arzının nasıl gerçekleştiğini de kavrayamayız. Kısacası, kapitalist üretim biçiminin özel bir ürünü olan kredi sisteminin işlevlerini ve araçsallıklarını parçalarına ayırıp incelememiz gerekir. Bu sistem, sermayenin tefeciliği evcilleştirmesini ve onu, kendi içsel çelişkili amaçlarına uygun faiz-getiren sermaye biçimlerine çevirmesini mümkün kılan sistemdir.

Müteakip iki kısımda, kredi sisteminin ayrıntılı bir analizini yapacağız. Bunu yaparken ilk önce bu sistem çelişkiden azadeymiş ve sermayenin dolaşımıyla mükemmel işlevsel bir uyum içindeymiş gibi varsayacağız. Bu da, bir sonraki bölümde ele alacağımız çelişkileri ele almak için kullanacağımız zemini hazırlayacak.

FAİZ-GETİREN SERMAYENİN DOLAŞIMI VE KREDİ SİSTEMİNİN İŞLEVLERİ

Paranın faiz-getiren sermaye olarak dolaşımı, onun toplumsal iktidarını kontrol eden ve faiz ödemeleriyle hayatını sürdüren bir para sermayedarları sınıfı oluşumunun habercisidir. Böyle bir sınıfın mevcudiyeti, sadece bireylerin üretimle uğraşmaktan kurtulmak istemeleriyle açıklanamaz; her ne kadar fırsatını buldukları anda sermayedarlar bunu yapsalar da. Para sermayedarları sınıfının ve faiz-getiren sermaye olarak paranın dolaşımının gücü ve erimi esasında gayet katı sınırlarla belirlenmiştir. 'Sermayedarların beklenmedik ölçüde büyük bir kısmı sermayelerini para-sermayeye çevirecek olsaydı, sonuç para-sermayenin korkutucu bir aşınmaya uğraması ve faiz oranında tehlikeli bir düşüş olurdu; bu sebeple [bu sermayedarların] çoğu sanayici sermayedar pozisyonuna geri dönmek zorunda kalırdı' (*Kapital*, cilt 3, s. 377-8).

Hatta para sermayedarları artı-değer üretmek yerine, onu tükettikleri için, haklı olarak, kapitalizmin neden böylesi asalaklara fırsat verdiğini de merak edebiliriz. İki sebebi var. Birincisi, sermayenin dolaşımı, paraya, genel eşdeğer olarak özel bir rol atfeder ve bu rol, kaçınılmaz olarak, tümüyle para sermayedarı olan bir sınıfın idamesi için potansiyel bir kaynak sağlar. İkincisi, faiz-getiren sermayenin dolaşımı kesinlikle hayati işlevler yerine getirir ve bu nedenle, sermayenin birikimi, para sermayedarlarının varlığını ve kendilerini üretim sürecinin dışında ve bağımsız bir güç olarak ortaya koymalarını *gerektirir*. Bunun neden ve nasıl olduğunu bir sonraki kısımda açıklayacağız.

Nihayetinde ortaya çıkacak genel görüntü, dengeli birikimin, üretim sürecinin *dışındaki* para sermayedarları ve *içindeki* sanayici sermayedarlar

arasında sağlanacak belirli bir güç dengesi ve işlev dağılımına bağlı olduğudur. Önümüzdeki mesele, bu denge noktasının nerede durduğunu belirlemek ve kapitalizmin içsel çelişkilerinin, krizler aracılığıyla yeniden kurmak üzere, kaçınılmaz olarak bu dengeyi nasıl bozduğunu anlamaktır.

Bu yönde ilk adım olarak birikimle ilişki içindeki faiz-getiren sermayenin işlevlerini ele alalım. Bu, bize faiz-getiren sermayeye ve sanayi sermayesinden bağımsız olarak para sermayedarına dönük olan *ihtiyacı* anlamamızda yardımcı olacaktır. Fakat bu meseleyi ele alırken hep aklımızda tutmamız gereken şey, paranın sadece ve her zaman para işlevi gördüğüdür. Faiz-getiren sermayenin dolaşımı da, bu kurala tabidir. Bu, kredi sisteminin, basit meta üretimi ve mübadelesi altında var olan parasal işlevlerin ve biçimlerin geliştirilmesiyle inşa edildiğini gösterir. Kapitalizmde bu işlevler ve biçimler, kapitalizm öncesi üretim biçimlerinde mümkün olmayan ve zaten ihtiyaç da duyulmayan yollarla 'genişletilmiş, genelleştirilmiş ve düzenlenmiştir' (*Kapital*, cilt 3, s. 400). Fakat bu 'düzenleme', 'gerçek hareketi bir sır perdesi arkasına yerleştirerek', temel süreçlerin tümünden gözden yitmesine sebep olacak şekilde gerçekleşmiştir (*Kapital*, cilt 2, s. 418). O halde önümüzde iki görev var: Kredi sistemiyle onun parasal temeli arasındaki ilişkiyi katı bir gözlem altında tutarken, kredi sistemi ve birikim arasındaki ilişkiyi resmetmek.

Kredi sisteminin işlevleri ve faiz-getiren sermayenin dolaşımı, bu işlevlerin birbirleriyle kaynaştıkları veya çelişkiye düştükleri durumları dikkate almaksızın, altı ana başlıkta incelenebilir.

PARANIN SERMAYE OLARAK HAREKETE GEÇMESİ

Sermaye olarak dolaşıma katılmayan para, gizli veya potansiyel parasermaye olarak nitelendirilebilir. Basit meta üretimi ve mübadelesi koşullarında toplumdaki paranın büyük kısmı, ya dolaşım mecrası olarak aktif kullanımdadır ya da herhangi bir amaçla rezerv fonu tutma ihtiyacı olan iktisadi faillerce değer deposu olarak kullanılır:

Paranın dolaşımdan çekildiği ve istiflenerek veya potansiyel parasermayeleri olarak biriktirildiği anlar, dolaşımın önünde birçok engel çıkarır; çünkü bu durumlarda, para, hareketsiz kalır ve belirli bir zaman zarfında dolaşımda bulunma kapasitesi ortadan kalkar... Bütün bu potansiyel sermayeler, pasif bir halden yani ileride söylenecek bir türkü olmaktan çıkıp, harcanabilir ve 'borç verilebilir' para-sermaye haline geldiğinde de alınan keyif anlaşılabilir (*Kapital*, cilt 2, s. 491).

Para, sermaye olarak kredi sistemi üzerinden iki yolla harekete geçirilebilir. Öncelikle, bankalar, parasal işlemler akışını borç sermayesine çevirebilir. Bunu da, kendi kredi-paralarını (banka kağıtları veya çekleri) paraya ikâme ederek, paranın dolaşım mecrası işlevini kendi faaliyetlerinde içselleştirirerek ve yatırılan ve çekilenlerin karşıladığı borç sermayesine

çevrilebilecek kalıcı bir para hesabına dayanarak gerçekleştirirler. Bu nedenle, nakitten çek ödemesine (örneğin ücretler ve maaşlar) geçiş, sıradan parasal işlemler üzerinden borç sermayesi yaratma yönündeki genel bir stratejinin parçası olarak görülebilir.

İkincisi, finans kurumları, 'parasal tasarrufları ve her sınıfın geçici olarak atıl durumdaki para-sermayesini' toplar ve bu parayı sermayeye çevirir. 'Her biri kendi başına para-sermaye görevi görmekten yoksun küçük miktarlar', bu sayede, 'büyük kütlelerle birleşip böylece para gücünü oluşturabilir' (*Kapital*, cilt 3, s. 403). Sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesi hızla ilerler. Tasarruf eden tekil sermayedarlar yatırım yapan sermayedarlara faizle borç verebilir ve bu da istif seviyelerini düşürür; çünkü sermayedarlar parasal rezervlerini faiz-getiren sermaye olarak aktif tutarken borç alabilirler. Aynı ilke, herhangi bir sebeple rezerv fonuna ihtiyaç duyan toplumun tüm iktisadi faileri için geçerlidir. Bütün sınıfların tasarrufları, para-sermaye olarak harekete geçirilebilir. Fakat sonuç, sermayedarların, rantiyelerin, toprak sahiplerinin, hükümetlerin, işçilerin, yöneticilerin vs.'nin toplumsal kimliklerini kaybetmeleri ve tasarruf sahibi haline gelmeleridir. Ayrım gözetmeden bütün sınıfların rezerv fonları, 'farklılaşmamış homojen bir [kütlede] bağımsız değere-yani paraya' dönüşür (*Kapital*, cilt 3, s. 368). Bu da, bir taraftan olası kafa karışıklıkları ve çelişiklere dair bir ipucundan fazlasını sağlarken, diğer taraftan bazı kavramsal sorunlar yaratır.

Örneğin, işçilerin durumunu ele alalım. İşçiler, tipik olarak dayanıklı tüketim maddelerini alabilmek, yaşlılıklarında ihtiyaçlarını karşılayabilmek, (hastalık, doğum, cenaze vb. gibi) beklenmedik harcamaların üstesinden gelebilmek için tasarruf ederler. Ayrıca, iyi günlerde ücretler değerinin üzerinde seyrederken, 'dar günler' için, yani kötü günlerde ücretler değerinin altına düştüğü zamanlara yönelik tasarruf yaparlar. Emek gücünün değeri kavramı, bir aşamada, işçilerin tasarruflarını da kapsama-lıdır. Fakat bu tasarruflar, sermaye olarak harekete geçirilince işçiler de faiz alabilir. Bu durum, işçileri para sermayedarı yapar gibi görünebilir ve şu ana kadar ortaya koyduğumuz değer yasalarına aykırıdır; çünkü işçiler ürettikleri artı-değerin bir parçasını almaktadırlar (ama, s. 321'e bakınız). Bu koşullar altında, işçilerin bizzat kendilerini sömüren sistemin muhafazasında önemli bir payları vardır; çünkü o sistemin yıkımı, işçi tasarruflarının da yıkımı demektir. Öte yandan, işçi tasarrufları para-sermayenin kayda değer bir kaynağı haline geldiği ölçüde, işçi örgütleri önemli iktisadi güç elde eder; sendika emekli sandıkları, sigorta sandıkları vs. üzerinde kontrol için verilen kavga bu iktisadi güç üzerinedir. Sınıf mücadelesinde yepyeni bir boyut açılır.

Bunun toplumsal önemi ne olursa olsun, para-sermayenin arzı,

kapitalizmde hüküm süren bölüşüm düzenlemelerinden ve farklı iktisadi faillerin etkin olarak işlemek için kullanmaları gereken çeşitli “değer depolarından” açıkça etkilenmektedir. İktisadi faillerin tasarruf sahibi konumundayken gerçekleştirdikleri davranışlar, onların ücret kazananlar, toprak sahipleri, sanayiciler ve her neyseler o rollerine ilişkin davranışlarından çok daha farklı baskılara tabidir. Davranış biçimlerindeki bu farklılık, kredi sistemindeki gerçek ilişkilerin ayırdına varmayı çok zorlaştırır.

DOLAŞIM MALİYETİ VE SÜRESİNDEKİ AZALMALAR

Marx, ‘dolaşımın temel maliyetlerinden birinin bizzat para’ olduğunu vurgular (*Kapital*, cilt 3, s. 435). Kredi sistemi, parasal dolaşımın verimliliğini artırmaya ve işlem maliyetlerinden tasarruf etmeye yarar. Bu sayede, kredi sistemi basit meta üretiminde bile ortaya çıkan, gerekli ama üretken olmayan maliyetleri düşürmeye yardımcı olur. Marx’a göre, basit meta üretimi ve mübadelesindeki kredi sisteminin ‘doğal temeli’ burada yatmaktadır.

Benzer bir şekilde, kredi sistemi, üretim ve dolaşım mecralarında sermayenin serbest akışının önündeki engellerin kaldırılmasına katkıda bulunabilir. Örneğin, çok uzun üretim süresi gerektiren metallerin ödemesi taksitle yapılabilir. Bu da, üreticilerin, tek bir üretim süresinde aynı sermayeyi birçok defa devire sokabilmelerini sağlar. Kredi kullanımıyla çok farklı üretim zamanlarına sahip sanayiler arasında para akışı dengelenebilir. Bunun gibi, farklılaşmış dolaşım süreleri ve uzun-mesafe ticaretin gelişmesi, kredi sisteminin “maddi temellerinden” birini oluştururken, kredilerin hacminin artması da, metallerin daha uzaktaki pazarlara nüfuz etmesine olanak sağlar (*Kapital*, cilt 2, s. 251-2; cilt 3, s. 480-2). Bir nesnenin (konut gibi) kullanım değerini uzun vadede elde etmeye çalışan tüketiciler düzenli ödemelerle ‘borçlanarak’ bunu yapabilirler. Tüm bu açılardan, kredi sistemi, metallerin üretiminde, dolaşımında ve tüketimindeki kesintileri göğüsleyerek, sürekliliği mümkün kılar. Kredi sistemi yoluyla bütün devir zamanları ‘toplumsal olarak gerekli devir zamanına’ indirgenir.

Sermaye açısından devir zamanı, kayıp zamandır ve Marx, sıklıkla, sermayenin devrini hızlandırma ihtiyacının, ‘sermayenin kredi işlevlerinin ve kredinin temel belirleyicisi’ olduğunu vurgular (*Grundrisse*, s. 659; *Kapital*, cilt 2, s. 282). Devir zamanındaki kısalma, aslında daha fazla birikim için kullanılacak para-sermayeyi serbest bırakır. Kredi sisteminde bir çarpan etkisi, bu aşamada, kendini belli eder; devri hızlandırmak için kullanılan para-sermaye, daha fazla para-sermayeyi serbest bırakır.¹²

Bir dolu meta hareketi, emeğin yaygınlaşan iş bölümü ve had safhada değişken üretim ve dolaşım zamanları karşısında, para akışını sağlamak

12 De Brunhoff (1971) burjuva kuramında para ve kredi çarpanları arasındaki ayrımı, Marksistbakış açısıyla inceler ve ayrımın çok az anlam ifade ettiğini gösterir.

ve devir zamanlarını kısaltmak ihtiyacı, kredi sisteminin yaratılmasında kuvvetli bir etkidir. Kredi olmadan birikim sürecinin bütünü duraklar ve çöker.

Bu sebeple, kredi, vazgeçilmezdir; üretimdeki değer hacmi arttıkça kendi hacmi artan ve pazarların uzaklığı arttıkça zaman süreci uzayan kredi. Karşılıklı bir alışveriş mevcuttur burada. Üretim sürecinin gelişmesi kredileri genişletir ve kredi, sînai ve ticari faaliyetlerin genişlemesine yol açar (*Kapital*, cilt 3, s. 481).

Fakat, aynı şekilde, kredi Say Yasasının öngördüğü özdeşlikler arasına paranın diğer biçimlerinde olması mümkün olan mesafeden çok daha fazlasının girmesine müsaade eder. Zaman ve mekânda, alım ve satım birbirinden giderek ayrılır. Bu koşullar altında kriz potansiyeli çok daha büyüktür. Kredi, sadece geleneksel para işlevlerinin genişlemesine, genelleştirilmesine ve ayarlanmasına yaramaz, aynı etkileri kapitalizmin kriz eğilimleri için de gösterir.

SABİT SERMAYENİN DOLAŞIMI VE TÜKETİM FONU OLUŞUMU

Sabit sermaye müteakip yılların üretimiyle iştigal eder ...[ve]... bir karşılık-değeri olarak daha çok emek bekler. Emeğin gelecekteki meyvelerine dönük beklentisi ... kredi sisteminin yarattığı bir icat değildir. Bu beklentinin kökleri *sabit sermayenin özel gerçekleştirme biçiminde, devir biçiminde, yeniden üretim biçiminde yatmaktadır* (*Grundrisse*, s. 731-2).

Bu önermede dikkati çeken sabit sermayenin oluşumu ve dolaşımı, kredi sisteminin doğuşu ile emeğin gelecekteki meyvelerine dönük beklenti arasında olduğu ifade edilen ilişkidir. Sabit sermayenin dolaşımı, sermayeye muazzam yükler dayatır. İlk alım fiyatının karşılanması ve üretim yoluyla değer getirisinin alındığı süreyi geçirmek için yeterli miktarda para istif edilmelidir. Kredi sistemi, sabit sermayenin dolaşımını sağlamak için hayati önemdedir. Toplumdaki diğer sınıfların kişisel tasarrufları olmadığını varsaysak bile, bugün yatırım yapan sermayedarlar gelecekte genişlemeyi veya yenilemeyi bekleyerek tasarruf biriktiren diğer sermayedarlardan faizle borç alabilirler. Sabit sermayenin dolaşımı, bağımsız bir dolaşım biçimi halinde 'katılışırken' ve bu dolaşımın ölçeği, miktarı ve dayanıklılığı birikimle beraber artarken, kapitalizm de, sabit sermaye dolaşımının doğurduğu sorunlarla başa çıkabilmek için gittikçe derinleşen bir kredi sistemini geliştirmelidir.

'Bağımsız türden yatırımlar', özellikle mamur çevrede, krediye erişim olmadığı müddetçe olası değildir. Uzun vadeli yatırımlar, yıllık ödemelere çevrilebilir veya sermaye, (demiryolları, barajlar, limanlar ve iskeleler, elektrik santralleri vs. gibi) çok büyük ölçekte yatırımların altından

kalkabilmek için merkezileşmelidir. Benzer şekilde, kredi uzun ömürlü metaların bireysel tüketimini mümkün kılarken -otomobil ve konut iyi örneklerdir- devlet de borç finansmanı ile kamu mallarını sağlar. Ayrıca, sermaye, meta biçiminde borç verilebilir. Para sermayedarının satın aldığı malzeme, binalar vs. faiziyle kullanıcılara kiralanabilir. Bunların net sonucu, faiz-getiren sermayenin sabit sermayeye kıyasla çok çeşitli yollarla dolaşıma katılabileceğidir. Tüm bu formların tek ortak tarafı ise faiz ödemesinin karşılık [bir] değer olarak gelecekteki emeğe bağlı olmasıdır.

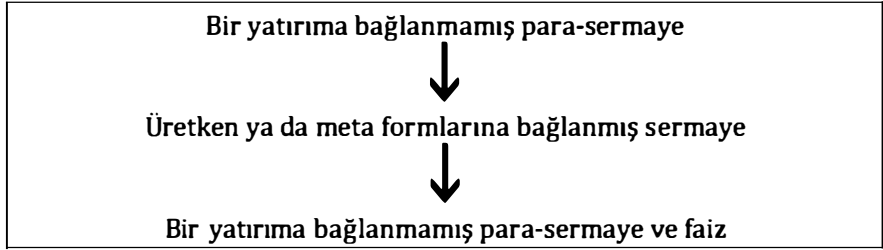
Bu nedenle, kredi, dolaşımdaki sermaye ve sabit sermaye akışları arasındaki esas taşıyıcı bağlantıdır. Birbirinden çok farklı tempolara ayak uyduran iki akışı eşdüme sokmaktan kaynaklanan sorunların ötesinde, kredi sisteminin aynı zamanda nasıl işlediğini ve artık-sermaye ile artık-nüfusu sabit sermaye oluşumuna yeniden yönelttiğini de ele almalıyız.

Sekizinci Bölüm'de aşırı sermaye birikiminin sabit sermaye dolaşımına yöneltmesi gerektiği vakit doğan olası zorluğu vurgulamıştık. Atıl durumdaki para-sermaye, diyelim ki ayakkabıcıların para-sermayesi, kredi sistemiyle dolaşımdan çekilebilir ve işsiz emekçilerin bir demiryolu inşa etmeleri için kullanılabilir. Fakat bu, ayakkabıcıların artık-üretim kapasitesine ve artık metalarına bir etkide bulunmaz. Artık ayakkabılara ve atıl üretken kapasiteye eşdeğer para değeri yaratılıp, o parayı demiryolu inşaatında sermaye olarak dolaşıma katarak, sermaye bir alandan ötekine geçebilir. Ama bu geçiş, gerçek meta mübadelesiyle desteklenmeden olur. Kredi sistemi, bir 'kurgusal sermaye' biçiminde, yani para-sermayenin herhangi bir meta işlemiyle desteklenmemiş bir akış hali olarak iş görür. Tabii ki beklenti, demiryolu inşaatından dolayı artan istihdamın ayakkabıcılara olan talebi arttıracığı ve böylece artık stokun tüketileceği ve atıl üretken kapasitenin tekrar işe koyulacağıdır. Bu takdirde, yatırılan kurgusal sermaye neticede gerçek değer biçiminde gerçekleştirilecektir.

Esasında, her borç verildiği durumda, bir karşılık-değeri olarak gelecekteki emek beklentisine denk gelen "kurgusal sermaye" kategorisi varsayılmaktadır. "Kurgusal sermaye", dolaşımdaki sermayenin aşırı birikiminden sabit sermaye oluşumuna yumuşak bir geçişi olanaklı kılar; bu, kısa vadede krizlerin ortaya çıkışını tümüyle gizleyecek bir süreçtir. Fakat gerçek meta üretimi ve gerçekleşmesinden önce gerçekleşen kurgusal sermaye yaratımı daima riskli bir iştir. Böylesi bir riskin tehlikeleriyle beraber, kredi sistemi birikimin öncüsü konumunu alır. Kredi sistemindeki hayali değerler ile gerçek değerlere bağlanmış para arasındaki mesafe açılır. Kredi sistemindeki kriz için sahne kurulur. Burada sorulması gereken, böylesine derin spekülatif tehlikelere rağmen, kapitalizm kurgusal sermayeye neden müsaade eder? Şimdi genel hatlarıyla bu soruyu cevaplamalıyız.

KURGUSAL SERMAYE

Faiz-getiren sermayenin dolaşımını, öncelikle, bir yanda sermayenin para döngüsü ve öte yanda meta ve üretken sermaye döngüsünün kesişimi olarak tanımlayabiliriz:

Sermaye, para olarak var olduğunda, genel mübadele kabiliyetinin kullanım esnekliğinin, hareketliliğinin ve benzerlerinin tüm ayrıcalıklarına sahiptir. Faiz-getiren sermaye eşgüdüm işlevlerini, ancak belirli kullanımlara göre esnekliğini muhafaza edebilir ve daima üretimin *dışında* ve belirli ürünlere *adanmamış* halde kalırsa en iyi şekilde yerine getirir. Fakat dolaşım sırasında borç verenler paralarının esnekliğinden belirli bir sürede faiz ödemesi karşılığı feragat ederler. Bu süre zarfında, para, (metalar, üretim aygıtları vb. gibi) belirli kullanım değerlerine bağlanır. Anında sorunlar baş gösterir. Alacaklılar, borçluların faaliyetlerinin finansmanını sağladıkları zaman boyunca paralarının kontrolünden feragat etmek istemeyebilirler ya da bunun için uygun durumda olmayabilirler. Lakin, borçluların ve alacaklıların görünüşte sınırsız çeşitte ihtiyaçlarının eşgüdümünü sağlamanın zorluğu, daha derinlerdeki bir çıkmazın göstergesidir. Faiz-getiren sermaye belirli kullanım değerlerine adandığı ölçüde eşgüdüm gücünü kaybeder, çünkü bu şekilde esnekliğini kaybeder. Faiz-getiren sermayenin dolaşım sürecinin bizzat kendi içinde engeller ortaya çıkar. Marx'ın 'kurgusal sermaye' olarak adlandırdığı şeyin yaratılmasıyla, bu engeller ortadan kalkar.

'Kurgusal sermaye'nin ortaya çıkma olasılığı, para formunun doğasında mevcuttur ve özellikle kredi-parasının ortaya çıkışıyla ilintilidir. Daha satılmamış metayı teminat göstererek borç alan bir üretici örneğini ele alalım. Metanın parasal eşdeğeri gerçeksatıştan önce elde edilmiştir. Bu para, daha sonra yeni üretim araçları ve emek gücü satın almakta kullanılabilir. Ancak alacaklı, değeri satılmamış bir metaca desteklenen bir kağıt parçasına sahiptir. Bu kağıt parçası *kurgusal sermaye* olarak anlaşılabilir. Her türden ticari borç, bu hayali değerleri yaratır. Eğer (senetler öncelikli olmak üzere) kağıt parçaları *kredi parası* olarak dolaşıma girmeye başlarsa, dolaşımda olan hayali değerlerdir. O halde, (her zaman için hayali ve kurgusal bir bileşene sahip olan) kredi-parasıyla ve doğrudan bir para-metaya

bağlı 'gerçek' para arasına bir mesafe girer (*Kapital*, cilt 3, s. 573-4). Kredi-parası sermaye olarak borç verilirse de, *kurgusal sermaye* haline gelir.

Bu durumda, kurgusal sermaye aşağı yukarı tesadüfi bir mefhum olarak görülebilir. Ama tesadüf, faiz-getiren ve sabit sermayelerin dolaşım süreçlerini birbirine bağladığımız takdirde, bir gerekliliğe dönüşür. O zaman, para-sermaye, halihazırda mevcut metaların teminatı karşılığı değil, gelecekteki emeğe karşılık yatırıma dönüştürülmelidir. Daha da ötesinde, bu para-sermaye, sabit sermayenin tüm ömrü müddetince kullanımda kalmalı ve o ömür süresince belli bir kullanım değerine adanmış olmalıdır. Buradaki, yegane teminat, sabit sermayenin değeridir ve Sekizinci Bölüm'de gördüğümüz üzere, bu [değer], karmaşık ve istikrarsız belirlenimlere tabidir. Bu durumda, fiilen, sabit sermayenin belirlediği müstakbel emek üzerindeki hak iddiasının, kredi sistemi aracılığıyla, para-sermayenin müstakbel artı-değer üretiminin bir kısmı üzerindeki hak iddiasına dönüştüğünü görüyoruz. Para-sermaye, gelecekteki temellük sürecine yatırılmıştır. Bu sebeple, en başından beri, yatırıma dönüşen para-sermaye kurgusal sermaye olarak görülmelidir, çünkü sağlam bir teminatla desteklenmemiştir. Ayrıca, müstakbel artı-değer üretimi belirsizdir ve rekabetin seviyesine, teknolojik değişimin hızına, sömürü oranına ve birikim ve aşırı birikimin genel dinamiklerine bağlı olarak değişir. Ama böylesi bir belirsizlikte bile, para-sermaye, en azından sabit sermayenin tüm ömrü boyunca kullanılmalıdır. Faiz-getiren sermayenin dolaşımının önüne ciddi engeller çıkmaktadır.

Bu engellerle başa çıkmak için çeşitli çözümler geliştirilebilir. Finans araçları devreye girip tasarrufları ve riskleri bir havuzda toplar, bu sayede kısa vadeli borç alıp uzun vadeli borç verilebilir. Bunu, hem gelecekteki tasarruflara hem de gelecekteki artı-değer üretimine dair beklentiyle yaparlar (ki neticede ikisi de aynı şey demektir, çünkü tasarruflar, üretimden gelen gelirlere kaynaklanır). Üreticiler için diğer bir çözümse yıllık olarak borçlarını yeniden finanse etmek veya müstakbel artı-değer üretiminin istihkakından doğan hisseleri pazarlamaktır. Hisselerin ve senetlerin alım-satımı, para sahiplerine esnekliği ve likiditeyi koruma *imkâm* verirken, hisse senedi fiyatları da, artı-değer üretimindeki değişimlere ayak uydurabilir.

Kredi sistemi içerisinde kurgusal sermayeyi kurumsallaştıran böyle çözümler, bazı kafa karışıklıklarına yol açabilir. 'Demiryolları, madenler, denizcilik şirketleri ve benzerlerinin hisseleri gerçek sermayeyi -yani bu şirketlere yatırılmış ve işlev görmekte olan sermayeyi veya hisse senedi sahiplerince bu şirketlerin sermayesi olarak verilmiş sermaye miktarını temsil eder' (*Kapital*, cilt 3, s. 466). Fakat sahiplik hakkı, 'bu sermayenin idaresini sahibine sunmaz' ve bu sermaye kullanımdan da geri çekilemez,

çünkü hisse senedi gelecekteki gelirler üzerindeki bir hak iddiasıdır. Hisse senedi, gerçek sermayenin 'kağıt kopyasıdır' -gerçek sermaye dolaşıma katılamazken kağıt kopyası katılabilir. 'Bu kağıdın birikimi, demiryollarının, madenlerin, buharlı gemilerin vb.'nin birikimini ifade ettiği ölçüde, gerçek üretim sürecinin genişlemesini ifade eder'. Ama kağıt kopyalar olarak hisse senetleri, 'sermayenin yalnızca aldatıcı ve uydurma biçimleridir'. Bu hisse senetlerinin fiyatları, 'gerçek sermayenin değer hareketlerinden gayet bağımsız' şekilde kendi yasalarına göre dalgalanır (*Kapital*, cilt 3, s. 466-477).

Diğer bir açıdan, bu dalgalanan fiyatlar, üretken sermaye koşullarındaki bir gerçeği yansıtabilir. Sekizinci Bölüm'de bizatihi sabit sermayenin değerinin istikrarsız bir belirlenim olduğunu belirtmiştik. Çünkü ilk alım fiyatı, yenileme maliyeti ve artı-değer üretimi oranının her biri, farklı değer ölçüleri sağlar. Buradan da, sabit sermayenin değerinin, rekabetin durumu, teknolojik dinamizm ve birikimin temposuyla belirlenen biteviye değişken bir bütünlük olduğu sonucu çıkar. Bir noktaya kadar, hisse fiyatlarındaki dalgalanma sabit sermaye stokunun değişen değerinin yansıması olarak görülebilir.

Maalesef, hisse senetlerinin değişen fiyatları, aynı zamanda, bir sürü diğer etken tarafından şekillendirilir. Ayrıca, kâr, kapitalist toplumdaki tek gelir kaynağı değildir. Örneğin, rant ve vergiler de vardır. Marx'a göre, 'faiz-getiren sermayenin biçimi, her sıradan ve bariz para gelirinin -sermayeden kaynaklansa da kaynaklanmasa da- sermayenin faizi olarak algılandığı gerçeğinin müsebbibidir' (*Kapital*, cilt 3, s. 464). Bu gelirler, mevcut faiz oranıyla sermayeleştirilebilir ve bunların hisseleri piyasada satılabilir. Devlet borcunun (ki bu, Marx'ın gözünde nihai kurgusal sermayedir) ve toprağın (bkz. 11. Bölüm) içkin bir değeri yoktur, ama gene de fiyatları vardır:

Devlet bonoları, sadece alıcı için sermayedir; alıcılara alım fiyatını, yatırdığı sermayeyi gösterir. Kendi içlerinde sermaye değil, salt borç için alacak talebidir. Eğer uzun vadeli konut kredisinden bahsediyorsak, bunlar da sadece müstakbel toprak rantıdır. ...Bunların hiçbirisi, gerçek sermaye değildir. Sermayenin kurucu parçalarını oluşturmazlar, kendi içlerinde değer değillerdir. (*Kapital*, cilt 3, s. 475)

Bu tip durumlarda, para-sermaye temellüğe yatırılır. Para sermaye için, gelirin (varsayımda) nihai olarak algılanan kaynakları arasında bir fark yoktur. Bu nedenle, devlet borcu, ipotekler, hisse senetleri, meta boruları ve her ne varsa, onun kazanç oranına, yatırım güvenliğine, likiditesi ne vs.'ye göre yatırım yapar. 'Böylece, sermayenin gerçek büyüme süreciyle olan ilişkisi tümüyle ortadan kalkar ve bu sayede sermayenin otomatikman kendini büyütme özelliklerine sahip bir şey olduğu düşüncesi gittikçe

ikna edici hale gelir'. Marx'a göre, sonuç, faiz getirisinin, 'bünyesinde borç birikiminin bile bir sermaye birikimi gibi görünebildiği tüm akıldışı formların kaynağı' haline gelmesidir. 'Her şey ikiye, üçe katlanmakta ve düş gücünün bir ürününe dönüşmektedir'. Kredi sistemi, 'bozunmanın doruğuna' borç birikiminin gerçek üretimi katbekat aştığı noktada ulaşır (*Kapital*, cilt 3, s. 464-72).

Marx'ın buradaki öncelikli amacı, bizi, müstakbel bir gelire karşılık yaratılmış, pazarlanabilir bir borcun sermayenin gerçek biçimlerinden biri olduğu fikrinden kurtarmaktır. Bize, (rantlar, devlet borçları vb. gibi) temellük süreçlerine ilişkin yapılan yatırımın üretime yapılan yatırım kadar önemli görüldüğü bir toplumun ne kadar akıldışı olduğunu göstermek istemektedir. Sonuçta aslolanın, üretim olduğunda ısrar eder- 'eğer hiç gerçek birikim -yani üretimin genişlemesi ve üretim araçlarının artışı- olmazsa, borç verenin üretim üzerindeki parasal iddialarının ne yararı olacaktır?' (*Kapital*, cilt 3, s. 424). Eğer bütün para-sermaye temellüğe yatırılırsa ve gerçek üretime hiç yatırılmazsa, kapitalizmin bu dünyadaki ömrü pek uzun olmayacaktır. Ve kredi sistemindeki 'bozunmanın doruğuna' erişildiğinde, paranın bir değer ölçüsü olma niteliği tehlikeye girer: Öyle ki, bir kriz esnasında, Marx'ın bıkmaksızın işaret ettiği üzere kredi-paralarının ve kurgusal sermayenin sağladığından daha sağlam bir parasal temel bulunması gerekir. Peki, işlerin, böylesine bir akıldışılığın hüküm sürdüğü bir kredi sistemiyle yürümesine neden müsaade edilir?

Birikim sürecini ve çelişkilerini adım adım incelediğimizde, kurgusal sermayenin, sermaye kavramına tam olarak içkin olduğunu görürüz. Sabit sermaye oluşumu ve dolaşımı, birikim için gereklidir. Sabit sermayenin müstakbel birikim önünde ortaya çıkardığı engel (bkz. 8. Bölüm), ancak genelde kredi sistemi özelde ise kurgusal sermaye biçimleri vasıtasıyla aşılabılır. Kredi sistemi, kurgusal sermayenin yayılmasına müsaade ederek, dolaşımdaki sermayenin sabit sermayeye dönüşümünü destekleyebilir ve toplam toplumsal sermayenin toplumda giderek artan şekilde sabit sermaye formunda dolaşıma devam etmesi yönündeki baskıya karşı koyabilir. Kurgusal sermaye, birikim için, sabit sermaye kadar gereklidir. Bu bulguyu daha anlaşılabilir kılacak durumlarla ileride karşılaşacağız. Marx'ın kapitalizmin içsel çelişkilerinin genelleştirilmesine ve çözülmesine dair genel tezini göz önüne aldığımızda, faiz-getiren sermayenin dolaşımının aynı anda hem birikimin kurtarıcısı hem de 'tüm akıldışı biçimlerin kaynağı' olması şaşırtıcı gelmemelidir.

KÂR ORANININ EŞİTLENMESİ

Kâr oranının eşitlenmesinin önünde sayısız engel vardır. Ama (sermayenin hayali biçimlerinin katkısıyla) faiz-getiren sermayenin serbest akışı, bu engelleri ortadan kaldırma konusunda önemli roller üstlenir. Genel

kâr oranı, elbette, firmalar, sektörler ve işletmeler arasında mütemadiyen değişen 'belirli kâr oranlarını eşitlemeye dönük bir eğilim ya da bir hareketten' başka bir şey değildir. Rekabet vasıtasıyla, kâr oranlarında 'sürekli gerçekleşen ayrışmaların eşitlenmesi', sermayenin ortalama altı kârların olduğu alanlardan ortalama üstü kârların olduğu alanlara akmasını gerektirir (*Kapital*, cilt 3, s. 366). Kredinin burada açıkça görülebilecek bir rolü vardır. Örneğin, kredi, 'sermaye birikiminin sadece yaratıldığı alanda değil, iyi getiriler sağlayacak herhangi bir yerde kullanılmasına en uygun imkânı sağlayan araçtır' (*Theories of Surplus Value*, kısım 2, s. 482). Ama kredi, böylesine hayati sonuçlara varmaya yarayan bir araç olmak dışında da işlevler üstlenir:

Para piyasasında sadece borç alanlar ve verenler birbirleriyle karşı karşıya gelir. Metanın tek bir biçimi vardır- para. ...[Tekil sermayedarlar], para borcu alanlar olarak bir araya gelirler ve sermaye onların karşısına, ileride alacağı halden bağımsız olarak tek bir biçimde çıkar. ...[Sermaye], -sanayi sermayesinin sadece farklı alanlar arasında hareketi ve rekabet sırasında yaptığı bir biçimde- *temel olarak bir sınıfın ortak sermayesi olarak* [ortaya çıkar]. ...Öte yandan para-sermaye, her tekil üretim mecrasının ortaya koyduğu gereklilikleri takiben, farklı mecralardaki ortak bir etmen olarak içinde bölündüğü ve kendi kullanımına karşı kayıtsız olduğu bir biçime sahiptir (*Kapital*, cilt 3, s. 368).

Kısacası kredi sistemi, tekil sermayedarların ayrıık eylemlerini eşgüdümeye sokmak üzere bir çeşit merkezi sinir sistemi olarak ortaya çıkar. Bir sınıfın ortak sermayesini temsil eden faiz-getiren sermaye, kâr oranlarındaki farklılaşmaya cevaben akışa geçer. Dahası, faiz oranı, kâr oranının yapamayacağı bir biçimde, kapitalizm için 'barometre ve termometre' işlevi görür; çünkü faiz oranına, para-sermayeye dönük arz ve talebin 'eşzamanlı kitlesel etkisiyle' ulaşılır. Bu sürecin sonucu olan faiz oranı, (piyasada günlük olarak üzerinden işlem yapıldığı oranda) herkes tarafından bilinecek ve faiz oranındaki değişim her yer için geçerli olacaktır (fakat Marx elbette farklı piyasalar ve ülkeler için faiz oranlarının farklılığından bahsetmektedir). Bu nedenle, uzun vadeli faiz oranları herhangi bir üretim sektöründeki işletme kârından daha yüksek olursa, sanayiciler, tekrar sektörlerine yatırım yapmak yerine ellerindeki bütün artı-değeri para piyasasına sokmak için her türlü fırsata sahiptirler. O halde, faiz oranının sağladığı bilgi ile faiz-getiren sermayenin işlevleri, sermaye akışında çok daha hızlı ayarlamalara *imkân* verir ve böylece, kâr oranlarını eşitleyen bir grup mekanizmayı mükemmelleştirir (*Kapital*, cilt 3, s. 366-9). Ve bu durum, 'faiz-getiren sermayenin [üretim dışında kalan] *mülk* olarak sermaye' olmasından ve üretimdeki '*bir işlev yerine getiren sermayeden*' farklı olmasından kaynaklanmaktadır (s. 459). Maalesef, kapitalizmin toplumsal ilişkileri içinde, tüm sermayedarlar *sınıfının* ortak sermayesi, kendi çıkarları sermayenin

genel çıkarlarıyla her zaman denk düşmeyen bir para sermayedarları *sınıfının* ortak sermayesine dönüşür. Bu çelişkiyi önümüzdeki bölümde tekrar ele alacağız.

SERMAYENİN MERKEZİLEŞMESİ

Kredi sistemi 'ilk aşamalarında birikimin alçak gönüllü bir yardımcısı gibi usulca sokulur, görünmez ağlarıyla irili ufaklı topluma dağılmış para kaynaklarını tekil veya ortak sermayedarların avuçlarına bırakır; ama sonrasında ise kısa zaman içinde rekabet savaşında kullanılan yeni ve korkunç bir silah halini alır ve en nihayetinde, sermayelerin merkezileşmesi için kullanılan devasa bir toplumsal mekanizmaya dönüşür' (*Kapital*, cilt 1, s. 626). Bu açıdan biz, 'modern kredi kurumlarının sermayenin yoğunlaşmasının [merkezileşmesinin] bir sonucu olduğu kadar nedeni olduğunu' görürüz (*Grundrisse*, s. 122). Şimdi, bunu ele alalım.

Sermayenin kredi sistemi aracılığıyla merkezileşmesi, birikimin birincil taşıyıcısı olan potansiyel teknolojik ve örgütsel değişimin tüm gücünü açığa çıkarır (bkz. 4. Bölüm). Ölçek ekonomisine kolayca erişilebilir, aile şirketinin örgütsel kısıtlılıklarının üstesinden gelinir ve (mamura çevreye yönelik olanlar başta olmak üzere) büyük ölçekli projelere girilebilir. Kurgusal sermayenin yardımıyla, bütün bunlar -bir kriz söz konusu olmadığında- para-sermayenin aşırı müdahalelerine gerek kalmadan yapılabilir. Fakat kredi sistemi aynı zamanda teknolojik ve örgütsel değişimin istikrarsızlaştırıcı etkilerine karşı koyacak araçları da sağlar. Örneğin, Marx, hisse sermayesindeki büyümeyi, kâr oranlarının düşme eğilimine karşı koyan etkenlerden biri olarak kabul eder. Özellikle büyük oranda sabit sermayeden oluşan ve yüksek değer kompozisyonuna sahip işler, 'genel kâr oranları eşitlenmesi sürecinden' etkilenmemek için kredi sistemi yoluyla örgütlenebilir; çünkü bu tür bir üretim sürecini gerçekleştirmek, ancak bu işlerin "salt faiz" getirmeleri halinde mümkün olur (*Kapital*, cilt 3, s. 240, 437). Dolaşımdaki aşırı birikmiş sermaye, sabit sermaye dolaşımının bir başka biçimine 'aktarılabılır' ve bu kâr oranlarının yükselmesine yarar.¹³ Aynı şekilde sermayenin değer kompozisyonu, dikey entegrasyonun artırılması yoluyla azaltılabilir ve hızlanan devir zamanı kâr oranlarını artırır. Ve tüm çözümlerin tüketildiği durumlarda, ilkel birikimin vahşi süreçleri kapitalizmin tam kalbinde işlemeye devam eder: 'Kredinin eşkiya atlıları', başkalarının sermayelerini devalüe ederek para kazanıp yıkım getirirler- "küçük balıklar köpekbalıklarına, kuzular borsa kurtlarına yem olurlar' (*Kapital*, cilt 3, s. 440). Tüm bu yönleriyle kredi sistemi, kapitalizmin içsel mantığının taşıdığı yıkıcı güçleri kontrol etme mücadelesinde hayati bir araç haline gelir.

13 Yedinci Bölüm'de bahsettiğimiz Boccara'nın (1974) görelî devalüasyon kuramının önemi burada yatmaktadır.

Ve Marx'ın kredi sistemi yoluyla sermayenin merkezileşmesine büyük önem atfettiği doğru olsa bile, aynı zamanda –yeni üretim alanlarının açılması, iş bölümünün yaygınlaşması ve kapitalist örgütlenme içerisindeki çağdaş biçimlerin adem-i merkezizetçi etkilere kapılması gibi- adem-i merkezizetçi güçlerin de kredi sistemiyle yönetildiği durumlar söz konusudur. Para-sermayenin merkezileşmesi ise, üretim faaliyetlerinin örgütlenmesindeki adem-i merkezileşme ile birlikte gelebilir. Bu nedenle, *finansal* ve *sınai* örgütlenme biçimleri arasında bir ayrım ortaya çıkarken, aynı zamanda belirli ilişki çeşitleri, bu örgütlenme biçimlerini birbirine bağlamaya çalışır (bkz. 10. Bölüm). Kredi aygıtlarının ve finans stratejilerinin yaygınlaşması, bu sebeple kapitalizmin korunması açısından hayati önemini ortaya koyar ve bu açıdan, birikimin sonucu olduğu kadar nedeni olduğunu da gösterir.

KREDİ SİSTEMİ: ARAÇLAR VE KURUMLAR

Her ne kadar finansın kaygan dünyasında kuşkusuz pek çok el çabukluğu görsek de, kredi sistemi sihirle işlemez. İş görmek için araçlar bulunmalıdır ve araçlar kurumları beraberlerinde getirirler, kurumlar da onları işletecek ve örgütleyecek insanlara muhtaçtır. Bankacılar, finansçılar, hisse senedi aracıları vb.'leri, finans dünyasını oluşturan iş bölümünde hayli özelleşmiş işlevlere sahiptirler. Belli bir ölçüde kendilerini burjuvazi içinde özel bir sınıf olarak teşkil etmişlerdir. Ve kredi sistemi, sermayenin hareketini düzenleyen bir nevi merkezi sinir sistemi işlevini gördüğü ölçüde, bu sınıf, sanayi veya ticaret sermayedarlarının karşısına toplam toplumsal sermayenin temsilcisi olarak çıktığı ve ekonominin yönetim merkezi olarak gözüken bir mevki işgal eder.

Onları adlandırmamız gereken şekliyle, para sermayedarları, yine de bir çelişkiler yumağında boğuşmaktadırlar -kredi sistemi, kapitalizmin çelişkilerini ilga etmekten ziyade içselleştirmektedir. Örneğin, bankerler, birbirleriyle rekabet halindeki sermayedarlardır ve işlerini her türlü hileyi kullanarak görmeleri gerekir ki zaman zaman bu hileler onları mali mahvoluşun dibine çeker. Öte yandan, toplam toplumsal sermayenin 'sorumlu' temsilcileri olarak hareket etmeleri ve güçlerini akıllıca ve 'kamu yararına' dönük kullanmaları beklenir. 'İngiltere Merkez Bankası kadar güven uyanıracak şekilde', herkesin parasına sahip çıkmaları gerekmektedir.

Finans dünyasındaki karmaşa, büyük oranda, bu birbiriyle uzlaşmaz iki rolü uyumlu hale getirme yönünde süregelen derinlemesine çabayı yansıtmaktadır. Bu, gerçeğin en kestirme bir ifadesi olsa da, biz, yine de kapitalizmle ortaya çıkan araçları ve kurumları incelemekle yükümlüyük. Çünkü bunlar, önemli maddi etkilere ve kuramsal uzantılara sahiptir. Marx, öncelikli olarak bankalara odaklanır, halka açık şirketlerin öncül bir analizini sunar ve kıyasından da olsa, işçiler için tasarrufbankaları, sigorta şirketleri

vs. gibi geniş bir uzmanlaşmış mali kurumlar skalasından bahseder. Marx, doğal olarak, tüketici kredisinin, emeklilik fonlarının ve modern kredi sisteminin diğer gereçlerinin artan önemini öngöremezdi. O halde Marx'ın analizini güncellemek adına birçok adımın atılması gerekmektedir.

Fakat biz, burada, kapitalizmin tarihi boyunca farklı ülkelerde ortaya çıkmış sonsuz çeşitlilikte kurumsal düzenlemeleri tasvir edecek kategoriler aramıyoruz. Tamamen kapsayıcı bir analiz, Marx'ın işaret ettiği gibi, gerekli değildir; çünkü burada, kredi sisteminin içindeki araçların ve kurumların kapitalizmin hareket yasalarını nasıl etkilediğini anlamak üzere sağlam bir kuramsal zemin arıyoruz. Bu konuyu dört başlıkta inceleyeceğiz.

FINANSAL DOLAYIMIN GENEL İLKELERİ: SERMAYENİN DOLAŞIMI VE GELİRLERİN DOLAŞIMI

Bütün finans işlemlerinin temelinde her zaman, değer artıklarına sahip olan ekonomik birimler ile bu artıkları belli bir amaç için kullanmak isteyen iktisadi birimler arasındaki temel bir işlem yatmaktadır. Bu iktisadi birimler (herhangi bir sınıftan) bireyler, şirketler, hükümetler, sendikalar, kraliyet ve kilise gibi kurumlar, meslek ve iş örgütleri, emekli sandıkları, yardım kuruluşları, bankalar vs. olabilir. Benzer şekilde, amaçlar da sınırsız bir ölçüğe sahiptir (bu artığın tüccar sermayesi veya sanayi sermayesi olarak dolaşıma girmesi, bir ev almak, bir anıt dikmek, siyasi bir kampanya yürütmek, gözde metrese yazlık bir ev almak, bir kilise yaptırmak vb.).

Finans kurumları, bu artıkları, biriktirmek, yoğunlaştırmak ve gerekli olduğunda parayı faiz-getiren sermaye haline dönüştürerek dolaşıma sokacak parasal biçime getirmek için verimli yöntemler bulma ihtiyacının etrafında bütünleşirler. İlk olarak, bu hayli önemli kafa karışıklığının ortasında, Marx'ın dolaşımda bulunan *gelirin para-biçimi* ve *sermayenin para-biçimi* arasında yaptığı net ayrımın üzerinde durmak durumundayız (*Kapital*, cilt 3, s. 443).

Dolaşımın burada bahsettiğimiz durumlardan ikincisiyle, yani artı-değerin paraya dönüşümü ve bu şekilde daha fazla artı-değer üretmek için kullanılması vasıtasıyla *sermayenin para biçiminin* ortaya çıkışıyla şimdiye değin yeterince ilgilendik. Gelirin para-biçiminin dolaşımı ise çok daha farklı bir süreçtir. Diyelim ki, işçiler, geçmişte gördüğümüz Britanya'da inşaat cemiyetleri veya Amerika Birleşik Devletleri'ndeki tasarruf ve kredi birlikleri örneklerindeki gibi, belli bir faiz ödenmesi karşılığında, bazı işçilerin tasarruflarının diğer işçilerin ev edinmelerine yardımcı olmasını sağlayan kurumlar kursunlar. Burada olan biten, (değişken sermayeyi oluşturan) işçi gelirlerinin işçi sınıfı içinde yeniden bölüşümdür. Bu da, gelir fazlası olan ailelerden konut için borçlanması gereken ailelere doğru gerçekleşen bir yeniden bölüşümdür. Buradaki mesele, artı-değerin bir parçası olmayan faiz ödemesini kavramakta yatar. Cevap halihazırda gayet

basittir. İşçi sınıfı içerisindeki ilişkilerin parasallaştırılması, bu ilişkileri, *gerçek* olmasa da *biçimsel* olarak faiz-getiren sermayenin tahakkümüne tabi kılar ki burada faiz-getiren sermaye, işçi tasarruflarının arzının ve işçilerin konut talebinin merkezileşmiş yöneticisi olarak işlev görür.

Gelirlerin dolaşımı son derece kapsamlıdır. Burjuvazinin hane-içi hizmetkârlarının işe alımından bütün sınıfların yararlandığı farklı hizmetler için ödemelere değin kapsayıcı bir yelpazeyi içerir. Kredi sistemi vasıtasıyla bu işlemlerin birçoğu borçlu ve alacaklı arasındaki, müstakbel gelirlerle karşılık tüketicilere kredi sağlayan bir ilişkiye dönüşür. Bu mecradaki işlemler de, sermayenin dolaşımı alanındaki kadar hayali bir niteliğe sahip olabilirler. Marx, gelirlerin dolaşımını, araştırmasının ana hedeflerinden biri olarak görmemişti; çünkü bütün bu gelirler, sermayenin dolaşımı ve birikiminden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle Marx, diğer bütün dolaşım biçimlerini dışarıda bırakmak pahasına, sermayenin temel dolaşımına odaklanmaktadır. Ancak bizim kredilendirilebilir gelirlerin arz ve talebine dair yaklaşımımız, kredi sistemi, gelirlerin dolaşımı ile sermayenin dolaşımını birleştirme eğiliminde olduğu için, kolayca kafa karıştırıcı hale gelebilir.

Kuramsal olarak, kredi sistemi içerisinde çok sayıda 'mini-döngü'yü ayırt edebiliriz. Bu döngüler, artık üreten birimler ile işçi sınıfı içindeki, burjuvazi içindeki, hükümetler arasında bu artışa ihtiyaç duyan birimleri, farklı türlerdeki iktisadi birimlerin üzerinden birleştirebilirler. Bu vakaların hiçbirinde faiz ödemesinin, borç olarak verilen paranın ortaya çıkardığı artı-değerden elde edilen bir dilim olduğunu iddia edemeyiz. Faiz oranı, sadece, tüketim mecrası içinde, gelirlerin borç alınıp verilmesini düzenlemeye hizmet eder. Faiz oranının sermayenin dolaşımıyla tek ilişkisi -ki bu da önemli bir ilişkidir- kişisel istif yapımını kısıtlamasında ve kredi olanakları yardımıyla tüketim mallarına talebi arttırmasında yatar. Bu mini-döngüler, sermayedar sermayedar ile veya gelirlerden doğan tasarrufu doğrudan artı-değer üretimi ile bağlayan döngülerden çok farklıdır.

Bir an için farz edelim ki bu farklı mini-döngüler birbirlerinden yalıtılmış olsun. Her döngüdeki faiz oranı, o alanda belirlenecek ve varsayımsal olarak arz ve talep dengelerine göre değişecektir. Ama kimin cebinde olursa olsun, para, her zaman paradır. Para, faiz oranlarının düşük olduğu döngülerden yüksek olanlarına doğru akmaya başlayacaktır. *Faiz oranlarının eşitlenmesine yönelik bir eğilim* ortaya çıkacaktır.

Marx, homojen ve tektipleşmiş bir faiz oranının ve bunun da gerektirdiği son derece entegre olmuş bir kredi sisteminin mevcut olduğunu varsayar. O halde, parçalı yapı, işlevsel uzmanlaşmanın bir sonucu olarak algılanabilir. Arz tarafında, farklı iktisadi birimlerin türüne göre tasarrufların harekete geçirilmesi farklı sorunlar doğuracaktır. İşçi tasarruf bankaları,

emlak kredi kooperatifleri, tasarruf ve kredi birlikleri, ulusal bir tasarruf ağı, yardımlaşma sandıkları, emeklilik ve sosyal güvence fonları vb. işçiler için elverişli olabilir; fakat bunlar Rockefellerlar'ın veya petrol zengini Arap şeyhlerinin tasarruflarını değerlendirme işlevine adapte olmuş kurumlar değildir. Aynı şekilde, büyük şirketlerin ve hükümetlerin tasarrufları uzmanlaşmış bir yaklaşım gerektirir. Talep tarafındaysa, küçük ve orta ölçekli işletme kredileri, tarımsal krediler, (otomobil, konut vb. gibi) tüketici alışverişinin finansmanı, devlet borçlarının finansmanı, (demiryolları, toplu taşıma sistemleri, altyapı yatırımları gibi) büyük ölçekli projelerin finansmanı ve büyük ölçekli çokuluslu şirketlerin ihtiyaçları, son derece farklılaşmış ve uzmanlaşmış deneyim gerektiren işlerdir.¹⁴

Ortaya çıkan finans yapısı belli ölçüde parçalıdır (Bu açıdan, ulusal sistemler ciddi farklılıklar sergilerler-ve ABD'deki yüksek oranda ademi-merkeziyetçilikten, son derece merkezileşmiş Fransa gibi uç noktalar arasında değişim gösterir).¹⁵ Parçalı yapı, bizatihi, tek bir finans piyasasının değil, birçok piyasanın mevcudiyetini ortaya koyar. Ve farklı piyasalar ve ülkeler arasındaki faiz oranları farklılıklarını kati olarak gözlemlerken, farklı faaliyet biçimlerinin finansmanı için farklı borç oranlarının ortaya çıktığını görürüz. Ancak modern kredi sistemleri hakkında gerçekten etkileyici olan şey ise, çoklukla son raddede parçalanmış bu finans yapısının entegrasyon seviyesidir. Örneğin, Birleşik Devletler'deki tasarruf ve kredi birliklerine fon akışı ve çıkışı, büyük oranda, başka yerlerde uygulanan faiz oranlarına tabidir. Böylece konut piyasasına akan uzun vadeli konut kredisi parası, ekonominin diğer sektörlerindeki para talebinden etkilenir. Ülkeler arasındaki faiz oranı farklılıkları da, (yerel para birimlerine göre farklılaşmış enflasyon oranı hesap edilerek düzeltildikten sonra) nerede en yüksek reel faiz oranı varsa oraya doğru hızla yol alan "sıcak" para-sermaye akışlarını kıvılcımlar. Uzun vadeli faiz oranlarını eşitleme eğiliminde olan bariz şekilde güçlü etkenler iş başındadır. Ama sonuçta, finans sistemi içinde paranın gelirler olarak dolaşımı ile sermaye olarak dolaşımı neredeyse birbirinden ayırt edilemeyecek kadar benzerdir.

ANONİM ŞİRKETLER VE KURGUSAL SERMAYE PİYASALARI

Beşinci Bölüm'de sermayenin, hayatta kalmak ve büyümek istiyorsa, aile şirketlerinin sınırlamalarından kurtulması gerektiğinden bahsetmiştik. Örgütlenmenin şirkette vücut bulmuş biçimi, teknolojik ve örgütsel

14 Her ne kadar Hilferding'in çalışması (1970 basımı) eski tarihlirse de, finans yapılarına dair sunduğu çerçeveye hâlâ büyük ilgi çekmektedir.

15 Fransız finans yapısına dair genel çalışmalar Coutière (1976) ve Morin (1974)'de bulunabilir, Britanya'yla mukayeseli çalışma Revell (1973) ve ABD ile mukayeseli çalışmalar ise Para ve Kredi Komisyonu Raporu'nda (1961) ve bu raporun güncellenmiş versiyonu Hunt Komisyonu Raporu'nda (1971) bulunabilir. Goldsmith (1969) ise, finans yapısı ve kalkınma ekseninde bazı genel karşılaştırmalar sunar.

değişimin bütün güçlerini serbest bırakmış, yeni bilgi üretimini teşvik etmiş ve üretimde, organizasyonda ve pazarlamada ölçek ekonomisinin başarılarını mümkün kılmıştır. Bu örgütlenme biçimi, bir taraftan, sahipliği yönetimden ayırırken, diğer taraftan para-sermayeyi bağımsız bir güç olarak özgürleştiren bir finans biçimini, üretim ve meta dolaşımının dışında salt kapitalist mülkiyet olarak kurarak ortaya çıkarmıştır.

Anonim şirket şeklinde organize olan firmalar hisselerini, ortaklık paylarını ve bonolarını para sermayedarlarına satarak para toplar. Toplanan para, artı-değer üretmek için sermaye olarak işe koşulur (tabii ki bu durumda, mevzu bahis girişimin 'salt dolandırıcılıktan' farklı bir şey olduğunu varsayıyoruz). Yatırımcılar, menkul kıymet sahipliğine dair kâğıtlarını ellerinde tutarlar ve (duruma göre sabit veya değişken bir orandan) faiz ödemesi alırlar. Menkul kıymet kâğıtları, sadece müstakbel artı-değer üretimine dair piyasada satılabilir hak sahipliğidir. Yatırımcılar istedikleri zaman hisselerini, ortaklık paylarını ve bonolarını başka yatırımcılara satarak paralarını geri alabilirler. Bu alışveriş kendine has bir piyasanın, yani *hisse senedi piyasasının* doğmasına yol açar. Bu, kurgusal sermaye ve mülkiyet haklarının dolaşımı için ortaya çıkmış bir piyasadır.

Fakat mülkiyet hakları bir sürü farklı biçim alabilir. Herhangi bir tür menkul kâğıt, prensipte, alınıp satılabilir. Devletler gelecekteki vergi gelirlerinin bir kısmının haklarını satabilir. Metalar üzerindeki mülkiyet hakları metaların kendisi gerçekte el değiştirmeden, hatta vade meta piyasalarında olduğu gibi, daha reel üretim gerçekleşmemişken alınıp satılabilir. Arazi hakları, binalar, (petrol çıkarma izinleri, madencilik hakları gibi) doğal kaynaklar da böyle alınıp satılabilirler. Öyle gözüküyor ki, kapitalizm altında var olan farklı mülkiyet biçimlerinin sayısı kadar kurgusal sermaye için farklı piyasa da vardır.

Bu piyasaların karmaşıklığı bir hayli şaşırtıcıdır ve farklı mülkiyet hakkı biçimlerinden (örneğin uzun vadeli konut kredisi piyasası vadeli mal piyasasından çok farklı bir biçimde işler) kaynaklanan spesifik sorunlarla başa çıkmak için bir dizi uzmanlaşmış kurum ve mekanizma ortaya çıkar. Ama bütün bu piyasaların bir ortak noktası vardır. Mülkiyet hakları, her ne kadar bir fiyat üzerinde dolaşıma katılsa da kendinde değeri olmayan 'kâğıt kopyalardır'. Bu, iki soruyu beraberinde getirir: İlkin, fiyatları belirleyen nedir? Ve ikincisi, menkul kıymet kâğıtları, herhangi bir gerçek değere tekbül eder mi?

Menkul kıymet kâğıtlarının fiyatları genelde o kâğıtları elinde bulunduranın hak kazandığı anda ve gelecekte beklenen gelirler üzerinden belirlenir ve hâkim faiz oranı üzerinden sermayeye çevrilir. Faiz oranı, para-sermayeye olan arz ve talep ile belirlendiği ölçüde, fiyatlar gelir beklentilerindeki değişimlerden tamamıyla bağımsız olarak hareket edebilir.

Başka diğer kaygılarla da fiyat değişebilir: Pazarlamadaki kolaylıklar, güvenlik, vade, vergilendirme vb. Bizi bu noktada böylesi detaylar ilgilendirmiyor; çünkü esas ilgilendiğimiz mesele, genelde menkul kıymet kağıtlarının fiyatları ile bu fiyatların eninde sonunda temsil etmesi gereken gerçek değerler arasındaki ilişkidir. Bu ilişki, bize kredi sistemi yoluyla ortaya çıkan hayali değerlerin (fiyatların) nasıl ve neden 'parasal temelde' ifadesini bulan değerlerin bu denli uzağına düşmüş olduğunu açıklama yolunda önemli bir ipucu sunar.

Anonim şirketlerde, (demiryolları, üretim tesisleri gibi) gerçek sermaye aslında mevcuttur ve kâr-payı getiren mülkiyet hakları belirli bir seviyede artı-değer üretimindeki gerçek kapasiteyle desteklenir. Sorun, bu desteğin kuvvetini anlayabilmekte yatar ve bunu da, yatırımcılar ancak şirket finans tablolarının tamamıyla açıklanması zorunlu tutulursa öğrenebilirler. Aksi takdirde, şirketler kendilerini olduklarından çok daha güçlü (veya zayıf) pozisyonda gösterebilir ve hisse senedi fiyatlarını bu sayede manipüle edebilirler. Örneğin, kâr payları, borçlanma suretiyle artırılabilir ve böylece kârlı olmasa bile kârlıymış gibi görünen bir işletmeye ilâve yatırım çekilebilir (bu işlem, "hisse senedini şişirmek" olarak bilinir ve yirminci yüzyıl başında sıklıkla uygulanmıştır).¹⁶

Meta piyasaları, genelde arka planda bir yerlerde gerçek değerini kendini gösterdiği bir biçimde işler ve (bariz dolandırıcılık vakalarını bir kenara bırakırsak) yatırımcılar, sadece, değer farklı zamanlarda ve yerlerde gerçekleştiği için ortaya çıkan farklılaşmalar üzerinden spekülasyon yaparlar. Aşırı manipülasyona tabi olmadığı müddetçe ve fiyatların eşitlenmesine yol açtığı nispette böylesi spekülatif faaliyetler faydalıdır. Vadeli mal piyasası da, meta sahiplerine belli bir anda metalarını stoklamaları veya piyasada dolaşıma sürmeleri hakkında fikir vererek, buna benzer bir işlevi yerine getirebilir. Ama bu, meta biçimindeki müstakbel değer üretimine dair bir öngörüü gerektirmektedir. Uzun vadeli konut kredisi piyasaları (arazi ve bina fiyatları) ancak rantın bir iktisadi kategori olarak derinlemesine araştırılmasından sonra cevabı verilebilecek çok daha karmaşık bir sorun oluşturur (bkz. 11. Bölüm).

Stock watering. Hisse değerleri üzerinde yapılan manipülasyonlar, sığırlara satışlarından hemen önce su içirerek ağırlıklarını arttırmak suretiyle pahalıya satılmasına benzetildiği için, bu tabir kullanılmaktadır. ç.n.

16 Başkalarının yatırımlarını değersizleştirerek milyonlar kazanan spekülâtorlerin bazı olağanüstü örnekleri, 1890'lar ve erken 1900'lerde toplu taşımanın finansmanı tarihinde bulunabilir. Bkz. Cheape'in (1980) aktardığı arka planda, Hendrick (1907) ve Roberts'ın (1961) çalışmaları. [Harvey'in bu eseri tamamladığı dönemde, bu tip yanıltıcı işlemler kapitalist üretim biçiminin kurumsallaşmasını 'tamamlamadığı' erken dönemlere ait öğretici örnekler olarak görülmekteydi. Geçtiğimiz yıllarda Birleşik Devletler'deki konut piyasasındaki çöküşün ardından, NASDAQ borsası yöneticisi Bernard Madoff'un baş sorumlularından biri olduğu skandalın 2008'de patlak vermesi, Harvey'in bahsettiği bu tip eylemlerin bugün de mümkün olabileceğini ve fiiliyatta da olduğunu bize gösteriyor. ç.n.]

Aynı şekilde, devlet borçlarını bir yere oturtmak da güçtür. Marx, bu borçları, hayali sermayenin tümüyle yanılısamaya dayalı bir biçimi olarak ele almıştı. Ulusal borcun temsil ettiği para, çok daha önceden zaten (savşlar, devlet harcamaları vb. için) harcanmıştır. Bu nedenle, yatırımcılar, bu kağıtların alım-satımını, tek dayanağı devletin artı-değer üretimini vergilendirme kabiliyeti olan borçlar üzerinden gerçekleştirirler. Ulusal borcun büyük bir kısmı için de, borçların bu şekilde tanımlanması yerindedir. Fakat bu modele uymayan kamu harcama biçimleri de mevcuttur. Eğer sermaye piyasalarından finansman sağlayan bir belediye işletmesi, (elektrik, su, doğalgaz, ulaşım gibi) bir metayı fiyatlandırarak oluşturduğu gelir borcunun faizini ödeyebiliyor ve bu faiz ödemesinden arta kalan miktarla işini büyütebiliyorsa, bu durumda temelde bir anonim şirketinden farkı yoktur. Tek fark, mülkiyet biçiminde ve fiyatlandırma kabiliyetinde ortaya çıkmaktadır. Eğer bu faaliyet kısmen veya tamamen vergi gelirleri ile sübvansede ediliyorsa, mesele, çok daha farklı bir hal alır. Diğer taraftan, devlet tarafından üstlenebilecek fiziksel ve toplumsal altyapıya dair (sağlık ve eğitim gibi) pek çok üretken faaliyet bulunmaktadır. Devlet, toplumun üretken güçlerini geliştirerek, dolaylı veya doğrudan, artı-değer üretimine katkıda bulunur. Devlet borcuna yatırılan para, sadece kamu finansmanına katıldığı için sermaye olarak doğrudan dolaşıma çıkmaz. Faiz-getiren sermaye, eğer artı-değer üretiminde devlet yatırımları vasıtasıyla gerçekleşen artış, vergi gelirlerinde daha sonrasında devlete borç verenlere ödenecek faize temel teşkil edecek bir artışa yol açarsa, dolaşımda kalmaya devam edebilir. Bu tabii ki, her türden devlet faaliyetinin temel mantığını oluşturan 'üretken harcamalar' kuramına işaret etmektedir.¹⁷ Ancak böyle bir sonucun *mümkün* olması, hiçbir şekilde bizatihi bu tip devlet müdahaleleriyle gerçek değerlerin üretimini teminat altına almaz.

Menkul kıymet kâğıtlarının fiyatları ile bu kağıtların temsil ettiği gerçek değerler arasındaki ilişki, bütün bu örneklerde zorunlu olarak bulanık kalır. Gelirlerin kendileri doğrudan artı-değer üretimine bağlı değildir. Gelirler, daha ziyade, gelirlerin gerçek değerlerle ilişkisini bulanıklaştırmakta olan faiz-getiren sermaye akışını eşgüdümeye sokmaya yardımcı olan çok sayıda kurumsal düzenlemeler ve bölüşüme dair kurallar tarafından dolayım lanırlar. Para-sermaye için arz ve talep de ayrıca bu dolayım sürecine müdahil olur; çünkü fiyatlar, gelirlerin faiz oranı üzerinden sermayeleşmesidir. Ama kapitalizmin kendini idâme ettirmesinde hayali sermaye piyasaları hayati önemi haizdir, çünkü ancak bu piyasalar aracılığıyla faiz-getiren sermayenin akışının sürekliliği sağlanabilir. Bir önceki kısımda

17 Baron Haussman, İkinci İmparatorluk Paris'indeki devasa yeniden inşa programıyla bu 'üretken harcama' fikrinin öncülüğünü yapmıştır (bakınız, Pinkney 1958). Bu fikir, pek çok burjuva kamu finansmanı kuramının temel dayanağıdır. Her ne kadar Barker (1978) üzerinde durmaya değer bir çerçeve geliştirmişse de, Marksist devlet kuramcıları bu hususta kayda değer bir çekingence göstermişlerdir.

belirttiğimiz üzere, bu akış, hayati eşgüdüm işlevlerini yerine getirir. Hayali sermaye piyasaları, kapitalist toplumdaki eşgüdüm sağlama gücünü eşgüdüme sokmanın yollarını sağlar.

BANKACILIK SİSTEMİ

Bankalar ve diğer finans araçları arasındaki fark önemlidir.¹⁸ Tasarruf bankaları, emekli sandıkları ve sosyal güvenlik fonları, posta idaresi tasarruf hesapları vb. mevcut bir değer miktarından çıkan tasarrufları harekete geçirirler. Bu koşullarda, değerlerin üretiminin ötesine geçerek tasarruf etmek mümkün değildir. Kredi veren ve verdikleri krediyle para değeri yaratan bankalar ise aynı kısıtlamaya tâbi değildir. Bankalar sermayedarların kendi aralarında dolaşıma soktuğu borç senetlerini banka kağıtlarıyla ikame ettikleri vakit hayali para değeri yaratır. Böylece bu hayali para değerleri sermaye olarak borç verilir. Bu da, bankaların ödeme aracı olarak kullanılan para akışını, 'serbest' para-sermayeye çevirebilmesi demektir. Bankalar, değerlerin üretiminden evvel para-sermaye yaratabilir. Yaratma kapasitesindeki tek sınır, müşterilerin ani para taleplerini karşılayabilecek belirli bir para rezervini bulundurma gerekliliğidir. Bankaya hücum, parasını o bankaya yatıranlar, bankanın kredi-parasına güvenlerini yitirip, bu kredi-parası yerine 'gerçek para'yı (yani para-metayı veya devlet güvenceli yasal para birimini) istedikleri zaman gerçekleşir.

Bankaların hayali değerlerden doğrudan para-sermaye yaratma kapasitesi önemlidir. Daha önce gördüğümüz gibi, sermayenin görelî olarak üretken olmayan kullanımlardan üretken kullanımlara yeniden tahsisini mümkün kılacak gerekli müsait kaynakları bulmaya yönelik mütemadiyen süren kapitalizme has bir sorun kendini göstermektedir. Tabii ki bu sorun her zaman artı-değer üretiminin sınırlarıyla tanımlanır. Kapitalizmin erken aşamalarında, ilkel birikim ve temellük, bu yeniden tahsisi doğrudan veya dolaylı yollardan (tefecilikle) zor yoluyla yerine getirmekteydi. Daha sonraki aşamalarda, tasarrufların harekete geçirilmesi önemli bir rol oynadı. Ama ilkel birikim görelî önemimi yitirdikçe ve toplam toplumsal tasarruf giderek artan orahlarda kredi sistemi tarafından harekete geçirildikçe, sermaye akışlarındaki yeniden tahsisi sağlayacak müsait kaynakların en önemli kaynağı, bankacılık sistemi içindeki para akışından çıkan para-sermayenin yaratımı oldu. Bunun dışındaki diğer tek kaynak aşırı birikimde yatar, ancak bu tip bir durumda bile, kullanılmayan üretken kapasite ve meta fazlası –eğer yeniden tahsis gerçekleşecekse– öncelikle bankacılık sistemi aracılığıyla paraya dönüştürülmelidir. Dahası, bankacılık sisteminin gerçek değer üretiminin ilerisinde para-sermaye arzı oluşturma kapasitesi, piyasa işlem hacminin artması ve bu işlemlerin giderek

18 Bu ayrım, burjuva terimleriyle de olsa, Gurley ve Shaw (1960) tarafından yararlı bir şekilde ele alınmıştır.

büyüyen oranlarda bankacılık sistemi aracılığıyla tamamlanması sayesinde yükselir.

Marx, diğer mali aracı kurumlardan ziyade, bankaların rolü üzerinde durmaktaydı, çünkü bankalar hem parasal hem de finansal işlevleri bir araya getirir. De Brunhoff'un isabetli tespitinin gösterdiği üzere 'bankacılık sistemi kredi sisteminin stratejik parçasıdır', çünkü banka, 'ödeme araçlarının yönetimiyle, para-sermayenin yönetimini bir araya getiren tek kurumdur' (1918, s. 57). Bu iki yönetsel rol, birikimin ilerleyişi, para biçimindeki hayali değerler herhangi bir gerçek üretimden önce yaratılmaya devam ettiği müddetçe, birbirini uyum içinde tamamlar. Fakat daha önce de belirttiğimiz gibi (bkz. yukarıda sf. 321-323), bankaların herhangi bir kısıtlama olmaksızın kredi-parası yaratma kapasitesi paranın bir değer birimi olarak kalitesine dönük sonsuz bir risk oluşturur. Bu risk, hayali değer yaratımının sadece hâlihazırda bir cazibe olmaktan çıkıp, bir gereklilik hâline dönüşmesiyle katlanarak artar.

Böyle koşullarda, aşırı-spekülasyon tehlikesi devasa boyutlara erişir. Hayali değerler (kredi-paraları), dolaşıma sermaye olarak katılır ve sermayenin hayali biçimlerine dönüşür. Neticede artık, 'bankacının sermayesinin giderek büyüyen bir kısmı salt hayalidir ve bu sermaye, hak iddialarından (teminat senetleri), devlet tahvillerinden (ki bunlar zaten harcanmış sermayedir) ve hisse senetlerinden (ki bunlar da müstakbel getiriler üzerindeki paylardır) oluşmaktadır' (*Kapital*, cilt 3, s. 469). Marx, sayfalarca keyifle 'bozunmanın doruğuna' kredi sisteminin bankacılık sektöründe nasıl erişildiğini örnekleyerek anlatır. Paranın kalitesine yönelik riskin ciddiyeti açıkça ortadadır.

Bu bölümün birinci kısmında gördüğümüz gibi, bu duruma karşılık bulunan çözüm, açıkça paranın kalitesini korumak amacıyla bir kurumlar hiyerarşisi oluşturmaktır. Herhangi bir ülkede, merkez bankası tipik olarak bu hiyerarşinin tepesinde bulunur (bu noktada, meselenin uluslararası yönlerini bir kenara bırakıyoruz). Merkez bankasının görevi, kurgusal değerlerin gerçek meta değerlerinden çok uzaklaşmasını önlemektir. Merkez bankası, -yeterli otoritesi olduğunu varsaysak bile- hayali değerler ve gerçek meta değerleri arasında katı ve birebir bir özdeşlik dayatamaz; çünkü bu, yeni birikim biçimlerini zorlayacak serbest para-sermayenin üretimini olanaksız kılacaktır. Diğer taraftan, kredi-paralarının yaratılmasının ölçsüz ve hesapsız artışına da izin veremez. Bu noktada, burjuva iktisatçıları bile merkez bankacılığının "bilimden" ziyade "sanat" olduğunu teslim ederler (bakınız, Niehansa, 1978, Bölüm 12).

Fakat sonuçta, 'merkez bankası kredi sisteminin temel dayanağıdır' ve 'bunun karşılığında metal rezervi de merkez bankasının temel dayanağıdır' (*Kapital*, cilt 3, s. 372). 'Metal rezervi' teriminin işaret ettiği bir

para-meta ile kurduğu bağından soyutlandığında, merkez bankası, paranın kalitesini koruma çabası içinde zorunlu olarak kredi akışını düzenler. O halde, kredi yaratarak birikimi sürdürmek ile paranın kalitesini koruma ihtiyacı arasında bir gerilim mevcuttur. Eğer krediler kısıtlanırsa, metaların aşırı birikimiyle ve devalüasyonla karşı karşıya kalırız. Eğer paranın kalitesinin yerlerde sürünmesine izin verilirse, kronik enflasyon yoluyla genelleşmiş bir devalüasyonla karşılaşırız. Bu, modern zamanların ikilemelerini net biçimde ortaya koymaktadır.

Para ve finans sistemleri, bankacılık sistemi içinde bütünleşmiştir. Ulusdevlet içerisinde ise, Merkez Bankası egemen düzenleyici güç konumunu kazanır. Aslında olan şudur: Kredi sistemi, tekil sermayedarları -ve hatta sermayenin farklı hiziplerini- sınıfsal gerekliliklere göre disiplin altına almanın araçlarını sağlar. Ama birilerinin de düzenleyicileri düzenlemesi gerekir. Ancak bu düzenleyici güçler sermayenin belirli bir hizbinin ellerinde bulunduğu müddetçe, neredeyse kesinlikle bozulmaya ve yozlaşmaya mahkûmdur. Bu da bizi, doğrudan devletin parasal ve mali faaliyetler ile ilişkisine getirir.

DEVLET KURUMLARI

Modern kredi sistemlerinde, genellikle özel sektör ve devlet faaliyetleri arasında hayli ileri seviyede bir entegrasyon gözlemlenebilir; hatta, günümüzde devlet aygıtının bir kolunun tamamı, doğrudan veya dolaylı yollarla kredi sistemine teslim edilmiştir. Böylesine derin bir devlet müdahalesinin sebeplerini kestirmek hiç de zor değildir.

Birikim, faiz-getiren para-sermayenin serbest, engel tanımayan ve sürekli akışını gerektirir. Bu akış, kredi sisteminin kaçınılmaz olarak yarattığı aşırı spekülasyon, bozulmalar ve tüm diğer 'akıldışı biçimlere' rağmen sürmek zorundadır. Eğer faiz-getiren sermayenin dolaşımı ciddi ve kronik kırılmalardan azade bir şekilde sürecekse, bir düzenlemenin gerekli olduğu açıktır. Para sermayedarlarının -yani bankacılar ve finansörler- (bir bütün olarak sermayedar sınıfa karşı sorumluluklarını ne kadar canla başla yerine getirirlerse getsinler) kendi kredi yaratma kararlarını düzenleme yetileri, *birbirlerine* karşı besledikleri rekabetçi pozisyonları ve sermayedar sınıfa dair dahili ilişkiler içinde geliştirdikleri hizipsel bağlılıklarla kısıtlıdır. Oligopoli şartlarında sınırlı bir düzenleme başarılabilir (örneğin, yakın zamana değin Britanya'daki 'beş büyük' banka kendi kredilerini düzenleme gayet iyi iş çıkarmıştır). Fakat katı düzenleyici otorite ancak tekeli şartlarda mümkündür ve bu tekel de zorunlu olarak devletin düzenleyici gücü altına girmelidir. Bu nedenle, merkez bankaları, sadece modern kredi sistemlerinin dayanak noktası değildir, aynı zamanda devlet aygıtı içindeki merkezi bir kontrol noktasıdır.

Ama devletin düzenleyici gücüne duyulan ihtiyaç sadece merkez

bankasıyla sınırlı değildir. Para sermayedarları kendi aşırılıklarını dizginleyemedikleri müddetçe, devlet, (hisse sulandırma ve diğer dolandırıcılıklar gibi) en kötü istismarları önlemek üzere menkul kıymetler piyasalarına müdahale edebilir; tasarruflar ve banka hesapları üzerindeki teminatları kaldırarak para-sermaye arzının önündeki engelleri kaldırabilir. Devlet, ayrıca belirli tür kredi akışlarını harekete geçirmeyi iktisadi veya toplumsal sebeplerle gerekli bulabilir (örneğin, konut sektörünün finansmanı, bu nedenle özel bir kredi piyasası olarak görülür). Hatta devlet özel amaçlı kredi kurumları bile kurabilir (tarımsal krediler, az gelişmiş bölgeler için kalkınma ajansları, küçük ve orta ölçekli işletme kredileri, öğrenim kredileri vb.). O halde, kredi sistemi, devlet politikaları için önemli bir hareket alanı oluşturur.

Pek çok yönden bu devlet müdahaleleri, tercihe bağlı veya ihtimaller dâhilinde gelişen müdahaleler olarak görülebilir. Çünkü bu müdahaleler, para sermayedarlarının kendilerini düzenlemekteki başarı ya da başarısızlıklarına veya devlet aygıtında ve devlet aracılığıyla ifadesini bulan sınıf mücadelesinin durumuna bağlıdır. Benzer şekilde, parave bütçe politikalarının aşırı derecede kuvvetli siyasi muhteva taşımadığını iddia etmek gülünç kaçacaktır. Ancak aynı zamanda anlaşılması gereken, devletin genel düzenleyici yükümlülüğünden asla kurtulamayacağı ve bu kurumsallaşmış devlet müdahalesinin, kredi sisteminin kendinde mevcut bulunan kapitalizmin çelişkili güçlerinin içselleştirilmesi ve şiddetlenmesine yönelik kaçınılmaz bir tepki olduğudur.

Toplumsal kavramlarla ifade edilirse, bu, para sermayedarlarının faaliyetlerinin düzenlenmesi için devlet iktidarının harekete geçirilmesi gerektiğine işaret eder. Bu önerme de, bizi doğrudan şu soruya götürür: Devleti kim kontrol eder? Daha genel kuramsal kavramlar kullanırsak, kredi sisteminde ortaya çıkan güçlü çelişkiler ancak devlet aygıtına özgü daha yüksek seviyede kurumsallaşmış düzenlemelerle kontrol altına alınabilir. Ve bu da, bizi, sermaye ve emek arasındaki temel sınıf çatışmasının ve ikisinin de kendi içindeki farklı hiziplerle ilişkilerinin devlette nasıl içselleştirildiği sorusunu ele almaya iter. Tüm bunlar, maalesef elinizdeki çalışmanın sınırlarını aşan çok önemli sorulardır.¹⁹

19 Maalesef, devlet üzerinde duran günümüz Marksist kuramları ise, devlet ile para ve kredi sistemleri arasındaki ilişkiyi anlamaya gelince hayli yetersiz kalmaktadır. Bu ilişki, kanımca, devletin ne yaptığına dair pek çok şeyi kavramak için olduğu kadar, kapitalizmde farklılaşmış devlet yapısını anlamak için de temel öneme sahiptir. De Brunhoff'un çalışmasının takdire şayan özelliği, tam olarak, onun bu ilişkiye gösterdiği hassasiyetidir.

ONUNCU BÖLÜM

FINANS KAPİTAL VE ÇELİŞKİLERİ

Finans kapital kavramının Marksist kuramda ilginç bir yeri vardır. Marx'ın kendisi, bu kavramı kullanmamış, öte yandan para-sermayenin farklı biçimlerinin dolaşımı süreci üzerine çok da bütünlüklü olmayan bir yazı yığınınını bize miras bırakmıştır. Finans kapitalin kuramdan çıkan tanımı, kredi sistemini merkezine alan belli bir sermaye dolaşımı süreci biçimine ilişkindir. Daha sonraki yazarlar, süreci merkeze koyan yaklaşımı bir tarafa bırakmış ve kavrama, burjuvazi içindeki hizipsel ittifakların belli bir biçimi, yani genel birikim süreçleri üzerinde ciddi bir etkisi olan bir iktidar bloğu olarak yaklaşmışlardır. Fakat Hilferding'in konuya ilişkin giriş niteliğindeki çalışması ve Lenin'in yeni ufuklar açan emperyalizme dair makalesi bir tarafa konacak olursa, kavram, neredeyse hiç incelenmemiştir. Üzerinde neredeyse hiçbir ciddi tartışma olmadan, Marxçı kuramın folklorü içinde yerini buluvermiştir.

Bu imtiyazlı konumundan hareketle, kavram, Marksistler tarafından polemik açısından ya da bilimsel olarak uygun görüldükçe, dönemsel olarak diriltilmiş ve kullanılmıştır. Kavramın şu ya da bu yazar tarafından kullanılması, sıklıkla eleştirel yorumları beraberinde getirmiş ve elbette ara sıra şu tip sorular üzerinden yakıcı tartışmalar da kopmuştur: Bankerler mi şirketleri kontrol eder yoksa şirketler mi bankerleri? Fakat bu tartışmalar, genellikle 'finans kapital' olarak adlandırılan bir iktidar bloğunun oluşturulma biçimi ve bu bloğun diğer iktidar blokları karşısındaki göreceli önemine yoğunlaşmıştır. Bu tip bir iktidar bloğu oluşturmanın arkasında yatan mantık ve toplumsal gereklilikler ise genel olarak sorgulanmamıştır.

Bu bölümün amacı, finans kapitali bir süreç olarak ele alan yaklaşım ile iktidar bloğu olarak gören yaklaşım arasındaki farklılıkları göstermek ve iç çelişkilere yapılan özel bir vurgu ile birlikte birinci yaklaşıma dönük bir incelemenin, burjuvazi içindeki bütünlüklü iktidar bloklarının oluşumunu eşzamanlı olarak sağlayan ve baltalayan birbirine zıt güçleri tariflemeye nasıl yardımcı olabileceğini ortaya koymaktır. Aynı zamanda, iktidar bloğu oluşumunun mekanik inceliklerine dair bir incelemeye kıyasla, birikimin dinamiklerine ve kriz oluşumuna dair çok daha derinlikli bulgular

sunacağı için, bu süreçlerin doğru şekilde anlaşılması Marxçı kuramda belli bir önceliğe sahiptir. Bu bölüm, bu nedenle, bir süreç olarak ele alacağımız finans kapitale için olan çelişiklere dönük bakış açımızı, Altıncı ve Yedinci Bölüm'de ortaya konan üretimdeki dengesizliğe ilişkin sorunlara dair bakış açımıza entegre etmeyi amaçlayan bir 'ikinci Aşama' kriz kuramı ile sonlanacak.

MARX'A GÖRE KREDİ SİSTEMİ

Dokuzuncu Bölüm'de, kredi sisteminin sermaye dolaşımına sunduğu çeşitli teknik işlevler ve faydaları detaylı şekilde ele aldık. Entegre bir bütünlük olarak ele alındığında, kredi sistemi, sermayenin genel dolaşımının eşgüdümüne sokulduğu bir çeşit merkezi sinir sistemi olarak görülebilir. Bu sistem, faaliyetler, şirketler, sektörler, bölgeler ve ülkeler arasında para-sermayenin yeniden tahsisine izin verir. Aynı şekilde, farklı faaliyetlerin bir araya getirilmesinin, kapsayıcılığı artan bir iş bölümünün ve devir zamanlarında kısalmanın önünü açar. Kâr oranının eşitlenmesini sağlarken, sermayenin merkezileşmesi ve adem-i merkezileşmesi yönünde hareket eden güçlerin arabuluculuğunu yapar. Sabit ve döner sermaye akışları arasındaki ilişkilerin eşgüdümüne sokulmasına yardımcı olur. Faiz oranındaki indirimler, gelecekteki gerekliliklere dönük kullanımlar sunarken, kurumsal sermaye biçimleri de mevcut para-sermaye akışlarını, emeğin müstakbel ürünlerine dönük beklentiler ile buluşturur.

Faiz-getiren sermaye, tüm bu rolleri, para genel toplumsal iktidarı temsil ettiği için, yerine getirebilir. Bu nedenle, sermayedarların avuçlarında yoğunlaştığı zaman -ki bu yoğunlaşma, artı-değerin temellük sürecini yansıtır,- para, meta üretimine dair her türden sürecin *dışında* ve bu süreçlere *dışsal* olan kapitalist mülkün gücünü ifade edecek bir merhaleye erişir. Kredi sistemi vasıtasıyla harekete geçirildiği zaman para-sermaye, *sermayedar sınıfın ortak sermayesi* olarak iş görebilir (*Kapital*, cilt 3, s. 368).

Düzgün şekilde organize ve idare edildiğinde, kredi sistemi vasıtasıyla bir araya getirilmiş para-sermaye, bir ekonomi içindeki yatırım kararlarının sofistike şekilde eşgüdümüne sokulması vasıtasıyla, birikim motorunu en incesinden akort etme potansiyeline sahiptir. Her türden kullanıma açık olan bu para-sermaye, bir kolektif olan sermayedar sınıfın iradesini tekil sermayedara dayatmak için kullanılabilir. Tekil sermayedarlar, kendi çıkarları adına hareket ederek ve rekabetçi bir ortamda kârlarını asgariye çekerek, dengeli birikimle uyumsuz kararlar aldıkları ve teknolojiler kullandıkları oranda, kredi sistemi bu tip hatalı hareketleri kontrol etme yönünde bir ümit sunar. Yedinci Bölüm'de iddia ettiğimiz gibi, birikim sürecini istikrarsızlaştıran tekil sermayedarlar ve sınıfsal gereklilikler arasındaki derin çatışma, kontrol altında ve hatta uzlaşmaya erdirilebilir gibi gözükmeye başlar. Kredi sisteminin düzgün şekilde organize ve idare edilmesi ile,

diğer türlü anarşik ve eşgüdünden yoksun olacak bir kapitalizme istikrar dayatılabilir. Ya da en azından durum, bu şekilde gözükmektedir.

Kredi sistemi içindeki potansiyeli sınırsız güç, biraz daha vurgulanmayı hak etmektedir. Birincisi, üretim ve tüketim arasındaki ilişkiyi ele alalım (bkz. Bölüm 3 ve 6). Kredinin doğru şekilde tahsisi, bunların arasında niceliksel bir dengeyi sağlayabilir. Alım ve satımlar arasındaki -Marx'ın Say Yasası'nı reddinin temelini oluşturan- boşluk kapanabilir ve üretim, dengeli birikimi sağlayacak şekilde, tüketimle uyumlu hale getirilebilir. Örneğin, konut inşasına dönük kredi akışındaki bir artışın, konut alımlarını sağlamak için kullanılan uzun vadeli konut kredisi finansmanı akışındaki paralel bir artış gerçekleşmeden, ancak eser miktarda bir faydası olacaktır. Kredi, üretimi ve tüketimi eşzamanlı olarak ivmelendirmek için kullanılabilir. Sabit ve döner sermaye akışları da, benzer şekilde, kredi sistemindeki görünüşte basit ayarlamalar sayesinde zaman içinde eşgüdüme sokulabilir. Sermayenin gerçekleşme sürecindeki ilişkilere dair tüm engeller, kredi sisteminin kontrolü altına alınabilir. Tek istisna ise, en önemli olanıdır. Her ne kadar kredi sisteminin yardımı ile, girdiler tedarik edilebiliyor ve çıktılar da elden çıkarılabiliyor olsa da, doğanın, kullanım değerlerinin somut üretimi vasıtasıyla gerçekleşen fiili dönüşümünü ikame edebilecek hiçbir şey yoktur. Bu dönüşüm, (hem Lenin'in hem de Hilferding'in sonraları ele aldığı bir fikri burada ifade edersek) ancak finansör ve sanayici aynı kişi olduğu zaman genel sınıf kontrolüne tabi olur.

İkincisi, sürekli bir süreç olan artı-değer üretimi ve gerçekleşmesinin önünde bir engel teşkil eden bölüşüm ilişkilerine bakalım. Ücretler, rantlar, faiz, vergiler ve şirket kârının bölüşümsel oranları, kredi sistemi marifetiyle ayarlanamaz mı? Ücretler, elbette kredi tarafından ateşlenen enflasyon ile eritilebilir ve işçilerin tasarrufları da benzer şekilde, kriz dönemlerinde belki devalüe edilecek şekilde, kredi sistemi vasıtasıyla sermaye olarak harekete geçirilebilir (*Kapital*, cilt 3, s. 508). Bunun dışında, reel işçi ücretlerini dönüştürebilen -uzun vadeli konut kredileri ve tüketici kredileri gibi- çeşitli 'ikincil sömürü biçimleri' de mevcuttur (s. 609). Ayrıca, müstakbel gelirlere dönük her türden hisselerin alım-satımı da, (rantın temellükü, vergiler ve şirket kârının temellükü biçiminde gerçekleşen) bölüşümün diğer yönlerini para-sermayenin genel dolaşım sistemine dahil eder. Kredi sistemi, aynı zamanda, sermayenin merkezileşmesine izin verir ve sermayenin aile şirketi yapısından doğan zincirlerinden kurtulmasına ve anonim şirket sermayesi olarak iş görmesine izin verir. Neticede, sermayedar sınıf içindeki bölüşüme dair düzenlemeler bu şekilde değişikliğe uğrayacak ve merkezileşme/adem-i merkezileşme süreci yönetilebilecektir (bkz. Bölüm 5).

Yüzyeideki olgulara bakıldığında, kredi sistemi en azından, üretim ve

tüketim, üretim ve gerçekleşme, mevcut kullanımlar ve müstakbel emek, üretim ve bölüşüm arasındaki zıtlığa mukayyet olma potansiyeline sahiptir. Kredi sistemi, aynı şekilde, tekil ve sınıfsal çıkarların arasını bulmak ve bu şekilde, krizlere yol açan güçleri zapt etmek için araçlar da sağlar. Potansiyel olarak bu kadar güçlü bir silahla kuşanmış olan sermayedar sınıf, bu silahı mükemmelleştirmek için her türlü nedene sahiptir. Ve kapitalizmin her müteakip krizinin, kredi sistemini kendi çözümü doğrultusunda yeni oluşumlara ittiğine dair elimizde bolca kanıt mevcuttur (Birleşik Devletler'deki finans yapısının 1930'lardaki radikal dönüşümü, mükemmel bir örnek sunmaktadır). Tüm bunlar, Dokuzuncu Bölüm'de sunulan temel mesajı teyit etmektedir: Kapitalizm, izin verdiği eşgüdümeler nazarında gittikçe daha sofistike hale gelen bir kredi sistemi mevcut değilse, uzun süre ayakta kalamaz.

O zaman, tüm bu krizler hâlâ neden ortaya çıkmaktadır? Marx, bu soruya, kredinin 'sermayenin gerçekleşmesi önündeki engelleri, ancak bu engelleri daha genel mahiyette tekrar inşa etmek vasıtasıyla, askıya aldığı' belirterek cevap vermiştir (*Grundrisse*, s. 623). Bu ifade ile, kredi sisteminin ancak mübadelede ortaya çıkan sorunlarla mücadele edebileceği ve üretimdekilere hiç dokunamayacağı için, kredi kullanımının uzun vadede işleri aslında daha da kötüye götürdüğünü kastetmektedir. Bunun dışında, kredinin üreticilere yanıltıcı fiyat sinyalleri verebileceği ve bu sayede, departmanlar arasındaki dengesizliğe ve aşırı birikime dönük eğilimleri derinleştirebileceği birçok durum da söz konusudur. Şimdi, bu durumların bazılarını inceleyelim.

Birincisi, kredi sisteminin ortaya çıkmasının koşullarını sağladığı kâr oranının eşitlenme süreci, rekabeti mükemmelleştirir ve teknolojik değişim vasıtasıyla nispi artı-değer elde etme çabasını, sönmülmekten ziyade canlandırır. Kâr oranının eşitlenmesi, aynı zamanda, metaların kendi değerlerine göre üretim fiyatlarından alım-satımlarının yapılabilmesine olanak sağlar. Teknolojik değişimin ivmelenen hızı ve üretim fiyatları tarafından verilen üretime dair yanıltıcı sinyaller, temel olarak, aşırı birikim eğilimine yol açtığı için, kredi, bu açıdan, dengesizliğe dönük eğilimi azaltmaktan ziyade arttırmaktadır.

İkincisi, kredi sistemi, finansörlere bağımsız bir güç sunar ve onları 'genel olarak sermaye'nin temsilcileri olarak ayrı bir yere koyar. Bankerler ve diğer araçlar sınıfı, kendisini, (büyük çoğunluğu para sahibi sermayedarlardan müteşekkil bir 'sınıfa' ait olan) tasarruf sahipleri ve 'sınai sermayedar sınıfı' arasına eklemeler (*Grundrisse*, s. 852). Anonim şirket yöneticileri, aynı zamanda, başka insanların parasının yöneticisi konumundaki ayrık bir sınıfta cisimleşir (*Kapital*, cilt 3, s. 386-90). Kredi sisteminin genişlemesi, burjuvazi içinde yeni hizipler ya da 'sınıflar' (Marx, bu grupları tarif

etmek için bu terimi kullanır) ortaya çıkarır. Para sahibi sermayedarlar, finansörler ve yöneticiler, bir bütün olarak sermayedar sınıfın ortak sermayesi olarak faiz-getiren sermayenin kullanıma sokulmasından sorumlu sayılırlar. Kağıt üzerinde, para-sermayeyi, genel olarak birikimi sağlamak için tahsis etmeleri gerekmektedir. Fakat bir birey olarak, bu kişiler de, rekabet tarafından, kendi dolayimsız kişisel ya da hizipsel çıkarları yönünde hareket etmek zorunda bırakılırlar.

Avantajlı pozisyonlarına dayanan bankerler ve diğer 'büyük finansçı centilmenler', kredi sisteminden 'sanki kendi şahsi sermayeleriymiş gibi' istifade edip, bu şekilde, sınıai sermayenin aleyhine 'gerçek birikimden yüklüce bir paya' el koyabilirler (*Kapital*, cilt 3, s. 478). Kredi sistemi ile mümkün hale gelen 'muazzam merkezileşme', 'bu asalaklar sınıfına, sadece sanayici sermayedarları dönem dönem soymaları için değil, aynı zamanda fiili üretime en tehlikeli biçimde müdahale etmeleri için kullanılacak inanılmaz bir güç verir' (s. 545). Yani paranın dışsal toplumsal iktidarının bir finans oligarşisinin ellerinde yoğunlaşması, elbette sistem için katıksız bir lütuf olarak görülemez.

Sermayenin ortak sermayesine sağlanmış iktidar, şahsi temellük ve sömürüye açık olduğu için, kredi sistemi, burjuvazi içindeki yoğun hizipsel mücadelelerin ve kişisel güç oyunlarının merkezi haline gelir. Bu tip güç mücadelelerinin sonucunun ne kadar önemli olduğu ortadadır. Fakat Marx, dikkatini, olayların bu yönüne yoğunlaştırmaz. Sermaye biçimindeki faiz-getiren paranın dolaşımı ile artı-değerin üretim süreçleri arasındaki çok daha derinde yatan temel ilişki kümelerini gizleyen bu çatışmayı, neredeyse burjuva toplumunun yüzeyindeki herkes için aşikar bir olguymuş gibi ele alır. Bu bölümde, finans kapitali, bir kurumsal düzenlemeler kümesi ya da burjuvazinin içinde kimin kim üzerinde hakimiyet kurduğuna dair bir kataloglamadan ziyade, bir süreç olarak tarif eden kuramın, birikimin diğer türlü açığa çıkmayacak çatışmalı dinamikleri hakkında birçok şeyi ortaya çıkaracağını gösterebilmeyi umuyorum.

Kredi sisteminin, birikimi ince şekilde düzenlemesini engelleyen bir üçüncü engel ise, para-sermayenin kimden geldiği ve kime aktığına ilişkin ayrımcılığın söz konusu olmadığı bir durumda ortaya çıkar. Örneğin, tüm toplumsal sınıfların tasarrufları, kendi toplumsal pozisyonundan bağımsız şekilde herkesin *mutasarrıf* rolüne soyunabildiği biçimde, bir araya gelmektedir. İşçilerin tasarrufları para sahibi sermayedarlarınkıyla, çoğu zaman bu ikisi birbirinden ayrılamayacak şekilde buluşur. Kredi sistemi vasıtasıyla bir araya getirilen para gücünün inanılmaz genişlikte bir toplumsal tabanı vardır. Toplumdaki her sınıfın tasarruf yapma eğiliminde gerçekleşen her türden değişiklikler, finansçılar ile sanayici sermayedarlar başta olmak üzere, diğer sınıflar arasındaki güç dengesini dönüştürebilirler.

Genel olarak her türden gelirin temellükü için akınmaya devam ettiği müddetçe, para-sermaye ayrımcı değildir. Bu, her ne kadar, faiz-getiren sermayenin dolaşımının, hükümet, tüketici ve üretici borcunu, hisse senedi ve hisselerde gerçekleşen spekülasyonu ile metalar için ileri tarihli işlemler ve toprak rantını kapsamasına ve hatta belki disiplin altına sokmasına izin verse de, gelirlerin temellüküne yönelik yapılan spekülatif yatırımın kontrolden çıkmasını engelleyecek aslında pek bir şey yoktur. Daha da kötüsü, alacak taleplerinin birikimi, para-sermayenin birikimi gibi gözükmeye başlayabilir ve talepler, fiili üretimde bir karşılıkları olmasa bile, dolaşımda kalmaya devam edebilirler. Örneğin, hiçbir üretkenliği olmayan bir arazinin hisseleri, eğer bu hisseler başka satışlar ve alımlar için bir teminat olarak kullanılabilirlerse, kurgusal birikimi besleyebilir. Bu tip dudak uçuklatan bir olay, şahıslar ve bankalara ait toprak hisselerinin etkin biçimde para olarak kullanıldığı 1830'lar Birleşik Devletler'inde gerçekleşmişti ve bu süreç, ancak Başkan Jackson'ın, federal toprakların alımı için yapılan ödemenin hükümetçe kabul gören bir para ile yapılması gerektiğinde ısrar etmesi ile son bulmuştu. Yani, 'aynı sermayenin ve hatta bazen aynı borç talebinin farklı formlarda ve farklı ellerde ortaya çıktığı çeşitli biçimler ile birlikte, tüm sermayenin kendini ikiye ve hatta bazen üçe katladığı' durumlar sıklıkla ortaya çıkar. (*Kapital*, cilt 3, s. 470).

Başlangıçta, sermayedar sınıfın kolektif çıkarlarını ifade eden akli başında bir araç, 'üretimin önündeki engel ve prangaların üstesinden gelmenin' ve bu şekilde kapitalizmi yeni mükemmellik seviyelerine erdirmenin 'maddi temellerini' ortaya çıkarmanın bir gereci olarak gözüken şey, 'aşırı üretim ve aşırı spekülasyonun temel vasıtası haline gelir'. Kurgusal sermayenin 'akıldışı biçimleri' ön plana çıkar ve kredi sistemi içinde 'ciddi bir bozunma'ya izin verir. Kapitalizmin çatışmalarına son derece temiz bir çözüm olarak kullanıma sokulan şey, şimdi üstesinden gelinmesi gereken bir sorunun merkezi haline gelmiştir.

Marx, kredi sisteminin, 'üretimin ve/veya işletmelerin üretim ölçeğinde muazzam bir genişleme'ye, tekil sermayedarların (anonim şirketler, çok birimli şirketler gibi) sermayenin 'toplumsal' ve 'müşterek' biçimleri tarafından devralınmasına, işletmenin mülkiyetten ayrılmasına, devlet müdahalesine davetiye çıkaran tekellerin yaratımına ve 'yeni bir finans aristokrasisinin' doğuşuna izin verdiği sonucuna ulaşır. Bu şekilde, kredi sistemi, 'üretici güçlerin maddi gelişimine ivme kazandırır' ve dünya piyasasını oluşturur. Fakat aynı şekilde kriz oluşumunu da ivmelendirir ve kapitalizmin 'dağılmaya dönük öğelerini' ön plana çıkarır. Marx, bunu, 'kapitalist üretim biçiminin içinde kapitalist üretim biçiminin ilgası ve bu nedenle kendini eriten bir çelişki' olarak adlandırmaktadır (*Kapital*, cilt 3, s. 438-41).

Marx, bu fikirler üzerinde çok durmamış olsa da, tarih ve birçok Marksist yorumcu bu konuya yoğunlaşmışlardır. Bu nedenle, Marx'ın fikirlerinin nasıl yorumlandığını, somut hale getirildiğini ve yirminci yüzyılın gerçeklerine uyacak şekilde adapte edildiğini ele almak zorundayız. Fakat, bu şekilde yaparken, Marx'ın hiçbir yerde, o kulağa çok anlamlı gelen, gayet soyut ve biraz da anımsanması zor olan 'kendini eriten bir çelişki' ifadesi ile tam olarak ne kastettiğini açıklamadığını da akılda tutmalıyız. O zaman, amacımız, bu ifadenin bir yorumunu oluşturabilmek ve bu yorumun kapitalizmdeki kredi kullanımına dair ikilemleri ne denli iyi yansıttığını anlayabilmek olacak.

LENİN VE HİLFERDİNG'E GÖRE FİNANS KAPİTAL

Lenin'e göre, 'yirminci yüzyıl, eski kapitalizmden yenisine, genel olarak sermayenin hâkimiyetinden finans kapitalin hâkimiyetine doğru bir dönüm noktasına işaret etmektedir'. Bankaların, paranın toplumsal iktidarını ellerinde yoğunlaştırabildiklerini, 'tek bir kolektif sermayedar' olarak iş görebildiklerini ve bu sayede, 'sadece tüm ticari ve sınai işleri değil hükümetleri bile 'kendi iradelerine mahkum kılabilindiklerini' iddia etmiştir. Sanayicilerin –büyük oranda sermayelerin merkezileşmesi vasıtasıyla– tek el gücü aradığı ölçüde, sınai ve banker sermaye de bir araya gelme eğilimindedir. 'Finans kapital', o zaman, 'sanayicilerin tekelci birlikleri ile birleşen son derece büyük birkaç tekelci bankanın banka sermayesi' olarak tanımlanabilir.¹

Kontrolü elinde tutan bir 'finans oligarşisi', finans kapital temelinde yükselir. Bu oligarşi, kapitalist üretim biçimini sistematik biçimde dönüştürür ve kapitalizmin içsel çelişkilerini yeni bir biçimde dünya sahnesine taşır. Lenin, 'şüphe yoktur ki, kapitalizmin tekelci kapitalizm aşamasına, finans kapitale geçişi, dünyanın paylaşımı üzerine devam eden mücadelenin yoğunlaşması ile *bağlantılıdır*' demektedir. Devamında ise şunu vurgular: 'Emperyalizm, tekellerin ve finans kapitalin kendisinde ortaya çıktığı, sermaye ihracının önem kazandığı, uluslararası tröstler arasında dünyanın bölüşümünün başladığı, yerkürenin tüm bölgelerinin en büyük kapitalist güçler arasında bölüşümünün tamamlandığı' o gelişim aşamasındaki kapitalizmdir. Kapitalizmin içkin çelişkileri, şimdi kapitalizmin gittikçe daha dramatik bir hal alan eşitsiz gelişimi ve sınıf ilişkilerinin radikal bir yeneden yapılanması bağlamında ifade edilmektedir. 'Finans açısından güçlü devletler' tarafından desteklenen hakim bir finans oligarşisi, bir 'emek aristokrasisi'nin oluşumunu teşvik ederek 'merkez' ülkelerde işyeri barışını satın alırken, dünyanın geri kalanı gittikçe derinleşen biçimde bir bağımlılık, itaat ve isyan haline itilmektedir. Finans oligarşisi içinde ve finans

¹ Lenin (1970 baskısı, cilt 1, s. 703); müteakip alıntılarının tümü, *Imperialism, the Highest Stage of Capitalism*'den verilecektir.

açısından güçlü devletler arasındaki rekabet ise, azalmak bir tarafa, artmaktadır. Nihai sonuç ise şudur: Emperyalist güçler arasındaki düşmanlık ve savaşlar. Bu nedenle, finans kapital kavramı ile işe başlayan Lenin, yirminci yüzyıl emperyalizmine dair hayret uyandıran bir analize erişir.

Fakat Lenin'in tezinin kuramsal içeriği açık değildir. Yazılarında, finans kapital kavramını derinleştirmemiş ve finans kapitalin kapitalizmin içkin çelişkilerini nasıl emperyalistler arasındaki düşmanlıklara dönüştürdüğü sorusu da karanlıkta kalmıştır. Fikirlerinin birçoğunu, biraz da eklektik biçimde, Hobson, Bukharin ve Hilferding'in birbirinden farklı bakış açılarından devşirmiştir.² Bu düşünürlerden sadece sonuncusu Marxçı çerçevede finans kapital kavramına çok sağlam bir kuramsal temel sağlamaktadır. Her ne kadar Lenin, Hilferding'in siyasi yönelimine son derece eleştirel yaklaşırsa da, Hilferding'in geliştirdiği temel finans kapital yaklaşımını, bir itiraz haricinde, kabul etmiştir. Bu itiraz, Hilferding'in paraya dair 'hatalı' görüşlerine ilişkindir.³ Lenin, bizi bu hatanın doğasına dair aydınlatmamaktadır. Biraz sonra, bu hatanın ne denli büyük bir önem arz ettiğini göreceğiz. Fakat önce Hilferding'in katkısını ele almamız gerekiyor.

Hilferding, kendi tezinin genel şekli itibariyle, Marx'ı inançla tekrarlamıştır. Kredinin, -bizim geçen bölümde yaptığımız gibi- nasıl ve neden sermaye birikiminin devamı için hayati olduğunu göstermeye girişmeden önce, farklı para biçimlerini inceleyerek çalışmasına başlar. Başlangıçta, bankalar yalnızca para akışları arasındaki dolayımı sağlarlar, fakat daha sonra birikimin gelişimi artan miktarlarda para-sermayeyi bankaların eline verir ki bankaların da, 'bu sermayelerin gittikçe büyüyen bir kısmını sanayiye eklemek' ve kendi faaliyetlerini sanayi sermayesininkilerle bağdaştırmak dışında başka bir seçenekleri yoktur. Sanayiciler, (özellikle yaptıkları işin ölçeğine ilişkin) rekabetçi avantajlarının kaynağı banka sermayesine erişimleri olduğu için, borç sermaye bulmak üzere giderek dış kaynaklara yönelmek zorundadırlar. Hilferding'e göre (Lenin'in de akabinde onayladığı üzere), finans kapital,

[s]ermayenin birliğinin sağlandığı bir duruma işaret etmektedir. Sınai, ticari ve banker sermayenin daha önceden ayrıık olan mecraları şimdi, sanayi ve bankaların tepe noktasındakilerin yakın bir kişisel birlik içinde kaynaştıkları büyük finansın yönlendirmesi ile aynı yerde bir araya getirilmektedirler. Bu birlikteliğin temelinde, tekil sermayedarların serbest rekabetinin büyük tekelci ortaklıklar tarafından ilgası yatmaktadır. Bu, doğal

2 Hobson (1965 baskısı), Hilferding (1970 baskısı) ve Bukharin (1972a). Her ne kadar Bukharin'in çalışması, Lenin'inkinden bir yıl sonra basılmış olsa da, Lenin'in çalışması üzerinde tahminen bir etkide bulunmuştur, çünkü Lenin bu çalışmaya, konuya dair kendi çalışması yayımlanmadan en az bir yıl önce bir önsöz yazmıştır. Defterlerinde açık olduğu üzere Lenin'in yazına ilişkin kapsamlı okuması, Churchward (1959) tarafından kayda geçirilmiştir ve Hobson'un katkısı da eleştirel bir gözle Arrighi (1978) tarafından incelenmiştir.

3 Lenin (1970 baskısı, cilt 1, s. 678), Lenin'in Hilferding'in çalışmasının noksanlarına ilişkin görüşleri Churchward'de ortaya konmuştur (1959, s. 79).

olarak, sermayedar sınıfın devlet iktidarıyla olan ilişkisinde de bir değişikliği beraberinde getirecektir (Hilferding, 1970 baskısı, s. 409).

Hilferding, yine Lenin'in kabul ettiği gibi, uzun uzadıya, bu birlikteliğin -tekellerin yaratımı, tröstler, karteller, borsa operasyonları vb. gibi-kurumsal dışavurumlarının üstünde durur. Mülkiyet hakları üzerinde devam eden spekülasyonun, yani sermayenin kurgusal biçimlerinin, zorunlu şekilde, hayati bir rol oynadığını vurgular. Bir finans oligarşisinin yükselişi, sınıf mücadelesinin boyutlarını önemli açılardan değiştirecektir. Hilferding, devletin finans kapitalin bir faili olduğunu ve finans kapitalin dünya sahnesinde ulusal sermaye olarak iş gördüğünü varsayar. Daha sonra, emperyalizme ve ilintili çelişkilere dair belirli bir yorum geliştirir. Tezin çerçevesi şöyledir:

Finans kapitalin yükselişi (ki bu, kapitalizmin devamı için gerekli bir adımdır), aynen Marx'ın öngördüğü üzere, devlet müdahalesini beraberinde getirmektedir. Finans kapitalin ortaya koyduğu gerekliliklere cevaben ortaya çıkan devlet politikaları, metallerden ziyade, sermayenin ihracını öncelikli bir konu haline getirir. Devletler arasındaki (rekabet, korumacılık, hâkimiyet ve bağımlılık gibi) ilişkiler, kapitalizmin için çelişkilerini dünya sahnesinde çatışmalara gebe olan eşitsiz gelişime dönüştürür. Çelişkiler şimdi, tekeli ve tekeli olmayan sektörler, finans oligarşisi ve 'diğerleri' ile ulus-devletler arasındaki bir dengesizlik olarak ifade edilmeye başlamıştır. Tüm bunlar, kapitalist gelişmeye dair temel süreçlerin içinden çıkarlar.

Burada Hilferding, (1970 baskısı, bölüm 17) Marx'ın kriz kuramının belirli bir biçimini kullanmaktadır. Sermayenin değer kompozisyonundaki farklılaşmalar, Hilferding'e göre, fiyatlara ilişkin sinyalleri bozunuma uğratmakta ve (üretim araçları ile ücret mallarını üreten) departmanlar arasındaki, üretim ve tüketim arasındaki, sabit ve döner sermaye arasındaki vb. dengesizlikleri üretmektedir. Karteller ve tekeller, fiyatların yanı sıra teknolojik değişimin hızını kontrol edebilirler; fakat bu, aslında, tekeli ve tekeli olmayan sektörler arasındaki fiyatlara ilişkin sapmaları daha da kötü bir hale sokacaktır; en nihayetinde 'artı-değer üretimi ve gerçekleşmesinin koşulları arasında dengesizlik ve çelişkilere yol açan, fiyatların düzenlenmesindeki altüst oluş halleri, karteller tarafından düzeltilemez. Karteller, durumu daha da vahim hale getirirler' (Hilferding, 1970 baskısı, s. 401). Kısacası, karteller krizleri ortadan kaldıramazlar. Tümöyle bir finans oligarşisinin hâkimiyeti altında olsa dahi, kredi sistemi, benzer şekilde bu süreci takip eder; çünkü faiz oranı, nihai analizde, artı-değerin üretimine dair dinamikler tarafından açıklanmak zorundadır (ve buradaki nedenselliği tersinden kuramayız). Bu temelinden istikrarsız sistemi istikrarlı kılmak için kredi-paralarını düzene sokma yönündeki her çaba, en

nihayetinde, bir finans krizine yol açacaktır. Hilferding, daha sonra, daha fazla izahata girmeden, Marx'ın bir kriz sürecinde zorunlu olarak, zenginlik döneminde elde edilmiş sayısız kurgusal sermayelerin serbest bırakılmasıyla, sistemin kendi 'parasal temeline' geri döneceğine ilişkin iddiasını ortaya atar (1970 baskısı, s. 372). Korumacılık, emperyalizm ve devletler arası ilişkilerin yanı sıra tekelci ve tekelci olmayan sektörler arasındaki ilişkiler ise, finans kapitalin oligarşik doğasının şekillendirdiği, kriz oluşumuna dönük bu temel eğilimlerin belli başlı ifadeleri olarak değerlendirilirler.

Lenin, Hilferding'den iki konuda ayrılmaktadır. Birincisi, Lenin, ana emperyalist güçler söz konusu olduğunda, her ne kadar finansın ulusal sermaye ile özdeşleşmesini kabul eder gibi gözüküyor olsa da, mesele, dünya kapitalizminin genel durumunu incelemek olduğu zaman, sıklıkla -Hobson'un pozisyonuna benzer şekilde- finans kapitale ilişkin ulusüstü bir yaklaşımı kullanmıştır. Lenin'in bu konuya ilişkin formülasyonu, Hilferding'den daha müphemdir.⁴ İkincisi, Lenin, Hilferding'in para kuramına ilişkin hatasına değinmekte, fakat bizi bu hatanın sonuçlarına ilişkin aydınlatmamaktadır. De Brunhoff, bu konuyla doğrudan ilgilenmiştir. Bu, gayet önemli bir meseledir ve bir tartışma başlatmayı da sağlayabilir.

De Brunhoff'a göre (1971, s. 81-93), Hilferding, Marx'ı sadece biçim yönüyle takip etmektedir. Finans kapitali banker ve sınai sermayenin *birlikteliği* olarak görüyor olması, Hilferding'i, Marx'ın 'finansla ilişkin para kuramı'nı kurduğu mevkiye, 'parasal olgulara ilişkin [bir] finans kuramı' inşa etmeye yöneltmiştir. Buradaki fark önem arz etmektedir. Marx, kendi para kuramını, sermayenin dolaşımına referans vermeden, bir meta üretimi ve mübadelesi analizinden çıkarmaktadır. Bu şekilde hareket ederek, önce bir değer ölçüsü olan para ve dolaşım mecrası olan para arasındaki çelişkiyi tespit etmiş olur ki, bu tespitle, para, sermaye olarak dolaşıma girdiği zaman bu çelişkinin nasıl kızıştığını anlayabilmek için bir temel oluşturmayı amaçlamaktadır. Bu çelişkiye, Hilferding'in çalışmasında neredeyse hiç yer verilmemiştir. Paraya ilişkin olgular, finans kapitalin tam anlamıyla kontrolü altında olan 'kapitalist finansmanın uzantılarına' indirgenmiştir. Hilferding, finans kapitali hem hegemonik hem de kontrole yönelik şekilde tariflerken, Marx, kendi içsel çelişkileri içinde zorunlu şekilde hapsolmuş bir finans kapital portresi çizmektedir. Marx için merkezi çelişki, *finans sistemi* (kredi) ile *parasal taban* olarak adlandırdığı mefhumlar arasında yatmaktadır. Hilferding, Marx'ın krizler sırasında parasal tabana geri dönüş olacağına ilişkin görüşüne atıf yapmaktadır, fakat bunun neden ya da nasıl gerçekleştiğini açıklamayı başaramaz. Bu da, şimdi ele alacağımız konudur.

4 Churchward (1959, s. 78), Lenin'in notlarında 'finans kapital = banka demek yeterli gelmez mi?' diyerek, Hilferding'in temel finans kapital kavramını bile sorguladığını göstermektedir. Hobson ve Hilferding arasındaki farkı da Arrighi (1978) vurgulamaktadır.

FİNANS SİSTEMİ İLE FİNANS SİSTEMİNİN PARASAL TABANI ARASINDAKİ ÇELİŞKİ

Marx, kapitalizmin, bir kriz esnasında, finansa ilişkin kurguları bir tarafa bırakmak ve nakit paranın dünyasına, parasal tabanın ebedi gerçekliği-ne dönmek zorunda kalacağını sıklıkla ifade eder. Şaka yollu, para sistemini 'özünde bir Katolik kurumu, kredi sistemini [ise] özünde Protestan' [bir kurum] olarak niteler, çünkü bunlardan ikincisi, gücünü, 'metaların asıl ruhu olan para değeri ile üretim biçimi ve onun kaderi tayin edilmiş düzene imandan ve üretimin tekil faillerinin yalnızca kendi kendisini arttıran sermayenin ete kemiğe bürünmüş halleri olduklarına' dair inançtan alır. Fakat 'kredi sisteminin, kendisini para sisteminin temelinden ancak Protestanlık'ın kendisini Katoliklik'ten bağımsız kıldığı kadar ayırıştırılabildiğini' de vurgular (*Kapital*, cilt 3, s. 592). Her ne kadar kredi sıklıkla 'parayı dışarıda bırakıyor ve yerini gasp ediyor olsa da', merkez bankası her zaman 'kredi sisteminin nirengi noktası' olarak kalmaya devam edecek ve değerli 'metal stoku da, bankanın nirengi noktası olacaktır' (s. 572-3). Diğer bir deyişle, 'değerli metal biçimindeki-para, kredi sisteminin, doğası gereği, *asla* kendisinden sıyrılmadığı' temel olmaya devam etmektedir (s. 606).

Marx'ın tüm bu ifadeleri kullanarak ne kastettiğini anlamak son derece önemlidir. İlk bakışta, fikirleri, bir miktar demode olmuş gibi gözükür; çünkü on dokuzuncu yüzyıl'a has bir fikir olarak değerli metalleri, para sisteminin 'nirengi noktası' olarak ele almaktadır. Diğer taraftan, eğer Marx'ın tezinin temel mantığına inerseniz, genel olarak kapitalizm için geçerli olan çok önemli bir ilkeyi tespit edebiliriz.

Finans sistemi ile finans sisteminin parasal tabanı arasındaki çelişkinin kaçınılmazlığına dair izi sürmeye başladığımızda, doğrudan, paranın bir değer ölçüsü ve dolaşım mecrası olarak yerine getirdiği çifte işleve ulaşabiliriz. Para, bir değer ölçüsü olarak işlev gördüğü zaman, dolaşımında kalmasına yardımcı olduğu değerleri gerçekten temsil etmek zorundadır. Para bu durumda, 'emeğin ve [emeğin] ürünlerinin toplumsal karakterinin belirli bir ifadesinden başka bir şey değildir'; yani metalarda vücut bulmuş değer toplumsal olarak kabul edilen *dışsal* bir ölçüsüdür. Bu ölçüyü altın gibi belirli bir metale bağlı kılmanın nedeni, maddi bir biçim almasını sağlayarak, ölçü aracının mümkün olduğunca kesin ve muğlaklıktan uzak olmasını garanti etmektir. Bunun beraberinde getirdiği çelişki ise, elbette, somut ve özel bir emek sürecinin ürününün, örneğin altının, soyut emeğin maddi bir temsili muamelesi görmesidir. Para, öte yandan, bir dolaşım mecrası olarak işlev gördüğü zaman, kendisini değer'in 'hakiki' temsilcisi olmaktan alıkoymak, piyasa fiyatlarının değerlerinden sapmasına izin vermek ve öngörülemez ve biteviye değişen bir mübadele sürecinin

kolaylaştırıcısı olduğunu kanıtlamak zorundadır. Kağıt paralar ve kredi-paraları, bu açıdan, belli bir sınırlamaya maruz kalmadan ve yaratıcı şekilde iş görebilirler.

Basit meta üretimi ve mübadelesi içinde, paranın bu iki yönü, birbiriyle zor ve çatışmalı bir ilişki içindedirler. Gerçekten de, Birinci Bölüm'de vurguladığımız üzere, sermayenin dolaşımı, kısmen, altının 'doğasında olan' değer ile paranın, dolaşıma soktuğu metaların değerine karşılık ölçülen, 'yansıttığı' değer arasındaki boşluğu kapatmak için ortaya çıkar.

Fakat sermayenin dolaşımını oluşturan süreçlere dair bir inceleme, eğer varlığını sürdüreceksen kapitalizmin sofistike bir kredi sistemi geliştirmesinin ve kurgusal sermaye biçimleri yaratmasının bir zorunluluk olduğunu gösterecektir. Paranın 'hayali' yönleri –yani kredi ve kağıt 'paralar'- en uç halleri takınmaya itilirler ve toplumsal emeğin fiili süreçleriyle olan bağları gittikçe daha zayıf hale gelir. Toplumsal emek eğer (altın gibi) bir para-meta tarafından sağlam şekilde temsil edilirse, sermayenin dolaşımı, para ile finans arasındaki uçurumu daha da vahim bir duruma getirir. Marx, finans sistemi ile finans sisteminin parasal tabanı arasında bir çelişki olduğunu söylediği zaman, bu durumu kastediyordu. Şimdi, bu çelişkinin doğasını biraz daha açalım.

Örneğin, kredi-parasının ve 'değerin kurgusal biçimlerinin' para-metanın yerini gasp ettiği zaman ne olacağını ele alalım. Eğer kredi yaratımının hızı, toplumda yerine getirilen toplumsal olarak gerekli emeğinki ile uyumlu olursa, kredinin sermaye dolaşımına ilişkin etkileri zararlı değil, aksine faydalı olacaktır. Fakat kredi yaratımının kontrolden çıkmasını engellemek için yapılacak çok şey yoktur ve diğer taraftan, aşırı birikim sorunu da arka planda etkisini sürekli göstermektedir. Kurgusal değerler toplumsal emeğin ürünleri tarafından desteklenmiyor ya da herhangi bir nedenden kredi sistemine olan inanç zedeleniyorsa, sermaye toplumsal olarak gerekli emeğin dünyasındaki yerini yeniden sağlamlaştırmak için bir yol bulmalıdır. Bunu da yapabilmeyen iki yolu vardır. Ya tüm işlerini, değerini nihai ölçüsü olan para-metaya (yani altına) sıkı sıkıya bağlayabilir ya da fiili meta üretiminin maddi süreçleri ile doğrudan bir bağlantı oluşturmanın bir yolunu bulmaya çalışır. Her iki çözümün de kusurları vardır.

Birinci durumda, tüm değerler, kendi temsil ettikleri değerini test edilebilmesi için para-metaya çevrilmek zorundadırlar. Bu, Marx'ın tanıdık olduğu genel bir durumdu; 'kredi sallanmaya başlandığı zaman ... tüm hakiki kıymet, paraya, altın ve gümüşe dönüştürülecektir - bu sistemin kendisinin mecburen ürettiği çılgın bir taleptir'. Likidite ve altına çevrilebilirliğe yönelik talepteki ani artış, 'banka kasalarındaki birkaç milyondan ibaret olan' mevcut altın ve gümüş tarafından karşılanamayacaktır' (*Kapital*, cilt 3, s. 574). Sonuç ise şudur:

Kapitalist üretimin temel bir ilkesi, bağımsız bir değer biçimi olan paranın metalara karşı konum alıyor olmasıdır. ...Sıkışıklık dönemlerinde, kredi daralır ya da tümüyle ortadan kalkarsa, para, bir anda ödemenin tek aracı ve tüm diğer metalara mutlak bir karşılık olarak ve değer hakiki varlığı olarak ortaya çıkar. ...Bu nedenle, metaların değeri, paradaki bu değer fantastik ve bağımsız varlığını koruma amacıyla kurban verilir. ...Birkaç milyonluk para için, metaldaki milyonlar ve milyonların, bu nedenle, feda edilmesi zaruridir. Bu, kapitalist üretimin kaçınılmaz bir vechesi olmanın yanı sıra onun güzelliklerinden de biridir (*Kapital*, cilt 3, s. 516).

Fakat tüm bunlar, kağıt paraların serbestçe değerli metalara çevrilebilir olduğu varsayımına dayalıdır. Marx, devlet iktidarı tarafından desteklenen çevrilebilir olmayan paraya ilişkin durumu ele almamıştı. Bu tip bir durumda –ki yirminci yüzyılda bir kural halini almıştır,- mesele çok farklı gözükmeye başlar. Şu aşamada, temel bir farklılıkla mı yoksa sadece finans ve para sistemleri arasındaki çelişkinin görünüş biçimindeki bir değişimle mi uğraştığımızı karar vermemiz gerekiyor. Bu soruyu adım adım cevaplayabiliriz.

Altına çevrilebilirliğin olmadığı bir durumda, kredi sistemini ve kurgusal sermayeyi disiplin altına sokma yükü merkez bankasının omuzlarına yüklenmiştir. Faiz oranını yükselterek, merkez bankası, 'deyim yerindeyse, aba altından sopa gösterir', kredi-paralarını merkez bankası parasına çevirme maliyetini arttırır. Bu şekilde spekülasyon ateşleri söndürür ve kurgusal sermaye yaratımını kontrol altında tutar (*Kapital*, cilt 3, s. 543). Faiz oranı ve rezerv yükümlülüklerine dair hukuki düzenlemeler ve manipülasyonlar vasıtasıyla, para otoritesi, metaların devalüasyonundan kaçınmaya çalışırken, aynı zamanda kendi parasının toplumsal emeğin 'hakiki' bir yansıması olma niteliğini de korumayı ümit eder. Merkezi para otoritesi tarafında bu tip bir duruş, paranın bir değer ölçüsü olarak körlemesine savunulmasının, metaların kapitalizmin hayatını tehdit edecek bir ölçekte devalüasyonuna neden olduğu 1930'lardan beri bir kural halini almıştır.

Marx, bu süreci gözlemleseydi, bu tip bir politikanın bir illüzyon üstüne kurulu olduğunu iddia ederdi; çünkü birincisi, merkez bankası, kendisini dünya ticaretinden tümüyle ayırık tutamaz ve uluslararası para sisteminin mevcut hali ile olan bağlantılarını koparamaz: Otonomisi, kendi döviz pozisyonu ile kısıtlıdır. Eğer merkez bankası uluslararası para sisteminin kurallarının sürekli olarak zıddına giderse, ulusal parası diğer ulusal paralara nazaran devalüe olabilir. Ve uluslararası seviyedeki para hiyerarşisi içinde, bir değer ölçüsü olan para mefhumu, ölmeye direnmektedir' (bkz. s. 324). Ulusal ve uluslararası paraların arasındaki ilişki, her merkez bankasının gücünü kısıtlar. Ortada küresel bir paraya ilişkin açık bir tanım yoksa –ki 1973'den beri de yoktur,- uluslararası para sisteminin kendisi krize girer.

Marx'ın ikinci itirazı ise, uluslararası seviyedeki parasal kısıtların söz

konusu olmadığı bir durumda bile, merkez bankasının zaten son derece sıkı şekilde kısıtlanmış olan gücünün kriz oluşumunun önüne geçmeye tümüyle yetmeyeceği saptamasına dayanmaktadır. Daha önce vurguladığımız üzere (Bölüm 7), sermaye artıkları, yani aşırı birikim halleri üretme yönünde kronik bir eğilim söz konusudur. Bu nedenle, şimdi, kurgusal sermayenin *meceburen* kendi gerçek birikiminin önüne geçecek şekilde yaratılması gerektiği durumu ele almalıyız ki bu durum, 'para-sermayenin birikiminin, her zaman, fiilen var olandan daha büyük bir sermaye birikimini yansıtmak zorundadır' (Kapitali, cilt 3, s. 505). Bu, meta değerlerinin gerçek büyümesi, kurgusal sermayenin daha öncesinde gerçekleşmiş yaratımı ile el ele gittiği zaman sorunlu bir durum değildir. Fakat aşırı birikim bir kez kendini belli ettiği zaman, meta formundaki değerlerin yanı sıra kurgusal sermayenin de gerçekleştirilmesi tehlikeye girer. Paraya dönük talep, aslında likiditeye dönük bir talep haline gelir. Parasal tabana bu aşamada geri dönülmesi ise, kesinlikle kurgusal sermayeleri yok edecek ve metaları devalüe edecektir. Bir merkez bankası tarafından bu tip bir duruma dönük gerçekleştirilebilir tek müdafaa, artıkları satın almak ve bu şekilde kurgusal sermayelerin değerlerini gerçekleştirmek için devlet-destekli para basmaktır. Marx, bu tip bir çözümü açıkça ihtimal dışı görmüştür (*Kapital*, cilt 3, s. 490); çünkü altın tarafından tabanı oluşturulan bir para sistemini varsaymıştır: Kısıtlı altın stokları merkez bankasının müdahale etmesinin, '[değerleri] aşınmaya uğramış metaları nominal değerlerinden' satın almasının önüne geçer.

Fakat ulusal para altına çevrilebilir değilse, bir merkez bankası, aşırı birikime ve devalüasyona karşı durabilmek için gerçekten de para basabilir. Lakin böyle yaparak, kendi parasını değersizleştirmiş olur. Kısacası, aşırı birikime dönük eğilim, dizginsiz enflasyona dönük eğilime dönüşür. Marx, bu tip bir olasılığı ele almamış ve bu olasılığın sonuçlarını da incelememiştir. Ama bu şekilde hareket etmekten kaçınması, kendi tezinin genel yapısını zedelememektedir. Toplumsal olarak gerekli emek zamanını cisimleştiren metaların nominal değerini korumak, parayı bir altın standardına körlemesine yaslanarak pür bir değer ölçüsü olarak korumak kadar irrasyoneldir. Önü alınamayan enflasyon, metaların devalüasyonu ile cebelleşmek kadar zor bir durumdur.

Marx'ın kuramı, bize, burada, aslında, finans sistemi ve finans sisteminin parasal tabanı arasındaki çelişkinin 'para formundaki sermaye ile meta formundaki sermaye' arasındaki çelişkiye indirgenildiğini söylemeye çalışmaktadır (*Kapital*, cilt 3, s. 460). Aşırı birikim koşulları içinde, sermayedar sınıf, değerini yitiren para veya metalar, enflasyon ya da buhran arasında bir tercih yapmak zorunda kalır. Para politikasının her ikisinden kaçınmayı amaçladığı bir halde ise, (kapitalizmin şu anki halinin gösterdiği

üzere') her iki durum da gerçekleşecektir.

Finans kapitalin gücü, açık biçimde, son derece sınırlıdır. Marx, örneğin, 'her ne kadar hiçbir bankacılık düzenlemesi bir krizi ortadan kaldırmaya da, hatalı bankacılık düzenlemeleri ... [krizi] derinleştirebilir' demektedir (*Kapital*, cilt 3, s. 490). Varılan bu sonuç, birçok para politikasına tatbik edilebilir. 'Emeğin toplumsal niteliği, metaların paraya dayalı varlığı olarak ve bu nedenle fiili üretime dışsal bir şey olarak gözüktüğü sürece, -fiili krizlerin derinleşmiş bir hali ya da fiili krizlerden bağımsız olarak - gerçekleşen para krizleri kaçınılmazdır' (s. 517).

Finans sistemi ve finans sisteminin parasal temeli arasındaki çelişkiler, kapitalizm geliştikçe artar ve daha da korkunç bir hal alır. Tüm bunlar, Marx'ın para kuramını hatalı şekilde yorumladığı için Hilferding'in kaçıracağı çelişkilerdir. Bu hata ise yüksek bir bedeli beraberinde getirir. Ve Lenin, hatayı ortaya koysa da, bu hatayı düzeltmek yerine, Hilferding'in finans kapital tanımını, kapitalizmin içsel çelişkilerinin dünya sahnesine nasıl taşındığını göstermek için kullanmayı tercih eder.

Fakat yine de, kapitalizmin finans formunun içsel çelişkilerine dair, *Kapital*'in üçüncü cildindeki bankacılık ve finans üzerine olan zorlu bölümlerinde gizlenmiş güçlü bir yorum mevcuttur. *Kapital*'in birinci cildinde ortaya atılan temel para kuramı ile bağlantılandırıldığında, birikim hayrına birikimin ve sermaye dolaşımının, paranın dolaşım mecrası ve değer ölçüsü olma işlevlerini nasıl birbirinden ayırdıklarını görebilir ve bu temel üstüne de, toplumsal emeğin değerinin bir ölçüsü olan para dünyası ile krediye dayalı finans işlemlerinin incelikli ve karmaşık dünyası arasındaki derinden çatışmalı ilişkiyi inşa edebiliriz. Marx, bu çelişkinin -enflasyon vasıtasıyla ortaya çıkan devalüasyon ihtimali ya da çatışmanın emperyalistler arası düşmanlıklar ve uluslararası rekabet olarak ifade edilme biçimi gibi- muhtemel yönlerini bütünlüklü bir biçimde incelememiştir. Fakat derinlikli bakış açısı, kendi başına takdir edilmeli ve Marxçı kuram da bu temel üzerine inşa edilmelidir.

FAİZ ORANI VE BİRİKİM

Yüksek kalitedeki (merkez bankası) parasının faiz oranı, finans sistemi ile finans sisteminin parasal tabanı arasındaki ilişkileri düzenleme bağlamında hayati bir rol üstlenir. Bu da, şu soruyu yeniden gündeme getirir: Genel olarak faiz oranını belirleyen şey nedir? Dokuzuncu Bölüm'de bu soruya verdiğimiz cevap, faiz-getiren para-sermayeye dönük talebi ve bu para-sermayenin arzını belirleyen güçler idi. Şimdi bu güçlerin ne olduğunu

Burada, 1970'lerin enflasyon ve iktisadi durgunluğun eşzamanlı gerçekleştiği *stagflasyon* sürecine üstü örtük bir referans veriliyor. Para basımı ile büyümenin sağlanacağına dönük Keynesçi yaklaşımın yanlışlandığı bu onyılda, merkez bankalarının para politikalarında ciddi revizyonlara gitmeleri gerekmişti. ç.n.

açığa çıkarmamız gerekiyor.

İşin talep kısmına bakıldığında, paraya bir *ödeme aracı* ve bir *alım aracı* olmasından kaynaklanan talepler arasındaki farklılığa vurgu yapmak gerekir. Her ikisi de, bir bütün olarak sermaye dolaşımı ile ilişkilidir; fakat yine de bu sürecin oldukça farklı momentlerini işgal ederler. Yeni üretimi başlatabilmek için kullanılacak olan paraya olan talep, hali hazırda üretilmiş değerlerin gerçekleştirilmesi için kullanılan paraya olan talepten sonuçları itibariyle çok farklıdır. Bunlardan ikincisi, özellikle aşırı birikim dönemlerinde, birincisi ise nispi artı-değere dönük rekabetin yoğunlaştığı bir durumda önem kazanır. Her iki talep, birbirinden bağımsız da değildir ve aralarında gecikmeli bir ilişki de mevcuttur. Örneğin, yatırım kredisine olan talep, muhtemelen sonraları pazarlama kredisine olan talebe yol açacaktır.

Parayı alım aracı ya da ödeme aracı olarak talep eden tek iktisadi fail, sermayedarlar değildir. Tüm talep biçimleri, gelirlerin dolaşımından doğarlar. İşçiler ve burjuvazi benzer şekilde, (bir alım aracı olarak) tüketici kredisi ve uzun vadeli konut kredisi almaya ve aynı şekilde, (bir ödeme aracı olarak) herhangi bir fiili mübadele öncesinde ellerinde tuttıkları belli başlı kıymetleri de paraya çevirmeye çalışırlar. Faiz-getiren sermaye için toplam talep, hem sermayenin dolaşımından hem de gelirlerin dolaşımından kaynaklanır. Fakat bu iki dolaşım biçimi, birbirinden bağımsız değildir. Tüketici kredisindeki bir genişleme, sermayedarlara ellerindeki satmadıkları mal stokları için kredi vermek gibi, (piyasanın dolayısıyla) aynı işlevi görebilir. Krediye, sermayenin ve gelirlerin dolaşımını kolaylaştırmak ve bunların arasındaki ilişkiyi dengede tutmak için ihtiyaç duyulur. Sermaye, eğer sistem sorunsuz şekilde yeniden üretilecekse, en nihayetinde sermayeye geri dönecek şekilde dolaşımda kalması gerekli olan gelirleri ortaya çıkarır. Üretimle olan gerçekleşme ile mübadeledeki gerçekleşme arasındaki temel özdeşlik korunmak zorundadır.

Sermaye halindeki paraya olan talep, bu nedenle, faiz oranının tek belirleyicisi değil, kredi sistemi ve kredi sisteminin parasal tabanına dair çok daha karmaşık bir talepler bütünüdür. Ayrışmalar önemlidir. Talebin farklı çıkış noktalarının yanı sıra paranın kullanıma sokulduğu kullanımların çeşitliliğini de gösterirler. Bu ayrışmalar, faiz-getiren paranın çeşitli üretim faaliyetlerine, dolaşıma, mübadeleye, toprak sahipliğine, idari işlere, tüketime vb.'ne (birikimin çerçevesinden bakıldığında) 'doğru' tahsisini tespit etmenin güçlüğüne altını çizerler. Sermayenin toplam dolaşım sürecindeki boşluklar yüzünden hataların ortaya çıkabileceği olasılığını –ama sadece olasılığını– gösterirler. Üretim ile mübadele vasıtasıyla ortaya çıkan gerçekleşme arasında her zaman var olması gereken ince dengeyi yok etmek üzere kredi sistemi içinde 'aksaklıklar en üst seviyeye'

çıkabilir ve her türden 'akıldışı form' patlak verebilir. Her şeyin ötesinde, bu ayrışmalar bizi, kredi talebinin aşırı birikimden gelirlerin dolaşımındaki talihatsız engellere kadar birikim süreci içindeki birçok farklı duruma işaret ettiği gerçeğine karşı daha duyarlı kılarlar.

Faiz-getiren sermayenin arzı da, benzer karmaşıklığa sahip belirlenimlere tabidir. Marx, bu arzın, kısmen birikimin, kısmen birikimden 'gayet farklı olmasına rağmen [birikime] eşlik eden durumların', kısmen de görünüşte tüm bunlardan oldukça bağımsız olayların sonucu olduğunu iddia etmiştir (*Kapital*, cilt 3, s. 507):

1. Birikim vasıtasıyla üretilen artı-değerin bir kısmı, sanayiciler, tüccarlar, finansçılar, toprak sahipleri ve devlet tarafından para artıkları olarak tutulabilirken, işçiler de değişken sermayeden tasarruf yapabilirler. İktisadi failler, bu artıkları atıl durumda bırakmaktansa, faiz-getiren sermaye olarak dolaşıma sokabilirler.

2. Paranın sermaye olarak kullanımına dair seçenekler sınırlı olduğu için, aşırı birikim, atıl para fazlalıkları (ve bu sayede düşük bir faiz oranı) üretir.

3. Bankacılık sisteminin Dokuzuncu Bölüm'de tarif ettiğimiz çeşitli teknikler ile parayı harekete geçirme kapasitesi, 'fiili birikimden oldukça bağımsız şekilde' bir borç sermaye birikimini ateşleyebilir (*Kapital*, cilt 3, s. 495).

4. Borçlar ve kurgusal sermaye, herkes ekonominin gidişatına dair inancını sürdürdüğü müddetçe, borç sermaye olarak dolaşımına başlayabilir; beklentilere dönük psikoloji, şahsi olarak alınmış borçları paranın toplumsal biçimine dönüştürecek bu süreç için en azından kısa vadede önemlidir.

5. Bölüşüme dair düzenlemeler ve alakalı sınıfsal hiziplerin göreceli güçlerinin de, faiz-getiren para olarak kullanıma hazır bir halde biriktirilmiş para miktarı üzerinde dramatik bir etkisi vardır. Toprak sahipleri köylülüğü sıkıştırabilir; devlet vergilendirme ile tüm sınıfların elindekilere el koyabilir; güçlü bir finans oligarşisi gücünü kendi yönetimi altında devasa para kaynakları oluşturmak için kullanabilir vs.

6. Para arzındaki (altın akışındaki genişleme ya da daralma veya devlet paralarının daha fazla basılması gibi) alışılmadık bir dalgalanma, kısa vadede, faiz-getiren paraya dönüşmeye müsait paranın toplam miktarını, bu sürecin etkileri fiyat düzenlemeleri tarafından massedilene değin, arttırabilir ya da azaltabilir.

Faiz-getiren paraya olan talep ve bu paranın arzını etkileyen güçlerin birbiriyle iç içe girmiş heterojenliği, faiz oranında düşündürücü seviyede bir istikrarsızlığı garanti eder. Bu istikrarsızlıktan kastettiğimiz, kısa vadeli dalgalanmalar değildir; her metanın fiyatı gibi, faiz oranı da arz ve talep

birbirini piyasada eşitlediği için günlük olarak dalgalanır. Asıl mesele, uzun vadeli faiz oranıdır. Ve arz ve talebi etkileyen diğer türlü iç içe girmiş güçlere biraz çekidüzen ve bütünlük verme ihtimali olan iki mekanizma vardır.

İlk olarak, faiz oranının, 'para sahibi ve sanayici sermayedarlar arasında gerçekleşen' artı-değerin paylaşımı ve sermayenin 'üretim sürecine girme'den önceki fiyatı üzerine olan mücadelenin egemenliği altında olduğunu düşünelim (*Theories of Surplus Value*, kısım 2, s. 509). Bu tip bir mücadeleye dair sinyaller, kapitalist toplumda bolca mevcuttur. Marx da, bunun önemini inkar etmez: Yapılması gereken ise, bunun tam olarak ne anlama geldiğini bulabilmektir. Faiz oranı, temelde, sanayiciler ve finansçılar arasındaki güç ilişkisinin bir yansıması mıdır? Bu şekilde varsaymak, (gelirlerin dolaşımı gibi) kâr oranının belirleniminin tüm diğer yönlerine kenarda kalmış ve tam anlamıyla ikincil bir rol atfetmek olacaktır. Marx, genel olarak, doğrudan üretim ilişkilerine öncelik vermekte isteksiz değildi. Fakat ben burada, sanayiciler ve finansçılar arasındaki gerilla savaşımının, sermaye ile emek arasında ücret oranına dair gerçekleşen mücadeleye benzer bir rol oynadığını (bkz. Bölüm 1) iddia edeceğim: Nihai analizde, bu, faiz oranını sürdürülmekte olan birikime ilişkin tanımlanan bir denge pozisyonuna yakın tutmak zorunda olan karmaşık bir toplumsal süreçler bütünüdür. Sanayi ve finans arasındaki güç ilişkisindeki bir oransızlık, dengeden uzaklaşmayı zorunlu kılacak ve bu şekilde birikimi tehdit edecektir. Tüm bunlardan da, kapitalizmin bekaasının sınai ve finansa dair çıkarlar arasında ortaya çıkacak bir tür güç dengesine bağlı olduğu sonucu çıkar. Bu, (o iktidar bloğunun nasıl kurumsallaştığı ve tanımlandığından bağımsız olarak) finans kapitalin gücünün mecburen sınırlandırılmış bir güç olduğu ve asla kısıtsız ya da tümüyle hegemonik olmayacağı anlamına geldiği için, önemli bir sonuçtur.

Fakat tüm bu söylenenler, hâlâ, bizi, temel faiz oranını neyin belirlediği sorusuna ilişkin cevapsız bırakmaktadır. Bu durumda, tek seçenek, birikime ilişkin denge halini sağlayan bir kâr oranını ele almak olacaktır. Bu tip bir denge hali, faiz-getiren paranın dolaşımı ile üretime ve tüketime (gerçekleşmeye) dair faaliyetler arasındaki ilişki bağlamında tanımlanabilir. Denge hali, gelirlerin ve sermayenin dolaşımının mecburen kesiştiği bir noktada işler hale gelecektir. Tam da kredi sistemi merkezi bir koordinatör olduğu için, faiz oranı, artı-değerin hem üretiminin hem de gerçekleştirilmesinin sürdürülebilir kılınmasına yardımcı olacak şekilde değişecektir.

O zaman, faiz-getiren paranın talep ve arzını etkileyen güçlerin detaylı bir incelemesine neden girişiyoruz ki? Bu sorunun cevabı gayet basittir. Arz ve talebi yapılandıran ve bu nedenle fiili faiz oranını sabitleyen maddi faaliyetler o kadar çeşitlidirler ki dengeyi sağlayan faiz oranına ancak tesadüfen ulaşılabilecektir. Dengeye erişilememe ihtimali her zaman mevcuttur. Ve

faiz-getiren paraya dair arz ve talebi düzenleyen güçleri incelersek, kapitalizmin içkin mantığının, faiz oranındaki dengeye nasıl bir bozucu etkide bulunduğunu ve bu şekilde, ekonomiyi nasıl istikrarlı ve dengeli büyümeden uzaklaştırıp kriz oluşumu rotasına soktuğunu görebiliriz. Bu, inanıyorum ki, Marx'ın bizi ulaştırmak istediği noktadır. Bu fikri somutlamak için, Marx'ın birikim döngüsüne dair sunumunu yeniden oluşturmaya ve faiz oranına ilişkin hareketliliklerin, birikimin çelişkili dinamiklerinin belli başlı para ve finans kriz biçimlerine dönüşümünde nasıl bir rol oynadığını göstermeye çalışacağım.

BİRİKİM DÖNGÜSÜ

Marx'ın bir konjonktür dalgası kuramı olmadığı sıklıkla söylenir.⁵ Bu, ancak kısmen doğrudur. Marx, birikim, yedek sanayi ordusunun oluşumu ve ücret oranı arasındaki ilişkiye dair döngüsel güçlerin izini sürmüştü; çeşitli üretim departmanları arasındaki mübadelelerdeki ve çıktıdaki patlamaya hazır dalgalanmaları analiz etmek için bir temel ortaya koymuş; aşırı birikim ve devalüasyonun genel zamansal ritmine dair sentetik bir model inşa etmiştir (bkz. 6. ve 7. Bölüm). Sabit sermaye dolaşımına dair çalışmalarını (Bölüm 8), aynı zamanda yenilik, genişleme, yenilenme ve devalüasyon döngülerini görünür kılmıştır. Mesele, bu kısmi yaklaşımları, zamansal dinamiklere ilişkin bütünlüklü bir sunum içinde birleştirebilmektir. Diğer türlü, kapitalizm sanki, ekonomi içinde kafa karıştırıcı şekillerde gezinen potansiyel olarak ayrılaşmış döngüsel güçler tarafından baskı altına alınmış gibi algılanacaktır.

Faiz oranındaki dalgalanmalar, döngüsel hareketlerin tam kalbinde yatar ve bu hareketleri kısmen bir düzene sokar. Marx, bunların *primum agens* olduklarını reddeder. Kapitalizmin içsel çelişkileri, dolayımı sağlayan merkezi bir bağlantı olan bu dalgalanmalar vasıtasıyla ifade edilir. Kâr oranını sabitleyen güçlere dair Marx'ın incelemesi, bu konuyu netleştirir. Fakat faiz oranının her türden gelişigüzel ve kaprisli gelişmelerden nasıl etkilendiğini de gördük. Bu nedenle, Marx, konuyu, sınıai döngülerin gündelik dinamikleri ve bu döngülerin parasal ve finansal refakatçilerinden soyutlamaya çalışır (*Kapital*, cilt 3, s. 358). Bunun yerine, genel olarak birikimin döngüsel rotasının gayet basitleştirilmiş bir sunumunu inşa etme isitkamesinde hareket eder. Buradaki amaç, birikim, teknolojik değişim, sabit sermaye oluşumu, ücret oranları, istihdam ve işsizlik, tüketici talebi, kurgusal sermaye oluşumu, kredi-paralarının artışı gibi çeşitli süreçler ile aşırı birikim-devalüasyon krizleri sırasında gerçekleşen parasal tabana geri dönüş süreci arasındaki etkileşimleri yakalayabilmektir. Marx'ın sunumu, *Kapital*'in üçüncü cildinin dikkatli bir okuması ile yeniden kurulabilir (Bölüm 26-35). Birikim süreci, çeşitli durgunluk, düzelme, kredi-temelli

genişleme, spekülâtif heyecan ve çöküş mertebelerinden* geçer.

DURGUNLUK

Bir çöküş öncesindeki durgunluk dönemleri, üretimde ciddi bir azalma ve düşük kâr oranları tarafından tanımlanırlar. Üreticiler artık stoklarını üretim fiyatlarından daha düşüğe elden çıkardıkları için, fiyatlar aşağı çekilirler. İşsizlik yaygın bir hal alır ve ücretler de, bekleneceği üzere, düşer. Etkin talep, (ücretlerin yanı sıra burjuvazinin gelirlerini de kapsayacak şekilde) azalan harcanabilir gelirler nedeniyle zayıflar. Bir dolaşım mecrası konumundaki paraya olan talep azalır (meta mübadelelerinin hacmi düşer). Kredi sistemine olan inanç ciddi biçimde sarsılırken, borç verilebilecek sermayeye olan talep de, müstakbel gelirlere dair kötümser beklentiler nedeniyle bir hayli düşer. Para, birincil olarak değerleri ölçmek için kullanılır ve alakasız kurgusal sermayeyi piyasadan çeker. Metaların fiili devir zamanı, büyük ölçüde kısalır, çünkü devir zamanını uzatmak için gerekli kredi mevcut değildir. Fakat faiz oranı da düşüktür; aşırı birikimden doğan, borç verilebilir para-sermaye yığını şimdi açığa çıkmıştır. Bu para-sermaye artığı, o paranın güvenli ve sağlam biçimde kullanılması için gereken fırsatlara ilişkin ortaya çıkar.

Durgunluk dönemi, krizlere eşlik eden şiddetli sallantılara nazaran, genelde (Marxçı minvalde, organizasyonel ve kurumsal değişimleri içeren) 'yumuşak' teknolojik düzenlemeleri beraberinde getirir. Düzenlemeler, aşamalı olarak üretim teknolojilerini ve üretim fiyatı oranlarını, dengeli birikim ile uyumlulaştırır. Sahne, bir sonraki genişleme için hazır hale gelir.

DÜZELME

Durgunluk dönemi sırasında, çeşitli fırsatlar doğar. Azalan ücretler ve faiz oranları, artı-değerin daha büyük bir kısmının işletme kârına dönüşmesine izin verir ki bu durum, düşmekte olan fiyatları kısmen karşılar. Değerini yitirmiş sermaye (yani metalar, sabit sermaye, binalar vb.), yok pahasına satılır ve bu sayede değişmeyen sermaye ödemeleri ve sermayenin değer kompozisyonu azalır. Fırtınadan kurtulmuş üreticiler, genelde likidite açısından güçlü bir pozisyon edinir ve kendi borçlarını, nakitle ödeyebilirler. Düşük faiz oranları ve emek gücü artıkları, uzun vadeli sabit sermaye oluşumlarını finanse etmek için uygun koşullar ortaya çıkarır.

Makul seviyede bir genişleme, artık stokların elden çıkarılması ile başlar. Bu da, fiyatların artmasına izin verir ve ücretler düşük kalırken, işletme kârlarına giden artı-değerin daha büyük bir kısmı şimdi elde kalır. Kâr oranı, ticari güveni canlandırır ve ateşler. Durgunluktan kurtulan işletmelerin güçlü likidite pozisyonuna dayanarak üretimde ihtiyatlı bir genişleme

* Birikim döngüsünün bu cümleden atıf yapılan safhalarının İngilizce'deki karşılıkları, bu cümledeki sırayla şöyledir: *stagnation, recovery, credit-based expansion, speculative fever ve crash*.ç.n

başlayabilir; bu işletmeler, genişlemeyi finanse etmek için kendi fonlarını kullanırlar.

Düşük faiz oranı, sisteme olan inancın kısmen tesis edilmesi ile, (bazen de devletin adım atması ile) belli başlı uzun vadeli sabit sermaye yatırımlarının finanse edilmesine yol açar. Bu tip yatırımın yoğunlaşması, Departman 1'deki istihdamı genişletir ve, işin içine giren uzun üretim dönemleri nedeniyle, ilk başta 'herhangi bir arz ögesi sunmadan' etkin talep yaratır (*Kapital*, cilt 3, s. 315). Bu etkin talep, tüketici mallarını üreten sektörlerde (yani Departman 2'de) hissedilir. Bu iki sektör grubu arasında gerçekleşebilecek yıkıcı dalgalanmalara dönük eğilim, nazik biçimde harekete geçirilir.

Sanayici sermayedarların iktisadi gücü, banker ve finansçılara göre daha büyük olma eğilimindedir, çünkü bu hizip, kendi genişlemelerini finanse etmek ve ayırık devir zamanlarında üretimin sürekliliğini sağlayacak şekilde birbirlerine ticari kredi sağlamak için yeterli nakit stoklarına sahiptir. Bu amaç için, bankaların sağladığı borç sermayeye ihtiyaç yoktur. O borç sermayenin büyük ölçekli sabit sermaye oluşumu vasıtasıyla masedilmesi de, tüm sınıfların artan tasarrufları, bankalarca sağlanan borç sermayeye dönüşecek artan para akışları vb. vasıtası ile serbest para-sermayenin arzında gerçekleşen aşamalı bir genişleme tarafından sağlanır. Bu nedenle, faiz oranı düşük kalmaya devam eder.

Kurgusal sermayenin miktarı artarken, yeni teşvikler, bu aşamada, genellikle üretim araçlarına yapılan doğrudan yatırımla ilişkilendirilir ve kullanılan ticari kredi, dolaşımdaki gerçek metalara sıkı sıkıya bağlıdır. Bu, gerekli ve sorunsuz bir kurgusal sermaye yaratım biçimidir, çünkü genellikle arkasından birikimdeki müteakip genişleme gelir. Bu nedenle, kurgusal sermaye miktarındaki artış sağlam bir parasal tabanın korunmasına yönelik herhangi bir tehdit teşkil etmez.

Rekabet ise, bu dönemde, görece olarak gevşektir. İşletmenin kendi kendisini finanse etmesi aşamalı ve eşitsiz bir yoğunlaşmaya yol açar ve fiili kâr oranlarındaki büyük farklılıklar, üretken sermaye döngüsünün merkezi konumda olması nedeniyle, sürdürülebilirler. Kredi sisteminin kâr oranında bir eşitlenmeyi dayatma kapasitesi, bu dönemde kendini gösteremez.

Bir dolaşım mecrası konumundaki paraya olan talep gibi, gelirlerin dolaşımı da kendine gelir. Nihai tüketici mallarına olan etkin talep güçlenir ve tüketici malları sektörü, birikim dinamiği içinde başat bir rol üstlenmeye başlar.

KREDİ-TEMELLİ GENİŞLEME

İktisadi sisteme olan güven yeniden tesis edilmiştir. İstihdam artışı, yükselen ücretler ve burjuvazinin gelirlerinin artışı nihai tüketim mallarına dönük etkin talebin habercisidir. Gelirlerin artan dolaşımı, (toprak

rantları, vergiler, konut kredileri vb.'nin yanı sıra işletme kârları gibi) her türden müstakbel gelire ilişkin iyimser beklentiler ortaya çıkarır.

Fakat bir önceki dönemdeki bölük pörçük genişleme, şimdi üretken kapasitede birçok dengesizlik ve bir bütün olarak üretken mekânizmanın girdi ve çıktılarında müteakip darboğazlar ortaya çıkarmaktadır. Artık üretken kapasiteye dair tüm izler şimdi ortadan kaybolmuştur. Özellikle hammaddeler, yarı-mamul girdiler ve makineler gibi değişmeyen sermaye öğelerinde yeni arz yaratmak için yeni yatırım yapmak gerekli hale gelir. Bunların arzındaki eksikliklere cevaben değişmeyen sermayenin fiyatı arttıkça, dikkatler tekrar Departman 1'e yapılan yatırımlara yoğunlaşır.

Aynı zamanda, sanayici sermayedarların kendi yatırımlarını finanse etme ve başka sanayici sermayedarlara kredi açabilme kapasiteleri, kendi nakit rezervlerinin sınırlarına erişmiş oldukları için, tükenmiştir. Sınai sermaye, bankalara ve finansçılara yönelmek zorunda kaldıkça da, bankalar ve finansçılar sanayi sermayesi karşısında güçlerini arttırlar. Kredi sistemi, meta üretimi ve mübadelesinin genel koordinatörü olarak kendisine gelir. Para-sermayeye ve dolaşım mecrasına olan talep artar. Bu talep, kendi arzını da beraberinde getirir; çünkü sisteme olan güven şimdi, borçlara dönük hak iddialarının bile bir para-sermaye formu olarak dolaşıma girmesine izin verecek seviyede artmıştır. Kurgusal sermayenin miktarı, yavaş yavaş fiili birikimin önüne geçer ve değerlerin gerçek bir ölçüsü olan parasal taban ile dolaşımdaki çeşitli kağıt para biçimleri arasındaki uçurum genişlemeye başlar.

Fakat sanayiye nazaran kredi sisteminin artan gücü, aynı zamanda kâr oranında bir eşitleme sağlama yönünde bir baskı oluşturma eğilimine girer (işletme kârı ve faiz oranı arasındaki bağlantı şimdi çok daha güçlüdür). Borç verilebilir fonlara dönük rekabet çok daha vahim bir hal almış ve faiz oranı da yükselmeye başlamıştır. Sanayiciler, emek açığı ortaya çıkmaya başladığı zaman nispi artı-değer için rekabetçi bir mücadele içine itilirler. Ücretler, emek gücünün değerinin üstüne çıkma eğilimine girer. Ciddi teknolojik düzenlemelere duyulan ihtiyaç artmıştır. 'Muazzam ölçekte, her türden sabit sermayede büyük bir artış ve yeni işletmelerin kuruluşuna' şahit oluruz. Bu da, daha da fazla borç sermayeyi gerektirir ve sanayiye daha sıkı şekilde para-sermayenin emrine koşar. Fakat işletme kârı, borç sermayeyi çekecek müstakbel gelir biçimlerinden sadece bir tanesidir: Sanayiciler, aynı fonları alabilmek için, toprak spekülatörleri, borsacılar, hükümet borcunu pazarlayan aracılar vb. ile rekabet etmek zorundadırlar. 'Para-kredi temelinde iş yapan çok sayıda kredi tüccarı ilk defa piyasaya çıkar' (*Kapital*, cilt 3, s. 488).

SPEKÜLATİF HEYECAN

Kredi-temelli genişleme, ortada başka bir neden olmasa bile, sadece dolaşım mecrasının toplam miktarı şimdi toplumsal emek ürününü çok geride bıraktığı için, fiyat artışlarına yol açar. Ayrıca, işsizlik neredeyse tümüyle ortadan kalkmış ve ücret oranları en tepelerde gezinmeye başlamıştır; Marx'ın gözlemlerine göre, emek, bir kriz ufukta olduğu vakit her zaman en güzel zamanlarını yaşar. Ücret mallarına olan etkin talep yüksek seyretmeye devam eder, fakat şimdi yüksek ücretler birikimi, artan faiz oranları da işletme kârlarını ufalamaya başlamıştır. Bir 'kâr daralması'ndan muzdarip sanayiciler, önlerindeki güçlükleri çözmek için, çaresizce, yaratıcı çözümler aramaya girişirler. Bu çabaları sırasında da, an itibariyle hem üretimin hem de gerçekleşme sürecinin yakıtını sağlayan kredi sistemi imdatlarına yetişir. Fakat bu destek ancak, 'kumar ve dolandırıcılığın en devasa biçimi' olan muazzam miktarlarda kurgusal sermayenin yaratımı için bir alan yaratılması pahasına verilebilir.

Spekülatif heyecanın altında yatan, denge haline dair derin sorunlar ayan beyan ortadadır. Departmanlar, üretim ile bölüşüm ve dolaşımdaki kredi-parasının miktarı ile değerlerin gerçek çıktısı arasındaki dengesizlikler gittikçe büyümektedir. Sermayenin değer kompozisyonu hızla artmaktadır. Ortada, artı-değerin üretimi vasıtasıyla birikimin devam ettirilebilir genişlemesine izin verecek emek gücü yokken, diğer tarafta da, sömürünün fiili oranı da düşmektedir. Bu açıkları sadece kurgusal sermaye yamalayabilir. Spekülatifbalonun patlaması an meselesidir.

ÇÖKÜŞ

Bir krizi genellikle, sermayenin kurgusal biçimlerine olan güveni sarsan çarpıcı bir başarısızlık tetikler. Ortaya çıkan panik hali, dikkatleri derhal çeşitli kredi-paralarının kalitesinin ne olduğu sorusuna yöneltir. Parasal tabanın 'Katoliklik'ine gerçekleşen rücu, kendi intikamını beraberinde getirerek sahneye girer. Arzu edilen biçimdeki -yani para-metaya sıkı sıkıya bağlanmış- paranın kronik kıtlığı, tam olarak üretici ve tüccarlar kendi yükümlülüklerini yerine getirmek için sağa sola koşuşturmayaya başladıkları zaman ortaya çıkar. Faiz oranı, 'en uç noktadaki tefecilik' durumunda görülecek bir orana ulaşır (*Kapital*, cilt 3, s. 360). Yaygın ödeme zincirleri parçalanır ve sermayenin dolaşımı bir anda binlerce birbiriyle bağlantısı olmayan parçalara bölünür. İlk bakışta, kriz, 'sadece bir kredi ve para krizi' olarak gözükmemektedir, çünkü mevcut mesele, 'teminat senetlerinin paraya çevrilmesi'ne dair bir sorundur (s. 490). Likidite için olan talep hızla artar:

Bir kriz öncesinde, sarhoş edici zenginliğinden kaynaklanan bir kendi kendine yeterli olma duygusuyla, burjuva, paranın içi boş bir düş ürünü olduğunu ilan eder. Sadece metalar paradır. Fakat şimdi ise çılgınlık her yeri kaplamaktadır: sadece para bir metadır! Bir karaca suyu nasıl arıyorsa,

şimdi [burjuva] paranın, yani tek kıymetin, susuzluğu ile tutuşmaktadır (*Kapital*, cilt 1, s. 138).

Meta-sermayenin dolaşımındaki aksaklık, değer bir ölçüsü durumundaki parayı, tek güvenli kıymet biçimi haline getirmiştir. Değerlerin haki ki temelini tesis etme yönündeki çaba, meta formundaki sermayeyi yok etmektedir:

Geçikmeli getiriler, doymuş piyasalar, ya da düşen fiyatlar sonucunda bir duraksama gerçekleştiği anda, kendi işlevlerini yerine getiremeyen bir sınai sermaye bolluğu ortaya çıkar. Yani satılmayan çok büyük meta-sermaye yığınları. Duraksayan yeniden üretim nedeniyle atıl bekleyen çok büyük sabit sermaye yığınları. Fabrikalar kapanmakta, hammaddeler birikmekte, mamul ürünler, meta halini takınmış bir şekilde piyasaları boğmaktadır (*Kapital*, cilt 3, s. 483).

Emekçi yığınları işten atılır, ücret oranları hızla düşer, gelirlerin dolaşımı sermaye dolaşımındaki aksamalara tepki olarak kronik aksaklıklardan muzdarip olur. Tüketici ürünlerine olan talep sakatlanır ve fiyatlar çöker. 'Birkaç milyonluk para için, metaldaki milyonlar ve milyonların bu nedenle feda edilmesi zaruridir'.

Sermayenin ve emekçinin devalüasyonu hızla devam eder. Sermayedarlar, birbirlerini yiyerek yaşamda kalmaya çalışırlar. Emekçi de benzer şekilde, kapitalizmin temelinde bulunan irrasyonelitenin sunağında kurban edilecektir. İktisadi sistemin irrasyonel rasyonelleştiricisi olan kriz ise, kapitalist toplumun iktisadi mecrasını acımasızca tırpanlamaya başlayacaktır.

PARA YÖNETİMİNİN SİYASETİ

Birikim döngüsünün bu 'sadeleştirilmiş' anlatımı, istihdam ile birikim; teknolojik değişim, yeniden yatırım oranı ile rekabetin durumu; farklı departmanlardaki üretim ile gerçekleşme süreci; sermayenin dolaşımı ile gelirlerin dolaşımı; faiz-getiren paranın arzı ile talebi; sanayici sermayedarlar ile finansçılar; sermaye ile emek; bir dolaşım mecrası olarak para ile sermayenin ifadesi olan metalar arasındaki birbirine sıkı sıkıya geçmiş dokuyu ortaya koymaktadır.⁶ Amaç, kapitalizmin çeşitli çelişkilerinin birbirleri ile nasıl iç içe geçtiğini ve bu çelişkilerin dinamik bir dizgi içinde birbirlerinin üstüne inşa edilerek, önce birikimin yükselişini ve sonra da şu nihai sonucu, yani hem sermayenin hem de emeğin vahşet içinde gerçekleşen devalüasyonunu nasıl ortaya çıkardıklarını göstermektir.

Birikimin gerçek tarihsel akışı ise, çok daha karmaşık bir konudur. İlk

6 Kalecki'nin (1971) konjonktür dalgalarına ilişkin 1930'lardaki erken dönem yazıları, büyük oranda Marx'a dayanırken, ulaştığı sonuçlar Keynes'inkine yakındır. Marxçı para kategorilerine ilişkin dinamikleri modelleme meselesi 1960'larda bir daha ele alındı ve o zamandan bu yana konuyu matematiksel olarak ele alanlar tarafından ilgiyle incelendi. Bkz. Sherman (1967), Weisskopf (1978) ve Morishima'nın matematiksel sunumları (1973).

olarak, bu tarih, savaşlar, devrimler, başarısız hasatlar, kuraklıklar vb. gibi görünüşte harici bir durumlar bütünü tarafından etkilenmektedir. İkincisi, içsel çelişkilerin yapısında da sayısız nüans bulunmaktadır. İşçi sınıfının organizasyon derecesi, ücret oranı düzenlemelerinde ve döngü boyunca gerçekleşen teknolojik değişimin hızı ve yönü üzerinde esaslı değişikliklere yol açabilir. Sınai sermaye ve bankacılık sermayesinin birleşmesi, bunlar arasındaki güç ilişkisini dönüştürürken, sermayenin aşırı merkezileşmesi ya da adem-i merkezileşmesi de aynı şekilde, birikim sürecinde özel değişikliklere yol açabilir. Bu tipteki sorunlar, her döngüyü kendine has kılar. Marx, bu tip, döneme özgü özelliklerden soyutlamalar çıkarmaya çalışmıştır ve biz de burada onu takip edeceğiz.

Fakat önce, özel dikkati hak eden bir konuya değinmeliyiz. Bu da, dönüğe ilişkin para politikasının ve mali politikanın rolüdür. Bu konuyu, kapitalist devletin bütünlüklü bir analizi olmadan ele alamayız.⁷ Yine de, meselelerin burada asgari seviyede de olsa incelenmesi, devlet aygıtının merkez bankası gibi bazı organlarının neden mecburen demokratik kontrolün dışında kaldığını anlamamıza yardımcı olacaktır. Bu, aynı zamanda her ne kadar çok genel mahiyette olsa da, sermayenin devalüasyonunun enflasyon vasıtasıyla paranın imhasına dönüştürülmesine izin veren durumları kavramamıza da katkıda bulunacaktır.

Toplumdaki paranın niteliğini düzenleyebilmenin en basit yolu, parayı altın gibi evrensel olarak kabul edilmiş bir para-metaya bağlamaktır. Bunun dezavantajı, toplumsal emeğin değerini altın üretimindeki somut emeğin durumuna bağlamak olacaktır. Eğer bunlardan ikincisi değişirse, toplumsal emeğin bir fiyat olarak genel ifadesi de değişecektir. Marx, bu meseleyle gereğinden fazla uğraşmıştır. Altın arzındaki (1849'da Birleşik Devletler'deki 'altına hücum' esnasında olduğu gibi) dönemsel bir sıçramanın geçici bir şok uygulayacağını ve daha sonra ise fiyat düzenlemeleri ile massedileceğini düşünmüştür (*Kapital*, cilt 1, s. 98).

Sikkeler, metal paralar ve kâğıt ve kredi-paraları metaların dolaşımında kalmasının araçları olarak takdim edildiklerinde, devlet, paranın denetimine müdahil olur. Devlet, kendisini ister istemez para yönetiminin siyaseti içinde bulacak ve bazen bir çeşit aktif duruş bile takınabilecektir.⁸ Örneğin, on sekizinci yüzyıl itibarıyla, kapitalist ticarete girişmiş ulusların ön planda olanları, ticari ve siyasi avantaj peşinde koşarken, bilinçli şekilde, kendi para birimlerine dönük devalüasyon ve revalüasyon stratejileri tatbik ediyorlardı. Merkantilist doktrinler bu pratikleri yansıtmaktadır. Tüm yönleriyle gelişmiş bir kredi sisteminin ortaya çıkışı ve hukuki

7 De Brunhoff'un çalışması (1978), para ve finans meselelerini kapitalist devletin işleyişine entegre etmek açısından en iyi sunumlardan biridir.

8 Arka planın bir kısmı, De Brunhoff (1978, 1979) tarafından verilirken, Vilar da (1976) muhteşem bir tarih okuması inşa etmektedir.

destekle kurgusal sermaye biçimlerinin yaratımı ise, kapitalist devleti çok daha geniş ölçekte sorunların içine soktu.

En sonunda ise, Dokuzuncu Bölüm'de gördüğümüz üzere, yüksek kalitede parayı güvenceye alma görevi, (farklı yerler ve zamanlara göre farklı biçimleri olan) merkez bankasının üstüne yıkıldı. Merkez bankası, diğer paraların kendi parasına çevrilebildiği koşulları belirleme gücüne sahip olduğu için, belli kısıtlar içinde olsa da, piyasadaki faiz oranını düzenleyebilmektedir (*Kapital*, cilt 2, s. 542). Fakat gelişigüzel davranamaz. Döviz pozisyonu, altın rezervleri ve dünya sahnesindeki diğer ulus-üstü para çeşitleri tarafından belli kısıtlamalara göre hareket eder. Marx'ın 'merkez bankacılarının gücü, özel para simsarlarının gücünün bittiği yerde başlar' diyerek tarif ettiği kuralı, burada işin içine sokabiliriz. Bu da, merkez bankasının, sadece, artı-değer üretimi ve gerçekleştirilmesi sisteminin kalbinden ortaya çıkan para piyasası baskılarına karşılık vereceği anlamına gelir. Nasıl bir karşılık vereceği ise, yine de, önemlidir; çünkü merkez bankası tarafından verilen (ya da kanun yapıcının üstüne yıktığı) kararlar, döngüsel dalgalanmaların bastırılmasına ya da daha ağır bir hale sokulmasına katkıda bulunur. Aşırı birikim dönemlerinde uygulanan sıkı para politikaları, devalüasyonu derinleştirebilir. Kriz, başlangıçta, itaat etmeyen ve inatçı bir merkez bankası tarafından topluma dayatılan bir para krizi olarak gözükcektir.

Merkez bankası kendi parasını bir altın standardına bağladığı zaman ise, manevra alanı son derece daralacaktır. Kısıtlı bir altın rezervi, tüm sermayedarlar yüksek kalitede parada sığınak aradıkları bir zamanda, bankayı faiz oranını, en uç noktadaki tefecilik oranlarına çekmeye mecbur bırakacaktır. Altına çevrilebilirlik, (geçici olmaktan ziyade) kalıcı şekilde askıya alındığı zaman ise, merkez bankası parasının miktarı ve o paraya ödenen faiz oranı, para politikasının enstürmanları haline gelebilir. Merkez bankası 'sanatı', bu politika enstrümanlarını birikimin içkin şekilde istikrarsız olan gidişatını istikrarlı kılmayı denemek için kullanmaktadır. Merkez bankası parasının altından ayrışması, aynı zamanda, sürdürülebilir enflasyona dair senaryoyu da gündeme getirir. Şimdi, bu olası durumu daha detaylı şekilde inceleyelim.

BİR DEVALÜASYON BİÇİMİ OLARAK ENFLASYON

Kapitalizmin tarihi, enflasyon süreçleri ve örnekleri ile doludur. Bu tip olgulara dair genel bir değerlendirme, bütünlüklü bir fiyat belirlenimi kuramı içinde yer almalıdır. Ve fiyatların çok sayıda ve farklı nedenlerle yükselebileceği ya da düşebileceği de açıktır.⁹ Eğer meseleyi, her iktisadi sistemin etkilenebileceği -kötü hasatlar, savaşlar ve savaş söylentileri

9 Marx şaşırtıcı biçimde, Tooke'nin fiyat hareketliliklerine dair öncü çalışmasına saygı ile yaklaşmıştır -ki bu konu, burjuva iktisat tarihinde bugüne kadar bir ilgi alanı olmaya devam etmiştir.

gibi- çeşitli beklenmedik şokların yanı sıra piyasadaki arz ve talebin dengelenmesine eşlik eden biteviye piyasa fiyatı dalgalanmalarından soyutlarsak, çeşitli metallerin temel üretim fiyatlarındaki hareketlilikleri etkileyen güçleri betimleyebiliriz.

Nispi artı-değeri elde etmek üzere devam eden rekabetçi mücadele, emeğin fiziki ve değer üretkenliğini arttırmak ve bu şekilde metalleri ucuzlatmak zorundadır (*Kapital*, cilt 1, s. 319-20). Üretimin daha verimli topraklara genişlemesi, yeni hammadde kaynaklarının açılması, daha ucuz ve daha uysal emek gücüne dönük arayış ve (başta ulaşım olmak üzere) dolayım maliyetlerinde düşüş, fiyatları aşağı çekme eğilimindeki güçlerden bazılarıdır. Tüm bunlara karşıt olarak da, doğal kaynakların tüketilmesi, üretim aygıtında tıkanma ve diğer darboğazlar, emek tarafından sürdürülen sınıf mücadelesi ve artan tekelleşme vb. sıralanmalıdır. Fiyat hareketleri de, nihai analizde, inanılmaz şekilde birbirinden ayrı ve kendine has güçler arasındaki denge tarafından dayatılır.

Burada ele aldığımız durum ise aslında daha basit bir mantığa dayanır.¹⁰ Marx'ın birikim döngüsüne dair sunumu, fiyatların, durgunluk döneminde baskı altına gireceği, sonrasında aşama aşama yükseleceği ve akabinde, canlanma¹¹ sırasında da hızla ivmelenmeye başlayacağını göstermektedir. Çöküş sırasında parasal tabana geri dönülmesi ise, fiyatların yıkımını zorunlu kılacaktır. Eğer, para-metaya bağlı kalmak yerine, para-metallere çevrilebilirliği olmayan devlet-destekli paranın basımına izin veren daha esnek bir parasal taban inşa edilirse, o süreçteki fiyat düşüşlerinin kontrol altında tutulabileceğini varsayabiliriz.

Bu tip bir politika, yüzeysel bakıldığında, yüksek kaliteli parayı koruyabilmek için, meta değerlerinin çökmesine izin veren kendi zıttına kıyasla çok daha mantıklıdır. Fakat bu, Marx'ın değerlerin gerçekleşme sürecinin sadece para arzındaki bir artış ile sağlanamayacağına dair kuralını ihlal etmektedir (bkz. Bölüm 3). Bu, aynı zamanda, paranın toplumsal emeğin değerinin bir ölçüsü olma rolünü bir tarafa bırakması gerektiği anlamına gelir. Ayrıca, Yedinci Bölüm'de özetlediğimiz üzere, kapitalizmin ağır bir kriz içine girme eğilimlerinin bu tip bir politika tarafından dize getirilebileceği, zorlama bir fikirdir. En fazla, krizin aldığı biçimde bir değişiklik sağlanabilir. Şimdi bunun nasıl olabileceğini görelim.

Öncelikle, aşırı birikim kuramının bize ne anlattığını hatırlayalım. Aşırı birikim durumunda, ortada, sermayeyi kullanmak için olan fırsatlara nazaran çok fazla sermaye vardır; çünkü rekabet tarafından harekete geçirilen

10 Şaşırtıcı biçimde, konuya açıkça eğilen Marksist enflasyon kuramları, son derece azdır. Harvey (1977) ve Rowthorn (1980) temel bir okuma sunarken, Jacobi et al. (1975) konuya dair çeşitli Marksist yaklaşımlara özgü bazı meseleleri özetlemiştir. Sherman (1976), Sweezy ve Magdoff (1972), de Brunhoff (1979), Fine (1979a), Mattick (1980) ve Mandel (1978) farklı açılardan analizlere girişmişlerdir.

Boom sözcüğüne karşılık olarak, *canlanma* tabiri kullanıldı. ç.n.

ve emek gücünün sömürsü ile kârlarını azami seviyeye çıkarmaya çalışan tekil sermayedarlar, ekonomiyi dengeli bir birikim rotasından uzaklaştıracak teknolojileri benimserler. Kâr oranındaki eşitleme ile oluşturulan üretim fiyatları, toplumsal artı-değer üretimi potansiyeline dair hataya düşürücü fiyat sinyalleri verdiği için, dengesizlik hali daha da kötüleşir. Bunun dışında, reel birikimin önüne geçmiş olan kurgusal sermayenin mecburi yaratımı yüzünden, dengesizlik halinin farkına varmak zorlaşır.

Kurgusal sermayeler ve bu sermayelerde yatırıma dönüşen faiz-getiren sermaye, bir kriz sürecinde yok edileceklerken, devalüasyon da, dolaşım sürecinin her bir aşamasındaki sermayeyi vuracaktır.

$$M-C \left(\begin{matrix} LP \\ MP \end{matrix} \right) \dots P \dots C' - M' \text{ vs.}$$

Şimdi, merkez bankası parasındaki bir büyümenin bu süreçle nasıl ilişkilendiğine bakalım.

Tekil sermayedarın konumundan bakıldığında, aşırı birikime dair ilk sinyal, metaları ya da mülkiyet iddialarını (yani kurgusal sermayeleri) ortalama kâr oranının gerçekleşmesine müsaade edecek bir fiyattan paraya çevirmenin artan güçlüğü ile ortaya çıkar. C-M geçişi, zaten her zaman güçtür; çünkü bu geçiş, belli başlı somut bir kullanım değerinden (ya da mülkiyet iddiasından) toplumsal iktidarın var olan en genel biçimine, yani paraya gerçekleşen bir hareketi içermektedir. Bu geçiş, etkin talepteki bir noksanlık ya da, aslında aynı yere denk düşen, kullanılabilir paradaki bir eksiklik tarafından sekteye uğratılıyor gibidir. Tekil sermayedarlar ya da diğer (bankalar gibi) finansla uğraşan failler, kredi açığa çıkararak bu zorluğun etrafından dolaşabilirler. Sermayedarlar, satılmamış metaların parasal karşılığını (bu karşılığın ortalama faiz oranı ile birlikte) alırlar. Düşük kalitedeki kredi-paralarının miktarı hızla artar. Yüksek kalitede para arzının genişletilmesi yönünde merkez bankasının üzerinde baskı ortaya çıkar. Merkez bankası, eğer lütfederse, sanki mübadele vasıtasıyla değerlerin gerçekleşme sürecinin önündeki tüm engeller kaldırılabilirmiş ve genel likidite sağlanabilirmiş gibi gözükmeye başlar.

Maalesef, mesele bu kadar basit değildir. Basılan merkez bankası parası çeşitli biçimlerde kullanılabilir. Bu para, kurgusal sermayelerin dolaşımını besleyebilir ve bu şekilde spekülâtif heyecanı yükseltebilir. Bu para, (mülkiyet iddialarının aksine) metalara dönük etkin talebe dönüştürülebilir. Keynes, meta talebinin, iktisadi istikrar için kurgusal sermaye dolaşımından daha önemli olduğunda ısrar etmiş ve (sırf para politikaları yerine) belli başlı mali politikalar ile dengesizlik eğilimini daha da arttırmaktan ziyade, istikrara katkı yapacak şekillerde etkin talebin yönlendirilmesine ilişkin yöntemleri araştırmıştır. Bu fikrin daha basit bir biçimi şu şekilde ifade edilebilir. Buhran dönemlerinde, devlet, sermaye piyasasından borç

alınarak kapatılabilecek bir bütçe açığını kullanarak metalar için etkin talep yaratabilir. Artan etkin talep, mübadele mecrası içinde gerçekleşme sorununu çözerken, borç verilebilir fonlara dair talepteki artış, buna arz cephesinde bir karşılığın olmadığı bir durumda, faiz oranlarını yukarıya, belki 'tefecilik' mertebesine kadar çekecektir. Bu da, (beklendiği üzere, banka sermayesinin aksine) devam eden sınai ve ticari işler üzerinde yıkıcı bir etkide bulunacaktır ve tam da devlet politikalarının kendisinden kaçınmak için yürürlüğe konduğu devalüasyonu zorunlu kılacaktır. Bundan sonra da, faiz oranlarını aşağı çekmek için yüksek kalitede paranın arzının artması yönünde bir baskı oluşacak ve merkez bankası, bu yönde hareket ederek, metaların devalüasyonundan kaçınmaya yardımcı olacaktır.¹¹

Maalesef, bu tip bir strateji aynı zamanda kurgusal sermayenin gerçekleştirilmesine de eş zamanlı olarak katkıda bulunur. Örneğin, toprak tapularında düşündürücü miktarda spekülasyon söz konusu ise, artan etkin konut talebi o spekülasyonu canlı tutmanın yanı sıra, tuğla, kalas gibi birçok meta için olan talebi de arttıracaktır. Kurgusal sermayeye yönelik bu tip bir destek, aslında, devletin, kredi sistemi içinde dolaşan şahıslara ait kurgusal sermaye kütesini kendi kurgusal sermayesi ile ikame ettiği anlamına gelir. Bunun iyi bir şey olup olmadığı ise, tümüyle bu şekilde yaratılan hayali değerlerin sermayenin müteakip dolaşım aşamalarında gerçekleştirilip gerçekleştirilemeyeceğine bağlıdır.

C-M bağlantısına ilişkin her ne kadar sorunlu da olsa başarılı şekilde sonuçlanan müzakere ile, yük şimdi, kendi 'normal' yaşam süresi içinde dolaşıma geri sokulmazsa bu sefer kendisi devalüasyondan etkilenecek olan paranın üstüne yıkılmıştır. Bu paranın üç muhtemel kullanımı mevcuttur.

1) Üretime yeniden yatırılan paranın şu ayrışmadan geçmesi zorunludur.

$$M-C \left(\begin{array}{l} LP \\ MP \end{array} \right)$$

M'deki bir artış, emek gücüne ve üretim araçlarına olan talebi artırır ve bu ikisinin arzındaki tüm artıkları silip süpürür. Bu, fiyatlar üzerinde artış yönünde bir baskı oluşturur. Bir kriz bağlamında, bu tip bir baskı, üretim fiyatlarının gerektiği kadar düşmeyeceği anlamına gelir. "Teknolojik ayıklanma", hiçbir yerde normalde olması gerektiği kadar etkili değildir ve üreticiler üzerinde, daralma döneminden ziyade, genişleme dönemine özgü bir teknolojik düzenlemeye devam etmeleri konusunda bir baskı bile olabilir.

11 Harris'in ortaya koyduğu gibi (1979), hem parasalcılar hem de Keynesçiler; özünde bir miktar kuramı olan aynı para kuramını kabul ederler. Keynesçi politikalar her zaman güçlü bir parasalcı perspektif içerir; çünkü eğer uygulanan politikaların kısa vadede bir başarı şansı olacaksa, merkez bankasının kendi rolünü oynaması gerekmektedir. Parasalcılar ve Keynesçiler'i birbirinden ayıran konu ise, mali ve paraya dönük hedefleri belirleme konusunda devlete tanınan karar verme sahasının sınırlarına ilişkindir.

Örneğin, ücretler, emek-yoğun faaliyetleri yeniden kullanmayı teşvik edecek seviyede azalmayabilir. Sermayenin değer kompozisyonu, bu koşullar altında muhtemelen kendi denge pozisyonuna geri dönmeyecektir.

2) Para, (toprak, hisse senedi ve şirket payları, hükümet borcu gibi) müstakbel gelirlere dair taleplerin satışına, yani temellüğe yatırılabilir. Devlet tarafından yaratılan kurgusal sermayeler ise, ekonomideki şahısların elindeki kurgusal sermaye miktarının artmasına yol açarlar. Bu tip kurgusal sermayelerin üretim vasıtasıyla gerçekleşmesi meselesi bu aşamada bir kez daha ortaya çıkar.

3) Burjuvazi, fazla paranın bir kısmını kendi tüketimine yönlendirir. Bu eylem, lüks ürünlere olan talebi, emek gücü ile üretim araçlarına olan talebi arttıracak şekilde arttırır:

Devletin dolaşıma soktuğu ek para, bu nedenle, bir aşamada üretim vasıtasıyla gerçekleştirilmek zorundadır. Bu da, Marx'ın artı-değer dolaşımına dair incelemesindeki temel bulgusunu doğrular (*Kapital*, cilt 2, bölüm 17; s. 95-6): Mübadele mecrasındaki gerçekleşme, en nihayetinde, üretim mecrasındaki müteakip gerçekleşmeye bağlıdır.

Aşırı birikimin, üretimdeki (merkezleşmeyi, dikey entegrasyonun seviyesini vb.'ni içeren) teknoloji düzenine ulaşılmasını sağlayan süreçlerin, aynı zamanda, bu düzenin daha ileri safhalardaki dengeli birikimle uyumsuz olmasını garanti ettiği için ortaya çıktığı, Marx'ın temel bir tezidir. Mübadele mecrasında ek paranın yaratımının bu süreçlere bir etkisi yoktur. Para basımı, meseleyi çözmeyecektir. Gerçekten de, fiyat sinyallerinin aksaması, dengesizliği derinleştirir. Sistemi sermayenin değer kompozisyonu tarafından ölçülen bir denge haline geri getirecek olan ayıklanmanın, tüm etkisini göstermesi engellenmektedir. Sistemi istikrarsız kılacak teknolojik yenilikler teşvik edilmektedir. Bu sayede, aşırı birikim yönelimi köreltmekten ziyade, güçlendirilecektir.

Tekil sermayedarlar ve diğer şahıslar, aşırı birikimin yayıldığı ve kurgusal sermaye girdabına sürüklendiği bir durumda birbirine kredi vermeye devam ederlerse ve bu eylemler merkez bankası tarafından para basımı ile desteklenirse, kredi sisteminin akıldışı yönleri hepten sapıtabilir. Devlet tarafından desteklenen para, toplumsal olarak gerekli emeğin sağlam bir ölçüsü olarak rol yapma zorunluluğundan kurtulur. Para, sermayedarlar üzerinde disiplinini kuramazsa, rekabet haricinde hiçbir şey bu fiyatların gelişigüzel artmasını engelleyemez. Reel artı-değer üretimindeki bir düşüşe rağmen, sermayedarlar kârları gerçekleştirirler. Bu tip bir durumun kuşkusuz savunulacak bir tarafı yoktur. Genel enflasyon ortaya çıkar ve eğer (merkez bankasının döviz pozisyonu ya da merkez bankasının para disiplininin yeniden inşa edilmesi gerektiğini kabul etmesi gibi) zıt yönde işleyen güçler söz konusu değilse, dengesizlik haline dair eğilimler

daha da vahim hale gelir.

Sonuç, metaların devalüasyonunun enflasyon vasıtasıyla paranın devalüasyonuna çevrilmesidir. Bunun enflasyonun ortaya çıkabilecek tek biçimi olmadığını ve tarihsel olarak her yüksek enflasyon döneminin farklı etkilerin sonucunda ortaya çıkabileceğini yinelememiz gerekiyor. Burada ele aldığımız enflasyon biçimi ise çok spesifik bir yorumlamayı gerektiriyor.

Devalüasyonun enflasyona dönüşümü, aşırı birikime eşlik eden devalüasyonun eş zamanlı olarak hem merkezileşmesi hem de toplumsal satha yayılmasını içermektedir. Bu noktada vurgulayalım ki, devalüasyon (tek tek şirketlerin batması, belli başlı metaların satılamaması gibi) özel bir olay olarak başlar ve (işsizlik, gelirlerin dolaşımının sekteye uğraması gibi) toplumsal sonuçlarla devam eder. Enflasyon, başlangıçta toplumsal bir olaydır ama aynı zamanda şahsi sonuçlar da ortaya çıkarır. Devalüasyonun enflasyona dönüşmesi, bu nedenle, daha derin bir incelemeyi hak eden bazı teknik, iktisadi ve siyasi sonuçlara yol açacaktır.

Bunlardan birincisi, devalüasyonun toplumsal satha yayılması, bazı olayların birikim döngüsünün temel ritmi üzerindeki belirli etkilerini azaltmasıdır. Tekil şirketlerin potansiyel olarak zarar verici iflaslarından (örneğin, hükümetin 'kurtarma operasyonu' ile) kaçınılabilir ya da bu iflaslar massedilebilir ve ilintili maliyetler, genel olarak topluma üleştirilir. Bu tip olayların tüm sistemi çökertme ihtimali bu şekilde azalır. İkincisi, teknolojik değişime ilişmiş 'sürekli devalüasyon' (bkz. Bölüm 7), bazı Keynesçilerin iddia ettiğine göre, fiyat yapılarındaki kayma, planlanmış eskime ve yeni yatırım için sinyaller sağladığı için dengeli büyümeyi korumaya yardımcı olan sürekli 'yumuşak' enflasyona çevrilebilir. Üçüncüsü, birikim sürecindeki küçük dalgalanmalar kontrol altına alınabilir ve hatta kısa vadeli siyasi amaçlar için manipüle de edilebilir (bu durum, para politikasının seçimlerden hemen önce ekonomide suni bir düzelme yaratmak için kullanılan para politikasının bir parçası olduğu 'siyasi konjonktür dalgası' olarak adlandırılır).¹² Diğer taraftan, bazen kısa kriz spazmları sırasında çok sert darbeler indiren kısa devalüasyon nöbetlerinin maliyetlerinin etkisi, enflasyonun yıllara yayılarak yumuşak şekilde arttırılması ile azaltılır.

Enflasyon vasıtasıyla devalüasyonun toplum sathına yayılması, aynı zamanda, aşırı birikimin etkilerinin tüm toplumsal sınıflar tarafından anında hissedilmesine yol açar. Bölüşüme dair sonuçlar, mevcut koşullara bağlı olarak değişir. Örneğin, Marx'ın vurguladığı üzere, on altıncı ve on yedinci

bail-out. Hükümetin zorluğa düşmüş işletmelerin borçlarını üstlenerek ya da bu işletmelere ucuz kredi açarak, bu işletmeleri iflastan kurtarması. Okur, Birleşik Devletler federal hükümetinin bu tip bir özel *kurtarma operasyonu* ile 2008'de *General Motors* ve *Chrysler* otomobil firmalarının, 2009'da da bir finans şirketi olan *CIT Group*'un iflasının önüne geçtiğini hatırlayacaktır. ç.n.

12 Kalecki (1971), konjonktür dalgalarının siyasi manipülasyonu ihtimalini herhalde ilk teşhis eden kişidir. Boddy ve Crotty (1975), bu fikri, daha önce reddettiğimiz 'kâr daralması' kuramı bağlamında ele alırlar, bkz. s. 115-117.

yüzyılda altın ve gümüşün değerinin aşınması 'emekçi sınıfın' yanı sıra, sermayedarlara nispeten toprak sahiplerinin de [değerini] 'aşındırmış' ve, bu şekilde, para gücünün sermayedarların elinde toplanmasına yardımcı olmuştur (*Grundrisse*, s. 805). 'Üretken olmayan sınıfların ve sabit gelirle yaşayanların' gelirleri, 'aşırı üretim ve aşırı spekülasyon ile el ele giden fiyatların enflasyonu sırasında sabit' kalma eğilimi gösterir ve bu durumda, bu dönemlerde söz konusu grupların satın alma gücünü 'görelî olarak azaltır' (*Kapital*, cilt 3, s. 491). Sabit gelire dayananlar, parasal tabana bir geri dönüş ile beraber gerçekleşen fiyat deflasyonu söz konusu olduğunda kazanırlarken, devalüasyon sürekli enflasyona dönüştürüldüğünde zarar görürler.

Enflasyon aynı zamanda, para gücünü tasarruf sahiplerinden borçlulara yeniden bölüştürme eğilimindedir; çünkü borçlular borçlarını değeri aşınmış meblağdan öderler. Bu tip bir durumun gerçekleşip gerçekleşmeyeceği ise enflasyon oranı nominal faiz oranından yüksek olursa reel ölçülerle negatife düşecek olan faiz oranına bağlıdır. Negatif reel faiz oranı, para tasarruflarının genel devalüasyonuna neden olur. Nominal faiz oranı eğer para kaynaklarına göre değişiklik gösterirse, büyük burjuvazinin tasarrufları enflasyonun verdiği tahribattan korunacakken, işçi sınıfının tasarrufları değerini yitirecektir (*Kapital*, cilt 3, s. 508).

Daha da önemlisi, sürekli enflasyona yönelik bir dönüşüm, sermayedarların uzun zamandır istedikleri bir amacı gerçekleştirmelerine izin verir. Marx'a göre, 'sermayedar sınıf, şu anda istisnai şekilde yapabildiği şeyi, [yani] ücretlerdeki her artıştan meta fiyatlarını arttırabilmek ve bu sayede daha büyük kârları cebe indirebilmek için faydalanmayı... her zaman ve her koşul altında yapabilseydi, sendikalara asla direnmezdi' (*Kapital*, cilt 2, s. 340). Bu ihtimal, ancak para-metanın sıkı disiplininin yerini, devletin gevşek ve daha esnek, konvertibl-olmayan kağıt para yaratımı pratiği alırsa mümkün olur. Eğer devlet, etkin talep meselesini çözerse ve para arzını uygun miktarda genişletirse, tekil sermayedarların düşen artı-değer üretimiyle karşılaştıklarında kendi kâr oranlarını istikrarlı kılmak için yapmaları gereken tek şey ürettikleri metaların fiyatlarını ayarlamak olacaktır. Piyasadaki mevcut tek kısa vadeli kısıt, fiyat rekabetidir. Tekelci, oligopolist ve 'fiyat liderliğine dayalı' davranışlar geliştiği ölçüde de fiyat rekabeti zayıflar. Bu nedenle, enflasyon, sıklıkla 'tekelci kapitalizm' içinde gerçekleşen büyük ölçekli şirketlerin iş yapma pratiklerine atfedilir. Bu tip pratiklerin elbette önemli ikincil etkileri vardır; fakat özellikle burada ele aldığımız türdeki enflasyonun kökenleri, daha derinde, metaların devalüasyonunun paranın devalüasyonuna dönüşümünde yatmaktadır.

Kısacası, sınıf mücadelesi enflasyon ile dramatik şekilde değişir. Ücret kesintilerinin doğrudan uygulamak zordur ve genellikle son derece hedefe

odaklanmış, somut bir işçi sınıfı tepkisini provoke edecektir. Genel enflasyonla birlikte, işverenler nominal parasal ücret artışları bahsedebilir ve doğrudan işçi tepkisinin yoğunluğunu azaltabilirler. Reel ücretlere ne olacağı ise tümüyle, tekil sermayedarların kendisinden sorumlu tutulamayacakları enflasyon oranına bağlı olacaktır. Emek gücünün devalüasyonuna, enflasyon vasıtasıyla ulaşılabilecektir. Başarılı olduğu oranda, bu tip bir strateji, aşırı birikime ilişkin sorunların, reel ücretlerdeki bir azalma yoluyla erişilen sömürü oranındaki bir artış vasıtasıyla dengelenebilmesine izin verir. Ücret ayarlamalarına dair Marx'ın 'sermaye birikiminin genel yasası'nda tarif ettiği (bkz. Bölüm 6) mekânizmalar temelinden değişikliğe uğrar. Ücret ayarlamalarını, büyük yedek sanayi ordusunun yardımına bile ihtiyaç duymadan enflasyon vasıtasıyla yapabilmek mümkün hale gelir. Bu bağlamda, enflasyon ve işsizlik arasında bir ödünleşim ortaya koyan sözde 'Phillips Eğrisi'nin öneminin, siyasete yön verenlere mali politikaya ve para politikasına dair net bir hedef sunuyor gibi gözükmesi olduğunu da belirtelim.¹³

Neticede ise, nominal ücret üzerine olan mücadele, aşamalı olarak, reel ücret mücadelesine dönüştürülür. İşçiler, kendilerini iki cephede savaşırken bulurlar. Enflasyon vasıtasıyla üzerlerine yıkılan devalüasyon maliyetlerinden kaçınmak için ücret sözleşmelerine, geçim giderine ilişkin ödünsüz maddeler koydurmaya çalışırlar. Bu çabaları nedeniyle, açgözlü sendikaları ücretleri arttırmakla suçlayan, enflasyonu ücret artışı ile açıklayan bir kuram ortaya çıkar. Bu kuram, ele aldığımız bağlam içinde, ancak işçiler, enflasyon vasıtasıyla emek değerinin büyük oranda bir devalüasyonu ile aşırı birikimin ıslah edilmesini engelliyorlarsa, geçerliliğe sahiptir. Fakat işçiler aynı zamanda, devalüasyonun enflasyona dönüşmesine en başından beri izin veren mali politikalara ve para politikalarına da göğüs germek zorundadırlar. Sınıf mücadelesinin odağı, sermaye ve emek arasındaki doğrudan çarpışmadan, işçiler ve devlet arasındaki bir çarpışmaya kayar. Bu ikinci çarpışma, kapitalist sınıf çıkarları için koruyucu bir zırh haline gelir. Çok da üstü örtülü olmayan burjuva propagandasıyla enflasyonun kökeni, sanki etkin ve etken olmayan hükümette ve onun hatalı maliye ve para politikalarındaymış gibi bile gösterilebilir. Bu kurulan bağdaşıklık, doğrudan nedene bakıldığında geçerli olabilir. Göz ardı ettiği şey ise, aşırı birikim-devalüasyon krizlerini en başta ortaya çıkarmış olan sınıf ilişkilerinin temelinde yatan yapısıdır.

Devalüasyonun enflasyona dönüşmesi, sermaye açısından hem olumlu hem de olumsuz etkileri beraberinde getirir. Bu süreç, bir taraftan, ücretler

13 Phillips Eğrisi, ücretartışı oranları ile işsizlik seviyesi arasında en azından bir süreliğine ampirik olarak gözlemlenmiş tersine bir ilişkiye işaret etmektedir. Bu, sonrasında, işsizlik seviyesi ile enflasyon arasında bir ödünleşim olduğu yönündeki genel kuramsal vargıda ifadesini bulmuştur. Enflasyon ve işsizliğin beraber arttığı 1970'lerde ise tezin bütünü sorgulanmaya başlanmıştır (bkz. Fine 1979a).

üzerindeki çatışmanın doğrudan biçimlerinin yarattığı baskıyı hafifletmekte ve hatta ücret oranını dengelemek için ihtiyaç duyulan yedek sanayi ordusunun boyutlarını küçültmektedir. Bu, aynı zamanda, devlet tarafından uygulanan mali politikalar ve para politikalarının koruması altında, devalüasyonun getirdiği maliyetleri, bu maliyetleri tüm sınıfların sırtına yıkarak, toplumsal satha yayar. Diğer taraftan, devalüasyonun enflasyona dönüşmesi, kibirli devlet iktidarına yönelmiş sınıf ittifaklarının oluşumunu teşvik etmektedir. Enflasyon, çatışmayı, çatışmanın sathını yayararak ve devletin üzerine yeniden odaklayarak tehlikeli olmaktan çıkarır.

Fakat enflasyon, aşırı birikim eğilimini ortadan kaldıramaz. Her şey bir yana, etkilerini hafifleterek ve geciktirerek, sorunu daha da ağırlaştırır. Devlet politikaları, muazzam bir enflasyonist baskının potansiyel olarak son derece tahripkâr bir aşamaya erişene kadar birikmesine izin verir. Üretken olmayan kurgusal sermayenin ölü ağırlığı gittikçe daha fazla hissedilecek, merkez bankasının döviz pozisyonu biteviye zayıflayacak (ki bu da, ulusal paranın dünyadaki geçerli para karşısında devalüasyonunu beraberinde getirir) ve fiyat yapıları, eşgüdüm sağlayıcı bir güç olmak için gerekli iç tutarlılıklarını yitirecek ölçüde istikrarlarını yitireceklerdir. Tüm bunların ötesinde, aşırı birikimin tek çözümü olan üretimin rasyonelleştirilmesi de düzgün şekilde uygulamaya koyulamayacaktır. Kısacası, aşırı birikime ilişkin sorunlar devalüasyonun enflasyon vasıtasıyla toplumsal satha yayılması ile yok edilemeyecektir.

Bu bağlamda, enflasyon için önerilen ve her biri devletin müdahalesinde bazı temel değişiklikler gerektiren çözüm yelpazesine bakmak ilginç olabilir.

Birincisi, devlet, ekonomi için katı bir parasal tabanı yeniden oluşturabilir. Her ne kadar bu parasal tabanın bir para-metaya bağlanmasına gerek olmasa da, katı bir parasal taban oluşturmaya dönük bu tür bir tercih, son derece kısıtlayıcı para politikalarını beraberinde getirecek (ve böylece faiz oranlarını yukarıya çekecek), etkin talebe dönük hükümet teşviğinde kesintilere yol açacak ve metaların ve emek gücünün değerini azaltan ham piyasa güçlerinin askıya alınmasına izin verecektir. Devletin idaresi altında gerçekleşen böyle bir buhran, üretken mekanizmaları yeniden yapılandıracak, aşırı kurgusal sermayeleri ortadan kaldıracak ve emeği disiplin altına sokacaktır.

İkincisi, devlet, ücret ve fiyat kontrollerini devreye sokabilir ya da enflasyonu, emekle üzerinde anlaşılabilir bir 'toplumsal sözleşmeyi' (ki bu genellikle emek gücünün müzakere edilmiş devalüasyonu anlamına gelir) ve sanayi için bir yatırım stratejisini içeren bir çeşit gelir politikası ile soğutabilir. Başarı şansları olacaksa bu biçimdeki müdahalelere, para politikalarına ve mali politikalara ilişkin kısıtlamalar eşlik etmek zorundadır.

Parasalcılar, bu tip politikaların piyasa sinyallerini çarpıttığını ve bu sayede birikimin yeniden tesisi için gerekli temeli ortadan kaldırdığını iddia ederler. Marxçı kuram, dayatılan fiyat yapısı ve uygulanan yatırım stratejilerinin sermayenin değer kompozisyonuna istikrar kazandırdığı nadiren görülen bir durum istisna kalmak şartıyla, bu hükümle aynı çizgidedir. Bahsedilen istisnai durum da, sermaye ve emek gücünün devlet politikaları vasıtasıyla aşamalı ve organize bir devalüasyonunu içermektedir.

Üçüncüsü, sermaye ile uyumlu biçimde, devlet, enflasyonist artışı dengelemek için fiyatları aşağı çekme ümidiyle üretken güçlerin gelişimini ivmelendirmeye çalışabilir. Üretkenliği arttırma çabalarındaki başarısızlığın enflasyonist artışın kökeninde yattığı da zaten zaman zaman iddia edilmektedir. Burada ele aldığımız kuram, aşırı birikimi en başta ateşleyen şeyin, kapitalizmin sınıf ilişkileri bağlamında üretken güçlerin kontrolsüz ve dengesiz gelişimi olduğuna ilişkindir. Enflasyon, devalüasyonun dönüşmüş bir hali olduğu nispette, üretkenliği ayırım gözetmeden arttırmaya yönelmiş bir program tarafından halledilemez. Devlet, teknoloji düzenini (dayatmayla gerçekleşen şirket birleşmeleri, belirli sektörler için sağlanan özel vergi teşvikleri, araştırma ve geliştirme için devlet sponsorluğu ile) değiştirmeye çalışabilir. Fakat eğer aşırı birikime ilişkin meseleler halledilecekse, devletin devalüasyondan doğan maliyetleri hem sermaye hem de emeğin belirli kısımlarının üzerine yıkmaktan kaçınması mümkün değildir. Ve bu tipte çözümler, üretken mekanizmalarda doğrudan ya da dolaylı devlet idaresini içerdiği oranda, toplumsalca nitelikte olmasalar bile, kapitalizmin geleceği için iyi haberler vermezler.

Metaların (emek gücünü de içine alacak şekilde) devalüasyonundan kısa vadede enflasyon ile kaçınılabilsen bile, enflasyona ilişkin sorunlar metaları devalüe etmeden çözülemez. Marxçı kuramın bu duruma ilişkin bize söylediği, sermayenin aşırı birikime karşılık parayı ya da metaları (veya belli bir oranda her ikisini) devalüe ettiğidir. Ancak metaların emek gücünü de içerecek biçimde devalüasyonu, dengeli birikimin yeniden tesisine izin verecek bir yeniden yapılandırmayı dayatabilir.

Kapitalizmin temel irrasyonelitesine dair, herhalde, hâkim sınıf ilişkilerinin sınırları içinde kalan iktisadi tercihlerin ne kadar iç karartıcı ve kısıtlı bir çeşitliliğe sahip olduğu gerçeğinden daha iyi bir tanıklık bulamayız. Daha geniş ölçekli tercih ise, bu sınıf ilişkilerini devam ettirmek ile ortaya çıkardıkları çelişkilerle birlikte o ilişkileri hepten yok etmek arasında yapılacak olandır.

FİNANS KAPİTAL VE FİNANS KAPİTALİN ÇELİŞKİLERİ

Bu bölümde, finans kapitale dair iki yaklaşımı ele alıyoruz. Birincisi, finans kapitali faiz-getiren sermayenin dolaşım süreci olarak, ikincisi ise burjuvazi içinde kurumsallaşmış bir iktidar bloğu olarak tanımlamaktadır.

Bu iki yaklaşım da tek başına yeterli değildir. Şimdi bunları bir araya getirmek zorundayız.

Yüzeysel olarak ele alındığında, finansın örgütlenmiş iktidarı etkileyici; görünüşte nüfuz edilemez ve hayranlık uyandırıcıdır. Finans sistemi, katıksız bir karmaşıklıktan doğmuş bir gizem örtüsü ile kaplanmıştır. Merkez bankasının, (Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu gibi) çok uzaklardaki uluslararası kurumların, (borsalar, metalar üzerinden yapılan ileri tarihli işlemlerin oluşturduğu piyasalar*, konut kredisi piyasaları vb.'nden oluşan) birbiri ile içiçe geçmiş finans piyasalarından oluşmuş bütünlüklü bir yapının ve (emeklilik ve sigorta fonları, ticari bankalar, kredi birlikleri, tasarruf bankaları gibi) kurumların oluşturduğu karmakarışık bir dünyayı çevrelemektedir. Ve, tüm bunların ötesinde, (Bank of America, Fransa menşeli Credit Agricole, Britanya menşeli Barclays gibi) inanılmaz derecede güçlü özel bankalar da işin içindedir. Bankerler ekipleri ile birlikte, Basle, Zürih, Londra, New York ve Tokyo arasında mekik dokurlar. Milyonların açık şekilde kaderini etkileyen kararlar, uluslararası toplantılarda verilir ki bu da, dünya bankerlerinin gerçekten de sadece (sermayedarlar ve işçileri benzer şekilde kapsayacak şekilde) şahısların hayatlarını değil aynı zamanda en büyüğünden şirketlerin ve en güçlüsünden hükümetlerin kaderlerini kontrol ettiklerini gösterir. Bu imaj, paraya ilişkin operasyonların koruma-sı görevi verilmiş devlet organının, yani merkez bankasının her zaman demokratik kontrol dışında bırakıldığını gördüğümüz zaman daha da ikna edici bir hal alır.

Sokaktaki vatandaş, bu tip kurumlarda bulunan para gücünün katıksız ihtişamına ve bu kurumları yöneten elitin sofistikasyonuna hayranlık beslediği için mazur görülebilir. Finans sisteminin gizemi ve onun vasıtasıyla iş gören güçlerin iktidarı bir mistisizm yaratmaktadır. Bu mistisizm, kolayca yayılan komplo teorilerinin temelini oluşturur: dünyayı parçalayıp yönetmek üzere komplolar, küresel hakimiyet için stratejiler geliştiren (Tri-Lateral Commission gibi gözde) 'think-tank'ler, güçlü bir banka grubu tarafından uygulanacak planlar, dev şirketler ve onların siyasi temsilcileri...

Bilimin görevi, tüm bu mistisizmi ortadan kaldırmak, finans sisteminin damarlarında dolaşan baskın mantığı açığa çıkarmak, yüzeyde tümüyle hegemonik kontrol kabiliyetine sahip bir güç olarak gözükken şeyin altında yatan içsel zayıf noktayı ortaya çıkarmaktır. Görev, kuram ve tarihsel maddeci incelemenin zekice bir harmanını doğru şekilde yapmayı gerektirmektedir.

Düz mantığı takip eden ampirik çalışmalar genelde çıkmazlara saplanır, görünüşte çözülemez ikilemlerin içine batarlar. Örneğin, eğer komplo kurmaya istekli bir elit o kadar güçlü ise ve birikimi akort edebilecek

* *Commodity future markets* ç.n.

böylesine çok sayıda ve nazik gereçler parmaklarının hemen ucundaysa, o zaman paldır küldür gerçekleştiren dönemsel krizleri nasıl açıklayacağız? Ya da, başka bir örnek vermek gerekirse, finansçılar bir taraftan bir bütün olarak burjuvazinin çıkarlarının gereğini yerine getiren ve sınıfın ortak sermayesi ile işini görendüğü bir birikim sürecinin kendini bilen koruyucuları olarak ortaya çıkarken, diğer taraftan da aynı grubun toplumu türlü fevaran veya kaos ve düzensizliğe itmeye neden olan açgözlülüklerini ve aşırı temellüğe, akıldışı spekülasyonlara ve her türden asalakça işlere aşikar eğilimlerini ne şekilde anlamlandıracağız?

Finans kapitalin çelişkilerle dolu bir faiz-getiren sermaye akışı olduğu fikri, -ki bu fikrin Marx'ın sermayenin bir şeyden ziyade bir süreç olduğuna ilişkin genel görüşü ile tümüyle uyumlu olduğunu burada not etmeliyiz- çıkıncılara nüfuz edebilmemize ve ikilemlerin içinden çıkabilmemize izin verir. Bu yaklaşım, 'finans kapital'in burjuvazi içindeki bir iktidar bloğu olarak ele alınmasıyla ortaya çıkan kurguların istikrarsızlığını ya da, aslında aynı yere denk düşecek şekilde, araştırmacıların 'finans kapital'in tutarlı bir tanımını aradıkları zaman içine düştükleri güçlüğü anlamamıza yardımcı olur. Bu bakış açısı, aynı zamanda, ilk kez Beşinci Bölüm'de ele aldığımız bir konuya da ışık tutar: Kapitalizmin organizasyonel dönüşümünün dinamikleri. Şimdi bu sorulara yoğunlaşalım.

FINANÇILAR VE PARA SERMAYEDARLARI 'SINIFI' OLARAK FINANS KAPİTAL

Para akışını, üretimle ilişkisi bağlamında *dışsal* bir güç olarak kontrol edenler, kapitalist toplumda stratejik bir pozisyon işgal ederler. O stratejik pozisyon, gerçek bir iktidar tabanına dönüştürülecekse, para-sermayenin birkaç kişinin elinde merkezileşmesi ilk gerekliliktir. Bu merkezileşme iki şekilde olabilir. Birincisi, birkaç aşırı zengin şahıs ya da aile, toplumdaki para gücünü ellerinde biriktirebilirler. İkincisi, birkaç güçlü kurum, sayısız kişisel olarak güçsüz şahsa dağılmış para gücünü kontrol edebilirler. Mellon'lar ya da Rockefeller'lar gibi birkaç güçlü aile parasal zenginliğin çoğuna sahip olurlarsa, mülkiyet ve kontrol arasındaki birlik, faiz-getiren sermayenin dolaşımının stratejik merkezinde hâkim olacaktır. Bu da, finans kapitalin işler vaziyetteki birinci tanımıdır.¹⁴

Fakat bu stratejik merkezde gücün aşırı merkezileşmesi, eşgüdümüne dair işlevlerin düzgün şekilde uygulanabilmesini sekteye uğratacaktır. Eğer faiz oranı birikimin gerekliliklerine uygun karşılıklar verecekse, para-sermaye serbestçe akacak ve tekeli pratiklerin dayattığı tipik önyargılardan kaçınacaksa, finans sektöründeki rekabet devam ettirilmelidir. Diğer taraftan, finans sektöründeki rekabetin biçimi değişiklik göstermektedir. Bu

14 Lenin herhalde, bu tanımın yeterli olup olmayacağını merak ederdi (bkz. Churchward 1959). Bu tanım, Fitch ve Openheimer'in bakış açısının da (1970) temelini oluşturur.

rekabet, bazen finans imparatorlukları arasında yoğun bir çatışma olarak kendini gösterirken, bazen de burjuvazi içinde para gücünün geniş bir düzlemde dağılmasını devam ettirmekte olan toplumsal mekanizmalardan doğacaktır. Diğer bazı durumlarda ise, rekabet, bazı kurumların (konut finansı gibi) bazı faaliyet alanlarında iş görmesini engelleyen, (Birleşik Devletler'de bankaların birden fazla eyalette iş yapmasını kısıtlayan düzenlemeler gibi) faaliyetlerin coğrafi alanını kısıtlayan ve hatta belirli bir finans kurumunun elinde tutabileceği kıymetler portfolyosunun işletilmesine dair temel koşulları dayatan hukuki düzenlemeler ile ortaya çıkar. Para gücünün bu tip parçalı bir sistem içinde fiilen nerede olduğuna dair genellikle bir belirsizlik mevcuttur. Parasal zenginliğin emeklilik fonunda yoğunlaşması, örneğin, çok da ilginç olmayan bir 'emeklilik-fonu sosyalizmi' tartışmasını (yani kitlelerin, toplumdaki kurgusal sermayenin büyük bir kısmına emeklilik fonu vasıtasıyla sahip olmaları fikri) ve emeklilik fonlarının temsil ettiği para gücünün kontrolüne yönelik son derece sert ve gerçek bir kavgayı alevlendirmiştir. Para zenginliğinin çoğunun birkaç kişinin ellerinde birikmesi de, benzer şekilde, o kişilerin o paranın kullanımını aktif şekilde kontrol ettikleri anlamına gelmez. Bu kişiler, zenginliklerini kendilerinden bağımsız şekilde iş gören çok çeşitli kurumlara yaymak suretiyle riskten kaçınmaya çalışabilirler.

Diğer tarafta, finans sisteminin bütünüyle parçalanması ve adem-i merkezileşmesi de zararlı sonuçlar doğurur. Kağıt paranın kalitesi, tekelci güçlere sahip bir merkez bankası tarafından en iyi şekilde garanti edilebilir. Parasal gücün merkezileşmesi konusunda yaşanacak bir başarısızlık ise, paranın sermayeye dönüşümünün yanı sıra, birikim sermayenin merkezileşmesine dayandığı oranda müteakip birikimin önünde bir engel haline dönüşecektir. Beşinci Bölüm'de gördüğümüz üzere, kapitalizmin, kendi devamı için gerekli adımlardan biri olan, şirket ve holding temelinde hızla yeniden organize edilmesi de, para gücünün merkezileştirilmesi kapasitesinde eşzamanlı bir değişim olmadan gerçekleşemez.

Merkezileşme ve adem-i merkezileşme arasındaki gerilim, bu nedenle, finans-temelli iktidar bloğunun içinde, diğer yerlerde olduğu kadar aşikârdır (bkz. Bölüm 5). Bu gerilim, kendini çeşitli şekillerde ortaya koyar. Örneğin, birkaç büyük ölçekli finans kurumu vasıtasıyla işlerini gören birkaç ailenin ellerinde para zenginliğinin muazzam yoğunlaşmasının şekillendirdiği Birleşik Devletler'deki finans sisteminin, neden, (ara ara aşırı merkezileşme tehdidine karşı koymaya çalışan bir burjuvazi tarafından çıkarılan garip bir parçalı yasal düzenlemeler yumağı ile korunan) son derece adem-i merkezi ve görünüşte kaotik bir yapıya sahip olduğunu açıklamaya yardımcı olur.¹⁵ Bankaların birbirleriyle bazı alanlarda rekabet ederlerken eşzamanlı olarak birbirleriyle neden ittifaklar, konsorsiyumlar ve

bazen de birikimin finansmanının bazı büyük ölçekli ve uzun erimli yönlerini idare edebilmek için gerekli para gücünün yeterli yoğunlaşmasını bir araya getirebilecek komplocu gruplar kurduklarını, bu gerilime bakarak anlayabiliriz. Hem kurumsal yapıların hem de finans pratiklerinin sürekli değişen şekilde yeniden gruplanmaları, ciddi kafa karışıklıkları yaratır. Faiz-getiren sermayenin dolaşımının bizzat içindeki temel gerilimin maddi bir ifadesi olarak ele alındığında, bu kafa karışıklıkları ve çelişkiler daha anlamlı gözükmeğe başlarlar. Bunlar, sadece, finans sistemi içindeki merkezileşme ve adem-i merkezileşme arasındaki dengeyi sağlama gerekliliğinin yüzeysel görünümüdür.

BANKACILIK SERMAYESİNİN VE SINAİ SERMAYENİN BİRLİĞİ OLARAK FİNANS KAPİTAL

Hilferding tarafından geliştirilen ve Lenin'in de genel olarak kabul ettiği finans kapital yaklaşımı, bankacılık sermayesi ile sınaî sermayenin birliğine ilişkindir. Bu birlik, finans kapitalin öne çıkan bir iktidar bloğu olarak sınırlarını çizen büyük bankalar ve cüsseli sınaî işletmelere özgüdür. Bu nedenle, özellikle Lenin'in ellerinde, finans kapital kavramı ile genel olarak tekelci kapitalizm kavramı bir noktada ayırım yapılamaz şekilde birleşmiştir.

Bankacılık sermayesi ve sınaî sermayenin birliği, eğer gerçekten böyle bir şey varsa, vurgulanması gereken bir konudur. Elbette, büyük şirketlerin işlerini, bankacılık hizmetlerini yaygın şekilde kullanmadan yürütmeyecekleri ya da bankaların büyük şirketlerin ortaya çıkardığı devasa para akışlarını yönlendirmek konusunda büyük bir çaba harcadıkları açıktır. Bu açıdan, büyük ölçekli bankacılık ve şirket sermayesi bir diğeri için gereklidir ve her ikisi birbiri ile simbiyotik bir ilişki içindedir. Bankacılık sermayesi ve sınaî sermaye arasındaki birlikten kastedilen şey sadece bu ise, ortada bir sorun da yoktur. Fakat hem Hilferding hem de Lenin başka bir şeyi kastetmektedir: Birikim süreci üzerinde hakimiyet kuran ve tüm dünyayı birkaç büyük banka ve şirketin kolektif iktidarı uyarınca bölgelere bölen bir birlik.

Finans kapitalin bir akış olarak ele alınması, finansa ilişkin ve artıdeğer üreten faaliyetler arasındaki birliktelik ve çatışmayı ortaya koyar. Birikim döngüsü, faal devlet müdahalesinin olmadığı varsayıldığında, döngü müddetince sınaî sermaye ve bankacılık sermayesi arasında dönüşen bir güç dengesi olduğuna işaret eder. Bu değişen denge, birikim süreci içinde, meta ile değerler parasal ifadeleri arasındaki görece ağırlığı yansıtır. Yükselişin erken safhalarında, sınaî sermaye sürücü koltuğundadır, çünkü metalar önem arz etmektedir. Canlanmanın daha sonraki safhalarında sınaî ve finansa ilişkin çıkarlar, meta değerlerinin kredi-temelli genişlemesini teşvik etmek için bir araya gelirler. Kriz sırasında ise para her

şey demektir ve bankalar sanayici sermayedarların kaderini ellerinde tutmaktadırlar çünkü artık metalar paraya dönüştürülemezlerdir. Fakat bizzat bankalar da, (altın veya merkez bankası parası gibi) yüksek kaliteli paraya olan talep bu paraların arzını fazlasıyla aştığı için, zorluğa düşebilirler. Krizin en diplerindeyken, iktidar, son çare olarak kullanılabilir parayı ellerinde tutanlardır.

Birikim döngüsü, olumsal olaylar ve başta hükümetinkiler olmak üzere dışsal müdahalelerle büyük oranda dönüşüme uğratılır. Fakat sermayenin meta ve para formu arasındaki birliktelik ve çatışma değişikliğe uğrasa da ortadan kalkmaz. Bunun yerine, yeni bileşimlere dönüştürülürler. Sınai sermaye ve bankacılık sermayesi arasındaki değişen iktidar ilişkilerinin temelini oluşturmaya devam ederler. Diğer bir deyişle, iktisadi failerin pratikleri ile beraber, organizasyonel ve kurumsal düzenlemeler, 'hareket halindeki değer' olan sermayenin bütünlüğü içindeki para ve metaların biriteviye zıtlığı dolayımı dışında hiçbir şekilde devam etmeyecek bir birikim sürecinin ürünü olarak görülmelidir. Finans kapitalin, sınai sermaye ve bankacılık sermayesinin bir birliği olduğu düşüncesi, bu birliğin gerilim, çatışma ve çelişkiyi içselleştiren bir birlik olarak ele alındığı bir durumda, itiraz edilebilir değildir.

Bu, belli başlı organizasyonel yapıların içinde çelişkilerin içselleştirilme biçimlerinin neler olduğu sorusunu ön plana çıkarır. Örneğin, büyük ölçekli bir şirketler topluluğunu ele alalım. Birçok finans faaliyeti, şirket bünyesinde içselleştirilmiş ve açıkça üretim ile entegre bir bütünlük oluşturacak biçimde birleştirilmiştir. Görünüşteki bu birliktelik aldatıcıdır. Nasıl büyük şirketler, rekabet mekanizmalarını içselleştirmek zorunda kalıyorlarsa (bkz. Bölüm 5), aynı şekilde, ayakta kalmak istiyorlarsa, finansın üretimden ayrışma halini de sürdürmek zorundadırlar. Bu da, şirket *bünyesinde* bir çatışma olasılığını ortaya çıkarır ve bu çatışma da, para ya da meta formunu takınmış olan sermayeler arasındaki çatışma ile doğrudan ilişkilidir. Diğer taraftan, kontrolün tek elde toplanması, şirkete kriz zamanlarında ayakta kalmak veya canlanma zamanlarında genişleyebilmek için alternatif stratejiler sunmaktadır. Ele geçirmeler, birleşmeler, kıymet tarumarı* gibi finans manevraları, üretim faaliyetleri kadar önemli hale gelir. Şirketler arasındaki ayakta kalma mücadelesi, bu nedenle, tümüyle yeni bir boyut kazanır. Yine de temel mesele, bu şekilde dönüşüme uğramaz. Eğer tüm şirketler, üretimi güçlendirmeden ya da yeniden yapılandırmadan, sadece finans manevraları ile ayakta kalmaya çalışırlarsa,

* *Kıymet tarumarı* tamlaması, *asset-stripping* kavramını karşılamak için kullanıldı. Bir işletmeye ait -mülkler başta olmak üzere- kıymetlerin satılması ile, işletmenin üretken kapasitesinin sektöre uğratılması sürecini tarif etmek için kullanılır. Örneğin, SSCB dağıldıktan sonra birçok eski devlet işletmesinin yöneticisi kıymet tarumarına başvurarak, daha sonra işletmelerinin borçlarını devlete yıkacak şekilde bir talana imza attılar. Benzer operasyonlar, Reagan döneminde Birleşik Devletler'de de gerçekleşti. ç.n.

kapitalizmin bu dünyada çok uzun ömrü kalmamış demektir. Kurumsal ve organizasyonel çerçeve gibi, mücadelenin görünüşteki biçimi de değişecek; ama oyunun kuralları sabit kalacaktır.

Bankaların mı şirketleri, şirketlerin mi bankaları kontrol ettiğine dair görece sert tartışma, benzer bir şekilde ele alınmalıdır.¹⁶ Kontrolü tam olarak neyin oluşturduğu, kesinlikle açık değildir. Formel tanımlar (örneğin, belirli bir hisse sahipliği oranı) sürekli değişen pratikleri nadiren anlamamıza yardımcı olacaktır. Ve birikim süreci, metalar için kısa, para için uzun olan safhaları şaşmaz şekilde ürettiği oranda, sınai sermaye ve bankacılık sermayesi arasındaki iktidar ilişkisinde sürekli gidiş gelişler olacağını öngörebiliriz. Bu çerçeveden bakıldığında, şirket yöneticilerini en önemli bankaların yönetim kurullarına koymak ve banka liderlerini şirket direktörü olarak atamak, çelişki yüklü bir süreç söz konusu olduğunda, organizasyonel bir bütünlük sağlamaya dönük sonuçsuz bir çaba olacaktır.

Fakat konuyu burada kapatmakla hata yapıyor olabiliriz. Şirketlerin bankalar tarafından ya da bankaların şirketler tarafından kontrolüne dair değişen dengeler, kapitalizmin kendi içsel çelişkilerine rağmen ayakta kalabilme kapasitesini güçlendirecek organizasyonel forma dair biteviye arayışın bir parçası olarak da ele alınmalıdır. Piyasa fiyatlarında sürekli devam eden dalgalanmalar nasıl denge değerlerinin oluşumu için temel önemde ise, bankerler ve şirketler arasındaki kontrol dengesinde sürekli devam eden dalgalanmalar da, finans ve artı-değer üretimi arasında birikim sürecindeki belli bir anda en uygun olacak o denge ilişkisine erişmek için hayati önemdedir. Finans ve üretime katılan stratejik merkezi işgal eden 'sınıf', verili bir durumda net biçimde tanımlanabilir; fakat kendi üstündeki çelişkili baskı ve gereklilikler söz konusu olduğunda, bu, istikrarsız bir bileşim olmaktan da kurtulamayacaktır.¹⁷

Finans kapitale dair Hilferding'in geliştirdiği bu yaklaşım, bu nedenle, tek taraflıdır ve konuyu basite indirgemektedir; çünkü bankacılık sermayesi ve sınai sermayenin birleşmesinin karşı konulmaz bir çelişkiyi nasıl içselleştirdiği konusunu ele almaz. Hilferding'in en fazla yapabildiği, finans kapitalin kapitalizmin çelişkilerinin üstesinden gelemeyeceği ve aslında bu çelişkileri daha da içinden çıkılmaz hale getireceğini çok genel ve ayrıntısız biçimde vurgulamaktır. Açıklamayı başaramadığı konu ise, bunun neden ve nasıl böyle olduğudur.

16 Bkz. Fitch ve Openheimer (1970) ile Sweezy (1971) arasındaki paylaşım.

17 Bu nedenle, Thompson'un (1977, s. 247), 'içinde bankacılık sermayesinin hakim durumda olduğu fakat belirleyici bir durumda olmadığı, ticari sermaye, sınai sermaye ve bankacılık sermayesinden oluşan mafsallı bir birleşim' olarak ortaya koyduğu finans kapital tanımına büyük bir yakınlık hissetmekteyim.

FINANS KAPİTAL VE DEVLET

Nasıl tanımlanırsa tanımlansın, finans kapital, merkez bankası seviyesinde doğrudan devlet aygıtının bir kısmı ile bütünleşir. Fakat devlet, genel olarak, bu bütünleşmeyi aşacak şekilde, faiz-getiren sermayenin dolaşımını çok daha geniş bir faaliyet yelpazesi içinde etkiler ve bu dolaşım ile ilişkiye girer. Devlet, hukuki ve kurumsal çerçeveyi çizer ve sıklıkla faiz-getiren sermayenin tüketici borçları, konut finansmanı, sinai gelişim vb. gibi farklı faaliyetlerde vasıtasıyla dolaşımda olduğu son derece farklılaşmış kanalları dizayn eder. Sıklıkla, faiz oranındaki farklılaşmaları veya doğrudan kredi tahsislerini sabitleyerek akışları, farklı kanallara yönlendirir. Parasal zenginliğin merkezileşmesinin ya da adem-i merkezileşmesinin derecesi, benzer şekilde, devletin mali ve bölüşüme ilişkin vergilendirme politikalarının yanı sıra enflasyonu etkileyen para stratejilerine muhtemelen son derece duyarlı olacaktır. Bizzat devletin kendisi, devlet borcu biçiminde faiz-getiren sermaye akışının bir kısmını massedecektir ve bu süreç içinde, belli niteliklerde kurgusal sermaye yaratacaktır (ki bu da, borçlanmayı yapan devlet dairesi ya da ajansına göre farklılıklar gösterecektir- örneğin Birleşik Devletler'in federal hükümet borcu, New York kenti borcundan farklıdır). Ve bu karmaşık sistemin merkezinde de, ulusal paranın niteliğine ilişkin tüm gücü elinde bulunduran merkez bankası durmaktadır.

Devlet aygıtının bir kısmı faiz-getiren sermayenin dolaşım süreci içine tümüyle yerleşmiştir. Bu, devletin, zorunlu olarak bizzat sermayenin hareket imgesine göre inşa edildiği için sermayeden *görelî olsa* bile otonomiye sahip olması düşünülemeyecek bir veçhesidir. Devlet aygıtının bu yönünü tayin eden idareciler, faiz-getiren sermayenin dolaşımını yönetirler ve kendi politik eğilimleri ne olursa olsun, 'burjuvazinin icracı komitesi' olarak işlev görürler. Bu şekilde, devlet aygıtının bir kısmı ile faiz-getiren sermayenin dolaşımına benzer şekilde iştirak eden para sahibi sermayedarlar, sanayiciler ve finansçılar arasında zorunlu bir birlik ortaya çıkmış olur. Dışarıdan bakıldığında, bu, devletin bir kısmı sanki sinai ve finansal çıkarlar ile bir tezgah çeviriyormuş gibi gözükmektedir. Finans kapitalin yeni bir tanımı ön plana çıkar: Tüm bu üç çıkarın birleştiği şey.¹⁸

Bu birlik hali, dönüşüm potansiyeli kadar bir çelişkiyi de barındırmaktadır. Marx, kredi sisteminin 'devlet müdahalesini gerektirdiğini' ve aynı zamanda da sermayeyi toplumsal satha yaydığını ve toplumsal emek üzerindeki kontrolü merkezileştirdiğini iddia etmiştir. Bu nedenle, kredi sistemi 'yeni bir üretim biçimine geçiş formunu' oluşturmaktadır (*Kapital*, cilt

18 Hilferding, devleti kendi finans kapital kuramı içine dahil etme eğilimindedir çünkü bankacılık sermayesi ve sinai sermayenin birliğine ulus-devlet içinde erişilir. Bu tip bir formülasyon, yeni meseleleri gündeme getirir çünkü uluslararası finans bazen ulusal olarak konuşulurken bazen de kendi organizasyon biçimi itibarıyla ulus üstüdür. Finans ve devlet arasındaki ilişki, doğası gereği açıkça gayet karmaşıktır -bkz. de Brunhoff (1978) ve Holloway ve Picciotto (1978).

3, s. 438-41).

Burada, dikkatimiz derhal, faiz-getiren sermayenin genel dolaşımında birlik hali içindeki çatışmaya odaklanır. Merkez bankası, her şeyden önce, son derece tatsız olan, hataya düşmüş sanayicileri ve bankerleri disiplin altına alma ve birikimin faydalarını biriktirme ve elde etme yarışında kaçınılmaz aşırılıkları nedeniyle cezalandırma görevini üstlenir. Özellikle kriz zamanlarında, disiplin sağlayıcı güçlerini zorunlu şekilde devreye sokan devlet aygıtı ile sermayenin tüm diğer hizipleri arasında sıklıkla krizler patlak verecektir. Bu çatışma, siyasi gücün açık biçimde burjuvazinin elinde olduğu devletlerde bile mevcuttur. Sermayeyi düzenleme ve kontrol etme kapasitesi, her ne kadar bir bütün olarak sermayedar sınıfın elinde olsa bile, mecburen devlet aygıtının içinde kalır. Bu nedenle, bir işçi sınıfı hareketi, devlet aygıtındaki bu stratejik merkezi kontrolü altına alabilirse, sermaye üzerinde hâkimiyet kurabilirmiş gibi gözükmeğe başlar. Devlet aygıtı, bizzat sermayenin tam bir yansıması olduğu oranda, sosyalist hükümetler bile, faiz-getiren sermayenin çelişkilerle dolu akışının daha etkin bir idaresine kalkışmaktan daha fazlasını yapamazlar (ki birçokları bedelini ödeyerek bu dersi almışlardır). Emin olunacak bir şey varsa, hem kurumsal yapılarıdaki hem de akışların yönü ve miktarındaki ayarlamalar işçilere fayda sağlayabilir. Fakat bu tip yeniden bölüşümlerin kısıtları, aynı şekilde faiz-getiren sermayenin dolaşımında hâkim olan devlet ve finans arasındaki mecburi birlik tarafından belirlenecektir. Devletin sermaye ile tezgah çeviriyor olmaktan kaçınması için, ancak bu dolaşım biçiminin tümüyle ilga edilmesi yeterli olacaktır. Bu söz konusu olmazsa, devletin faiz-getiren sermaye akışına hizmet ederken işçilerin ihtiyaçlarını da karşılamaya dayanan çifte görevi nedeniyle, sınıf mücadelesi devlette içselleştirilecektir.

Mevcut durum ne olursa olsun, devlet asla hakim bir iktidar bloğunun içinde yer alan sınıai sermayenin ve bankacılık sermayesinin sorunsuz bir partneri olarak ele alınamaz. Faiz-getiren sermayenin dolaşımına musallat olan temel çelişkiler sıklıkla (özellikle merkez bankası başta olmak üzere) devlet ile sınıai sermaye ve bankacılık sermayesi arasında bir zıtlaşma olarak dışsallaştırılacaklardır. Bu nedenle, devletin rolü, her zaman, muammalarla doludur ve kararsızlık içerir. Burjuvazi tarafından ve burjuvazi için yönetilen, tam manasıyla kapitalist olan bir devlet bile bu çelişkilerin etrafından dolaşamaz.

Tüm bunlar, uluslararası mertebede ele alındığında daha sorunlu hale gelir. Ulusal paraların kalitesinin koruyucusu olan merkez bankası, uluslararası para sistemi sağlam biçimde altın gibi bir para-meta üzerine kurulu olduğu zamanlarda bile, diğer merkez bankaları ile uluslararası para sisteminin çekirdeğini oluşturmak üzere ilişkiye geçer. Ulus-devletin altın

rezervleri ve uluslararası piyasada kendi parasının pozisyonu, demek ki, merkez bankasının kendi sınırları içindeki sermaye birikiminin içsel güçlüklerine cevap verme kapasitesini maddi şekilde etkileyecektir. Fakat devlet aynı zamanda, metada, parada ve bazen korumacı gümrükler, döviz kontrolleri ve göç politikaları vasıtasıyla değişken sermayedeki sermaye akışlarını düzenlemek için belirli güçleri kullanır. Ve devletlerarasındaki ilişkiler, aralarındaki iktisadi, siyasi, kültürel ve askeri rekabetten bağımsız şekilde tartışılmaz.

Hilferding ve Lenin'in ilgisini çeken konu, elbette, finans kapital, devlet ve emperyalistler arası çekişmeler arasındaki bağlantıdır. Hilferding, devlet gücü çerçevesi içinde sınıai sermaye ve bankacılık sermayesi arasındaki birliğe yoğunlaşır ve bu sayede, içsel çelişkiler analiz kapsamından çıkar. Ulus-devletleri merkezine alan birleşik iktidar blokları birbirleri ile dünya hâkimiyeti için mücadele ederler. Lenin, 'merkez' emperyalist güçler analizinde Hilferding'in yaklaşımını kullanmıştır. Fakat aynı zamanda, finans operasyonlarını dünya hükümetlerini kontrol etmek için bağımsız bir araç olarak gören Hobson'a da yaslanmıştır. Lenin'e göre, finans kapital, 'tüm iktisadi ve uluslararası ilişkilerde [öylesine] belirleyici [bir güçtür ki] tam anlamıyla siyasi bağımsızlığa sahip devletlere bile boyun eğdirme kabiliyetine sahiptir ve hakikaten de boyun eğdirmektedir' Bu, ancak, faiz-ge-tiren sermaye akışı devletler arasındaki yalın iktidar ilişkilerinin üstünde ve ötesinde bir ulusötesi boyuta erişirse gerçekleşebilir. Hükümetler kendi sınırları dışında borçların altına imzalarını atarlar ve bu şekilde, (on dokuzuncu yüzyılda Rotschild'ler ve Baring'ler ya da günümüzde özel banka konsorsiyumları ve Uluslararası Para Fonu benzeri ulusüstü örgütler gibi) güçlü uluslararası bankerler tarafından yürürlüğe sokulup sokulmadıklarından bağımsız şekilde, belli bir mali disipline ve para disiplinine maruz bırakılırlar. Ulusal ekonomilerin davranışları da benzer şekilde, para-sermayenin başta olmak üzere, uluslararası akışların dayattığı disipline maruz kalırlar. Lenin'in doğruladığı üzere, finans kapital, sermayenin, ürünlerden ziyade para-sermaye ihracı vasıtasıyla, 'kendi ağını dünyanın tüm ülkelerinin üzerine ördüğü' bir sahnedir.

Finans kapital ve devlet arasındaki ilişkinin muammalarla dolu karakteri, bu aşamada, oldukça görünür bir hal alır. Devlet aygıtı, faiz-ge-tiren sermayenin dolaşımının stratejik kontrol merkezinin çekirdeğini biçimlendirirken, finans kapital ise eşzamanlı olarak kendi amaçları doğrultusunda farklı ulus-devletleri disipline edici biçimde dolaşımına serbestçe devam eder. Öte taraftan, devlet, sermayenin dolaşımına ilişkin, hem kontrol edilen hem de kontrol eden bir konumdur.¹⁹ Hangi gücün hâkim konumda olacağı ise duruma bağlı olarak değişir. Fakat her yerde olduğu gibi,

¹⁹ Bukharin'in *Imperialism and the World Economy* adlı çalışması (1972a), bu bulgudan birçok sonuç çıkarır ve dikkatli bir inceleme sunar.

denge-sizlik halleri aslında birbirine zıt hareket eden güçlerin arasında yer de-ğiştiren bir denge noktası etrafında biteviye gerçekleşen dalgalanmalar olarak algılanmalıdır. Denge, devlet güçleri ile finans kapital arasındaki ilişkinin, kapitalist sistemi, sağlam temeller üstüne oturmayan kendi evrimsel yolu üzerinde tutan bileşimidir. Bu denge halini korumakta yaşanacak başarısızlık, bu dengeyi sürekli bozan inanılmaz güçlerin etkisi altında, kapitalist sistemi, rekabet halindeki kapitalist devletlerin iktisadi, siyasi ve askeri kudretini mecburen işin içine sokacak bir küresel krize sürükler. Savaşlar, kapitalizmin içsel çelişkilerini çözmek için bir araç olarak ortaya çıkar (bkz. s. 523-530).

Burada ortaya çıkan bazı hayati meseleler ise maalesef bu analizin kapsamı dışına düşmektedir: Temel olarak vurgulamak istediğim şey ise, (nasıl anlaşıldığından bağımsız olarak) finans kapital ile devlet arasındaki ilişkinin bir bütünlük içinde yer alan bir çelişkinin üstüne kurulu olduğu fikridir. Devletin ve devletler arasındaki iktidar ilişkilerinin analizi, bu çelişkilerin doğası ve kökenini anlamak ve bu anlama biçimini de kendi merkezine oturtmak zorundadır.

‘İKİNCİ AŞAMA’ KRİZ KURAMI:

ÜRETİM, PARA VE FİNANS ARASINDAKİ İLİŞKİ

‘Birinci aşama’ kriz kuramı (Bölüm 7), krizlerin üretim içindeki kökenini ortaya çıkarmıştı. Üretim ve mübadele arasında mecburen açığa çıkan çelişkili bir birliktelik söz konusu olduğu için, kriz kaçınılmaz biçimde kendisini mübadele mecrasında ifade eder. Sermaye, burada, metaller veya para olarak ortaya çıkar. Para, değer karakterinin kendisi aracılığı ile ‘her zaman oluşturulabileceği’ bağımsız bir form olduğu için (*Kapital*, cilt 1, s. 154), krizlerin parasal bir ifadesi olmak zorundadır. Son iki bölümde ele alınan, kredinin ve faiz-getiren sermayenin dolaşımının, kurgusal sermayenin ve diğer tüm finans ve paraya dair sorunların oluşumuna ilişkin analizler, kapitalizmde krizlerin oluşumu ve ifade edilme biçimine ilişkin kurama tümüyle yeni bir boyut eklerler. Şimdi, ele aldığımız konuların finans ve paraya ilişkin yönlerini, üretimdeki denge-sizlik haline yol açan güçlerin daha önce tamamladığımız analizine entegre etme çabası içindeki kriz kuramının ‘ikinci-aşamasını’ geliştirebilecek bir pozisyona erişmiş bulunuyoruz.

Dikkatimizi, bir an için, bir ülkedeki kapitalizme, ya da aslında aynı yere denk düşen, tekil bir para sistemine sahip dünya ölçeğindeki bir kapitalist ekonomiye yöneltilim. Bu durumda üzerinde düşünmemiz gereken en nev-i şahsına münhasır olgu, kredi sisteminin, üretimdeki denge-sizlik halinin temel ve birincil kaynağı olan tekil sermayedarların hatalı davranışlarını dengeleme potansiyelini de yaratacak şekilde, sermayeyi sınıfın ortak sermayesi olarak bir araya getirme biçimidir. Buna bir de, gerçekleşme

ve tüketim ve bölüşüm ile birlikte üretimin eşgüdümüne izin veren tüm o hayati güçleri de ekleyebiliriz. Üretimde gerçekleşebilecek dengesizliğe dönük eğilime karşı durmak için gereken güç, açıkça, kredi sistemi içinde mevcuttur. Bu gücün doğrudan tatbik edilmesi mümkün değildir ve mübadele mecrasındaki fiyat ve diğer sinyaller vasıtasıyla iletilmesi zorunludur.

Bu tip güçlerin varlığı, kullanılmalarını garanti etmez. Gerçekten de, kapitalizmin ilk yıllarında, sınıfın ortak sermayesinin kullanımından elde edilen kazançlara şahsen el koymak o kadar yaygın bir hal almıştı ki kredi sistemi, üretimdeki eşitsizlik halinden görelî olarak bağımsız şekilde patlak veren spekülâtif krizlerin merkezi haline gelmişti. Bu tip spekülâtif krizlerin temelli etkileri vardır; artı-değer üretimi üzerinde bir baskı oluşturabilirler ve birikim sürecine ket vurabilirler. Bu durumda, krizlerin tek kökeni finans alanındaki manipülasyonlarmış gibi gözükmeğe başlar. Marx, bu yorumu ikna edici nedenler öne sürerek reddetmiştir. Yine de 'ikinci-aşama' kriz kuramı her zaman, sabit sermaye ve tüketim fonu oluşumunda, toprak satışlarında, meta fiyatlarında ve (altın ve gümüş gibi para-metalarına ilişkin olanları da kapsayacak şekilde) metalara dair ileri tarihli işlemlerde ve her türden kağıt kıymette gerçekleşen görelî olarak otonom spekülâtif canlanmaları da açıklayabilmek zorundadır. Bu tip spekülâtif heyecanlar, her durumda, üretimdeki dengesizlik halinin doğrudan dışavurumları olarak değerlendirilemezler: Bu süreçler, kendi başlarına gerçekleşebilirler ve gerçekleşirler de. Fakat Marx, bunların dengesizlik haline yol açan daha derindeki akımların yüzeydeki köpükleri olduğunu da göstermiştir. Buradaki güçlük, üretimdeki kriz oluşumuna dair daha derinlikli ritimleri, yüzeyde kalan sürekli spekülasyonun oluşturduğu köpükten ayırtırmakta yatmaktadır.

Birikim döngüsünün analizi, finansa dair olgular ile üretime ilişkin dinamikler arasındaki ilişkiye dönük daha bütünlüklü bir yaklaşıma giden yolu döşemiştir. Bu analiz, üretimdeki içsel çelişkilerin, daha sonrasında kredi sisteminin takındığı faillik vasıtasıyla, finans sistemi ve finans sisteminin parasal tabanı arasında doğrudan bir çatışma halini alacak olan, değer için para ve meta formları arasındaki bir zıtlık olarak mübadele mecrasında görünür hale geldiğini gösterir. Buradaki ikinci çatışma daha sonra, birikimin en nihayetinde üzerine kurulacağı temeli biçimlendirecektir. Analiz, dışsal spekülâtif faaliyetin mevcut olmadığı bir durumda faaliyet gösteren bir birikim döngüsü portresi çizecektir. Elbette durum bu değildir. Kurgusal sermayenin oluşumu, dinamiğin geneli için hayatidir ve bahsedilenlerin hangisinin ya da ne kadarının dışsal olduğu ise ancak mevcut kriz, süreci rasyonelleştirme işini tamamladıktan sonra anlaşılabilir. Nasıl fiyat hareketleri değerlerin biçimlendirmesi için temel bir öneme sahipse, spekülasyonun yüzeyde ortaya çıkardığı olgular da birikimin dinamikleri için o kadar önemlidir.

Bu saptama da, dikkatimizi birikim döngüsü fikri içindeki en önemli kusura yoğunlaştırır ki bu kusur Marx'ın, bu kavramı, başlangıç aşamasında ve parçalı bir formülasyonlar dizgesi içine gömülü halde bırakmasına neden olmuştur (Marx'ın bunu gerçekten yapmadığı halde, kendi üzerine yıktığım şekilde haklı bir suçlamayla karşı karşıya kalmayı göze aldığımı ifade etmek isterim). Burada kastettiğim şey, döngünün, içinde kendi özelliklerini kazandığı tarihsel bağlamdır. Her döngü (bu bölümün beşinci kısmında da gördüğümüz gibi) bir diğeri gibi gözükmektedir ve bu nedenle, kriz rotasını tamamladıktan sonra, kapitalist sistemi kendi *status quo ante*'sine geri götürüyor gibidir. Bu tip bir bakış açısı, eğer kapitalizmin tarihsel evriminin müteakip birikim döngüleri seyrinde ortaya çıkarıldığını görmeye hazır değilsek, Marx'ın kapitalizmin tarihsel evrimini yöneten hareket yasalarına olan kaygısı ile uyumlu değildir. Ve bu tip bir durum söz konusu olduğunda, birikim döngüsünün nasıl çalıştığına dair yorumumuz da, bu yeni yaklaşıma göre yeniden şekillendirilmelidir.

Kapitalizmin uzun erimli evrimi çerçevesinden bakıldığında, birikim döngüsü, toplumsal dönüşüme ilişkin daha derindeki süreçlerin neticesinde erişilen bir araç olarak iş görecektir. Bu süreçler, kapitalizm ayakta kalmaya devam edecekse, üretici güçler ve toplumsal ilişkiler arasındaki temel çelişkiyi en azından geçici olarak rahatlatmak zorundadır. Fakat temel sınıf ilişkisi eğer değişmeden kalacaksa, çelişkiler sadece yer değiştirecek ve başka bir düzlemde yeniden yaratılacaklardır. Birikim döngüsü, üretici güçler ve toplumsal ilişkilerin kendilerini bir diğerine göre ayarladığı 'serbest mekânı' sunmaktadır. Büyüme ile bağdaşık olan spekülasyon faaliyetleri, yeni ürünler, (organizasyonel formları da kapsayacak şekilde) yeni teknolojiler, yeni fiziki ve toplumsal altyapılar, ve hatta yeni kültürler, sınıf konfigürasyonları, ve sınıf mücadelesi biçimleri ve organizasyonları üzerine şahsi ve özel tecrübeler izin verir. Bu parçalı deneyimleme sürecinin ortaya çıkardığı maya, yüzeysel ve geçici birçok şey yaratırken, eşzamanlı olarak, birikimin daha sonraki safhalarının da maddi temelini oluşturur. Bu, spekülasyonun tam olarak Marx'ın göz ardı ettiği bir yönüdür. Çöküş, -hem yeni hem de eski- dışsal öğeleri de ortadan kaldırmak üzere, üretimi rasyonalize eder ve yeniden yapılandırır. Aynı zamanda, toplumsal yaşamın tüm diğer yönlerini kapitalist sınıfın ihtiyaçlarına göre disiplin altına alır ve bu sayede, emeğin yanı sıra (ki bunu söylemeye bile gerek yoktur), burjuvazi içinde bu durumdan etkilenen çeşitli hiziplerden kaynaklanan örgütlü ya da örgütsüz bir tepkiyi de ateşler. Bu, bireysel olarak erişilen değil *sınıf tarafından dayatılan* ve gerekirse zor ile desteklenen yeniliğin çağıdır. Roosevelt'in *New Deal*'ı bu tip bir yoruma tam anlamıyla uymaktadır.*

* 1929 Büyük Buhranı sonrasında Birleşik Devletler'de uygulanan hükümet programı. Ulusal ekonomiye Birleşik Devletler tarihinde görülmemiş bir devlet müdahalesini beraberinde getiren bu program, Franklin D. Roosevelt tarafından yürütülmüş ve bu ülkede sosyal devlete ilişkin

Yeniliğin nihai etkisi ise, üretken güçleri ve toplumsal ilişkileri, birikim sürecinin kendiliğinden yenilenebildiği bir denge pozisyonuna geri getirmek olmalıdır.

Marx, bir üretim biçiminin bir diğerine nasıl dönüştüğüne dair şematik sunumunda paralel bir süreçten bahseder:

Hiçbir toplumsal düzen, bir yenisi için gerekli üretici güçler gelişmeden yok edilmez ve yeni daha üstün üretim ilişkileri, kendi varoluşunun maddi koşulları eski toplumun bünyesinde olgunluğa erişmeden, eski üretim ilişkilerinin yerini almaz. İnsanlık, bu nedenle, ancak halledebilecekse böyle işlere girer, çünkü derinden bir inceleme her zaman gösterecektir ki sorun, ancak kendi çözümünün maddi koşulları zaten mevcutsa ya da en azından bu koşullar oluşum sürecinde ise, ortaya çıkar (*Critique of Political Economy*, s. 21).

Kendisini içeriden dönüştürme kapasitesi, kapitalizmi oldukça garip bir yaratık haline getirir; bir bukalemun gibi sürekli rengini, bir yılan gibi aralıklarla derisini değiştirmektedir. Faiz-getiren sermayenin dolaşımına dair inceleme, bu tip içsel dönüşümlerin sayesinde gerçekleştirildiği somut maddi araçlara ışık tutmaktadır. Sermayenin dönüşümünün genel olarak, mecburen belli bir aşamada yeni bir görünüm kazanması gereklidir: Faiz-getiren sermaye dolaşımının görünümü. Bu, finans kapitalin, içsel çelişkilerle dolu şekilde ve kronik istikrarsızlıklarla şekillenen bir organize kontrol gücü olarak içinden çıktığı kozadır. Bu ortaya çıkma hali, soyut bir olay olmaktan ziyade, yeni gereçselliklerin ve kurumların, yeni sınıf hizipleri, bileşimleri ve ittifaklarının ve bizzat sermayenin dolaşımı için yeni kanalların yaratımını içermektedir. Tüm bunlar, kapitalizmin mecburi evriminin öğeleridir.

Fakat kredi sisteminin gücü, üretimdeki dengesizlik haline karşı duracak bir güç olarak harekete geçirilecekse, sınıf gücünün hiçbir belirsizlik taşımayan bir gereci haline dönüştürülmelidir; bu gereç sermayedarların şu ya da bu hizbinin ellerine düşmemeli, birikim vasıtasıyla sermayenin yeniden üretimini sağlayacak şekilde kullanılmalıdır. Devlet, bu safhada, merkez bankası ve devlet aygıtının çeşitli diğer organları tarafından uygulanan mali politikalar ve para politikaları vasıtasıyla sermayenin yeniden üretimini garantiye alma yükünü üstlenmektedir. Ulusal paranın kalitesini korumak için sadece merkez bankasına dayanmak yerine devlet aygıtının diğer organlarını işin içine sokmanın avantajı, kredi sistemi içinde yer alan daha geniş bir yelpazedeki piyasa sinyalleri ve güçlerini, zıt yönde

---

kapsamlı politikalar ilk kez bu dönemde ortaya çıkmıştır. *New Deal*, herhalde kabaca *Yeni Akit* ya da *Yeni Anlaşma* olarak dilimize çevrilebilir. Bu programı bir 'anlaşma' kılan unsur, hükümetin uyguladığı politikalarda işçi sınıfı ve burjuvazi ile eşgüdüm sağlama çabası idi. Bu 'anlaşmayı' 'yeni' kılan unsur ise, herhalde Keynesçi mali politikaların ve para politikalarının ilk kez bu çapta uygulamaya sokulması idi. ç.n

etki gösterecek şekilde yeniden yapılandırarak tepki gösterme kapasitesini üretimdeki dengesizlik haline sunmasından kaynaklanır. Bu bölümün altıncı kısmında, bunun, krizin dolayimsız ifadesini, metaların devalüasyonundan paranın devalüasyonuna dönüştürebildiğini gördük. 'İkinci aşama' kriz kuramı, bu olasılığı aktif şekilde hesaba katmalıdır.

Fakat her ne kadar devlet politikasının hedefi net olsa da, hedefe ulaşmak için gerekli araçlar söz konusu olduğunda bu tip bir netlik söz konusu değildir. Enflasyon, üretimde gerekli olan yeniden yapılandırmayı sağlayamaz ve uzun vadede üretimde gerçekleşen dengesizlikleri muhtemelen karşılamayacak şekilde birikim döngüsü üzerine gölge düşürür. Devlet politikasının hedefi, demek ki, yeniden yapılandırmayı, yani *kontrol altında tutulan* bir kriz olması umulan süreci, organize etmektir. Bu tip bir strateji, iki engelle karşılaşır. Birincisi, (sermaye ve emek arasında gerçekleşenin yanı sıra, sanayi, ticaret, banka vb. sermayesinin farklı hizipleri arasındaki) sınıf mücadelesi, her türden öngörülemez etkileriyle birlikte devlet aygıtında içselleştirilir. İkincisi, deneyim, uygulanan kontrol miktarının, girişimin başarısı ile tersine bir orantı içinde olduğunu ortaya koymuştur. Bürokratikleştirilmiş yenilik ve yeniden yapılandırma (bu bölümün beşinci kısmında vurgulandığı üzere), kapitalizmin yeni formlarının evrimleşmesini sağlamak için 'serbest piyasa' modeline göre daha az dinçtir ve sürdürülebilirliği de daha düşüktür. Tek olumlu yanı ise, elbette, çöküşün en kötü yanlarının kontrol altına alınabilmesine izin vermesidir.

Krizlerin kapitalist felaketin nihai akıbetinde son bulacak geçici döngüler içinde gerçekleşen olaylar mı yoksa yaygınlaşan içsel çelişkiler karşısında gerçekleşen aşamalı dejenerasyon ve zayıflık tarafından nitelenen uzun erimli seküler küçülmeler mi olduğu sorusu, Marksist çevrelerde derin bir tartışmaya yol açmıştır. 'İkinci aşama' kriz kuramı, kapitalizmin içsel dönüşümünün (ve belki en nihayetinde sosyalizme geçişin) her zaman ateşleyicisi olan dönemsel çöküşler ile sermayenin dolaşım, sınıf oluşumu, üretici güçler, kurumlar vb.'nden oluşan farklı biçimlerinin geçirdiği geri döndürülemez dönüşümlerle birlikte ortaya çıkan uzun erimli sorunları birbirinden ayrı tutar. Bu uzun erimli sorunlar, Marx'ın gözlemlediği üzere, önce kredi sistemi, sonra da devletin toplumsal olarak gerekli müdahaleleri ile sermayenin artan biçimde toplum sathına yayılmasından ciddi biçimde etkilenir. Dönemsel çöküşlerin niteliği de, bu sayede, dönüşüme uğrar. Özünde birbirinden kopuk, tekil seviyedeki bir sürecin toplumsal etkisi olmak yerine, bu sorunlar, en başından beri toplumsal bir olay hüviyetini kazanırlar. Kendi politikaları vasıtasıyla, devlet, uzun vadede birikimi yeniden rayına oturtacağını umduğu 'kontrol altındaki bir durgunluğu' yaratmanın sorumluluğunu üstüne alır.

Kapitalizmin içsel dönüşümüne dair seçenekler, gittikçe daha kısıtlı

hale gelir ve bizzat devlet aygıtındaki yeniliklerin çizdiği sınırlar içinde gerçekleşir. Ve devletin ekonomiyi yaratıcı şekilde idare etme kapasitesinin sınırına bir kez erişildi mi, devletin hem sermaye hem de (etkileri itibariyle çok daha yıkıcı şekilde) emek üzerindeki iktidarının daha da otoriter şekilde kullanımı, elde kalan tek cevap haline gelir. Krizler, kapitalist toplumun hukuki, kurumsal ve siyasi çerçevesini kapsarken, bu krizlerin çözümü de giderek daha fazla şekilde, baskı içeren ve çıplak askeri gücün kullanımına bağımlı hale gelir. Kapitalizmin evrimsel ya da devrimci araçlarla dönüşümü meselesi, bu şekilde, yeni bir hal alır. Sosyalizme geçişe dair meseleler ve öngörüler dramatik şekilde değişir.

Bu değişiklikler, kapalı sistem varsayımını bir tarafa bıraktığımızda ve kriz oluşumunun uluslararası yönlerini ele aldığımızda daha yalın bir anlam kazanırlar. 'Dünya parasının' -nasıl gerçekleştiğinden bağımsız olarak- disiplini sağlayıcı gücü ve farklı para sistemleri arasındaki karmaşık ilişkiler, sermaye ve emeğin dünya sahnesindeki hareketliliklerinin arka planı haline gelirler. Farklı para sistemlerine sahip rakip devletler, devalüasyonun yükünü birbirinin üzerine yıkmak için rekabet ederlerken, krizler ortaya çıkacaktır. Enflasyonu, işsizliği, atıl üretken kapasiteyi, fazla metaları vb.'ni ihraç etmek için devam eden mücadele, ulusal politikanın nirengi noktası haline gelir. Krizlerin maliyeti, rakip devletlerin finansa ilişkin, iktisadi, siyasi ve askeri gücüne göre paylaşılacaktır. Lenin'in ısrarla belirttiği gibi, (yıkım vasıtasıyla gerçekleşen muhteşem ve dolayimsız bir devalüasyon aracı olan) savaş, kapitalist krizin potansiyel çözümlerinden biri haline gelecektir. Emperyalizm ve neo-sömürgeciliğin yanı sıra finans mecrasındaki hâkimiyet, kapitalizmin küresel ekonomisindeki merkezi bir meseleye dönüşecektir. Bu meseleleri, On Üçüncü Bölüm'de ele alacağız.

ON BİRİNCİ BÖLÜM

RANT KURAMI

Rantın Marx'ı bir hayli uğraştırdığını söylersek haksızlık etmiş sayılmayız. Marx, 'tüm saptırıcı ve kafa karıştırıcı alakasızlıklarından bağımsız pür hali' ile 'kapitalist üretim biçimi temelindeki toprağa bağlı mülke dair bağımsız ve spesifik iktisadi form'un, 'toprak rantının bilimsel bir analizi'ni (*Kapital*, cilt 3, s. 624) yapmaya çalışmıştı. Fakat hepsi ölümünden sonra yayınlanmış konu üzerine yazıları, daha çok keşif süreci içinde oluşturulmuş, büyük oranda deneme niteliğindeki düşüncelerdi. Erken dönem *Theories of Surplus Value*'daki formülasyonlar, *Kapital*'deki ince elenmiş az sayıdaki bölümden ciddi biçimde farklıdır ve her ne kadar kapsamlı ve çoğu zaman nüfuz edici olsa da, Marx'ın dokunuşunun bildik sihri ne kolayca boyun eğmeyen ciddi güçlükler *Kapital*'deki analizinin peşini bırakmaz. Netice, ciddi bir kafa karışıklığı ve bu konuya dair Marx'ın yazılarının oluşturduğu mayın tarlasında yollarını açmaya çalışan az sayıdaki sebatlı düşünürün arasında süren yoğun bir uzlaşmazlıktır.¹

Nihai analizde rant, toprağı ve (toprakta saklı kaynaklar, üzerindeki bineler vb. gibi) üzerindeki müstemilatı kullanma hakkı için toprak sahibine yapılan ödemeden ibarettir. Bu gayet geniş çerçevede ele alınan toprağın, açık biçimde hem kullanım değeri hem de mübadele değeri vardır. Bu durumda, toprağın bir değeri olabilir mi? Eğer öyleyse, bu değer varlığı, (Ricardo'nunkinde olduğu üzere) cisimleşmiş emek zamanına ya da Marx'ın yaklaşımında olduğu gibi toplumsal olarak gerekli emek zamanına dayanan değer kuramları ile nasıl uyumlu hale getirilebilir?

Toprakta cisimleşmiş ıslah faaliyetleri elbette insan emeğinin bir ürünüdür. Evler, dükkanlar, fabrikalar, yollar vb. metalar olarak üretilebilirler

1 Lenin'in (1956 baskısı) *Rusya'da Kapitalizmin Gelişimi* [The Development of Capitalism in Russia] ve Kautsky'nin (1970 baskısı) *Tarım Sorunu* [La Question agraire] (ayrıca bkz. Banaji'nin (1976) İngilizce özeti) iki Marx-sonrası klasiktir. Daha yakın zamanlı çalışmalar arasında Rey (1973), Postel-Vinay (1974) ve Tribe (1977, 1978) vardır ki tüm bu çalışmalar Marx'ın daha ciddi yanılığları olduklarını düşündükleri noktalara karşı oldukça eleştirel bir tutum takınmışlardır. Ball (1977) ve Fine (1979) konuyu Marx'ın orijinal amacına daha yakın bir noktaya getirmiştir. Edel (1976) yararlı biçimde Marx'ın kavramlarının kent bağlamındaki uygulamalarını bulmaya çalışmış, fakat bu konudaki Fransız katkısını işin içine katmamıştır -bkz. Lipietz (1974), Topalov (1974) ve Dichervois ve Theret (1979). Ranta dair burjuva kuramlarının iyi bir tarihçesi Keiper *et al'da*. (1961) bulunabilir.

ve bu nedenle mamur çevre vasıtasıyla gerçekleşen dolaşım sürecinde değer olarak ele alınabilirler (bkz. Bölüm 8). Rantın bir bileşeni, demek ki sabit sermaye ya da tüketim fonuna ödenen faizin özel bir durumu olarak incelenebilir. Rantın sorun ihtiva eden kısmı, üzerindeki herhangi bir müştemilatın bağımsız, çıplak toprağa yapılan saf ödemedir. Marx, bu bileşeni *toprak rantı* olarak adlandırır. Aksi vurgulanmadıkça, biz de toprak rantını, müştemilatın faizinin dışarıda tutulduğu rant olarak ele alacağız.

Elbette, Marx kira ödemelerinin toprağa yapılmadığında ve rantın da topraktan bitmediğinde ısrarcıdır. Bu tip ödemeler, mülk sahiplerine yapılır. Genel meta mübadelesi, yani tümüyle para temelli ekonomi ve toprak üzerinde özel mülkiyetin tüm hukuki ve yasal tuzakları mevcut olmasaydı, bu tip ödemeler mümkün olmazdı. Bu nedenle, Marx aynı zamanda, bu hukuki zeminin de hiçbir şeyi belirlemediğinin ve rantın tam olarak açıklanabilmesi için, görünüşte toprağa yapılan ödemenin emeğe yoğunlaşan bir değer kuramı ile uyumlu kılınması gerektiğinin farkındaydı.

Marx, Ricardo'nun bu soruya cevabı yanlış yerde aradığını açıkça görebiliyordu. Fakat aynı güçlüğü kendisinin nasıl aşması gerektiğini de tam olarak çözemiyordu. Bölüşüme dair gerçekleri kendi kuramsallaştırmasının merkezine oturtmak konusunda güçlü önyargıları bulunuyordu ve ranta da, üretimden ziyade, saf bir bölüşüm ilişkisi olarak davranmaya yönelik güçlü bir eğilimi vardı. Fakat bölüşüm ilişkileri, faiz konusunun açıkça gösterdiği gibi, kapitalist üretim biçiminde stratejik eşgüdüm rolleri üstlenirler. Faiz-getiren sermayenin dolaşımı, değeri doğrudan üretmez ama artı-değer üretimini (elbette birçok çelişkiyle beraber) eşgüdüme sokar. O zaman, rant arayışında olan sermayenin dolaşımı benzer bir eşgüdüm rolünü üstleniyor olabilir mi? Marx'ın yazılarında bu soruya olumlu yönde verilecek bir cevabın bulunduğunu daha sonra göstermeye çalışacağım; yani toprağın kullanımı vasıtasıyla gerçekleşen 'düzgün' sermaye dolaşımı ve bu nedenle (çelişkilerle dolu olan) faaliyetlerin 'doğru' bir mekânsal organizasyonunu oluşturmaya dönük sürecin tümü, neticede ranta el koyma kapasitesine dayanan toprak piyasalarının işleyişine bağlıdır. Faiz-getiren sermaye gibi, rantın temellükünün de birikime ilişkin oynadığı olumlu ve olumsuz roller vardır. Temellükün eşgüdüm bağlantılı işlevleri, çılgın toprak spekülasyonu biçimlerine izin verme pahasına satın alınır. Fakat bu tür bir tez, Marx'ın metinlerinde çok az görünürlüğe sahiptir ve Marx, kapitalizm içinde toprak sahibinin herhangi bir olumlu rolü olduğunu kabul etmekte özellikle isteksiz gözükmektedir.

Marx'ın ikilemleri kısmen klasik ekonomi politikte yaptığı sürekli kavga ile bağlantılandırılabilir. Ricardocular toprak sahiplerini, feodal dönemden kalma işe yaramaz ve lüzumsuz, son demlerini yaşayan parazitler olarak tasvir etmişlerdi. Malthus ise, toprak sahiplerine tüketici, yani etkin

talebin bir kaynağı olarak daha olumlu bir rol vermişti. Marx, kendini nereye koyacaktı? Elbette, Malthus'un tarafına değil. Peki Marx, Malthus'u destekliyor gibi göstermeden kendisini Ricardo'dan nasıl ayırıştıracaktı? Bu nedenle, açıkça Ricardo ile saf tuttu. Fakat bu da kendisini bir ikileme soktu. Bir taraftan, toprak sahibini karşılığında hiçbir şey yapmadan artı-değere el koyan tümüyle pasif, asalakça bir fail olarak gösteremiyordu. Diğer taraftan kapitalizm içinde süregiden rant temellükünün ve göz ardı edilemeyen toprak sahibi bir sınıfın toplumsal yeniden üretiminin kuramsal temelini oluşturamıyordu. Toprak mülkiyetini bu son çerçeve içinde ele aldığı anda, rantın basit bir bölüşüm ilişkisinden daha fazlasını içerdiği ve bir tür üretim ilişkisinin içinde ya da berisinde olduğu sonucundan kaçınmak güçleşiyordu.

Marx, elbette emeği topraktaki üretim araçlarından ayıran o ilk 'üretimi belirleyici bölüşüm'de toprak mülkiyetinin oynadığı hayati rolün tümüyle ayırdındaydı. Fakat 'kapitalist üretim biçiminin çerçevesinden bakıldığında bile, belli bir gelişme seviyesinde lüzumsuz ve zararlı gözüktüğü için, toprak mülkiyetinin diğer mülk biçimlerinden ayrıldığı'nın da (*Kapital*, cilt 3 s. 622) farkındaydı. Burada kullanılan gayet muğlak '[lüzumsuz ve zararlı] gözükmek' ifadesinin arkasında, durumun gerçekten de böyle olabileceğine dair iddialı bir fikir yatmaktadır. Ve bu görüş, Marx kendi yaklaşımını inşa ederken daha da güçlenir. Baskın sınıf ilişkisi sermaye ve emek arasında ise, 'sermayedarın, çalışmayan bir üçüncü kişiyle birlikte elde ettiği artı-değerin bir kısmını ... buna binaen nasıl paylaştığını belirleyen koşullar sadece ikinci derecede öneme sahiptir' (*Theories of Surplus Value*, kısım 2, s. 152). Ve bu da yeterince açık değilmiş gibi, daha sonra da 'topraktaki mülkiyete dair kendi içinde çelişkili tez'den ve 'kapitalist üretim biçiminin en büyük başarılarından' biri olarak toprak sahibinin toprak üzerinde denetimden tümüyle ayrışmasından bahseder (*Kapital*, cilt 3 s. 618).

Elbette, sermayeyi kendi kazanımlarını böylesine statü kaybetmiş bir toplumsal grupla paylaşmaya neyin zorladığını merak edebiliriz. Fakat daha rahatsız edici olanı, tam da aynı sayfada, toprak rantının 'topraktaki mülkiyetin değer üreten [o] biçimi' olduğunu ve daha da şaşırtıcı bir şekilde 'üç sınıfın -ücretli emekçilerin, sanayici sermayedarların ve toprak sahiplerinin- birlikte ve karşılıklı zıtlık içinde modern toplumun ana çerçevesini oluşturduklarını' okuruz. Ve bu son fikir, Engels'in *Kapital*'in en sonuna yerleştirdiği 'Sınıflar' üzerine olan bölümde açıklanır. Kapitalizmin dinamiklerinin sermaye ve emek arasındaki sınıf ilişkisi temelinde bir yorumlamasını ortaya atan bir çalışmanın sonunda, aslında 'modern toplumun çerçevesini üç sınıfın oluşturduğu'nun söylenmesi bir hayli gariptir.

Toprak tanımı gereği değer bir kaynağı olamıyorsa, topraktaki mülkiyet hangi anlamda 'değer üretebilmektedir'? Ve tüm 'dikkat dağıtıcı ve

kafa karıştırıcı alakasız konulardan' sıyrılmış hali ile kapitalist üretim biçimi içinde toprak sahiplerinin tam olarak sınıf pozisyonu nedir? Rant, toprak maliklerini sermayedarlara, işçilere ya da her ikisine karşı bir mücadeleye sokar mı? Kısacası, rantın temellükü sonucunda kim kim tarafından sömürülmektedir?²

Farklı üretim faktörleri –yani toprak, emek ve sermaye-, kendilerini değer kaynağı kılmalarını sağlayan sihirli güçlerle donatılmış gibi gözüktükleri için bu tür soruların cevaplarını bulmak daha da güç hale gelir. Bekleneceği üzere, Marx, bu tür fetiş kavramlarla uğraşırken son derece acımasız bir tutum takınır (*Theories of Surplus Value*, kısım 3, s. 453-540; *Kapital*, cilt 3 s. 48). Fakat Marx aynı zamanda, üreticilerin 'yabancılaşmış ve irrasyonel sermaye-faiz, toprak-rant ve emek-ücret biçimleri içinde kendilerini rahat hissettiklerini, çünkü bunların, tam olarak [üreticilerin] aradıkları günlük işleri bulabilmelerini sağlayan illüzyon biçimleri olduğunun' da teslim etmiştir. Tekil üreticiler, ödedikleri ücret, faiz, rant ve değişmeyen sermayenin ötesinde ve üstünde ancak elde ettikleri kâra bakabilirler (*Kapital*, cilt 3, s. 830-5). Ödedikleri rant yeterince gerçektir ve gerçekte fetiş bir kategori olabilecek bir şeye verdikleri tepkinin, göz önüne alınması gereken yeterince gerçek etkileri mevcuttur. Değer kuramı ile kuşanıldığında, günlük deneyime yaslanan zorunlu fetişleştirmelerden kolaylıkla sıyrılabılır; fakat bu, meseleyi tümüyle çözmeyecektir. Ve karşılaştığımız kuramsal meydan okuma, tam da değer kuramının içinden, iç bütünlüğü olan bir toprak rantı kuramını çıkarmaktır. Bu da, şu anda önümüzdeki görevin ta kendisidir.

Sorunu aşamalar halinde ele alacağım. İşe, toprağın kullanım değeri ile başlayacağım. Bu, elverişli olmayan bir başlangıç noktası olarak görülebilir fakat burada incelenenin, kendi toplumsal boyutu içinde maddi özellikler olduğu iyice anlaşılırsa, konuyu bu şekilde ele almanın herhangi bir tehlikesi yoktur. Daha sonra, tam anlamıyla kapitalist toprak sahipliği biçimini tarif edebilmek ve sınamak için, toprak mülkiyetinin kapitalizm tarihi içindeki rolünü ele alacağım. Bu ilk iki kısım, rant biçimlerini, kapitalist üretim içinde toprak mülkiyetinin çelişkili rolünü ve sermayedar ile toprak sahibi arasında doğan bölüşüme dair müteakip mücadeleleri incelemek için gerekli temeli ve arka planı ortaya koyacak. Son kısım ise, toprak mülkiyetini toprak piyasalarında işleyen bir 'kurgusal sermaye' biçimi olarak ele alacak ve bu temelden hareketle, rekabeti yansıtacak ve birikime uygun olacak şekilde, toprağın çeşitli kullanımlar için tahsisi ve coğrafi organizasyonu şekillendirme bağlamında gerçekleştirdiği eşgüdümle alakalı işlevlerine bağlayarak, toprak rantının bütünlüklü bir analizine girişecek. Toprak sahipliğinin bu olumlu rollerinin elbette olumsuz sonuçları da mevcuttur. Fakat genel olarak sermayenin bir hizbi olan toprak

sahiplerinin de toplumsal tabanı bu şekilde tanımlanır.

TOPRAĞIN KULLANIM DEĞERİ

Emekçiyle birlikte toprak 'tüm zenginliklerin temel kaynaklarını' (*Kapital*, cilt 1, s. 507) oluşturur. Bakir bir haldeyken, toprak, 'insan emeğinin evrensel nesnesi', tüm üretimin 'asıl koşulu' ve 'Doğa tarafından kendiliğinden sunulan' görünüşte sonsuz bir çeşitliliğe sahip bir potansiyel kullanım değerleri ambarıdır (*Kapital*, cilt 1, s. 178; *Theories of Surplus Value*, kısım 2, s. 43-4). Bu tip bir evrensel yaklaşım, ancak sermayenin başa çıkması ya da dönüştürmesi gereken koşulları ortaya çıkardığı sürece faydalıdır. Yani toprağın kullanım değeri ve müstemilatı, kapitalist üretim biçimine ilişkin olarak ele alınmak zorundadır.

Bireyler, özel mülkiyet yasaları içinde, 'diğerlerini dışlayacak şekilde yerkünün belirli kısımlarını kendi özel iradelerinin mecraları olarak' (*Kapital*, cilt 3, s. 615) tekellerine alabilirler. Toprak, tekel altına alınabilir ve devredilebilir olduğu için, bir meta olarak kiralanabilir ya da satılabilir. Mülkiyet hakları net biçimde oluşturulmadığı zaman -yani havanın, akan suyun, o suda yüzen balığın vs.'nin mülkiyeti gibi durumlarda- bazı sorunlar ortaya çıkar. Bu sorunları burada ele almayacağız.

Toprak, yeniden üretilemez bir kıymettir. Bunun aksine, (hepsi olmasa da) kendinde cisimleşen (fabrikalar, toprak bentleri, evler, dükkanlar gibi) bazı kullanım değerleri sadece yeniden üretilebilir olmakla kalmazlar, aynı zamanda meta üretimi vasıtasıyla yaratılabilirler de. Belli başlı beşeri faaliyetlere uygun durumdaki bir toprak parçası, mamur mekânda kullanım değerlerinin yaratımı vasıtasıyla değiştirilebilir. Fakat yeryüzündeki toprağın toplam miktarı insan eliyle ciddi miktarda arttırılamaz ya da azaltılamaz (tabii denizden elden edilen toprak yerel ölçekte önemlidir).

Bu gayet genel saptamalardan hareketle, örneğin 'doğal' kullanım değerleri ve insan eli ile yaratılmış kullanım değerleri arasındaki ya da etkin biçimde üretim ve madencilik için toprak kullanımı ile sadece mekân olarak toprak kullanımı arasındaki ince farklılıklar karşımıza çıkar (*Kapital*, cilt 3, s. 774). Marx, tüm bu konular üzerinden toprak mülkiyetinin 'kendine gereken ilgiyi' talep ettiğini ifade etmiştir. Bizim de bir yerden başlamamız gerekiyor. Bu nedenle, bu farklılıkların en sonuncusundan başlayalım.

YENİDEN ÜRETİM VE MADENCİLİĞİN TEMELİ OLARAK TOPRAK

Toprağın içerdiği kullanım değerleri, (mineral olarak) çıkartılabilir, (rüzgâr ve su gücü gibi) 'doğal güçler' olarak üretimde harekete geçirilebilir ya da (tarım ve ormancılıkta görüldüğü üzere) sürekli yeniden üretimin temeli olarak kullanılabilir. İlk iki durumdaki kullanım değerlerini, üretimin koşulları ya da *bileşenleri* olarak tarif edebiliriz. Tarım ise biraz daha özel bir duruma işaret eder. Toprak bu durumda, sadece bitki tarımı

ve hayvan bakımı ile yiyecek ve çeşitli hammaddelere dönüştürülmüş olan bir besin stokunu sağlamakla kalmaz, aynı zamanda bir *üretim gereci ya da aracı* işlevini görür. Üretim süreci kısmen toprağın *içinde* cisimleşmiştir.³

Fakat bu maddi koşul, rant üzerinden temellük sürecinin temelini oluşturmaz. Marx'ın tarımsal ranta dair analizinin önemli bir kısmı böyle hatalı bir kavrama hücum etmeye ve bu kavramın nasıl olup da ortaya çıktığını açıklamaya ayrılmıştır. *Üretilmiş ve üretilmemiş* üretim araçları arasındaki ayrım, sermayeye dayanan kâr (ki bu üretilmiş üretim araçları olarak ele alınır) ve toprağa dayalı rant (ki bu üretilmemiş üretim araçları olarak ortaya konur) arasındaki fark için geçerli bir temel teşkil eder. Marx, farkın burjuva ekonomi politiği içindeki tüm illüzyonlar arasında en kapsamlılarından biri olduğunu iddia etmektedir (*Kapital*, cilt 3, s. 825). Bu illüzyon da, 'rantın topraktan bittiğini' ve toprağın insan emeğinin ürünü olmadığı bir durumda bile, değeri olacağını ima etmektedir (ki bu önermeler Marx'ın değer kuramıyla olduğu gibi Ricardo'nun değer kuramı ile de çelişmektedir). Burada, toplumsal anlamı, tümüyle kullanım değerleri arasındaki farklılıklara atfetmekteyiz. Marx kendi farkını koyarak, kapitalizmde toprak mülkiyetinin nirengi noktasının 'bir iş gereci olarak toprağın, toprak mülkiyeti ve toprak sahibinden' (s. 618) tümüyle ayrışması olduğunu iddia etmektedir. Üretim araçlarının toprak ya da fabrika bünyesinde cisimleşmiş olmasından bağımsız şekilde, üretim araçlarını yöneten sadece ve sadece sermayedir. Bu da, elbette toprak sahipliğinin (köylülüğün mülkiyeti gibi) ara formlarının, toprakta katıksız bir kapitalist üretim biçimi lehine ortadan kalktıklarını varsaymaktadır (bkz. bu bölümde ikinci kısım).

Toprağın içinde ya da üstündeki kullanım değerleri, 'Doğanın bedava nimetleri'dir ve kendi nicelik ve niteliklerine göre ciddi farklılıklar gösterirler. Bu nedenle, emek gücünün fiziki üretkenliği, tekelleştirilebilecek ve yeniden üretilmez mahiyette olan doğal koşullara göre farklılıklar gösterir.

3 Marx'ın terminolojisi her zaman iç tutarlılığa sahip değildir. Toprağa çeşitli yerlerde, *bir üretim koşulu, üretimin bir ön koşulu, bir üretim bileşeni, üretimin içinde gerçekleştiği bir bileşen, bir üretim gereci ya da aracı* olarak değişmiştir (*Theories of Surplus Value*, kısım 2, s. 43, 48, 54, 245; *Kapital*, cilt 3, s. 774). Bu kullanım farklılıklarına dair Marx'ın kafasında olanı şu pasaj en iyi şekilde ifade etmektedir: 'fiili tarım rantı ... sermayeye yatırımyapma izni için ... *toprak bileşenine* ... yapılan ödemedir. Burada toprak bir *üretim bileşenidir*'. Bu hali ile toprak (ya sabit ya da döner durumda) bir değişmeyen sermaye biçimi olarak ele alınabilir. Binalara, çağlayanlara vs. ödenen kira durumunda, 'kendisi için ödeme yapılan doğanın güçleri', 'üretimde bir *koşul* olarak girerler ki bunlar da, ister üretici güç isterse vazgeçilmez bir öğe [*sine qua non*] olsunlar [Marx'ın burada vazgeçilmez öğeden kastettiği çok net biçimde mekândır], mevcut üretimin içinde uygulamaya konulan bir *bileşen* değillerdir. Yine madenler, kömür madenleri vb. için ödenen kira çerçevesi içinde, dünya, kullanım değerleri doğuran bir rezervuardır. Bu durumda, toprağa yapılan ödeme, tarımda olduğu gibi üretimin üzerinde gerçekleşeceği bir *bileşen* olduğu için değil, çağlayanların ya da bir bina grubunun kullanımı durumunda olduğu üzere üretimin koşullarından biri olarak üretimin *içine* dahil olduğu için değil, tüm bunların aksine *kullanım değerlerini* içeren bir rezervuar olduğu için yapılır' (*Theories of Surplus Value*, kısım 2, s. 245).

Nispi artı-değer (artık-kârlar) –kolaylıkla çıkarılabilen mineral kaynakları, ‘doğanın [kudretli] güçleri’ ya da üstün doğal üretkenliğe sahip toprak gibi- üstün kalitedeki kullanım değerlerine erişimleri sayesinde sermayedarların payına düşebilir. Normalde sadece geçici teknolojik avantaj sayesinde kısa bir zaman için erişilebilen nispi artı-değer bu durumda *sürekli bir sabit hale dönüşür* (*Theories of Surplus Value*, kısım 2, s. 95). Bu ayrım, rantın temelini anlayabilmek için önemlidir.

Marx’ın sunduğu anlatı öğreticidir. Bir sermayedar (insan emeğinin ürünü olmayan) bir çağlayanı kullanırken, bir diğeri makinesini çalıştırmak için (insan emeğinin ürünü olan) kömürü kullanır. Her sermayedar piyasaya çıkıp, kömür ve makine satın alabilir. Fakat çağlayan ‘sadece dünyanın çeşitli kısımlarını ve bu kısımların müstemilatlarını ellerinde tutanların emrinde olan Doğanın tekel altına alınabilen bir gücüdür’. Bunun ötesinde, çağlayanların sahibi olan üreticiler, ‘bu doğal güce sahip olmayanların bu güce erişimini kesme’ durumundadırlar ‘çünkü toprak ve özellikle su gücü ile nemalanmış toprak kıttır’ (*Kapital*, cilt 3, s. 645). Bu tip üreticiler, nasıplandıkları doğal avantajların içeriği nedeniyle artık-kârları sürekli elde edebilirler. Toprak sahipleri, bu artık-kârları ele geçirebilir ve ortalama kârı hiçbir şekilde azaltmadan, bu kârları toprak rantına çevirebilirler.

Artık-kârın düzeyi (ve dolayısıyla rantın düzeyi), tekil üretkenlik ile ortalama üretkenlik ve mevcut sanayideki üretim fiyatı arasındaki fark tarafından sabitlenir. Doğal gücün, ‘artık-kârın kaynağı değil, doğal bir temeli’ olduğunu ve artık-kârların toprak rantına dönüşmeden de mevcudiyetlerini koruyabileceğini vurgulayalım. Bu süreç içindeki aktif etken, sermayenin dolaşımı değil toprak mülkiyetidir. Fakat eğer (buhar motorlarının su değirmenlerine yaptığı gibi) ortalama üretim fiyatı Doğa’nın ‘bedava nimetleri’nin yardımıyla bile ulaşılabilirin altına düşerse, o nimetler işe yaramaz hale gelir. Artık-kârların ‘sürekliliği’ bu nedenle teknolojik değişimin genel süreçlerine göreli şekilde değerlendirilmek zorundadır.

Bu da bizi, ‘doğal güçlerin’ insan eylemiyle nasıl dönüştürüldüğü sorusuna getirir. Toprak, tarımsal üretkenlik için çok önemli olan bazı biçimlerde değişime açıktır. Bir üretim aracı olarak toprakta gerçekleşen bu tip bir teknolojik değişim, bazı gayet kendine özgü özelliklere sahiptir. Öncelikle, bu tip değişimler ancak çok yavaş şekilde gerçekleştirilebilirler –bu da, Marx’ın neden tarımda gerçekleşen teknolojik değişimin sanayiye kıyasla göreli olarak daha yavaş gerçekleştiğini düşündüğünü kısmen de olsa açıklamaktadır (*Theories of Surplus Value*, kısım 2, s. 93-6). Yine de sermaye, ‘toprakta sabitlenebilir veya kimyasal niteliği haiz düzenlemeler ve gübrelemeyle geçici şekilde ya da akaçlama, sulama kanalları, teraslama, çiftlik inşası vb. ile daha uzun vadeli şekilde toprağa dâhil edilebilir’ (*Kapital*, cilt 3, s. 619). Bu sermaye, *toprak sermayesi* olarak adlandırılır; yani normal

şekilde dolaşıma giren ve tüketilen sabit sermayenin bir biçimidir (bkz. Bölüm 8). Bu sabit sermaye, en azından faiz getirmek zorundadır.

Şimdi, bu tip yatırımların toprağın bereketine dair ortaya çıkardığı sonuçları ele alalım. Bereket, burada vurgulamamız gerekir ki, 'her zaman için bir iktisadi ilişkiyi, tarımdaki kimyevi ve mekânîk gelişmenin mevcut seviyesine ve bu nedenle gelişmenin bu seviyesindeki değişimlerine dair bir ilişkiyi, içermektedir'. Bereket, 'toprağın içeriğinde suni şekilde yaratılan bir geliştirme veya tarım yöntemlerinde sade bir değişimle' arttırılabilir (*Kapital*, cilt 3. s. 651). Bu iki olasılıktan birincisini düşünelim. İki ilginçlik hemen kendini ortaya koyar. Müteakip yatırımlar birbirlerinin üstüne inşa edilebilme kapasitesine sahiptirler ve süreklilik arz eden ilerlemeler ortaya koyarlar. Makineye yapılan müteakip yatırımlar ise bu tip bir etkiye sahip değildir. Gerçekten de, sanayide gerçekleşen teknolojik devrimler çoğu zaman eski ekipmanın devalüasyonunu da beraberinde getirir. Toprak ıslahı ise benzer bir devalüasyona maruz kalmaz. Toprak, 'doğru şekilde işlenirse, her zaman daha iyiye gider' (s. 781). Arazinin üretken kapasitesini yok eden durumlar bu nedenle sanayide hüküm sürenlerle kıyaslanamazlar (s. 813).

İkinci gariplik, 'başka bir yerdeki başka bir toprak parçasının doğal bir özelliği'nin (*Kapital*, cilt 3, s. 746) mevcut toprakta inşa edilmesi gerektiğinde ortaya çıkar. Sermaye, belirli bir yerde doğanın bedava nimetleri olarak istifade edilen üretim koşullarını başka bir yerde inşa etmelidir. Herhangi bir daimi yapı, ücretsiz kullanılabilen bir mal haline geldiğinde ve bu nedenle ilkesel düzlemde doğanın bedava nimetlerinden farkı kalmadığında, sermayeden gelen faiz ve topraktan gelen rant arasındaki çizgi yatırım amorti edilene kadar belirsiz kalır. 'Toprağın sermaye tarafından bu şekilde ortaya çıkarılan üretkenliği, kendi 'doğal' üretkenliği ile birleşir ve bu sayede rantı şişirir. Bu noktalardan hareketle, Marx Ricardo'nun rantın 'toprağın orijinal ve yok edilemez gücü' için yapılan bir ödeme olduğu görüşüne karşı çıkmıştır; çünkü bu güç doğanın olduğu kadar tarihin de ürünüdür.

MEKÂN, YER VE MEVKİ

Rant, (hangi yaklaşım olduğundan bağımsız bir biçimde) ekonomi politiğin geleneksel şekilde, vasıtasıyla mekânsal organizasyon sorunu ile yüzleştiği kuramsal kavramdır. Rant, daha sonra göstereceğimiz üzere, kapitalizmin mekânsal organizasyonu ve gelişiminin üzerinde kurulan çeşitli toplumsal kontrol biçimleri için bir temel sunar. Bunu mümkün kılan, toprağın sadece bir üretim aracı olarak değil, eylemler için bir temel hazırlayan bir yer ve mekân olarak hizmet vermesidir -ki 'mekân, tüm üretim faaliyetlerinin ve beşeri faaliyetlerin zaruri bir bileşenidir' (*Kapital*, cilt 3, s. 774, 781).

Marx, mekânın kullanım değerini sistematik biçimde ele almamıştır; fakat çalışmalarında dağınık şekilde çeşitli referanslar mevcuttur. Örneğin, bu kavramı *Kapital*'de ele alış biçimi, herhangi bir mekân kuramına yapılan bir atıfla kısıtlanmamış bir şekilde tümüyle sağduyuya dayanmaktadır. Fakat bazı kuramsal ilkeler de içkin olarak mevcuttur: Tam olarak sorunun ne olduğu ise, bu sorunla ilgilenenleri şaşırtmış ve bölmüştür.⁴ Güçlükler ise aslında, gerçek olmaktan daha çok zahiridir. Bu sorunların çözümleri de, kullanım değeri, mübadele değeri ve değer kavramlarına geri dönersek elimizin altındadır.

Hatırlayalım ki bir kullanım değeri, 'havada asılı duran bir şey' değildir ve 'metaların fiziki özellikleri' tarafından kısıtlanmıştır. Bir mekânın, durumun, şeklin, büyüklüğün, boyutun vb.'nin mekânsal özellikleri ilk olarak istinasız şekilde tüm kullanım değerlerinin maddi özellikleri olarak görülebilir. Ve eğer istersek tüm nesnelere 'mekân mefhumu içinde' eşitleyebilir, 'mekân içinde farklı noktalar' olarak ayrıştırabilir ve aralarında ki mekânsal ilişkileri inceleyebiliriz (*Theories of Surplus Value*, kısım 3, s. 143). Fakat kullanım değerlerinin maddi özellikleri 'ancak metaların ... faydasını etkiledikleri raddede dikkatimizi çeker'. Sonuçta önemli olan kullanım değerlerinin toplumsal yönüdür. Fakat kapitalizmde kullanım değerlerinin toplumsal yönünü mübadeleden ve değerlerin oluşturulma sürecinden bağımsız anlayamayız.

Burada, (ürünlerin ticareti tek bir yerde gerçekleşse bile) metaların mübadele için 'piyasaya getirilmek zorunda olduklarını' ve bunun da en nihayetinde mekânda fiziki bir hareketi içerdiğini not düşelim. Bu fiziki hareket, fiyatların oluşturulması için temel teşkil eder. Mübadele genel bir hal aldığı anda ve mükemmelleştirildiğinde, metaların dolaşımı 'zaman, yer ve bireylere dair tüm kısıtların ötesine geçer'. Farklı mevkilerde değişik somut emek koşulları içindeki üretim koşullarını yansıtan fiyatlar ortaya çıkar. Kısacası, mübadele süreci, fiyat oluşumu süreci içinde yerlere dair özelliklerden sürekli şekilde soyutlamalar yapar. Bu, değerleri yerden-bağımsız şekillerde kavramsallaştırmanın yolunu açar. Belli somut koşullar içinde belirli mevkilerde cisimleşmiş olan soyut emek, tüm mevki ve koşulların ortaya çıkardığı bir toplumsal ortalamadır.

4 Tüm önemli Marksist yazarlar arasında, Henri Lefebvre (örneğin 1974) Marxçı düşünceye bir mekânsal boyut dahil etmeye dair çabalarında en ısrarcı düşünür olmuştur. Lipietz (1977) birikim kuramının daha konvansiyonel bir 'mekânsallaştırması' üzerinde çalışmıştır ki *Review of Radical Political Economics*'in eşitsiz bölgesel gelişme üzerine olan özel sayısı (cilt 10, n. 2, 1978) benzer temalar üzerinde durmaktadır. Özellikle coğrafyacılar arasında ortaya çıkan düşündürücü seviyede bir uzlaşmazlık, 'mekânsal fetişizm' sorunu (yani insanlar arasındaki toplumsal ilişkilerin yerler ya da mekânlar arasındaki ilişkiler olarak gözükmesini sağlamak) üzerine çıkmıştır. Her ne kadar tüm Marksistler sınıf ilişkilerinin en üst düzeyde bir önemi haiz olduğunda uzlaşsalar da, kır ve kent, kent ve banliyö, gelişmiş ve 'Üçüncü' dünya vb. gibi mekânsal kategoriler arasındaki uyumsuzlukları nasıl ve ne zaman kapitalizmin önemli özellikleri olarak ele almak gerektiğine dair mesele yine de kendini sürekli ortaya koymaktadır (bkz. Peet 1981, Smith 1981, Soja 1980).

Sermayenin birikimi değerin zaman içinde genişlemesini içerir. İlk bakışta, mekân, bu tip bir analizin içinde bir kenara konulmuş gibi gözüküyor. Fakat zaten hem kullanım değeri hem de paradaki maddi referanslarından sıyrıldığına, birikim, maddi olmaktan ziyade, ideal hali ile ifade edilebilir. Birinci Bölüm'de sürekli geri döndüğümüz nirengi noktası, kullanım değeri, mübadele değeri ve değer arasındaki ilişkidir. Püf noktası ise, kullanım değerlerinin maddi mekânsal özelliklerine dair bakış açımızı mübadele değeri ve değer kavramları ile birlikte kullanmaktır. Kullanım değerlerinin mekânsal özelliklerinin kendi toplumsal yönleri içindeki anlamı bu sayede açığa çıkarılabilir. Bunu müteakiben, süreç içinde bazı öncül adımlar atabiliriz.

Toprakta özel mülkiyet sahipliği, yerkürenin belli bazı kısımları üzerinde özel şahısların başkalarını dışlayıcı bir güce sahip olmaları anlamına gelir. Bu da, mekâna dair *mutlakçı* bir anlayışı içermektedir ki bu anlayışın en önemli özelliklerinden biri belli başlı bir mekân parçasının işgalinden kaynaklanan dışlama vasıtasıyla oluşturulan kişiselleştirme ilkesidir; yani iki farklı kişi bu mekândaki aynı mevkiyi işgal edemez ve [eğer işgal ediyorlarsa da] iki ayrı kişi olarak ele alınamazlar.⁵ Mutlak mekân üzerindeki kontrolün başkalarını dışlayıcılığı, özel şahıslarla sınırlı değildir ve devletleri, idari birimleri ve her türlü tüzel kişiyi kapsar. Fiilen kadastro kayıtları ile kayıt altına alınan topraktaki özel mülkiyet, açık biçimde özel şahısların üzerinde dışlayıcı bir tekel gücü olduğu yerküre yüzeyinin belli bir kısmını oluşturmaktadır.

Meta üreticileri ürünlerini piyasaya getirdiklerinde bu metaları *nispi* olarak tanımlanabilecek bir mekân üzerinden taşırlar.⁶ Bu mekân kavramsallaştırmasının içinde, kişiselleştirme ilkesi bozunuma uğrar çünkü birçok birey, başka bir noktaya referansla aynı pozisyonu işgal edebilir -birden fazla üretici piyasadan örneğin tam olarak on mil uzaklıkta olabilir- ve diğer taraftan mekânın içinde hâkim olan ölçü de durumagöre dönüştürülebilir; maliyet ya da fiyat içinde ölçülen uzaklıklar birbiriyle aynı değildir ve her ikisi de fiziki uzaklıktan son derece farklıdır (bkz. Bölüm 12).

Daha fazla tercih edilen mevkilerdeki üreticiler (burada 'daha fazla

5 Mutlak mekân fizikte durağan, ebedi ve değişmez bir mekâna dair bir 'kap yaklaşımı'na işaret eder. Pratikte, bu, maddenin dolayısıyla hareket ettiği sabitlenmiş bir grup koordinatı bir önerme olarak koymaktadır. Bir başka yazımda (Harvey, 1973, s. 13), mekânın 'ne mutlak, ne nispi ne de ilişkisel olabileceğini, mekânın duruma bağlı olarak eşzamanlı şekilde bunlardan biri ya da hepsi olabileceğini iddia etmiştim. Mekânın doğru şekilde kavramsallaştırılması meselesi, kendine ilişkin beşeri faaliyetler vasıtasıyla çözülür'. Bu görüşü hâlâ savunmaktayım. Burada ele alınan konu bağlamında, özel mülkiyet veya diğer sınırlara bağlı bölümlenmeleri, sermayenin dolayısıyla dolaşımında kaldığı sabit birimler olarak görebiliriz. Mutlak mekânın kavramsallaştırılması, toprakta özel mülkiyetin bu şekilde ifade edilmesinden dolayı bir anlam kazanmaktadır.

6 Nispi mekân yaklaşımı, fizikte Newtoncu mutlak mekân üzerinde yüzyılın üzerinde bir zamandır hâkimiyet kurmuştur, fakat coğrafyacılar ve diğer sosyal bilimciler bu fikirle nispeten yakın zamanda ilgilenmişlerdir (Harvey, 1969, Bölüm 13). Marx, mekânın mübadele süreçlerine ilişkin nispiliğini açık şekilde kabul ederek, alışıldığı üzere kendi zamanının çok ilerisindedir.

tercih edilme' daha düşük taşıma maliyetleri tarafından belirlenir) artık-kâr elde edebilir. Doğal berekette olduğu gibi bu artık-kârlar, ilk aşamada, geçici teknolojik avantajla birlikte gelen nispi artı-değerin genellikle geçici karaktere sahip biçimine kıyasla sürekli şekilde sabitlenmiş olarak ele alınırlar. Buna göre, tercih edilen mevkilerde toprağı olanlar artık-kârlarını, ortalama kâr oranını etkilemeden toprak rantına çevirebilirler.

Fakat mekân sadece üreticiler tarafından değil de herkesçe kullanıldığı için, bu 'daha çok tercih edilen' mevkilere dair sonuçları tüketimi de içerecek şekilde tüm beşeri faaliyet biçimleri üzerinden incelemeliyiz. Meta üretimi mefhumunu bir kenara koyduğumuzda, geniş bir toplumsal ve tesadüfi durum yelpazesi için içine girmektedir. Burjuvazinin tüketim tercihleri, değişen zevkler, moda akımları ve prestije dair algı vb. tarafından şekillendirildiği için, en nihayetinde tümüyle öngörülebilir değildir. Görünürdeki tutarsızlık yine de eğer meta olan emek gücüne dair sonuçlara hemen vurgu yapılırsa bir miktar azaltılabilir. Emeğin yeniden üretiminin maliyeti ve dolayısıyla emek gücünün değeri, Marx'ın ulaşım maliyetlerine dair kurallı ortada olduğuna göre, işe gitme ve işten gelme maliyetlerine duyarlıdır. Eğer tüm işçiler aynı ücreti alıyorsa, 'tercih edilen mevkilerde' yaşayanlar uzakta yaşayanlara kıyasla nispi bir avantaja sahiptirler. Eğer ücret, en uzakta yaşayan işçinin yeniden üretimini garanti altına almak için gereken bir seviyede belirlenirse (ki emeğin kıt olduğu durumlarda bu bazen olabilir), diğer tüm işçiler değerinden biraz daha yüksek bir ücret alacaklardır. Bu da, toprak sahibi olanların artık ücreti, emek gücünün değerini hiçbir şekilde değiştirmeden, toprak rantına dönüştürebilecekleri anlamına gelir. Bu tip bir yüksek kira belirleme ile kendi topraklarını kullanan işçiler üzerinde toprak sahiplerinin kurduğu ikincil sömürü biçimlerini ayırt etmek önemlidir. Bu ikinci durumda elbette, toprağı bağlı güçlü çıkarların bazı özel durumlarda sermayedarların kârları pahasına artık rantlar elde etmeleri ile tam olarak aynı biçimde, toprak rantına emek gücünün değerinden yapılan bir kesinti ile bir ilave yapılır.

Emek gücüne dair bu durum, en azından ilkesel olarak, kapitalizm içindeki farklı faaliyetlere dair çeşitliliği inceleyebileceğimizi, çeşitliliğin bileşenlerinin rasyonel temelini ve bunları yönlendiren mevkiye dair ilkelere araştırabileceğimizi ve bu şekilde, farklı faaliyet alanları içinde rant ödemelerine ilişkin bir temel oluşturabileceğimizi göstermektedir. Toptancılık, perakendecilik, para ve finans işlevleri gibi bazı süreçler, incelemeye, idari, dini, 'ideolojik' ve bilimsel işlevler gibi diğerlerinden daha açıktır. Nihai analizde ise, belli bir mevkinin kullanım değerinin, Marx'ın sadece kısmen ilgilendiği ve bu nedenle analizinden dışladığı birçok diğer faaliyetin gerektirdiği çeşitlilik arz eden ihtiyaçlardan bağımsız şekilde

anlaşılması mümkün değildir (*Theories of Surplus Value*, kısım 2, s. 270).⁷

Her ne kadar bir bölgenin daimi özellikleri olsalar da nispi avantajların bazı toprak parsellerine ilişkin sürekli değişim gösterdiğini kabul etmemizle birlikte, mevkiye bağlı olarak rant temellükü süreci çok daha karmaşık bir hal alır. Bunlar 'tarihsel bağlamda, iktisadi gelişmeye bağlı olarak, iletişim araçlarını, kentlerin inşa edilmesi vb.'ni ve nüfusun büyümesi'ni' değişikliğe uğrattılar (*Theories of Surplus Value*, s. 312). Ulaşım sanayisinin değişen kapasitesi özellikle önemlidir, çünkü 'nispi farklılıklar, ... coğrafi uzaklıklara karşılık gelmeyecek şekilde bir yöne doğru kayabilirler' (*Kapital*, cilt 2, s. 249-250). Bazı durumlardaki net etki, mevkiden kaynaklanan farklılıkların birbirini eşitlemesi olabilir; fakat diğer durumlarda bunun zıttı bir durum ortaya çıkar (*Kapital*, cilt 3, s. 650). Kapitalizm içinde bunun neden ve nasıl gerçekleştiği sorusunun detayları On İkinci Bölüm'de ele alınacak. Şu an için, tek bilmemiz gereken, belirli bir toprak parçasının mevkiye dair avantajlarının insan etkisi ile değiştirilebileceğidir. Bu da, sermayenin eyleminin (özellikle ulaşım ve iletişime yapılan yatırımlar vasıtasıyla) mekânsal ilişkiler yaratabileceği anlamına gelir. Kullanım değerlerinin mekânsal özellikleri, bu aşamada, toplumsal olarak yaratılmış özellikler ve bu nedenle de değer kuramının işleyişine ilişkin bütünlüklü bir incelemenin uygun ve doğru konusu olarak analiz mecrasına dahil edilebilirler.

MEVKİ, BEREKET VE ÜRETİM FİYATLARI

Mevkinin etkileri ve 'doğal üretkenlik'teki farklılaşmalar, bazen birbirlerini takviye eden bazen de birbirine zıt hareket eden çok sayıda ve kafa karıştırıcı şekilde birbirleriyle iç içe geçerler. Bereketli fakat uygunsuz konumlanmış arazi, daha az bereketli fakat daha uygun konumlanmış toprağa tercih edilebilir:

Mevki ve bereketliliğe dair zıt etkiler ve sürekli dengelenen ve eşitlenme eğilimine sahip süregiden değişimlerden geçen mevkinin değişkenliği faktörü, eşit seviyede iyi, daha iyi ya da daha kötü toprak parçalarını eskileri işlenirken, yeni bir rekabetin içine sokar (*Kapital*, cilt 3, s. 796).

Fakat buna zıt şekilde bereketli bir toprak kütlesi, yanında yer alan çorak toprak için bir 'komşuluk' ya da 'taşma' etkisi gösterebilir: 'Eğer kalitesiz toprak daha kaliteli toprak tarafından çevrilmiş ise, kaliteli toprak kalitesize, henüz işlenen alanın parçası olmayan bereketli toprağa kıyasla bir mevki avantajı sunar' (*Kapital*, cilt 3, s. 669).

Farklı faaliyetler de, belirli alanların diğer niteliksel özelliklerine karşıt şekilde, mevkiye belli bir oranda hassasiyet gösterirler. Tarım, genel olarak, hem bereketliliğe hem de mevkiye yönelik özelliklerden etkilenirken,

fabrikalar, evler, dükkanlar vs. öncelikle mevkiye yönelik özelliklerden etkilenirler. Fakat alanın akaçlama, eğitim, cephe, alanın sağlamlığı vb.'ne ilişkin nitelikleri, bu yapılar için de alakasız faktörler değildir. Öte yandan, bazı sanayileşmiş tarım biçimleri nadiren tümüyle işgal ettikleri toprağın doğal üretkenliğine bağlıdır. Marx'a göre, 'tarım geliştiği oranda, [tarımın] tüm bileşenleri daha büyük oranda dışarıdan gelen metalar olarak kendisine dâhil olur ve, dolayısıyla, tarım gittikçe daha fazla topraktan bağımsızlaştırılmış hale gelir (*Theories of Surplus Value*, kısım 2, s. 54).

Farklı faaliyetler birbirleriyle mekânın kullanımı için rekabet ederler. Marx, açıkça bu süreçten soyutlamalar yaparken (*Theories of Surplus Value*, kısım 2, s. 270), diğer taraftan pek makul olmayan bir şekilde (ve kendi içinden, neredeyse kimsenin duymayacağı bir biçimde), tarımsal amaçlar için kullanılmayan tüm topraklardan gelen rantın 'asıl tarımsal rant tarafından düzenlendiği' fikrini öne sürer (*Kapital*, cilt 3, s. 773). Oysa Marx rantın, birçok rekabet halindeki faaliyet tarafından eşzamanlı olarak belirlendiğini vurgulamalıydı.

Bu yaklaşımın arkasında, toprak sahiplerinin elde ettikleri rantın, emeğin ücretlerinden mi, sermayenin artık ya da hatta ortalama kârından mı yoksa başka bir tip gelirden mi bir kesinti olduğu sorusuyla ilgilenmedikleri fikri yatmaktadır. Ve Marx'ın kendisi de, 'yoksulluğun ev kirası açısından, Potosi'deki madenlerin İspanya' için olduğundan her zaman daha kârlı olduğunun gayet farkındadır ve toprak mülkiyetinin 'canavarca gücünün... emekçilere karşı...bir barınak olan yeryüzünden pratikte kovulmaları için bir araç olarak kullanıldığından' acı acı şikayet etmektedir (*Kapital*, cilt 3, s. 773).

Daha ciddi güçlükler, sermaye yatırımının belli alanlardaki hem mekânsal ilişkileri hem de arazinin niteliklerini değiştirme biçimini ele aldığımızda ortaya çıkar. Bu bağlamda, sermaye, belli bir tercih *imkânına* sahiptir. Para, ulaşımı geliştirmek ve aynı şekilde daha bereketli toprakları kullanıma açma ya da üzerinde halihazırda tarım yapılan daha düşük nitelikli toprağı islah etmek için kullanılabilir. Ulaşımı geliştirme stratejisi, mekânın nispiğine dair olduğu için, birçok toprak sahibine fayda sağlarken, diğer stratejiler fiilen tekil maliklere sağlayacakları ile sınırlıdır. Bu tip bir farklılıktan doğan açık toplumsal sorunları bir tarafa bırakırsak, yatırımların kullanım değerinin bazen birbirini destekleyen bazen de biriyle çelişen bu iki yönü üzerindeki karmaşık etkileri henüz incelenmeyi beklemektedir. Ve eğer Marx bunu detaylı şekilde yapmaya niyetli olsaydı, analizinde şu haliyle eksik olan rantın belli başlı özelliklerinin üzerine eğilirdi.

Marx, mevcut haliyle, mevki meselesini ortadan kaldırarak ve sadece

Potosi, zengin gümüş madenleri olan bir Bolivya kenti. İspanyol İmparatorluğu'nun gümüş ihtiyacının büyük kısmı bu kentteki madenlerden elde ediliyordu. ç.n.

tarımı etkilediği nispette bereketlilikteki farklılaşmalara yoğunlaşarak, bu tip güçlüklerin etrafından dolaşmıştır. Bu basitleştirme, Marx'ın çok önemli bir ilkeyi ortaya çıkarabilmesine izin vermiştir. Tarımsal metaların üretim fiyatları genellikle en kötü topraktaki üretim fiyatı ile ortalama kâr oranının toplamı tarafından sabitlenir. Bu, toplumsal ortalamanın hâkim olduğu sınıai fiyat belirlenimi sürecinden radikal bir ayrışma demektir. Bu ayrışma, iki temelde mazur gösterilebilir. Birincisi, 'doğadan kaynaklanan' üretkenlik farklılaşmaları, sanayinin aksine, teknolojik değişim ile ortadan kaldırılamaz (artık-kârlar, daha bereketli olan toprakla şenlenenler için sürekli bir sabittir). İkincisi, tarımsal üretimdeki bir genişleme, ancak daha kârlı olduğu bir durumda, daha düşük nitelikli arazilerin tarıma açılması ve daha yüksek nitelikteki topraklarda üretimin yoğunlaştırılmasını içerir. Hangi durum söz konusu olursa olsun, eğer işlenmeye devam edecekse, en kötü toprak her zaman ortalama kâr oranını gerçekleştirmek zorundadır. Bu, Marx'ın ortaya koyma konusunda çok istekli olduğu bir ilkedir ve rant kuramının da büyük oranda temelini oluşturur.

Elbette, Marx, fiili durumun bu kadar basit olmadığını farkındadır. Örneğin, tarımsal metaldaki arz ve talepte bir dengenin mevcudiyetini vurgulamaktadır. Ve verimlilik ile mevki arasındaki ilişkilendirme etkilerini kabul ettiği gibi, sermaye yatırımının farklı biçimleri ile toprak için farklı üretim mecraları ve alanları arasındaki rekabetin, nihai analizde bu ilkenin kuramsal bütünlüğüne etkisi olmadığını varsayar. Üçüncü kısımda bu tip varsayımların geçerliliği üzerine düşünmeye devam edeceğiz. Fakat önce kapitalizmin toplumsal ilişkileri içinde yer kürenin belirli kısımlarına dair münhasır hakları olan toprak sahiplerinin toplumsal pozisyonunu ele almak zorundayız

TOPRAK MÜLKİYETİ

Marx, 'her tarihsel dönemde mülkiyetin farklı şekilde ve tümüyle farklı bir toplumsal ilişkiler dizgisi içinde geliştiği'ni vurgulamaktadır (*Poverty of Philosophy*, s. 154). Kapitalizmin ortaya çıkışı, 'toprak mülkiyetine dair eski iktisadi ilişkilerin dağılması'nı ve bunların sürdürüle gelen birikim ile uyumlu bir biçime dönüştürülmelerini içermiştir. Bu açıdan bakıldığında, sermaye, 'modern toprak mülkiyetinin, toprak rantının yaratıcısı' olarak değerlendirilebilir. Toprak rantı, 'kapitalist üretim biçiminin kuramsal [bir] ifadesi' olarak anlaşılmalıdır (*Grundrisse*, s. 276-7; *Kapital*, cilt 3, s. 782). Kapitalizm içinde toprak mülkiyetinin başat unsuru, Marx'a göre, toprak sahibinin, doğrudan parasal ödemeye binaen, sermayeye yönelik üretimin hem gereci hem de koşulu olan toprağa dair haklarını devretmesiyle gelen 'toprak sahibi ve toprak arasındaki bağlantı'nın, bu şekilde, nihai olarak çözülmesidir. Toprak sahibi bu noktada emeğin üzerindeki tahakküme ve birikimin müteakip gelişimine ilişkin edilgen bir rol üstlenir

(*Kapital*, cilt 3, s. 617-18, 636). Buna bağlı olarak, 'toprak sahibinin geliri başka toplum biçimlerinde rant olarak adlandırılabilse dahi', bu ödemenin anlamı '[kapitalist] üretim biçiminde ortaya çıkan ranttan özü itibariyle farklıdır' (s. 883). Rantın temellükü, o zaman, 'toprak mülkiyetinin kapitalizm içinde gerçekleştirildiği iktisadi biçim' olarak tanımlanabilir (s. 634).

Feodal rantın kapitalist toprak rantına dönüşümünün ya da feodal mülkүн kapitalist üretim biçimine tâbi olmasının gerçek tarihi, büyük oranda sınıf mücadelesi ve toplumsal çatışmaya ilişkin birbirini kesen dalgalanmalar tarafından ortaya çıkarılan karmaşıklıklarla dağınık bir hale gelmiştir.⁸ Güçlükler burada da baş göstermektedir; çünkü 'kapitalist üretim, kendi yaratımı olmaktan ziyade kendisinden önce zaten mevcut olan toprak mülkiyetine dair varsayım üzerinden kariyerine başlamıştır' (*Theories of Surplus Value*, kısım 2, s. 243). Toprak sahipliğinin ilk koşulları büyük oranda değişiklikler göstermekte ve İngiltere'ye özgü olanlar gibi bazıları da diğerlerine kıyasla daha kolay şekilde dönüştürülebilmiş gibi gözükmektedir.⁹ Emek gücünün bir üretim aracı olan topraktan ayrışması, ücretli emeğin ortaya çıkmasının temel bir koşulu olduğu (ve hâlâ olmaya devam ettiği) için, kapitalizm öncesi toprak sahipliği biçimi, sermayenin modern toprak mülkiyeti biçiminin yaratılmasındaki gibi, ilkel birikimde de benzer önemde bir rol oynamıştır. Tüccar sermayesi ve tefecilik gibi, toprakta özel mülkiyet de, kapitalist üretim biçiminin yalnızca bir ürünü değil aynı zamanda bir öngerekliliğidir:

Feodal toprak ağasının toprak sahibine, hayatı boyunca kısmen haraca bağlanmış ve çoğunlukla özgür olmayan kiracının modern çiftçiye ve mülke ait olan mukim serflerin, esirlerin ve toprak ağasına bağlı köylülerin günlük tarım işçilerine kademeli şekilde dönüşmesi sürecini anlatan toprak mülkiyetinin tarihi aslında modern sermayenin oluşumunun da tarihi olacaktır (*Grundrisse*, s. 252).

Marx'ın bu tarihe dair genel yaklaşımı iki aşamada ele alınabilir. Birincisinde, feodal emek rantları, önce aynı ranta ve en sonunda para rantlarına dönüştürülür. Bu dönüşüm, 'ticaretin, kent sanayisinin, genel olarak meta üretiminin ve bu şekilde para dolaşımının ciddi biçimde gelişmesinin' öncülüdür (*Kapital*, cilt 3, s. 797). Değer yasası, fiyatları, piyasa mübadelesi vasıtasıyla düzenlemeye başlar. Feodal rantların parasallaşması, para ödemeleri karşılığında toprağın kiralanması ve en nihayetinde toprağın bir meta olarak alınıp satılması olasılığını ortaya çıkarır. Kentmenşeli sermaye kırsala yayılıp, oradaki toplumsal ilişkileri dönüştürebilir.

8 Rey (1973) ve Tribe (1978) toprak mülkiyetinin temellerine dair açıklamalar sunarken, feodalizmden kapitalizme geçişe dair genel mesele Dobb (1963) ve Hilton (1976) tarafından ele alınmıştır.

9 Rey (1973, s. 73), para ve meta üretimine maruz kalan feodal mülkүн, (köylülerin topraktan atılması gibi) kapitalist üretim için gerekli koşulları yaratmak zorunda kaldığını iddia etmiştir.

Parasallaşmaya dair daha nazik süreçlere, (geleneksel toprak ağalarının toprakları üzerindeki kontrollerini gevşetmek için çok şey yapan) tefecilerin uygulamaları ve (devlet yaptırımları olsa da olmasa da) sonuçta şiddet içeren temellüke ilişkin daha kaba uygulamalar eklenebilir:

Kilisenin mülklerinin talanı, Devlet arazilerinin sahtecilikle ele geçirilmesi, ortak kullanıma açık toprakların soyulması, umursamaz bir terör uygulanarak feodal mülkün ve aşiret mülkünün gasp edilmesi ve modern özel mülke dönüştürülmesi, ilkel birikimin çok sayıdaki kira özgü yöntemlerinden sadece bazılarıdır (*Kapital*, cilt 1, s. 732).

Fakat toprak mülkiyetinin özelleştirilmesi ile üreticinin bir meta üretimi ve mübadelesi sisteminin biçimsel olarak boyunduruğuna girmesi, her zaman kapitalist üretim ilişkilerinin pür bir yansıması olan o toprak mülkiyeti biçimine erişilmesine yol açmayabilir. Bu bağlamdaki ara biçimlerin tümü, Rey'in ifadesiyle, 'farklı üretim biçimlerinin birbirinin üstünde karmaşık biçimde gelişmesi' olarak değerlendirilse belki daha iyi olur. Fakat bu, Rey'in kapitalizmde rantın yalnızca, kapitalizmin kendisiyle geliştiği bir başka üretim biçimine (örneğin feodalizm) dair bir üretim ilişkisini yansıtan bir bölüşüm ilişkisi olarak anlaşılabilmesine dair ulaştığı temel sonucun (Rey 1973, s. 60) kabul edilmesini gerektirmez. Yine de Rey'in yaklaşımının kapitalizme geçişe ilişkin gayet açıklayıcı olduğu birçok meselenin bulunduğunu da vurgulayalım.

Örneğin toprak sahipleri sıklıkla çalışan üreticileri doğrudan sömürürler. Bu (İç Savaş öncesi ABD'nin güneyindeki) köle ekonomileri gibi, bugüne kadar varlığını sürdüröregelmis köylü üretim sistemleri için de doğrudur. Bu ikinci durumda, toprak sahibi, sadece gelirini azamileştirmek için değil aynı zamanda köylüyü daha sıkı çalışmaya ve piyasaya daha fazla metayı (arzın artışı ile birlikte) daha düşük fiyatlara üretmeye zorladığı için de azami rantı elde etmeye çalışır. Toprak sahibi sınıf tarafından kırsal köylülüğün kitlesel sömürüsü, bu çerçeveden, kentteki işçilere ucuz yiyecek ve sanayi için ucuz hammadde arzı sağladığı sürece, sınıai kapitalizm ile tümüyle uyum içindedir. Toprak sahipleri ve sanayi burjuvazisinin arasında güçlü bir ittifak bu temelde yaratılabilir.

Fakat bu tip bir kırsal sömürünün, genel olarak mutlak artı-değer gibi, kendine özgü kısıtları vardır. Ara üretim biçimleri, 'emeğin toplumsal üretken güçlerinin, emeğin toplumsal biçimlerinin, sermayenin toplumsal yoğunlaşmasının... ve bilimin ilerici uygulamalarının gelişimini' engelleme eğilimi içindedir (*Kapital*, cilt 3, s. 807). Bu nedenle, ara biçimler sonuçta, emeğin (toprak sahibinden ziyade) sermayeye gerçek tâbiyetini sağlayan ve üretici güçlerin gelişimini engelleyen kısıtlardan toprağı kurtaran bir üretim sistemine yol verirler. Ve bunun olabilmesinin tek yolu, bir para ödemesine karşılık, toprak sahibinin, toprağın kullanımı, bu toprakta

istihdam edilen emek gücü ve toprakta kullanılan sermaye üzerindeki do-
layımsız gücünden tümüyle vazgeçmesidir.

Marx, toprak mülkiyetinin kapitalist biçiminin nasıl ortaya çıktığına dair kendi yorumuna güvenmiyordu. Daha sonra da, yapmaya çalıştığı şe-
yin, sadece 'Batı Avrupa'da kapitalist ekonomik düzenin feodal ekonomik
düzenin rahminden çıkma sürecini' incelemek olduğunu iddia edecekti.
Kapitalizmin ortaya çıkışına dair kendi tarihsel taslağını, kendi tarihsel
koşullarından bağımsız şekilde tüm ulusların kaderini belirleyen bir ge-
nel gelişme çizgisinin varlığını savunan bir tarihsel-felsefi kuram' olarak
dönüştürenlere de hücum etmiş ve 'şaşırtıcı şekilde benzeşen fakat fark-
lı tarihsel çerçeveler içinde gerçekleşen olayların tümüyle farklı sonuçla-
ra yol açacağını' da açık şekilde kabul etmişti (Marx ve Engels, *Selected
Correspondence*, s. 312-3).

Örneğin, daha önce ortadan kaldırılacak bir feodalizmin olmadığı
Birleşik Devletler gibi ülkelerdeki toprak mülkiyeti meselesiyle ilgilenmiş-
ti. Buradaki tezi, sermayenin toprak mülkiyetini bir ön koşul olarak bulma-
dığı ve '[toprak mülkiyetini], emekçinin topraktan ve toprağın mülkiyetin-
den ayrıştırılmasının kapitalist üretim ve sermayenin üretimi için temel
bir koşul olması nedeniyle kendisi için yaratmış olduğu'dur (*Theories of
Surplus Value*, kısım 1, s. 51; kısım 2, s. 310). *Kapital*'in birinci cildinde-
ki sömürgecilik kuramına dair bölümde de aynı tezi ortaya atar. Fakat
Birleşik Devletler'de toprak mülkiyetinin aldığı biçimin bir dereceye kadar
özel olduğuna dair de çeşitli ipuçları vardır (*Kapital*, cilt 3, s. 669-72; Marx
ve Engels, *Selected Correspondence*, s. 226-8). Bu biçimi, derinlemesine
işlememiş olması üzüntü vericidir; çünkü daha sonra göreceğimiz üzere
Birleşik Devletler en baştan beri toprağın katıksız biçimde kapitalist kay-
gılarla ele alındığı bir duruma en yakın olmuş tek ülkedir (ki burada bile
bu örtüşme, eksiksiz olmaktan uzaktır).

Bunun yerine, Marx, yaşamının sonraki yıllarında, Rusya'daki toprak
mülkiyetinin tarihini incelemeye büyük bir enerji harcamıştır. Rus köy kom-
mününün, 'Batı'nın tarihsel gelişimini belirlemiş olan aynı dağılma süre-
cinden' geçmeden 'toprak mülkiyetinin en üst seviyedeki komünist biçimi-
ne' doğrudan bir geçiş için temel teşkil etme olasılığından büyülenmiştir.
Bunun olup olamayacağı, Marx'a göre, - başta normalde bu tip komünal
mülkiyet biçimlerine her noktadan hücum eden paranın ve tacir sermaye-
ninkiler olmak üzere- 'bozucu etkilerin' ilk elden ortadan kaldırılmasına
bağlıdır. Genel sosyalist devrime dair koşullar içinde, komünal mülkiye-
tin geleneksel biçimleri gerçekten de 'Rusya'nın toplumsal olarak yeniden
ortaya çıkarılmasının temel itkisi' olabilir (Komünist Manifesto'nun Rusça
baskısına önsöz; *Selected Correspondances*, s. 340).

Fakat Batı içinde bile, Marx bir ulustan diğerine ve hatta bir bölgeden

diğerine deneyimleri farklılaştıran tarihsel çeşitliliğin gayet büyük olduğunu kabul etmektedir. Bu, kısmen 'Orta Çağların doğal ekonomisinden modern zamanlara getirilen' artık unsurlara ve aynı zamanda dikkatli ampirik çalışma isteyen 'görünüşte sonsuz çeşitlilikler ve ton farkları' içeren tarihsel durumlar içindeki kapitalist ilişkilerin eşitsiz şekilde nüfuz etmesine de bağlanabilir (*Kapital*, cilt 3, s. 787-93). Kapitalizmde toprak mülkiyetinin fiili tarihi, karışık ve kafa karıştıran bir olgudur. Bu tarih içinde, toprak mülkiyetinin kendi kapitalist biçimine zorunlu dönüşümünün arkasındaki mantığı yakalamak güçtür.

Bu kafa karışıklıkları bizi hâlâ meşgul etmektedir. Kapitalizm öncesi bileşenlerin güçlü şekilde siperlerinde direndiği, toprak sahiplerinin güçlü ve bağımsız bir etkiye sahip olduğu ve kırsal oligarşi ile sanayi burjuvazisinin arasındaki ittifakın hâlâ hüküm sürdüğü toplumlarda, bu olgular büyük anlaşmazlıkların odağında yer alırlar. Dünyanın birçok bölgesinde toprağa dair ilişkilerin katıksız haldeki kapitalist üretim ilişkilerinin emirlerine uyum sağlamakta son derece yavaş kaldıklarını gösteren Rey'in kuramı, bu toplumlar açısından hâlâ açıklayıcılığını sürdürmektedir.¹⁰

Fakat ileri kapitalist ülkelere özgü kafa karışıklıkları da mevcuttur. Massey ve Catelano'nun yakın zamanlarda gösterdiği üzere (1978), Britanya'da toprak mülkiyeti, artık birleşik ve göreceli olarak homojen bir sınıf çıkarı olarak var olmaktan çıkmıştır (ya da hiçbir zaman böyle bir homojenliğe sahip olmamıştır) ve (Kilise, Kraliyet, büyük aristokratik malikaneler gibi) antik kurumlardan, (bankalar, sigorta ve emeklilik fonları gibi) finans kurumlarına, (kendi evlerine sahip işçileri de içerecek biçimde) geniş bir çeşitliliğe sahip tekil ve tüzel maliklere ve devlet kurumlarına genişleyen bir yelpaze içinde çeşit çeşit ve heterojen gruplardan oluşmaktadır. Bu heterojenliği, toprak sahiplerinin 'kapitalist toplum içindeki en büyük üç sınıftan biri'ni oluşturduğu fikri ile uyumlu hale getirmek son derecede güçtür. Fakat bu çeşitliliği yeterince incelersek, tam olarak kim olduklarından ve doğrudan çıkarlarının neyi dikte ettiğinden bağımsız olarak tüm iktisadi faillerin davranışındaki ortak özelliği keşfedebiliriz: Bu da, toprağa katıksız bir mali kıyınnet olarak davranma yönündeki artan eğilimdir. Bu eğilim de, toprakta tümüyle kapitalist özel mülkiyet biçimine geçişin biçimi ve mekânine dair ipuçları sunar.

Eğer toprak serbestçe alınıp satılırsa, özel tip bir meta haline gelir. Emegün ürünü olmadığı için yeryüzünün bir değeri olamaz. Toprağın alımı ise 'sadece alıcının yıllık kira elde etme hakkını korur' (*Kapital*, cilt 3, s. 808). Her tür (yıllık kira gibi) gelir akışı, kurgulanmış, hayal mahsulü sermayeye ödenen faiz olarak düşünülebilir. Alıcı için, rant, kendi kayıtlarında toprak alımına yönlendirilmiş paranın faizidir ve ilke düzeyinde hükümet

10 Rey (1973)'in yanısıra, Amin (1976), Laclau (1977) ve Taylor (1979) farklı bakış açılarından benzer tezler öne sürmüşlerdir.

borcu, hisse ve bonolar, tüketici borçları vb. gibi benzer yatırımlardan farklı değildir. Her durumda, para, faiz-getiren sermayeye yatırılır. Toprak bir kurgusal sermaye biçimi haline gelir ve arazi piyasası da -her ne kadar kendi özel karakteristikleri olsa da- faiz getiren sermayenin dolaşımının belli başlı bir parçası olarak işlev görür. Bu koşullar altında, toprak, getirdiği ranta göre alınan ve satılan tümüyle mali bir kıymet olarak ele alınır. Tüm bu kurgusal sermaye biçimleri gibi, alınıp satılan şey, müstakbel gelirler üzerindeki bir hak iddiasıdır, ki bu da, toprağın kullanımından kaynaklanan müstakbel gelirler üzerindeki bir hak iddiası ya da daha doğrudan söylersek müstakbel emeğin üzerinde bir hak iddiası anlamına gelir.

Toprak ticareti, sermayenin faiz-getiren dolaşımının özel bir parçasına indirildiğinde, toprak sahipliğinin kendi gerçek kapitalist biçimine ulaştığını iddia edebiliriz. Her ne kadar Marx, bu sonuca doğrudan ulaşmasa da, toprak ticaretinin gerçekten de bir kurgusal sermaye biçimi olarak ele alınabileceğini ima eden metne dağılmış çeşitli ipuçları mevcuttur (*Kapital*, cilt 3, s. 805-13). Bu, genel bir durum haline geldiğinde, tüm toprak sahipleri faiz-getiren sermaye dolaşımının genel düzeni içinde kapana kısırlılar ve bu dolaşımın emirlerini kendi zararlarına olacak şekilde göz ardı ederler. Örneğin, malik-üreticiler toprağı satın almak ya da bir başkasına kiralamak arasında net bir tercihle yüzleşirler. Bu tercihin uygulanma biçiminin, pür kapitalist toprak sahipliği koşulları içinde bir fark yaratmaması gerekir. Nasıl sermayedarlar kendi fonlarını üretimde kullandıkları zaman kendi sermayelerinden faiz ve kâr topluyorlarsa, eğer kullandıkları toprağın sahibi olurlarsa, sermayelerinden rant ve kâr toplayabilirler. Fakat burada roller birbirinden bir hayli farklıdır. Toprak sahibi olarak bir üretici, toprağı, başka birisinden kiralamak ya da bir bankaya ipoteklemek kadar kolaylıkla satabilir. Rant, ya bir başkasına doğrudan ya da feragat edilmiş bir gelir biçimi olarak dolaylı biçimde ödenmek zorundadır, çünkü üretici, toprağın temsil ettiği kurgusal sermayeyi harekete geçirmek ve o parayı üretim vasıtasıyla artı-değeri gerçekleştirmek üzere kullanmak konusunda başarısız olmuştur.

Fakat bu tip bir durum da, zaten toprakta kapitalist bir üretim biçiminin varlığını gerektirmektedir (köylü malikliği vb. zaten ortadan kaldırılmıştır). Bunun ötesinde, kapitalist özel mülkiyet biçiminin gelişmiş ve kapsamlı bir kredi sisteminin yokluğunda düşünülemez olduğu da açıktır. Marx, bu fikirden çok az sonuç çıkarmıştır. Buna, bu bölümün altıncı kısmında geri döneceğiz.

Tümüyle kapitalist bir durumda olmaları gereken halleri ile toprak mülkiyetinin özelliklerini ele almak kuşkusuz faydalıdır. Fakat o zaman, toprak mülkiyetinin bu tip bir duruma indirildiği tarihsel süreci de belirlememiz gerekiyor. Toprağı başkalarının kullanımına kapama ve toprağın alım

satıma açılması, hiçbir şekilde, toprağın tam anlamıyla bir mali kıymet olarak alınıp satılacağını garanti etmez ve zaten toprak kapitalizmin tarihinin büyük bir kısmında bu tip bir basit bir ilkeye göre de alınıp satılmamıştır. Meta mübadelesinin artması, para ilişkilerinin yayılması ve kredi sisteminin büyümesi, toprağın artan şekilde bir mali kıymet olarak değerlendirilmesi için uygun bağlamsal koşulları şekillendirir. Toprağın bir yatırım olarak çekiciliği (yani sağladığı koruma ve sahiplerine geleneksel olarak sağladığı prestij), toprağı, artık-sermayeye karşı her zaman korumasız bırakmıştır. Artık-sermaye (hem kısa dönemde, aşırı birikim vasıtasıyla, hem de uzun vadede) ne kadar fazla olursa, toprağın genel olarak sermaye dolaşımı çerçevesine massedilmesi o kadar olası hale gelir. Konut kredisi piyasaları, toprağın devlet tarafından bir mali kıymet olarak vergilendirilmesi (ki bu, toprağın parasal olarak ifade edilmesini zorunlu kılar) ve ilkel birikim ile toprak mülkiyetine dair ilişkilerin tarihi de (ki Marx, bunun kısmi bir izahını *Grundrisse'de* yapar) kendi rollerini oynarlar. Fakat nihai analizde, herhalde, toprak üzerindeki üretici güçleri geliştirme ve toprağı sermayenin serbest akışına açma ihtiyacı, toprak sahipliğinin tümüyle mali bir kıymete indirgenmesini zorunlu kılar. Bu da, kırsal sömürünün geleneksel biçimlerinin (yani köylülükten elde edilen mutlak artı-değerin), genel olarak sermayenin ihtiyaçlarına (yani yemek ve hammaddelerin arzına) cevap veremediği anlamına gelir. Bu durumda, kırsal toprak sahipleri ve sanayiciler arasındaki ittifak, Britanya'da on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkana benzeyen bir çatışmaya dönüşür.

Toprağın tam anlamıyla bir mali kıymet olarak ortaya çıkması ve toprak sahiplerinin herhangi bir nedenden, başka bir müstakbel gelir formu biçiminden rant üzerinde hak iddia etmeyi seçmiş para sermayedarlarına indirgenmeleri kendi çelişkilerini ortaya koyar.¹¹ Toprak söz konusu olduğunda, bir üretim aracının sahipliğinin bildik hali, kendine özgü özellikleri ile bir kullanım değerine bağlı olan gelire dönük bir hak iddiasının mülkiyetini içerir (bkz. Kısım 1). Toprak kullanımı üzerindeki tek el gücü -ki toprak sahipliği kavramı tam da bunu içerir- asla bu tek elci veçhesinden tümüyle sıyrılamaz; çünkü toprak, bereket ya da mevki gibi özellikler açısından çeşitliliğe sahiptir. Bazı özel durumlar haricinde, bu tip bir tek elci güç, diğer mali kıymet biçimleri durumunda ortaya çıkmayan rantın temellüküne dönük birçok seçenekler yaratır. Her ne kadar her sektörde ortaya çıksa da, tek elci kontrol, toprak alımı vasıtasıyla gerçekleşen faiz-getiren sermayenin dolaşımını sakınılamaz biçimde bozan kronik ve kaçınılmaz bir özelliktir. Bu nedenle müstakbel rantlara dair spekülasyon söz konusu olduğunda, spekülasyonun 'akıldışı biçimleri' ve kredi sistemi tarafından ulaşılan 'bozunmanın büyüklüğü' (bkz. Bölüm 10) ciddi

11 Kontrolenden çıkmış arazi spekülasyonunun bazı daha alışılmamış dönemleri Studenski ve Kroos'da (1952) anlatılmaktadır.

miktarda artar. Toprak sahipliğinin faiz-getiren sermayenin dolaşımı içine dâhil edilmesi, toprağı sermayenin serbest akışına açabilir, fakat bu süreç, aynı zamanda, toprağı kapitalizmin çelişkiler piyasine de dahil eder. Bu entegrasyonun temellük ve tekelci kontrol tarafından çerçevesi çizilen bir bağlamda gerçekleşmesi, toprak spekülasyonu meselesinin, kapitalizmin genelde istikrarsız olan dinamikleri içinde derin bir önem kazanmasını sağlar. Bu konuya daha sonra tekrar tekrar geri geleceğiz.

RANT BİÇİMLERİ

Marx, kapitalizmde rantın dört farklı biçim alabileceğini düşünüyordu: *tekelci, mutlak* ve iki tip *diferansiyel rant** Bu kategoriler klasik ekonomi politikten uyarlanmıştır. Araştırmasının gayet erken bir döneminde, Marx şunu söylemektedir:

Kuramsal olarak kanıtlanamayan gereken tek şey, değer yasasını çiğnemenin mutlak rantın *mümkünatıdır*. Bu, Fizyokratlar'ın zamanından bugüne gelen kuramsal zıtlaşmanın üzerine odaklandığı konudur. Ricardo, bu olasılığı reddetmiştir. Ben ise bunun mümkün olduğunu düşünüyorum (*Selected Correspondance* (Engels ile), s. 134).

Buradaki garip şey ise diferansiyel rantın *Kapital ve Theories of Surplus Value*'da yüzlerce sayfa yer bulmasına rağmen, mutlak rantın en kısa şekilde özetlenmiş olmasıdır. Bu kısımda, Marx'ın mutlak ranta dair birincil kaygısının, derin kuramsal düşüncelerden ziyade burjuva ekonomi politikinin çelişkilerine dair büyük merakı olduğunu ve asıl katkısının da diferansiyel ranta dair kuramı tümüyle yeni bir alana taşımak olduğunu iddia edeceğim.

TEKELCI RANT

Her türlü rant, yerkürenin belli başlı kısımlarının özel şahısların tekelci güçlerinin parçası olması üzerine oturmaktadır. Fakat yine de herhangi bir çelişkiye düşmeden, kullanıcıların farklı mevkilerdeki farklı nitelikteki arazi parçaları ve toprak sahiplerinin de benzer şekilde kontrol ettikleri rant için birbirleriyle rekabet ettiklerini varsayabiliriz. Fakat bu tip rekabetçi koşulların yaygınlaşmadığı bazı durumlar ortaya çıkabilir ki o zaman, tekelci rantlar da elde edilebilir. İki farklı durum bu noktada konuyla ilgili olarak ele alınabilir (*Kapital*, cilt 3, s. 775). Birincisi, belli bir faaliyete ilişkin belirli bir nitelik veya mevkideki toprağı kontroleden mülk sahipleri, o

* *Monopoly rent, absolute rent ve differential rent*. Alaattin Bilgi'nin çevirisinde (1979), *differential rent, farklılık rantı* olarak çevrilirken bu kavramın anlatıldığı bölüm başlığında parantez içinde *diferansiyel rant* tamlaması da yer alır. Marx'ın bu kavramayoğunlaşma amaçlarından birinin, mekânsal düzlemde mesafe, bereketlilik ve doğal kaynaklar ile toplumsal düzlemdeki değer arasındaki etkileşimleri incelemek olduğunu düşünebiliriz. O halde, *diferansiyel rant* tamlaması, bu kavramın içeriğine daha uygun düşmekte ve, bu nedenle, bu metinde *farklılık rantı* yerine *diferansiyel rant* tamlaması tercih edildi. ç.n.

toprağı kullanmak isteyenlerden tekelci rantlar elde edebilme kapasitesine sahip olabilirler. Üretim mecrasında bu bağlamda verilebilecek bir örnek, kolayca bir tekelci fiyattan satılabilen kalitede şarap üreten bir bağdır. Bu durumda, 'tekelci fiyat, rantı yaratır' Marx, bu tip bir tekelci rantın tarımda çok yaygın olacağını düşünmemiştir fakat yoğun nüfusa sahip bölgelerde ev ve toprak rantlarının ancak bu kapsamda açıklanabileceğini de ifade etmiştir (*Theories of Surplus Value*, kısım 2, s. 30, 38). Örneğin, prestijli ve statüsü yüksek mevkiler, burjuvazinin farklı kısımlarından tekelci rant elde etme yönünde birçok olasılık ortaya çıkarır. İkincisi, toprak sahipleri, kontrolleri altındaki kullanılmayan toprağı, o toprakta üretilen metallerin piyasa fiyatlarını kendi değerlerinin üstüne çıkmaya zorlayacak kadar yüksek bir rant elde etmeden, kullanıma açmayı reddedebilirler. Kolektif sınıf gücü ve toprak sahiplerinin çıkarlarının o anki pozisyonu ile toprağın kıtlığına dayanan bu tip bir durumda, istenen rant, tekelci fiyatı yaratır. Tekelci fiyatın bu biçimi, tüm sektörlerde önemli olabilir ve temel yiyecek fiyatlarının yanı sıra işçi sınıfının barınma giderlerini de etkileyebilir.

Her iki durum da elbette tekelci rant ürünü için (şarap, tahıllar ya da konut) bir tekelci fiyatı oluşturabilme gücüne dayanmaktadır. Ve her iki durumda yine tekelci rant bir bütün olarak toplumda üretilen artı-değerden yapılan bir kesintidir, mübadele yoluyla toplam artı-değerin bir yenisinden bölüşümüdür (*Kapital*, cilt 3, s. 883). İlk durumu bir kenara koyabiliriz, çünkü antika ya da sanat eserleri ticaretinde olduğu gibi, bu konu genel meta üretimine dair bir incelemede tali kalmaktadır. İkinci durum ise, mutlak ranta ilişkin ele alındığında en iyi sonuçları verecek bazı daha genel meselelere işaret eder.

MUTLAK RANT

Eldeki gereçlerle, mutlak rantı ortaya çıkaran koşulları anlamak çok da zor değildir. Teknolojik değişimi toprağı bir üretim aracı olarak kullanan sektörlerle getirmenin genel olarak zor olduğunu not ederek başlayalım (bkz. s. 413). Tarım, bu duruma dair en açık örnektir. Yani büyük olasılıkla tarımdaki sermayenin değer kompozisyonu toplumsal ortalamadan daha düşük olacaktır. Sektörler arasındaki kâr oranının tam olarak eşitleme hali varsayıldığı bir durumda da, tarımdaki üretim fiyatları değerlerinin gayet altında kalacaktır (bkz. Bölüm 2, Kısım 3). Diğer bir deyişle, tarımda belli bir boyuta sahip sermaye, kâr olarak edindiğinden daha büyük bir artı-değer üretir; çünkü sektörler, toplam artı-değere istihdam ettikleri emek gücü oranında katkı yaparken kullandıkları toplam sermayeye göre artı-değer elde ederler. Fakat bu varsayım, 'farklı üretim mecraları arasındaki toplam toplumsal sermayenin oransal dağılımının sürekli değişen bir halde olmasına [ve] sermayelerin giriş ve çıkışları'nın süreklilik arzemesine bağlıdır ve kâr oranının eşitlenmesinin önünde hiçbir engel olmadığı

önkabalunu gerektirir. Mutlak rant, toprak mülkiyeti, sermayenin bu serbest akışına sistematik bir engel teşkil ettiği zaman ortaya çıkar:

Sermaye, kısmen üstesinden gelebildiği ya da hiç üstesinden gelemediği, bazı mecralarda kendi yatırımını kısıtlayan ve kendisine ancak artı-değerin bir ortalama kâr seviyesinde eşitlenmesini kısmen ya da tümüyle dışlayan koşullar altında izin veren yabancı bir güçle karşılaştığı zaman, bu tip üretim mecralarındaki metaların değerinde kendi üretim fiyatına kıyasla ortaya çıkan fazlanın, daha sonra ranta dönüştürülebilir ve, bu şekilde, kâra ilişkin bağımsız kılınabilecek bir artık-kârı ortaya çıkaracağı açıktır. Bu tip bir yabancı güç ve kısıt, toprak mülkiyeti tarafından teşkil edilir. Toprağa yatırım yapma çabası içindeyken sermayeyle yüzleştiği zaman da, bu tip bir güç, sermayedar karşısında konumlanan toprak sahibi olarak ortaya çıkar (*Kapital*, cilt 3, s. 761-2).

Bunu, tarım ürünlerinin kendi üretim fiyatlarının üzerinde alınıp satılabilecekleri ve böylece, kendi değerlerinin altında ve hatta kendi değerlerinden satılırken mutlak ranta yol açabilecekleri fikri takip eder. Mutlak rant, değer kuramını hiçbir şekilde zedelemeyen var olabilir. Bu şekilde, Ricardo'nun mutlak rantın mümkünatını reddetmesine yol açan açık çelişki de aşılmış olur. Emek yoğunluğunun doğası (yani düşük değer kompozisyonu) nedeniyle tarımda üretilen fazla artı-değerin bir kısmı, toprak sahibi tarafından (Marx'ın deyişiyle) 'aşırılmıştır' ki bu sayede bu değer kâr oranı eşitlenmesine dâhil olmaz. Elbette, metalar bir tekel fiyatından satılır. Fakat bu, tekelleri rant durumunda gördüğümüz gibi artı-değerin tarımda aktif şekilde yeniden bölüşümünü değil, artı-değerin tarımdan ortalıktan yüksek değer kompozisyonlarına sahip sektörlerle yeniden bölüşümünde gerçekleşen arızayı temsil etmektedir. Mutlak rantın seviyesi, tarıma açılan yeni bölgelerin yanı sıra, arz ve talebe dair koşullara da bağlıdır. Meta, kendi değerinden aşağıya ya da kendi değerine eşit şekilde alınıp satılsa dahi, ürün fiyatındaki artış, rantın nedeni değildir, 'bundan ziyade rant, ürün fiyatındaki artışın bir nedenidir' (*Kapital*, cilt 3, s. 762-3).

Bu çerçeve içinde, bu mutlak rant yaklaşımına dair bazı yorumlarda bulunabiliriz. Birincisi, sıklıkla, bu yaklaşımın geçerliliği, 'dönüşüm meselesinin' başarılı şekilde çözülebilmesine bağlanmıştır (Bölüm 2, Kısım 3). Kimi zaman Marx'ın bu ikinci meseleye dair yaptığı 'hataların', mutlak ranta dair yaklaşımını da tümünden geçersiz kıldığı iddia edilir. Elbette, mutlak rantın seviyesi, tüm ilişkisellik ve geribildirim etkileri dikkate alındıktan sonra ortaya çıkan fazla kâra bağımlıdır. Bu konuya dair Marx'ın yaklaşımının mutlak ranta dair çizdiği çerçeveye zarar vermektense ziyade dönüşüm meselesinin doğru yorumuna ışık tuttuğuna inanıyorum.¹² Marx'ın peşin-

12 Rey (1973, s. 40) Marx'ın 1862'deki yazışmasını, ranta dair çalışmasının Marx'ı (değerlerden farklı kılınabilecek şekilde) üretim fiyatı kavramına yönlendirdiğine dönük bir kanıt olarak kullanır.

de olduğu şey, (özellikle piyasa mübadelesi başta olmak üzere) toplumsal süreçler vasıtasıyla ulaşılan artı-değer bölüşümünün kurallarını ortaya çıkarmak ve bu kuralların artı-değerin üretim süreçlerinden tümüyle farklı ve bu nedenle potansiyel olarak bu süreçlerle çelişkili olduklarını göstermekti. Üretim ve bölüşüm arasında bu tip bir ayrılık ve zıtlık ortaya atılmasaydı, krizlere dair Marxçı değerlendirme tümüyle çökerdi. Şimdi bu zıtlığın özel bir hali ile ilgilenelim. Kapitalizmde şahsi toprak sahiplerinin varlığına dair toplumsal gereklilik, sürdürüle gelen birikimle potansiyel bir gerilim içindeki bölüşüme dair düzenlemeleri –yani rantın temellükü kapasitesini- içermektedir. Marx'ın nihai olarak bize göstermeye çalıştığı, tarımın 'rasyonel' bir organizasyonuna erişmenin imkânsız olduğudur. Toprağın kullanımı, sadece insan istek ve ihtiyaçlarını karşılama bağlamında değil, genişleyen yeniden üretim vasıtasıyla sürdürüle gelen birikim çerçevesi içinde de, zorunlu olarak irrasyoneldir. Bu, yeri geldiği zaman geri döneceğimiz temel bir çelişkidir.

İkincisi, mutlak rant, kâr oranının eşitlenmesinin önüne bir set çeker ve tarım içinde düşük değer kompozisyonunun devam etmesine neden olur. Tarımda değer kompozisyonu, toplumsal ortalamadan daha yüksekse ya da ortalamaya eşitse, mutlak rant ortadan kalkar (*Kapital*, cilt 3, s. 765; *Theories of Surplus Value*, kısım 2, s. 244, 393). O zaman, toprak mülkiyeti tarafından yatırımın serbestçe akabilmesi önündeki kısıt, tarımsal gelişmeyi ne derece engeller ve bu şekilde mutlak rantın devamını ne dereceye kadar sağlayabilir? Marx, bu olasılığa dair sadece bir yerde atıfta bulunmuştur ki o da asıl söylemek istediğinin yanında tali bir düşüncedir (*Theories of Surplus Value*, kısım 2, s. 112). Elbette, köylü mülkiyeti gibi topraktaki anakronistik toplumsal yapılar, tarımdaki üretici güçlerin duraklamasına eşlik ederler; fakat Marx, mutlak rantı bu tip yapıların devamına bağlayarak açıklamaz. Marx mutlak rantı, kapitalist tarıma açık büyük ölçekli toprak sahipliğine ilişkin olarak ele alır. Tarımdaki sermayenin düşük değer kompozisyonu, buna göre, her şeyden önce, bu sektördeki teknolojik ve bilimsel ilerleme eksikliği ile açıklanabilir. Tarım bir kez diğer sektörleri yakaladığında, ki bunun bir noktada olması mecburidir, mutlak rant, toprak sahiplerini toplayabildikleri tek elci rantlarla başbaşa bırakacak şekilde ortadan kalkacaktır.¹³

Fakat toprak sahipleri mutlak rantı elde etmek için yeterince güçlülerse, neden meta fiyatlarını değerlerinin üstünde olan keyfi bir tek elci fiyata çekerek tek elci rant elde etmemektedirler? Toprak sahipleri, topraklarını suni biçimde üretimden çekebilirler ve sıklıkla da çekerler, ve bu sayede

13 Rey'in Marx'ın mutlak rant kuramını bir 'fiyasko' olarak değerlendirmesi (1973), kuramsallaştırmaya harcanan çabaya karşın tali önemde bir sonuç çıktığı için kısmen doğrudur. Fakat Marx'ın rant kuramının tümünü bu tip bir 'fiyasko' üzerinden lanetlemek ciddi biçimde hatalı bir yaklaşımdır.

diğerlerinin ödediği rantı arttırabilirler (*Theories of Surplus Value*, kısım 2, s. 332-3; *Kapital*, cilt 3, s. 757). Toprak sahiplerinin belli başlı koşullar altında gerçekten de böyle davranmaları, sorduğumuz sorunun da cevabıdır. Fakat bu sürecin sonuçları temel olarak farklıdır. Mutlak rantla, toprak sahipleri artı-değer üretimine doğrudan müdahale etmezler. Sadece üretilmiş artı-değerin bölüşümü bağlamında müdahil olurlar. Tekelci rant aktif şekilde artı-değer üretimini (tabii hesap tüketime kesilmediği sürece) kesintiye uğratmakta ve artı-değerin yeniden bölüşümünün tarım sektörüne değil de toprak sahiplerinin ceplerine akmasını zorunlu kılmaktadır. Birikim üzerindeki etkiler de bu durumda bir hayli farklı olacaktır.

Fakat her iki rant biçimi kapitalist üreticilerin tekelci fiyatları gerçekleştirmeye becerilerine bağlıdır. Bu nedenle, üreticiler arasındaki rekabet, toprak sahiplerinin mutlak ya da tekelci rantı temellük etme becerilerini kısıtlar (bu rekabetin mekânsal özelliklerine On İkinci Bölüm'de değinilecektir). Toprağın sahibi olmanın doğasından kaynaklanan, toprak mülkiyetinin yatırıma bir engel teşkil edebilme kapasitesi, o toprağın kullanıcılarına metalara bir tekelci fiyat koyabilme pozisyonunu vermez ya da kapitalist üreticileri istenen fahiş kiralara ödemeye istekli kılmaz. Bu nedenle, Marx, 'normal koşullar altında', üretim fiyatı ve değer arasındaki fark ne olursa olsun, tarımda istenen mutlak rantın bile az olacağını iddia etmiştir (*Kapital*, cilt 3, s. 771). Bu temelden hareketle, şimdi, Marx'ın kendisine ilk başta olduğundan daha önemli gözükmüş olan bu meseleyi özet niteliğindeki ele alış biçimini daha iyi yorumlayabiliriz. Önemli olan kategori mutlak rant değildir. Marx'ın keşfettiği gerçek kuramsal meseleler, Ricardo'nun mutlak rantı ele alma biçimindeki hatasından ziyade, Ricardo'nun diferansiyel ranta dair yaptığı hatalı yorumlamada yatmaktadır. Bu da, şimdi incelememiz gereken konudur.

DİFERANSİYEL RANT

Erken çalışmalarında, Marx, Ricardo'nun diferansiyel rantı ifade ediş biçimini açıkça sorunsuz görmüştür. Fakat *Kapital*'de sorunları ve uyuşmazlıkları keşfetmeye ve *Theories of Surplus Value*'da nadiren de olsa ipuçları verilen ve *Kapital*'de de kesinlikle tamamlanmamış olan gayet farklı bir kuramın taslağını üretmeye başlamıştır. Ball ve Fine'in daha yakın zamanlı çalışmaları ise, Marx'ı görünüşte dolambaçlı tezler ve karmaşık aritmetik hesaplamalarla dolu bölümleri yazmaya iten nedenleri açığa çıkarmaya başlamıştır.¹⁴ Birinci tip diferansiyel rantı (DR-1) ortaya çıkaran gerekli koşullar zaten tarif edildi. Toprağın temel bir üretim aracı olarak kullanıldığı ürünlerin piyasa değeri, en kötü durumdaki –yani bereketlilik ve mevkiisine dair özelliklerinin bileşimi nedeniyle en yüksek üretim fiyatına sahip

14 Bu kısımda, ağırlıklı olarak Ball'ın (1977) ve özellikle Fine'in (1979) çalışmalarına eğileceğim.

olan- toprağa özgü üretim fiyatı tarafından sabitlenir.

Bu nedenle, daha iyi durumdaki toprağın üzerindeki üreticiler fazla kârlar elde ederler. Sermayenin farklılık arz eden özelliklerdeki toprağa eşit muamele ettiğini varsaydığımızda, fazla kârları, *daimi* bir özellik olarak düşünebiliriz. Bu fazla kârlar, piyasa değerlerini etkilemeden DR-1'e dönüştürülebilirler. Diğer bir deyişle, DR-1, tekil üretim fiyatları ve en kötü durumdaki toprağın üretim koşulları tarafından belirlenen piyasa değeri arasındaki fark tarafından sabitlenir. İlkesel olarak, bu yaklaşım Ricardo'nun öne sürdüğünden farklı değildir.

Marx'ın, mevki ve bereketliliğin çifte etkisi göz önüne alındığında, tarımın (nerede mevkilendiğine bağlı olarak) daha az bereketli topraklarda daha bereketli topraklarda olduğu kadar kolayca genişleyebildiğini ve Ricardocu genel azalan getiriler varsayımının tarımda bu nedenle doğru olmadığını gösterebildiği raddede Ricardo'nun fikirlerini dönüştürdüğü doğrudur. Fakat ilginç biçimde, Marx'ın kendisi tezini oluştururken mevkiyi konu dışı bırakmış ve sadece bereketliliğe yoğunlaşmıştır (*Kapital*, cilt 3, s. 651). Bu konuyu dışarıda bırakmak, masum bir tercih değildir. Mevkiye dayalı avantajlar, sanayinin bazı kısımları kadar tarım için de önemlidir ve bu da, tarımın durumunun biricikliğini ortadan kaldırmaktadır. Mevkiye dayalı avantajların 'daimiliği' de, ulaşımaya yapılan yatırım ve iktisadi faaliyet ile nüfusun coğrafi dağılımındaki kaymalar vasıtasıyla sürekli bir değişim süreci içindedir. Bu nedenle, mevkiye dayalı avantajlar, tarımla birebir ilgisi olmayan ve her durumda tekil üreticilerin kontrolü dışındaki nedenlerden dolayı değişebilirler. Son derece karmaşık ve genel niteliği haiz toplumsal süreçler nedeniyle değişimler gerçekleşir ki toprak rantındaki (her türlü) spekülasyonun oynadığı önemli rolü, bu bağlamda, not düşmemiz gerekir. Fakat Marx spekülasyonun yanı sıra (*Kapital*, cilt 3, s. 776), farklı kullanımlar arasındaki rekabeti ve mevkiyi konu dışında bırakmıştır. Bu konuları, bu bölümün altıncı kısmında ele alacağız.

DR-1'i bu tip basitleştirici varsayımlar ile yorumlamak kolaydır. Bu yorumlama, berekete dair farklılıkları, üretimin daimi bir özelliği kılan maddi koşulları yansıtmaktadır. DR-1'e el koyan toprak maliki, pazar değerinin belirlenmesine dair tarafsız bir pozisyon alabilir ve geciken birikim veya diğer tüm toplumsal hastalıkların suçundan kendini bu şekilde sıyrabilir.

İkinci diferansiyel rant biçimini (DR-2) aynı resme oturttuğumuzda ise, bu yorum kapsamlı bir değişim geçirecektir. DR-2'nin bir biçimini DR-1'den ayrıık şekilde kurgulamak gayet kolaydır. Bu kavram temel olarak, sermayenin benzer bereketliliğe sahip topraklara farklılaşan muamelesinin etkilerini ifade etmektedir. Fakat Marx, DR-1'in her zaman DR-2'nin temeli olarak görülmesi gerektiğinde ısrar eder ki incelemelerinin arkasındaki tüm güdü de iki rant biçiminin nasıl olup da 'eşzamanlı olarak hem

birbirlerine hizmet ettiğini hem de birbirlerini kısıtladığını' tam olarak açığa çıkarmaktır (*Kapital*, cilt 3, s. 737). Yani buradaki temel mesele iki rant biçimi arasındaki ilişkinin ne olduğunu bulmaktır. Fakat bu ilişkileri açığa çıkarmak elbette o kadar da kolay değildir. Bu, Marx'ın Ricardo'dan en radikal şekilde ayrıldığı ve rant kuramına genel olarak kendi orijinal katkısını yaptığı konudur.

Tüm bunlara girmeden, en basit durumdan başlayalım. Eğer toprak, her yerde eşit bereketlilikteyse (ve mevkinin bir etkisi yoksa), DR-1 var olmazdı. Tüm üreticiler topraklarına aynı miktarda sermaye yatırırsalardı – bunu yatırılan 'normal' sermaye olarak adlandıralım-, DR-2 de var olmazdı. Fakat bazı üreticiler 'normal' sermayeden daha fazlasını yatırırlarsa ve yatırdıkları sermaye ölçeğinde getiri elde ederlerse, bu üreticilerin tekil üretim fiyatı 'normal' sermayenin kullanımı tarafından sabitlenen piyasa değerinden daha düşük olur. Bu farkın tümüne ya da bir kısmına DR-2 olarak el konabilir.

Bu aşamada, toprağı bir üretim aracı olarak kullanan üreticilerin organize ettiği sermaye akışı ile ilgileniyoruz. Tarımın tümüyle kapitalist bir temelde organize olduğunu ve 'hiçbir toprağın bir sermaye yatırımı olmadan ürün vermeyeceğini' (*Kapital*, cilt 3, s. 704) varsayıyoruz. O zaman, mesele, toprağı bir üretim aracı ve özel toprak sahipliğı mefhumu olarak eklemelen kendine özgü koşullar göz önüne alındığında, sermaye akışını tarıma yönlendiren mantığı anlamaktır. Bu, açıkça ayırt edici şekilde kendi kapitalist biçimi içindeki toprak rantına dair kuramı inşa ederken yüzleştığımız görevler içinde en önemli olanıdır. Burada, bir değer akışı olarak ele alınan sermayenin, artı-değer olarak gerçekleştirilebilmesi için, (bir başkasına ait olan) toprak vasıtasıyla etkin şekilde akışına devam etmesini gerektiren garip bir durumla karşılaşyoruz.

Buradan hareketle, hemen bazı gözlemler yapabiliriz. Sermayenin akışı, tarımdaki birikimin hızı ve sermayenin yoğunlaşmasına kısmen bağımlıyken, diğer taraftan bir kredi sisteminin mevcudiyetine ve sermaye piyasalarındaki hâkim koşullara da son derece duyarlıdır; darlık zamanlarında, sermaye akışı, işlenmeyen toprağın kiracıya ortalama bir kâr getirmesi için yeterli gelmez'ken 'sermaye bolluğunun var olduğu diğer zamanlarda, piyasa fiyatında bir yükselme olmasa bile sermaye tarıma akar' (*Kapital*, cilt 3, s. 770; cf. s. 676, 690). Her ne kadar aşırı birikime dönük eğilim (Bölüm 7) ile tarımda kullanılan sabit sermayeye dönük ilerlemeler (Bölüm 8) arasındaki bağlantının potansiyel olarak büyük önemine dikkat çekmek gerekse de, basitleştirme adına, bu dışsal koşulları sabit alacağız. Ayrıca, bazen olduğu üzere, toprak sahiplerinin aynı zamanda finansör de oldukları zaman ortaya çıkan bazı garip dolaşım biçimlerinin ortaya çıkma olasılığına da dikkat çekmeliyiz. Bu tip durumlarda, toprak sahiplerinin

elde ettikleri para rantları doğrudan kredi olarak tarımda dolaşıma sokulabilir. O zaman, toprak sahibi hem rant hem de faiz alırken, üreticiye de, belli başlı baskıcı durumlar altında bir tür idari gelir halini alabilen işletme kârı kalacaktır.

Fakat mevcut amacımız açısından daha önemlisi, sermayenin 'normal' akışındaki kaymaların sonuçları üzerine kafa yormaktır. Marx'a göre, sermayenin 'normal' akışı, müteakip yatırımların 'kademeli' bir sonucu olarak değişebilir; 'yeni bir ekim biçimi, normal olarak algılanmaya başladığı zaman, üretimin fiyatı düşer' (*Kapital*, cilt 3, s. 706). DR-2'nin temeli bu nedenle zamanla erir gider. DR-2, sermaye akışlarının toprağa kayışının bir ürünü olduğu için, en azından ilk bakışta *daimiden* ziyade *geçici* bir etki olarak değerlendirilmelidir. O zaman toprak sahipleri DR-2'ye el koyacak bir pozisyona nasıl gelmektedirler? En açık ve en az ilginç durum, yatırımların daimi ıslah düzenlemelerini yarattıklarında ortaya çıkar (çünkü müteakip yatırımlar gördüğümüz üzere birbirlerini devalüe etmekten ziyade sıklıkla birbirlerinin üstüne inşa olurlar). Her ne kadar sermayenin ürünü olsalar da, 'bu tip ıslah faaliyetleri, toprağın niteliğindeki doğal farklarla aynı etkiyi yaratırlar' (s. 707). Neticede, yatırım, 'doğal bereketlilik' varsayımını yok eder ve DR-1'in temellükü için bir temel yaratır. Sonuçta, bereketlilik, toplumsal bir üründür. DR-2 doğrudan DR-1'e çevrilir.

DR-2 'herhangi bir anda, ancak DR 1'in de temeli olan bir mecra içinde gerçekleştiği' için daha ilginç durumlar ortaya çıkar (*Kapital*, cilt 3, s. 677). Ve burada, DR-2'ye ancak DR-1 temelinde el konabileceğini keşfediyoruz. Başka türlü geçici nitelikte olacak DR-2'nin özelliklerini ranta el konulmasına müsaade edecek bir daimiliğe dönüştüren de DR-1'dir. Şimdi bunun nasıl olabileceğini görelim.

Bereketlilik, her zaman 'bir iktisadi ilişki' anlamına geldiği için, 'gelişme seviyesi' ile birlikte değişim gösterir (*Kapital*, cilt 3, s. 651; bkz. yukarı s. 413). En kötü durumdaki toprak, bu nedenle, 'normal' sermayenin kullanış biçiminden (ve bununla gelen teknoloji ve yöntemlerden) bağımsız şekilde tarif edilemez. Fakat 'normal' sermaye de toprağın doğasına göre değişim göstermek zorundadır (ağır kil içeren toprak için 'normal' olan, aynı metanın üretildiğini varsayarsak hafif killi toprakla aynı işi yapmayacaktır). 'Normal' sermaye kavramı, sermayenin kendisine dönük kullanıldığı farklı bereketliliklere göre de çeşitlenecektir. Bu nedenle, 'normal' durum, sermayenin eşitsiz berekete sahip topraklara eşitsiz muamelesidir. Marx, bir sonraki adımda, ek sermaye yatırımının sonucunu ele alır. Piyasa fiyatının artıp artmadığı ya sabit olup olmadığı ve birinci yatırıma kıyasla ikinci yatırımın üretkenliğinin artıp artmadığı ya da sabit olup olmadığına göre bir tablo içine oturtulmuş dokuz durumu ele alır. Hangi olasılıktan bahsedildiğine bağlı olarak, Marx, 'en kötü durumdaki' toprağın artık ekilmediği,

düzenleyici görevini gördüğü veya daha da alt seviyedeki bir toprak tarafından yerinin alındığı durumları gösterebilmektedir. İlk olarak, araziler arasındaki daimi farklılaşmaların yansımaları olarak algılanabilecek DR-1, şimdi (piyasa fiyatı hareketlerinde yansıtılan) arz ve talep durumuna ve tarıma akan sermayenin üretkenliğine göre değişen bir hale gelmektedir. Bunun ötesinde, azalan üretkenliğe sahip yatırımların bile, bu tip yatırımlar en kötü durumdaki toprağa yapıldığı vakit, piyasa fiyatında bir artışa yol açabileceğini de görebiliriz (s. 680). Artan yatırımlar normalde daha iyi topraklara yapıldığı için, daha iyi durumdaki topraklarda yapılan üretimin artan yoğunlaşması, yatırımların azalan getirileri içerdiği durumlarda bile, piyasa fiyatlarında bir düşüşe ve DR-1'in azalmasına yol açacaktır; çünkü en kötü durumdaki topraklar üzerindeki üretim tümüyle duracaktır (piyasa fiyatlarının düzenleyicisi olma hali daha iyi durumdaki topraklara kayacaktır).

Tüm bunların iki doğrudan sonucu vardır. Öncelikle, Fine'in ortaya koyduğu üzere (1979, s. 254), 'DR-1 ve DR-2 arasındaki etkileşimin sadece toplamsal olduğuna dair hiçbir ön kabul yoktur'. Fakat buna ilaveten bu iki rant biçimini birbirinden ayırmak ya da sermaye akışı nedeniyle ve bereketlilikteki doğal farklılıkların 'daimi' etkileri neticesinde olanları birbirinden ayırştırmak hem toprak sahibi hem de sermayedar için imkânsız hale gelir. Rantın temellükünün gerçek kökeni, karanlıkta bırakılmıştır. Sonuçta, toprak sahibi, diferansiyel ranta kökenini bilmeden el koyar. Fakat toprak sahibinin diferansiyel rantı temellük etme biçimi gerçekten bazı sonuçlar doğurur. Ve bu da, Marx'ın tezinin ikinci ve çok daha ilginç olan çıkarsamasının netleştiği yerdir.

En kötü toprağa tatbik edilen ek sermayenin azalan üretkenliğine dair durumu ele alalım. 'Üretim fiyatının ortalama fiyattan mı eşitleneceği ya da ikinci yatırımın tekil üretim fiyatının düzenleyici bir rol mü üstleneceği' sorularının cevabı, tümüyle, toprak sahibinin, elde edilen artık kârı rant olarak sabitleyecek olan talebin doyurulacağı ana kadar yeterli zamanı olup olmadığı sorusunun cevabına bağlıdır (*Kapital*, cilt 3, s. 744). Toprak mülkiyetinin buradaki müdahalesi piyasa değerini etkiler ve toprak sahibinin birikime yönelik doğal duruşu da zedelenir.

Bunun aksine, piyasa değeri, en kötü durumdaki toprakta var olan üretim koşulları tarafından belirlenen bir seviyede sabit kaldığı zaman, azalan ve hatta negatif olan üretkenliğe sahip ek sermayenin daha iyi durumdaki toprağa hareket ettiği durumu ele alalım. Rant elde etmenin söz konusu olmadığı bu durumda, 'düşük üretkenliğe ve hatta gittikçe azalan bir üretkenliğe sahip ek sermaye, en iyi durumdaki topraktan her dönem gelen tekil ortalama fiyat, üretim fiyatına eşit olana ve bu sayede daha iyi durumdaki topraktaki fazla kâr ve diferansiyel rantı ortadan kaldırıncaya kadar

yatırımda kullanılabilir. ‘Toprak mülkiyeti yasasına göre ise, sınırı, ek sermayenin sadece genel üretim fiyatında ürettiği durum oluşturur. Bunun ötesinde, aynı toprağa yapılacak ek sermaye yatırımı, durmak zorunda kalır... Tekil ortalama fiyatın ortaklaşması, düşük üretkenlik durumunda, bu şekilde önlenmiş olur’ (*Kapital*, cilt 3, s. 735). Bu durumda, toprak sahibinin müdahalesinin ve ranta el koymasının, birikime ilişkin faydalı bir etkisi vardır. Bunlar sermaye akışının diğer türlü (kâr için olmasa da) artı-değer için üretken olmayan kanallardan akmasını engeller.

Son olarak, tarıma açık olmayan toprakların da bir çeşit ‘rezerv fiyatının’ olduğu ‘daha olgun medeniyetlere sahip ülkeler’deki mülkiyet ilişkilerinin etkisini, sermaye akışının sadece yeni toprağın ıslahı ile ilgili giderler tarafından engellendiği ülkelerle kıyaslayacağız. İlk grup içindeki ülkelerdeki durumun yoğun yatırım biçimlerine yol açtığı ve ikinci durumda yaygın yatırım biçimlerinin görüleceği açıktır (*Kapital*, cilt 3, s. 672). Fakat ‘küçük bir toprak parçası üzerindeki sermaye yoğunlaşması, alan başına düşen rantın miktarını arttırırken, aynı koşullar altında sermayenin büyük bir alana yayılması... aynı etkiyi göstermez’. Sonuçta, ‘üretim fiyatlarının aynı, toprak biçimindeki farklılıkların da özdeş olduğu ve aynı miktarda sermayenin yatırıldığı iki ülke ele alındığında -ve diğer taraftan bu ülkelerin birinde kısıtlı bir toprak parçasında yatırımların müteakip giderler biçiminde yapıldığı ve diğerinde ise bu giderlerin bir eşgüdüm dahilinde daha geniş bir alana yayıldığı bir durumda-, her ne kadar her iki ülkedeki toplam rant aynı olsa bile, alan başına düşen rant ve dolayısıyla toprağın fiyatı ilk ülkede daha yüksek, ikincisinde ise daha düşük olacaktır’ (*Kapital*, cilt 3, s. 692).

Mülkiyetin, piyasa fiyatlarına, sermaye birikimine, üretimin yayılmasına ve diğer süreçlere olumlu, olumsuz ya da nötr etkileri vardır. Burada ortaya çıkan tali bir sonuç, diferansiyel rantın bazı koşullar altında, en kötü durumdaki toprakta bile ortaya çıkabileceğidir (*Kapital*, cilt 3, Bölüm 44)¹⁵. Marx, bu tip genel sonuçlara, bu sonuçları destekleyecek bir kanıt sunmasa da, çok daha önce zaten ulaşmıştı. Marx’a göre, ‘rant, üretim fiyatını doğrudan belirlemeyebilir; fakat büyük miktarda sermayenin küçük bir toprak parçasında mı yoğunlaşacağı ya da küçük bir sermaye miktarının büyük bir toprak parçasına mı yayılacağına ve hangi ürün biçiminin üretildiğine bağlı olarak, belli bir üretim yöntemini belirleyebilir’ (*Theories of Surplus Value*, kısım 3, s. 515). Rantın temellükü, sermaye birikimi açısından toplumsal olarak mecburi görülebilir, külliyen zarar verici olabilir ya da bir farklılık yaratmayacakmış gibi ele alınabilir. Bu sonuç da, kapitalizmde toprak mülkiyetinin ve rantın temellükünün çelişkili rolünü anlamamıza yardımcı olur.

15 Fine (1979, s. 266-8) rantın en kötü durumdaki toprakta nasıl ortaya çıkabileceğini incelemektedir.

KAPİTALİST ÜRETİM BİÇİMİNDE TOPRAK RANTI VE TOPRAK MÜLKİYETİNİN ÇELİŞKİLİ ROLÜ

Toprak mülkiyetinin tekeli, 'kapitalist üretim biçimi için' bir 'tarihsel ön koşul' olmasının yanı sıra bu üretim biçiminin mevcudiyetini devam ettiren bir temeldir' (*Kapital*, cilt 3, s. 617). Bu saptamanın ortaya çıkardığı sonuç, rantın temellükünün ve topraktaki özel mülkiyetin kapitalizmin devamı için toplumsal olarak gerekli koşullar olduğudur. Bu tip bir toplumsal zorunluluğun temelini sağlam şekilde oluşturulması gereklidir. Bu çerçe ve içinde, kendi yoluna çıkan diğer toplumsal engellere karşı sıklıkla yıkıcı hale gelen kapitalizmin devrimci gücünün toprak mülkiyetini (her ne kadar dönüştürerek de olsa) neden dokunulmamış bıraktığını ve 'ne kendisi çalışan, ne emeği doğrudan sömüren ne de [kendi devam eden varlığını] ahlaki olarak haklı çıkaracak akıl yürütmelerle ortaya çıkan bir sınıfın' (artı-değerin diğer türlü sermayeye gidecek bir kısmı olan) ranta el koymasına neden izin verdiğini anlayabiliriz (s. 829). Kısacası, kapitalizmde toprak mülkiyetinin yeniden üretiminin gerçek toplumsal temeli nedir?

Marx'ın cevabı yeterince açıktır:

Toprak mülkiyetinin fiili üretim süreci ile bir alakası yoktur. Rolü, üretilmiş artı-değerin bir kısmını sermayenin cebinden alıp kendi cebine aktarmakla sınırlıdır. Fakat toprak sahibinin kapitalist üretim sürecinde bir rol oynamasının nedeni, sadece toprak sahibinin sermayeye baskı uygulaması ya da büyük toprak mülkiyetinin, emekçiyi üretim araçlarından ayırma sürecinin bir ön gerekliliği ve koşulu olması nedeniyle kapitalist üretimin de bir ön gerekliliği ve koşulu olarak ortaya çıkması değildir. Toprak sahibinin kapitalist üretim sürecinde bir rol oynamasının nedeni, aynı zamanda ve özellikle, üretimin en temel koşullarından birinin kendinde vücut bulmasıdır (*Kapital*, cilt 3, s. 821).

Bu alıntıda bahsedilen üç role biraz daha yakından bakalım.

EMEĞİNİN BİR ÜRETİM ARACI OLAN TOPRAKTAN UZAKLAŞTIRILMASI

'Eğer toprak ... herkesin kullanımına açık olsa idi, sermaye oluşumunun temel bir bileşeni ortadan kaybolurdu. ... Bir başkasının ücreti ödenmemiş emeğinin "bir şey üretmesi" bu nedenle imkânsızlaşır ve bu da kapitalist üretimi tümüyle sonlandırır' (*Theories of Surplus Value*, kısım 2, s. 43-4). Üretimin ilksel bir koşulu olarak toprağın bu temel özelliği verili alındığında, toprağı işleyenler, bir şekilde meta değişiminin içine çekilirler ya da meta değişimine zorlanırlar. Toprak sahiplerinin köylülerden kira alması, köylüleri ürünlerinin en azından bir kısmını kendileri tüketmek yerine bir kenara koymaya zorlamakta hayati bir rol oynamıştır. Fakat sermayenin emek üzerinde tam hâkimiyetine ulaşılacaksa, öncelikle ücretli bir emek gücü, yani *topraksız* bir proletarya, oluşturulmak zorundadır. Topraktan

elde edilen ilkel birikim, ücretli emekçileri üretir. Toprak mülkiyetinin belli bir biçimi bu tarihsel rolü üstlenir ve dünya sahnesinde kapitalizmin genişlemesi ve derinleşmesi gerektirdikçe de bu rolü oynamaya devam eder. Sermaye, toprakta özel mülkiyetin olmadığı durumlarla karşılaştığında, ücretli emekçinin üretilmesini garanti altına almak için toprakta özel mülkiyeti yaratacak etkin adımları atmak zorundadır. Ve emeğin bir üretim aracı olan toprağa erişimini kesme ihtiyacı kapitalizmin gelişmesi ile de hiçbir şekilde azalmaz. Aslında, sermaye ve emek arasındaki sınıf ilişkisinin yeniden üretimi gerçekleşecekse, bu, daimi bir zorunluluk olmayı sürdürür.

Toprak mülkiyetinin emek ve toprak arasında koyduğu bu engel, kapitalizmin devamlılığı için toplumsal olarak zaruridir. Fakat toprak mülkiyetini emeğe karşı bir engel olarak yaratma sürecinde, sermaye aynı zamanda kendine de engeller yaratır. Bir taraftan, ücretli emeğin yeniden üretimini mümkün kılarken, diğer taraftan, rantın temellükünü de mümkün hale getirir. Kapitalizmde toprak mülkiyetinin çelişkili durumunu da bu süreçten çıkarsamak mümkündür.

TOPRAK SAHİPLİĞİ VE ÖZEL MÜLKİYET İLKESİ

Sermayedarlar, ancak 'toprağın ortak mülk olmamasını, toprağın kendisine ait olmayan bir üretim koşulu olarak işçi sınıfının karşısına çıkarılmasını' sağlayarak emeği topraktan ayırabilirler 've bu amaç da, toprak devlet mülkü ... burjuvazi sınıfının ortak mülkü [ve] sermayenin mülkü haline gelirse tümüyle gerçekleştirilmiş olur' (*Theories of Surplus Value*, kısım 2, s. 44). Toprağın üzerindeki bu devlet mülkiyeti, kapitalist üretimin temelini etkin biçimde tümünden ilga edecek olan 'halkın mülkü' kavramı ile karıştırılmamalıdır (s. 104). Fakat devlet mülkiyeti ile rantın ilgasına dönük ciddi bir engel vardır. Burjuvazinin (sermayedarları da içerecek şekilde) birçok üyesinin toprak sahibi olmasının ötesinde, 'bir mülk biçimine yapılan saldırı diğer biçim üzerine de ciddi bir kuşku düşürür' (s. 44). Ve bu diğer biçim de, sermayenin kendi hukuki durumunu ve meşruiyetini devşirdiği üretim araçlarının mülkiyetidir. Topraktaki özel mülkiyetin korunması ve hatta güçlendirilmesi bu nedenle tüm özel mülkiyet biçimleri için ideolojik ve meşrulaştırıcı bir işlev görür; bu nedenle de, bazıları, işçi sınıfına sunulan ev sahipliği (yani bir tüketim aracının sahipliği) imtiyazının önemini vurgulayabilirler. Bu çerçeveden bakıldığında, rantı, toprak sahiplerine genel anlamıyla özel mülkiyetin kutsallığı ve çığnenemezliğini korumak için verilen bir yan ödeme olarak değerlendirebiliriz. Toprak mülkiyetinin bu ideolojik ve idari yönünün önemli sonuçları vardır; fakat bu, tek başına ne kapitalist rant biçimini ne de kapitalist toprak mülkiyeti biçiminin ortaya çıkardığı çelişkileri anlamak için yeterlidir.

TOPRAK MÜLKİYETİ VE SERMAYE AKIŞI

Toprak mülkiyeti ve rantın temellükü, sermayenin üretimin hem koşulu hem de aracı olan toprağa doğru ve toprak vasıtasıyla akışını, birçok önemli açıdan dönüştürür. Toprakta konuşlanmış sermayenin sermaye akışına çıkardığı 'engele' ve rantın temellükünün birikim üzerinde olumsuz etkilerine pek çok anlam yükleniyor olsa da, toprak mülkiyeti de sermayenin toprağa doğru dağılımını yönelmeye zorlama konusunda mecburi bir rol oynar. Buradaki güçlük, olumsuz rolü kısıtlarken, olumlu rolün güçlenmesini sağlamaktır.

Tekelci ve mutlak rant söz konusu olduğunda, toprak mülkiyeti kapitalizmin temel gerekliliklerine ilişkin haklı çıkarılması zor engeller üretir. Bu rant biçimlerinin temellükü, bu nedenle, toprak ve dolayısıyla geçerli piyasa fiyatları için sermayenin doğru şekilde bölüşümünün ve birikimin devam ettirilebilmesinin üzerinde tümüyle olumsuz bir etkide bulunur. Bu nedenle, mutlak ve tekelci rantları küçük (ki Marx küçük kalmaları gerektiğinde ısrar etmektedir) ve seyrek biçimde ortaya çıkacak şekilde sıkı sızıya kendi sınırları içinde tutmak, genel olarak sermayenin çıkarıdır.

En ilginç mesele, piyasa fiyatlarının oluşumu, sermayenin yoğunlaşması-dağılması ve birikim üzerinde olumlu, olumsuz pozitif veya nötr etkileri olabilen iki diferansiyel rant biçimi arasındaki karmaşık ilişkiye ilişkin olarak (bkz. Kısım 3) ortaya çıkar. Maalesef, rantın tekelci ve mutlak biçimlerine ve bu tip durumlardaki toprak sahibinin asalakça ve gereksiz rolüne dair polemik, diferansiyel ranta dair yürütülen tartışmada da büyük bir yer bulmuştur. Toprak sahipliğinin müdahalelerinin olumsuz yönleri bu nedenle vurgulanırken, bu müdahalelerin, birikimin devamlılığını büyük oranda destekleyecek şekilde, 'toprağa ve toprak vasıtasıyla sermaye akışı'nın eşgüdümüne sokulmasındaki olumlu rolüne çok az vurgu yapılmıştır. Şimdi toprak mülkiyetinin bu olumlu yönü hakkında düşünelim.

Marx'a göre, 'kapitalist üretim biçiminin en büyük başarılarından' birisi, 'tarımı rasyonelize' etmeyi ve bu sayede, sınıai üretim vasıtasıyla sermaye birikimi için çok hayati olan artık tarımsal ürünü ortaya çıkarma kabiliyetine sahip 'agronominin bilinçli bilimsel uygulaması', 'toplumsal [bir] ölçekte' gerçekleştirilebilirdi. Sanayi ve tarım arasındaki iş bölümünde doğru dengeye ve toplumdaki toplam toplumsal emeğin tarım içindeki farklı üretim kollarına düzgün bir dağılımına erişmek, sermayenin toprağa ve toprak vasıtasıyla serbestçe akabilmesi oluşuna hayati bir önemde bağlıdır (*Kapital*, cilt 3, s. 617-18, 635). Kendinden önce gelen ve kendine alternatif tüm toprak kontrolü biçimlerine zıt şekilde, toprak mülkiyetinin kapitalizmde aldığı biçim sermayenin gerekliliklerine tümüyle uyumlu hale gelmiş en mükemmel düzenlemeler kümesidir. Bu tip düzenlemelerin toprak rantının temellükünü içeriyor olması bu gerçeği değiştirmez.

Toprak özgürleştirilmiş ve sermayenin işleyişi için açık bir alan haline dönüştürülmüştür. Marx bunu *The Poverty of Philosophy*'de (s. 159) çok kısa ve öz şekilde ortaya koymaktadır: 'Rant, insanı Doğaya bağlamaktan ziyade, sadece toprağı rekabete bağlamaktadır' ve rantın Doğayı sermaye birikimine eklemlediğini de söyleyebiliriz.

Bir bakıma, diferansiyel rantın temellükü rekabeti kısıtlamaktan ziyade güçlendirmektedir. Görelî olarak daimî olan fazla kârların vergilendirilmesi suretiyle, toprak sahibi rakip üreticiler arasındaki kâr oranlarını eşitleme rolünü üstlenir. Üreticiler, 'Doğanın bedava nimetleri'nden ya da çok yüzyıllar geriye giden insani çabaların miras alınmış sonuçlarından kaynaklanan 'adil olmayan' avantajlar temelinde değil de, yeni yöntemler temelinde rekabet etmek zorundadırlar (ki bu yöntemler, sanayidekiler gibi, hızla genelleşirler). Adil olmayan avantajlar ortadan kaldırıldıktan sonra rekabet, üreticileri üretken güçlerin geliştirilmesi ve üretimin rasyonelîleşmesine zorlar. Bu ilke, bu bölümün dördüncü kısmında göreceğimiz gibi, rekabet vasıtasıyla kapitalizmin mekânsal organizasyonunun rasyonelleştirilmesini de açıklar.

Buradaki sorun, ranta el koyanların kendi haklarından fazlasını almayaacaklarını garanti etmenin *imkânsız* olmasıdır. Marx'ın diferansiyel ranta dair analizinin dehası bu noktada açığa çıkar. (Toprak sahibine varlığını borçlu olduğu) DR-1 ve (en azından kısmen sermaye yüzünden ortaya çıkan) DR-2'nin karmaşık etkileşimleri, kimin ne alacağını ayırtırmayı imkânsız kılar: Gerçek ilişkiler karanlıkta kalmaktadır. Toprak rantının varlığı sadece toprağın kullanımını rekabete ve bundan kaynaklanan tüm çelişkilere bağlamakla kalmaz, aynı zamanda kapitalizmin yeniden üretim süreçlerine tümüyle yeni bir güçlük takdim eder. İlk bakışta, toprak içinde ve üzerindeki yatırımı eşgüdümeye sokmak için temiz bir rasyonelleştirme aracı olarak ortaya çıkan şey, bir çelişki, kafa karışıklığı ve irrasyonelîleşme kaynağı haline dönüşür.¹⁶ Toprak maliki hak sahipleri ile sermayecîler arasındaki aktif mücadeleyi bu arkaplan içinde yorumlamamız gerekmektedir. Bu tip bir toplumsal süreç, üretimin gerçek toplumsal ilişkileri çerçevesinden bakıldığında belirsiz hale gelmiş olanı, açık ve net biçimde yerine oturtmak zorundadır.

BÖLÜŞÜM İLİŞKİLERİ VE TOPRAK SAHİBİ İLE SERMAYEDAR ARASINDAKİ SINIF MÜCADELESİ

Kapitalist toplumda üretilen yıllık toplam değer, ücretler, rant, faiz, işletme kârı ve vergiler olarak bölüşülür. Bu toplam yıllık değer içinde rantın denge oranı nedir ve bu denge oranı nasıl belirlenmektedir? Bu soruya,

16 Bu da, *Kapital*'de biraz kafa karıştırıcı şekilde toprak mülkiyetinin neden eşzamanlı olarak hem tarımsal üretimin büyük rasyonelleştiricisi hem de her türlü bozguncu etkilerin kaynağı olarak sunulduğunu (*Kapital*, cilt 3, s. 617-22) açıklığa kavuşturmaktadır.

farklı sınıfların görelî güçlerine başvurularak ve bölüşüm ilişkilerini sınıf mücadelesinin bir sonucu olarak inceleyerek net bir cevap verebiliriz. Toprak malikliği çerçevesinden bakıldığında, bu tip bir mücadele çok boyutludur; çünkü toprak sahibi toprağın tüm kullanıcılarına, yani (toprağı bir üretim aracı ya da sadece bir mekân olarak kullanan) sermayedarlara, köylülere, işçilere, finansörlere, devlete ve burjuvazinin diğer çeşitli hiziplerine karşı konumlanmıştır. Rant, (bu haliyle birçok ikincil sömürü biçimlerini doğuracak şekilde) gelirlerden elde edilebileceği gibi üretim vasıtasıyla doğrudan ortaya çıkarılan artı-değerden de elde edilebilir. Toprak sahibi, rant gelmeye devam ettiği sürece, rantın kaynağı ile herhalde ilgilenmeyecektir.

Marx'ın toprak rantına dair kuramsal incelemesi, sadece toprak sahibi ve sermayedarın toprakta üretilen artı-değerdeki görelî payları ile uğraşmıştır. Fakat bu, bizi müdahil olan sınıfların görelî güçlerinin sınırlarını çizen daha derindeki etkilerin bir ifadesi olarak bölüşümdeki payların üzerindeki görünür mücadeleye bakmaya davet eder.

Örneğin, toprak sahipleri ve köylü üreticiler arasındaki ilişkiye bakalım. Eğer köylü üreticiler kendi üretim süreçlerini kontrol edebilen bağımsız emekçiler ise, toprak sahipleri de onlarla doğrudan bir sömürü ilişkisi içindedir. Toprak sahibi, köylüyü emeğini sarfetmesi ve meta üretimini genişletebilmesi yönünde zorlamak için mümkün olduğunca fazla rant elde etmeye çabalar. Toprak sahibi ve köylü birbirleriyle doğrudan bir mücadeleye girerler. Güç, sonucu belirler.¹⁷ Sermayenin çıkarı, yeterli miktarda ucuz yiyecek ve hammadde elde edildiği sürece, toprak sahipleri ile ittifağa girmek ve toprakta daha da yüksek bir sömürü seviyesine ulaşma yönünde toprak sahibini cesaretlendirmektir.

Toprak sahipleri, toprağı bir üretim aracı olarak kullanan sermayedarlardan rant elde ettiği zaman ise durum gayet farklı bir görünüm kazanır. Toprak sahipleri, eğer yeterince güçlülerse, sermayedarın kârının büyük kısmına el koyabilirler. Fakat burada sınıf ilişkilerini maddi olarak dönüştüren kısıtlayıcı koşullarla karşılaşırız. Toprak sahipleri sermayedarları, emekçileri çalışmaya zorladıklarına benzer şekilde, yatırım yapmaya zorlayamazlar. Ve elde edilen rantın asgari düzeyine çekilmesinin toprağa akan sermayeyi azalttığı ölçüde, bu, toprak sahibi için kendine zarar verici bir taktik halini alır. Gerçekten de, daha yakından baktığımızda, toprak sahiplerinin toprağı sermaye akışına açmak için güçlü motivasyonları olduğunu görürüz. Toprağın kullanıcısı için kullanım değeri, sonuçta, toprağın rantın temellüküne izin vermesidir ve bu nedenle alan başına düşen rant toprak sahibi için tek önemli olan konudur. Sermayedar için ise toprağın

17 Toprak sahipleri, doğrudan emek yerine, meta formundaki mutlak artı-değerin eşdeğerini elde etmeye çalışırlar. Toprak sahibi-köylü mücadelesi ile işgününe dair mücadele arasında kurabilecek analojî, bu konu bağlamında faydalı olabilir.

kullanım değeri, artı-değer üretiminin bir aracıdır: Rant, kullanılan sermaye ve üretilen artı-değere ilişkin olarak değerlendirilir. Bu iki bakış açısı arasındaki fark, bunların arasında var olan bir 'uzlaşma alanı'na izin vermektedir. Toprağın rant oranı, örneğin, kullanılan sermayenin rant oranı sabit kalır ve hatta azalırken de, yükselmeye devam edebilir (*Kapital*, cilt 3, s. 683). Bazı koşullar altında, toprak sahibi, edilgen kalma ve toprak mülkiyetinin sermaye akışı önüne koyduğu engelleri asgariye çekme yönünde güçlü bir motivasyona sahip olabilir.¹⁸

Sermaye ve toprak mülkiyeti arasındaki ilişki, bu şekilde, süre giden bir uyuma indirgenemez. Örneğin, köylü üreticiler ile bağımsız kapitalist üreticileri birbirinden ayırmak kolay değildir ve toprak sahipleri de her zaman köylülerden elde ettikleri rantı azamileştirme stratejilerinden vazgeçip, sermayeye göre yeni bir stratejiye geçmenin faydalarını görebilecek kadar sofistike değillerdir. Aynı zamanda, toplumsal emeğin gelişimi, 'toprağa dair talebi tetikleyecektir' ve toprak sahipliği de bu şekilde üretilen artı-değerin 'sürekli artan bir kısmını elde etme kapasitesine' sahip olacaktır (*Kapital*, cilt 3, s. 637-9). Bu tip bir kapasiteyle donatılmış olan hangi toprak sahibi bunu kullanmaktan kendini alıkoyabilir? Toprak sahibi sürekli şekilde, çok az kazanmanın açık budalalığı ile çok fazla kazanmaktan kaynaklanan cezalar arasında kararsız kalmaktadır.

Benzer gerilimler, daimi müştemilata ilişkin zıtlıklara da damgasını vurur. Müştemilat, sermayedar tarafından yapılsa da, 'sözleşme bittiği' anda 'toprak sahibinin malı haline gelir'. Örneğin, binanın getirdiği faiz, 'kira sözleşmesi devam ettiği sürece, sanayici sermayedarın, bina spekülasyonunun veya kiracının eline geçer'; fakat sonrasında 'toprakla birlikte toprak sahibinin devredilir ve rantı arttırır'. Burada, 'toprak sahiplerinin artan zenginleşmelerinin, rantlarının sürekli artmasının ve mülklerinin sürekli büyüyen para değerinin gizemlerinden biri yatmaktadır'. Fakat aynı zamanda bu, 'tarımın rasyonel gelişiminin ve aynı şekilde mamur çevreye yapılan diğer yatırım biçimlerinin önündeki en büyük engellerden birisidir'; çünkü kiracı, 'kira sözleşmesi süresince getirilerini tümüyle elde edemeyeceği ıslah çalışmaları ve yatırımları yapmaktan kaçınacaktır' (*Kapital*, cilt 3, s. 619-22).

Kiracılığın uzunluğu ve koşulları ve daimi müştemilata yapılan sermaye yatırımının adil bir bedelini elde edebilme üzerindeki mücadele, öngörüleceği üzere, sermayedar ve toprak sahibi arasındaki ilişkide sözleşmeye dair merkezi bir konu haline gelir. Ve iş gününe dair sözleşmedeki gibi (ki bu sözleşme, sermaye ile emek arasındaki ilişki için son derece

18 Toprak sahiplerinin köylülerden elde edilen rantı azamileştirmek ve tarım sermayedarlarından alınan rantı da düşük tutmak zorunda oldukları sonucu da, bu fikri hemen takip eder. Postel-Vinay (1974) bu fikri destekleyen birçok kanıt sunmaktadır. Fakat Rey bu bulguların önemini yanlış yorumlamış ve bunların Marx'ın rant kuramı ile uyumsuz olduğunu iddia etmiştir.

merkezidir), bu da, ya yasama ya da içtihat yoluyla devlet eliyle düzenlenir.

Bu mücadele, birikim için önemli sonuçlar doğurur. Eğer sermaye kendisinin yarattığı daimi müstemilata dair sürekli bir hak elde ederse, fazla kârlar, nispi artı-değere dönük rekabetin geçici olmaktan ziyade daimi bir özelliği haline gelirler. Toprağın kullanımını rekabete bağlayan güçler körelirler. Neredeyse kesin biçimde, mekândaki faaliyetlerde aşırı yoğunlaşma oluşur. Ciddi dengesizliklerin birçok çeşidi, kapitalist birikim süreci içinde ortaya çıkacaktır.

Toprak rantı kuramı, toprak sahiplerinin ancak -insan eliyle yaratılmış olsun ya da olmasın- herhangi bir daimi avantaj yoluyla bu fazla kârlara acımasızca el koymaları neticesinde bu tip sonuçlardan kaçınılabileceklerini ortaya koymaktadır. Fakat toprak sahibi temellüke, çok çabuk ya da vahşice girişirse, o zaman yatırım yapma yönünde ilk başta ortaya çıkmış güdü de aynı şekilde körelir. Bu iki zıt gereklilik arasında bir denge noktasını tarif etmek mümkün müdür? Bakmak gereken en bariz nokta, yatırımın kendini tümüyle amorti ettiği zamandır. Fakat bu noktayı bulmak imkânsız olmasa bile son derece güçtür; çünkü bu yatırımların fiziki ömrü gayet uzunken, iktisadi ömürleri genel olarak sabit sermayenin dolaşımı ile ilişkili birçok belirsizlikten muzdariptir (bkz. Bölüm 8). Sabit sermayenin ömrünün faiz oranı tarafından standart hale getirildiği ve rantın kurgusal sermayenin bir biçimine ödenen faiz olarak dönüştürüldüğü oranda, (her ne kadar faiz oranı, Dokuzuncu ve Onuncu Bölüm'de gördüğümüz üzere, iç tutarlılığı olan ya da çelişkilerden azade bir düzenleyici olmasa da) bu çatışma en azından belli bir toplumsal süreç tarafından düzenlenir.

Bütün bunlara müdahil olan aşikâr gerilimler, çeşitli şekillerde yumuşatılabilir. Kapitalizmin toplumsal tarihi çerçevesinden bakıldığında, bunlardan belki de en ilginç, malik çiftçi ailesidir. Bu tip bir sistem içinde, üreticiler hem sermayedar hem de toprak sahibi olabilirler ki bu iki rol arasındaki çelişki de ortadan kaybolmuş gibi görünür. Marx, bu tip bir durumun hem istisnai hem de tesadüfi olduğunu düşünmekteydi (*Kapital*, cilt 3, s. 751-2). Bu akıl yürütmeyi reddetmek güçtür. Malik üreticiler, toprağın satın alma fiyatından sorumludurlar ve toprağın mülkiyeti kuşaktan kuşağa devredildikten sonra bile, toprağın 'değeri' içinde hapsolmuş kurgusal sermayeye istinaden feragat edilmiş olan gelir centilmence bir kenara konamaz. Ve birçok durumda, nominal hali ile malik üreticilik, aslında (ranta denk gelen) bir ipotek ilişkisi ve (mevcut üretim için alınan sermayeye ödenen faize denk gelen) bir borç ilişkisini de içinde barındırır ki bu da, malik üreticiye sadece işletme kârının kalması anlamına gelir. Toprağın mülkiyeti, faiz-getiren sermayenin dolaşımını garanti altına aldığı ölçüde, tarımda malik üreticiliğin modern biçimleri kapitalizmin toplumsal ilişkilerinden doğan beklentileri gerçekleştirirler. Gerçekten de, bazı ilginç

dolaşım biçimleri daha kapsamlı bir incelemeyi hak etmektedir. Eğer üreticiler sözleşme ile iş yapıyor, emeğin çoğunu kendileri harcıyor ve ipotek ödemeleri ve bazı mevcut faaliyetler için alınmış krediler nedeniyle finans kurumlarına ağır şekilde borçlanıyorlarsa, sözde 'malik üretici'nin üretilen toplam artı-değerden bir çeşit 'parçabaşı iş' payı alan bir işletmeci veya hatta bir emekçi olarak değerlendirilmesi muhtemelen daha uygun olacaktır. Her zaman olduğu gibi, yüzeysel görünümünün altına nüfuz etmek ve hâkim olan gerçek toplumsal üretim ilişkilerini ortaya koymak önemlidir.

Her ne kadar sermayedar ve toprak sahibi arasındaki mücadele en açık şekilde (1) toprak kullanımını düzenleyen sözleşme koşulları, (2) rantın miktarı ve (3) kira sözleşmesinin süresi ve müstemilat bedelinin ödenmesine dair alanlarda gerçekleşiyorsa da, daha genel birçok başka konu da bölüşüme dair düzenlemeleri etkilemektedir. Toprak sahibinin gelirleri, yani rantlar, burjuvazinin genel gelirlerinin bir kısmını oluşturur. Bu gelirler, istif edilebilirler ya da dolaşıma geri sokulabilir. Birinci durumda, genel olarak sermayenin dolaşımı ciddi biçimde sekteye uğrar. İkinci durumda ise, gelirler, hizmetler ve lüks mallar gibi şeylerin satın alınması vasıtasıyla dolaşımda kalmaya devam edebilir veya kredi sistemi vasıtasıyla hem üretim hem de tüketime akan para-sermayeye dönüştürülebilir. Gelirlerin nasıl kullanıldığı önemli sonuçlar doğurur.

Lüks malların satın alınması halinde tekrar dolaşıma akan gelirler, daha önce gördüğümüz üzere her ne kadar sermayenin 'gerçekleştirilmesi' sorununu çözmesede, etkin talebi canlandırma yönünde önemli bir rol oynayabilirler. Bu durumda toprak sahipleri, faaliyetleri sermaye dolaşımına dair genel dinamiklere entegre olmuş olan toplumun 'tüketici sınıfları'ndan biri olarak hareket ederler. Fakat, düzen içindeki yerleri dikkate alındığında, bu sınıfın tüketici faaliyetlerinin tarım ve sanayi, kent ve kırsal ve (başta yiyecek olmak üzere) temel ücret mallarının ve lüks maddelerin üretimi arasında olması gereken zaruri oransallıklar üzerinde de bozucu bir etkide bulunduğunu görmek zor değildir.

Toprak sahibinin gelirlerinin para-sermaye olarak kullanımı, üzerinde düşünülmesi gereken ilginç bir konudur. Bu, toprak sahibi ve bankacılık arasında potansiyel olarak güçlü bir bağlantıyı ortaya koyar ki bu bağlantı kolayca gözlemlenebilir ve kapitalizmin tarihi için büyük bir önem taşır. Bu aynı zamanda, bir yandan artık ürünün, (üreticileri meta mübadelesine zorlayarak) topraktan doğru harekete geçirilebilmesi için güçlü bir potansiyele işaret ederken, öte yandan, her ne kadar toprak sahiplerinin elinde olsa da, sayısız küçük üreticilerden rant devşirmek suretiyle sermayeyi de merkezileştirir. Toprak sahipleri üretken biçimlerde merkezileştirdikleri sermayeyi kullandıkları nispette, toprağın getirisi üzerinden gösterişçi tüketim yapmaktan ziyade, birikimin tarihinde önemli ve çok merkezi bir rol

üstlenirler.

Gerçekten de, kapitalizmin zaferlerinden birisi, hayatta kalabilmelerinin bir koşulu olarak toprak sahiplerini bu tip müspet bir role zorlamak olmuştur. Fakat burada sınıf mücadelesinin daha genel bir özelliğini de keşfetmek mümkündür; çünkü toprak sahiplerinin çıkarı, kendi kontrolü altındaki toprağı tümüyle mali bir kıymet olarak ele alma konusunda her durumda istekli olmasını gerektirmez. Aynı şekilde merkezileştirdiğı para gücünü de, sadece sermaye olarak dolaşıma sokulacak bir para olarak kullanmaya da mutlaka istekli olacağına dair bir emare de ortada yoktur. Fakat paranın toplumsal gücü, sonuçta, toprağın toplumsal gücü üzerinde hâkimiyet elde etmiştir. Para elde etmek için toprağın kullanımı, uzun zamandan beri toprak sahiplerinin en dinamik kısımlarının amacı olmuştur ve uzun vadede bu, gayet basit biçimde, toprak mülkiyetinin diğer tüm rantıye kesimleri ile bir bütün haline gelmesine yol açar.¹⁹ Toprak mülkiyeti otonom ve bağımsız rolünü kaybetmiş ve zaruri biçimde sermayenin bir hizbi haline dönüştürülmüştür. On Dokuzuncu yüzyıl Britanyası'nda toprak sahiplerine ve sanayi kesimlerine ait çıkarlar arasındaki tarihi mücadeleler ve dünyanın birçok farklı yöresindeki benzer minvaldeki devam eden kavgalar, her iki grubu da faiz-getiren sermaye dolaşımı çerçevesi içinde asimile eden bu tip zaruri bir dönüşüm bünyesinde gerçekleştirmektedir. Süreç içinde, üretilen toplam artı-değerin içindeki rantın payı, giderek daha az iki yarı bağımsız toplumsal sınıfın arasındaki açık sınıf mücadelesinin ürünü olarak ortaya çıkar ve giderek daha fazla kapitalist üretim biçimi içinde ortaya çıkan kurgusal sermayenin çeşitli biçimleri arasında faiz-getiren sermayenin dolaşımını sabitleyen mantık çerçevesinde içselleştirilir. Bu da bizi, doğrudan faiz-getiren sermayenin toprak vasıtasıyla nasıl ve neden dolaşıma sokulduğu sorusuna getirir.

TOPRAK PİYASASI VE KURGUSAL SERMAYE

Marx, toprak piyasasının detaylı bir analizine girişmemiştir. Önceliğı, toprak rantı kuramını oluşturmaya vermiştir; çünkü gerçek kuramsal zorluğun, toprak rantına ilişkin olduğunu düşünmüştür. Fakat nasıl paranın kökenlerini metada cisimleşmiş olan farklı değer biçimlerine ilişkilendirmek, paranın ve kredinin rolüne dair söylenebilecek her şeyi açığa çıkarmıyorsa, toprak fiyatının kökenini sermayeleşmiş toprak rantına bağlamak da kapitalizm içinde toprak piyasaları hakkında söylenebileceklerin önemini tümüyle ortaya koymaz. Toprak piyasaları, kendine özgü özellikler gösterir ve önemli işlevler üstlenirler. Bu yüzden, sadece kendilerine yoğunlaşan bir analizi hak etmektedirler.

Toprak rantı kuramı, insan ürünü olmayan toprağın nasıl olup da bir

19 Spring (1963) ve Thompson (1963) Britanya toprak aristokrasisinin, sermayedarlar, finansörler vb.'leri olarak kademeli şekilde burjuvazinin içinde massedilmesini belgelemişlerdir.

fiyata sahip olabildiği ve bir meta olarak mübadele edilebildiği meselesini çözmektedir. Toprak rantı, kurgusal sermayenin faizi olarak sermayeleştirilerek, toprağın 'değerini' oluşturur. Alınan ve satılan toprak değil, toprak tarafından ortaya çıkarılan toprak rantının hakkıdır. Bu mübadele için kullanılan para da faiz-getiren bir yatırımın eşdeğeridir. Alıcı, öngörülen müstakbel gelirler, yani emeğin müstakbel meyveleri üzerinde bir hak elde etmiş olur. Toprak hakkı kısaca bir tür *kurgusal sermaye* biçimi haline gelir (bkz. s. 340-344). 'Eğer sermaye para, arazi ve toprak, ev vs. olarak borç verilirse, sermaye olan bir meta haline gelir ya da dolaşıma sokulan meta-sermaye olarak sermayedir' (*Grundrisse*, s. 724). Bu sonuçlara zaten ulaşmıştık.²⁰

Toprağın ve üzerindeki müstemilatın fiyatını düzenleyen temel güçler, faiz oranı ve öngörülen müstakbel rant gelirleridir. Faiz oranındaki hareketler, güçlü zamansal ritimleri dayatır ve toprağı, sermayenin birikimi ve para-sermayeye dair arz ve talep arasındaki ilişki tarafından tanımlanan bir genel çerçeve içindeki fiyat hareketlerine dahil ederler (bkz. Bölüm 9 ve 10). Faiz oranının düşmesine, para-sermayenin geçici bolluklarına dönük uzun erimli eğilimler, (rantların sabit kalması koşuluyla) genel olarak toprak değerlerinin artması sonucunu doğururlar.

Hem müstakbel sermaye akışlarına hem de müstakbel emeğe bağlı olan müstakbel rantlara dair değişen öngörüler, benzer şekilde toprak ve mülk fiyatlarını etkilerler. Bu nedenle, kullanılmayan toprağın bile bir fiyatı olabilir (*Kapital*, cilt 3, s. 669). Spekülasyon, toprak ticaretinde her zaman mevcuttur. Bunun önemini, her ne kadar Marx genel olarak spekülasyonu incelemesinin dışında tutmuş olsa da, şimdi vurgulamak gerekiyor. Marx, bu noktada, yine de ilginç bir örneği ele almıştır. Hızla büyüyen kentlerdeki ev inşası ele alındığında, Marx, binadan elde edilen kârın son derece küçük olduğunu ve 'asıl kârın, toprak rantından kaynakladığını' not etmiştir ki bu nedenle 'bina spekülasyonunun asıl nesnesi ev değil, toprak rantıdır' (*Kapital*, cilt 3, s. 774-6; cilt 2, s. 234). Toprak sahipleri bu durumda kesinlikle edilgen bir tutum takınmazlar. Müstakbel rantların toplanmasına izin verecek koşulları yaratacak şekilde etkin bir rol oynarlar. Sermayenin ve emeğin şimdiki zamanda kullanımı müstakbel rantların artışı sağlayacaktır.

Bu durum, Marx'ın fark eder gibi gözüksüğünden de daha genel bir öneme sahiptir. Toprak sahipleri, değerleri etkin biçimde elde etmeye çalışarak, toprakta gerçekleşen üretimi yeni biçimler almaya zorlayabilir ve hatta artı-değeri diğer türlü olmayacak bir ölçek ve yoğunlukta arttırabilirler. Bu şekilde davranarak elbette, toprak adına müstakbel emeği gittikçe

²⁰ Prestij, sembolik önem ve gelenek gibi toprağı tutmaya yönelik toplumsal dürtüler de pratikte çok önemlidir, fakat bunları incelemeyen burada çıkaracağız çünkü bunların katkısız bir kapitalist üretim biçimi kuramı içinde doğrudan bir yeri yoktur.

artan sömürü seviyelerine mahkum bırakırlar. Toprakta faaliyet gösteren kurgusal sermayenin bu etkin rolü ve ortaya çıkardığı çelişkiler dikkatli bir incelemeyi hak etmektedir. Kurgusal sermaye, bazı önemli eşgüdüm işlevlerini yerine getirebilir ve bu şekilde kapitalist üretim biçiminin genel mantığı içinde rantın temellükünü meşrulaştırır ve haklı çıkarır.

Faiz-getiren sermayenin toprak piyasaları vasıtasıyla dolaşımı ise, nasıl emek gücü dağılımlarını eşgüdüme sokmaya ve genel olarak farklı üretim dalları arasındaki kâr oranını eşitlemeye yardımcı oluyorsa, aynı şekilde, artı-değer üretimine ilişkin toprak kullanımını eşgüdüme sokar. Toprağa dair özgünlükler bu sürece bazı yeni karmaşıklıklar ekler. Pratikte, sermayedarları, farklı fakat daha yüksek rant getiren bir kullanım biçimini öne çıkararak, belli bir toprak parçasından elde edebilecekleri (bereketlilikten ya da mevkiden kaynaklanan) görelilik olarak daimi avantajlardan feragat etmeye zorlayacak çok bir şey yoktur, ki eğer bu tür bir değişime yapılacak yatırımın faydaları daha yüksek rantlar biçiminde hemen elde edilmeye başlanacaksa, sermayedarları bu koşullar altında hiçbir şey tutamaz. Faiz-getiren sermaye, sürekli daha yüksek müstakbel toprak rantları arayışı içinde toprak piyasasında dolaşıyor ve toprak fiyatlarını buna göre sabitliyorsa, durum, maddi olarak daha farklı bir hal alır. Bu tip bir durumda, faiz-getiren sermayenin dolaşımı, sadece şu ana dair değil aynı zamanda müstakbel artı-değer üretimine dair beklentilere göre de belirlenen en iyi kullanımları sağlayan araziler üstündeki faaliyetleri ön plana taşır. Toprağa tümüyle bir mali kıymet olarak bakan toprak sahipleri bu işin taşıyıcısı olurlar. Daha yüksek toprak rantlarının yaratılmasını garanti altına almak için, (örneğin kiraları yükselterek) sermayeyi baskı altına alırlar ya da sermaye ile işbirliğine girerler. Toprak sahibi ve sermayedar arasındaki bu tip faal bir ittifak durumunda, sermayedar kârları toplarken, toprak sahibi de artan rantları ele geçirmeye çalışan planlamacı rolünü üstlenir.²¹ Marx'ın not ettiği üzere, bu tip durumlar son derece kolay biçimde ortaya çıkar: Doğrudan yatırımdan elde edilecek şişmiş rantlar, kârdan çok daha büyük olurlar.

Toprağı, bu şekilde, 'en yüksek ve iyi kullanıma' sokmaya dönük sürekli bir çaba göstererek, toprak sahipleri toprak kullanımı biçimleri arasında bir seçme yapan ve sermaye ile emeği diğer türlü gerçekleştirebilecek şekilde bir araya getiren bir sınıflandırma görevi yaratmış olurlar. Geleceğe bakarak, toprak kullanımına diğer türlü elde etmenin güç olacağı bir akışkanlık ve dinamizm getirirler. Toprak sahipleri bu anlamda ne kadar diri olurlarsa, toprak piyasası o kadar faal ve toprağın kullanımı da toplumsal gerekliliklere ilişkin -ki bu durumda sermaye birikimini kastediyoruz- o denli uyuma açık hale gelir.

21 Lamarche (1976) Marksist bir bakış açısıyla planlamacının rolüne dair en iyi kuramsal-
laştırmalardan birini sunmuştur.

Şimdi, kapitalizmde toprak sahipliğinin ve rantın temellükü sürecinin rolüne dair tezi tamamlayabiliriz. Rantın temellükü sadece toplumsal olarak gerekli değildir aynı zamanda toprak sahipleri de daha üst seviyede rantlara yönelik arayışlarında etkin bir rol almak zorundadırlar. Elbette toprak, tüm yatırımcılara açık bir kurgusal sermaye biçimi, yani sadece bir mali kıyınnet olarak ele alındığında, bu tip bir davranışta hiçbir tutarsızlık yoktur. Faiz-getiren sermaye, el koyacağı müstakbel toprak rantları için sürdürdüğü arayışta ne kadar serbest olursa, kendi eşgüdüm rolünü o kadar iyi yerine getirir.

Fakat aynı şekilde toprak piyasasının ne kadar açık olduğuna bağlı olarak, para, borç talebi yığınlarını fütursuzca masaya koyabilir ve kendi aşırı isteklerini topraktaki üretimi yok ederek ve toprağı yağmalayarak gerçekleştirebilir. Bu tip eşgüdüm işlevlerinin performansı için son derece zaruri olan temellüğe yapılan yatırım, diğer yerlerde olduğu gibi, 'tüm akıldışı formların ana kaynağı' ve potansiyel olarak ciddi çarpıklıkların kökenidir. Topraktaki spekülasyon kapitalizm için zaruri olabilir fakat spekülatif kendinden geçmeler dönemsel şekilde sermaye için yok edici felaketler haline gelirler.

Marx'ın tali bir konu olarak değerlendirip kendi kuramsal görüş alanından çıkarma eğiliminde olduğu bir konu olan mekânsal organizasyon sorunu söz konusu olduğunda, olumsuz sonuçları ile birlikte bu eşgüdüm güçlerinin önemi daha belirgin hale gelir. Toprak piyasası sermayenin toprağa tahsisini ve bu şekilde üretimin coğrafi yapısını, mübadele ve tüketimi, mekândaki teknik iş bölümünü, yeniden üretimin sosyo-ekonomik mekânlarını vb.'ni şekillendirir. Toprak fiyatları, çeşitli iktisadi faillelerin karşılık vereceği işaretler oluşturur. Toprak piyasası, rekabete ilişkin coğrafi yapıların rasyonalizasyonunun ortaya çıkmasını sağlayan etkin bir güçtür.

Bunun ötesinde, toprak sahipleri, toprağa tümüyle mali bir kıyınnet olarak baktıkları sürece, coğrafi yapılanma ve yeniden yapılanma sürecinde aktif bir rol oynarlar. Ulaşım ilişkilerini ele alalım. Bunları yenilemeye dair dürtü, metaların dolaşım zamanını azaltma, piyasaları coğrafi olarak genişletme ve bunlara eşzamanlı olarak, sermayenin devir zamanını hızlandırırken, hammadde girdilerini ucuzlatma ve sermayenin gerçekleştirdiği temeli genişletme olanağını oluşturma ihtiyaçlarından doğar. Eğer rant, nispi mevkiye dayanıyorsa ve nispi mevki de gelişmiş ulaşım tarafından dönüştürülmeyi bekliyorsa, ulaşım yatırımı da bu yatırımın yakınlarındaki toprağın değerini arttıracaktır. Toprak sahipleri de bu şekilde kazanacaklardır (ya da kaybedeceklerdir). Yani toprak sahiplerinin çıkarları, ulaşım yatırımının nereye ve ne zaman yapılacağından önemli ölçüde etkilenmektedir. Daha yüksek toprak rantından faydalanmak için gerekirse

topraklarını (tercihen başka insanların ya da devletin kesesinden gidecek) bir kayba rağmen ön plana çıkarmaya isteklidirler. İngiliz toprak sahipleri, bu hileyi nispeten erken öğrenmişlerdir ve o dönemden bu yana, bu, kapitalizmin temel bir özelliği olarak kalmıştır.

Toprak sahipleri genelde, müstakbel rantlarını en iyi şekilde arttırma vaadini içeren bu tip bir gelişme biçimi, yani bu tür bir yatırım ve faaliyet paketi için rekabetin içine çekilirler. Toprak kullanımının coğrafi biçiminin rekabete uyarlanması, toprak sahipleri arasında yüksek rantlar için devam eden rekabete bağlıdır. Toprak piyasalarının varlığı tarafından mümkün kılınan eşgüdüm, bu anlamda hayati öneme sahiptir.

Fakat bu tip rekabetin anarşik karakteri, son derece güçlü olumsuz sonuçlara yol açar. Artık-sermayeler, kullanıma müsrif şekillerde sokulabilirler; kendi çıkarları doğrultusunda hareket eden ve el koydukları toprak rantını asgariye çekmeye çalışan tekil toprak sahipleri, birikimin genel gereklilikleri noktasından bakıldığında hiçbir anlama gelmeyen şekillerde toprağa sermaye tahsis ederler. Kapitalizmdeki genel dengesizlik halini yaratan güçlerin bu toprak mülkiyeti ile ilişkili biçimine (bkz. Bölüm 7), DR-1 ve DR-2 arasındaki karmaşık etkileşimlerden doğan belirli sorunları da eklemek gerekir. Tüm bunlar, bir toprak sahibinin ön plana çıkardığı taslakların sadece kendi toprak parçasına gider ve fayda sağlamasının önüne geçer. Birlikte ele alındığında, toprak piyasalarının işleyişi vasıtasıyla kapitalizmin coğrafyasını şekillendiren güçler, bir tutarsızlık kabusu ve dönemsel spekülatif orjiler içinde paramparça olma tehdidi altındadır. Müstakbel emek, (emeğin, sermayenin ya da her ikisinin çerçevesinden) sürdürülemez olan oluşumlara zorlanır. Mesele, toprak piyasasını temel bir eşgüdüm aracı olarak muhafaza ederken, bu tip bir parçalanmadan da kaçınılabilmektir.

Sermayenin bu tip durumlarda sadece iki savunma hattı vardır: tekelleşme veya devlet kontrolü. Her iki çözüm de iç çelişkilerden azade değildir. Toprak sahipliğinin büyük ölçekli yoğunlaşması ile arazilerin kullanıma açılmasında gerçekleşen tekelleşme, çeşitli yatırım etkilerinin avantaja çevrilerek uyumlaştırılabildiği arazilerin kullanıma açılmasına dair bütünlüklü bir sürece izin verir. Burada, toprak sahibini büyük finansla bağlantılandırma yönünde bir istek yatmaktadır ki bu çok gerilere giden ve 'finans kapitalizmi'nin toprağa dayalı versiyonunu daha önce (Bölüm 10'da) ele aldığımız sanayi sermayesi versiyonuna öncül kılan bir bağlantıdır.²² Bu tip bir tekelleşme biçimindeki sorun, elbette, tekeli rantların temellük –yani birikime genel olarak zararlı olan bir temellük biçimi- olasılığını ortaya çıkarmasıdır. Finansörler, bu olasılığı kendi hesaplarını kendileri

22 Marx 1688 'Şanlı Devrimi'nin, 'yeni toprak aristokrasisi' ve 'yeni bankerler kesimi...yeni kabuğundan çıkmış *haute finance* ve...büyük endüstriyel üreticiler' arasındaki bir 'doğal ittifak'tan çıkan bir yönetici oligarşiyi başa geçirdiğini düşünmekteydi (*Kapital*, cilt 1, s. 724).

görerek kısmen dengeleyebilirler. Kredi sistemi de toprak piyasasını faiz-getiren sermayenin dolaşımını bir bütün olarak koruyacak şekilde yapılandırabilir. Sonuç, faiz-getiren sermayenin dolaşımının türlü biçimlerinin birbirleriyle bağlanmaları vasıtasıyla ulaşılan bir tür çifte eşgüdümdür. Bu çözüme dair sorun ise, toprak piyasaları belki de daha iyi bir eşgüdüme kavuşmuş olsa bile, bu piyasaların kredi sistemi içinde saklı olan tüm meselelere daha doğrudan bir şekilde maruz kalmalarıdır.

Nihai savunma hattı ise, toprak piyasalarında periyodik şekilde gerçekleşen çöküşler ve spekülatif dalgaların önüne geçmek için, toprak kullanımının düzenlenmesi, toprak istimlakı, toprak kullanımının planlaması ve son olarak fiili yatırıma dair çeşitli yetkileri üzerine alan devlettir. Her ne kadar devlet coğrafi yapılara kendi damgasını vuruyor olsa da, bunu her zaman rekabete açılan toprak kullanımını ya da sermaye birikiminin coğrafi yeniden yapılandırma sürecini etkin şekilde destekleyecek şekillerde gerçekleştirmez. Çok büyük bir devlet müdahalesi aynı zamanda, toprağın üstünde olduğu gibi, genel olarak üretim araçları üzerindeki mülkiyet haklarının geçerliliğinin de sorgulanmasına neden olur.

Kapitalizm, temel eşgüdüm mekanizmaları olan toprak fiyatlandırması ve toprak piyasası olmadan, toprağı farklı kullanımlara tahsis edemez. Bu mekanizmaların işleyişini de, onları spekülatif düzensizliklere karşı daha tutarlı ve daha güçlü kılmak için kısıtlamaya çalışır. Bu genel sonuçtan da iki çıkarsama doğar.

Birincisi, toprakta özel mülkiyetin tekel gücü ve bu gücün bahsettiği rant temellükü kapasitesi olmadan, toprak fiyatlarının var olamayacağıdır. Hem rant hem de toprakta özel mülkiyet, kapitalizmin devamı için toplumsal olarak zaruridirler. Toprak mülkiyetinin toplumsal yeniden üretimine ve rantın temellüküne dönük zaruret burada zaten tam olarak tanımlandı. Bu sayede, bu bölümde ele aldığımız meseleler de etkin biçimde halledildi.

Bu teze dair önemli bir rezervasyonu da burada ifade etmek gerekiyor. Ancak toprağı tümüyle mali bir kıymet olarak ele alan bir toprak sahipliği biçimi yaşayacaktır. Diğer tüm biçimler ortadan kaybolmak zorundadır. Toprak bir kurgusal sermaye biçimi olmak zorundadır ve faiz-getiren sermayenin dolaşımı için açık bir saha olarak ele alınmalıdır. Ancak bu tip bir koşul altında, değer yasası ve topraktan elden edilen rantın arasındaki açık çelişki ortadan kalkar. Kapitalist toplumsal oluşumların, bu yolda ne kadar ilerledikleri tarihsel incelemenin konusudur. Kapitalist üretim biçiminde değer yasasının bu tip bir dönüşüm sürecini içerdiği ise tartışmasız bir gerçektir.

İkincisi, toprak fiyatı eşzamanlı olarak (faiz oranındaki hareketler tarafından kaydedilen) birikimin zamansallığını ve mekânda dağıtılan maddi kullanım değerlerinin özgüllüğünü yakalamakta ve bu nedenle hem

zamansal hem de mekânsal yaklaşımları değer yasası tarafından tanımlanan tek bir çerçeve içinde birleştirmektedir. Fakat bunu da edilgen ya da nötr şekilde gerçekleştirmez. Toprak fiyatı, müstakbel emeğe dayanan müstakbel rantın temellükü süreci vasıtasıyla gerçekleştirilmek zorundadır.

Sermaye tarafından toprak için yapılan ödeme –eğer toprak alımında kullanılan sermaye devalüe olmazsa-, bu nedenle, emeği, faiz oranı tarafından sabitlenen bir zaman ölçeğinde belli yerlerdeki son derece spesifik faaliyetlere mahkum eder. Burada, değeryasasının işleyişinin yaşayan emeği nasıl kısıtladığını bir kez daha görüyoruz. Bu saptamanın doğurduğu diğer sonuçları On İkinci Bölüm’de ele alacağız.

Toprak mülkiyeti üzerinden faiz-getiren sermayenin dolaşımı, genel olarak kurgusal sermayeninkine özdeş bir rol oynar. Müstakbel birikime yeni mevkiiler için kullanabileceği yollar açar ve birikimin temelde yatan gerekliliklerine göre, birikimin mekânsal kurulumunu yeniden organize eden bir katalizör işlevi görür. Toprak mülkiyeti üzerinde faiz-getiren sermayenin dolaşımının, bazen çok fazla (yani sermayenin ya da emeğin dayanma kapasitesinin ötesinde) ya da (toprakta özel mülkiyete eklenmiş tekeli imtiyazlar ile para-sermayenin dolaşımının karşılaştığı ve bu imtiyazları kullandığı zaman ortaya çıkan kaçınılmaz çarpıklıklardan dolayı) hatalı yönlerde hareketlendiği gerçeği, toprak piyasasının kapitalist üretim biçiminin tüm temel çelişkilerini zorunlu olarak içselleştirdiğini göstermektedir. Bu şekilde, toprak mülkiyeti üzerinden devam eden faiz-getiren sermayenin dolaşımı o çelişkileri kapitalizmin fiziki mekânın üstüne eklemeyiverir. Fakat sermaye dolaşımının bu biçimi, aynı zamanda, artı-değerin üretimine ve genel olarak kapitalist toplumsal oluşumların yapılanmasına katkıda bulunacak şekillerde toprağın kullanımını organize etme mücadelesinde hayati bir eşgüdüm aracıdır.

ON İKİNCİ BÖLÜM

MEKANSAL DÜZENLEMELERİN ÜRETİMİ: SERMAYE VE EMEĞİN COĞRAFİ HAREKETLİLİĞİ

Kapitalizmin tarihsel coğrafyası, gerçekten etkileyicidir. Son derece çeşitli tarihsel deneyime sahip, inanılmaz çeşitlilikteki fiziki koşullarda yaşayan insanlar, bazen ikna yoluyla ve isteyerek, ama çoğu zaman da acımasız ve kaba güçlerin zorlamasıyla uluslararası işbölümü içinde karmaşık bir birliktelikte kaynaştırılmıştır. Parasal ilişkiler, dünyanın her köşesine ve özel hayatı da içerecek şekilde toplumsal yaşamın neredeyse her alanına nüfuz etmiştir. Beşeri faaliyetin piyasa vasıtasıyla sermayenin biçimsel boyunduruğu altına girmesi, ilkel birikim ile, emeğin bir meta olarak emek gücünün dönüştürülmesini gerektiren *gerçek* boyunduruk tarafından tamamlanır. Toplumsal ilişkilerin bu radikal dönüşümü, eşit şekilde gelişmemiştir. Bazı yerlerde diğerlerinden daha hızlı şekilde hareket eder. Bazı yerlerde güçlü bir direnişle karşılaşırken, diğer yerlerde buyur edilir. Bir yerde barışçıl şekilde, bir başka yerde ise soykırıma varan bir vahşetle nüfuz eder.

Ölçeği bağlamında nefes kesen ve sonuçları itibariyle radikal mahiyette fiziki dönüşümler de, bu sürece eşlik etmektedir. Yeni üretici güçler, dünya ölçeğinde üretilir ve bölüşülürler. Sermaye ve emeğin devasa boyuttaki yoğunlaşmaları, inanılmaz bir karmaşıklıkta metropol bölgelerde bir araya gelirken, yerküre etrafında her yere ulaşan ağlar olarak görebileğimiz ulaşım ve iletişim sistemleri de, bilgi ve fikirlerin yanı sıra maddi ürünler ve hatta emek gücünün görelisi olarak kolay şekilde hareket etmelerine izin verir. Fabrikalar ve tarlalar, okullar, kiliseler, alışveriş merkezleri ve parklar, yollar ve demiryolları, kapitalizmin emirlerine göre çıkmayan bir leke gibi ve geri dönülmez biçimde delik deşik edilmiş olan peyzajı bir arap saçına çevirirler. Öte yandan, bu fiziki dönüşüm eşit şekilde gerçekleşmemiştir. Üretken gücün devasa yoğunlaşmaları, görelisi olarak boş bölgelerle bir zıtlık oluşturur. Bir yerdeki sıkışık faaliyet yoğunlaşmaları, bir başka yerdeki yayılan serbest gelişimle zıtlık içindedir. Bütün bunlar bir bütün olarak, bizim kapitalizmin 'eşitsiz coğrafi gelişimi' olarak adlandırdığımız süreci oluşturur.

Bu sıra dışı tarihsel ve coğrafi değişimin yüzeysel görünümü, kuramsal incelemeyi gerektirmektedir. Her ne kadar yapacak çok şey varsa da, maalesef bunu nasıl yapacağımıza dair kuramsal rehberlik zayıftır.¹ Buradaki güçlük, konuya hem kuramsal olarak temel Marxçı kavramlarla temellen-dirilmiş hem de kapitalizm içindeki beşeri faaliyetlerin mekânsal oluşu-munu nitelendiren kafa karışıklıkları, zıtlıkları ve çatışmaları ele alabi-lecek kadar kapsamlı bir yaklaşım geliştirmektir. İncelenmesi gereken olgular, en azından görünüşte sonsuz bir çeşitliliğe sahiptir. Eşitsiz coğrafi gelişim, bir toprak parçası üzerindeki idari haklara dair tekil kavgalardan farklı ulus-devletler tarafından uygulanan kolonyal ve neo-kolonyal politi-kalara, kent bölgelerindeki iskan politikalarından sokak çeteleri arasında yer paylaşımı için gerçekleşen kavgalara, toplumsal ve sembolik anlamları taşıyan mekânların organizasyonu ve dizaynından (mali, metaya ilişkin vb. gibi) farklı piyasa sistemlerinin mekânsal oluşumuna, belli bir işbölü-münün içindeki bölgesel büyüme kalıplarından yedek sanayi ordusunun dağılımındaki mekânsal yoğunlaşmalara veya cemaat, bölge ve ulus gibi sınırları haiz kavramların etrafında oluşan sınıf ittifaklarına kadar çok çe-şitli olay ve süreçleri içermektedir.

Bu tip bir çeşitlilik karşısında, tüm olguları *mekân mefhumu içinde [sub specie spatii]* eşitleyen ve mekânsal kalıpların geometrik özelliklerini esas olarak gören bir 'mekân fetişizmine' teslim olmak son derece kolay olur-du. Bunun zıttı bir tehlike de, mekânsal organizasyonu birikim sürecinin ve sınıfın yeniden üretilmesinin basit bir yansıması olarak görmektir. Bu bölümde, bu ikisinin arasında bir yol izleyeceğim. Mevkiyi beşeri faaliyetin temel bir maddi özelliği olarak sunarken, mevkinin aynı zamanda toplum-sal olarak üretildiğini de kabul edeceğim. Bu bağlamda, mekânsal düzenle-melerin² üretimi, birikimin ve toplumsal yeniden üretimin genel zamansal

1 Mekânın organizasyonuna dair Marksist çalışmalar dikkat çekici şekilde dağınıktır ve sistematik olmaktan uzaktır. Emperyalizm ve neo-kolonyalizm ile ilgili, mekânsal kavramlarla dolu çok geniş ve çeşitli bir yazın mevcuttur. Fakat bu yazında kullanılan kavramlar kuramsal olarak ye-rine iyi oturtulmuş olmaktan ziyade sadece durumu tarif eden bir hal içindedirler. 'Merkez ve çev-re', 'birinci ve üçüncü dünya' gibi tamlamalar, çok üzerinde düşünülmeden ağızdan çıkmaktadırlar. Mekânsal düzenlemeleri üreten ve devam ettiren güçler, bazı tarihsel ve coğrafi tariflerin karmaşık-lığı içinde çoğunlukla gözden kaçarlar. Kuramın oluşturulmasına yardımcı olan yazın ise çok daha kısıtlıdır. Palloix (1975a; 1975b) ve Aydalot'yu (1976) gayet zihin açıcı bulduğumu söylemeliyim. Diğer taraftan, Henri Lefebvre (1972; 1974) dikkatimizi sürekli mekânın üretimine, mekânın si-yasetine ve (özelikle kent mekânında) toplumsal yeniden üretimde mekânın rolüne çekmektedir. Castells'in çalışmalarından beridir (örneğin, 1977) kentleşmeye dair ortaya çıkan zengin yazın her ne kadar kapsayıcı olmasa da faydalıdır. Bölgesel gelişmeye dair çalışmalar aynı şekilde tüm mese-leyi ayrıntılı şekilde incelemeye yeni yeni başlamışlardır (bkz. Lipietz 1977, *The Review of Radical Political Economics*, cilt 10, s. 3, 1978, Dulong 1978, Santos 1979, Carney, Hudson ve Lewis 1979 ve Massey'in ilginç çalışması, 1978 ve 1979). DeGaudemar'ın çalışması (1976), konu üzerine kuramsal yazında öncü bir çalışma iken Shaikh'in dış ticarete ve değer kuramına dair çalışması (1979-80) etkili olmuştur. Bir sonraki iki bölüm, çok sayıda orijinal fikirleriyle bu bölümlere katkıda bulunan Beatriz Nofal ve Neil Smith'in tartışmalarından sonsuz şekilde yararlanmıştır.

spatial configurations. ç.n.

dinamikleri içinde 'aktif bir moment' olarak ele alınabilir.

Bu fikrin kuramsal temeli On Birinci Bölüm'de ortaya kondu. O bölümde gösterdiğimiz üzere, mekân, tüm kullanım değerlerinin maddi bir özelliğidir. Fakat meta üretimi, kullanım değerlerini *toplumsal* kullanım değerlerine dönüştürür. O zaman, -mevki başta olmak üzere- kullanım değerlerinin maddi mekânsal özelliklerinin meta üretimi vasıtasıyla toplumsal mekânlara ne şekilde dönüştürüldüğü üzerine düşünmemiz gerekmektedir. Meta üretimi kullanım değerleri, mübadele değerleri ve değer arasındaki ilişkileri içerdiği için, toplumsal yönleriyle mekânsal düzenlemelere dair yaklaşım biçimimizin benzer şekilde, mekânsal düzenlemelerin üretimi ve kullanımında kullanım değeri, mübadele değeri ve değer birbirleriyle nasıl iç içe geçtiğini anlamamıza yardımcı olan bir yaklaşım üzerine inşa edilmesi bir zorunluluktur. Toprak piyasasına dair On Birinci Bölüm'deki inceleme, izlenecek yöneme dair bir örnek sunmaktadır. Şimdi daha genel bir tez inşa etmemiz gerekiyor.

Somut olarak işe yarayan emek, kullanım değerlerini belli bir yerde üretir. Farklı mevkilerde gerçekleşen farklı emekler, mübadeleler vasıtasıyla birbirleriyle bir ilişki içine sokulurlar. Farklı mevkilerdeki meta üretiminin mübadele vasıtasıyla birbirlerine eklenmesi olan mekânsal bütünleşme, eğer değer soyut emegın toplumsal biçimi haline gelecekse, zaruridir. Bu da, herhalde Marx'ın aşağıdaki paragrafı yazarken aklında olan fikirdi:

Soyut kıymet, değer, para ve dolayısıyla *soyut emek*, somut emegın dünyayı kaplayan farklı emek biçimlerinin bir bütünlüğü haline geldiği oranda gelişir. Kapitalist üretim, *değer* ya da ürün içinde cisimleşmiş emegın toplumsal emeğe dönüşmesine dayanmaktadır. Fakat bu [dönüşüm], ancak dış ticaret ve dünya piyasası temelinde mümkün olabilir. Bu [temel], derhal kapitalist üretimin bir ön koşulu ve sonucu olur (*Theories of Surplus Value*, kısım 3, s. 253).

Bunu da, mekânsal bütünleşmede yaşanan bir aksaklığın, değer biçiminin evrenselliğine zarar vereceği fikri takip eder. Ve bazı durumlarda, bu tip bir aksaklık, farklı 'değer sistemleri' arasındaki mübadeleye ya da farklı ticaret sistemleri arasındaki eşitsiz mübadeleye neden olabilir:²

Bu durumda, değer yasası temel bir dönüşümden geçer. Farklı ülkelerin emek günleri arasındaki ilişkiler, bir ülkedeki vasıflı, karmaşık emek ile vasıfsız, basit emek arasındakine benzeyebilir. Bu durumda, daha zengin ülke daha fakir olanı, fakir olan mübadele neticesinde kazansa bile, sömürmektedir (*Theories of Surplus Value*, kısım 3, s. 105-6).

O zaman, mekânsal bütünleşmeye nasıl ulaşılır? Metaların mübadelesi, dünyadaki mübadelenin parasal temeli olarak (altın gibi) bir evrensel eşdeğerin mevcudiyeti ile aynı şekilde, *zaruri* bir koşuldur. Metalar ve

2 Eşitsiz mübadele teması Emmanuel (1972) tarafından işlenmiş ve uluslararası mübadele içindeki genel değer meselesi de Shaikh (1979-80) tarafından ele alınmıştır.

paranın mekân içindeki hareketliliği önündeki fiziki engeller asgariye indirilmelidir. Mekânsal bütünleşmenin *yeterli* koşulları ise, sermaye ve emek gücünün coğrafi hareketlilikleri tarafından sağlanır³. Neticede, 'sermayenin içinde, değer bağımsız mevcudiyeti paranın içinde olduğundan daha büyük bir güce erişir'ken (*Theories of Surplus Value*, kısım 3, s. 131), 'sermaye kavramı dünya piyasasını yaratma yönündeki eğilimi, doğrudan içinde ihtiva etmektedir' (*Grundrisse*, s. 408). Paranın ve metallerin *sermaye* olarak gerçekleştirdikleri coğrafi hareketlilik, ürünlerin ya da değerli metallerin hareketliliği ile aynı şey değildir. Sonuçta, sermaye belli bir biçimde kullanılmış olan paradır ve kesinlikle paranın her kullanımı, sermaye ile özdeş değildir.

Eğer mekânsal bütünleşmeye, sermayenin mekân üzerindeki dolaşımı ile ulaşılabilecekse, o zaman dikkatimizi, sermaye ve emek gücünün nasıl hareket ettiğine yoğunlaştırmak zorundayız. Burada, farklı 'üretim faktörleri'nin hareketliliğine dair -yani 'şeylerin' mekândaki bir noktadan bir diğer noktaya yerlerinin değiştirilmesine dair- bildik burjuva yaklaşımlarını kullanamayız. Marxçı yaklaşım mecburen daha karmaşık olacaktır. Sermaye, *metalar*, *para* ya da farklı devir zamanlarına sahip değişmeyen ve değişken sermayeyi kullanan *emek süreci* olarak hareket edebilir. Bunun ötesinde, *değişken sermayenin* hareketliliği ile *emekçilerin* hareketliliği arasındaki ilişki sınıf mücadelesine yeni bir boyut eklerken, *mamur çevredeki* sermaye dolaşımı da özel bir ihtimam istemektedir. Marx'ın sermaye dolaşımına dair aşağıdaki sembolik anlatımı da bu düşünsel ayrıştırmaı ortaya koymaktadır:

$$M-C \left(\begin{array}{c} LP \\ MP \end{array} \right) \dots P \dots C'-M' \text{ (vs.)}$$

Sermayenin hareket kabiliyeti, işgal ettiği farklı durumlara bağlıdır. Bu bölümün bir sonraki kısmında, sermayenin, bu aşamaların her birindeki farklı hareketpotansiyellerini ele alacağız ve sonra da bu farklı hareket biçimlerini, sermayenin dolaşımı ve birikimine göre ortaya çıkan zamansal ve mekânsal ritimlere dair yaklaşımımıza ilave edeceğiz. Bu şekilde, sermayenin somut maddi dolaşım süreçleri ile mekânsal bütünleşmeye nasıl ulaşıldığını açığa çıkarabileceğimizi ümit edebiliriz.

NAKLİYAT İLİŞKİLERİ VE META BİÇİMİNDEKİ SERMAYENİN HAREKETLİLİĞİ

Malları hareket ettirebilme kabiliyeti, meta formundaki sermayenin hareketliliğini tanımlar.⁴ Bu hareketlilik, metaların ağırlık, büyüklük, kırıl-

3 Metaların ve paranın mübadelesi ile sermayenin dolaşımı arasındaki farkı tespit etme yönündeki noksanlık, diğer açılardan ilginç olan Wallerstein'in çalışmasının (1974) değerini azaltmaktadır.

4 De la Haye (1979), bu konuya dair Marx ve Engels'in yazılarındaki temel metinleri bir araya getirmiştir.

ganlık, bozulabilme gibi özellikleri tarafından belirlenen ulaşım ilişkilerine dayanmaktadır. Marx, 'mekânsal koşulun, yani ürünü piyasaya getirmenin, üretim sürecine ait olduğunu' iddia etmiştir (*Grundrisse*, s. 533-4; *Kapital*, cilt 2, s. 149-51). Ulaşım sanayisi bu nedenle değer üreticisidir, çünkü 'emeğin üzerinde çalıştığı nesnede maddi bir değişime -mekânsal bir değişime, bir yer değişimine- yolaçan maddi üretimin bir mecrasıdır. Ulaşım sanayisi, mevki değişimini [kendi ürünü] olarak satır' (*Kapital*, cilt 2, s. 52; *Theories of Surplus Value*, kısım 1, s. 412).

Diğer ara girdiler gibi, metanın değeri, yani 'mevki değişimi', diğer metaların maliyet fiyatının içine girer. Diğer tüm metaların değeri, bu nedenle, ürünleri nihai varış noktalarına getirmenin ortalama maliyeti olarak tanımlanan tüm *toplumsal olarak gerekli* ulaşım maliyetlerini içermektedir. Buradaki tek konu, hareketliliğin maliyeti değildir. Ulaşım süreçlerinin kurallılığı ve güvenilirliği hem hammaddelere hem de ulaşım süreçlerine dair envanterleri azaltabilmekte ve bu sayede 'nadastaki' sermayeyi etkin birikim için açığa çıkarabilmektedir (*Kapital*, cilt 2, s. 142). Sermayenin dolaşımındaki devamlılık, ancak (Losh, 1967 ve Christaller, 1966 tarafından ortaya atılan mevki kuramında ifade edildiği gibi) kent merkezleri arasındaki hiyerarşi üzerinden organize edilen, verimli ve mekânsal olarak bütünleşik ulaşım sistemlerinin yaratılması ile sağlanabilir. Hareketin hızı ise hayatidir. 'Mekânsal uzaklık' kendisini bu sayede zamana indirger çünkü 'önemli olan, mekânda piyasanın uzaklığı değil, o piyasaya erişilebilecek hızdır' (*Grundrisse*, s. 538; *Kapital*, cilt 2, s. 249).

Ulaşım hizmetlerinin kurallılığı ve güvenilirliği ile birlikte hareketin maliyeti ve zamanındaki düşüşler, 'üretici güçlerin sermaye tarafından gelişimi'ne özgüdür. Marx, ulaşım ilişkilerinin devrimci şekilde yenilenmesine dair müteakip dürtüyü son derece genel bir çerçevede tarif etmiştir. Sermaye, Marx'a göre, sermayenin devir hızını 'bir göz kırpması' süresine indirebilmek için, mübadelenin önünde duran her mekânsal engeli yıkmak...ve [kendi] piyasası için tüm dünyayı fethetmek zorundadır. 'Üretim ne kadar mübadele değerlerine ve bu nedenle mübadeleye dayanmaya başlarsa, mübadelenin -iletişim ve ulaşım araçlarından müteşekkil- fiziki koşulları da dolaşım maliyetleri için o kadar önemli hale gelirler' (*Grundrisse*, s. 524-39). Ve diğer sektörlerdeki teknolojik devrimler mübadele edilecek metaların hacmini geliştirdikçe, iletişim ve ulaşım araçlarındaki devrimci değişimler de mutlak bir zaruret haline gelirler (*Kapital*, cilt 1, s. 384).

Bu süreç birçok sonuç ortaya çıkarır. Meta formundaki sermayenin hareketliliği, nispi mekânların sürekli dönüşmekte olan çerçevesi içinde gerçekleştirilirler, çünkü 'maliyet ve zamansal uzunluklar, ulaşım araçlarının gelişimi tarafından coğrafi uzaklıklardan bağımsız şekilde dönüştürülebilirler' (*Kapital*, cilt 2, s. 249). Hareketliliğin ortalama maliyetlerindeki bir

düşme, hareket ettirilen metaların değerini (ve üretim fiyatını) doğrudan düşürecektir. Dolaylı etkiler de, benzer şekilde önemlidir. En basit biçimiy-le, değeri, tüm mevkileri kapsayan ve bir çeşit mübadele şebekesi içinde hercümerc edilmiş bir toplumsal ortalama olarak ele alırsak, o şebekenin ulaşım olanaklarındaki değişimler vasıtasıyla genişlemesi ya da daralması değer ilişkilerini değiştirecektir. Yeni ulaşım düzenlemeleri ile mübadele şebekesine dahil edilen, daha öncesinde erişilemeyen ürün ve kaynakların da değerler (ve üretim fiyatları) üzerinde şaşırtıcı etkileri olabilir. Kısacası, 'değerin' ortalamasını belirleyen farklı mevkilere dair ilişkiler, spesifik ulaşım ilişkileri içinde erişilen mekânsal bütünleşmenin seviyesine ve derecesine bağlıdır. O zaman, emek gücünün değeri ve sermayenin değer kompozisyonu gibi bu tip önemli büyüklükler ulaşım sanayisi içinde ortaya çıkan üretici güçlere bir hayli duyarlıdır.

Mekân ilişkileri ulaşım yatırımına karşılık gelecek şekilde değiştikçe, farklı mevkilerde konuşlanmış olan sermayedarların nispi zenginlikleri de değişecektir. Bazıları emek gücünün, kendi sabit sermayelerinin ve (barınma vs. gibi bileşenleri içeren) tüketim fonunun devalüasyonundan zarar görürlerken diğerleri en azından geçici mahiyetteki fazla kârlardan ve eldeki üretim ve tüketim araçlarının revalüasyonundan faydalanacaklardır. Bu fikir, aşırı birikim-devalüasyon ilişkisine dair Yedinci Bölüm'de ortaya konan genel yaklaşımı zorunlu şekilde değiştiren önemli bir sonuç doğurur: *Nedeninden bağımsız olmak üzere, her devalüasyon her zaman bir yere özgüdür, her zaman yere bağlıdır.*

Bu kapsamı geniş ilkenin sonuçlarını ileride ele alacağız. Şimdi dikkatimizi bu ilkenin ulaşım sanayisine dair etkilerine verelim. Mevkideki değişim aynı zamanda üretildiği ve tüketildiği için, doğrudan aşırı üretim ve devalüasyon teknik olarak imkânsızdır. Sadece sabit sermaye devalüe edilebilir. Diğer taraftan, ulaşım sanayisinin gerektirdiği sabit sermaye kapsamlıdır ve bu sermayenin birçok kısmı yollar, raylar, istasyonlar gibi mamur çevreye gömülüdürler. Bu tip bir sabit sermaye, devalüasyonun olumsuz etkilerine karşı özellikle korumasızdırlar. Fakat devalüasyon her zaman belli bir rotada ya da belli bir yerededir; bir istasyon ticaret ağlarını kaybedebilir, yeni bir otoyol bir demiryolundan akan trafiği kendine çekebilir vs. Ulaşım sanayisinin üretici güçlerinde gerçekleşen devrimler, her zaman mevkiye özel etkiler gösterirler. Bu nedenle, bu sanayideki rekabet bazı kendine özgü özelliklere sahiptir. Bunun kısmi nedeni, sabit sermayenin toprağa gömülü olduğu durumlarda, rekabetin mekânda Adam Smith'in 'doğal tekeller'i arasında gerçekleşiyor olmasıdır. Bu 'doğal tekelin' niteliği, iki kent arasındaki rakip demiryollarının olmasının mantıklı olmadığını, öte yandan (yol taşımacılığında olduğu üzere) aynı rota üzerinde birçok taşıyıcı arasındaki rekabetin ise akla yatkın olduğunu ortaya

koyar. Demiryolları, iskele ve limanlar, havaalanları vb.'ni inşa etmek büyük sermaye miktarları gerektirdiği için, sermayedarlar rekabet neticesinde mevkiye özel gerçekleşen devalüasyon riskine karşı koruma sağlanmadan yatırım yapmaya isteksiz olabilirler. Bu da, rekabetin kısıtlanması ve devlet tarafından düzenlenen ve hatta devlete ait olan tekellerin yaratılması anlamına gelir. Bu sürecin içinde de bir ikilem yatmaktadır. Sanayi içindeki üretken güçleri devrimci şekilde geliştirmeye dönük rekabetçi dürtü köreltilmiştir. Fakat daha önce gördüğümüz üzere kapitalizm, genel olarak hareketin bedelinin azalmasını ve hareket zamanının kısılmasını, tüm mekânsal kısıtların ortadan kaldırılmasını ve 'mekânın zaman tarafından yok edilmesini' gerektirir.

Ulaşım sanayisindeki sermaye, mamur çevrede dolaşımda olan bir bağımsız sabit sermaye biçimi ile mekânda hareket edebilen (kamyonlar, gemiler vb. gibi) diğer tür sermaye olarak ikiye bölünürse, gerilim kısmen çözülebilir. Devalüasyonun yere bağımlı niteliği ikinci sektör içinde asgariye iner ve serbest rekabet ve yatırıma dair kısıtlar da buna karşın azalır. Ulaşımındaki teknolojik değişim vasıtasıyla gerçekleşen yere bağımlı devalüasyondan kaynaklanan gerçekten ciddi sorunlar, demek ki, mamur mekândan bağımsız dolaşımda olan sabit sermayeye özgüdür.

Bu tip bir ikiye bölünme, ancak kredi sistemi ve devletin müdahalesi ile gerçekleşir (*Grundrisse*, s. 523-33). 'Doğal tekel' bileşeni ancak bu şekilde kolektif düzenleme içine ve kontrol altına alınabilir. Diğer taraftan, devalüasyonun etkileri de buna karşılık gelen bir ölçüde toplumsallaştırılabilir. Bunun ötesinde, Sekizinci ve Dokuzuncu Bölüm'de gördüğümüz üzere, bu tip yatırımlar sadece faiz getirecek şekilde organize edilebilirler ve neticede, sermayenin değer kompozisyonunun artması yönündeki baskıyı azaltabilirler. Buradaki dezavantaj, ulaşım sanayisinin bu kısmındaki teknolojik değişim hızının (bir güçlük finansör hizbi gibi) alakalı sermayedarlar veya devlet bürokratlarının gücüne, politikalarına ve bazen de kaprislerine tabii olmasıdır. Ulaşım sanayisinin içindeki yeni fiziki altyapıların oluşumuna dair yatırım stratejilerinin eşgüdümü, bu şekilde sorunlu hale gelir. (On Birinci Bölüm'de tartışıldığı biçimiyle) toprak fiyatlarındaki hareketlenmeler, incelemeye şimdi dahil olmaktadır; çünkü sabit ulaşım altyapılarına yapılan yatırımları organize edenler çoğunlukla, hizmet verilen alanlarda artan toprak değerlerinden istifade ederler (bu, alakalı sermayedarlar kadar devlet için de geçerlidir). Bu da, (genel olarak sermayenin bakış açısından bakıldığında) toprak spekülasyonu ile rant ve toprak vergilerini, ulaşım yatırımlarını yönlendirecek bir araç olarak serbest bırakmanın faydalı olacağı anlamına gelir. Burada, rantın temellükü sürecinin kapitalizm içindeki eşgüdüm sağlayan hayati işlevler üstlendiğine dair On Birinci Bölüm'de ortaya konan genel tez için ek bir doğrulamaya

ulaşıyoruz. Ulaştığımız sonuç, ulaşım altyapılarının yaratılmasının bildik piyasa mekanizmalarından ziyade spekülatif ve siyasi mekanizmalara bağımlı olduğudur.

Tüm bunlar içlerinde bazı temel çelişkiler barındırmaktadır. Birikim, gittikçe fazla sermayenin ulaşım ve iletişim araçlarının üretimine aktarılmasını gerektirmektedir (*Kapital*, cilt 2, s. 251). Fakat ulaşım sanayisi, genelde sermayenin yüksek bir teknik ve değer kompozisyonuna ve dolayısıyla da kendi sınırları içinde artı-değer üretimine yönelik sınırlı güçlere sahiptir. Eğer toplam kâr oranları korunacaksa, bu zayıflığın, ulaşım sanayisi tarafından kendileri için hizmet verilen sektörlerdeki artı-değer üretimine dair kapasitede tazmin edici gelişmelerle karşılanması gerekir.

Kapitalizm, mekânda hareketsiz ve devalüasyon karşısında son derece korunmasız olan fiziki altyapıların yaratımı vasıtasıyla mekânsal engellerin üstesinden gelmeye çalıştığı zaman durum daha da kötü bir hal alır. Yollar, demiryolları, kanallar, havaalanları vs. kendi içinde cisimleşmiş değer kaybolmadan hareket ettirilemezler. Mekânsal bütünleşmeye ulaşılması ve sermaye dolaşımı önündeki mekânsal engellerin kalkması için, değer, gittikçe toprak üzerinde daha da hareket ettirilemez hale getirilmelidir. Bir aşamada, ulaşım sisteminin üretilmiş mekânında cisimleşmiş değer, üstesinden gelinmesi gereken bir engele dönüşür. Ulaşım şebekesi içindeki belli başlı değerlerin korunması, genel olarak değer genişlemesini kısıtlamak demektir. Yani güçlü devalüasyonlar ile nakil sistemleri içindeki yeniden yapılandırmalar kaçınılmaz olur ki tüm bunlar, mekânsal düzenleme ve mekânsal bütünleşme seviyesinin yeniden biçimlendirilmesi demektir. Bu da, meta formundaki sermayenin hareketliliğini dönüştüren ve belirleyen temel çelişkidir.

DEĞİŞKEN SERMAYENİN VE EMEK GÜCÜNÜN HAREKETLİLİĞİ

Emek gücü bir metadır, fakat kendi hareketliliğini belirleyen koşullar son derece özeldir. Kendi gücüyle kendisini piyasaya getirebilen tek metadır. 'Emeğin hareketliliği' kavramı bu nedenle iktisadi söylem içinde özel bir pozisyon işgal eder. Burjuva kuramında ve sıklıkla günlük kullanımda, bu kavram, emekçinin kendi emek gücünü nerede, hangi nedenle ve ne zaman olduğuna kendi karar vererek satabilme özgürlüğüne işaret eder. Bu konu, sözleşme hürriyeti, insan hakları ve toplumsal haklara dönük burjuvazinin yaklaşımı için çok önemlidir. Marx, pozitif özgürlüklerin önemini inkâr etmez, fakat bunların kendi karanlık yüzlerini ısrarla vurgular. Emekçi 'iki manada özgürdür, emek gücünü kendi metası olarak elden çıkarabildiği için ve emek gücü dışında elinde satacak hiçbir şeyi olmadığı için. Bu nedenle, kendi emek gücünü gerçekleştirmek için gerekli her şeyden mahrumdur' (*Kapital*, cilt 1, s. 169). İlkel birikim süreci tarafından (toprağa erişim de dahil olmak üzere) üretim araçlarının kontrolünden

'serbest' kalmış çoğu emekçi için, yaşamak adına sermayedara kendi emek gücünü satmak dışında başka bir seçenek yoktur.

Bu özgürlüğün içindeki ikilik, kendi coğrafi hareketliliğini radikal şekilde farklı biçimlerde gösterebilir.⁵ Yaratıcı özneler olan emekçiler (bkz. s. 176-185), sürekli, sermayenin yağmalarından, sömürünün en kötü durumlarından kaçarak ve her zaman, bazen de başarılı olacak şekilde, kendi durumlarını düzeltmek için çaba gösterirler. Sermaye zorunlu olarak bu sürece yer sağlamalıdır ve böyle olduğu müddetçe emekçiler kapitalizmin hem tarihini hem de coğrafyasını şekillendirirler. Fakat temel olarak sermaye tarafından hükmedilen bir nesne olarak algılanan emekçiler aynı zamanda, sermayenin bir sureti, yani *değişken sermayeden* başka bir şey değildirler. Değişken sermayenin hareketini yöneten yasalar, sermayenin genel hareket ve birikimini düzenleyenler arasında yer almaktadırlar.

Marx, *Kapital*'de bu görüşlerin ikincisine ağırlık vermiştir. Bu tercih neticesinde, emekçinin varsayılan özgürlüğüne dair burjuva mitlerine karşı çıkmıştır. Ücretli emegın genel koşulları ele alındığında, emekçinin hareket özgürlüğü tam olarak kendi zıddına dönüşür. İstihdam peşinde koşan ve yaşaması için gereken asgari bir ücret arayışı içinde olan emekçi, sermaye nereye akarsa oraya gitmeye zorlanır. Bu da, 'emekçileri bir üretim mecrasının merkezinden bir diğerine transfer olmaktan alıkoyan tüm yasaların ilgası' ve '[sermayedarları] şu ya da bu çeşit emek gücünü satın almaktan alıkoyan tüm yasal ve geleneksel engellerin' ortadan kaldırılması anlamına gelir (*Kapital*, cilt 3, s. 196; *Results of the Immediate Process of Production*, s. 1013). Bu süreç benzer şekilde, yaşamın ve devamlılığın geleneksel biçimlerinin ilkel birikim vasıtasıyla zedelenmesi ve yok olmasını içermektedir ki bu, Marx'ın üzerinde derinlemesine durduğu bir süreçtir. Aynı süreç, sermayedarları geleneksel ve tekel altına alınabilen vasıflara bağımlı olmayan emek süreçlerini benimsemeye de zorlar. Emekçi için bunların birçok sonucu vardır. Sermayenin emek süreci biçimlerine dair 'kayıtsızlığı' derhal emekçi için de geçerli hale gelirken 'hür emekçiler' kendi emeklerinin her zaman [onlar için] aynı ürünü, parayı, üreteceklerini' kabul etmek zorundadırlar. 'Prensip'te' her zaman 'faaliyetlerinde daha yüksek getirileri vaat eden... her türlü olası değişikliği kabul etmeye istekli olmak zorundadırlar' Ücret farklılıkları, bu durumda, işçilerin hareketlerini sermayedarların gerekliliklerine göre eşgüdümüne sokmanın bir aracını sunmaktadır. Emek gücünün esnekliği ve coğrafi hareketliliği ile işçilerin kendi işlerinin mahiyetine dair 'kayıtsızlıkları', 'sermayenin akışkanlığı' için temel teşkil eder. Marx, 'hiçbir yerde' bu tip koşulların 'Birleşik Devletler'den daha canlı şekilde ortaya çıkmadığını' söyler (*Results of the Immediate Process of Production*, s. 1014, 1034). Bu koşullar altında, 'emekçinin özgürlüğü'

5 DeGaudemar (1976), Lenin ve Luxemburg'un kapitalizmde emek göçüne dair görüşleri üzerine iyi bir özetle sunmuş ve mükemmel bir tartışma yapmıştır.

pratikte 'sermayenin özgürlüğüne' indirgenmiştir (*Kapital*, cilt 1, s. 671). Emekçi ne kadar hareketli olursa, sermaye o kadar kolay yeni emek süreçlerini benimseyebilir ve daha üstün mevkilerin avantajını kullanabilir. Emek gücünün serbest coğrafi hareketi, sermaye birikiminin zorunlu bir koşulu olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu önerme de çelişkilerden azade değildir. Emek gücünün coğrafi hareketliliği, eğer sermayenin ihtiyaçlarını karşılayacaksa, emekçinin mutlak hareket özgürlüğü de sıkı sıkıya kısıtlanmak zorundadır. Örneğin, teknolojik değişim ile kendi yaşam araçlarından gayet yalın biçimde 'özgürleştirilmiş' olan yedek sanayi ordusu, ancak sermaye için elde edilebilir kaldıkları sürece, daha fazla birikim için uygun koşulları yaratabilir. Bu da çoğu zaman bu ordunun yerinde sabit kalmak zorunda olduğu anlamına gelir. Kaçış yolları, hukuki kısıtlar veya başka toplumsal mekanizmalarla bloke edilmek zorundadır: Örneğin, toprak sahipliği ve rant, emekçilerin toprağa geri dönmelerini ve bu şekilde sermayenin pençelerinden kaçabilmesini engellerler. Sermaye 'ilkel ve fiziken bakir bileşenleri kırsaldan özümselemiyorsa ya da faal yedek orduya karşı *atıl* orduyu harekete geçiremiyorsa, yedek sanayi ordusunun ölüp gitmesine de izin verilemez (*Kapital*, cilt 1, s. 269, 642). Sermaye, yedek orduyu işsizlik yardımları, sosyal güvenlik, refah düzenlemeleri gibi yöntemlerle canlı ve yerinde tutmanın yollarını bulmak zorundadır. Tekil sermayedarlar, bu tip yükleri kolay kolay üstlenemez ve bu nedenle de genelde devletin sırtına atarlar.

Bu durumda da, ortaya birçok çelişki çıkar. Fabrika yasası ya da işgününün düzenlenmesi gibi bir sosyal destek sistemi işçi sınıfının durduğu yerden bakıldığında mücadele etmeye değer bir alandır. Yedek ordunun durumu, sınıf mücadelesinin odaklarından biri haline gelir -yani giderleri kimin üstleneceği ve emek rezervlerine sermayenin erişimini nasıl sürdüreceği daha da sorunlu bir hal alır. Farklı hükümetler, konu üzerinde patırtı çıkarabilirler, fakat bundan daha da önemlisi, mevcut tezin çerçevesinden baktığımızda, emek gücünün 'serbest' hareketliliği, emek rezervlerini yerinde tutmaya yönelik sermayedarların istekleri nedeniyle kontrol altında tutulur. Bu ilke, emekçiler gerekli vasıflara sahip oldukları ve sermayedarlar eğitim, işe yönelik staj ve sağlık gibi alanlara yatırım yaptıkları zaman daha da görünür hale gelir. Emek gücünün nitelikleri, bu şekilde önem kazanır. Marx, örneğin, Lancashire'da 1860'lardaki pamuk kıtlığı sırasında, 'üreticilerin, kısmen, emekçilerin bedenine yatırılmış olan sermayenin hazır olma halini muhafaza edebilmek adına dışarıya verilen göçü mümkün olduğunca kısıtlamak için hükümetle gizli bir anlaşma içinde hareket ettiğine' dikkat çeker (*Kapital*, cilt 3, s. 134). Tercih edilen işçileri belli başlı şirket ve mevkilere bağlı tutmaya dönük taktikler ortalığı sarar. Dışarıya ve dışarıdan göçe dair politikalar belli başlı sermayedarlar için manipüle

edilebilirken, şirketler de işçilerin hareketliliğini kısıtlayacak başka işletmelere aktarılması mümkün olmayan kıdem hakları ve emeklilik anlaşmalarını benimseyebilirler. Coğrafi hareketlilik bile terfi ve teşvik planlarıyla büyük işletmelerin iç emek piyasaları içinde kısmen kontrol altına alınabilir. Bu nedenle, emek gücünün toplumsal ve coğrafi hareketliliği belli başlı ihtiyaçlara göre eşgüdümlü hale getirilebilir. Fakat bazı ihtiyaçlar birikimin genel gereklilikleri ile her zaman uyumlu değildir. Tekil sermayedarlar ya da sermayenin farklı hizipleri, kendi çıkarları yönünde hareket ederken, emek gücünün toplam hareketliliğini bir bütün olarak kapitalist sistemin yeniden üretimine zarar verecek şekilde kısıtlayabilirler. Bu şekilde, emegın 'serbest' hareketliliği, sadece sermayenin çerçevesinden bakıldığında bile çelişkiler içeren bir gereklilikler yumağının içinde çözünür.

Emek gücünün hareketliliği, kendi üretimini ve yeniden üretimini belirleyen süreçler bağlamında da incelenebilir. Bir emekçiyi yetiştirmek yıllar alır ve oturmuş vasıflar, görüşler ve değerler de bir kez benimsendi mi çok zor değişirler. Bunun yanında, emek gücü, doğrudan kapitalist üretim ilişkilerinin dışında üretilen yegane metadır. İşçiler kendi ailelerini yetiştirirler ve kendilerini çevreleyen burjuva kurumları ne kadar gelişkin olursa olsun, emek gücünün yeniden üretimi doğrudan kapitalist kontrolün dışında kalır. Yine de, kurması kadar ortadan kaldırması ya da dönüştürmesi güç olan kalıcı ve çoğunlukla sabit toplumsal ve fiziki altyapılar, belli bir nicelik ve nitelikteki emek gücünün üretimini sağlamak için gerekli olabilir.⁶ Bu tip altyapılar, (özellikle hükümet borcu biçiminde) düşündürücü sermaye miktarlarını massedebilirler.

Emek gücünün arzı, aynı zamanda bazı içsel farklılaşmalar da içerir. Evvela, bir meta olarak emek gücünün 'bağlantılı mal'lara benzer bir tarafı vardır: Erkekler, kadınlar ve çocuklar, yaşlılar ve gençler, zayıf ve güçlü olanların hepsi sömürü için hazırdırlar. İkincisi, belli bir çeşit emek gücünün üretimine yardımcı olan toplumsal altyapılar, bir diğerinin yaratımını engelleyebilir. Günümüz metropolündeki iskana dair mantık bu çerçevede içinde yer almaktadır, çünkü uzmanların yeniden üretimini organize eden mahalleler mavi-yakalıların yeniden üretimi için olanlardan mutlaka farklıdırlar. Toplumsal yeniden üretimin coğrafi özelleşmesi yönündeki bu eğilim tarihi, dini, ırksal ve kültürel farklılaşmaların üzerine kurulu olduğu durumlarda, çok daha önemli bir hal alabilir. Toplumsal yeniden üretime dair süreçler yerel, bölgesel ve hatta uluslararası özelleşmeye dair göreceli olarak daimi olan bir mozaik biçimine dönüşecektir. Bu mozaik de daha sonra, emek gücünün değeri ve değer-üretkenliğindeki gözden kaçmayacak farklılaşmalar ile ilişkili hale gelebilir.

Sermayedarlar, bu tip farklılaşmaları kontrolleri altına alabilirlerken, aktif şekilde bunları işçi sınıfını bölmek ve yönetmek için kullanabilirler

ve kullanırlar: Bu nedenle, sermayenin dolaşımı için ırkçılık, cinsiyetçilik, ulusalcılık, dini ve etnik önyargılar son derece önemlidir. Fakat böyle yaparak sermayedarlar, uzun vadede sermaye için aynı şekilde hayati olan serbest bireysel hareketliliğin önündeki engellerin devamını desteklemiş olurlar. Sermayedarlar, bu nedenle, duruma bağlı olarak, emek piyasalarındaki ırkçı, cinsiyetçi, dinsel vb. ayrımcılığı ortadan kaldıran sosyal politikalara destek vermek ve karşı çıkmak arasında gidip gelebilirler. Aynı şekilde serbest bireysel hareketliliğin, toplumsal yeniden üretim için uygun mekanizmaların sürdürülmesiyle uyumlu olmayabileceğini de burada not düşmek zorundayız. Marx, serbest bireysel hareketliliğin geleneksel yaşam biçimine zarar verici olduğunu ve aile ile cemaatin toplumsal bütünlüğünü mecburen parçaladığını gözlemlemiştir. Sermayenin konumundan bakıldığında tüm bunların sonucu olarak belli başlı olumsuz sonuçlar ortaya çıkar. Belli bir toplumsal yeniden üretim sistemi ile ilişkili olan emek gücünün nitelikleri eğer sermayedarların sadece bir hizbi için bile önemli ise, bu hizip, sadece kendi çıkarları nedeniyle, aile ve cemaate dair kurumları ya bireysel hayırseverlikle ya da devlet vasıtasıyla korumaya çalışabilir. Bu nedenlerle, aynı şekilde burjuvazinin belirli bir kısmı kamuya dair ilerlemeleri, eğitim ve kent reformunu, konut ve sağlığa dair düzenlemeleri destekleyebilir.⁷ Fakat bu şekilde davranarak, sermayedarlar mecburen tekil hareketliliğe dair engeller olarak etki gösteren farklılaşmaları da desteklemiş olurlar.

Yine, sermaye tarafında temel gerilimler ve ikilemleri seçebiliyoruz. Emegın serbest bireysel hareketliliği, öne çıkarılması gereken önemli bir özelliktir. Fakat sermayedarlar aynı zamanda emek rezervlerini de el altında tutma, bir toplumsal kontrol mekanizması olarak emek piyasalarını parçalı hale getirme ve belirli niteliklere sahip emek güçleri için uygun olan toplumsal yeniden üretim süreçlerini destekleme ihtiyacı içindedirler. Genel olarak kapitalizmin iç çelişkilerinden çıkan bu tip çelişkili dürtüler, işçilerin kendi iradelerinden bağımsız şekilde, emek gücünün coğrafi hareketliliği üzerinde zıt yönde hareket eden etkiler ortaya çıkarırlar.

Fakat işçileri sadece sermayenin nesnesiymiş gibi ele alamayız. Onlar için, coğrafi hareketliliğin çok daha farklı bir anlamı vardır. Coğrafi hareketlilik, sermaye tarafından gerçekleştirilenler de dahil olmak üzere mevcut tiranlık ve baskıdan kaçma olasılığını temsil etmektedir. Coğrafi hareketlilik aynı zamanda, daha iyi bir yaşam için umut ve çabayı da temsil eder; fakat bu çaba, işçiler, sermayenin sunduğu (yüksek ücretler ve daha iyi hale getirilmiş çalışma koşulları gibi) maddi teşviklere karşılık verdiği oranda aslında sermayeye de fayda sağlamaktadır. Bu süreç içinde de, açık bir ironi yatmaktadır. Genel olarak sermaye, kendi gereklilikleri uyarınca

7 Atlantik'in her iki kıyısındaki on dokuzuncu yüzyıl kent reformu, ahlaki ve maddi reform vasıtasıyla işçi sınıflarının refahına verilen öneme dair çarpıcı örnekler sunar.

emek hareketliliğini düzenlemenin ve tekil sermayedarları sınıflarının gerekliliklerine göre disiplin altına almanın bir aracı olarak, işçilerin maddi ve paraya ilişkin şekilde tanımlanan daha iyi bir yaşam arayışı yönündeki süregiden arayışlarına dayanmaktadır. Emekçilerin 'serbest' coğrafi hareketliliği örneğin, birikimi dengede tutan emek gücünün ortalama değerinin ücret oranına eşitlenmesine yardımcı olur (bkz. Bölüm 2).

Fakat coğrafi hareketlilik aynı şekilde emekçinin sırtına çeşitli yükler de eklemektedir. Geleneksel destek mekanizmaları ve yaşam biçimlerinin zedelenmesiyle başa çıkabilmek güç olabilir. Burada, bir kaçış mekanizması olarak hareketliliğe yönelik baskının diğer yüzünü görüyoruz. Kişisel ilişki şebekeleri, destek sistemleri ve aile ile cemaat içindeki karmaşık mücadele mekanizmaları, kurumsal koruma önlemleri ve tabii siyasi mücadele mekanizmaları, işçilerin ve ailelerinin yaratıcı çabaları vasıtasıyla sınıf mücadelesi okyanusu içinde güç ve imtiyaz adacıkları oluşturmak için kullanılabilirler. Bu tip adacıkların korunması genellikle işçilerin yaşamlarında çok büyük bir önem taşır. Aile, cemaat, yer ve kültürel mecraya dönük güçlü bir sadakat coğrafi hareketliliğin önüne engeller olarak ortaya çıkarlar. Diğer işçilerin iktisadi, toplumsal, dinsel, etnik, ırksal vb. temelde dışlanması, halihazırda oluşturulmuş güç adacıklarının korunması için hayati önemde de görülebilir. Bu da, Marx'ın on dokuzuncu yüzyıl Britanya kapitalizminde İngiliz ve İrlandalı işçilerin karmaşık siyasetlerini incelerken karşılaştığı bir sorundur.⁸

Neticede, eğer emek sermayenin pençelerinden tümüyle kaçamazsa, acı bir seçimle karşı karşıya kalır. Başka bir yerde daha iyi bir yaşam aramak için kaçabilir ya da yerinde kalıp mücadele edebilir. Bu tercih, 'ya hep ya da hiç' biçiminde tezahür etmez; mevsimseldir, periyodiktir ve görel olarak uzun dönemli göçler (geride bırakılan ailelere bakmak için gönderilen paralar ile birlikte) bazı ara çözümler olarak ortaya çıkar. Son tahlilde seçim, sermayenin etkisi ne kadar güçlü olursa olsun emeğe aittir. Fakat ironi burada da kendini göstermektedir. Emegın seçtiği her yolun sermaye için avantajlı bir şeye dönüşme potansiyeli vardır. Bunu da, Marx'ın eğer emekçinin kapitalist toplumdaki pozisyonunu tanımlayan temel koşul geçerli kalmaya devam ederse bu potansiyelin (birçok özgün farklılıklarla) gerçekleştirileceğine dönük tezi ortaya çıkarmaktadır. Eğer emekçiler yaşamak için kendi emek güçlerini satmak zorunda iseler, bir kaçış söz konusu değildir. Bu, elbette Marx'ın sürekli gündeme getirmeye çalıştığı siyasi mesajdır. Kapitalizmin çelişkilerinin tek çözümü ücretli emegın ilgasından

8 'İngiltere'deki her endüstriyel veterici merkez İngiliz ve İrlandalı proleterler olmak üzere şimdi iki *düşman* kampa bölünmüştür. Sıradan bir İngiliz işçi, kendi yaşam standardını düşüren bir rakip olan İrlandalı işçiden nefret etmektedir...Bu çatışma, hâkim sınıfların elindeki tüm araçlar ile canlı ve diri halde tutulur...(Bu da) organize olmasına rağmen, İngiliz işçi sınıfının *güçsüzlüğünün arkasında yatan sırdır*. Bu, aynı zamanda kapitalist sınıfın kendi gücünü nasıl koruduğunun da sırrıdır' (Selected Correspondance (Engels ile birlikte), s. 236-7).

geçmektedir.

Bu tip bir dramatik sonucun çok uzağında bir şekilde, emek ve sermaye, emeğin coğrafi hareketliliği üzerine merak uyandıran çatışma ve uzlaşma biçimlerine zorlanırlar. Hem sermaye hem de emek hareket edebilme hakkına sahiptir ve bu iki hak arasında belirleyici olan güçtür. Fakat bu çatışma ve uzlaşma biçimlerinin sonuçlarını yorumlamak da o kadar kolay değildir. Kendi amaçlarına ulaşmak için hareket ederek ya da yerinde kalarak ve toplumsal yeniden üretimin koşullarını düzeltmek için kavga ederek mücadele ederken işçiler, eğer amaçları hep kısıtlı kalacaksa, kapitalizmi yıpratmak ya da yıkmaktan ziyade kapitalizmin istikrara kavuşmasına yardımcı olabilirler. Sermayenin gelişigüzel hareket ediyor oluşu da diğer taraftan emeğin yeniden üretiminin koşullarını zedeleyerek emek gücünün daha ileri seviyede bir sömürsünün temellerini tehdit edebilir. Sermaye bu durumda, karşılığında işçilerin siyasi mücadele zeminini güçlendirebilecek şekilde aile ve cemaate destek vermeye zorlanabilir. Hem sermayenin hem de emeğin coğrafi hareketliliği, her iki taraf için de muğlaklık taşır. Bu muğlaklık, emeğin hareketliliğini anlayabilmek için temel teşkil eder ve işçilerin kendi emek güçlerini hayatta kalabilmek için bir meta olarak satmak zorunda kalmayacakları ana kadar geçerli olacak olan koşuldur.

PARA-SERMAYENİN HAREKETLİLİĞİ

Külçe altın, madeni para, banknot, kredi vb. para biçimleri, hareketlerindeki kolaylık ve güvenliğe göre farklılık gösterir. Altın para, yüksek bir değer-ağırlık oranı ve fiziken düşük maliyetle taşınabilir fakat bunun için geçen zaman ve ilintili riskler, kesin kısıtlar ortaya koyar. Modern koşullar altında, kredi-paraları en hareketli olanlarıdır. Dünya etrafında, kendi kullanımlarına dair bilgi ve talimatların izin verdiği bir hızda hareket edebilirler. Tek fiziki engel, bu mesajların iletildiği iletişim sistemlerinin kısıtlarıdır.

Malumata dair tekniklerdeki gelişmeler bu nedenle metaların hareketliliğini geliştiren ulaşımda gerçekleşen devrimler gibi, birikim için temel teşkil eder (*Grundrisse*, s. 161).⁹ Posta, telgraf, telefon, radyo, teleks, elektronik transferler vb., kredi-parasının 'bir göz kırpmada süresinde' mekânda hareket etmesine yardım eder. Para-sermayenin bu biçimi dünyayı nadiyen bir engelle karşılaşılarak, maddi mekânsal engelleri ise neredeyse hiç umursamadan, üretim ile mübadeleyi bütünleştirerek ve eşgüdümüne sokarak dolaşımını sürdürebilir. Marx, değerlerin ancak bütünleşmiş bir mübadele sistemi evrimleştiği oranda meta mübadelelerinin düzenleyicileri olabileceklerini iddia ettiği için (bkz. Bölüm 1), kredi-paralarının hareketi ne kadar artarsa, mübadele ilişkileri de değer ilişkilerini o kadar mükemmel

9 Bkz. Marx'ın bu konuya dair yazılarına girişinde iletişim ve ulaşım vurgu yapan De la Have (1979).

şekilde yansıtacak ve bir evrensel eşdeğer olan bir para-metadan bahsetmek de o kadar anlamlı hale gelecektir.

Fakat hemen, kredi-paralarının bile serbest dolaşımı üzerinde toplumsal olarak etkide bulunan belli başlı paradoks ve çelişkilerle karşılaşırız. Kredi-paraları ancak, en önemlilerini devletin sağladığı kesin ve sıkı kurumsal düzenlemeler bağlamında işlevini görebilirler. Marx, tüm 'ideal' para biçimlerinin 'yerel ve siyasi [bir] niteliği' olduğunda ısrar etmiştir ve *Kapital*'in 'Para' üzerine olan bölümünde, paranın tam anlamıyla bir dolaşım mecrası olmasıyla birlikte ulus-devletin temel parasal birim ile özdeş hale geldiğini ima eden birçok ifade mevcuttur. Farklı ulus-devletlerin para sistemleri ve para blokları arasındaki ilişkiler de bu şekilde analize dahil olurlar. Para sistemini destekleyen farklı hukuki, kurumsal ve siyasi düzenlemeler nedeniyle para hareketinin önüne toplumsal engeller çıkar. Maddi mekânsal kısıtlardan mümkün olduğunca özgürleşmiş bir kredi sisteminin yaratılması yönündeki dürtü, bu nedenle paradoksal olarak, kendileri para hareketini belli koşullar altında önleyebilen bölgesel farklılaşmalara dayanmaktadır. Bu tip bir çelişki ile daha önce de karşılaşmıştık. Metaların mekânsal hareketliliği mekânda sabit olan bir ulaşım şebekesinin yaratılmasına bağımlıdır. Her iki durumda da, ancak belli başlı mekânsal yapının yaratımı vasıtasıyla mekânsal kısıtların üstesinden gelinebilir. Eğer o mekânsal yapılar engel haline gelirlerse, ki zamanla gelmek zorundadırlar, o zaman, '[kapitalizmin] karşı konulmaz biçimde yöneldiği evrenselliğin kendi doğasındaki engellerle [nasıl] yüzleştiği'ni daha açık şekilde görebiliriz (*Grundrisse*, s. 410).

Kredi-paraları, elbette altın gibi belli bir para-metaya doğrudan bağlandığında, dünyayı serbestçe dolaşabilir. Fakat kredi-parasının temel fazileti, para-metaya ilişkin böyle bir sabitlenmeden de özgürleştirilebiliyor olmasıdır. Örneğin, büyüme dönemlerinde, eğer artı-değeri üretimi ve organizasyonunun yeni düzenlemeleri ortaya konacaksa, kredi-parasının parasal kısıtlardan kurtarılması gerekir. Aynı şekilde, kredi-parası bir kriz sırasında, 'yüksek kalitedeki' paraya göre değer kaybedecektir. O yüksek kaliteli paranın nerede konuşlandığı ve o paranın toplumsal emegın bir ölçüsü olarak gücü o zaman önem kazanır. Altın hâlâ değer tek ölçüsü olarak işlev görüyorsa, merkez bankalarının altın rezervleri parasal tabanı oluştururlar. Devlet tarafından desteklenen, başka birimlere dönüştürülemez kağıt para bir ülkedeki değer tek ölçüsü haline gelirse, merkez bankası parasının arzı ve niteliği kredi-parasına verilen dahili destek açısından anlamlı tek şey olur. Uluslararası mübadeleler bu durumda, farklı ulusal paralar arasındaki dalgalanan mübadele değerlerine göre gerçekleşir. Her iki durumda da, altın rezervleri ya da ulus-devletin dış mübadeledeki pozisyonu tarafından kayıt altına alınan toplumsal emegın değeri,

kredi sisteminin temel destekleri haline gelir. Bir merkez bankasının dış mübadeledeki pozisyonu ve/veya altın rezervi kadar güçlü ise, o merkez bankasının kredi sistemi için sağlam bir parasal temel sunma yönünde o kadar *imkâm* olur. Kriz oluşumu ve 'değerli metal kıtlığı'na dair yazdıklarının açıkça gösterdiği üzere, Marx, bu tip ilişkilerin öneminin gayet farkındaydı (*Kapital*, cilt 3, bölüm 35).

Netice şudur: Kredi-paraları, dünyayı bilgi kadar hızlı dolaşabilirken, (dış mübadele pozisyonu, altın rezervleri, merkez bankası politikaları vb. kaynaklanan) değişik nitelikteki farklı ulusal paraların mevcudiyetinin ortaya koyduğu toplumsal engellerle de karşılaşır.¹⁰ Kriz zamanlarında, kredi-paraları coğrafi olarak değişiklik gösteren bir parasal taban ile ilişkili hale gelmeye zorlanırlar. Her ulus-devlet, eğer kredi sisteminin sürekliliği sağlanacaksa, kendi parasal tabanını korumaya çalışır. Bu da, kendi sınırları içindeki değer ve artı-değerin güçlendirilmesi ya da başka yerlerde üretilen değerlerin (kolonyal ya da emperyalist girişimler vasıtasıyla) elde edilmesi anlamına gelir. Sermaye akışlarına ilişkin (ve sermayenin hangi biçimde olduğundan bağımsız şekilde) devletler arası rekabet de otomatikman bunu takip eder. Her ulus-devlet, sermayenin hareketini (koruyucu gümrük vergileri, üretim sübvansiyonları, yabancı para kontrolleri vb. vasıtasıyla) kısıtlayarak kendi parasal tabanını korumayı zaruri addedecektir. Emek gücünün hareketi de kontrol altına alınabilir.

Fakat tüm mantık kendi üstüne çökmektedir. Kredi-paranın –yani en hareketli sermaye biçiminin- temellerini oluşturan parasal tabanını koruyabilmek için, sermayenin genel mekânsal hareketliliğini kısıtlamak gerekli hale gelebilir! Bu tip bir durum, kaçınılmaz biçimde istikrarsızdır ve çelişkileri barındırır. Ve istikrarsızlık, belirsizliği ve farklı ulus-devletlerdeki para otoritelerinin daha savunmacı bir tutum takınması sonucunu doğurur. Bu durumda, krizler coğrafi olarak tüm dünya sathına yayılırken, (Bretton Woods'da 1944'te müzakere edilmiş olan mahiyette) ulus-üstü anlaşmaların söz konusu olmadığı durumlarda, uluslararası para sisteminin nasıl kaos içinde ufanıp gittiğini daha iyi anlamaya başlıyoruz. Bu konuyu daha sonra tekrar ele alacağız.

ÜRETİM SÜREÇLERİNİN MEVKİSİ

Artı-değerin kökeni, kapitalist üretim ve mübadele ilişkileri içinde organize edilen somut emek süreci içinde yatmaktadır. Doğanın maddi dönüşümü, yani toplumsal kullanım değerlerinin üretimi, zorunlu olarak belli bir yerde gerçekleşir. Ulaşım sanayisini bir istisna olarak bir tarafta tutmak kaydıyla (ki bu sanayi mevki değişimini kendi ürünü olarak üretir), metaların üretimi, emek sürecinin süresi boyunca belli bir mevkiye bağlıdır.

10 Mandel'in *İkinci Çöküş'e* [the Second Slump] dair analizi bu tip süreçlerin belli bir konjunktürde nasıl bir araya geldiklerine dair öğretici bir çalışmadır.

Kullanılan sermayenin devalüasyonu gerçekleşmeden üretim mevkinin değişimi, ancak emek süreci tamamlandıktan sonra gerçekleşebilir. Her emek sürecinin süresi kullanılan sermayenin gerçek devir süresi tarafından sabitlenir. Bu devir zamanları ne kadar uzun olursa, makine ve envanter gibi sermaye bileşenlerini önemsiz bir giderle başka bir yere taşımak mümkün olmadığında mevkiyi değiştirmek de o kadar güç olur. Üreticiler, toprağa gömülü uzun devir zamanına sahip sabit sermayeye dayandıkları oranda uzun süreler boyunca aynı yere sıkı şekilde sabitlenirler. Ancak devlet ya da (mülk sahipleri veya finansörler gibi) sermayenin diğer bir hizbi sabit sermayenin bu tip bileşenlerini ele geçirip, bunları kullanıcılara kısa vadeli şekilde kiralarlarsa, bu tip kısıtlar bir dereceye kadar aşılabilir.

Kapitalizmde üretimin mevki, birçok belirlenme sürecine maruz kalan son derece nazik bir konudur. Belli bir mevkinin tekil sermayedara avantajı, değişmeyen ve değişken sermayenin maliyetine, yeterli etkin talebe sahip piyasalara yapılan taşımacılığa, faiz-getiren sermayenin maliyetine, yardımcı hizmetlerin maliyetine, bulunabilirliğine ve toprak fiyatına bağlıdır. Bu maliyetler, emek gücünün değerini, ara girdi maliyetlerini, etkin talep seviyesini vb.'ni etkileyen doğanın cömertliğine (ya da 'doğal' kaynaklara), toplumsal, siyasi ve iktisadi koşullara göre değişkenlik gösterir. Üreticiler aynı zamanda, mekânsal rekabete, yani daha fazla tercih edilen alan ve mevki ve belli piyasa alanları üzerinde hâkimiyet kurma vb. için gerçekleşen bir rekabete de girerler. Bu tip konular elbette burjuva mevki kuramı içinde ele alınır.¹¹ Bizim buradaki görevimiz ise, tüm bunları, Marxçı bir perspektiften yorumlamaktır.

'Rekabetin baskıcı yasaları' Marx'ın kuramında önemli bir rol oynarlar. Fakat Marx, mekânsal konuları göz ardı etmeye eğilimlidir. Bu konulara, rantın analizinde kısaca değinilmekte (bkz. Bölüm 11) ve başka yerlerde de kimi zaman vurgu yapılmaktadır. Gerçekten de, Marx sıklıkla rekabetin gerçekten nasıl işlediğinin detaylarını sonraya bıraktığını ifade etmiştir. Marx'ın ilgilendiği şey, rekabet, arz ve talep, fiyat dalgalanmaları ve piyasaya ilişkin diğer tüm yüzeysel olgular kendi işlerini gördükten sonra ortaya çıkan altta yatan ilişkilere. Temel amacı için, tam rekabetin mevcudiyetini kaba bir varsayım olarak almak yeterlidir. Peki, rekabete dair mekânsal yönleri teze dahil ettiğimizde ne olur?

Rekabet içinde, görece mevkiye dair avantajlar, fazla kâra dönüşür. Bu fazla kâr, üstün teknoloji kullanan sermayedara akanlar gibi, nispi artı-değerin bir biçimi olarak değerlendirilebilir. Bu kâr, ürünlerini toplumsal ortalama düzeyindeki bir fiyattan satınakla birlikte toplumsal ortalamanın altındaki yerel giderlerden üreten tekil sermayedarlara gider. Bu değer, emek gücünün değerindeki azalma vasıtasıyla kapitalist sınıfı bir bütün

11 En iyi özet, hâlâ Isard'ındır (1956) ve bu konuya dair en çekici çalışma ise hâlâ Losch'ındır (1967).

olarak etkileyen nispi artı-değerin kalıcı biçiminden ayırt edilmelidir. Bu ayrımı netleştirmek için, tekil sermayedarların teknolojik ya da mevkiye bağlı avantajından kazandığı nispi artı-değeri gösterecek şekilde fazla kâr terminolojisine bağlı kalacağım. Üreticiler kendi isteklerine bağlı olarak mevkilerini değiştirebildikleri oranda, daha tercih edilen mevkiden kaynaklanan fazla kâr, üstün teknolojiden kaynaklanan fazla kâr gibi, geçici bir karaktere sahiptir. Diğer taraftan, fazla kâr, görelî olarak daimî karaktere sahipse, o zaman da toprak (ya da mevki) rantı olarak vergilendirilecektir (bkz. Bölüm 11). Kapitalist üreticilerin kâr oranı, ya rantın temellükü suretiyle ya da üretim sermayesinin coğrafi hareketliliği vasıtasıyla mevkiler arasında eşitlenme eğilimine sahip olacaklardır.

Burada odaklandığımız konu ise, aslında, mekânsal rekabet ve kapitalist üretimin müteakip coğrafi hareketliliğidir. Tezin nereye yönlendiğine dair bir fikir edinebilmek için, son derece basitleştirilmiş bir modelle başlayalım. Tüm sermayedarların sermayelerinin tüm bileşenlerinin yıllık olarak devirlerini tamamladığını ve yıl sonunda [sermayedarların] hiçbir devalüasyona sonuç açmadan mevkilerini değiştirmekte özgür olduklarını varsayalım. Aynı şekilde, özdeş teknolojilere sahip rakip sermayedarların homojen bir ürünün üretimi ve mübadelesi vasıtasıyla sermaye biriktirdikleri kapalı bir düzlem kurgulayalım. Son olarak, tüm sermayedarların bu düzlem üzerinde kâr olanaklarına dair tam bilgiye sahip olduklarını varsayalım. Her yılın sonunda, sermayedarlar kâr oranını eşitleyen üretim mevkilerinin bir mekânsal düzenlemesine meyledeceklerdir. Fakat bu durumda tüm o birikmiş sermayeleri ile ne yapabilirler? Eğer bir sermayedar, (hem üretimde hem de mübadelede) değerleri gerçekleştirme ihtimalini asgari düzeye çıkarmak için, üretimini genişletir ve üretiminin mevkisini başka bir yere kaydırırsa, diğer sermayedarlar da kendi rekabetçi pozisyonlarını korumak için aynı yolu takip etmek zorunda kalırlar.¹² Bir kapalı düzlemde bunun uzun vadedeki toplam etkisi, mevkiden kaynaklanan tekil fazla kârlara dönük arayışın, ortalama kâr oranını gittikçe sifıra yakınlaştırması olacaktır. Bu sıradışı bir sonuçtur. Bu sonuç, birikim koşulları içinde kapalı bir düzlemde nispi mevkiye dayalı avantajlar için gerçekleşen rekabetin, daha fazla gelişime karşıt şekilde etki gösteren bir üretim mecrası üretmeye eğilimli olduğu anlamına gelir. Kendi çıkarları doğrultusunda hareket eden ve rekabetin iptidai baskıları altında kârlarını asgariye çıkarmaya çalışan tekil sermayedarlar, daha fazla artı-değer üretmeye dönük kapasitenin ortadan kalktığı noktaya kadar, üretimi genişletmeye ve üretim mevkilerini kaydırmaya eğilim gösterirler. Bu

12 Mevki kuramına dair burjuva yazını, mekânsal rekabetin farklı biçimlerine dair her türden detaylı tartışmalarla doludur. Tezin amaçları doğrultusunda, burada gayet basitleştirilmiş bir uyarlamayı benimsedim. Sorun, sadece rekabete dair süreçleri tarif etmek değil, aynı zamanda bu sonuçlara dair toplumsal ilişkilere ulaşabilmektir.

da, görüldüğü kadarıyla, Marx'ın azalan kâr oranları tezinin mekânsal bir uyarlamasıdır.¹³

Bu model her ne kadar gerçekçi olmasa da bazı faydalı önermeleri ortaya çıkarmaya yardımcı olmaktadır. Birincisi, çok genel olarak burjuva mevki kuramı içinde ifade edildiği şekliyle 'mekânsal denge hali'ni¹⁴ ortaya çıkaran süreçler, Marxçı bir perspektiften birikim krizlerine yol açan süreçlerin önemli bir parçası olarak görüleceklerdir. Buna karşın, üretimin mekân iktisadını görünüşte kronik bir dengesizlik haline iten (krizler sırasında açığa çıkanları da içerecek şekilde) denge haline zıt yönde hareket eden bu güçler, birikimin genel mekânsal krizlerini duraksatma, sınırlandırma ya da çözme yönünde potansiyel olarak önemli bir rol üstleneceklerdir. Bu önermelerin genel önemi, mevkinin sermayenin genel dolaşımı ve birikiminin içinde aktif bir moment olduğunu, 'eşitsiz coğrafi gelişim' olarak ileride adlandıracağımız sürecin kriz oluşumu ve krizlerin aşılmasında hayati bir rol oynadığını ve kapitalizmin içsel çelişkileri için bir 'mekânsal tamir' ihtimalinin bile mevcut olduğunu teyit etmelerinden kaynaklanmaktadır. Sonraki bölümde, bu fikirlerden oluşan iskeletin üzerine asıl yapıyı inşa etmeye çalışacağız.

NİSPİ ARTI-DEĞERİN KAYNAĞI OLARAK TEKNOLOJİ VE MEVKİ

Sermayedarlar, bireysel olarak üstün teknolojileri kullanmaya başlayarak ya da üstün mevkilere yerleşerek kendileri için nispi artı-değer -fazla kâr- elde etmeyi ümit ederler. Bu nedenle, fazla kârlar için devam eden rekabetçi arayış içinde teknoloji ya da mevki değişikliği arasında doğrudan bir tercih söz konusudur. Örneğin, dezavantajlı mevkilerdeki üreticiler, bu dezavantajı üstün bir teknolojiyi kullanmaya başlayarak kapatabilirler. Tersine bir durum da aynı sonucu doğurur. Fazla kârın bu iki potansiyel kaynağı, bu nedenle, daha detaylı şekilde incelenmeyi hak etmektedirler.

Öncelikle her iki durumda tekil sermayedarlara giden fazla kârın prensipte geçici olduğunu not edelim. Diğer sermayedarlar aynı teknolojiyi kullanmaya başladıklarında ya da eşit derecede avantajlı mevkilere kaydıklarında bu avantaj ortadan kalkar. Anında ve gidere yol açmayan mevki değişikliğinin gerçekleştirilebildiği koşullar altında, mevkiden kaynaklanan fazla kâr, rantı neden olan türden özel ve tekel altına alınabilen

¹³ Bu akıl yürütmeden de, piyasa alanlarının altı köşeli şebekeleri ve merkezi yerlere dair hiyerarşileri ile Losch'un *Economics of Location*'ında ortaya konan mekânsal dengenin kapitalist üretim biçimi ile tümüyle çelişik bir sınırlı birikim alanı olduğu sonucu çıkar. Şaşırtıcı olmayan bir şekilde, gerçek hayatta bu tip mecralara rastlamamaktayız ve Losch'un kendisi de bu dinamikleri tezinin içine aktarmakta çok büyük bir güçlük yaşamaktadır. Gerçekten göstermemiz gereken teknolojik değişimin rekabetçi baskılar tarafından bir mevki-temelli sisteme nasıl ve neden dahil edildiği olunca, teknolojik değişim, dışarıdan verili, açıklanmayan olgular olarak ele alınır. Bu düşüncenin daha detaylı bir incelemesi, burjuva anlamıyla 'mekânsal denge halinin', son derece yapısal olan nedenlerden ötürü, aslında imkânsız bir durum olduğunu açığa çıkarmaktadır.

spatial equilibrium ç.n.

kaynaklara dair durum istisna kalmak şartıyla, göz ardı edilebilecek bir seviyede kalır. Yeni bir mevkiye taşınma sürecinin önünde (giderler ya da bir emek sürecini tamamlamak için harcanan zaman gibi) engeller olduğu oranda, sermayenin hareketi vasıtasıyla yerden kaynaklanan görelî avantajlara sahip adacıklar üretilebilir. Bu bağlamda, ikinci türden diferansiyel rantta dair bir özdeşlik kurulabilir (bkz. Bölüm 11). Fazla kâra *imkân* veren görelî olarak daimi mekânsal oluşumlar, fazla kâr toprak rantı olarak ellerinden gitmiyorsa, o avantajlı mevkilerdeki sermayedarların teknolojik değişime yönelme güdülerini azaltacaktır. Burada, On Birinci Bölüm'de incelediğimiz rantın temellükü sürecinin, farklı mevkilerdeki üreticilerin kâr oranını eşitlemek ve bu sayede tekil sermayedarları teknolojik değişim vasıtasıyla fazla kâr arayışına itmek konusunda önemli bir rol oynadığına dair tezi yeniden doğruluyoruz.

Şimdi üretim sermayesinin hareketliliğinin ve kâr elde etme sürecinin, kısıtlı bir emek gücü arzı olan kapalı bir düzlemdeki tüm mevkiler arasındaki kâr oranını eşitlediği bir durumu düşünelim. Birikim, emek gücü arttığı olduğu sürece kontrolsüz biçimde devam edecektir. Emek artıkları massedildikçe, fazla kâr arayışındaki daha fazla sayıda sermayedar yeni teknolojileri benimsemeye mecbur kalacaktır. Bunlar da, (kâr oranının eşitlenmesi olarak tanımlanan) bir önceki mekânsal dengeyi sağlayan koşulları bozacak ve değiştirecektir. Mekânsal rekabet birkaç şekilde yeniden etken hale getirilir.

Birincisi, üstün teknolojilere sahip üreticiler, kendi piyasa alanlarını, neticesinde kendi mevkilerini değiştirecek ya da yeni teknolojiyi benimseyecek olan diğerlerinin aleyhine genişletebilirler. Eğer yeni teknoloji, ölçek ekonomisini etkilerken emek gücünün değerine ilişkin nötr kalıyorsa (yani nispi artı-değerin daimi bir biçimine yol açmıyorsa), düzlemde üretilen artı-değer sabit kalacaktır. Eğer yeni teknoloji, kullanılan sermayede bir artışı gerektiriyorsa, avantajlı tekil sermayedarlar hâlâ fazla kâr elde ediyor olsalar da, ortalama kâr oranı azalacaktır. Burada bir kez daha azalan kâr oranının mekânsal boyutunu iş başında görüyoruz. Eğer kâr oranı istikrarlı hale getirilecekse, rakiplerin bazılarının iflas etmesi gerekir; bu da, yere-bağımlı devalüasyondur.

İkincisi, üreticiler, kullandıkları sermayenin teknik ve değer kompozisyonlarını arttırdırlarsa, üç sonuçla karşılaşılır:

1) Üretime yenilik getirenlerin yakınlarında emek gücüne dönük talep azalır, işsizliği tetikler, ücretleri düşürür ve genişlemeye müsait emek piyasasının yerel koşulları temelinde nispi artı-değer elde edebilmeye dair ek olanakları da azaltır (şu an itibariyle, emeğin hiçbir hareketliliğe sahip olmadığını varsayıyoruz).

2) O civardaki ücret malları piyasası daralır ve ücret mallarının yerel

tedarikçileri de en azından geçici olarak dezavantajlı bir duruma düşerler. Buna karşın, onlar da yeniliklerle ortaya çıkabilir ya da mevkilerini değiştirebilirler.

3) Üretim araçları için olan talep yerel olarak artar ve tedarikçiler de geçici olarak avantajlı duruma gelirler.

Açıkça ortada çok sayıda ilişkisellik etkisi mevcuttur ve ekonominin, kâr oranlarının yeniden eşitleneceği bir tür 'mekânsal denge haline' doğru 'silkinip hareket etmesi' de zaman alacaktır.

Üçüncüsü, teknolojik değişim vasıtasıyla değişmeyen ve değişken sermaye kategorileri içinde gerçekleşen ikameler de mevkiden kaynaklanan avantaja dair hesaplamanın değişikliğe uğramasında bir rol üstlenirler:

1) Emek sürecindeki değişmelere müteakiben vasıflı emekten vasıfsız emeğe (ya da bunun tersi şekilde gerçekleşen) yönelim, (nitelik ve nicelik bakımından) farklı emek arzı biçimlerine erişimin önemini değiştirirken, tasarımın uygulamadan ayrılması, diğer türlü bütünleşik haldeki bir emek sürecinin farklı safhalarını farklı mevkilere taşımaya dönük kararlara bile izin verebilir.

2) Bir hammaddenin bir başkası tarafından ikame edilmesinin, bu tip materyallerin doğadaki bulunabilirliğine bağlı olan mevkiye ilişkin sonuçları üzerinde doğrudan bir etkisi vardır.

3) Değişen teknikler, genel mekânsal kısıtlara dönük duyarlılığı biçimlendirirler; örneğin, su gücü küçük ölçekli, mekânsal olarak kısıtlı olmakla birlikte dağınık mevkilerde üretim yapılmasına izin verir. Buhar motoru, üretimi bu tip kısıtlardan kurtarmıştır fakat üretim mevkisini uygun ulaşım noktalarına sıkı sıkıya eklemlenmiştir. Diğer taraftan, elektrik enerjisi, duruma bağlı olarak herhangi bir görelî olarak kısıta bağlı olmadan üretimin dağınık hale gelmesine ya da üretimin yoğunlaşmasına izin verir (cf. *Kapital*, cilt 1, s. 377-8).

Dördüncüsü, işbirliği ya da işbölümünde ve makine kullanımındaki detaylanma gibi teknolojik ve organizasyonel değişimler, üretim faaliyetlerinin mekânsal olarak artan oranda yoğunlaşmasını ön plana çıkarma eğilimindedir. Ölçek ekonomisi, sermayenin artan merkezileşmesi tarafından da ön plana çıkarılabilecek bir eğilimi güçlendirir (bkz. Bölüm 5). İş bölümü içinde (mekânsal olarak farklı piyasalar üzerindeki kontrol için devam eden rekabete zıt şekilde) büyüyen karşılıklı bağımlılık, teknolojik ve organizasyonel değişimlerin büyük kent merkezlerindeki faaliyetlerin toplaşmasına* neden olabileceği anlamına gelmektedir.

* *agglomeration*. *Toplaşma etkisi (agglomeration effect)* olarak bilinen süreç, birbirini tamamlayan sektörlerin ya da aynı sektörde birbirlerini tamamlayıcı şekilde faaliyet gösteren işletmelerin fiziken yakın mevkilerde konuşlanmaları sonucu, üretkenlik ve sınai yenilikler bağlamında kazanımlara yol açacağı fikrine dayanarak kuramsallaştırılmıştır. Metinde *toplaşma* sözcüğü, bu sürece ilişkin kullanılmaktadır. ç.n.

Marx, bir taraftan bu tip süreçlere değinirken, diğerk taraftan, sıklıkla, işbirliğinin de 'işin daha geniş bir mekânda gerçekleştirilmesine izin verirken' toplumsal işbölümü ve yeni ürün biçimlerinin ortaya çıkmasının bölgesel işbölümünü ve coğrafi dağılmayı teşvik edeceğini vurgulamıştır (*Kapital*, cilt 1, s. 328-9, 388). Üretimin coğrafi açıdan yoğunlaşması ile bölgesel özelleşme ve dağılma arasındaki gerilim çok açıktır ve bu gerilim, sermaye birikimi tarafından kendisine eşlik edilen teknolojik dinamizmden bağımsız şekilde anlaşılabilir. Diğerk taraftan, bu tip coğrafi etkiler de tekil sermayedarların mevkiden mevkiye hareket etmeleri vasıtasıyla (geçici olarak) fazla kârlar elde etmelerine dönük *imkânlar* ortaya koyarlar.

Yukarıda ifade edilen tüm bu fikirlerden çıkarılabilecek genel sonuç, teknolojik değişim vasıtasıyla elde edilen fazla kârlara dönük arayışın, yeni bir mevkiye taşınmaktan kaynaklanan fazla kâr arayışından bağımsız olmadığıdır. Mevkiden kaynaklanan fazla kâra dönük seçenekler (üretimin hareketliliği veya rantın temellükü vasıtasıyla) ortadan kaldırıldığı nispette, tekil sermayedarlar teknolojik değişim vasıtasıyla fazla kâr elde etmeye zorlanırlar. Bu durum, genelde mevkiden kaynaklanan fazla kârları elde etme yönünde yeni seçenekleri ortaya çıkarır. Diğerk bir deyişle, üretim, (örneğin, farklı mevkilerdeki kâr oranlarının eşitlenmesi ile) mekânsal bir denge haline ne kadar yakınlaşırsa, tekil sermayedarların teknolojik değişim ile o denge halinin temeline darbe indirme yönündeki rekabetçi istekleri de o kadar artar. Ve bu da, -emeğin hareketliliği ya da ulaşımdaki değişimler gibi - kendileri de mekânsal denge halini değiştirecek olan diğerk güçlerden bağımsız şekilde gerçekleşir. Rekabetin, üretime dair mekânsal düzenlemelerde yer değiştirmeleri, teknoloji düzeninde değişiklikleri, diğerk ilişkilerinin yeniden yapılanmasını ve genel birikim dinamiğinde zamansal kaymaları eş zamanlı olarak ön plana çıkardığı sonucuna varabiliriz. Rekabetin mekânsal yönü, farklı güçlerin bu değişken karışımının etkin bir bileşenidir. Zıt yönde hareket eden güçlerin kısıtlayıcı etkilerinin söz konusu olmadığı bir durumda, fazla kâra dönük arayış, kapitalist üretimin mekân ekonomisini iç bütünlüğü olmayan ve çılginca devam eden bir müzikli sandalye oyununa benzer hale getirir.¹⁴

Bu sonuç, sabit emek arzı ve kapalı düzlem varsayımlarını gevşettiğimizde değişikliğe uğrayacaktır. Emek artığı (ve yüksek bir sömürü oranı) söz konusu olduğunda, teknolojik değişim ya da yeni bir mevkiye taşınmaya dönük rekabetçi güdü bir hayli zayıflarken, kapalı olmayan bir düzlemde kapitalizmin coğrafi sınırlarında yer alan koşullar önem kazanır. Bunlara ilaveten, mevkiye ilişkin kalıpları istikrarlı hale getirmeye eğilimli

14 Bu, ilk defa Koopmans ve Beckman tarafından geliştirilen şu burjuva tezi ile paralellik gösterir: konuşlandırılmakta olan tesisler hiçbir şekilde parçalara bölünemiyorlarsa ve birbirlerine bağlantılı iseler, adem-i merkezizetçi kâr maksimizasyonu koşulları içinde faaliyetlerin belirli mevkilere optimal dağılımını sağlayacak türden fiyatlara ilişkin bir sabit mevcut değildir. Fiyat sisteminin aksamaya uğraması, burada her türden mevkiye-bağımlı süreci istikrarsız hale getirir.

diğer etkiler de işbaşındadırlar. Şimdi bunları ele alalım.

ÜRETİMDEKİ SERMAYENİN DEVİR HIZI-COĞRAFI VE ZAMANSAL ATALET VE DEVALÜASYON MESELESİ

Üretimde kullanılan sermayenin farklı bileşenleri farklı sanayilerde farklı oranlar ile devirlerini tamamlarlar. Bu devir zamanları ne kadar uzunsa, kapitalist üretimin mekân ekonomisindeki coğrafi ve zamansal atalette o kadar büyük olur. Atıllık, spesifik olarak devalüasyon tehdidi tarafından ortaya konur.

Tekil sermayedarlar, ancak kullandıkları (değişken, değişmeyen, sabit vb.) sermayenin tüm devir zamanlarının ve faaliyet dönemlerinin eşzamanlı şekilde sona ermesi gibi son derece ihtimal dışı bir durum söz konusu olursa, devalüasyona maruz kalmadan hareket edebilirler. Bu tip bir eşzamanlılığın vuku bulmaması, bir kısım devalüasyonun her zaman yer değiştirmeye eklemleneceği anlamına gelir. Buradaki soru, bu devalüasyonun ne büyüklükte olacağı ve etkilerinin neler olacağıdır. 'Rasyonel' bir mevki değiştirme kuralı, taşınmadan kaynaklanan artı-değer kazancının, maruz kalınan devalüasyona ağır basmasına yol açacaktır. Fakat kapitalizmin bu tip bir rasyonel kuralın uygulanmasını mümkün kılacağını garanti eden toplumsal güç nedir?

Devalüasyon tehdidi, teknolojik değişim ve mevkiye ilişkin düzenlemenin hızı üzerine kısıtlar koyar. Devir hızı ne kadar uzunsa, üretimin mekân ekonomisi içindeki coğrafi ve zamansal atalet de o kadar büyük olacaktır. Buradaki sonuç, üretim mecrasının istikrarlı kılınmasıdır; bir önceki kısmında tarif ettiğimiz çılgın istikrarsızlığa dönük olan eğilime karşın o kadar da nahoş olmayan zıt yönde hareket eden bir etkidir bu.

Büyük miktarlarda sabit sermaye kullanan sanayiler, kolayca mevkilerini değiştiremezler. Karşılıklı bağımlılığın, rekabetin, sanayiler arasındaki devir zamanına dair farklılaşmaların, belli başlı toplama ve dağılma yapılarının vb.'nin şekillendirdiği bir üretim sisteminde, eşgüdümeye dair sorunlar artar ve üretimin mekânsal organizasyona dair engeller de benzer biçimde çoğalır. Mekân ve mevki, tekil sermayedarlar için artı-değerin etkin kaynakları haline gelirler. Aynı şekilde, mekânsal yeniden organizasyon vasıtasıyla devalüasyon tehdidi her zamankinden daha büyük olacaktır. Netice, kronik istikrarsızlıktan mevkiye dair durağanlığa kadar geniş bir ölçekte kendini ortaya koyar. Burada, sabit sermayenin dolaşımını zora sokan o çelişkinin daha da derin bir biçimi ile karşılaşırız. Kapitalizm, kendi sabitliğinin (yani belli bir coğrafi dağılımının) üstesinden gelinmesi gereken bir engel haline geldiğini keşfetmesiyle sonuçlanacak bir şekilde, emegın değer üretkenliğini yeniliklerle arttırmak için (belli bir üretim alanına gömülü olanlar da dahil olmak üzere) gittikçe daha fazla sabit sermayeye dayanır. Yeni oluşan sermayenin oluşturduğu istikrarsızlık ile eski

yatırımlarla ilişkili olan durağanlık arasındaki gerilim, kapitalist üretimin coğrafyası içinde her daim mevcuttur.

Bu düşünce dizgesi de, kapitalist üretimin mekân ekonomisi içinde kriz oluşumu ve krizlerin çözümüne dair süreçleri anlamak için temel bir fikir sunmaktadır. Eski teknoloji düzenleri ve mekânsal düzenlemelerden kopuş, genellikle kitlesel devalüasyonu içerir. Fakat teknoloji düzenleri ya da mekânsal düzenlemeleri 'rasyonalize etmeye' dair bir aksama zaten aşırı birikim krizlerinin temelini oluşturur. Kriz sırasında gerçekleşen genel devalüasyon, sermayeyi, eşzamanlı olarak yeni teknolojiler ve yeni mekânsal yapılar oluşturması için 'özgürleştirir'.¹⁵ Fakat zaten karmaşık olan bu resme, biraz daha ayrıntı eklemek zorundayız. Devalüasyon, gösterdiğimiz üzere, her zaman yere bağlıdır. Etkileri, düzlemde dengeli şekilde dağılmak zorunda değildir. Gerçekten de, mekânsal rekabetin doğası, bir yerdeki fazla kârların, bir başka yerdeki devalüasyonlar pahasına kazanılmasını sağlamaktadır. Bu nedenle, krizler, düzlemin yüzeyinin farklı bölgelerinde farklılaşan etkilere yol açarlar.

MAMUR ÇEVRELERİN MEKAN DÜZENLEMESİ

Eğer üretim sermayedarları, toprağa gömülü sermayeye ilişik olan kullanım değerlerini bir 'hizmet bedeli' ya da yıllık olarak satın alabilirlerse, büyük devalüasyonlara maruz kalmadan mevkilerini daha kolay değiştirebilirler. Bu nedenle, toprakta gömülü olan sermayenin başka birisine ait olması bu sermayedarların işine gelir. Tüccarlar, finansörler ve hatta emekçiler gibi tüm diğer iktisadi failer için geçerli olan bu avantaj, toplam sermayenin bir kısmı 'bağımsız bir tür sabit sermaye' olarak mamur çevrede dolaşımında bulunduğu zaman, somut hale gelir (bkz. Bölüm 8). Bu durumda geçerli olan genel ilke şudur: Hem sermaye hem de emek, toplam toplumsal sermayenin bir kısmını olduğu yerde dondurmamak pahasına coğrafi olarak daha hareketli hale gelebilir.

Bu tip bir durum, doğası gereği çelişkiler barındırır. Sermayenin hareket etmekte hür olan kısmı, kendi potansiyel hareketliliğinin tüm avantajını kullanırsa, sermayenin mevcut yerinde kilitlemiş olan kısmı kesinlikle (hem yükselişi hem de düşüşünü içeren) her türlü belirsiz değer değişmelerinden muzdarip olacaktır. Mamur çevreye sabitlenmiş sermaye başka bir sermaye hizbine aitse, o zaman hizipler arası çatışma için sahne kurulur. Şimdi, bunun ortaya çıkardığı sonuçları ele alalım.

Mamur çevre vasıtasıyla gerçekleşen sermaye dolaşımının kendine özgü gereksinimleri, iktisadi failer için yeni roller tanımlayan üretim-gerçekleştirme sisteminin özel bir türünün evrimleşmesi anlamına gelir. *Toprak sahipleri*, *rant* elde ederler. *Emlakçılar* toprak üzerinde inşa edilen yeni

15 Bu tema, Massey (1979) ve Walker ve Storper (1981)'in yakın zamanlı çalışmalarında incelenmiştir.

yapılardan kaynaklanan ranttaki artışa dair payları alırlar. Müteahhitler girişimden kâr elde ederler. Finansörler, mamur çevrenin kullanımından gelen her tür kazancı bir kurgusal sermayeye (mülk fiyatına) çevirerek sermayeleştirirken aynı zamanda faiz karşılığında para-sermaye sağlarlar. Ve devlet de (mevcut ya da öngörülen) vergileri sermayenin gerçekleştiremeyeceği fakat yine de sermayenin yerel dolaşımına dair temeli genişletecek olan yatırımları desteklemek için kullanır. Bu roller, kendilerini kimin takındığından bağımsız olarak mevcuttur. Sermayedarlar, toprak aldıklarında, kendi paralarını kullanıp toprağı islah edip üzerine inşaat yaptıklarında, bu rollerin birçoğunu birden oynarlar. Fakat bu tip bir faaliyet için ne kadar çok sermaye kullanırlarsa, üretime doğrudan koyabilecekleri miktar o kadar az olacaktır. Bu nedenle, mamur çevrelerin üretimi ve bakımı çoklukla, birçok iktisadi failin her birinin farklı bir rolü tekil olarak ya da sınırlı bazı gruplaşmalar içinde yerine getirdiği son derece özelleşmiş bir sistem içinde gerçekleşir.¹⁶

Bu sistemin nasıl çalıştığı, rant, kâr ve vergiler gibi bölüşüme dair olgular konuya dahil edilmeden, anlaşılabilir. Rant toprak fiyatının temelidir (bkz. Bölüm 11) ve sermaye ile emegın toprakta nasıl tahsis edileceğini belirleyecek şekilde işlev görür. Rant, üretim, mübadele ve tüketimin müstakbel mevkilerine rehberlik yapar ve coğrafi işbölümünü ve toplumsal yeniden üretimin mekânsal organizasyonunu şekillendirir. Bu durum, toprağın tam anlamıyla bir kurgusal sermaye haline geldiği oranda gerçekleşecektir. Toprağına dair mülkiyet hakları tam anlamıyla mali bir kıymet olarak serbestçe alınıp satılabilmelidir. Rant, bu durumda, spesifik olarak yere-bağılı özelliklere göre tanımlanan bir biçim olarak yeniden şekillendirilecektir. Kendi payına para-sermaye, bir maddi kullanım değerine dönüştürülebilir ve bu haliyle bir faiz ödemesi için borç verilebilir (bkz. Bölüm 8). Faiz-getiren sermaye bu nedenle doğrudan mamur çevre vasıtasıyla dolaşımda kalabilir. Bu şekilde ortaya çıkan gelirler sermayeye dönüştürülebilir ve toprak mülkiyetleri de bu şekilde alınıp satılabilirler. Devlet de, müstakbel vergi gelirlerine karşılık gelen tahvilleri piyasaya sürerek mamur çevredeki sermaye dolaşımını sağlayabilir. Bu gelirler de sermayeye ve kurgusal sermayenin farklı biçimlerine dönüştürülebilirler.

Tüm bu sistem içinde, faiz-getiren sermayenin dolaşımı hegemonik bir rol oynar. Para-sermayenin gücünün, üretimin ve kârın gerçekleşme sürecinin tüm aşamalarına sürekli biçimde empoze edilmesiyle eşzamanlı olarak, mekâna ilişkin tahsisatlar da bu gücün etki alanı içine çekilirler. Kredi sistemi, toprak ve mülk piyasalarını ve devlet borcunun dolaşımını etkiler. Bu sayede, baskı, toprak sahipleri, emlakçılar, müteahhitler, devlet ve kullanıcıların üzerine yıkılır. Bu nedenle, kurgusal sermayenin oluşumu,

16 Topalov (1974) ve Lamarche (1976) mamur çevrelerin üretimi için olan bu sisteme dair çeşitli analizler ortaya koymuşlardır.

sabit, uzun ömürlü ve hareketsiz durumdaki kullanım değerlerinin günlük kullanımına ilişkin sürekli bir temel üzerinde faiz-getiren para-sermayenin akışına izin verir. Bu gelirlere dönük haklar, kıymetler hareketsiz olsa bile dünya piyasasında dolaşımda kalabilirler. Bu sürecin çok sayıda avantajı vardır. Üretim ihtiyacı ve gerçekleştirilmeye dönük olanaklar arasındaki boşluk, rantlar, faiz oranları ve vergilerdeki dalgalanmalar vasıtasıyla sürekli kontrol altında tutulabilirken, toprak, mülk ve hükümet borcu piyasaları, bir yerden diğerine doğru gerçekleşen yatırımlara ve mevcut sermaye yatırımının tahliyesine¹⁷ dair detaylı sinyaller sunarlar. Tek seferlik önemli devalüasyonlardan, sabit ve hareket ettirilemeyen bir kıymetin yaşam süresi boyunca yapılan çok sayıda ve küçük çaplı fiyat düzenlemelerine izin verilerek kaçınılabılır. Yatırımcılar, para-sermayeyi işin içine sokabilirler ya da ne zaman isterlerse geri çekebilirler (ki bu, bazen bir kazanç bazen de bir kayıpla gerçekleşir). Her daim geçerli olan devalüasyon riski, aynı zamanda kısmen de olsa toplumsallaştırılabilir; çünkü belli bir yerdeki ciddi bir kayıp, başka bir yerdeki belirli bir kazanç tarafından kapatılabilir. Ve yerelde kitlesel devalüasyonlar gerçekleştiği zaman, bunlar kredi sistemi ya da devlet tarafından kısmen massedilebilirler.

Farklı biçimlerdeki gelirlere el koyan çeşitli iktisadi failer arasındaki karmaşık dolaylımlar, temel eşgüdüm işlevleri üstlenen kredi sisteminin (bkz. Bölüm 9) ortak çerçevesi içine dahil edilirler. Netice, zamanın ve mekânın, toplumsal olarak belirlenmiş ortak bir ölçüye, yani hareket halindeki değerlerin bir temsili olan faiz oranına indirgenmesidir. Sermaye akışının zamansal ve coğrafi ufukları, aynı anda tanımlanır. Kaynaklar, doğadan ve çevrede yer alan topraktan, bu kaynakların sağlayacağı mevcut avantajlardan ya da müstakbel refahtan ziyade, örneğin mevcut an itibarıyla hâkim olan faiz oranı tarafından dayatılan oranlarda elde edilirler. Ve kendileri de emek gücünün sömürsü vasıtasıyla gerçekleşen birikimin bir ürünü olan (bkz. s. 371-380) faiz oranları da dalgalandıkları oranda, sermaye akışının zamansal ve coğrafi ufku genişler ya da daralır.

Bu genel sistem içinde, kurumsal düzenlemelerin gayet çeşitli olan özel biçimleri, mamur çevredeki belli başlı bileşenlerin üretimi, kullanımı, dönüşümü ve metrukiyetin eşgüdümüne dair günlük sorunlar ile uğraşmak amacıyla ortaya çıkar.¹⁷ Örneğin finans kurumlarının bazı bölgeleri kredi için uygun görmemesi ve kentsel dönüşüm, genellikle organize şekilde ortaya çıkarılan bir metrukiyeti beraberinde getirir. Devlet de aynı şekilde kentsel ve bölgesel planlama stratejileri oluşturabilir ve hem kamusal hem de özel yatırımları bunlara uygun şekillerde yönlendirebilir. Hukuki ve idari düzenlemeler, birbirine yakın toprak kullanımlarından doğan farklı türdeki karşılıklı kazanç ve giderleri kontrol etmek ve ön plana çıkarmak için

¹⁷ *disinvestment ç.n.*

17 Bkz. Dear ve Scott (1981) ve Scott (1980).

ortaya çıkabilir. Bu tipteki ayarlamalar, kurgusal sermayenin alım satımı üzerine kurulu olan temel toprak ve mülk piyasası mekanizmalarını değişikliğe uğratar. Netice ise, araçlar, yani piyasa, kurumlar ve devlet arasında bir hiyerarşinin yaratılması ile mekânsal düzenlemelerin mamur çevreye göre dönüştürölmesi ve mamur çevreye uyarlanmasıdır.

Bu tip karmaşık düzenlemelerin genel amacı, hem sermayenin hem de emegın çeşitlilik arz eden gereksinimlerine göre mamur çevrenin mekânsal düzenlemelerini şekillendirebilen bağımsız dolaşım araçları ve biçimleri ortaya çıkarmaktır. Fakat bu büyük amaca ancak ciddi bir maliyetle ulaşılabilir. Örneğin, rantın temellükü süreci, toprağın ve hatta mevkinin doğrudan değer ürettiğine dair fetiş bir illüzyonu besler. Benzer illüzyonlar mülk piyasalarının ve hükümet borcunun dolaşımının da etrafını sarar. Kurgusal sermayeler, neticede hayalidirler. Müstakbel emeğe dair hak iddialarının dolaşımı ister istemez spekülattır. Mamur çevredeki mekânsal düzenlemelerin üretiminin üzerine oturduğu ilişkiler sistemi bir bütün olarak, kredi sistemin her durumda zaten teşne olduğu çılgın spekülasyon nöbetlerini ortaya çıkarmaya ve hatta derinleştirmeye eğilimlidir. Ayrıca, toprak sahipleri, emlakçılar, finansörler, müteahhitler ve devlet arasındaki gelir dağılımındaki paylarına dair hizipsel mücadeleler de, genel olarak sermaye ve emegın gerçek ihtiyaçları ile yakından uzaktan alakası olmayan maddi sonuçlar doğuran kanlı çatışmalara kolayca dönüşebilir. Göründüğu kadarıyla, toprak sahipleri, emlakçılar, finansörler gibi (müteahhitler haricinde, hiçbirisi artı-değerin üretimini organize etmeyen) gruplara artı-değere *el koyma* hakkının verilmesi, birikim için uygun fiziki koşullar yaratma çabasını sekteye uğratabilmektedir. Bu da, neticede şu soruya yol açmaktadır: Temellükün ne kadarı münasiptir? Bunun net bir cevabı yoktur ve olsaydı bile, kapitalizm içinde iş başında olan güçlerin bu sonucu ortaya ıkaracaklarının da hiçbir garantisi yoktur. Bu nedenle, çok fazla sermayenin, fiili artı-değer üretimine girişmek yerine, 'üretken olmayan' toprak ve mülk spekülasyonunda ya da devlet tahvilleri olarak dolaşımda kaldığına dair hiçbir şekilde giderilemeyen bir endişe ortaya çıkar.

O zaman, toprak spekülattörleri, araçlar ve benzerlerinden oluşan bu orduya neden tahammül edilmektedir? Bu sorunun cevabını artık verebiliyoruz: Toprak, mülk piyasaları ve hükümet borçları üzerindeki spekülasyon zaruri bir musibettir. Elbette, aşırı spekülasyon, sermayeyi, gerçek üretimden uzaklaştıracak ve devalüasyona dönük kaderine teslim edecektir. Fakat spekülasyonun azaltılmasının kapitalizm açısından benzer şekilde zararlı sonuçları vardır. Bu tip bir durumda, mamur mekândaki mekânsal düzenlemelerin dönüşümü kontrol altında tutulabilir ya da müstakbel birikimi sağlamak için gerekli fiziki mekânsal altyapının gerçekleşmesine

dönük ümitler suya düşer. Bu iki uç noktanın bir ortası olsaydı güzel olurdu. Fakat bu, mümkün değildir. Dizginsiz spekülasyon ile kontrol altına alınamayan temellük süreci, kendi içinden yeni mekânsal düzenlemelerin büyüebileceği kaotik bir karışım ortaya çıkarır. Kredi bolluğu ve genişleme dönemlerinde erişilen spekülatif yeniden yapılandırmalar, müteakip kriz sürecinde rasyonalize edilir. Yeni mekânsal düzenlemelerin yaratımındaki spekülasyon dalgaları, kapitalizmin ayakta kalması için diğer spekülasyon biçimleri kadar hayatidir. Ve biçimleri ortak olduğuna göre, burada ele aldığımız süreçlerin hepsinin kredi sisteminde periyodik şekilde kendini gösteren akıl tutulmalarına kendi paylarına göre kolayca katkı yaptıkları konusunda bir kuşku yoktur. Bu nedenle, mekânsal düzenlemelerin yaratımının ve mamur çevrede sermayenin dolaşımının, kriz oluşumu ve krizlerin aşılmasına dair genel süreçler içinde hayli etkin bir moment olduğu sonucuna kesin biçimde ulaşabiliriz.

TOPLUMSAL ALTYAPILARIN BÖLGESELLİĞİ

Kapitalizmde yaşamı ve çalışmayı destekleyen toplumsal altyapılar bir gecede yaratılmaz ve etkili olmak için belli bir derinlik ve istikrara muhtaçtır. Bu altyapılar, aynı zamanda coğrafi olarak da farklılaşmıştır. Nasıl ve neden mevcut şekillerini aldıkları ise tarihi bir meseledir. Fakat aynı zamanda, kapitalizmin mantığı içinde iş başında olan, bu altyapıları mevcut halinde tutan güçlü etkiler de iş başındadır. Bu etkiler incelenmeyi hak eder.

Kapitalizmin toplumsal altyapıları ve kurumları inanılmaz derecede çeşitlidir ve çok farklı işlevleri yerine getirir. Sözleşmeleri, mübadeleyi, para ve krediyi, sermayedarlar arası rekabeti, sermayelerin merkezileşme sürecini, (iş günü gibi) emeğin koşullarını ve sermaye-emek ilişkisinin diğer birçok yönünü düzenlerler. Sınıf mücadelesi için sıklıkla belli başlı çerçeveler çizerler. Bilimsel ve teknik bilgiyi, yeni işletme tekniklerini ve bilginin toplanması, depolanması ve iletilmesini sağlayan vasıtaları üretmek için araçlar sağlarlar. Bu altyapı ve kurumlar aynı şekilde (sağlık, eğitim, sosyal hizmetler gibi) emek gücünün yeniden üretimine yönelik ve (burjuvazinininki de dahil olmak üzere) tüm çeşitliliği içinde kültürel yaşama katkıda bulunan geniş bir yelpazede yer alan kurumları da içerirler. İdeolojik tartışma için mecralar ve ideolojik kontrol için araçlar sunarlar. Daha fesat olan işlevi ise gözetleme ve baskıya ilişkin olanlardır ki bu, her zaman için toplum, sınıf mücadelesinin içine girdiğinde başvurulmuş son çaredir.

Bazen sıkı sıkıya bazen de gevşek şekilde belirli bir zaman ve yerde belirli tipteki toplumsal ilişkiler düzeninde biraraya gelen bu tip toplumsal altyapılar ve kurumların korunması ve güçlendirilmesi için, büyük bir insan ordusu istihdam edilir. Bu tip toplumsal ilişkilerin (ve bunların kendi iç çelişkilerinin) düzgün bir tahlili burada yapabileceğimizden daha geniş

bir incelemeyi gerektirmektedir. Fakat eğer bunların mekânsal evrimini yönlendiren temel güçler açığa çıkarılacaksa, bu konuya dair bir girişimde bulunmak zorundayız. Her ne kadar hiçbir şekilde netleştirmek kolay olmasa da, toplumsal altyapılar ve mamur çevreler, sermaye dolaşımına yönelik ilişkilerinde bazı paralellikler sergiler. Bu fikri takiben şunları söyleyebiliriz.

Toplumsal altyapıların farklı bileşenleri, parçalarının toplamından daha büyük olan 'bir insan kaynağı havuzu'nu oluşturmak için biraraya gelir. Her şey bir tarafa, sadece kendi içindeki görünüşte farklı olan bileşenlerin güçlü bağları nedeniyle bile, bu tip bir kaynak havuzunu dönüştürmek güç hale gelir - ki din ve eğitim arasındaki güçlü bağlantılar, buna iyi bir örnek teşkil eder. Sadece bu temelde bile, bu 'insan kaynağı havuzu'nun sermayenin gereksinimlerine derhal uyumlu hale gelmediğini görebiliriz. Bu havuz, sermayenin belli bir yere kadar uyum göstermesi gereken beşeri coğrafi çevrenin bir parçasını oluşturur. Bunun ötesinde, kültürel, ırksal, etnik, dinsel ve dilsel tarihin her nüansına son derece duyarlıdır. Örneğin, kapitalizmin toplumsal ilişkileri ya daha önceki bir toplumun rahminden çıkar ya da zor kullanılarak sonraki yıllarda dışarıdan topluma dayatılır. Zaten farklılaşmış durumdaki toplumsal altyapılar, yeni insan kaynağı havuzlarının kendilerinden oluşturulabileceği 'hammaddelerdir'. İlk hammaddelerin niteliği, kendisini sonuçlarında belli eder. Ve bu toplumsal altyapı bileşenlerinin organizasyonel biçimi ve tarihi de, kapitalizmin toplumsal ilişkilerinin hiçbir şekilde doğrudan bir ifadesi olmayan siyasi gücün ve bölgesel düzenlemelerin mevcudiyetlerini korumalarını sağlar. Bu özellikle devlet aygıtı, idare, organize din vb. için geçerlidir.

Fakat bizim buradaki tezimiz, sermayenin dolaşımının, diğerlerinin paahasına bazı toplumsal altyapıları dönüştürdüğü, yarattığı, sürdürdüğü ve hatta yeniden canlandırdığıdır. Bunun tam olarak nasıl olduğunu anlamak için bir başlangıç noktası bulmak güçtür. Fakat bağlantıların genel çizgisi yeterince açıktır. Toplumsal altyapılar, artık ürünler ile, yani kapitalizm içindeki anlamıyla artı-değer üretimi ile, desteklenmelidir. Bu çerçeveden bakıldığında, bu altyapıları, üstyapıların bir iktisadi temel üzerinde inşa edildiği fikri temelinde yorumlamak gerekir.¹⁸ Değerin toplumsal altyapıları ve bu altyapılarda istihdam edilen insanları destekleyecek şekilde dolaşımda olması, üretim yerindeki artı-değer üretiminin maddi süreçlerini toplumsal altyapıların sürekliliği ile bağdaştırır.

Bu ilişkinin nasıl kavramsallaştırılacağı ise başlı başına bir sorundur. Bir uçta, ekonomik altyapıya ilişkin toplumsal altyapının organizasyonunun bağımsız gücü ve görelî otonomisinde ısrarcı olanlar vardır (ki bunlar artı-değeri hiçbir kısıtlama olmadan vergilendirme gücünün var

18 Kapitalizmin kendi tüm zenginliğini her yedi senede bir yeniden ürettiğine dair tahminlerle karşılaşmaktayız.

olduğunu ima ederler). Diğer tarafta, toplumsal altyapıları, birikimin gereksinimlerinin basit yansımaları olarak görenler vardır (ki bu görüş de, tarih ve geleneğin önemini ve ilintili karmaşık bağlantıların varlığını reddetmektedir).¹⁹ İkinci yaklaşıma göre, coğrafi organizasyon meselesi, büyük oranda anlamsızlaşmış bir konudur; toplumsal altyapıların bölgeselliği sadece sermayenin gerektirdiği coğrafi işbölümü ve mekânsal organizasyonun diğer yönlerine dair ihtiyaçları yansıtmaktadır. Bu iki yaklaşım da tatmin edici değildir: Bu nedenle, bu çıkmazdan bizi kurtaracak bir yol bulmamız gerekiyor.

Bu çalışma boyunca iddia ettiğimiz üzere, sermayenin dolaşımı, değer genişlemesine dair süregiden bir süreç olarak ele alınmalıdır. Toplumsal altyapılar vasıtasıyla devam eden değerlerin dolaşımı, bu bütünlüklü süreç içindeki bir momenttir. Şimdi, bu genel sürece ilişkin o momentin önemini açığa çıkarmak zorundayız.

Toplumsal altyapıları desteklemek için kullanılan değerler, sermayenin vergilendirilmesi sonucunda sermayeye, sermayedarların ürettiği metalara dönük etkin talep biçiminde geri döner. Sermayenin bu süreç içinde bir kaybı yoktur. Bu çerçevede içinde istihdam edilenler, 'tüketici sınıflar'ı oluşturacaklar ve bu sayede departmanlar arasındaki oransızlığa dair meselelerin üstesinden gelme yönünde bir rol üstleneceklerdir (bkz. Bölüm 3). Fakat toplumsal altyapılardaki değer dolaşımı tarafından massedilen zaman, aslında artı-değer üretimi için kullanılacak kayıp zamandır. Sermayenin toplam devir zamanı, değerlerin büyümesini engelleyerek, bu dolaşım mecrasının genişlemesi vasıtasıyla uzatılır. Bunun ötesinde, her tür coğrafi yeniden bölüşüm de ihtimal dahilindedir. Bir yerde üretilen artı-değerin üzerine konan 'vergi' dünyanın bir başka yerinde etkin talep olarak yeniden ortaya çıkabilir ki bu, Roma Katolik Kilisesi ya da Bank of America' gibi organizasyonlar için geçerlidir. Yerel artı-değer üretiminde hiçbir temeli olmayan tüketim merkezleri ortaya çıkabilir. Ağırlıklı şekilde 'tüketici sınıflar' tarafından iskan edilen bu tüketim merkezleri, büyük oranda ideolojik, idari, araştırmaya dönük ve diğer toplumsal altyapıya ilişkin işlevlerle özdeşleşebilir. Toplumsal altyapılar vasıtasıyla değer akışlarının coğrafi yeniden bölüşümlerini yöneten ilkeleri ortaya koymak son derece güçtür. Devir zamanına dair genel kısıtı bir tarafa koyarsak (ki bu kısıtın kendisi, coğrafi hareket kolaylaşırken etkilere daha açık hale

19 Farklı görüşler için, bkz. Althusser ve Balibar (1970), Cohen (1978), Poulantzas (1975, 1978) ve Thompson (1978).

Bank of America, Roma Katolik Kilisesi tarafından kendi kasalarında bekleyen atıl sermayeyi değerlendirmek için kurulmuş olan temel faaliyetlerini ABD başta olmak üzere Amerika kıtasında gerçekleştiren, birçok büyük müşterisi gibi, özkaynaklarının büyük kısmını da kilise cemaatinden devşiren bir bankadır. Harvey, bu örneği, burada, herhalde, 'vergilendirme' kavramının, mübadele ilişkileri dışında gerçekleşen bu tip her tür kaynak aktarımını kapsadığını göstermek ve aynı zamanda kilisenin sermaye birikimi süreçlerine çok ciddi biçimde gömüldüğünü de istihza ile vurgulamak için vermiştir. ç.n.

gelir), coğrafi yeniden bölüşümler , en kötü durumda gelişigüzel ve tesadüfi, en iyi durumda ise bazılarının kendilerini bir kent, bölge ya da ulus-devlet adına coğrafi düzlemde tanımladıkları (kendi çıkarları olan 'tüketici sınıflar'ı da içerecek şekilde) burjuvazinin farklı hizipleri arasındaki güç mücadelelerinin neticesinde ortaya çıkarlar. Bu konuya bir sonraki bölümde geri döneceğiz.

Değerin toplumsal altyapılar vasıtasıyla dolaşımı aynı zamanda artı-değer üretimi üzerinde doğrudan ve dolaylı etkiler ortaya çıkarır. Kesin bir şekilde ortaya koymak güç olsa bile, toplumsal altyapılara gerçekleşen değer akışlarının 'üretkenliği' kavramı hiçbir şekilde lüzumsuz değildir (fiziki altyapılara yapılan kamu yatırımlarına olan benzerlikler derhal akla gelmektedir). Artı-değer üretiminin toplumsal koşullarındaki iyileştirmelerin de önemli uzun vadeli etkileri olabilir. Sağlık hizmetleri ve eğitim gibi disiplini, çalışma ahlakını, otoriteye duyulan saygıyı, bilinci ve benzerlerini etkileyen birçok elle tutulamaz araç vasıtasıyla gerçekleştirilen emegın niteliği ve niceliğindeki iyileştirmelerin artı-değer üretimi üzerinde önemli sonuçları olması muhtemeldir. Ve eğer işçiler dikkafalı ve taşkın olduklarını kanıtlamışlarsa, basın vasıtasıyla ve minberden nutuklar atılmasının, ahlaki yaptırımlar uygulanmasının ya da hukuki veya zor içeren bir güçle işçilerin korkutulmasının önünde bir engel yoktur. Toplumsal altyapıya dönük gerçekleşen bu değer akışının bir kısmı, bu nedenle, artı-değerin üretiminin toplumsal koşullarını güçlendirmek için dizayn edilmiş yatırımlar olarak görülebilir. Aynı ilke, idare ve düzenlemeye yönelik akışlar, sermayenin hızlanan bir devir sürecinin güvenliğini ve sarsıntısızlığını devam ettirdikleri zaman da geçerli olacaktır. Başka bir örnek vermek gerekirse, bilimsel ve teknik araştırmayı destekleyecek akışlar da, bir maddi güç olarak (yani yeni teknolojiler) üretim mecrasına doğrudan geri dönebilir. Kısacası, sermayenin topyekün dolaşım sürecindeki toplumsal altyapıya ilişkin 'moment'in büyük önemi göz ardı edilemez.

Bu tipteki değer akışları, kendi içinde artı-değeri üretmezler. Bunlar sadece artı-değer üretiminin koşullarını güçlendirirler. Buradaki mesele -ki bu, sadece sermayedarları değil bizi de ilgilendirmektedir- bu potansiyelin gerçekleştirilmesine izin veren koşulları, araçları ve durumları tarif etmektir. Bu potansiyelden yararlandıkları oranda, tekil sermayedarlar, toplumsal altyapılara dönük kısıtlı yatırımlara girişebilir ve, bu şekilde, araştırma ve geliştirme ile (sağlık hizmetleri, iş eğitimi vb. gibi) emek gücünün niteliklerindeki iyileştirmelerin önünü açabilirler. Fakat bu tür faydalar dağınık oldukları gibi belirsizlik de içerdikleri için, sermayedarlar bunları -genellikle devletin eyleyişi vasıtasıyla- bir sınıf olarak birlikte ortaya çıkarırlar ve bu şekilde kendi ihtiyaçlarını karşılayacak kolektif araçlar bulurlar. Devlet, sınıf mücadelesinin bir genel mecrası olduğu için, hangi

değer akışının kapitalist sınıfın himayesi altında sermayenin dolayimsız ihtiyaçlarını temsil ettiğini ve hangilerinin diğer sınıflar tarafından ortaya konan baskılardan kaynaklandığını algılayabilmek imkânsızdır. Toplumsal altyapılara doğru gerçekleşen bu akışların birçoğunun değer üretkenliğinin arttırılması ile ilişkisi yokken, bu akışlar gelirlerin dolaşımı ile doğru- dan alakalıdır. Sermayedarlar, bir şekilde vergi toplamaya dönük siyasi güç elde etmiş olan 'tüketici sınıflar'ın artı-değerine katkıda bulunmaya zorlanabilirler. Çalışan sınıflar da, sermayedarları bu yönde zorlayabilirler. Örneğin, ideolojik kontrol ve baskıya yapılan yatırım, organize işçi sınıfı direnişi tehdidi ile alakalı iken, işçileri, toplumsal harcamalar ile sisteme dahil etme ve sistemle bütünleştirme ihtiyacı, ancak işçiler bu tür bir bütünleştirmeyi gerektirecek yeterli gücü biriktirdikleri zaman ortaya çıkar.

Fakat birikim çerçevesinden konuya bakıldığında, toplumsal koşullardaki iyileştirmelerin bir sonucu olarak erişilen artı-değer üretimindeki artış sermayenin devir zamanındaki artışı karşılamanın ötesine geçiyorsa, toplumsal altyapılara yapılan yatırım, sermaye için bir kayıp teşkil etmez. Bu yaklaşım da, değerın genel dolaşımı içindeki bu 'momentin' rolüne dair bir değerlendirmeyi teşkil eden kullanışlı bir kural sağlamaktadır.

Toplumsal koşullardaki iyileştirmeler çoğu kez uzun süreli bir yapım süreci içindedir. Değeri, uzun bir süre içinde massederler ve çok sonraları ve uzun bir vadede faydalar ortaya çıkarırlar (örneğin, bir emekçiyi sosyalleşme sürecinden geçirmek ve eğitmek yıllar alır). Bu, toplumsal altyapılara yapılan yatırımı artı-değerin ve fazla birikmiş sermayenin massedilmesi ile ve, bu sayede, devalüasyonun duraksatılması için ideal bir alan oluşturur, çünkü yatırım sürecinde etkin talepte bir azalma gerçekleşmez. Toplumsal yatırımın farklı biçimlerinin farklı geri ödeme zamanları olduğu için, devlet tarafından gerçekleştirilen uygun bütçe düzenlemeleri, uzun sürelerde gerçekleşen birikim sürecinin istikrara kavuşturulması için bir olanak sunar.

Fakat nihai analizde mamur çevreye yapılan yatırımda gördüğümüz ikilemler burada da ortaya çıkar. Düzeltilmekte olan toplumsal koşullar, artı-değer üretiminde bir artışa yol açtığı müddetçe, temelde yatan aşırı birikim sorunu daha da kötü bir hal alacaktır. Diğer taraftan, eğer daha iyi hale getirilen toplumsal koşullar bu tip bir artışa yol açmazsa, yatırım üretken olarak değerlendirilemez ve bunun içine massedilmiş olan değer de fiiliyatta kaybedilmiş olur. Sermayenin toplumsal altyapılar vasıtasıyla gerçekleşen üretken olmayan dolaşımı nedeniyle ortaya çıkan sermaye devalüasyonu, bu nedenle gayet somut bir olasılıktır. Yatırımların üretken olup olmadığı, kendi özgün niteliklerine değil, sermayedarların bu yatırımlardan faydalanma kabiliyetlerine bağlıdır; vasıflı bir işgücü, eğer emek süreci vasıfsız emek gücü talep edecek şekilde değişirse tüm değerini yitirecektir.

Bu nedenle, ilk başta birikimin istikrarlı kılınması için kolayca kullanılabilir bir araç olarak ortaya çıkan şey, devletin sosyal harcamalarındaki periyodik bütçe krizleri tarafından gayet can yakıcı hale getirilebilen bir belirsizlik kaynağına dönüştürülür.²⁰

Bu tip yatırımlar, bir başka gariplik daha sergiler. Kullanım nedeniyle (makinenin aksine) eskimeseler de, toprak verimliliğindeki iyileştirmeler gibi, tüketilen değil, yenilenebilir kıymetler olarak adım adım zaman içinde inşa edilebilirler. Bilimsel bilgidaki kazanımlar, hukuki sistemin gelişimi, eğitime dönük taktikler, yönetim ve idaredeki teknik uzmanlık ve diğerleri bir yıpranmaya uğramaz. Emek gücündeki bakış açıları da, aynı şekilde, zaman içinde birikime daha sıcak bakacak şekilde bir evrime uğrayabilir. Toplumsal altyapılar vasıtasıyla gerçekleşen değer dolaşımı, yüksek nitelikte koşullara sahip bir coğrafi yoğunlaşma ortaya çıkarabilir. Bu tip bölgeler, oralarda inşa edilegelmiş 'beşeri ve toplumsal kaynaklar'ın doğası nedeniyle birikim için 'doğal olarak' avantajlı hale gelir. Üretim sermayesi, bu temelden hareketle, büyük ihtimalle bu tip bölgelerin çekimine kapılacaktır.

Fakat zıt yönde işleyen eğilimler de iş başındadır. Göreli olarak daimi toplumsal altyapıya dair avantajlar, mevkiden kaynaklanan rantların toplanması için bir temel inşa edebilir. Daha da önemlisi, toplumsal altyapıların idamesi –bu altyapıların korunması, sermayenin kullanımının 'kısıtlanmış' biçimlerine bağlı olduğu için ya doğrudan ya da dolaylı bir şekilde– çeşitli giderler ortaya çıkarır (bu sürecin toprak verimliliğinin idamesine benzerliği açıktır). Eğer idameye ilişkin giderler (rakip bölgelere nispeten) artarsa, sermayedarlar için mevkiye ilişkin avantajlar da azalacaktır. Ağır vergiler ödemekten ya da sömürüye dönük açıklıklarına gem vurmaktan yorgun düşmüş olan sermayedarlar (genellikle vasıfsız emegın kullanımı içinde adapte edilmiş yeni emek süreçlerinin yardımı ile) 'insan kaynakları'nın daha zayıf olduğu ve aynı zamanda bu kaynakların idamesinin çok daha masrafsız yapılabildiği yeni toplumsal çevrelere gider. Daha önce imtiyazlı bir durumda olan bölgelerde birikmiş olan kıymetler, bu şekilde yok edilir ve bunların yaratımı içinde massedilmiş olan değer de, böylece kaybedilir.

Bu da bizi meselenin coğrafi yönlerine getirir. Toplumsal altyapıların eşitsiz coğrafi gelişimi, son tahlilde, sermayenin dolaşımı vasıtasıyla yeniden üretilir. Her ne kadar güç fark edilen dolaylımlar ve dönüşümler aracılığı ile olsa da, sermaye kendi toplumsal ve aynı zamanda fiziki çevresini üretir ve yeniden üretir. Varlığını korumakta inatçı olan kapitalizm öncesinden kalma bileşenler bile, neticede, artı-değer üretimi içinden yeniden üretilmek zorundadır. Fakat evrimleşen toplumsal coğrafya, sermayenin ihtiyaçlarının sade bir ayna görüntüsü değil, güçlü ve potansiyel olarak

yıkıcı çelişkilerin gerçekleştiği mecradır. Tarihin bir anında sermayenin ihtiyaçlarına göre şekillendirilmiş toplumsal coğrafya daha ileride ortaya çıkan gereksinimler ile uyumlu olmak zorunda değildir. O coğrafyayı değiştirmek zor olduğu için ve o coğrafya genelde uzun vadeli ağır yatırımların odağında yer aldığı için, bu durum üstesinden gelinmesi gereken bir engele dönüşür. Yani toplumsal coğrafyalar, genelde sermayeye çok masraf çıkaran ve büyük insani acıları da beraberinde getiren bir şekilde yeniden üretilmek zorundadır. Toplumsal altyapıların coğrafyasının bu periyodik yeniden yapılandırılma süreci, bu nedenle, genellikle bir kriz süreci içinde gerçekleştirilir. Toplumsal altyapılarda cisimleşmiş sermayenin yer temelli devalüasyonu –ve bundan kaynaklanan toplumsal ve beşeri kurumlar etrafında şekillenmiş geleneksel yaşam biçimleri ve her tür yerelliklerin yıkımı- bu şekilde kapitalizmdeki kriz oluşumu ve krizin aşılma sürecinin merkezi bileşenlerinden biri haline gelir.²¹

Bu genel çerçeve, toplumsal altyapının farklı yönleri, ya da bu [altyapının] birikim için yarattığı avantajlar, coğrafi olarak hareketli oldukları oranda yeniden şekillendirilmelidir. Bu tipteki değerlerin transferi daha önce vurgulandığı üzere, örneğin araştırma ve geliştirme işlevlerini üretimden çok uzaktaki yerlere yerleştirebilir. Toplaşmaya ve yüksek vasma sahip emek gücüne erişime ilişkin avantajlar genellikle bu tip işlevlerin birkaç öne çıkan merkezde toplanmasını gerektirir, ki bu merkezler buna karşılık tümüyle yeni ürün biçimlerinin ortaya çıktığı yerler haline gelir (Palo Alto'daki silikon yonga sanayisi bu bağlamdaki yakın zamandan bir örnektir). Bu tip toplumsal altyapı yatırımlarının 'ürünleri' de benzer şekilde başka yerlere taşınabilir. Her ikisi de büyük bir harcama sonucu ortaya çıkan bilgi ve yüksek vasma sahip emek, coğrafi olarak hareketlidir ve bu şekilde, 'teknoloji transferi' ve 'beyin göçü', coğrafi yeniden bölüşüm sürecinin çok önemli iki boyutunu oluşturur. Hareketin zıttı istikametteki etkiler, kuramsal analize kolayca boyun eğmeyecek kadar karmaşıktır. Ve farklı emek süreçlerine sahip farklı sanayiler için bu tip hareketliliklerin farklı anlamları vardır. Yine de, bu hareketlilikler, kapitalizmdeki mekânsal düzenlemelerin evrimine dair her çaba için önemlidir.

Burada, öne çıkan bir özellik, özel bir ihtimam istemektedir. Devlet, değerlerin toplumsal altyapılara akışı için en önemli kanalı sağlamaktadır. Toplumsal altyapıların idamesi ve güçlendirilmesi için kullanılan bir gelir biçimi olarak vergilerin önemi de burada yatmaktadır. Ve devlet borcu, toplumsal altyapılara yapılacak olan yatırımın bir aracı olduğu müddetçe, sermaye piyasaları ile faiz oranının eşgüdümüne sokan ve denetleyen güçler

21 New York kentinin 1970'lerdeki 'bütçe krizi'nin yarattığı travma bu konuyu mükemmel şekilde somutlaştıran bir örnektir.

Palo Alto, Birleşik Devletler'in Kaliforniya eyaletinde bulunan 1970'lerden itibaren özellikle bilgi işlem firmalarına ev sahipliği yapan kent. Bu endüstri topaşmasının gerçekleştiği Palo Alto'yu da kapsayan bölge, 1970'lerin başından beri *Silikon Vadisi* olarak anılmaktadır. ç.n.

ortaya çıkar. Devletin katılımı kısmen tekil sermayedarların anlaşılır şekilde gerçekleştiremedikleri şeyleri yapacak kolektif araçlar bulunması gerektiği için kısmen de sınıf mücadelesi, eğer toplumsal olarak duyarlı alanlara herhangi bir yatırım yapılacaksa, devlet aygıtının dolayımını gerektirdiği için ortaya çıkar. Bu katılım, bu tip yatırımların hem (artı-değer yaratımı için gerekli toplumsal koşulların iyileştirilmesi anlamında) üretken hem de (etkin talebi uzun bir zaman zarfında yönetebilme kabilinde) istikrar sağlayıcı olabileceğinin kabul edildiği bir durumda yeni bir şekil kazanır. Devletin bütçe politikaları, bu sayede, burjuvazinin birikim sürecini yönetmesi için kullandığı cephanelikteki hayati bir araç haline dönüşür (askeri harcamaların kullanımı bu açıdan güzel bir örnektir). Bu tip yönetim pratiklerinin kısıtları, şu an itibarıyla kendini ortaya koymaktadır (aynı zamanda bkz. Bölüm 10).

Mevcut konumuz açısından devlet katılımının önemi, kısaca ele alınmayı hak etmektedir. Devlet, (kendisi de dahil olmak üzere) toplumsal alt yapıların üretimi ve yeniden üretiminin genel yöneticisi rolünü takındığı oranda, devletin organizasyonunun hiyerarşik biçimi, değer akışlarının yerel, bölgesel, ulusal ve ulusüstü yönlerini birbirine karşı üstün kılacak şekilde harekete geçirilir. Devletin bölgesel organizasyonu –ki ulus-devletin sınırları tartışmasız şekilde en önemlisidir- bu yolla, yatırım sürecinin dinamiklerinin kendi içinde belirlendiği temel coğrafi düzenleme haline gelir. Bu bölgesel düzenleme, elbette sabit değildir ve farklı zamanlarda idarenin daha etkin hale getirilmesi vb. adına radikal şekilde yeniden organize edilebilir.²² Yine de, herhangi bir anda, devlet gücünün bölgesel organizasyonu, içinde yatırım süreçlerinin faaliyet gösterdiği sabit coğrafi çevreyi biçimlendirir. Devletler daha sonraki aşamada, sermayeyi çekecek toplumsal altyapı koşullarının sunumu çerçevesi içinde birbirleriyle rekabet etmek zorunda bırakılırlar. Aynı zamanda, kendi borçlarını finanse edebilmek niyetiyle para-sermaye için rekabet etmek zorunda da kalırlar. Sonuç olarak, devlet, sermayenin üzerinde siyasi olarak hâkimiyet kurma gücünü yitirir ve hizmetkar konumda ve rekabetçi bir duruşa zorlanır. Ve insan kaynağı havuzlarının devalüasyonu ve yıkımı bir kriz sırasında zaruri hale gelirse, devletler birbirleri ile, kimin o devalüasyon ve toplumsal yıkımın bedelini daha fazla karşılayacağı konusunda şiddetli bir rekabete girerler. Yere bağımlı devalüasyonlara dair genel ilke en azından bu mecra içinde, tekil devletlere has devalüasyon ve toplumsal yıkım meselesine dönüştürülür. Bunun yerel, bölgesel ve ulusal seviyelerde nasıl gerçekleştiği meselesini de On Üçüncü Bölüm'de tekrar ele alacağız.

22 Yerel ve bölgesel hükümetlerin yeniden organizasyonu, ortak piyasaları inşa etmek çabası vb., işbaşında olan bu tip bir sürece dair örneklerdir.

SERMAYE VE EMEĞİN BİR BÜTÜN OLARAK ELE ALINDIKLARI DURUMDAKİ HAREKETLİLİKLERİ

Kapitalist üretim biçiminin tarihsel coğrafyasının sermayenin ve emek gücünün farklı biçimlerinin birbiriyle iç içe geçmiş hareketlerinden inşa edildiğini ortaya koyduk. Şimdi görünüşte ayrık ve özdeş olmayan hareketlerin temelde herhangi bir bütünlüğü olup olmadığına bakmak ve böyle bir özdeşlik söz konusu ise, bu özdeşliğin içindeki çelişkileri açığa çıkarmak zorundayız.

Bu tip meseleleri incelemek için gerekli temel, sermayenin dolaşımı içindeki özdeşlik ve çelişki kavramı içinde saklıdır (bkz. Bölüm 3).

$$M-C \left(\begin{array}{l} LP \\ MP \end{array} \right) \dots P \dots C' - M'$$

sürecinin her bir durumunda yer alan sermayenin özel ve yegane şekilde tanımlanmış bir coğrafi hareketlilik kapasitesi vardır. Sermaye hareket halindeki değer olarak tanımlandığı için bir durumdan diğerine geçmek zorundadır ki bu da, iki ya da daha fazla biçimdeki sermayenin (ve emek gücünün) zorunlu olarak durumlar arasındaki geçiş anında aynı zamanda ve aynı yerde olmaları gerektiği anlamına gelir. Her geçiş anı, bu nedenle, mekânsal hareket için olan farklı kapasitelerin karşılıklı şekilde kısıtlayıcı bir kesişmesini oluşturmaktadır. Bir bütün olarak dolaşım süreci, her biri kendine has sorunları olan bu tip birçok karşılıklı olarak kısıtlayıcı kesişmeden oluşur. Genel bir kural olarak, örneğin M'den C'ye gitmek, C'den M'e gitmeye göre, sadece para vücuda gelmiş toplumsal güç olduğu için değil aynı zamanda para, coğrafi olarak daha kolay biçimde hareket edebildiği için de, daha kolaydır. Yani karşılıklı kısıtların, hem sermayenin hem de emek gücünün genel coğrafi hareketliliğini zorunlu şekilde kısıtladığı sonucuna ulaşabiliriz.

Krizden azade birikim için sermaye dolaşımının belli bir zaman ölçeğinde –yani Dördüncü Bölüm'de ele alınan toplumsal olarak gerekli devir zamanı içinde- tamamlanması gerektiğini hatırlar isek, bu kısıtların daha da boğucu hale geldiğini de görürüz. Bu zaman ölçeği içinde dolaşımını tamamlamayan sermaye değer kaybeder. Fakat mekânsal hareket, hareket halindeyken sermayenin para ya da metalar gibi belli bir durumda tutulmasını gerektirir. Bu da, devir sürecini uzatır. Marx'ın 'mekânın zaman ile yok edildiği' saptaması şimdi turnayı gözünden vurmaktadır. Sermaye dolaşımının zamansal gereklilikleri, her durumdaki mekânsal hareket için mevcut olan zamanı kısıtlar. Değerlerin üretimi ve gerçekleştirilmesinin özdeşliği, sermayenin coğrafi hareketini sıkı sıkıya kısıtlanmış sınırlar içinde tutar.

Bu sonuç, iki önemli fikir tarafından yeniden şekillendirilir. Birincisi, bu sonuç kendi standart genişleme sürecinden geçen tekil sermaye için tam

anlamıyla geçerlidir. Toplumdaki toplam dolaşım, farklı zamanlarda başlayan ve biten bu biçimdeki sayısız tekil süreçlerden oluşur. Bu nedenle, farklı zamansal süreçler arasında çok sayıda mekânsal ikameler için bir olanak ortaya çıkar. Tekil sermayedarlar, henüz tamamlanmış üretim süreçleri için borç para alabilirler. Bir sanayi bölgesindeki sermayedarlar, yılın ilk kısmında kazandıkları parayı başka bir bölgedeki çiftçilere hasat zamanından sonra geri ödemek üzere borç verebilirler. Bireysel seviyede mekânsal hareketin üzerindeki gayet katı kısıtlar olarak ortaya çıkan engeller, dolaşım süreci bir bütün olarak ele alındığında etkisini büyük oranda yitirirler. Bilhassa kredi sistemi, birbirinden son derece ayrı zamansal süreçler arasındaki uzun mesafeli aktarımlar ve ikamelere zemin hazırlar. Fakat bu tip ikamelerin önemi, aynı zamanda, toplasma sürecini açıklamaya da yardımcı olur. Doğru tipteki emek gücü, hammaddeler, yedek parça vb.'ni bulma ihtimali, tekil sermayedarlar ve emekçilerin birlikte kümelenmesini kolaylaştırır; yapılan ikameler tekil sermayedarların içinden geçtiği dolaşım süreçlerindeki kırılma olasılığını asgariye indirir. Kredi sistemi tarafından mümkün kılınan dağılma ve sermayenin metamorfozu içindeki diğer geçiş noktalarında ortaya çıkan toplasma arasında, bu aşamada bir gerilim ortaya çıkar.

Fiziki ve toplumsal altyapılar vasıtasıyla sermayenin (ya da sadece değerlerin) dolaşımını düşündüğümüzde, mekânsal hareketin zamansal anlamda disipline edilmesi, yine de, daha da derin bir şekilde sekteye uğrattılır. Bu tip dolaşım biçimlerinin çifte bir etkisi vardır. Birincisi, fiziki ve toplumsal altyapının birçok yönü mekânda sabitlendiği oranda, coğrafi hareketlilik meselesi, içinde diğer sermaye biçimlerinin dolaşımını gerçekleştirdiği toplumsal ve fiziki çevrenin dönüşümüne dair bir konuya dönüşür. Devir zamanının uzunluğu ve sürecin karmaşıklığı uyarınca, bu dönüşüm de zaruri olarak yavaş olacaktır. İkincisi, işin içindeki devir zamanlarının uzunluğu çok daha uzun zamanlara yayılmış ikamelere *imkân* tanır. Bu meseleyi para-sermayenin durduğu noktadan ele alalım. Dolaşımın önünde birçok potansiyel rota mevcuttur. Standart rotayı takip ettiğinde, sermaye, toplumsal olarak gerekli devir zamanının sıkı disiplinini altında, bir üretim süreci içine konur, bir metaya dönüştürülür ve piyasada satılır. Fakat para, aynı zamanda, sabit sermaye ve tüketim fonu oluşumu içinde kullanılır ki bunlar fiziki altyapıların oluşumunu da içerir. Aynı zamanda, sermaye artı-değer üretiminin koşullarını güçlendiren bilim ve teknolojiye, geliştirilmiş idare biçimlerinde veya çeşitli toplumsal altyapıların yaratımı ve idamesinde de kullanılır. Bu rotaların her birinde devir zamanları çok daha uzun olacağı için, zamansal disiplin çok daha gevşek olacaktır. Bu da, fizikive toplumsal altyapı tedarikinin gerektiğinde diğer hareketliliklerin nasıl olup da önüne geçtiğini açıklamaya yardımcı

Fakat koşullar değiştikçe, farklı sermaye türleri lider rolü üstlenmeye eğilimli hale gelir. Bir zamanlar sermayenin uluslararasılaşmasının öncüsü olma rolünü meta ve altın hareketleri oynarken, bu rolü on dokuzuncu yüzyılın son dönemlerinde şaşmaz şekilde kredi halindeki para-sermayenin hareketi devralmıştı ki bu da, kredi düzenlemelerinin artan gelişmişliğine ve iktisadi emperyalizmin yardımcı meleği olarak (her tipteki) 'finans kapital'in yükselişine şahitlik yapan bir değişimdi. Kurgusal sermaye ve devlet müdahaleleri de, üretim sermayesini daha önce deneyimlediği sıkı kısıtlamalardan gittikçe daha fazla kurtarmaya eğilimliydi; doğrudan yatırım daha olanaklı hale gelmişti. Para, meta, üretim ve emek hareketleri arasındaki tamamlayıcılığı garanti eden uluslararası şirket gibi yeni organizasyonel biçimlerin doğuşu da doğrudan yatırıma elbette eşlik etmişti. Kısacası, tüccarların, finansörlerin, sanayicilerin ve emekçilerin mekânsal düzenlemelerin dönüşümündeki görelî önemi kapitalizmin tarihi boyunca değişiklik göstermiştir.

Fiziki ve toplumsal altyapılara yapılan yatırım, biraz daha yakından incelenmeyi gerektirmektedir. Toplumsal olarak gerekli devir zamanının getirdiği sıkı kısıtlamalarından kurtarılınca, ödeme zamanlarındaki değişimlerin çok daha uzun vadeye yayılması mümkün hale gelir. Bu tip olanakların gerçekleşip gerçekleşmeyeceği ve hangi sonuçlarla gerçekleşeceği, belli başlı bazı koşullara bağlıdır. Artık-sermayenin dışında, genelde devlet ya da bazen bir grup güçlü finansör gibi bu artık-sermayeyi merkezileştirebilen, bu sermayeyi belirli kullanım değerlerinin yaratımı sürecinde kullanabilen ve herhangi bir kazanç elde etmeden önce yıllarca bekleyebilen bir organizasyon biçiminin mevcut olması gerekmektedir. Bu da, kapitalizmin müstakbel ihtiyaçlarının bilinçli şekilde tanınmasını ve bu ihtiyaçlara dair öngörülerde bulunulmasını gerektirir. Diğer taraftan, bu tip yatırımları, müstakbel sermaye akışlarının öncüsü ve bu nedenle müstakbel emeği yapılandıracak coğrafi dönüşümün temel aracı olarak görmek de mümkündür. Fakat bu, garip biçimde ortaya çıkan bir öncüdür; sermaye akışlarının müstakbel coğrafi düzenlemelerinin yeterli değil gerekli bir koşuludur. Üretim, emek gücü ve ticaret, altyapı yatırımlarının belirlediği rotayı takip etmeyebilirler. Bu tip bir durumda ise, elbette, bu tip yatırımlar etkin şekilde devalüe olurlar.

Bu da bizi, bazı gayet ilginç kuramsal çıkarımlar ve tarihsel çekişmelerin sınırına getirir. Tüccar sermayedarlar, büyük oranda, nerede ve nasıl isterlerse alım satım yapabilirlerken -ve hatta zorunda kalırlarsa takas bile yaparlarken-, kapitalist üretim, altyapıya dair gereklilikler çerçevesinde çok daha talepkârdır. Coğrafi genişleme, mülkiyet haklarının, hukukun, idarenin ve ulaşım gibi temel fiziki altyapıların kendisinden önce ortaya çıkarılmasını içermektedir. Daha önemlisi, emek gücünün meta karakteri de netleştirilmelidir. Tüm bunlara ilişkin, devletin etkin varlığı hayatidir.

Ve devletin de üretimin önünde hareket etmesi zaruridir. Fakat bu tipteki devlet harcamalarının üretkenliği hiçbir şekilde garanti edilemez. Uygun fiziki ve toplumsal koşulların yaratımı, diğer sermaye biçimlerini, ilk yatırımdan daha fazlasını kazandıran tamamlayıcı yatırım düzenlemeleri içine çekebilir. Ya da devlet, kendi yatırımlarının üretkenliğini garanti altına almak için, sermayenin ve emeğin diğer farklı bileşenlerini uyum göstermeye zorlamaya çalışabilir. Fakat devalüasyon riski her zaman korkutucu derecede büyüktür.

Kolonyalizm ve emperyalizmin siyasi tarihi, meselenin ilginç bir anlamını sunar. Askeri fetih, devlet kontrolünü sağlar. Mesahacılar toprakta özel mülkiyeti oluştururlar (ve emekçiler de, rant vasıtasıyla daha sonra topraktan ayrıştırılabilirler), ulaşım ve iletişim bağlantıları inşa edilir, (elbette mübadeleye uygun olan) hukuki sistemler oluşturulur ve kapitalizm öncesi nüfuslar (hukuk, eğitim, misyoner faaliyetleri vb. ile olduğu gibi gerekirse cebir ve baskı ile de) proleterleştirilir ve disipline sokulurlar. Tüm bunlar büyük miktarlarda paraya mal olur. Bu nedenle, yüzeysel ideolojik gerekçelerin altında, kapitalist emperyalizm siyaseti, masrafını çıkarabilecek (ya da çıkaramayacak) çok kapsamlı ve uzun vadeli bir spekülasyon yatırımdır. Sermayedarların emperyalizmden ne kadar faydalandığına dair tartışma, aslında bu yatırımın masrafını çıkardığına mı yoksa etkin şekilde devalüe olduğuna mı ilişkin soruya dair bir tartışmadır. Kapitalizm öncesi topluluklara yaşatılan yıkım ve ulaşılan yüksek sömürü oranı, kolonyal teşebbüslerin gelir getiren girişimler olmasını garanti etmez. Bu teşebbüslerin başarısızlığı da, bu teşebbüslerin, dünyanın 'geri kalmış' bölgelerine aydınlanma ve gelişme getirme amacıyla yapılan hayırsever bir çabadan kaynaklandıklarını kanıtlamaz. Netice, son derece basit biçimde, kapitalist birikim ve devalüasyonun dinamiğinin içinde belirlenmiştir. Kısacası, yatırımlar, birikimin devam ettirilmesi için gerekli fakat yeterli olmayan koşullar olmuşlardır.²³

Fakat bu dinamiğin de kendi kalıpları vardır. Daha önce gösterdiğimiz üzere, kapitalizmin zamansal ve mekânsal ufukları, kendisi de birikimin koşullarının bir yansıması olan faiz oranının bir dışavurumuna indirgenmektedir. Aşırı birikim genellikle faiz oranını baskı altına alır ve bu sayede, zamansal ve mekânsal sınırları genişletir. Sermayedarların ancak bundan sonra, coğrafi sınırları keşfetmeye ya da gittikçe daha uzaktaki bir gelecekte kendini geri ödeyecek olan kullanım değerlerinin üretimine yönlenebilir güçleri yeter ya da bu yönde zorlanırlar. Bu şekilde davranarak, sermaye en sonunda, -genellikle zamansal ve mekânsal ufukları bir kez daha kısıtlayan faiz oranlarındaki yükseliş tarafından şekillenen- krizleri

23 Demiryollarının Birleşik Devletler ve Britanya'nın on dokuzuncu yüzyıldaki gelişimlerinin önünü mü açtığı yoksa bu gelişimleri aksamaya mı uğrattığına dönük tartışma bu çerçevede çok öğreticidir.

hızlandıran kendi doğasının içindeki o engellerle karşı karşıya gelir. Her sermaye formu, faiz oranına duyarlı hale geldiği nispette, diğer formlarla ortak bir disiplin içinde faaliyet gösterme eğilimine girer. Bu da, kapitalizmin mekândaki gelişiminin nabız gibi atan ritimlerini açıklayabilir.²⁴ Bu süreç içindeki düşüşler ve daralmalar, üretim ve gerçekleşme sürecinin özdeşliğinin kırılması ve, eşzamanlı olarak, sermayenin son derece farklılaşmış hareketindeki tamamlayıcılığın sekteye uğraması tarafından görünür kılınır. Şimdi bu tip kırılmaların temelleri hakkında kafa yoralım.

ÇELİŞKİLER VE ÇATIŞMA

Dolaşım ve mekânsal hareketliliğin son derece farklılaşmış biçimleri, kapitalizmin kendi tarihsel coğrafyasını, birikimin emirlerine uygun biçimde şekillendirmesini mümkün kılar. Fakat bu hareketlilik biçimleri aynı zamanda kriz oluşumuna dair olasılıkları da ölçsüz biçimde artırır. Hatırlayalım ki, satış ve alımların zaman ve mekânda ayrışması, Marx'ın Say Yasası'na yönelik eleştirisinin temelini oluşturmaktadır (bkz. Bölüm 3). Şimdi, ayrışmaların mekân ve zamana zorunlu şekilde büyük oranda yayıldığı durumlara bakalım. Farklı dolaşım süreçleri arasındaki tamamlayıcılığı sağlamak ne kadar güçleşirse, kriz oluşumuna dair olasılıklar da o kadar artacaktır. Burada, kriz oluşumunun mekânsal yönlerini anlayabilmek için tümüyle teknik bir temel noktası aramaktayız.

Üçüncü Bölüm'de gördüğümüz üzere, devalüasyon, dolaşımın normal bir veçhesidir. Burada ilgilendiğimiz konu, sermaye dolaşımının kaldığı yerden devam etmesi sayesinde tümüyle kurtarılamayacak olan kayıplardır. Elbette, sayısız 'tesadüfi' ve tekil devalüasyon sadece, sermaye ve emek gücünün gerekli biçimleri ve miktarları doğru yerde ve doğru zamanda bulunmadıkları için gerçekleşir. Yanlış hesaplar, öngörü eksikliği, eksik bilgi, güvenilmez ulaşım sistemleri vb., bu tip devalüasyonların arkasında yatan tipik nedenlerdir. Bunlar, kapitalizmin mantığı içindeki bazı genel süreçlerin bir parçası olmaktan ziyade, işe dair normal giderlerin, yeni mekânsal düzenlemeleri keşfetmenin ve yeni coğrafi olanakları tanımlamanın bir parçası olabilirler. Fakat bu tip riskleri asgariye indirme yönündeki çaba da etkileri bağlamında sonuçsuz değildir. Toplaşma, ulaşımaya dair iyileştirmeler ve diğer coğrafi organizasyon biçimleri bu normal giderleri büyük oranda azaltabilir.

Daha küçük çaptaki devalüasyonlarla özdeşleşen gerilimler dahi, duruma göre hizipler arası çatışmalara yol açabilecek güçlü rekabetçi dalgaları ateşleyebilir. Farklı sermaye biçimleri farklı ellerde toplandığında, zıtlıklar doğabilir. Para sermayedarları, tüccarlarla süregiden anlaşmazlıklar içinde olabilirler ve her iki grup da üreticiler ile çatışmaya girebilirler.

24 Walker'in banliyöleşme üzerine olan çalışması (1977) gibi, Brinley Thomas'ın on dokuzuncu yüzyılda Atlantik ekonomisine dair çalışması (1973) bu olguları gayet iyi tarif eder.

Diğer taraftan, fiziki ve toplumsal altyapılara gömülmüş değerlerin korunmasından çıkarı olanlar da, kredi-parasının akışkan hareketleri, vergiler, sendikalar vb. nedeniyle sık sık başka yerlere taşınan işyerleri ve diğerlerini bir tehdit olarak görürler. Bir tip sermayenin hareketi, başka bir tip sermayenin değeri için bir tehdit teşkil edebilir. Ve devalüasyona dair genel krizler patlak verdikçe, her hizbin devalüasyonun maliyetlerini bir diğerine atma mücadelesi, yatırımın taşınmasına dönük tehditlerin gerçekleşmese bile, dillendirilmesi anlamına gelir. Marx'ın sermaye dolaşımının genel bütünlüğünün içindeki farklılaşmalara dair analizinin toplumsal önemi şimdi daha açık bir hal almaktadır. Bu analiz, farklı hareketlilik biçimleri arasındaki tamamlayıcılıklar kadar çelişkilerin de açığa çıkarılması için gerekli zemini sunmaktadır. Tüm bunların sınırlar arası rekabette ne şekilde billurlaştığını On Üçüncü Bölüm'de ele alacağız.

Taşınmaya dair tehdit ve karşı tehditler, sermaye ve emek arasındaki savaşta da kullanılan asli bir silah haline de gelir. Uygulanan çeşitli taktik ve yöntemlerin üzerinde daha da fazla durmaya ihtiyacımız yok; bunlar, zaten kısmen de olsa açığa çıkarıldı. Fakat sonuçlara dair ilginç bir noktaya işaret edilebilir. Eğer işçiler, ücretli emek sisteminin sınırları içinde herhangi bir kısıt olmadan bireysel olarak göç edebilirlerse, ulaşmayı umabilecekleri en iyi sonuç, birikimin devamı ile uyumlu bir ortalama seviyedeki yaşam standartlarında ve çalışma koşullarında her yerde bir eşitleme gerçekleşmesidir. Kendi yerlerinde kalır ve kolektif bir kavga verirlerse, buldukları bölgede bundan daha fazlasını elde edebilirler. Sermayenin cevaben hareket etmesi, her zaman da o kadar kolay değildir. Kredi-parasının hareketliliği ve bu tip mücadeleler nedeniyle üretim yerlerinin taşınması her ne kadar güçlü silahlar olsalar da, sermayenin diğer hiziplerinin fiziksel ve toplumsal altyapılara gömmüş oldukları değerleri yok etmeden bu yöntemleri kullanmaları her zaman mümkün olmaz.

Sermayenin kısıtlanmamış hareketliliği ise, işçilerin kısıtlanmamış hareketliliği ile aynı sonuçları ortaya çıkarmaz. Sermayedarlar, (kâr oranları tarafından yansıtılan) emek gücünün değerine ve artı-değer üretkenliğine duyarlıdır. Kâr oranlarının eşitlemesi, her zaman emekçilerin maddi yaşam standartları ve çalışma koşullarında da bir eşitleme üretmez. Gerçekten de, eğer emek gücünün değeri ve çalışma koşullarındaki farklılaşmalar korunursa, sermayedarlar genel bir kural olarak kazançlı çıkarlar. Sermayenin kısıtlanmamış hareketliliği, bu nedenle, emeğin kısıtlanmamış hareketliliğine göre birikim için daha uygundur ki bu da, sermayeninkine kıyasla emek gücünün hareketliliğini kısıtlama yönündeki yirminci yüzyıldaki eğilimi açıklamaktadır.

Değerlerin üretimi ve gerçekleştirilmesi sürecindeki özdeşlik ve çelişki fikri, Marx'ın sermaye dolaşımındaki krizlere dair analizinde temel bir

yer tutmaktadır. Bu bölümde, bu fikrin, son derece farklı coğrafi hareketlilik biçimleri arasındaki kesişmelerin analizinde nasıl kullanılabileceğini gördük. Bu tip bir çerçeve içinde, sermayenin farklı hiziplerinin daha kârlı bir mekânsal düzen arayışı içinde birbirlerini nasıl tamamladıklarını ve aynı zamanda birbirlerini sıklıkla nasıl engelleyebildiklerini ve bunun ötesinde, sermaye ile emegın, mekânı, sınıf mücadelesi içinde nasıl bir silah olarak kullanabildiklerini gördük. Tüm bunlar, kapitalizm tarihinin somut coğrafyası içinde, üretici güçlerin büyümesi ve toplumsal ilişkilerin evrimine kendi damgasını vurmaktadır. Krizleri üreten güçler, bu nedenle, işte o coğrafyanın somut maddiliğinden doğmak zorundadır.

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KAPİTALİZMİN MEKAN EKONOMİSİNDEKİ KRİZLER: EMPERYALİZMİN DİYALEKTİĞİ

Kapital'in birinci cildinin son bölümü, 'Modern Kolonizasyon Kuramı'nı ele alır. İlk bakışta, bu konuya verilen yer biraz garip gözükmektedir. *Kapital*'in birçok kısmında, Marx, dış ve kolonyal ticaret konularını, bunların '[birikim] sorununa ya da bu sorunun çözümüne herhangi yeni bir katkı yapmadan sadece kafa karıştırdığı' için tartışmanın dışında bırakmıştır. Marx, kapitalizmi genel olarak 'kapalı bir iktisadi sistem' olarak kuramsallaştırır (*Kapital*, cilt 1, s. 591; cilt 2, s. 470). O zaman, Marx'ın büyük bir retorik gösteriş ile kapitalist özel mülkiyetin ölüm çanlarının çalmaya başladığını ve kitlelerin 'birkaç gaspçının gaspettiklerine [kaçınılmaz şekilde] el koyacağını' ilan ettiği bir önceki bölümde doğal zirvesine ulaşıyor gibi gözükken bir çalışmanın en sonunda neden bu tip sorular ortaya atılmıştır?

Marx'ın bu bölümdeki açık amacı, 'ilkel birikim'e dair burjuva izahatlarındaki çelişkileri ifşa etmek ve bu şekilde kendi analizinin bütünselliğini bir kez daha ortaya koymaktır. Burjuva izahatlarına göre, sermaye tarihsel olarak kendi kökenlerini, üreticinin emek kapasitesinin faydalı şekilde tatbik edilmesinde bulmaktadır. Diğer taraftan, emek gücü ise, gayretkeşlik ve tutumluluk göstererek zenginlikleri biriktirmiş olanlar ile bunu yapmamayı tercih edenler arasında gerçekleşen, hür biçimde müdahil olunan bir toplumsal sözleşme olarak ortaya çıkar. Marx'a göre, 'bu güzel hayal, [kolonilerde] paramparça olur'. Bu noktada, burjuva ideologları 'ana ülkedeki üretim koşullarına dair gerçeği' keşfetmek zorunda kalırlar. Emekçi, 'kendisi için birikim yapabildiği sürece -ki bunu, ancak kendi üretim araçlarının sahipliğini sürdürdüğü müddetçe yapabilir- kapitalist birikim ve kapitalist üretim biçimi mümkün değildir'. Sermaye, bir fiziki ürün değil, 'öz çaba ile kazanılmış özel mülkiyetin yok edilmesine; diğer bir deyişle, emekçinin gasp edilmesine'dayanan bir toplumsal ilişkidir. Bu da, kolonizasyon planlarını öne çıkarırken burjuvazinin yeni dünyada keşfetmesi gereken sırdır (*Kapital*, cilt 1, bölüm 33).

Bu bölüm daha önce işlenmiş bir temayı açık biçimde sonuca

erdirmektedir: Öncül birikimin 'tertemiz' olmaktan ziyade 'insanlık tarihinine kan ve ateşle yazılmış olduğu' temasını (*Kapital*, cilt 1, s. 714-15). Burjuvazinin, başkalarının emeğine el koyarak gücü ele geçirmesi ve gücünü koruması, aynı şekilde, kitlelerin 'kendi gaspçılarını gasp etmek' için yürüttükleri mücadeleyi meşru kılar. Fakat bu bölüme eserde bu şekilde yer vererek Marx, kafasında daha geniş bir mevzu olduğuna işaret eder.

Marx'ın amacına dair bir ipucu herhalde, kendi sunumu ile Hegel'in *Philosophy of Right*'ında (Hegel, 1967, s. 149-52) ifade edilen bir sorunsal arasında kurduğu ilginç bir paralellikte yatmaktadır. Hegel, sivil toplumdaki nüfus ve sanayinin içsel genişlemesini ele alır ve, Marx gibi, bir tarafta zenginliğin artan bir birikimini ve diğer tarafta da yoksulluğun artan birikimini üreten bir 'içsel diyalektiğe' işaret eder. Burjuva toplumu, bu artan zıtlaşmayı ve beraberinde cimrice davranan bir güruhun ortaya çıkışını, kendisinin içsel bir dönüşümü vasıtasıyla durdurma konusunda başarısız gibi gözükmektedir. Bu nedenle, burjuva toplumu dışsal bir çare aramaya mecbur kılınır. 'Sivil toplumun bu içsel diyalektiği bu nedenle onu ... kendi sınırlarının ötesine geçmeye ve fazla ürettiği ürünleri arızalı olan ya da genel olarak sanayisinin geri kalmış olduğu başka ülkelerdeki piyasaları ve bu şekilde, kendi zaruri geçim araçlarını bulmaya iter'. Daha detaylı bir ifade ile, 'olgun' bir sivil toplum kendi nüfusunu yeni olanaklarla ve 'sanayi için yeni bir talep ve alan ile' donatmak için koloniler kurmaya itilir. Kısacası, Hegel, sermaye birikimi üzerine kurulmuş bir sivil toplumun içsel çelişkileri için, emperyal ve kolonyal çözümler önermiştir.

Alışılmadık biçimde, Hegel içsel ve dışsal dönüşüm süreçleri arasındaki ilişkiyi tam olarak açmaz ve sivil toplumun kendi içsel sorunlarını mekânsal genişleme ile kalıcı bir biçimde çözüp çözemeyeceğini de açıklamaz.¹ Niyetten bağımsız olarak da, bu, Marx'ın kolonizasyon bölümünde ele aldığı sorudur. 'Dışsal dönüşüm', kapitalist özel mülkiyet ilişkilerinin yeniden yaratımı ve başkalarının artık emeğini gasp etme kapasitesi karşılığında, sanayi için yeni piyasalar ve yeni alanlar açabilir. İlk durumda sorunlara yol açan koşullar sadece tekrarlanırlar. Marx, dış ticarete dair de aynı sonuca ulaşır. Dış ticaretteki artış, sadece 'çelişkilerin daha geniş bir zemine yayılması ve daha derin hale gelmeleri' sonucunu doğurur (*Kapital*, cilt 2, s. 408). Uzun vadede, kapitalizmin içsel çelişkileri için dışsal hiçbir çözüm yoktur. Tek çözüm, toplumu birikim hayrına birikimden cebren vazgeçirecek ve doğal ve beşeri yeterlikleri özgürlüğe ulaşmak için harekete geçirecek bir 'içsel dönüşüm'dür ki bu dönüşüm, ancak toplum, 'zorunluluk alanı'nı geride bıraktığında başlayacaktır (*Kapital*, cilt 3, s.820).

Hegel'in hayaleti ile kavgasını düşündüğümüzde, Marx'ın tamamlanmış

1 Avineri (1972, bölüm 7) genel tezi özetlerken Hirschman (1976) Hegel'in tezini Marx'ın bir miktar kararsız bir yorumuna ilişkin şekilde ele almıştır.

ve basılmış olan tek temel eserini bu şekilde kapatırken, bu konuyu aklından geçirmedigine inanmak güçtür.² Genelde olduğu gibi, Marx'ın mantığı kusursuz, burjuva ideolojisine yönelttiği eleştiri ise yıkıcıdır. Fakat bu bölüm, mevcut sorunu bütünüyle çözüme erdirmez. Sadece sermayenin her vardığı yerde, 'dışsal dönüşümlerin' sermayenin emeği önce biçimsel sonra da gerçek anlamda boyunduruğu altına almasını içerdiği fikrini doğrular. Bu sürecin dışsal limiti dünyanın her yerindeki herkesin sermayenin yörüngesine gireceği andır. Bu limit erişilene kadar, kapitalizmin içsel çelişkileri için 'dışsal' çözümleri bulmak tümüyle olanak dahilindedir. Marx, varsayılan azalan kârlar yasasına karşıt hareket eden dış ticaretin rolü üzerine olan kısa yorumlarında bunu kabul etmeye yakın durmaktadır. Dış ticaret (ve sermayenin ihracı), kâr oranını elbette türlü şekillerde yükseltebilir. Fakat bu, neticesinde 'birikim sürecini hızlandıracak şekilde, yurtiçinde 'üretim ölçeğinde bir genişleme' anlamına geldiği nispette, kâr oranının düşmesine ilk başta yol açan o süreçleri daha da derinleştirmekten başka bir işe yaramaz. Çözüm gibi gözükken şey kendi zıttına dönüşür. Fakat Marx, aynı zamanda, kârların düşme yasasının 'sadece bir eğilim olarak hareket ettiği' ve 'sadece bazı durumlarda ve uzun vadede etkilerinin çarpıcı şekilde ortaya çıkacağı' sonucuna varmak zorunda kalmıştır (*Kapital*, cilt 3, s. 237-9). O halde, bu 'durumlar' nelerdir ve uzun vade ne kadar uzundur? Marx'ın açıkça Hegel'e üstü örtük bir cevap olarak planlanmış bu son bölümü, soruyu ortaya koyarak tamamlanır.

Emperyalizm ve kolonyalizm ile coğrafi genişleme ve bölgesel hâkimiyetin, kapitalizmin genel olarak istikrarlı kılınmasındaki rolü, Marxçı kuramda bir çözüme ulaştırılmamıştır. Gerçekten de, bu konular yoğun anlaşmazlıkların ve bazen de şiddetli tartışmaların odağında yer almayı sürdürmektedir.³ Hegel'in çok uzun zaman önce açık biçimde ortaya koyduğu soruya kapsamlı ve çürütülemez bir cevap henüz ortaya çıkarılmayı beklemektedir. Sermayenin sorunlarının 'mekânsal [bir] tamiri' var mıdır? Ve eğer yoksa, coğrafya, kriz oluşumu ve krizlerin aşılması süreçlerinde nasıl bir rol oynamaktadır?

EŞİTSİZ COĞRAFİ GELİŞME

Kapitalizm, her yerde hammaddelerin mevcut olduğu ve her yöne benzer ulaşım *imkân*larıyla donanmış homojen bir emek arzına sahip düz bir yüzey üzerinde gelişmez. Kapitalizm, 'sadece Doğa'nın değil, aynı zamanda binlerce yüzyılı kapsayan bir tarihin hediyesi' (*Kapital*, cilt 1, s. 512-14)

2 Marx, *Kapital*'in sonsözlerinden birinde (cilt 1, s. 19) Hegel ile 'neredeyse otuz yıl önce' ortak bir anlayışa vardığını ifade ettiğinde, aklındaki eser *Critique of Hegel's Philosophy of Right* idi. O'Malley'in bu eser için yazdığı giriş kısmı gayet faydalıdır. O'Malley burada, Marx'ın Hegel'in *Philosophy of Right* okumasının hayatının geri kalanında Marx'la birlikte yaşadığını iddia etmektedir.

3 Emperyalizm üzerine olan yazın son derece geniştir. Özetler için, bkz. Barratt-Brown (1974), Kemp (1967) ve Amin (1980).

olan ve doğanın cömertliği ve emeğin üretkenliğindeki büyük bir çeşitliliği içeren zengin farklılıklar arzeden bir çevre içine kurulur ve bu çevre içinde büyür ve yayılır.

Kapitalizm içinde açığa çıkan güçler, kapitalizm öncesine ait ekonominin ve kültürün büyük kısmına hücum eder, bu ekonomi ve kültürü eritir ve dönüştürür. Meta ve para mübadeleleri, ilkel birikim vasıtasıyla ücretli emeğin ortaya çıkışı, kitlesel emek göçleri, özgün bir kapitalist emek süreci biçiminin ortaya çıkışı ve nihayet bir bütün olarak sermaye dolaşımının bütünleştirici hareketi, 'doğaya tapınmanın ve ulusal sınırlar ve önyargıların yanı sıra, bugünün ihtiyaçlarının tüm geleneksel, sınırlandırılmış, kendi kendine yeten, üstü kabuk bağlamış tatmin şekilleri ile eski yaşam biçimlerinin yeniden üretiminin ötesine' geçerler. Kapitalizm, 'tüm bunları, üretici güçlerin gelişimini, ihtiyaçların genişlemesini, üretimin çok yönlü gelişimini ve doğal ve zihinsel güçlerin mübadelesini baskı altına alan engelleri çöktürerek yıkmakta ve sürekli dönüştürmektedir' (*Grundrisse*, s. 410).

Fakat kapitalizm aynı zamanda, coğrafi farklılaşmanın yeni biçimlerini üretmeye zorlayan 'kendi doğasındaki engellerle' de yüz yüze gelir. On İkinci Bölüm'de tarif edilen coğrafi hareketliliğin farklı biçimleri, birikim çerçevesi içinde etkileşime geçerler, bu şekilde üretici güçlerin dağılımındaki mekânsal düzenlemeleri inşa ederler, parçalarlar ve bu parçalardan yeni düzenlemeler çıkarırlar. Ayrıca coğrafi hareketliliğin farklı biçimleri toplumsal ilişkiler, kurumsal düzenlemeler vb.'nde benzer farklılaşmalara yol açarlar. Böyle yaparak da, kapitalizm sıklıkla eski suretlerde yeni farklılıkların yaratımını destekler. Kapitalizm öncesine ait önyargılar, kültürler ve kurumlar, yok edilmekten ziyade yeni işlevler ve anlamlar takınarak dönüşürler. Bu durum, ırkçılık, cinsiyetçilik ve kavimcilik vb. önyargıların yanı sıra kilise ve hukuk gibi kurumlar için de geçerlidir. Bu şekilde, coğrafi farklılaşmalar sıklıkla aslında olduklarından daha farklı, yani kapitalist üretim biçimi içinde etkin biçimde yeniden inşa edilen özelliklerden ziyade, tarihin artıkları gibi görünmeye başlarlar.

O zaman, kapitalizm içinde en azından kısmen görünür olan teritoryal ve bölgesel bütünlük, 'doğaya' ya da 'tarihe' verilmiş bir ödün değildir ve bu bütünlüğün etkin biçimde üretildiğini kabul etmek önemlidir. Olduğu haliyle, bu bütünlük, birikim üzerindeki zamansal kısıtların mekânsal kısıtlara dönüştürülmesi sayesinde ortaya çıkar. Artı-değer, belli bir zaman kısıtı içinde üretilmeli ve gerçekleştirilmelidir. Eğer zamana mekânın üstesinden gelmek için ihtiyaç duyuluyorsa, artı-değerin de belli bir coğrafi alan içinde üretilmesi ve gerçekleştirilmesi zorunludur.

Bu düşünceye bir anlığına yoğunlaştığımızda, kapitalizm içindeki eşitsiz coğrafi gelişimin temelleri daha açık şekilde gözükmeye başlar. Eğer

artı-değer 'kapalı' bir bölgede üretilmek ve gerçekleştirilmek zorunda ise, üretim teknolojisinin, bölüşüm yapılarının, tüketim tarzları ve biçimleri, emek gücünün değeri, nicelikleri ve niteliklerinin yanı sıra tüm gerekli fiziki ve toplumsal altyapıların da, o bölge içinde birbirleriyle bir bütünlük arz etmeleri gerekir. Eğer birikim için istikrarlı bir temel korunacaksa, emek sürecindeki her değişimin bölüşüm, tüketim vb.'ndeki değişimlerde bir karşılığının ortaya çıkması gerekecektir.⁴ Her bölge, belli maddi yaşam standartları, emek süreci biçimleri, kurumsal ve altyapısal düzenlemeler vb. ile bağlantılı kendine dönük bir değer yasası geliştirme eğilimine girecektir.

Bu tip bir gelişim süreci ise kapitalizmin her zaman yöneldiği evrensellik eğilimi ile tümüyle çelişkili bir ilişki içinde olacaktır. Bölgesel sınırlar her zaman muğlaktır ve sürekli bir dönüşüme tabidir, çünkü ulaşım ve iletişimdeki gelişmeler ile göreceli uzaklıklar değişmektedir. Fakat bölgesel ekonomiler asla tümüyle kapalı bir hal almazlar. Sermayedarlar, bölgele-rarası ticaretle meşgul olmalarına, eşitsiz mübadele sayesinde kârlar elde etmelerine ve kâr oranının uzun vadede en yüksek olduğu zaman artık-sermayeleri ortaya koymalarına dönük şehvete karşı koyamazlar. Ve işçiler de elbette maddi yaşam standartlarının en yüksek olduğu yerlere gitme eğilimindedirler. Bunların yanında, aşırı birikim eğilimi ve devalüasyon tehdidi, bir bölgedeki sermayedarları kendi sınırlarını genişletmeye veya sermayelerini 'daha verimli otlaklara' taşımaya zorlayacaktır.

Sonuç, kapitalizmin mekân ekonomisinin gelişiminin, birbiriyle karşı karşıya gelen ve zıtlık içeren eğilimler tarafından baskı altına girmesidir. Bir taraftan, mekânsal engeller ve bölgesel farklılıklar bertaraf edilmek zorundadır. Fakat bu neticeye erişmenin araçları, üstesinden gelinmesi gereken yeni mekânsal engelleri oluşturan yeni coğrafi farklılaşmaların üretimini içerir. Kapitalizmin coğrafi organizasyonu, değer formu içindeki çelişkileri kendine dahil etmektedir. Bu da, kapitalizmin kaçınılmaz eşitsiz gelişimi kavramı ile kastedilen şeydir.

COĞRAFİ YOĞUNLAŞMA VE DAĞILMA

Eşitsiz coğrafi gelişme, kısmen de olsa, sermaye dolaşımında yoğunlaşma ya da dağılmaya yol açacak şekilde, birbirlerine karşıt yönde etki-de bulunan güçler arasındaki bir karşılaşma bağlamında ifade edilebilir. Marx'ın bu konuya dair düşünceleri, her ne kadar dağınık olsalar da, ilginçtir. *Kapital*'de temel olarak, örneğin kent merkezlerindeki üretici güçlerin inanılmaz yoğunlaşmasını ve üretim ile yaşama dair toplumsal ilişkilerdeki bu yoğunlaşma ile alakalı değişimleri açıklamak ile meşgul olmuştur. Marx, üretimin hızlı şekilde, fiilen kapitalist üretimin kolektif atölyeleri haline gelen kentler içinde toplaşmasına neden olan etkileşim etkilerini açığa

çıkarcı (*Kapital*, cilt 1, s. 352; *Grundrisse*, s. 587). Aynı zamanda, toplaşma-ya yol açan güçlerin, yeni ulaşım yatırımları ve tüketim mamulü sanayilerini halihazırda kurulu mevkilere çekmesiyle birlikte, bunların birbirlerinin üstüne nasıl inşa edildiklerini gösterir (*Kapital*, cilt 2, s. 250-1).

Tüm bunlar, proletaryanın geniş kent merkezlerinde artan bir yoğunlaşması ve genişlemesini gerektirmektedir ki bu da, ya emek gücünün kent merkezlerindeki yeniden üretiminin toplumsal koşullarında radikal değişimler ya da 'kırsaldan ilkel ve fiziken el değmemiş öğelerin sürekli masdedilmesi' anlamına gelir (*Kapital*, cilt 1, s. 269, 488, 581, 642). Ana kent merkezlerindeki 'başıboş dolaşan' yedek sanayi ordusu, sürdürülebilir birikimin zorunlu bir koşuludur. 'Sefillik, çalışmanın getirdiği ızdırap, kölelik, cahillik, vahşilik, zihni yıpranma'nın üstüne üstlük gelen (konut kirası gibi) çeşitli ikincil sömürü biçimleri arasında emekçilerin birbirinin üstüne tıktırılmaları, kapitalist endüstriyelizmin nişanı haline gelmiştir. Sermaye ve sefilliğin birikimi, mekânda yoğunlaşarak el ele devam ederler.

Toplaşmaya dönük bu eğilimler fiziki ve toplumsal limitlerle karşılaşır- lar. Ortaya çıkan tıkanıklıkların getirdiği maliyetler, fiziki altyapıların kullanımındaki katılıklardaki artış, artan kiralar ve mekân darlığı toplaşmadan kaynaklanan avantajları bertaraf eder. Sefaletin yoğunlaşması, sınıf bilinci ve toplumsal kargaşa için bir zemin hazırlar. Mekânsal dağılma, git-tikçe daha çekici bir fikir haline gelir.

Bu aşamada, kapitalizm içinde yer alan, 'sürekli genişleyen bir dolaşım mecrası' üretme ve dünyayı uluslararası bölgesel bir işbölümü tarafından nitelenen tekil bir sisteme dönüştürme eğilimindeki bütün güçleri işin içine dahil ediyoruz. Kredi-parasının hareketliliği ve mekânsal kısıtları yok etme eğilimi, sermayenin dünya üzerindeki dolaşımının hızlı şekilde genişlemesini anlayabilmemiz için anahtar rolünü oynamaktadırlar. Yüksek kârlara dönük beklenti, sermayedarların her yönde arayış ve keşiflere dönük iştahını arttırır (*Kapital*, cilt 3, s. 256). Birikim, en nihayetinde herkesi ve her şeyi sermayenin dolaşım süreci bünyesinde hercümerc ederek, ağı-nı gittikçe genişleyen çemberler halinde dünya üzerine yayar.

Fakat bu dağılma süreci de, güçlü kısıtlayıcı sınırlarla karşılaşır. Toprağa gömülü büyük miktarlardaki sermaye, hem sermayenin hem de emek gücünün yeniden üretiminde önemli bir rol üstlenen toplumsal altyapılar ve somut emek süreçlerine bağlı bulunan sermayenin hareketliliği üzerindeki kısıtlamalar, hep sermayeyi yere bağımlı kılma eğilimindedir- ler. Ve masraflı fiziki ve toplumsal altyapıların arzı da, yoğunlaşma vasıta-sıyla gerçekleşen ölçek ekonomilerine ihtiyaç duyar.

Coğrafi yoğunlaşma ve dağılmaya dönük birbirine zıt eğilimler birbirine karşıt şekilde hareket ederler. Ve bunların arasında istikrarlı bir denge ha-linin ortaya çıkacağıının garantisi yoktur. Toplaşmayı ortaya çıkaran güçler;

birbirlerinin üzerine kolayca inşa olurlar ve daha ileri seviyede gerçekle-
şecek birikime zarar verecek aşırı bir yoğunlaşmayı üretirler. Dağılmaya
yol açan güçler de, benzer şekilde, kolayca kontrolden çıkabilirler. Ve tek-
nolojideki, iletişim ve ulaşım araçlarındaki, (dikey entegrasyonu içeren)
sermayenin merkezileşmesi ve adem-i merkezileşmesindeki, para ve kredi
düzenlemelerindeki, toplumsal ve fiziki altyapılardaki devrimler mevcut
güç dengelerini maddi olarak etkilerler. Sermaye bu şekilde, üretken güç-
lerin ve toplumsal ilişkilerin mekânsal düzenlemelerinde bazen eşzamanlı
bazen de müteakip derinleşme ve genişleme safhalarına sevk edilir.

Bu tip bir kuramsallaştırma ile, bir yerdeki üretken güçlerin ivmele-
nen gelişimini ve bu güçlerin gelişiminin bir başka yerdeki görelî durak-
samasını ya da toplumsal ilişkilerin bir yerdeki hızlı dönüşümü ve bir baş-
ka yerdeki görelî katılığını daha iyi anlamak mümkündür. Kentleşme ile
bölgesel ve uluslararası gelişme gibi olgular, Marxçı şema içinde kendi do-
ğal yerlerini bulurlar.⁵ Fakat tüm bunların, tek yönlü şekilde değil, zıtlıklar
bağlamında anlaşılması gerekir. Kent ve kırsal, merkez ve çevre, gelişme ve
az gelişmişliğin gelişimi arasındaki zıtlıklar tesadüfî değillerdir ya da dışarıdan dayatılmamışlardır. Bunlar, sermayenin dolaşım sürecine dair genel bütünlük içinde faaliyet gösteren çeşitli ve kesişen güçlerin bütünlüklü ürünüdürler.

SINIF VE HİZİP MÜCADELESİNİN BÖLGESELLEŞMESİ

Kapitalizm içinde sınıf mücadelesinin ve hizip çatışmasının mekânsal ve çoğu zaman bölgesel nitelikli bir hal aldığı yadsınamaz bir gerçektir. Bu tip olgular, sıklıkla, yere, 'toprağa', cemaata ve ulusa ilişkin toplumsal gurur, bölgecilik, ulusalcılık vb.'ni ateşleyen sadakat biçimleri gibi derinlerden gelen insani duyguların ya da ırk, dil, din, milliyet vb. ile kurulan insan grupları arasındaki benzer şekilde derinlerden gelen antipatilerin bir ürünü olarak izah edilir. Fakat şu ana kadarki analiz, sınıf ve hizip mücadelesinin bölgeselleşmesini bu tip duygulardan bağımsız şekilde açıklamamıza izin vermektedir. Tabii, burada, insani duyguların bölgeler arası çatışmalarda hiçbir rol oynamadığını ya da bu çatışmaların bu tip nedenler ile bağımsız şekilde ortaya çıkamayacağını kastetmiyorum. Tek vurgulamak istediğim, sınıf ve hizip mücadelesinin bölgelerarası dışavurumlarının sermayenin dolaşım süreci içinde maddi bir temeli olduğudur.⁶

5 Bkz. Dear ve Scott (1981), Carney, Hudson ve Lewis (1979).

6 Ulusal, bölgesel ve yerel burjuvazilerin nasıl ortaya çıktığı ve hareket ettiği sorusu, genel sınıf mücadelesi çerçevesi içinde tümüyle siyasi ve stratejik bir bakışla ele alınmış ve Marksist bir perspektiften asla açık biçimde analiz edilmemiştir. Mesela, derindir ve birçok anlaşmazlıklarla doludur. Nairn (1977), Davis (1978) ve Amin'in (1980) katkıları sorunu daha kapsamlı şekilde ele almış ve detaylı eleştirilere yol açmıştır. Burada, bu sorunlara bütünlüklü bir cevap veriyormuş gibi davranmayacağım. Tek açığa çıkarmak istediğim şey, bölgelere bağlı bazı hizipleşme biçimlerinin birikimin mantığı içinde maddi bir temeli olduğu fikri olacak.

Bu maddi temel, toplam toplumsal sermayenin bir kısmının geri kalan sermayeye daha fazla hareket esnekliği tanımak için sabit kılınması gerekliliğinden doğan çelişkili duruma dayanmaktadır. Sermayenin değeri, bir kez hareketsiz fiziki ve toplumsal altyapılara gömüldüğü zaman, korunmaya muhtaçtır. En asgari düzeyde, bu, belli bir bölgede geriye kalan sermayenin belli bir zaman içindeki dolaşımını sınırlayarak, bu tip yatırımların ihtiyaç duyacağı müstakbel emeğin tedarik edilmesine anlamına gelmektedir.

Sermayenin bazı hizipleri, diğerlerine göre, kendilerini hareket etmeyen yatırıma daha fazla bağlarlar. Toprak ve mülk sahipleri, müteahhitler ve inşaatçılar, yerel hükümet ve konut kredisi borcu olanların, yerel çıkarları koruyacak ve ileri taşıyacak ve yerele dair, yere-bağımlı devalüasyon tehlikesini kovuşturacak bir yerel ittifaktan kazanacakları çok şeyleri vardır. Kolayca taşınamayan üretim sermayesi, ittifakı destekleyebilir ve ücretler ve iş koşulları üzerinden çeşitli uzlaşmalar ile yerel emekle yapılan barışı ve yerel emeğin vasıflarını satın alma eğilimi gösterebilir ki bu sayede, emekle kurulan işbirliğinin faydalarından ve yerel piyasalardaki ücret mallarına dönük etkin talep artışından da kazançları olur. Mücadele ya da tarihsel kazalar sonucu, bir sömürü denizi içinde imtiyaz adacıkları yaratmayı becermiş emek hizipleri de, ittifak için destek verebilir. Bunun ötesinde, eğer sermaye arasında gerçekleşecek yerelde bir uzlaşma, yereldeki birikim için faydalı ise burjuvazi de bir bütün olarak bunu destekleyebilir. Bu uzlaşmanın temeli de, belli bir bölge içindeki (hem birikim hem de emek gücünün yeniden üretim anlamına gelen) toplumsal yeniden üretimin korunması için sermayenin farklı hizipleri, yerel hükümet ve hatta tüm sınıfları içeren bölgesel bir ittifakın oluşabilmesi için atılır. İttifakın, belli bir kısım sermayeyi geri kalanlara hareket özgürlüğü vermek için hareketsiz kılma ihtiyacından kaynaklandığını burada vurgulamak gerek.

İttifak genel olarak, mevcut cemaat ilişkilerini sıkılaştırmaya ve çeşitli hizip ve sınıf çıkarlarını korumanın bir aracı olarak cemaat veya ulus dayanışmasını oluşturmaya girer. Yerellikler, kentler, bölgeler ve uluslar arasındaki mekânsal rekabet, her ittifak kendi denetimi altındaki bölgelerden geçen sermaye ve emek gücü akışlarından kaynaklanan faydaları elde etmeye ve korumaya çalıştıkça yeni bir anlam kazanır. Ve genel kriz zamanlarında, ortaya çıkmak zorunda olan devalüasyonun vuracağı darbeyi hangi yerelliğin yiyeceği üstüne dair can yakıcı mücadeleler ortaya çıkar. Bu tip objektif maddi koşullar, cemaatin içindeki harmoni ve ulusal dayanışma kavramlarını besler. Bu kavramlar, sadece emek hizipleri için değil, sermaye hizipleri için de anlamlıdır. Bölge temelli çıkarların peşinde koşmak, çoklukla her iki grup için de müsait bir seçenektir. Sermaye bu şekilde, uzlaşma vasıtasıyla, coğrafi olarak parçalı bir işçi sınıfı üzerinde

hâkimiyetini kurmayı umar; fakat işçi sınıfını bu şekilde parçalamak aslında kendisini de bölmekte ve güçsüzleştirmektedir. Emek ise kendi yerel konumunu güçlendirebilir; fakat bunun bedeli, daha devrimci talepleri bir tarafa bırakmak ve kendi içinde bölgesel farklılaşmalara yol açmaktır. Küresel sınıf mücadelesi, bu şekilde, her türlü yerel önyargılar ve üstü kabuk bağlamış gelenekleri destekleyen, sürdüren ve hatta bazı durumlarda yeniden üreten çeşitli bölge-temelli çatışmalar içinde erir.

Fakat bu bölge-temelli ittifakların her birinin istikrarı ve bütünlüğü, güçlü parçalayıcı kuvvetler tarafından tehdit edilir. Bazı sermaye hizipleri, özellikle de para sermayedarları, yüksek kârların cazibesine daha kolay kapılır ve üretim sermayesi de daha üstün mevkilere taşınarak elde edilebilecek nispi artı-değeri gözardı etmenin maliyetini çoğu zaman taşıyamaz. Sermaye hizipleri, yerel ittifaklardan kopar ve başka yerlerde daha büyük getiriler ararlar. Ve sermaye ile emek her ne kadar (ucuz ithalata uygulanacak gümrük duvarları gibi) belli başlı bazı konularda ittifaklar kursalar ve uzlaşmalara varsalar bile, aralarındaki çelişki hiçbir zaman ortadan kalkmaz. Sınıf mücadelesi keskinleştiği oranda, sermaye hizipleri mevcut bölgeden kaçmaya ya da serbest göç uygulamaları gibi araçlarla organize emeğin gücünü kırmaya gittikçe daha fazla eğilimli hale geleceklerdir. Yerel ittifakın bütünlüğü, her zaman hem içeriden hem de dışarıdan tehdit altındadır.

Sermayenin ve emek gücünün farklı hiziplerinin, sahip oldukları kıymetler ve idare ettikleri imtiyazların doğasına bağlı olarak belli bir bölgeye ilişkin birbirlerinden farklı çıkarları vardır. Bazıları, yerel bir ittifaka diğerlerine göre daha sağlam bir şekilde bağlı dururlar. Fakat tüm hizipler yerele bağlanma ile başka bir yerele kayma tercihleri arasında kalırlar. Örneğin, toprak sahipleri, sahip oldukları kıymetin doğası nedeniyle her yerel ittifakın 'doğal' belkemiğini oluşturabilirler. Fakat eğer toprağa tam olarak mali bir kıyınnet olarak davranılıyorsa, toprak şirketlerinin spekülâtif faaliyetleri yerel bir ittifaka herşeyden daha fazla zarar verecektir. Yelpazenin bir diğer tarafında da, kontrol ettikleri kıyınnet son derece hareketli olsa da benzer ikilemler arasında kalan para sermayedarlarını bulabiliriz. Eğer güçlü bir bankanın verdiği uzun vadeli toprak kredilerinin çoğu belli bir bölgedeki altyapı yatırımlarına dönük ise, kendi parasermaye artığının hepsini o bölgeden çekip kâr oranının en yüksek olduğu bir başka yere göndermesi kendi dağıttığı borcun geri ödenme koşullarını zora sokacaktır. Mevcut durumda bankanın elinde olan borcun değerini gerçekleştirebilmek için, banka başka yerlerden elde edeceğinden daha düşük bir kâr oranıyla o bölgeye ek yatırım yapmak zorunda kalabilir. Üretime girişmiş sermayedarlar için de, benzer şekilde, bir tercih söz konusudur. Kendi rekabetçi konumlarını yerel bir ittifaka katılmak suretiyle

yerel altyapı müstemilatını destekleyerek geliştirebilirler ya da koşulların daha iyi olduğu bilinen bir başka yere gidebilirler. Aynı şekilde, yatırımlarını taşıma tehdidini, zayıf durumdaki müttefiklerinden (vergi indirimleri gibi) bazı şantaja dayalı ödünler elde etmek için kullanabilirler. Ve emek de bu tip baskılardan azade değildir. Emek, taleplerini devrimci yönelimlerle arttırmaktan, halihazırda kazanmış oldukları imtiyazların altını oyacak olan bir sermaye kaçışını başlatacağı endişesiyle vazgeçebilir.

Elbette sınıf ve hizip mücadelesi, bu şekilde, bir tarafa konmuş olmaz. Bu mücadeleler, sadece, diğer mücadele biçimleri ile birlikte etkisini gösteren bölgesel bir özellik kazanırlar. Nispi artı-değer arayışının hem teknoloji hem de mevkiye ilişkin olması gibi, sınıf ve hizip mücadeleleri de mecburen kendilerini mekân ve zaman içinde açığa çıkarırlar. Kapitalizmin tarihsel coğrafyası, kendileri de aslında belli başlı mekânsal düzenlemeler olan üretici güçlerin ve toplumsal ilişkilerin evrimi üzerine kurulu bir toplumsal süreçtir. Sermayenin ve emek gücünün mekânsal hareketliliğini, gerilimli ve çelişkilere açık bir coğrafya içine yerleştiren karşıt yönde hareket eden etkiler de işin içindedir. Bölge-temelli çelişkiler, demek ki, birikimin ve birikimin çelişkilerinin etrafında gelişen sınıf çelişkisinin birikim için yeni üsler ya da alternatiflere dönük arayışına dair araçların bir parçası haline gelirler. Bu yeni üsler eş zamanlı olarak hem yeni mekânsal düzenlemelerin hem de yeni emek süreçlerinin yaratımını içerirler. Bölgesel ittifaklar ve bölgeler arası çatışmalar, sınıf mücadelesinin genel tarihi içindeki istisnai durumlardan ziyade aktif momentler olarak yorumlanmalıdır.

HİYERARŞİK DÜZENLEMELER VE SERMAYENİN ULUSLARARASILAŞMASI

Sermayenin sabitliği ve hareketi, yoğunlaşma ve dağılma, yerel bağılıklar ve küresel meseleler arasındaki gerilimler, kapitalizmin organizasyonel yeterlikleri üzerine yoğun bir basınç uygulamıştır. Bunun sonucunda, kapitalizmin tarihinde, bu gerilimleri azaltacak ve kontrol altına alacak organizasyonel düzenlemelere dönük süregiden bir arayış ve bu düzenlemelerin sürekli dönüştürülmesi önemli bir yer tutagelmıştır. Netice, küresel seviyede soyut emeğe erişilmesi suretiyle, yereli ve kendine özgü olanı bağdaştırabilen hiyerarşik bir organizasyon yapıları ağının yaratılması olmuştur. Krizlerin gelişimi ile sınıf ve hizip mücadelelerinin ortaya çıkışı, bu tip organizasyonel formlar içinde gerçekleşmektedir ki bu biçimler de, birikim krizleri esnasında dramatik dönüşümleri zorunlu kılar.

Bu tip bir hiyerarşik yapı ağına dair bir örneği zaten ele aldık. Dokuzuncu Bölüm'de farklı niteliklere sahip paralar arasındaki hiyerarşinin birikimin devam etmesi için gerekli olduğunu gösterdik. Ancak bu şekilde dolaşım mecrasına dönük yerel ihtiyaçlar, bir değer ölçüsü olan evrensel eşdeğer

ile ilişkilendirilebilir. Belli bir yer ve zamanda gerçekleşen bir borç işlemi vasıtasıyla para yaratılması gibi, yerel ve kendine özgü olaylar, para sistemi içindeki kurumlar arası hiyerarşi vasıtasıyla dünya çapındaki parasal düzenlemelerin içine dahil edilebilir. Benzer şekilde, bu hiyerarşik sistem içinde çelişkiler bulunduğunu ve bir seviyede gerçekleşen şeylerin, bir diğesinde olması gerekenler ile tutarlı olmasına dair bir gereklilikten bahsedilemeyeceğini de iddia ettik. Örneğin, krizlerin nihai ifadesi, finans sistemi ve finans sisteminin parasal temeli arasındaki çelişkidir. Paranın bir değer ölçüsü olma niteliğinin korunması, hiyerarşinin üst kısımlarında yer tutmuş uluslararası kurumların bir çoğunun üstlendiği bir görevdir. Bu fikri takiben, krizlerin şaşmaz şekilde, parasal düzenlemelerin bu hiyerarşi içindeki farklı seviyeler arasındaki çelişkilerin bir dışavurumu olduğunu söyleyebiliriz.

Diğer hiyerarşik organizasyon formları da çokça mevcuttur ve kendi içlerinde benzer eğilimler sergiler. Örneğin, çokuluslu şirketlerin küresel bir bakış açısı vardır, fakat, aynı zamanda, farklı bölgelerin yerel koşullarını da birbiriyle eklemlenmek zorundadırlar.⁷ Çokuluslu şirketler, yerel alt-işveren ilişkilerine dayanıyor olabilirler ve, bu nedenle, kısmi olarak bir yerel bölgesel ittifaka destek verebilirler. Kendi organizasyonu içinde sermayenin merkezileşmesi değişmez biçimde mekânsal adem-i merkezileşme ile birlikte gelir (bkz. Bölüm 5) ve bu da, doğrudan ya da dolaylı tehditler ile yerel gücün büyük bir kısmını kullanma kapasitesi ile beraber belli bir seviyede yerel bağlılık ve hesap verilebilirlik anlamına gelecektir. Çokuluslu şirketlerin yerle entegrasyonları belli bir yerdeki bir üretim yerini tutmaya ya da kapatmaya dönük kararı güçleştirir ki bir seviyede mantıklı gözükse de bu tip bir karar diğer seviyede aynı anlama gelmeyebilir. Aynı çelişkiler uluslararası tüccar sermaye içinde geçerlidir. Küresel stratejiler, yerel bağlılıklar ile yerden bağımsız devam eden artı-değere el koymaya dair mücadele arasındaki gerilimi biraraya getirirler. Güç her zaman bu hiyerarşik yapıların tepesinde toplanmış gibi gözükse de, asıl güç kaynağı, her zaman belirli mevkilerde gerçekleşen üretimdir. Çokuluslu şirketler, sabitlik ve hareket ile yerle bağlılık ve küresel meseleler arasındaki gerilimleri bünyelerine katarlar. Ellerindeki yegane avantaj, mekânı işgal ediş biçimleri ve kendi coğrafyalarının tarihini bilinçli bir plana göre organize edebiliyor oluşlarıdır. Yegane sorun ise, bu planların, belirsizlik ve çelişkilerle dolu bir birikim ortamı içinde ele alınıyor olmalarıdır.

Siyasi sistem de, benzer nedenlerle benzer hiyerarşik şekillerde organize edilir.⁸ Ulus-devlet bu hiyerarşide kilit bir pozisyon alırken, ulusüstü organizasyonlar küresel eşgüdümü yansıtır. Bölgesel, kente

7 Radice (1975); Palloix (1973; 1975a).

8 Dulong'un (1978) Fransa'daki bölgesel gücün organizasyonuna dair tartışması gayet ilginçtir.

dair ve mahalli yönetsel düzenlemeler, küresel meseleleri tümüyle yerel nitelikli meselelerle birleştirir. Bu hiyerarşik yapı içindeki farklı seviyeler arasında birçok çatışma ortaya çıkar ki bu çatışmalar da, devleti yekpare ve tekil bir olgu olarak gösteren her kuramı gülünç kılar. Ve her ne kadar gücün büyük kısmı ulusal seviyede yer alsa da, yereli küresel gerekliliklerle biraraya getirme sorunu her zaman her idare için sıkıntılı bir mesele haline gelir. Çatışma, dünya çapında bankerliğe soyunmuş her ulus için daha da şiddetli bir hal alır. Birikimin küresel geleceği adına, kendi sınırları içinde kalan bazı yerel ekonomilerin mahvoluşuna onay vermeli ve hatta bu mahvoluşu planlamalı mıdır? Ya da o ekonomileri korumalı ve sonuçta birikimin küresel özelliklerinin ölüm çanlarını çalacak ve içe kapanma getirecek sınırlayıcı ve hatta korumacı politikalar mı takip edilmelidir?

Kent hiyerarşileri ile birlikte finans, üretim, devlet vb. alanlarındaki bu hiyerarşik şekilde organize olmuş yapılar, (eğer kabaca ne kastettiğimizi anlatmak üzere ortak kategorileri kullanırsak) yerel, bölgesel, ulusal ve uluslararası bir dizi ölçeği tanımlamak üzere, etkin şekilde hareket eden metaların garip bir biçimde birbiriyle iç içe geçmesini garanti altına almak üzere yapılandırılmışlardır. Bölge temelli ittifaklar bu ölçeklerin herbirinde kurulabilirler. Fakat ittifakın doğası ve siyaseti bazen gayet dramatik biçimde bir ölçekten bir diğerine değişmeye eğilimlidir. Sınıf ve hizip mücadelesine ve bölgeler arası rekabete dair özellikler de değişikliğe uğrar. Bir ölçekte temel önemde olan konular bir başka ölçekte tümüyle gözden kaybolur; bir ölçekte aktif katılımcı olan hizipler, bir diğerinde silinebilir ya da değişebilir. Tekil ve evrensel olan arasında, kapitalizmin mekân ekonomisindeki sermaye akışının dinamiklerini dolayımlandıran ve sınıf ve hizip mücadelesinin içinde kendini gösterdiği çok sayıda ve çeşitli mecralar sunan düzensiz organizasyonel düzenlemelerin oluşturduğu bir yığın yer almaktadır.

Bu tip düzenlemeler, soyut emeğin küresel etkilerini somut eylemlere bağlayan ve bu şekilde, bireyin sivil toplumun karmaşık bütünlüğüne entegrasyonunu sağlamakta olan ekonomi politiği tasdikleyen birer iletim aracıdır. Bu düzenlemelerin dağınık ve karmaşık doğası, onların bu özelliğinin ne kadar önemli olduğunu görmemizi sıklıkla güçleştirir. Örneğin, işçiler belli bir yer ve zamanda bir ev aldıklarında, sözleşme gelenekleri tarafından düzenlenen, hükümet politikaları tarafından desteklenen ve burjuva ideolojisi tarafından ön plana çıkarılan bir uzun vadeli konut kredisi düzenlemesi temelinde bu eylemi gerçekleştirirler. Aylık banka ödemeleri, dünya ticareti içinde ulusal ekonominin gücü ile finans sistemi içindeki belli başlı kurumların gücü ve güvenliği tarafından dolayımlanan birikimin küresel koşullarını yansıtan bir amorti süresi ve faiz oranını yansıtır. Tüm bu dolayimler, nihai analizde, bankaya (ya da bankanın muadili

bir finans kurumuna) yapılan aylık ödeme içinde yer alır ve bu ödemeye indirgenirler. Diğer uç noktada ise, uluslararası bankerler, kaosun yanıbaşında gibi gözükten bir dünya ekonomisine istikrar getirmeye çabalar-ken, bu mücadeleyi, birçok tekil karar ve bölgeler arası mücadeleler, sınıf ve hizip ittifakları vb. bağlamında verirler. Kendi güçsüzlüklerinin farkına varırken, bireyin günlük hayatını hayati ve bazen travmatik şekillerde etkileyen politikalar vasıtasıyla etkileme ve ulus-devletleri disipline ve ikna etme gücüne sahip, Uluslararası Para Fonu (IMF) gibi kurumları yaratmaya çabalama başlayabilirler. Şimdi, bu tip dolayımaların kapitalizmin mekân ekonomisi içindeki krizlerin oluşumunu ve bu krizlerin aşılmasını nasıl etkilediğini ele almamız gerekiyor.

KRİZ KURAMININ 'ÜÇÜNCÜ AŞAMASI': COĞRAFİ VEÇHELER

Sermayedarlar her yerde sermayedar olarak hareket ederler. Değeri, sömürü vasıtasıyla toplumsal sonuçlarını düşünmeden genişletmeye çabalarlar. Sermayeyi aşırı miktarda biriktirir ve neticede tekil sermayelerin ve emek gücünün kriz vasıtasıyla devalüasyonuna yol açan koşulları yaratırlar. Diğer taraftan, bu, farklı sermaye ve emek gücü biçimlerinin farklılaşan hareketlilikleri tarafından üretilen eşitsiz coğrafi gelişme bağlamında gerçekleşir, ki tüm bu hareketlilikler sermayenin dolaşım süreci tarafından ortaya konan zamansal kısıtlar içinde birbirlerine eklemlenmişlerdir. Bu hareketlilikler, tekil somut emek süreçlerini 'dünya piyasasını kapsayan farklı emek biçimlerinden oluşan bir bütün' haline sokarlar ve bu şekilde, soyut emeği, değer olarak tanımlarlar.

Şimdiki görevimiz, özellikle kapitalist üretim ve mübadele ilişkileri içinde tanımlanan toplumsal mekânın maddi özelliklerini içeren bir 'üçüncü aşama' kriz oluşumu kuramı oluşturmak olacak. Hatırlatmak gerekirse, 'birinci aşama' kriz kuramı, kapitalizmin içkin çelişkilerinin temel kaynağı ile uğraşmaktaydı. 'ikinci aşama' kuram ise, zamana ilişkin dinamikleri ele almıştı, çünkü bu dinamikler finansa ve paraya ilişkin düzenlemeler vasıtasıyla şekillendirilmekte ve dolayımlandırılmaktadır. Burada ele alacağımız 'üçüncü aşama' kuram ise eşitsiz gelişme coğrafyasını kriz kuramına entegre etmek zorundadır. Bu da, kolay bir iş değildir. Bir şekilde, çoklu, eşzamanlı ve bileşik belirlenimleri ele almamız gerekiyor. Örneğin, mevkiye ve teknolojiye dayanan avantajdan kaynaklanan nispi artı-değer arasındaki ödünleşim, sermayedarlara rakiplerine kıyasla ciddi bir avantaj sunabilir. Nihai bir belirlenimin mevcut olmaması kuramsallaştırmayı güçleştiriyor. Buradan hareketle, eşitsiz gelişme coğrafyasındaki kriz oluşumunun özünü yakalayabilmek için bazı basitleştirici varsayımları kullanacağız.

ÖZEL, TEKİL VE YERE-BAĞLI DEVALÜASYON

Suretinden bağımsız olarak sermaye ve türünden bağımsız olarak emek gücü, nedeninden bağımsız şekilde, eğer doğru yerde ve zamanda bulunmazlarsa, muhtemelen devalüsyona maruz kalırlar. Eğer finans sistemi ya da devlet tarafından bilinçli planlama faaliyetleri devreye sokulmazsa, çok sayıda spekülâtif hareket, mekân ve zamanda doğru ve kesin olması gereken eşgüdümüleri tesadüfi hale getirir. Olayların normal seyri esnasında, bazı bireyler, kendi sermaye ya da emek güçlerinin devalüasyonundan zarar görürken, diğerleri bu durumdan kâr edecek ya da iyi getirisi olan işler bulacaklardır. Neticede gerçekleşen birçok özel ve yere-bağlı devalüasyonların, daha geniş bir çerçevede bütünleşmeleri gerekmez. Bunlar, sadece normal beşeri kayıpların, toplumsal aşınmanın, rekabet vasıtasıyla gerçekleşen birikimin bir parçasıdır.

Bu yaklaşım iki açıdan **önem taşır**. Birincisi, devalüasyon toplumsal bir belirlenimdir. Belirli bir emek sürecinin hiçbir yerde işe yaramayacağını değil, ortalama kâr oranını sağlayamayacağını gösterir. Devalüasyonlar; her zaman, özel ve tekil olanı (yani somut emeği) evrensel ve toplumsal olan ile (yani soyut emek ile) birleştirir. Ve devalüasyonlar *her zaman* belirli bir yer ve zamana özgüdür. İkincisi, krizin daha genel biçimleri, yerel, özel ve tekil olayların bu karışımının üzerine oturur ve bu karışımdan doğar. Marx'ın Say Yasası tarafından varsayılan özdeşliğin (satış ve alışın mekân ve zaman içindeki ayrışmasına yoğunlaşarak) çok sayıda kriz olasılıklarını içinde barındırdığını açığa çıkardığı gibi, sayısız, tekil ve yere-bağlı devalüasyonlar da, kendi içlerindeki daha genel kriz olasılığı irininin büyüdüğünü gösterir. Şimdi bu irinin, kapitalizme özgü toplumsal süreçler tarafından açık kalan yaralara nasıl dönüştürüldüğünü göreceğiz.

Değer içinde gerçekleşen değişimler, nispi artı-değer arayışı tarafından teknolojik değişim ya da mevkide gerçekleşen kaymalar vasıtasıyla tetiklenir. Bu durumun sonucu, ikinci sınıf teknolojilerde ya da ikinci sınıf mevkilerde kullanılan sermayelerin devalüe olmasıdır. Süreç karmaşıktır, çünkü ulaşım ve iletişimdeki gelişmeler vasıtasıyla devir zamanında gerçekleşen hızlanma görelî mekânları değiştirmekte ve üstün mevkileri ikinci sınıf mevkilere dönüştürmektedir. Tekil emekçilerin daha iyi maddî yaşam standartları ve daha iyi çalışma koşulları arayışı içinde hareket etmeleri işleri daha da karıştırmaktadır; sermayenin ucuz artık-emek havuzlarına erişiminden kaynaklanan avantajlar emek göçü ile ortadan kalkabilir. Nihai sonuç ise yere-bağlı devalüasyonların rastgele, tesadüfi bir olay olmaktan çıkmasıdır. Mekânsal rekabet, bir yerde bir fabrikanın kapanmasına ya da bir başka yerdeki demiryolunun işlevsizleşmesine yol açar. Bunlara ilişkin işten çıkarmalar ile ücret mallarına veya değişmeyen sermayeye dönük yerel etkin talebin azalması, mekân ekonomisinde yine devalüasyonlarla

sonuçlanacak düzenlemelere yol açacaktır. Devalüasyonlar, sınıf çelişkisinin rasyonelize edici gücü ve artı-değerin mutlak ve nispi biçimleri için devam eden rekabet ile bazı belli mekânsal düzenlemeler içinde sistematize edilecektir. Değerdeki değişimler vasıtasıyla mekânsal düzenlemelerin sürekli şekilde yeniden yapılandırılması, yine, kapitalist gelişmenin normal bir özelliği olarak görülmelidir.⁹

BÖLGELER İÇİNDE KRİZ OLUŞUMU

Aşırı birikim, sermaye dolaşımı süreci içindeki üretici güçler ve toplumsal ilişkiler arasındaki çelişkilerden türer. Bu çelişkiler, artı-değerin üretimi ve gerçekleştirilmesi arasında istenen özdeşliği bozar. Özdeşlik devalüasyon vasıtasıyla ancak cebren yeniden tesis edilebilir. Fakat üretim ve gerçekleşme belli bir devir zamanı içinde gerçekleştirilmek zorundadır ve daha önce gösterdiğimiz gibi, bu da, belli koşullar altında, belirli bir mekânın kısıtları içinde artı-değerin üretimi ve gerçekleştirilmesi anlamına gelir. Toplam etkiyi tarif etmek güçtür, çünkü belirli bir mevkide faaliyet gösteren her tekil sermaye, kendi spesifik üretim, (ulaşımı da içerecek şekilde) mübadele ve gerçekleşme koşullarına sahiptir.

Basitleştirme adına, birbirine bağımlı olan sermayelerin tüm üretim ve gerçekleşmesinin kapalı bir bölgede meydana geldiğini varsayalım. Bu bölgedeki birikim, proletaryanın yereldeki genişlemesi, sınıf mücadelesinin durumu, yeniliklerin hızı, toplam etkin talepteki büyüme vb.'ne bağlı olarak devam edecektir. Fakat sermayedarlar sermayedar olarak kalmaya devam ettiği için, aşırı birikim ortaya çıkmaya mahkumdur. Kitleysel boyutta devalüasyon tehdidi olduğundan da büyük gözükecek ve sivil toplum, birikime uygun koşulların cebren tesis edilmesiyle birlikte, toplumsal sıkıntı, aksaklıklar ve çatışmaya sürüklenecektir.

Bu, elbette, toplumu bir çeşit 'mekânsal tamir' ile çare aramaya iten türden bir 'iç diyalektiktir'. Bölgenin sınırları daralabilir ya da para-sermayenin, metaların ya da üretken kapasitenin ihracı veya taze emek gücünün başka bölgelerden ihracı ile rahatlama sağlanabilir. Bölge içindeki aşırı birikime dönük eğilim kontrolsüz bir halde kalmaya devam etmekten devalüasyondan ancak müteakip ve daha da kapsamlı 'dışsal dönüşümlerle' kaçınılabılır. Bu süreç, herhalde ancak tüm dışsal olasılıklar tüketilene ya da diğer bölgeler faydalı araçlar olarak kullanılmaya karşı çıkana kadar devam eder.

Fakat bir bölge kendi sınırlarını sermaye ve emek akışlarına açar açmaz, bölgedeki değer ilişkileri 'dünya piyasasını kapsayan farklı emek biçimleri bütünlüğünü' yansıtmaya başlar. Benzer şekilde, değer ilişkileri, bölgeye dışarıdan dayatılabilir. Bir bütün olarak bölgenin rekabetçi

9 Massey (1981), bu fikri, Birleşik Krallık'taki elektronik ve elektrik mühendisliği endüstrilerine referansla derinlemesine incelemiştir.

pozisyonu, diğer bölgeler de kendi üretken aygıtları, toplumsal ilişkileri, bölüşüm düzenlemeleri vb.'ne dair içsel yeniden yapılandırmalardan kaynaklanan rahatsızlıklar ve trajediler yaşadıkları için azalabilir. Kendi aşırı birikim sorunlarını dışsal ilişkilerin yaratımı ile çözmekten çok uzakta olan bölge, dışarıdan kaynaklanan baskılar ile çok daha vahşi bir devalüasyonun içinde kendini bulabilir. Bölgelerarası rekabet, hayatın bir kuralı olur. Ve farklı bölge-temelli ittifakların göreceli güçleri önemli bir faktör haline gelir.

İşler şimdi biraz daha karmaşık hale geldi. 'İçkin' ve 'dışsal dönüşümler' arasındaki farklılaşmayı tecrit etmek güçleşti. Eğer kendilerinden bahsedebilecekseniz bölgesel 'sınırlar', sermaye ve emek hareketleri için son derece geçirendirler; yerel ittifaklar, bazı konularda gayet kaygan bir zemin teşkil ederler; ve farklı ölçeklerde faaliyet gösteren hiyerarşik organizasyon biçimleri farklı eşgüdüm olasılıkları sunarlar. Bir yerde ortaya çıkan aşırı birikimin, bir başka yerdeki devalüasyonun ilerlemesiyle ne dereceye kadar rahatlatılabileceği, tüm bu farklı ve çatışmalı güçlerin kesişmesine bağlıdır.

Fakat sonuçta, bazı bölgeler büyürken diğerleri küçülür. Bu da, bir küresel kapitalizm krizine dair bir kehanet anlamına gelmez. Birikimin farklı bölgesel ritimleri arasında ancak gevşek bir eşgüdüm olabilir; çünkü eşgüdüm, sermaye ve emeğin farklı biçimlerinin çeşitli ve çoğu zaman çatışma içindeki hareketlilikleri üzerine oturmaktadır.¹⁰ Birikimdeki yükselme ve düşüşlerin zamanlaması, demek ki, bir bölgeden bir diğerine ilginç etkileşimlerle değişebilir. Birikim sürecine dönük kriz kuramının daha önceki biçimlerindeki özdeşlik, yerini, birbirlerinin yerini kolayca alabilen ve aynı kolaylıkla geniş bir küresel çöküşü de inşa edebilen farklı bölgesel ritimler içindeki bir parçalanmaya bırakır. Diğer taraftan, birikimin küresel hızının, kendi parçalarındaki dalgalanmaların birbirlerini bertaraf etmesi suretiyle sürdürülebileceğine ilişkin somut ihtimal de masada durmaktadır. Eşitsiz gelişim coğrafyası, kapitalizmin kriz eğilimlerinin, hızlı birikim ve devalüasyondan oluşan ve birbirini bertaraf eden bölgesel düzenlemelere dönüştürülmesine yardımcı olur.

GEÇİŞ KRİZLERİ*

Sermaye ve emek artıklarının, genel içinde birbirini bertaraf eden dalgalanmalar yaratacak şekilde bir bölgeden diğerine yapabilecekleri geçişler önünde sıkı engeller vardır. Sınırlar kapanabilir, kapitalist öncesi toplumlar ilkel birikime direnebilirler, devrimci hareketler ortaya çıkabilir ve saire. Fakat engeller, aynı zamanda sermaye birikiminin

10 Bkz. Carney, Hudson ve Lewis (1979) ve the *Journal of the Union of Radical Political Economics*'in özel sayısı, vol. 10, no. 3 (1978).
switching crises, ç.n.

çelişik mantığının içinden de ortaya çıkabilir. Şimdi, bunları daha dikkatlice inceleyeceğiz.

Dünya, coğrafi yeniden yapılandırmaya ne kadar açıksa, aşırı birikime dair sorunların geçici çözümleri de o kadar kolay bulunurlar. Nüfustaki artış gibi (bkz. s. 232), coğrafi genişleme de süregiden birikim için güçlü bir temel sağlar. Akışlar ve sermaye ile emek bir bölgeden bir diğerine taşındıkça ya da kendilerini tersine çevirdikçe krizler, düşük önemi haiz geçiş krizlerine indirgenirler ve (bazen yoğun bir hal alabilecek) bölgesel devalüasyonlar kadar mekânsal akışları tesis edecek mekânsal yapılarıdaki (ulaşım sistemleri gibi) temel düzenlemeleri de ortaya çıkarabilirler.

Elbette sorun, kapitalizmin geliştikçe, nispeten coğrafi ataleti üreten güçlere boyun eğme eğilimine girmesinde yatmaktadır. Burada, Marx'ın yaşayan emeğin üzerinde ölü emeğin kurduğu hâkimiyet olarak tarif ettiği çelişkinin bir biçimi ile karşılaşırız. Sermayenin dolaşımı, belirli üretim biçimlerini, belirli emek süreçlerini, bölüşüm düzenlemelerini, tüketim kalıplarını vb.'ni desteklemek için biçimlendirilmiş hareketsiz fiziki ve toplumsal altyapıların içinde gittikçe hapsolmaktadır. Artan miktarlardaki sabit sermaye ve üretimin gittikçe uzayan devir zamanları kısıtlanmayan hareketliliği kontrol altına alırlar. Kısacası, geçmiş yatırımların ölü ağırlığının müstakbel birikimi engellemesi gibi, üretken güçlerin büyümesi de, hızlı coğrafi yeniden yapılandırmaya bir engel teşkil eder. Gittikçe güçlü ve daha derin şekilde yerleşen bölgesel ittifaklar, halihazırda bölgede kullanılan sermayenin değerini korumak ve güçlendirmek için ortaya çıkarlar.

Tüm bu güçler, coğrafi atalete dönük eğilimi güçlendirir ve bu şekilde, kapitalizmin mekân ekonomisi içindeki hızlı yeniden yapılandırmaları engellerler. Daha da kötüsü, devalüasyon baskısı altında, atalete yol açan güçler etkilerini kaybetmekten ziyade artırır ve, bu şekilde, sorunu da daha beter bir hale sokarlar; yerel bir ittifak, zaten kazanılmış imtiyazları korumak, zaten yapılmış yatırımları devam ettirmek, yerel bir uzlaşmayı olduğu gibi tutmak ve kendisini ithalat ve ihracat kontrolleri, döviz kontrolleri ve göç yasaları vasıtasıyla mekânsal rekabetin soğuk rüzgarlarından korumak yönünde hareket eder. Bölgesel devalüasyonların kendi seyirlerini tamamlamalarına izin verilmediğinden, yeni mekânsal düzenlemelere ulaşmak mümkün olmayabilir. Kapitalizmin eşitsiz coğrafi gelişimi, bu durumda, bölgede ya da küresel ölçekte sürdürülebilir birikime ilişkin gerekliliklerle tümüyle tutarsız bir konuma düşer.

Coğrafi atalete yol açan güçler ne kadar baskın hale gelirlirse, kapitalizmin toptan krizleri o kadar derin bir hal alır ve bozulmuş denge halini yeniden teşkil edecek geçiş krizleri de, bir o kadar şiddetli hale gelmek zorunda kalır. Bu durumda, yerel ittifakların dramatik biçimde yeniden

organize edilmeleri (ki faşizmin yükselişi bunun en korkunç örneğidir), (eski üretim yerlerinin devalüe edilmesini içerecek şekilde) teknoloji düzenlerinin bir anda değiştirilmesi, (genellikle devlet harcamalarındaki bir kriz ile) fiziki ve toplumsal altyapıların tümüyle yeniden oluşturulması ve kapitalist üretim, bölüşüm ve tüketimin mekân ekonomisinin tümüyle dönüştürülmesizorunlu hale gelir. Devalüasyonun hem tekil sermayedarlara hem de emekçilere maliyeti ciddi boyutlara ulaşır. Kapitalizm, kendi içsel çelişkilerinin hasatını toplar.

Fakat bu geçiş krizleri ne kadar vahşi olsalar da, kapitalizmin küresel ölçekteki mekân ekonomisinin bütüncül olarak yeniden yapılandırılması, bölgelerin yeniden organizasyonu vasıtasıyla bir denge halinin restorasyonu olasılığını içinde barındırır. Kapitalizmin çelişkileri ise hâlâ eşitsiz coğrafi gelişimin küresel yapıları içinde muhafaza edilmektedir.

MEKANSAL ENTEGRASYONU VE COĞRAFİ EŞİTSİZ GELİŞİMİ EŞGÜDÜME SOKMAK İÇİN YENİ DÜZENLEMELER İNŞA ETMEK

Coğrafi eşitsiz gelişme ve mekânsal genişlemenin tüm biçimlerinin aşırı birikim sorununu azalttığını söyleyemeyiz. Aslında, mekânsal düzenlemeler sorunu çözdükleri kadar soruna katkıda da bulunurlar. Bu da, dikkatimizi mekânsal düzenlemeler ve sermaye akışlarını şekillendiren eşgüdüm mekânizmalarına yöneltir. Örneğin On İkinci Bölüm'de paranın, metaların, üretim sermayesinin ve emek gücünün coğrafi hareketliliğinin sabit ve hareketsiz fiziki ve toplumsal altyapıların yaratımına bağlı olduğunu göstermiştik. Bu altyapılar, hareket halindeki sermayenin genişleyen hacmine yer açmak için nasıl değiştirilebilir?

Sekizinci Bölüm'de gördüğümüz üzere, geçmiş zamanda cisimleşmiş sermayenin bir miktar devalüe olması pahasına yeni ulaşım ve iletişim sistemler inşa edilebilir. Yeni yatırımlar, ancak öngörülen genişlemeler beklenen mekânsal düzenlemeyi somutlayamazsa ya da daha fazla rakip yatırım birbirlerinin üstüne çok hızlı şekilde yığılabilirse devalüe olacaktır. Ulaşım ve iletişim sistemlerinin dönüşüm hızı, bu tip kaygılar nedeniyle sınırlandırılacaktır. Bu sistemler, her zaman, meta hareketinin sürekli ivmelenen miktarlarına yer açacak hızda yeni bölgelere genişleyemeyebilir. Mekânın üstesinden gelmek için ihtiyaç duyulan sabit mekânsal yapılar, üstesinden gelinmesi gereken mekânsal kısıtlara dönüşürler.

Aynı gözlem, daha önce gördüğümüz üzere, çeşitli dağınık örtüşmeler ve süreksizlikler ile biçimlenen bir hiyerarşik yapı kümesi sergilemeye eğilimli olduğu kadar, kapitalizm içinde emeğin yerel ve özel yönlerini küresel ve evrensel yönleri ile bağlantılandıran toplumsal ve organizasyonel altyapı düzenlemeleri için de geçerlidir. Gerçekten de, bu düzenlemelerin görünürdeki dağınıklığı büyük oranda, bunların sürekli bir dönüşüm süreci içinde olduklarını yansıtmaktadır. Dünya ticaretinin ve sermaye akışının

hacmindeki dramatik artış, örneğin, uluslararası para ve finans sistemi üzerinde yoğun bir baskı oluşturmaktadır. Hiyerarşi içinde (merkez bankaları ve uluslararası para kurumları gibi) yeni katmanlar yaratılmış ve bu katmanlar arasında yeni güç ilişkileri ortaya çıkmıştır. Çokuluslu şirketler benzer şekilde, sürekli değişen koşullarla başa çıkabilmek için yeni organizasyon biçimlerine el yordamıyla ulaşmışlardır. Siyasi ve idari sistemler de, benzer şekilde, uyum göstermeye zorlanmaktadırlar.

Fakat bu tip hiyerarşik yapılar, kapitalizmin ihtiyaçlarına bir anda adapte olmazlar. Örneğin, her kurum kümesi, dışsal baskılara cevaben olduğu gibi kendilerini yönlendiren belirli çıkarlar bağlamında da uyum sürecinden geçerler. Çokuluslu şirketler hammaddelere, piyasalara ve emek gücüne erişimi sağlamak yönünde hareket ederken, mekânı kendileri için kapatmaya ve rekabeti dışarıda bırakmaya çalışırlar. Ve aynı şekilde küresel gerekliliklere ilişkin eşgüdüm sağlarken, tekelleşmeye de heveslidirler. Bir kez kıtlıkları idare edebilecek bir pozisyona ulaştılar mı, uluslararası ticareti ve hatta eşitsiz coğrafi gelişimin genel kalıplarını da kendi dar şekilde tanımlamış çıkarlarına göre organize edebilirler. Güçlerini muhtemelen, diğerlerinden mümkün olduğunca fazla artı-değeri çalmak, gasp etmek ve ikna yoluyla almak için kullanacaklardır. Aynı şey, (hiyerarşideki yerlerinden bağımsız şekilde) bankerler, siyasetçiler, idareciler vb. için de geçerlidir. Bu tip bir gasp, eşgüdümlere zarar verir ve başkalarını disipline etmek için hiyerarşi içinde daha da fazla yeni katmanların yaratılmasını gerektirebilir.

Tümüyle yolsuzluğa batmadıkları zamanlarda da, idareciler bu hiyerarşik sistem içinde coğrafi genişlemenin hızı ve yönü üzerinde genelde yeterince güç sahibidirler. Bu, büyük şirketler, önemli finans kurumları ve kendisini idare eden bölgesel ittifakın çıkarları gereğince sermaye ve emek gücü akışlarını kontrol etme gücü olan devlet için özellikle geçerlidir. Devletler (ya da diğer idari birimler) arasındaki rekabet ya da hiyerarşinin katmanları arasındaki güç mücadeleleri eşitsiz gelişim kalıpları üzerinde gözle görülür etkilere sahiptir. Bunun ötesinde, hiyerarşik yapılar birbirlerinden bağımsız değildir: Örneğin, çokuluslu şirketlerin evrimi, yeni uluslararası para düzenlemelerine ve yeni devlet müdahalesi biçimlerine bağımlıdır. Bu entegrasyonlar, kimin hangi eşgüdüm işlevini yerine getireceğine dair güç mücadelelerinin bölgesel bir niteliğe sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Ve bu güç mücadeleleri de çoğu zaman kapitalizmin genel ihtiyaçları kaale alınmadan verilir.

Fakat bu tip suiistimaller olmasaydı, hiyerarşik düzenlemeleri en başta ortaya çıkaran, sabitlenme ve hareketlilik arasındaki altta yatan gerilim de çözüme kavuşmazdı. Eşgüdüme dair düzenlemelerin istikrarı, sonuçta, süregiden ve bütünlüğü olmayan bir dinamizm söz konusu olduğu için

hayati hale gelen bir özelliktir. Aynı nedenle, altta yatan bu gerilim de bir noktada kırılmaya eğilimlidir.

Bu gibi durumlarda, eşgüdüm mekânizmalarında bir kriz ortaya çıkar. Hiyerarşik yapı kümeleri, yeniden organize edilmeli, rasyonel bir hal almalı ve reforma uğratılmalıdır. Yeni para sistemleri, yani siyasi yapılar, sermaye için yeni organizasyon biçimleri ortaya çıkarılmalıdır. Doğum sancıları genelde acı verici olur. Fakat ancak bu şekilde, büyümüş ve gürbüzleşmiş kurumsal düzenlemeler birikimin temel gereksinimlerine uyumlu hale getirilebilir. Eğer reformlar tutarsa, eşitsiz coğrafi gelişim vasıtasıyla aşırı birikimi masseden eşgüdüm faaliyetleri en azından imkân dahilinde gözükmeğe başlar. Eğer bu reformlar başarısızlığa uğrarsa, sonuçta gerçekleşecek eşitsiz gelişim, zorlukları azaltmaktan ziyade katmerlendirir. O zaman küresel bir kriz ortaya çıkar. Geriye kalan yegane sonuç, hiyerarşik eşgüdüm düzenlemelerini de içerecek şekilde kapitalist üretim biçimi içindeki ilişkilerin, topyekün bir yeniden yapılandırılmadan geçmeleridir.

KÜRESEL KRİZLERİN ORTAYA ÇIKIŞI

Eşitsiz coğrafi gelişme ve genişleme kapitalizmin mirasçısı olduğu içsel çelişkileri çözemez. Kapitalizmin sorunları, bu nedenle, bir çeşit sihirli 'mekânsal tamir' vasıtasıyla çözülemez. Fakat daha genel krizlerin, yerel ve özel olaylardan kaynaklanan kaos ve kafa karışıklığından türediğini kabul etmek de önemlidir. Bu krizler, somut tekil emek süreçleri ve piyasa mübadeleleri temelinde, soyut emeğin nitelikleri ve değer formunda gerçekleşen küresel krizlere dönüşürler. Devir zamanı üzerindeki zamansal ve mekânsal kısıtlar, çeşitli bölgesel farklılaşmaların *süreç içinde* üretilmelerini garanti eder. Bu nedenle, krizler, eşitsiz coğrafi gelişim üzerine inşa edilir ve hiyerarşik organizasyonel formlar ile eşgüdüm içinde tutulurlar. Ve aynı gözlem, devalüasyonun etkileri için de geçerlidir. Bunlar, her zaman belli yer ve zamanlarda hissedilir ve belirli bölgesel, sektörel ve organizasyonel düzenlemeler içinde inşa edilirler. Etkileri kimi zaman yayılabilir, kimi zaman da sermaye ve emeğin (genelde eşzamanlı biçimde) sektörler ve bölgeler arasında yer değiştirmesi ile ya da fiziki ve toplumsal altyapıların radikal bir yeniden inşa süreci ile bu etkiler bir dereceye kadar hafifletilebilir.

Demek ki, küresel krizler, 'birbirinden bağımsız olmasına rağmen ilintili şekilde faaliyet gösteren bağlantısız faktörlerin cebri kaynaşmaları'nı ortaya çıkarırlar (*Theories of Surplus Value*, kısım 3, s. 120). Bu kaynaşma sürecini daha somut şekilde incelemek için, bazı basitleştirici varsayımlar kullanacağız. Öncelikle, dünyanın, 'birbirinden bağımsız olmasına rağmen ilintili şekilde faaliyet gösteren' bölgesel ekonomilere parçalandığını varsayalım. Bölgeler, sermaye ve emek gücü akışlarının etkisine nötr olan hiyerarşik şekilde yapılandırılmış organizasyonel düzenlemeler içinde,

o sermaye ve emek gücü akışları tarafından birbirlerine bağlanırlar. Birikimin ritimleri bir bölgeden diğerine değişiklik arz eder. Fakat aşırı birikim ve devalüasyona dönük eğilim, tüm bölgeler içinde geçerlidir. Bu nedenle her bölge periyodik biçimde, kendi içindeki devalüasyon krizlerinin yarattığı rahatsızlığı azaltacak şekilde dışsal ilişkilerini dönüştürmeye zorunlu kalacaktır.

Marx, bu tip durumların varlığından tümüyle haberdardı. Örneğin, aşırı birikim koşulları altında, İngilizler'in 'kendi metaları için piyasa yaratmak amacıyla kendi sermayelerini diğer ülkelere borç vermek zorunda kaldıklarına', sermayenin 'kanat takarak hızlanmak', mekânsal kısıtları aşmak ve bu şekilde 'kendi kısıtları içinde ancak çok yavaş şekilde ulaşılacak üretken güçlerdeki gelişmeye' erişmek zorunda olduğuna dikkat çekmiştir (*Theories of Surplus Value*, kısım 3, s. 122; *Grundrisse* s. 416). Bu aşamada çözülmesi gereken mesele, krizlerin bu tip mekânizmalarla aşılabileceği mi yoksa daha da derinleşeceği mi sorusudur. Ve cevaplar da, sermayedarların farklı bölgelerde kendi aşırı birikmiş sermayelerini başlarından atmak konusunda ellerinde bulunan araçlar kadar çeşitlidir. Bu olasılıkları şimdi tek tekele alacağız.

HARİCİ PİYASALAR VE YETERSİZ TÜKETİM

Eğer Britanya'daki aşırı birikmiş sermaye Arjantin'e, Britanya'da üretilmiş fazla metaları tüketmeleri için bir ödeme aracı olarak ödünç verilirse, aşırı birikime dönük bir rahatlama en iyi ihtimalle kısa süreli olur ve devalüasyondan kaçınma ihtimali de gözardı edilebilir derece ufaktır. Bu tip bir stratejiyi takip etmek kısmen kendisini açık bir etkin talep eksikliği olarak gösteren kapitalizmin krizlerinin, tümüyle eksik tüketime mal edilebileceği varsayımını beraberinde getirir. Marx, bu tip bir tezin bölgele-rarası versiyonunu, tezin orijinali kadar şiddetle reddeder. Ona göre, tüm olan bitenler; aşırı birikimin etkilerinin kredinin ateşlediği büyüme sırasında daha geniş bir alana yayılması ve bölgeler-arası ticaret dengesi ile ödemeler dengesi arasında boşluğun büyümesinden başka bir şey değildir. Kredi sistemi kendi parasal tabanına geri çöktüğünde, Marx'ın ısrar ettiği üzere olayların gelişimi bu bölgelerarası dengeler tarafından değişime uğratılacaktır. Olayların tipik gelişimini Marx, şu şekilde tarif etmektedir:

Kriz, önce en fazla krediyi ortaya koyan ve bu kredinin en ufak kısmını alan İngiltere'de patlayabilir, çünkü her ne kadar genel ticaret dengesi *istenir durumda* olsa da...derhal bir düzene konulması gereken... ödemeler dengesi *istenir durumda değildir*. Altın rezervinin azalmasıyla başlayan ve bu azalmayla birlikte gelişen İngiltere'deki çöküş, İngiltere'nin ödemeler dengisini düzeltir...Şimdi sıra bir başka ülkeye gelmiştir...

Ödeme dengesi, kriz zamanlarında her ulus için elverişsizdir...fakat sorun, yayılım ateşine tutulmuşlar gibi, her zaman [bir ülkeden] bir sonraki

ülkeye devredilir...O zaman tüm bu ulusların eş zamanlı olarak aşırı ihracat yaptıkları (ve bu nedenle aşırı ürettikleri) ve aşırı ithalat yaptıkları (ve bu nedenle aşırı alım yaptıkları), fiyatların her durumda şişirildiği ve kredinin fazla verildiği açıktır. Ve aynı süreç tüm ülkelerde gerçekleşir.

Devalüasyonun maliyeti bu durumda, zinciri başlatan bölgeye şu şekilde yığılacaktır:

Önce değerli metaller gönderilecek, sonra metalar düşük fiyatlara satılacak, kendilerinden kurtulmak ya da paraya tahvil etmek için metalar ihraç edilecek, faiz oranı artırılarak borç alınacak, taşınır değerlerin değeri düşürülecek, yabancı menşeiili taşınır değerlerden kurtulunacak, bu değerlerde gömülü yatırım için yabancı sermaye cezbedilecek ve en sonunda da birçok alacağı çözüme ulaştıracak iflas gelecektir (*Kapital*, cilt 3, s. 491-2, 517).

Bu gelişim iç karartıcı şekilde tanıdıktır. Ve açıkça, buradaki hiçbir olasılık, kapitalizmin çelişkileri için bir 'mekânsal tamir'e ilişkin değildir. Fakat dünya, gayet karmaşık bir yerdir ve burada bile, krizlerin kaçınılmazlığını en azından erteleyebilecek olasılıklar ortaya çıkmaktadır. Örneğin, eğer Arjantin'in İngiltere'de olmayan zengin altın rezervleri varsa, İngiltere'de üretilen fazla metalar metal para ile ödenebilir. Metal paranın bölgelerarası transferleri ile dengeler tutturulabilir. Bu da, kriz oluşumunu yavaşlatabilir. Fakat uzun vadede, bunun, bir bütün olarak sermayenin dolaşım sürecinin önemli istikrar unsurlarından olan altın üreticilerinin deneyimledikleri haricinde büyük bir etkisi olmaz (bkz. s. 156-159).

Daha ilginç bir olasılık, kapitalizm, kapitalist olmayan toplumsal oluşumlarla yapılan ticarete büyük oranda bağımlı olduğu zaman ortaya çıkar. Marx'ın ifade ettiği gibi, 'kapitalist üretim biçiminin kendi gelişme safhalarının dışında olan üretim biçimlerinin koşulları içinde şekillendiği' zaman ortaya ilginç durumlar çıkmaktadır (*Kapital*, cilt 2, s. 110). Elde edilebilecek rahatlığın niceliği kapitalist olmayan toplumun doğasına ve o toplumun kapitalist sisteme meta ve para mübadeleleri vasıtasıyla dahil olma kapasitesine bağlıdır. Fakat kriz oluşumu, ancak kapitalist olmayan toplumlar 'kapitalist üretim yapan ülkelere uyan bir oranda tüketir ve üretirlerse kontrol altında tutulabilir' (*Kapital*, cilt 3, s. 257). O zaman, tüm bunlar, emperyalist hakimiyet siyaseti ve iktisadına bulaşmadan nasıl yapılabilir? Ve bu durumda bile, bu tip bir çözümü geçici kılan çelişkiler işin içindedir. 'Bir ülkeyi bir ürünü geri vermeye muktedir kılmazsanız, [o ülkeyi] mamul ürünlerinizle garketmeye devam edemezseniz. Bu nedenle, [Britanya'nın] sınai çıkarı Hindistan pazarına bağımlı hale geldikçe, [Britanya] bu ülkenin doğal üretimini mahvettikten sonra, Hindistan'daki taze üretici güçler yaratma ihtiyacını daha fazla hissetmiştir' (On Colonialism, Engels ile birlikte, s. 52). Mesele, artık sadece ticaret ile harici rahatlama aramak değil,

yeni bölgelerde yeni toplumsal ilişkilere dayalı yeni üretim sistemleri kurmaktır. Şimdi, bu ihtimali doğrudan ele alalım.

ÜRETİM İÇİN SERMAYE İHRACI

Yurtdışına (bir ödeme aracından ziyade) bir satın alma aracı olarak ödünç verilen artık-sermaye, diğer bölgelerde yeni üretken güçlerin oluşumuna katkıda bulunur. Bu biçimdeki dışadönük bir hareket, genel aşırı birikim süreci ile tümüyle farklı bir ilişki içindedir. Bu, Marx'ın gerçekleşme sorununun ancak üretimde bir genişleme ile çözülebileceğine dair tezi ile uyum içinde bir durumdur. Fakat aynı durum, aslında, sadece 'birikim hayrına birikimden, üretim hayrına üretimden' kaynaklanan ikilemleri diğer bölgelere taşır ve aynı zamanda yurtiçindeki aşırı birikimi de derinleştirir. Marx'a göre, 'eğer sermaye yurtdışına gönderilirse, bu, yurtiçinde aynı şeyler yapılamayacağı için değil, bu sermaye yabancı bir ülkede daha yüksek bir kâr oranı ile kullanılabilmesi için yapılır' (*Kapital*, cilt 3, s. 256). Sonuç, ortalama kâr oranının artması (*Theories of Surplus Value*, kısım 2, s. 436-7) ve uzun vadede kârın azalma eğiliminin hızlanmasıdır (*Kapital*, cilt 3, s. 237). Aynı sonuca, eğer yurtdışında genişleyen üretim, yurtiçi piyasada değişmeyen sermayenin ve tüketim mallarının öğelerini ucuzlatırsa da ulaşılacaktır. Sermayenin değer kompozisyonu geçici olarak azalacak ve sömürü oranı artacaktır. Sonuçta, daha da fazla sermaye üretilecektir.

Buradan çıkarabileceğimiz sonuç, yurtiçindeki aşırı birikimin, ancak artık para-sermayenin (ya da bu sermayenin metaldaki eşdeğerinin), yeni bölgelerde sürekli ivmelenen biçimde taze üretken güçlerin yaratılması için yurtdışına gönderilmesiyle teskin edilebileceğidir. Dahası, üretken güçler eğer sermaye yeniden üretilecekse belirli bir şekilde kullanılmalıdır. Kapitalizme uygun toplumsal ilişkiler, yani ücretli emek, hazır bir durumda ve paralel bir genişleme içinde olmalıdırlar. Bu nedenle, üretken güçlerin coğrafi genişlemesi, proletaryanın küresel ölçekte genişlemesi anlamına gelir. Bu aşamada, ilkel birikim veya doğal artış vasıtasıyla emek gücündeki hızlı bir artış gerçekleştiğinde kapitalizmin krizlerinin şiddetinin azalacağına dair önermeye (bkz. s. 232) geri dönebiliriz. Bunun derinde yatan sonuçlarını biraz sonra ele alacağız.

Üretken güçlerin ihracı, belli bölüşüm ve tüketim biçimlerini içeren kapitalist üretim biçiminin bir bütün olarak ihracı anlamına gelir. Bu da, kapitalizmin aşırı birikim sorununu çözmeyen yegane yolu olarak ortaya çıkar. Yani üretken güçlerin ihracı, bölgeler arası ilişkiler ve bu bölgelerdeki hâkim koşullara bağlı olarak, belli başlı bölgesel etkiler doğurur.

Makineye dayalı üretime (ve ucuz ulaşım giderlerinin yardımına) bağlı rekabet vasıtasıyla kapitalizm öncesi ekonomi ve sanayi biçimlerinin ortadan kaldırılması, ülkeleri cebren hammadde tedarikçilerine dönüştürür. 'Yeni ve uluslararası bir işbölümü, modern sanayinin ana merkezlerinin

gereksinimlerine uygun bir işbölümü ortaya çıkar ve yerkürenin bir parçasını, temelde sınıai bir alan olarak kalan diğer parça için tedarikte bulunan bir tarımsal üretim alanına dönüştürür' (*Kapital*, cilt 1, s. 451). Fakat emeğin bölgesel dağılımı eğer sabit kalırsa, sermayenin dolaşımı neredeyse kesin biçimde sermaye ve emek akışlarının bu iki alan arasındaki geçiş krizlerini daha da derinleştirir. Tek çözüm, yeni bölge içindeki kapitalist üretim biçiminin derinleştirmesine dayalı bölgesel işbölümünün daha ileri seviyedeki dönüşümüdür. Marx, Hindistan'da bu tip bir dönüşüm beklentisi içindedir:

Demir ve kömüre sahip bir ülkenin ulaşımına makineyi bir kez soktunuz mu, bunu, bu ülkenin dokusundan çekip alamazsınız. ... Demiryolu sistemleri bu nedenle, Hindistan'da, ... Hint kastlarının dayalı olduğu soya dayalı işbölümünü, Hint'in gelişiminin ve Hint'in gücünün önündeki temel engelleri eritecek olan modern sanayinin gerçek öncüsüdür. ... Tarihin burjuva safhası yeni bir dünyanın maddi temelini yaratmak zorundadır. ... Burjuva sanayisi ve ticareti, jeolojik devrimler nasıl dünya yüzeyini yaratmışsa, yeni bir dünyanın bu maddi koşullarını yaratmaktadır (On Colonialism, Engels ile, s. 85-7).

Beklenen geçiş süreci, kapitalist nüfuz etme sürecine gösterilen dahili direniş ve Britanyalılar tarafından dayatılan emperyalist politikalar tarafından uzun bir süre geciktirilmiştir. Buradaki kuramsal mesele ise, bu tip geçiş süreçlerinin her nedenden olursa olsun bloke edildiği durumlarda, sermaye ihraç eden ülkenin aşırı birikmiş sermayesinden kurtulma kapasitesinin de uzun vadede bloke olacağıdır. Mekânsal tamir, yadsınmış ve küresel krizler kaçınılmaz hale gelmiştir. Kapitalizmin yeni bölgelerde kısıt altında olmadan büyümesi –ki burada yeni bölgeler için akla ilk gelen örnekler Birleşik Devletler ve Japonya'dır- bu nedenle kapitalizmin hayatta kalması için mutlak bir gerekliliktir. Bunlar, fazla aşırı birikmiş sermayelerin, yeni piyasalar ve kârlı yatırım fırsatlarının yaratılabileceği biçimde en kolay şekilde massedilebilecekleri alanlardır. Fakat burada başka çeşit bir ikilem ile karşılaşılıyor. Yeni bölgelerdeki yeni üretken güçler, yurtiçindeki sanayi için rekabet açısından bir tehdit teşkil ederler. Dahası, sermaye, içsel devalüasyonlarından kaçınmak için kendi mekânsal tamiirine yoğunlaşmak zorunda kalan yeni bölgede aşırı birikmeye eğilimlidir.

Ne olursa olsun, devalüasyon nihai sonuçtur. Sermaye ihraç eden ülke, kendisini amacına ulaşmak için attığı her adımın kendisini o amaçtan uzaklaştırdığı 'içinden çıkılmaz bir durum'da' bulur. Kapitalizmin yeni

Catch 22. Joseph Heller'in 1961 yılında yayınlanmış romanının ismi. Romanda, bürokratik yapıların bireyleri çözümü olmayan ikilemler dayatarak prosedürleri uygulamaya mecbur kıldığını vurgulamak için bu tür bir durumu ortaya çıkaran *Catch 22* adlı bir kuraldan bahsedilmektedir. Sonraları, *Catch 22*, bürokratik yapıların kendi ürettikleri prosedürlerin yarattığı çıkmazları tarif etmek için de kullanılmıştır. Harvey, herhalde, kitabın bu bölümünde, hükümetlerin de açmaza düşüğü bir durumdan bahsettiği için bu kavramı kullanıyor. ç.n.

bölgelerde sermaye ihracı ile kısıtlanmadan gelişmesi, uluslararası rekabet vasıtasıyla sermaye ihrac eden ülkeye beraberinde devalüasyonu da getirir. Yurtdışındaki kısıtlanmış gelişme ise uluslararası rekabeti belli sınırlar içinde tutsa da, daha fazla sermaye ihracına dönük fırsatların önüne geçer ve bu şekilde iç dinamiklerden kaynaklanan devalüasyonlara yol açar. Bu durumda, önemli emperyalist güçlerin sürekli açık kapı serbest ticaret yönelimi ile içedönük imparatorluklara özgü otarşi arasında kalmasında çok da şaşacak bir şey yoktur.¹¹

Yine de, tüm bu kısıtlar içinde birçok farklı olasılıklar da mevcuttur. Burjuvazinin 'tarihsel misyonu' bir gecede tamamlanmamıştır. Aynı şekilde 'yeni dünyanın maddi koşulları' da bir günde yaratılmamışlardır. Kapitalizmin yoğunlaşması ve yayılması, müteakip kuşaklar boyunca gerçekleştirilmiş uzun bir devrimci dönüşümdür. Yerel, bölgesel ve geçiş krizleri, eşitsiz coğrafi gelişim vasıtasıyla o sürecin işleminin normal bir parçası iken, küresel krizlerin oluşumu -ki ilk başta genellikle artan yoğunluktaki geçiş krizleri olarak deneyimlenirler- kapitalist temelde daha ileri seviyede devrimci dönüşüm olasılıklarının tüketildiği durumlardan doğar. Ve bu da, dünya üzerindeki yeni üretken güçlerin çoğalmasından ziyade taze emek gücü tedarikine bağımlıdır. Şimdi bu konuyu ele alacağız.

PROLETARYANIN GENİŞLEMESİ VE İLKELEL BİRİKİM

Uluslararası işbölümünde, teknoloji ve organizasyonda ve üretken güçlerin dağılımındaki nüans barındıran değişimlerin altında, temel bir Marxçı önerme yatmaktadır: Sermayenin birikimi, proletaryanın artmasıdır (*Kapital*, cilt 1, s. 614). Marx'ın Hegel'le içkin anlaşmazlığının merkezinde de, örneğin, kolonizasyonun kapitalizmin çelişkilerine geçici bir rahatlama sağlayamayacağı fikri değil, bu rahatlama ancak kolonizasyon ilkel birikimle birlikte gerçekleştiği zaman ulaşabileceği fikri yatmaktaydı. *Kapital*'in birinci cildinin son kısmının önemi de şimdi çok daha açık şekilde ortaya çıkmaktadır. Sermayenin birikimi, proletaryanın artmasıdır ve bu da, şu ya da bu şekilde ilkel birikim demektir.

Fakat ilkel birikim, birçok surete bürünür. Para formlarının ve ticaretin nüfuzu, 'karşı karşıya geldiği temelde kullanım değeri merkezli olan üretici organizasyonlar üzerinde her yerde aşağı yukarı çözüldürücü [bir] etkide' bulunur (*Kapital*, cilt 3, s. 331-2; *Grundrisse*, s. 224-5). Diğer taraftan, emek sürecinin biçimi ve neticede ortaya çıkan üretimin toplumsal ilişkileri, başlangıç koşullarına göre ciddi farklılıklar gösterir. Marx'ın *Kapital*'de ortaya koyduğu 'klasik' ilkel birikim anlatısı, ancak kabaca paralel koşullar mevcutsa tekrara açıktır. Marx'ın kendisi de çeşitli varyasyonların olduğunun farkındaydı. Sermayedarlar tarafından köle emeğine dayalı olarak işletilen

11 Gardnes'in Birleşik Devletler tarafından yürütülen *New Deal* diplomasisine dair çalışması (1964), bu çatışmayı gayetiyi biçimde ele almaktadır.

plantasyon kolonileri, dünya piyasası için üretim yapmaktaydılar ve ücretli emeğe dayanmadan kapitalizme formel olarak entegre olmuşlardı.

Kölelerinin artık-emeğinden pamuk ya da mısır formunda [elde ettikleri] artık-ürün ne kadar büyük olursa olsun, bu farklılaşmamış emeğe yapışabilmeleri, dış ticaretin onları bu basit ürünleri herhangi bir kullanım değeri biçimine dönüştürmelerine izin vermesinden kaynaklanmaktadır (*Theories of Surplus Value*, kısım 2, s. 302-3; pt 3, s. 243).

Geleneksel köylülüğe dayalı toplumdaki sömürü biçimleri de, benzer şekilde, sermayenin gerçek boyunduruğundan ziyade biçimsel boyunduruğunun alanına dönüştürülebilirler. Marx'ın Asya tipi üretim biçimine dair kısmen giriş yaptığı tartışma ve devlet güçlerinin devlet kapitalizmi formlarına doğrudan dönüşümü de benzer bir meseleyi beraberinde getirir. Marx'ın 'tam anlamıyla koloni' olarak adlandırdığı Birleşik Devletler, Avustralya vb. gibi durumlar bile ilkel birikimin genel çerçevesi içindeki güç farkedilen nüanslardan tümüyle kaçamazlar. Marx'a göre, buralarda

Her ne kadar memleketlerinden az ya da çok miktarlarda sermaye getirmiş olsalar bile, çiftçi kolonist yığını *sermayedar* değildir ve *kapitalist* üretim yapmamaktadırlar. Kendileri için çalışan ve temel amaçları ... *kendi geçimliklerini* temin etmek olan köylülerdir. ... Uzun bir süre boyunca da aşağı yukarı kapitalist biçimde üretim yapan çiftçilerin rakipleri olmaya devam edeceklerdir (*Theories of Surplus Value*, kısım 2, s. 202-3).

Bu aşamada kapitalist rejim her yerde, kendi emeğinin koşullarının sahibi olarak o emeği sermayedardan ziyade kendi zenginleşmesi için kullanan üreticinin direnişi ile karşılaşacaktır. Bu birbirine taban tabana zıt iktisadi sistemlerin çatışması, kendisini bu ikisi arasındaki mücadelede ortaya koyar. Sermayedar sırtını memleketine dayadığında, güç kullanarak, üreticinin bağımsız emeğine dayalı üretim ve temellüğüne doğru kendi yolunu açmaya çalışacaktır (*Kapital*, cilt 1, s. 765).

Emekçinin tam bir ücretli emekçi olarak tümüyle 'hür' kılınması birçok neslin geçmesini gerektirir. Yol üzerinde birçok ara adım, üretimin toplumsal ilişkilerinin takınabileceği birçok ara form mevcuttur. Ve bunların her biri sermayeye olan diyetini en azından bir artık ürün olarak öder. Fakat kapitalizmin devrimci gücü kudret kazandıkça, ara formlar yerlerini en sade ve yalın haliyle ücretli emeğe bırakacaklardır. Yeni ilkel birikim süreçleri, daha öncekiler tarafından erişilmiş olan toplumsal üretim ilişkilerine saldıracak ve bu ilişkileri erozyona uğratacaklardır. Bu sürecin sonucu olan eşitsiz coğrafi gelişim tarihe 'kandan ve ateşten harflerle' kazanacaktır. Gayet farklı alanlarda ve her türden toplumsal koşullar içinde verilen vahşi ve dönemsel gerilla mücadeleleri düzenli biçimde zıt iktisadi sistemlerin temsilcileri arasında önemli sürtüşmelere dönüşecektir. Yeni dünyanın toplumsal ve beşeri coğrafyası bu şekilde, ortaya konmuş yeni maddi

koşulları karşılamak için yaratılacaktır.

Fakat kapitalizm ilkel birikime dair olanakları kapitalist öncesi ve ara toplumsal oluşumlar pahasına tükettikçe, emek gücünün taze kaynakları için başka yerlere erşimek zorundadır. Sonuçta, gidilebilecek tek bir yer kalmıştır. Kendine dönük bir yamyamlığa başlamak zorundadır. Bazı sermayedarlar, kendi üretim araçlarının kağıt üzerinde kontrolünü ellerinde tutuyor olsalar bile, fiiliyatta –temelde kredi sistemi vasıtası olmak üzere, daha büyük şirketlerle bağımlı alt-işverenlik ilişkilerine girmeleri ya da tedarik üzerindeki tekellere bağımlılık vasıtası ile de- diğer sermayedarların astı haline gelirler. Diğerleri de artan rekabet ve iflaslar ile bazen yarı-zamanlı bazen de tam-zamanlı temelde, doğrudan proletarya safalarına itilirler. Burjuvazi içindeki diğer katmanlar da daha önceki bağımsızlıklarını yitirir ve her ne kadar inceden inceye katmanlandırılmış bir hiyerarşik sistem içinde olsalar da, basit ücretli emekçilere dönüşürler.

Marx elbette sermayedarların proleterleşmeye karşı tetikte olduklarının farkındaydı; fakat bu konuya ilişkin asıl dikkatini, mevcut sermayedarların aleyhine gerçekleşen, aslında her zaman belli bir yere kadar ilkel birikimin safhaları olarak görülebilecek devalüasyonun farklı safhalarına sarfetti (*Kapital*, cilt 1, s. 626). Krizlerin küresel düzlemde derinleşmesi ve yaygınlaşması kapitalizmin yamyamca eğilimlerini, devalüasyonun nihai biçimi olan ve düzenli şekilde tasmaından salınan çok sayıda karşılıklı yıkım biçimlerine dönüştürür.

DEVALÜASYONUN İHRACI

Vahşi devalüasyon zamanlarında, bölgelerarası çekişmeler yerlerini, tipik biçimde, devalüasyonun yükünü kimin taşıyacağı üzerinden devam eden mücadelelere bırakır. İşsizliğin, enflasyonun, atıl üretim kapasitesinin ihracı oyunda ortaya konan bahisler haline gelir. Ticaret savaşları, damping, faiz oranı savaşları, sermaye akışı ve döviz üzerinde kısıtlamalar, göç politikaları, kolonyal fetih, haraç ekonomilerine boyun eğdirilmesi ve bu ekonomiler üzerinde hâkimiyet kurulması, iktisadi imparatorluklar içindeki işbölümünün cebren yeniden organize edilmesi ve son olarak savaş vasıtasıyla rakibin sermayesinin fiziki yıkımı ve cebren devalüasyonu kullanılan yöntemlerden bazılarıdır. Bunların her biri iktisadi gücün, finans temelli gücün ve devlet gücünün bazı yönlerinin agresif şekilde manipüle edilmesini içerir. Emperyalizm siyaseti, yani kapitalizmin çelişkilerinin, sınırsız güce sahip bir gücün dünya hâkimiyeti vasıtasıyla, tedavi edilebileceğine dönük hissiyat, ön plana çıkar. Kapitalizmin hastalıkları ise bu kadar kolayca kontrol altına alınamaz. Yine de ekonomik alanın siyasi mücadeleye tahvil edilmesi, *yol üzerinde* yeterli sermayenin yok edilmesi şartıyla, kapitalizmin uzun vadede istikrarlı kılınmasındaki rolünü oynar. Yurtseverlik ve ulusalcılığın günümüz dünyasında birçok işlevi vardır ve

çok farklı nedenlerden ortaya çıkabilirler, fakat emperyalizmin hem de emeğin devalüasyonunun üstünü alan elverişli bir örtü de sunarlar. Konunun bu tarafta ceğiz, çünkü bu, inanıyorum ki, sadece (bir zerre kapitalizmin ayakta kalmasına dönük değil, aynı zamanda yatta kalmasına dönük en ciddi tehdittir.

EMPERYALİZM

Marx, hiçbir zaman, bir emperyalizm kuramı ortaya koymadı. Herhalde bu konuyu, devlet, dış ticaret ve dünya piyasasına dair planladığı kitaplarında ele alacaktı (Selected Correspondance, Engels ile, s. 112-13). Bu çalışmalar elimizde olmadığı için, kendisinin kapitalizmin tarihinde bu kadar büyük bir yer tutan emperyalizm konusunun birikim kuramına nasıl dahil edeceği üzerinde spekülasyon yapmak zorundayız.

Marx'tan bu yana emperyalizm çalışmaları, tarih anlayışımıza büyük bir katkıda bulunmuştur; fakat bu çalışmaları Marx'ın kendi kuramsal çerçevesi içine oturtmak güçtür. Sonuç da, tek bir emperyalizm kuramından ziyade konu üzerinde birçok sunumlardan oluşan bir bütünlüğün inşası olmuştur.¹² Marx'ın düşüncesine doğrudan oturtulduklarında, bu çalışmalar kuramın dış piyasa arayışı, artık-sermayelerin ihracı, ilkel birikim, eşitsiz coğrafi gelişme vb. gibi tekil kısımlarına değinirken, kuramın bütününe seslenememişlerdir. Diğer durumlarda, bazı çalışmalar Marx'ın ötesine geçtiklerini ve eksiklikleri ve varsayılan hataları düzelttiklerini iddia etmişlerdir. Bu yazının büyük kısmı, hem güçlü hem de ikna edicidir. Beşeri gelişme adına yağmacı kapitalizm tarafından gerçekleştirilen talanların duygulandırıcı bir tanıklığını sunmaktadır. Aynı zamanda, bu yazın, eşit derecede kendine özgü tarihleri, kültürleri ve üretim biçimleri olan dünya halkları kapitalist değer yasasının altında garip ve baskıcı bir özdeşliğe itildikleri oranda, insan etkileşiminin derin karmaşıklığını ve zenginliğini de yakalamaktadır.

Bu yazın içindeki baskın sunum, sömürü ve 'mekânsal tamir' temalarını dramatik biçimde birleştirmektedir. Merkezler çevreleri, metropoller hinterlandları sömürmekte, birinci dünya üçüncü dünyayı acımasızca boyunduruğu altına almakta ve sömürmektedir; az gelişmişlik dışarıdan dayatılmaktadır vs. Sınıf mücadelesi, çevrede yer alan toplumsal formasyonların merkezde yeralan baskı kaynaklarına karşı mücadelesine dönüşmektedir. Kır kente, çevre merkeze, üçüncü dünya birinci dünyaya baş kaldırmaktadır. Bu mekânsal sunum o kadar güçlüdür ki kapitalizmin kalbinde yeralan yapıların değerlendirilmesi için bile serbestçe kullanılır. Gelişmiş kapitalist ülkelerdeki bölgesel az gelişmişlik, gettoları 'dahili neo-koloniler' olarak tutan baskın bir metropolis tarafından gerçekleştirilen bütünlüklü bir

sömürü süreci olarak görülür. *Kapital*'in dili, bir yerdeki insanların bir başka yerdeki diğerleri tarafından sömürülmesine dair eşit şekilde çekici bir sunum tarafından yerinden ediliyor gibi gözükmektedir.

Buradaki güçlük, bazen birbirine zıt gibi gözükken düşünce biçimlerini yeniden inşa etmek ve bunları tek bir kuramsal referans çerçevesi içine dahil edebilmektir. Meseleler olduğu haliyle durduğunda, bağlantılar ya duygular ya da sömürüye dair bilgilere yaptığımız atıflar ile kurulacak veya emperyalizmin, kapitalizm ve daha sonra farklı yer ve zamanlarda belirli düzenlemeler içinde birbirinin üzerine 'kurulacak' olan diğer üretim biçimleri (ya da toplumsal formasyonlar) arasındaki şiddetli mücadele olarak sunulmasıyla olabilecek en üst seviyede bir soyutlama düzlemine yansıtılacaklardır. Hem Luxemburg'un hem de Lenin'in paylaştığı üçüncü bir yaklaşım ise emperyalizmi kapitalizmin sistematik olarak eğiliminin olduğu *içsel* çelişkilerin, kapitalizmin tarihindeki belli bir safhada hâkim olmuş ve finans kapitalizmi döneminde ulaşılmış, *dışsal* bir ifadesi olarak görür. Bu yazarlar, doğrudan 'mekânsal tamir' fikrine başvurmuşlar ama öte yandan Marx'ın konuyu göz ardı etmesini de alakalı tarihi gelişmelerin ustanın zamanından sonra gerçekleşmesi ile açıklamışlardır. Bu yaklaşımların hiçbirisi çok tatmin edici değildir. Emperyalizm Marx'ın zamanında da ortadaydı ve bu konuya onun popüler yazılarında da sıklıkla değinilmiştir (bkz. On Colonialism, Engels ile). Diğer taraftan, birbiriyle kesişen ve çatışma halindeki üretim biçimleri fikri de her ne kadar başlangıç mahiyetinde de olsa *Grundrisse*'de ortaya atılmıştır. O zaman, yapılması gereken, Marx'ın birikim kuramının kapsamını, emperyalizm vasıtasıyla gerçekleşen tarihsel sömürü deneyimini sunmaya çalışanların çeşitlilik arzeden kuramlarını içine alacak şekilde genişletmektir. Bu işe, tüm yönleriyle burada girişemeyeceğim. Fakat bu son bölümlerde sunulan kapitalizmin mekânsal dinamiklerine dair bir miktar nüans içeren yaklaşım, birikim kuramı içinde emperyalizm için nasıl bir yer olduğuna dair maddi bir temel tanımlamamızda bize yardımcı olabilir.

Son iki bölümde vurgulamaya çalıştığım temel nokta, mekânsal düzenlemelerin üretiminin, birikim dinamikleri içinde zorunlu olarak aktif bir kurucu moment olduğudur. Mekânsal düzenlemelerin biçimi ve mekânın zaman ile yıkıma uğratılması, bu dinamikleri anlamak için, geliştirilmiş eşgüdüm yöntemleri ya da makinenin daha kapsamlı şekilde kullanılması kadar önemlidir. Tüm bu özellikler, genel bir teknolojik ve organizasyonel değişim kavramı içinde eritmek zorundadır. Bu değişim, birikimin ve benzer şekilde kapitalizmin çelişkilerinin içindeki çıktığı bağlantıların etrafında şekillendiği nirengi noktası olduğu için, bu çelişkili dinamiğin mekânsal ve zamansal ifadeleri de eşit bir öneme sahiptir.¹³

13 Wright (1978) ve Shaikh (1978) tarafından incelenenlerde olduğu gibi krizler üzerine yazılanlar genelde coğrafi boyututümüyle gözardı ederler ya da coğrafi boyutu bir tali bir konu ola-

Mekânsal düzenlemelerin, (sermayenin hareketsiz toplumsal ve fiziki altyapılar vasıtasıyla devinimini de içerecek şekilde) farklı sermaye ve emek gücü biçimlerinin çeşitli hareketlilikleri vasıtasıyla üretildiklerini ve dönüştürdüklerini daha önce görmüştük. Sermaye ve emeğin bu hareketlilikler arasındaki zorunlu özdeşlik içinde birbirini tamamıyor oluşları ve [aynı minvaldeki] zıtlıklar, üretim, mübadele ve tüketim için eşitsiz, istikrarsız ve gerilimlerle dolu bir coğrafi alan üretirler. Yoğunlaşma yönündeki güçler, dağılma istikametinde olanlara karşı gelir ve atalet üreten güçlerin kapitalizmin mekân ekonomisi içindeki göreceli olarak daimi özelliklere dönüştürdüğü merkezler ve çevreler yaratırlar. İşbölümü bölgesel bir form alır ve mekânsal kısıtlar içinde sermaye dolaşımı bölgesel olarak kısıtlanmış düzenlemelere dönüşür. Bunlar, bir bölgede devinim halindeki değeri koruyacak ve güçlendirecek sınıf ve hizip ittifakları için bir temel sunarlar. Sınıf mücadelesi bir bölgedeki sermaye ve emek arasında bir uzlaşma alanı ortaya çıkardığı müddetçe, örgütlü emek halihazırda kazanılmış işlerini ve imtiyazlarını korumak için bu tip ittifaklara desteğini verebilir. Bu nedenle, sınıf ve hizip çatışmasının bölgeselleşmesi, sermaye dolaşımının bölgeselleşmesine eşlik eder ve onu pekiştirir.

Değer yasasının ortaya çıkarmaya eğilimli olduğu homojenlik, artan bölgesel farklılaşma içinde kendi reddini de taşır. Bölgeler arasında rekabet ve eşitsiz mübadele için son derece çeşitli fırsatlar bu aşamada ortaya çıkar. İktisadi ve siyasi gücün bir bölge içinde yoğunlaşması, diğer bölgelerin hâkimiyet altına girmesi ve sömürülmesinin önünü açabilir. Devalüasyon tehlikesi altında, her bölgesel ittifak, diğer ittifakları kendi içsel sorunlarını hafifletmek için bir araç olarak kullanmaya çalışır. Devalüasyon üzerinden devam eden mücadele, bölgesel bir mahiyet kazanır. Fakat bölgesel farklılaşmalar, bu şekilde istikrarlarını kaybeder. Bunun ötesinde, sermaye ve emek gücünün çeşitlilik arzeden hareketlilikleri, tam olarak kendilerinin yaratımına yardımcı oldukları bölgesel yapıların altını oyma eğilimindedir. Bölgesel ittifaklar uluslararası rekabet kayalıklarında, kâr oranının eşitlenme dalgasının (ve özellikle para-sermayenin) çarpmasıyla karaya otururlar. Devir zamanını azaltırna mücadelesi göreceli uzaklıkları yeniden şekillendirir ve zaten (sınır devriyeleri tarafından korundukları zaman bile) gayet geçirgen olan bölgesel sınırları anlamsızlaştırır. Ve devalüasyon tehdidi somutlaştığı zaman, hem sermayenin hem de emeğin tekil bileşenleri, yerlerinde kalıp ödeyecekleri maliyetleri başka bölgelere ihraç etmekten farklı olmayan sonuçlar üretecek şekilde, güvenli sığınaklara da kaçışabilirler.

---

rak ele alırlar. Diğer taraftan, emperyalizm üzerine yazılanlar genelde krizlerin nasıl ortaya çıktığı ve eşitsiz gelişim çerçevesi içinde nasıl yayıldıkları konusunda genelde naif bir bakış açısı taşırlar. Mandel'in *Late Capitalism*'i (1975) ve Amin'in *Accumulation on a World Scale*'i, her ne kadar mükemmel olmaktan uzak olsalar da, konunun coğrafi yönlerini genel olarak göz önünde tutmuşlardır.

Sonuç, hem homojenliğe hem de bölgesel farklılaşmaya dönük belirsiz ve düzensiz devinimlerden oluşan bir kaostur. Finans sistemdekiler ve siyasi sistemdekiler başta olmak üzere hiyerarşik şekilde yapılandırılmış organizasyonlar bu düzensizliğin kontrol altına alınması için hayati önemdedir. Bu tip organizasyonlar, her ne kadar doğrudan yaratıcı etki gösterme konusunda yetersiz olsalar da, genelde mali, siyasi ve askeri açıdan büyük bir baskı gücünü kendi üst katmanlarında yoğunlaştırırlar. Bu güçler (temelde devlet aygıtının baskıcı yönünün devreye sokulması ile) doğrudan sömürü oranını arttırmak ya da halihazırda üretilmiş olan artı-değeri hizipler ve bölgeler arasında yeniden dağıtmak için kullanılabilirler. Devlet, uluslararası para sistemi, finans-kapital kurumları vb. içindeki stratejik merkezlerin kontrolü için verilen mücadele, eğer herhangi bir hzip ve bölge devalüasyonun maliyetini bir başkasının üzerine atacaksa, hayati önemdedir.

Tabii, emperyalizm bu bahsedilenlerle sınırlı değildir. Fakat emperyalizme dair olanların çoğu, bir çeşit üstün, baskın ve baskıcı gücün korunması altında bir bölgedeki halkların başkaları tarafından sömürüsüne dayanmaktadır. Bu tip bir gerçeğin tam olarak sermaye kavramı içinde saklı olduğunu bu şekilde göstermiş olduk. O zaman, geleneksel önyargıların, bölgesel ve ulusal düşmanlıkların süregitmesi ve yeniden inşa edilmesinin eşitsiz coğrafi gelişmenin evrimleşen çerçevesi içinde maddi bir temel vardır. Aynı şekilde, bölgeler içindeki ittifakların oluşumunu, hiyerarşik olarak şekil verilmiş kurumları ve ulus ile bölgeler arasındaki periyodik ve şiddetli çatışmaları da benzer şekilde anlayabiliriz. Fakat bu tip olgular için sermayenin dolaşımı içinde 'maddi bir temel'in olduğunu söylemek, elbette, herşeyin bu şekilde anlaşılabileceğini iddia etmek anlamına gelmez. Bu, homojenleşme ve bölgesel farklılaşma, coğrafi yoğunlaşma ve dağılma arasında kaba bir denge haline ulaştıkları zaman bile bu tip olguların müstakbel sermaye birikimi için sağlam bir temel sağladığı anlamına da gelmez. Gerçekten de, merkezi bir çelişkiyi açığa çıkarmak o kadar da zor değildir. Burada tarif edilen süreçler, bir taraftan üretim ve toplumsal bölüşümü birbirinden ayırıştırırken, diğer taraftan artı-değerin coğrafi üretiminin kendi coğrafi bölüşümünden kopuşmasına izin verirler. Daha önce gördüğümüz üzere, üretim ve bölüşüm arasındaki ayrışma, sermayenin sürekli dolaşımının saplanıp kaldığı kayalıklardan biri olduğundan, hem Marx hem de Lenin için kriz oluşumunun temelini, burada tarif ettiğimiz süreçler tarafından genişletildiği ve derinleştirildiği sonucuna rahatlıkla ulaşabiliriz. Kısacası, kapitalizmin çelişkilerini uzun vadede kontrol altında tutabilecek bir 'mekânsal tamir' yoktur.

EMPERYALİSTLER ARASINDAKİ REKABET: NİHAİ DEVALÜASYON BİÇİMİ OLARAK KÜRESEL SAVAŞ

Yirminci yüzyılda dünya, emperyalistler arasındaki rekabet neticesinde kendisini iki sefer küresel savaşın içinde buldu. Dünya, bir nesil içinde iki sefer, fiziki yıkım vasıtasıyla, kurşunların önüne itilecek emek gücünün nihai tüketimi vasıtasıyla kitlesel devalüasyonu yaşadı. Sınıf savaşı, elbette sermaye tarafından emeğe işyerinde uygulanan şiddet ve (diğer toplumsal formasyonlara karşı kapitalist 'özgürlükler' adına verilen emperyalist savaşlar) ilkel birikim şiddeti ile kendi payını almıştır. Fakat iki dünya savaşında gerçekleşen büyük kayıplar, sınıf mücadelesi neticesinde değil, emperyalistler arasındaki çekişmeler tarafından ateşlenmiştir. Sermaye ve emek arasındaki sınıf ilişkisini tarihin yorumu için temel olarak ele alan bir kuram, tüm bu olanları nasıl açıklayabilir?

Bu, elbette, Lenin'in emperyalizm üzerine olan analizinde cebelleştiği sorun idi. Fakat, Onuncu Bölüm'de gördüğümüz üzere, Lenin'in tezi kafa karışıklıkları içermektedir. Finans kapital ulusal mıdır uluslararası mıdır? Devlet gücünün askeri ve siyasi kullanımı ile kapitalizmin çokuluslu formlar yaratmak ve küresel mekânsal entegrasyonu sağlamaya dönük varlığından en ufak bir kuşku duymayacağımız eğilim arasındaki ilişki nedir? Ve tekeller ve finans kapital bu kadar güçlü ve her türlü dalavereye bu kadar eğilimlilerse, kapitalizmin neredeyse kendilerinin mahfına yol açan çelişkilerini neden kontrol altında tutamıyorlar? Kapitalizmin ayakta kalması için emperyalistler arasındaki savaşları zaruri kılan şey nedir?

Kriz kuramının 'üçüncü aşama'sı, emperyalistler arasındaki savaşları, aşırı açgözlülüğün basit bir sonucu ya da bir kazadan ziyade, birikim dinamiklerindeki kurucu momentler olarak yorumlar. Şimdi bunun nasıl olduğunu görelim.

Bir bölgede etkisini gösteren 'içsel diyalektik', bölgeyi kendi sorunları için harici çözümler arayışına ittiği zaman, bu bölge, yeni piyasalar, sermaye yatırımı için yeni fırsatlar, ucuz hammaddeler, düşük maliyetli emek gücü vb. arayışına girmek zorunda kalır. Tüm bu yapılanlar, geçici bir mahiyet taşımanın ötesinde, ya müstakbel emek üzerinde bir hak iddiası oluşturacak ya da doğrudan proletaryanın genişlemesini içerecektir. Bu genişleme, nüfus büyümesi, yedek ordunun ikincil unsurlarının harekete geçirilmesi ya da ilkel birikim ile gerçekleştirilir.

Kapitalizmin taze emek tedarikine doymak bilmez iştahı, kapitalizmin bulunduğu her yerdeki kapitalizm öncesi toplulukları yok ederek, dönüştürerek ve massederek gerçekleştirdiği ilkel birikimin peşinden tezcanlılıkla gitmesini de açıklar. Artık-emekler kullanılmak üzere el altındayken ve sermayedarlar rekabet nedeniyle o emeği massedemeyecek bir teknoloji düzenine hatalı biçimde kaderlerini bağlamamışlarsa, krizler genelde kısa

sürelidir, sürdürülebilir küresel birikimin genel gidişatı içindeki hıçkırma anları gibidirler ve genelde eşitsiz coğrafi gelişimin evrimleşen yapısı içindeki yumuşak geçiş krizleri olarak ortaya çıkarlar. Bu on dokuzuncu yüzyıl kapitalizminin standart tablosu idi. Gerçek sorunlar sermayedarlar, emek arzında kısıntılarla karşılaştıkları ve bu sıkıntı rekabetle daha ciddi bir hal aldığı zaman, üretim ve gerçekleşme, üretken güçler ve kendilerine eşlik eden toplumsal ilişkiler arasındaki denge halini bozan teknolojik gelişmeler işsizlik yarattıklarında başlar. Olanakların harcanıp gitmesi, kapitalizm öncesi toplumların direnişlerini arttırmaları ya da baskın bir gücün tekelinin ortaya çıkması vasıtasıyla ilkel birikimin sınırlarının daralması, bu nedenle, kapitalizmin uzun vadeli istikrarı için büyük bir öneme sahiptir. Bu daralma, kapitalizm yirminci yüzyıla girerken hissedilmeye başlanmış önemli bir değişiklik ve kapitalizmi, tekelci ya da finans formlarının ortaya çıkışından çok daha fazla bir şekilde küresel kriz batağının içine itme rolünü oynamış ve kaçınılmaz biçimde sermayedarlar arasındaki savaşlar ile birlikte gelen ilkel birikim ve devalüasyonlara yol açmış olan bir değişimdi.

Mekanizmalar, her zaman olduğu gibi, detayları bağlamında çok karışıktır ve çatışma içindeki güçler, sayısız karşıt akımlar tarafından yaratılmış fiili tarihsel durumlar içinde birbirine karıştırılmaktadır. Fakat önemli noktaların altını çizmek için basit bir izahı burada sunabiliriz.

Her bölgesel ittifak, birikim süreci devam edecekse, diğer türlü tekel altına alınabilecek 'doğanın güçleri'nin yanı sıra, emek rezervlerine de erişimini muhafaza etmek zorundadır. Yerel sermayenin dolaşımında olduğu bir bölgede bu her ikisine dair rezervler mevcutsa, çok fazla sorun ortaya çıkmaz. İçsel sınırlara ulaşıldığında ise, sermaye ya başka yerlere bakmaya başlayacak ya da devalüsyon riskini alacaktır. Bölgesel ittifak, mevcut yerinde kalmaya devam eden sermaye ile başka yerlerde yeni ve daimi birikim merkezleri yaratmak için harekete geçmiş sermaye arasındaki gerilimi hissedecektir. Farklı bölgesel ve ulusal sermayeler arasında emek rezervlerine ve doğal kaynaklara erişim üzerinden devam eden çatışma da kendini hissettirmeye başlar. Uluslararasılık ve çoktarafılık tartışmaları, içsel çelişkiler ve dışsal baskılar altında mevcut bölgenin pozisyonunu korumak için bir araç olarak içe kapanma isteğine toslayacaklardır. Bu tip bir içe kapanma, Britanya'nın kendi Milletler Topluluğu içindeki ticareti dışarıya kapadığı, Japonya'nın Mançurya ve Asya anakarasına, Almanya'nın Doğu Avrupa'ya ve İtalya'nın da Afrika'ya girdiği; herbirinin farklı bölgeleri birbirine düşürecek şekilde kendi 'mekânsal tamir'ine girişmesiyle 1930'lar da gerçekleşmiştir. Sadece Birleşik Devletler uluslararasılık ve çok taraflı ticarete dayanan bir 'açık kapı' politikası izlemeyi uygun bulmuştur. Sonuçta, savaş içe kapanmayı kontrol altında tutmak amacıyla gerçekleşmiş ve tüm dünyayı, coğrafi genişleme ve kısıtlanmamış eşitsiz gelişmeye

dair yeni potansiyeller ile ardına kadar açmıştır. Birleşik Devletler'in 1945 sonrasındaki hegemonyası sırasında azimli şekilde uygulanan bu çözüm, kapitalizmin şiddet dolu tarihi içinde kayıt edilmiş en vahşi devalüasyon ve yıkım dönemlerinin birinin üstüne kurulmasının avantajına sahiptir. Ve faydalar, sadece sermayenin büyük çaplı yıkımından değil, bu yıkımın eşitsiz coğrafi dağılımından da kaynaklanmıştır. Dünya, büyük buhranın dehşetinden sadece bir görkemli 'New Deal' ya da Keynezyen iktisadın merkez bankalarına sihirli dokunuşu ile değil, aynı zamanda küresel savaşın yıkım ve ölümü sayesinde kurtarılmıştır.

Savaş sonrası dünyanın uluslararasılığı ve çoktarafılığı, dışarıdan çok farklı gözükmektedir. Sermayenin (her türünün) küresel hareket özgürlüğü, eşitsiz coğrafi yıkımın çerçevesi içinde coğrafi genişleme vasıtasıyla 'mekânsal tamire' kolayca erişebilmeye *imkân* tanımıştır. Sermayenin bu hızlı birikimi, Almanya, Japonya, Brezilya, Meksika, Güneydoğu Asya vb. gibi bağımsız bölgesel birikim merkezlerinin yaratılmasına ve bazı durumlarda yeniden yaratılmasına yol açmıştır. Bölgesel ittifaklar bir kez daha kurulmuş ve kâr elde etmeye ilişkin azalan fırsatlar için rekabete girişmişlerdir. İçe kapanma tehdidi bir kez daha kendini hissettirmektedir. Ve tüm bunlarla birlikte, bu sefer inanılmaz ve akıldışı yıkım gücüne sahip silahlarla donanmış ve sosyalist blokun harcanması pahasına ilkel birikime yönelmiş bir küresel savaş tehdidi ortaya çıkmıştır.

Marksistler, Luxemburg'dan bu yana, askeri harcamaların, sermaye ve emek gücündeki fazlalıkların massedilebilmesi için uygun bir araç olduğu fikrini çekici bulmuşlardır. Askeri malzemenin kısa sürede eskimesi ve uluslararası gerilimlerin kolayca savunma harcamalarındaki artış için siyasi talebi kolayca canlandırması, bu fikri daha da cazip kılmıştır. Kapitalizmin, daha insani ve toplumsal olarak daha değerli programları toplumun elinden alan savunma bütçesi vasıtasıyla istikrarlı hale getirildiği ara ara vurgulanır. Bu düşünme biçimi, maalesef eksik tüketimci kalıbın içinden çıkmıştır. 'Maalesef' dememin nedeni, bu yorumun yanlış olmasından daha çok, buradaki kuramın askeri harcamaların daha da tehditkâr ve korkutucu bir yorumunu ortaya koymasıdır: Sadece silahların sermaye ve emek artıkları ile satın alınması ve bu artıklarla ödemelerinin yapılması zorunlu değildir. Aynı zamanda bu silahlar kullanıma da sokulmalıdır, çünkü bu, kapitalizmin ihtiyaç duyulan devalüasyon seviyesine ulaşmak için elinde olan tek araçtır. Fikir, sonuçları itibariyle ürkütücüdür. Kapitalizmin artık gitmesinin ve daha akli başında bir üretim biçimine yol vermesinin zamanının geldiğini ortaya koymak için bundan daha iyi bir neden olabilir mi?

SONSÖZ

Bu tür bir çalışma, bir neticeye ulaşma amacını taşıyamaz. En azından benim anladığım haliyle, diyalektik düşünme biçimi, tezin belli bir noktada nihai şekilde kapatılmasını engeller. *Giriş*'te yorumladığım içsel ve dışsal çelişkinin karmaşık çeşitlemeleri, tezi her açıdan yeni alanlara savrulmaya zorlamaktadırlar. Cevaplanması gereken yeni soruların, yeni inceleme biçimlerinin ortaya çıkması bizi eşzamanlı olarak, değer gibi en temel kavramların yeniden değerlendirilmesine ve dünyayı tarif etmek için kullanılan kavramsal araçların yeniden şekillendirilmesine iter. Belki de, Marx'ı dikkatli biçimde incelemekle kazanılacak en sıradışı yaklaşım, düşüncenin karmaşık akışkanlığı ve kendi yazılarından sürekli yeni açılımların yaratılmasıdır. Bu yüzden, burjuva filozoflarının Marksist bilimi sıklıkla, kendilerinin ortaya attıkları hipotezleri evrensel ve tartışılmaz gerçekler olarak mühürlemek için kullandıkları doğrulama prosedürlerine uygun olmayan, kapalı bir sistem olarak tarif etmeleri gariptir. Bu, şu nedenle de gariptir: Her ne kadar Marx'ın kendi çalışmaları, düşüncenin bu biçimde bir neticeye erdirilmesinin geçersizliğini ortaya koymuş olsa da, geleneksel burjuva düşünce biçimlerinin yeni açılımlara kapalı olması gibi, birçok Marksist de doktriner dogmatizme sıkı sıkıya yapışmış ve bağlılık hissetmiştir.

Aslında, her bitişin yeni bir başlangıç olarak görülmesi gerekir. Sonuçları ile yaratıcı şekillerde mücadele etmek ve oynamayı bir daha bırakalım; bu, biz basit faniler için kabul edilmesi bile zor bir gerçektir. Maalesef, Marx'ın gözlemlediği üzere, 'bilime giden asil bir yol' yoktur ve aslen olan şey, bilginin 'aydınlık zirvelerine' erişmek için 'nefessiz bırakan bir tırmanıştır'. Fakat, her ne kadar potansiyel olarak sonsuz olsa da, bu, kendi etrafında dönen başı sonu olmayan bir tez yığını da değildir. Sönük formlar, gizemli gölgelerin arasından çıkarlar, farklı özellikler yeni bakış açıları ile aydınlatıldıkça daha görünür biçimler takınırlar ve yeni kavramsal 'pencerelerden' incelendikçe kendilerini ortaya koyarlar. Fakat eğer her son bir başlangıç ise, bu sayfaya kadarki çabalar da bizi yeni rotaları takip etmeye, yeni kavramlar inşa etmeye, yeni ilişkileri keşfetmeye yönlendirmelidir. Bu Sönsöz'ün amacı da bu tip soruları ele almaktır.

Artı-değerin üretilmesi için gerekli olan meta, yani emek gücü,

sermayedarların doğrudan kontrolünün olmadığı toplumsal ilişkiler içinde üretilir ve yeniden üretilir. Tüm boyutlarıyla bu paradoksu Marx'ın detaylı şekilde incelememiş olması gariptir. Bu sorunun cevabı her ne kadar, farklı bölgelerdeki demografik büyümenin zamansal ritimleri ve birikimin mekânsal dinamikleri arasındaki ilişkilerin basit bir incelemesinden daha fazlasını gerektirse de, bu, uzun vadeli birikim her zaman proletaryanın genişlemesini gerektirdiği için, faydalı bir başlangıç noktasıdır. Fakat unutulmaması gereken nokta, emek gücü her ne kadar bir meta olsa da, emekçi meta değildir. Ve her ne kadar sermayedarlar işçileri Dickens'ın bir zamanlar ifade ettiği gibi, sermayedarın işine yarayacak şekillerde kullanılabilen, karnını doyurmaya çalışan 'deniz kıyısındaki bir çeşit basit yaratık gibi' görseler bile, emekçiler her türlü duygu, his ve korkulara sahip, kendileri için en azından asgari tatminleri içeren bir hayatı kurmaya çabalayan insanlardır. Farklı nitelik ve niceliğe sahip emek güçlerinin üretimi ve yeniden üretiminin koşulları o yaşamın tam merkezinde yer alır. Ve her ne kadar burjuva kurumları ve kültürü vasıtasıyla her türlü etkiye açık olsa, hiçbir şey, kendi yeniden üretimlerine dair bazı çok temel süreçlerin üzerindeki kontrollerini işçilerinden elinden alamaz. Kendi yaşamları, kendi kültürleri ve her şeyden öte kendi çocukları, onlar tarafından yeniden üretileceklerdir.

Hem Marksist tarihçiler hem de diğerleri, bu konulara son yıllarda büyük bir önem verirken, kentleşme sürecini çalışan Marksistler de kenti, emek gücünün yeniden üretiminin gerçekleştiği yer olarak görme eğilimindedirler. Tüm karmaşıklığı ile işçi sınıfı ailesi, cemaati, kültürü, katmanlaşması ve toplumsal yaşantısına dair çalışmalar sayıca artmıştır. Ve güçlü bir feminist eleştirinin de ortaya çıkışı, yeni yaklaşımlar ve katkılara zemin açmıştır. Bu tip çalışmalar, bir senteze ihtiyaç duymaktadırlar: Gerçekten de bu, belki Marxçı kuramın yapması gereken en acil iştir. Ayrıca, bu sentez, işçi sınıflarının yaşantısı vasıtasıyla emek gücünün yeniden üretiminin, kapitalist üretim biçiminin analizinin gayet farklı bir yönünü oluşturduğu bilgisi üzerine inşa edilmelidir. Bu sentez, zaten bildiğimiz şeylere yapılacak bir ek olmaktan ziyade, *Kapital*'deki kuramın üzerine oturduğu temelden hareketle farklı bir çıkış noktası oluşturmalıdır. Bu başlangıç noktası, meta değil, daha yalın bir olay, yani işçi sınıfı çocuğunun doğuşudur. Toplumsallaşma ve terbiye, öğrenme ve disiplin alma süreçleri, insanı, emek sarf edebilecek ve o kapasiteyi de bir meta olarak satmaya gönüllü birisine dönüştürebilir. Bu tip süreçler, mümkün olduğunca derin bir incelemeyi hak etmektedir.

Artı-değer üretimi vasıtasıyla sermayenin yeniden üretimi ile emekçinin yaşantısının yeniden üretiminin birbiriyle nasıl iç içe geçtiği sorusu, sorunlu bir hal almaktadır. Bu iki boyut, zıtlıkları içinde, çeşitlilik arz eden

kültürün zenginliği ile kâr arayışının kuru gerçeklikleri arasındaki merkezi gerilimi yakalar. Eğer kapitalist toplum, bir toplumsal istikrar görüntüsüne kavuşacaksa, bu ikisi arasında bir tip bütünlük ortaya çıkmalıdır ve temel kopukluklar da, elbette ciddi toplumsal çekişmeler tarafından ortaya konan krizlere dair sinyaller olacaktır. Fakat, karşılıklı bağımlılıklarına rağmen, iki süreç de diğerinin üzerinde kolayca ya da doğrudan bir hâkimiyet kuramaz. Genel bir toplumsal çöküşü önlemek için kendi ayrı parçalarıyla birlikte toplumu yeterli bir denge halinde tutan eşgüdüm araçlarının, yani karşılıklı kısıtlamalar oluşturan birçok mekanizmanın, ortaya çıkarılması gerekir. Bu tema, başka yerlerde genel olarak iş temelli mücadeleler ile konut, sağlık, eğitim vb.'ne dair yaşam alanı içinde verilen mücadeleler arasındaki ilişkiler bağlamında incelenmiştir. Bu tip mücadelelerin içinde bir çeşit bütünlük olduğu açıktır. Mücadelenin her iki tarafı da bunu bilirler. İşçiler, kendi cemaatleri içinde öğrendikleri tekel altına alınabilen vasıflarının ücret oranları ve iş koşullarındaki iyileştirmeler olarak kendilerine geri döneceğini bilirler. Sermayedarlar da, eğer işçileri üretim bünyesinde hâkimiyetleri altına alacaklarsa, işçilerin de yeniden üretimleri içinde onları etki altına almaları gerektiğini bilirler. Fakat bağlantılar dağınıktır ve zıt yönde hareket eden güçler ise son derece karmaşık bir durumdadır. Sermaye ve emeği benzer şekilde vuran devalüasyon krizleri, zorunlu olarak, iş yeri ve cemaat vasıtasıyla toplumu temellerine kadar sarsacak dalgalar gönderirler.

Eşgüdümün ve karşılıklı kısıtlamalar getiren işlevlerin sayesinde uygulanabildiği temel kanal, modern devletin çeşitli kurumlarıdır. Bu çalışmada, Marksist kapitalist devlet kuramını, bu tartışmalı konunun kapsamlı bir incelemesi, emekçi ve emek gücünün yeniden üretimine dair süreçlerin dikkatli bir analizini gerektirdiği için ele almadım. Fakat kapitalist devlet göz ardı da edilmedi. Aslında, kapitalist devlet, sözleşmeler ile tüzel kişilerin özgürlüklerinin garantörü ve emek gücünü bir meta olarak ortaya çıkaran ve bu durumda tutan baskıcı güç olarak her yerde hazır durumdadır. Devlet, sermayedarlar arası rekabet için bir zemin oluşturur ve istihdam koşullarını düzenler. Sermayenin merkezileşmesini sağlarken aynı zamanda sermayenin değer kompozisyonunun istikrarını koruyan merkezileşme ve adem-i merkezileşme arasındaki dengenin aranmasında bir rol üstlenebilir. Her ne kadar birikimin koşulları için hayati olsa da tekil sermayedarların üstlenemedikleri ya da üstlenmek istemedikleri (genellikle marmur çevrede gerçekleşen) metaların üretimini gerçekleştirir. Kapitalizmin mekân ekonomisini şekillendirecek şekilde planlama güçlerini kullanır ve bu şekilde coğrafi yoğunlaşma ile dağılma arasındaki baskın gerilimi bile düzenleyebilir. Merkez bankasının himayesi altında, belli bir nitelikteki para arzında hegemonik bir rol oynar. Devletin mali ve parasal işlevlerine

dair inceleme, kendi hâkimiyet alanı içindeki birikimin hem zamansal hem de mekânsal dinamiklerine devletin yapabileceği potansiyel müdahalelerin çok geniş bir yelpazede gerçekleştiğini gösterir. Devlet sistemi, bu şekilde, tekil emekleri soyut emek olarak ifade edilen bütünlük içinde birleştiren hiyerarşik şekilde düzenlenmiş organizasyon kümesinin hayati bir parçası haline gelir. Stratejik bir pozisyon işgal eden ve siyasi ve askeri gücün nihai silahları ile donatılmış olan devlet, sınıf ittifaklarının etrafında şekillendiği merkezi kurum haline gelir. Mali ve parasal güçler, bu tip bir ittifakın kullanımına sunulabilir. Bölüşüme ilişkin düzenlemeler yeniden şekillendirilebilir, temellük sürecine yapılan yatırım kontrol edilebilir, yaratılan kurgusal sermayeler ve devalüasyon eğilimleri bu şekilde enflasyona dönüştürülür. Devlet, bölgeler arası çatışmaların halledildiği merkezi kurum ve her bölgesel ittifakın kendi 'mekânsal tamiri'ni aradığı temel haline gelir.

Kısacası, devlet, sermayenin yeniden üretiminin neredeyse her yönünde hayati bir rol oynar. Bunun dışında, hükümet çok sayıda çelişkiler karşısında birikimi istikrarlı kılmak için müdahale ettiği zaman, bu müdahalenin başarısı ancak bu çelişkilerin devlet bünyesine dâhil edilmesinin bir bedel olarak ödenmesi ile mümkün olabilir. Devlet, gerekli devalüasyon dozunu ayarlama görevini üstüne alır. Fakat nasıl ve nerede bunu yapacağına dair belli bir seçim *imkâmına* da sahiptir. Sıkı emek yasaları ile mali ve parasal kısıtlamalar aracılığıyla masrafları kendi sınırları içinde yönlendirebilir veya neticede askeri güce başvurulmasıyla desteklenecek bir şekilde, dünya sahnesinde ticaret savaşları, kavgacı mali politikalar ve para politikaları ile dışarıda bir rahatlama da arayabilir. Devalüasyonun nihai biçimi askeri çatışma ve küresel savaştır.

Bu metinde, modern devletin tüm bu yönlerini ele aldık. Fakat bunlar, kapsamlı bir devlet kuramı için yeterli bir temel oluşturmazlar. Çok sayıda bileşeni dışarıda bıraktık. Emekçinin ve emek gücünün yeniden üretimi, hem üretimdeki maddi bir güç hem de bir hâkimiyet ve ideolojik kontrol silahı olarak kullanılan bilginin üretimi ve kullanımı hep bu tezin içine dahil edilmelidir. Ve bu görevi tamamlamaya çalışırken, iki şey açık hale gelir. Birincisi, (merkez bankası gibi) sermayenin yeniden üretimi için son derece merkezi işlevler gören kurumlar, bir yere kadar, emekçinin ve emek gücünün yeniden üretimi ile uğraşan kurumlardan gayet farklı konumdadırlar. Fakat ikincisi, toplum eğer bir bütün olarak yeniden üretilecekse, farklı kurumlar arasında bir tür özdeşlik biçimi yaygın hale gelmelidir, belli bir denge oluşturulmalıdır. Bu da, Marksistler'in yoğun ve tartışmalı bir yazın içinde doğrudan yüzleştikleri güçlerin, meşruiyetin, demokrasinin ve ideolojinin dağılımına dair meseleleri ortaya çıkarır. Her şeyin ötesinde, dikkatimiz, devlet aygıtı ve bu aygıtta yer alan güçler üzerindeki kontrol için

gerçekleşen siyasi mücadele üzerinde yoğunlaşmalıdır. Sınıf mücadelesi, üretim noktasından siyaset arenasına taşınır.

Fakat bu durumda da yeni bir mesele ortaya çıkar. Sermaye ve emek arasındaki ilişki, çoklu ve çatışmalı düzenlemeler içinde yeniden dönüştürülmüştür. İçinde sermaye ve emeğin farklı hiiziplere bölündüğü ve bazen kendilerini bölgesel ittifaklarda yeniden oluşturduğu bu sürecin bazı özelliklerini zaten tarif ettik. Ve kapitalist yaşamın –bir bilimsel ve teknik elitin oluşumu, yönetsel işlevlerin ve bürokrasinin büyümesi gibi- diğer yönlerini göz önüne alır almaz, altta yatan sermaye-emek ilişkisini çoklukla ayırt etmek, neredeyse imkânsız hale gelir. Bu bağlamda, *Kapital*'in üçüncü cildinin son bölümünün kapitalizm içindeki sınıflara ayrılmasının sembolik bir anlamı vardır. Her ne kadar içeriği ciddiye alınamazsa da, bu bölümün eser içindeki yeri gayet önemlidir. Bu bölüm, kapitalizmde fiilen var olan sınıf konfigürasyonlarının hem sermaye birikimi hem de bir meta olan emek gücünü sunan emekçinin yeniden üretimine destek vermek için sıraya dizilmiş güçlerin ürünü olarak yorumlanması gerektiği fikrini ortaya atar. Bu nedenle, sınıf oluşumları *a priori* ele alınamazlar. Etkin biçimde üretilmeleri gerekir. Sermaye ve emek arasındaki sınıf ilişkisi, yani kapitalizm için emek gücünün alım ve satımının iktisadi yaşama dair merkezietini kabul eden ilişki, kapitalizmdeki çok daha karmaşık sınıf oluşumlarının üretimini analiz edebilmek için sadece bir başlangıç noktasıdır. Kapitalist tarihin dinamiği içinde iş başında olan güçlerin oynaklığı -ki bu sayfalarda bunu ancak kısmen inceleyebildik- (sınırlar temelinde ortaya çıkanlar da dâhil olmak üzere) yeni sınıf yapıları ve ittifaklarının oluşturulması yönünde baskılar yaratır. Fakat sınıfsal bağlılıklar, kimlik ve bilinç, hiçbir şekilde derhal istenen kıvama getirilebilecek şeyler değildir. Bu bağlamdaki gerilim en derininden bir incelemeyi gerektirir. Neticede, sınıf konfigürasyonlarının ve ittifaklarının nasıl ortaya çıkarıldığını ve korunduğunu ilk elden anlamadıkça, sınıf mücadeleleri anlaşılamaz.

Bu tip bir yaklaşım, tümüyle kapitalist olan bir üretim biçimine dair kuramsallaştırma yapanlar ile, tüm zengin karmaşıklığı içinde kapitalist toplumsal oluşumların fiili tarihsel coğrafyalarını yeniden inşa etmeye çalışanlar arasındaki ciddi bir ayrışma olarak ortaya çıkan meselede bir köprü vazifesi görebilir. Kuramcılar, kendi tezlerini, 'bir bütün olarak sermaye hareketlerinden doğan somut biçimlerin yerini tespit ve tarif etmek için' ve bu şekilde 'toplumun yüzeyinde' sermayenin takındığı somut biçimlere 'adım adım yaklaşabilmek' için yeniden şekillendirmeye çalışabilirler (*Kapital*, cilt 3, s. 25). Bu şekilde, 'söz konusu olan şeyin yaşamı, bir aynada ideal şekilde yansıtılabilir' (*Kapital*, cilt 1, s. 19). Fakat bu tip bir kuramsal yeniden inşa sürecinin içine gömülü olan kavramsal aygıt, hiçbir şekilde *idealist* bir soyutlama değildir. Bu kavramsal aygıt, ilkel birikim, para

biçimlerinin ve piyasa mübadelelerinin ortaya çıkışı ya da üretim mecrasında kapitalist denetim için devam eden acımasız mücadele vb. gerçek tarihsel dönüşümler tarafından şekillendirilmiş olan emek gücü, (mutlak ve nispi) artı-değer ve bir süreç olarak sermaye gibi kategori ve ilişkilerden müteşekkildir. Kategorilerin kendileri, bir tarihi deneyimin içinden çıkmaktadırlar.

Kuram, tüm bu tarih-temelli kategorileri yeni yorumlamalar için kullanmaya başladığımızda başlar. Bu şekilde, her şeyi açıklamayı ümit edemeyiz. Hatta kuramlar, tekil olaylara dair bütünlüklü bir anlam sürecini dahi sağlamazlar. Amaç, aslında anlamaya dair çerçeveler ya da kendisi ile toplumsal dönüşümün karmaşık dinamikleri içinde iş başında olan en önemli ilişkileri yakalayabileceğimiz derinlikli bir kavramsal aygıt yaratılmaktır. Teknolojik ve organizasyonel değişimin ve emeğin mekânsal işbölümünün coğrafi olarak yeniden organize edilmesinin kapitalizmin ayakta kalması için neden toplumsal bir zaruret olduğuna dair genel önermeler ortaya koyabiliriz. Bu tip süreçler içinde gömülü çelişkileri anlayabilir ve kapitalist gelişmenin krize teşne tarihsel coğrafyasında çatışmaların kendini nasıl görünür kıldıklarını gösterebiliriz. Yani sınıf oluşum ve ittifaklarının nasıl gerçekleştiklerini, bunların bölgesel oluşumlar olarak nasıl ifade edildiklerini ve emperyalistler arasındaki çekişmelere nasıl dönüştüklerini anlayabiliriz. Bunlar, kuramın cevaplayabileceği türden sorulardır.

Fakat tarihe ya da siyasi pratiğe ışık tutamayan kuram, elbette lüzumsuzdur. Daha da kötüsü, hatalı kuramsallaştırma –ki bu, kesinlikle sadece burjuvaziye özgü değildir- bizi yanlış şekilde yönlendirebilir ve kafamızı karıştırabilir. Ve hiç bir kuramcı, her şeyi bildiğini iddia edemez. Belli bir merhalede, somut bağlantıların, kuram ve tarihsel coğrafyanın oluşturduğu dokuma içinde kurulması gerekir. *Kapital*'in ilk cildinin ikna gücü, tam olarak kavramsal aygıtın tarihsel kanıtı destekleme ve tarihsel kanıt tarafından desteklenme biçiminden kaynaklanır. Bu, bizim her zaman devam ettirmemiz ve geliştirmemiz gereken türden bir özdeşliktir.

Fakat bu özdeşlik içindeki ayrışmanın da, düzgün şekilde ortaya konduğu müddetçe, kendi yeri vardır. Bu ayrışma, yaratıcı bir gerilimin gerçekleştiği yer, yeni kavrayışların ve anlayışların inşa edildiği bir araç olabilir. Kuram ve tarihsel pratik arasındaki özdeşlik üzerinde olgunlaşmamış bir ısrar ise tıkanıklık ve durağanlık ve bazen de tümüyle hatalı formülasyonlara yol açabilir. Ya inatçı bir tarihsel coğrafyayı birkaç basitleştirici kategori tarafından tarif edilen bir dinamik içine tıkıştırılmaya çalışırız ya da bazı belirli olayların tarihselliği içinde temellendirilmiş, bu tarihselliğin toplumsal anlamlarını değil ancak yüzeysel görünümünü yakalayabilen yeni kategoriler yaratırız.

O zaman, kuramsal ve tarihsel pratiğin eşitsiz gelişimleri arasında mecburen olması gereken özdeşliğe dair yeni bakış açılarını ortaya çıkardığı için, kuram ve tarihsel pratik arasındaki ayrımı kabul etmenin ve hatta bu ayrımı sonuna kadar götürmenin belli bir anlamı vardır. İki bacağı kullanarak koşmak, iki bacağın birbirine bağlandığı bir halde zıplamaya kıyasla daha hızlı şekilde ilerlemeyi sağlar.

Neticede, bu özdeşlik önemli olan konudur. Kuram ile tarihsel ve coğrafi yeniden inşa sürecinin karşılıklı gelişimi, siyasi pratiğin ateşi içinde kendisini gösterirken, toplumun akli başında bir yeniden inşasına dair yeni stratejilerin kendisinden çıkabileceği düşünsel bir pota oluşturur. Bu görevin -(kendisi de yüz kızartıcı bir devalüasyon biçimi olan) nükleer savaş tehdidini içerecek şekilde- tüm çılgınca tehlikeler tarafından bezenmiş bir dünyada ne kadar acil olduğunu göstermek için bir kanıtı ihtiyaç yoktur. Eğer kapitalizm o sınırlara zaten erişmişse, bize düşen sermayenin sınırlarının ötesine geçmenin yolunu bulmaktır.

KAYNAKÇA

MARX'IN ESERLERİ

- Capital*, International Publishers, New York: 1967.
- A Contribution to the Critique of Political Economy*, International Publishers, New York: 1970.
- Critique of the Gotha Programme*, International Publishers, New York: 1970.
- Critique of Hegel's Philosophy of Right* (ed. A. O'Malley), Cambridge University Press, Londra: 1970.
- Early Texts* (ed. D. McLellan), Basil Blackwell, Oxford: 1972.
- Economic and Philosophic Manuscripts of 1844*, International Publishers, New York: 1964.
- The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte*, International Publishers, New York: 1963.
- Grundrisse*, Penguin, Harmondsworth, Middlesex: 1973.
- Notes on Adolph Wagner*, in Value Studies by Murx (ed. A Dragstedt), New Park Publications, London: 1976.
- The Poverty of Philosophy*, International Publishers, New York: 1963.
- Results of the Immediate Process of Production* (Appendix to Capital, vol. 1), Penguin, Harmondsworth, Middlesex: 1976.
- Texts on Method* (ed. Terrell Carver), Barnes and Noble, New York and Basil Blackwell, Oxford: 1975.
- Theories of Surplus Value*, Lawrence and Wishart, London: part 1 and 2, 1969; Bölüm 3, 1972.
- Wage Labour and Capital*, Foreign Languages Press, Pekin: 1978.
- Wages, Price and Profit*, Foreign Languages Press, Pekin: 1965.

MARX VE ENGELS'İN ESERLERİ

- Collected Works*, International Publishers, New York: volumes 1 - 12, 1975-80.

ENGELS'İN ESERLERİ

Anti-Dühring, Progress Publishers, Moskova: 1947.

The Condition of the Working Class in England in 1844, Allen and Unwin, London: 1962.

The Housing Question, International Publishers, New York: 1935.

The Origin of the Family, Private Property and the State, International Publishers, New York: 1942.

DiĞER ESERLER

Aglietta, M. (1979), *A Theory of Capitalist Regulation*, London.

Althusser, L. (1969), *For Marx*, Harmondsworth, Middlesex.

Althusser, L. and Balibar, E. (1970), *Reading 'Capital'*, London.

Altwater, E. (1973), 'Notes on some problems of state interventionism', *Kapitalistate*, cilt. 1, 96 - 108; cilt. 2, 76-83.

Amin, S. (1974), *Accumulation on a World Scale*, New York.

Amin, S. (1976), *Unequal Development*, New York.

Amin, S. (1980), *Class and Nation, Historically and in the Current Crisis*, New York.

Anderson, P. (1974), *Lineages of the Absolutist State*, London.

Anderson, P. (1980), *Arguments within English Marxism*, London.

Arrighi, G. (1978), *The Geometry of Imperialism*, London.

Arthur, C. J. (1976), 'The concept of "abstract labor" ', *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, cilt. 5, no. 2.

Avineri, S. (1972), *Hegel's Theory of the Modern State*, Cambridge.

Aydalot, P. (1976), *Dynamique Spatiale et developpement inegal*, Paris.

Ball, M. (1977), 'Differential rent and the role of landed property', *International Journal of Urban and Regional Research*, cilt. 1, 380-403.

Banaji, J. (1976), 'Summary of selected parts of Kautsky's The Agrarian Question', *Economy and Society*, cilt. 5, 1-49.

Baran, P. (1957), *The Political Economy of Growth*, New York.

Baran, P. and Sweezy, P. (1966), *Monopoly Capital*, New York.

Barker, C. (1978), 'The state as capital', *International Socialism*, series 2, no. 1, 16-42.

Barratt-Brown, M. (1974), *The Economics of Imperialism*, Harmondsworth, Middlesex.

Barrere, C. (1977), *Crise du systeme de credit et capitalisme monopoliste d'Etat*, Paris.

Bassett, K. and Short, J. (1980), *Housing and Residential Structure: Alternative Approaches*, London.

Baumol, W. J. (1974), 'The transformation of values: what Marx "really" meant (an interpretation)', *Journal of Economic Literature*, vol. 12, 5 1-62.

- Baumol, W. (1976), 'Review of *Introduction an Capital de Karl Marx* by G. Maarek', *Journal of Economic Literature*, vol. 14, 82-7.
- Becker, J. F. (1977), *Marxian Political Economy*, London.
- Benetti, C. (1976), *Valettr et repartition*, Grenoble.
- Benetti, C, Berthomieu, C. and Cartelier, J. (1975), *Exonomie classique, economic vulgaire*, Grenoble.
- Bernal, J. D. (1969 edn), *Science in History* (4 vols), Cambridge, Mass.
- Berthoud, A. (1974), *Travail productif et productivity du travail chez Marx*, Paris.
- Blaug, M. (1968), 'Technical change and Marxian economics', in D. Horowitz (ed.), *Marx and Modern Economics*, New York.
- Blaug, M. (1978 edn), *Economic Theory in Retrospect*, London.
- Bleaney, M. (1976), *Underconsumption Theories*, London.
- Boccarda, P. (1974), *Etudes sur le capitalisme monopoliste d'EAat, sa crise et son issue*, Paris.
- Boddy, R. and Crotty, J. (1975), 'Class conflict and macro-policy: the political business cycle', *Review of Radical Political Economics*, cilt. 7, no. 1, 1 - 19.
- Bohm-Bawerk, E. von (1949), *Karl Marx and the Close of his System* (ed. P. Sweezy), New York.
- Bouvier, J., Furet, F. and Gillet, M. (1965), *Le Mouvement du profit en France au XIXe siecle*, Paris.
- Braverman, H. (1974), *Labor and Monopoly Capital*, New York.
- Brighton Labour Process Group (1977), 'The capitalist labour process', *Capital and Class*, vol. 1, 3—26.
- Bronfenbrenner, M. (1968), '“Das Kapital” for the Modern Man', in D. Horowicz (ed.), *Marx and Modern Economics*, New York.
- Bukharin, N. (1972a), *Imperialism and the World Economy*, London.
- Bukharin, N. (1972b), 'Imperialism and the accumulation of capital', in R. Luxemburg and N. Bukharin, *Imperialism and the Accumulation of Capital*, New York.
- Burawoy, M. (1978), 'Toward a Marxist theory of the labor process: Braverman and beyond', *Politics and Society*, vol. 8, 247 - 312
- Burawoy, M. (1979), *Manufacturing Consent: Changes in the Labor Process under Monopoly Capitalism*, Chicago.
- Carney, J. G., Hudson, R. and Lewis, J. R. (1979), *Regions in Crisis*, London.
- Castells, M. (1977), *The Urban Question*, London.
- Chandler, A. (1962), *Strategy and Structure*, Cambridge, Mass.
- Chandler, A. (1977), *The Visible Hand: the Managerial Revolution in American Business*, Cambridge, Mass.
- Cheape, C. W. (1980), *Moving the Masses*, Cambridge, Mass.
- Christaller, W. (1966), *Central Places in Southern Germany*, Englewood Cliffs, N.J.

- Churchward, L. G. (1959), 'Towards the understanding of Lenin's Imperialism', *Australian Journal of Politics and History*, cilt. 5, no. 1, 76 - 83.
- Clarke, S. (1980), 'The value of value', *Capital and Class*, cilt. 10, 1- 17.
- Cogoy, M. (1973), 'The fall in the rate of profit and the theory of accumulation: a reply to Paul Sweezy', *Conference of Socialist Economists Bulletin*, cilt. 2, no. 7.
- Cohen, G. A. (1978), *Karl Marx's Theory of History — a Defense*, Princeton, New Jersey.
- Conference of Socialist Economists (1976), *On the Political Economy of Women* (CSE Pamphlet no. 2).
- Coutiere, A. (1976), *Le Systeme Monetaire Eraucais*, Paris.
- Crouzet, F. (1972), *Capital Formation in the Industrial Revolution*, London.
- Cutler, A., Hindcs, B., Hirst, P. and Hussain, A. (1978), *Marx's Capital and Capitalism Today* (2 cilt), London.
- Davis, H. (1978), *Toward a Marxist Theory of Nationalism*, New York.
- de Brunhoff, S. (1971), *L'Offre de monnaie*, Paris.
- de Brunhoff, S. (1976), *Marx on Money*, New York.
- de Brunhoff, S. (1978), *The State, Capital and Economic Policy*, London.
- de Brunhoff, S. (1979), *Les rapports d'argent*, Crenoble.
- de Gaudemar, J. P (1976), *Mobilite du travail et accumulation du capital*, Paris.
- de la Haye, Y. (1979), *Marx and Engels on the Means of Communication*, New York.
- Deane, P. and Cole, W. (1962), *British Economic Growth: 1688-1959*, London.
- Dear, M. and Scott, A. (eds.) (198 1), *Urbanization and Urban Planning in Capitalist Society*, London.
- Desai, M. (1979), *Marxian Economics*, Oxford.
- Dichervois, M. and Theret, B. (1979), *Contribution a l 'etude de la rente fonciere urbaine*, The Hague.
- Dobb, M. (1940), *Political Economy and Capitalism*, London.
- Dobb, M. (1963), *The Economic Development of Capitalism*, New York.
- Dobb, M. (1973), *Theories of Value and Distribution since Adam Smith: Ideology and Economic Theory*, New York.
- Dobb, M. (1975—6), 'A note on the Ricardo-Marx-Sraffa discussion', *Science and Society*, vol. 39,468-70.
- Domhoff, W. G. (1978), *The Powers That Be: Processes of Ruling-Class Domination in America*, New York.
- Donzelot, J. (1979), *The Policing of the Families: Welfare versus the State*, London.
- Dostaler, G. (1978a), *Valeur et prix: histoire d'un debat*, Paris.
- Dostaler, G. (1978b), *Marx: la valeur et L'economie politique*, Paris.
- Draper, H. (1977), *Karl Marx's Theory of Revolution, Part 1; State and Bureaucracy*, New York.
- Dulong, R. (1978), *Les regions, l'Etat et la societe locale*, Paris.

- Dumenil, G. (1975), 'L'expression du taux de profit dans "Le Capital", *Revue économique*, cilt. 26, 198—219.
- Dumenil, G. (1977), *Marx et Keynes face à la crise*, Paris.
- Edel, M. (1976), 'Marx's theory of rent: urban applications', *Kapitalistate*, cilt. 4/5, 100 - 25.
- Edwards, R. (1979), *Contested Terrain: the Transformation of the Workplace in the Twentieth Century*, New York.
- Eisenstein, Z., (ed.) (1979), *Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism*, New York.
- Elbaum, B., Lazonick, W., Wilkinson, F. and Zeitlin, J. (1979), 'The labour process, market structure and Marxist theory', *Cambridge journal of Economics*, cilt. 3, 227 - 30.
- Elbaum, B. and Wilkinson, Y. (1979), 'Industrial relations and uneven development: a comparative study of the American and British steel industries', *Cambridge Journal of Economics*, cilt 3,275-303.
- Elger, T. (1979), 'Valorization and "deskilling"; a critique of Braverman', *Capital and Class*, vol. 7, 58—99.
- Elson, D. (ed.) (1979), *Value: the Representation of Labour in Capitalism*, London.
- Elster, J. (1978), 'The labor theory of value: a reinterpretation of Marxist economics', *Marxist perspectives*, cilt. 1, no. 3, 70—101.
- Emmanuel, A. (1972), *Unequal Exchange: a Study of the Imperialism of Trade*, New York.
- Erlich, A. (1978), 'Dobb and the Marx-Feldman model: a problem in Soviet economic strategy', *Cambridge Journal of Economics*, cilt. 2,203 - 14.
- Fairley, J. (1980), 'French developments in the theory of state monopoly capitalism', *Science and Society*, vol. 44,305 - 25.
- Fine, B. (1979a), 'World economic crisis and inflation', in F. Green and P. Nore (eds.), *Issues in Political Economy: a Critical Approach*, London.
- Fine, B. (1979b), 'On Marx's theory of agricultural rent', *Economy and Society*, cilt. 8,241-78.
- Fine, B. (1980), *Economic Theory and Ideology*, London.
- Fine, B. and Harris, L. (1979), *Re-Reading Capital*, London.
- Fitch, R. and Openheimer, M. (1970), 'Who rules the corporations?' *Socialist Revolution*, cilt. 1, no. 4, 73 - 107; no. 5, 61 — 114; no. 6, 33—94.
- Foster, J. (1975), *Class struggle in the Industrial Revolution*, New York.
- Frank, A. (1969), *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, New York.
- Freyssenet, M. (1971), *Les rapports de production: travail productif et travail improductif*, Paris.
- Freyssenet, M. (1977), *La division capitaliste du travail*, Paris.
- Friedman, A. (1977a), *Industry and Labour*, London.

- Friedman, A. (1977b), 'Responsible autonomy versus direct control over the labour process', *Capital and Class*, cilt. 1, 43—57.
- Gardner, L. C. (1964), *Economic Aspects of New Deal Diplomacy*, Boston.
- Gerdes, C. (1977), 'The fundamental contradiction in the neoclassical theory of income distribution', *Review of Radical Political Economics*, cilt. 9, no. 2, 39—64.
- Gerstein, I. (1976), 'Production, circulation and value: the significance of the "transformation problem" in Marx's critique of political economy', *Economy and Society*, cilt. 3, 243-91.
- Gillman, J. (1957), *The Falling Rate of Profit*, London.
- Glyn, A. and Sutcliffe, R. (1972), *British Capitalism, Workers and the Profit Squeeze*, Harrnondsworth, Middlesex.
- Godelier, M. (1972), *Rationality and Irrationality in Economics*, London.
- Goldsmith, R. W. (1969), *Financial Structure and Development*, New Haven, Conn.
- Gough, I. (1972), 'Productive and unproductive labour in Marx', *New Left Review*, cilt. 76, 47—72.
- Gramsci, A. (1971), *Prison Notebooks*, London.
- Grossman, H., (1977), 'Archive: Marx, classical political economy and the problem of dynamics', *Capital and Class*, cilt. 2, 32—55; cilt. 3, 67—89.
- Gurley, J. G. and Shaw, E. S. (1960), *Money in a Theory of Finance*, Washington, DC.
- Hannah, L. (1976), *The Rise of the Corporate Economy*, London.
- Harris, L. (1976), 'On interest, credit and capital', *Economy and Society*, cilt. 5, 145-77.
- Harris, L. (1978), 'The science of the economy', *Economy and Society*, vol. 7, 284 - 320.
- Harris, L. (1979), 'The role of money in the economy', F. Green and P. Nore (eds.), *Issues in Political Economy: a Critical Approach*, London.
- Hartmann, H. (1979), 'The unhappy marriage of Marxism and feminism: towards a more progressive union', *Capital and Class*, cilt. 8, 1-33.
- Harvey, D. (1969), *Explanation in Geography*, London.
- Harvey, D. (1973), *Social Justice and the City*, London.
- Harvey, D. (1975), 'The geography of capitalist accumulation: a reconstruction of the Marxian theory', *Antipode*, cilt. 7, no. 2, 9-21.
- Harvey, D. (1977), 'Labor, capital and class struggle around the built environment in advanced capitalist societies', *Politics and Society*, cilt. 6, 265-95.
- Harvey, D. (1978), 'Urbanization under capitalism: a framework for analysis', *International Journal of Urban and Regional Research*, cilt. 2, 101 - 31.
- Harvey, J. (1977), 'Theories of inflation', *Marxism Today*, January.
- Heertje, A. (1972), 'Essay on Marxian economics', *Schweizerisches Zeitschrift für Volkswirtschaft und Statistik*, cilt. 108, 33—45.
- Heertje, A. (1977), *Economics and Technical Change*, New York.

- Hegel, G. W. (1952 edn), *Philosophy of Right*, Oxford.
- Hendrick, B. J. (1907), 'Great American fortunes and their making: street railway financiers', *McClures Magazine*, cilt. 30, 33—48.
- Herman, E. S. (1973), 'Do bankers control corporations?' *Monthly Review*, cilt. 25, no. 1, 12-29.
- Herman, E. S. (1979), 'Kotz on banker control', *Monthly Review*, cilt. 31, no. 4, 46—57.
- Hilferding, R. (1970 cdn), *Le Capital financier*, Paris.
- Hilton, R. (ed.) (1976), *The Transition from Feudalism to Capitalism*, London.
- Himmelweit, S. and Mohun, S. (1977), 'Domestic labour and capital', *Cambridge Journal of Economics*, cilt. 1, 15—31.
- Hindess, B. and Hirst, P. (1975), *Pre-Capitalist Modes of Production*, London.
- Hindess, B. and Hirst, P. (1976), *Mode of Production and Social Formation*, London.
- Hirschman, A. O. (1976), 'On Hegel, imperialism, and structural stagnation', *Journal of Development Economics*, 3, 1-8.
- Hobson, J. A. (1965), *Imperialism*, Ann Arbor, Michigan.
- Hodgson, G. (1974), 'The theory of the falling rate of profit', *New Left Review*, cilt. 84, 55—82.
- Hodgson, G. (1980), 'A theory of exploitation without the labor theory of value', *Science and Society*, cilt. 44, 257 - 73.
- Holloway, J. and Picciotto, S. (1978), *State and Capital: a Marxist Debate*, London.
- Hook, S. (1933), *Towards the Understanding of Karl Marx: a Revolutionary Interpretation*, New York.
- Howard, M. C. and King, J. E. (1975), *The Political Economy of Marx*, London.
- Humphries, J. (1977), 'Class struggle and the persistence of the working-class family', *Cambridge Journal of Economics*, cilt. 1, 241-58.
- Hunt Commission Report (1971), *Financial Structure and Regulation*, Washington, DC.
- Hunt, E. K. (1979), 'The categories of productive and unproductive labor in Marxist economic theory', *Science and Society*, cilt. 43, 303—25.
- Hymer, S. (1972), 'The multinational corporation and the law of uneven development', J. Rhagwati (ed.), *Economics and World Order from the 1970s to the 1990s*, New York.
- Isard, W. (1956), *Location and Spare Economy*, Cambridge, Mass.
- Itoh, M. (1976), 'A study of Marx's theory of value', *Science and Society*, cilt. 40, 307-40.
- Itoh, M. (1978a), 'The formation of Marx's theory of crisis', *Science and Society*, cilt. 42, 129—55.
- Itoh, M. (1978b), 'The inflationary crisis of capitalism', *Capital and Class*, cilt. 4, 1 - 10.

- Jacobi, O., Bergmann, J. and Mueller-Jentsch, W. (1975), 'Problems in Marxist theories of inflation', *Kapitalstate*, cilt. 3, 107—25.
- Jacot, J.-H. (1976), *Croissance économique et fluctuations conjoncturelles*, Lyons.
- Kalecki, M. (1971), *Selected Essays on the Dynamics of the Capitalist Economy*, London.
- Kautsky, K. (1970 edn), *La question agraire*, Paris.
- Kcipcr, J.S., Kurnow, E., Clark, C.D. and Segal, H.H. (1961), *Theory and Measurement of Rent*, New York.
- Kemp, T. (1967), *Theories of Imperialism*, London.
- Keynes, J. M. (1936), *The General Theory of Employment, Interest and Money*, New York.
- Koepfel, B. (1978), 'The new sweatshops', *The Progressive*, cilt. 42, no. 11, 22 - 6.
- Kolko, G. (1977), *The Triumph of Conservatism: a Reinterpretation of American History*, New York.
- Kotz, D. (1978), *Bank Control of Large Corporations in the United States*, Berkeley, Calif.
- Krelle, W. (1971), 'Marx as a growth theorist', *German Economic Review*, cilt. 9, 122 - 33.
- Kühne, K. (1979), *Economics and Marxism* (2 cilt), London.
- Laclau, E. (1977), *Politics and Ideology in Marxist Theory: Capitalism Fascism, Populism*, London.
- Laibman, D. (1973-4), 'Values and prices of production: the political economy of the transformation problem', *Science and Society*, cilt. 37, 404-36.
- Lamarche, F. (1976), 'Property development and the economic foundations of the urban question', C. Pickvance (ed.), *Urban Sociology: Critical Essays*, London.
- Lazonick, W. (1979), 'Industrial relations and technical change: the case of the self-acting mule', *Cambridge Journal of Economics*, cilt. 3, 231 - 62.
- Lebowitz, M. A. (1977—8), 'Capital and the production of needs', *Science and Society*, cilt. 41, 430-47.
- Lefebvre, H. (1972), *La droite à la ville*, Paris.
- Lefebvre, H. (1974), *La production de l'espace*, Paris.
- Lenin, V. I. (1956 edn), *The Development of Capitalism in Russia*, Moskova.
- Lenin, V. I. (1970 edn), *Selected Works* (3 cilt.), Moskova.
- Levine, D. (1978), *Economic Theory*, London.
- Lipietz, A. (1974), *Le tributancier urbain*, Paris.
- Lipietz, A. (1977), *Le capital et son espace*, Paris.
- Losch, A. (1967), *The Economics of Location*, New York.
- Luxemburg, R. (1951), *The Accumulation of Capital*, London.
- Luxemburg, R. and Bukharin, N. (1972 edn), *Imperialism and the Accumulation of Capital*, New York.

- Maarek, G. (1979), *An Introduction to Karl Marx's Capital: a Study in Formalization*, Oxford.
- Macfarlane, A. (1978), *The Origins of English Individualism: The Family, Property anti Social Transition*, Oxford.
- MacPherson, C. B. (1962), *The Political Theory of Possessive Individualism*, Oxford.
- Magaline, A. D. (1975), *Lutte de classes et devalorisation du capital*, Paris.
- Malos, E. (1980), *The Politics of Housework*, London.
- Mandel, E. (1968), *Marxist Economic Theory*, London.
- Mandel, E. (1971), *The Formation of the Economic Thought of Karl Marx*, London.
- Mandel, E. (1975), *Late Capitalism*, London.
- Mandel, E. (1978), *The Second Slump*, London.
- Massey, D. (1978), 'Regionalism: some current issues', *Capital and Class*, cilt. 6, 106—25.
- Massey, D. (1979), "In what sense a regional problem?' *Regional Studies*, cilt. 13,233 - 44.
- Massey, D. (1981), 'The U.K. electrical engineering and electronics industries: the implications of the crisis for the restructuring of capital and locational change', M. Dear and A. Scott (eds.), *Urbanization and Urban Planning in Capitalist Society*, ss. 199—230.
- Massey, D. and Catelano, A. (1978), *Capital and Land: Landownership by Capital in Great Britain*, London.
- Mathias, P. (1973), 'Capital, credit and enterprise in the industrial revolution', *Journal of European Economic History*, cilt. 2, 121-44.
- Mattick, P. (1969), *Marx and Keynes*, London.
- Mattick, P. (1980), *Economics, Politics and the Age of Inflation*, London.
- McKinnon, R. (1973), *Money and Capital in Economic Development*, Washington, DC.
- Meek, R. L. (1973), *Studies in the Labour Theory of Value*, London.
- Meek, R. L. (1977), *Smith, Marx and After*, London.
- Meillassoux, C. (1981), *Maidens, Meal and Money*, London.
- Merignas, M. (1978), 'Travail social et structures de classe', *Critiques de l'economic politique*, *New Series*, no. 3, 24-56.
- Montgomery, D. (1979), *Worker's Control in America*, London.
- Morin, F. (1974), *La Structure financiere du capitalisme francais*, Paris.
- Morishima, M. (1973), *Marx's Economics*, London.
- Morishima, M. and Catephores, G. (1978), *Value, Exploitation and Growth*, Maidenhead, Berks.
- Morris, J. and Lewin, H. (1973 - 4), 'The skilled labor reduction problem', *Science and Society*, cilt. 37, 454-72.
- Nabudere, D. (1977), *The Political Economy of Imperialism*, London.

- Nagels, J. (1974), *Travail collectif et travail production*, Brussels.
- Nairn, T. (1977), *The Break-up of Britain: Crisis and Neo-Nationalism*, London.
- Niehans, J. (1978), *The Theory of Money*, Baltimore.
- Noble, D. (1977), *America by Design: Science, Technology and the Rise of Corporate Capitalism*, New York.
- O'Connor, J. (1973), *The Fiscal Crisis of the State*, New York.
- O'Connor, J. (1975), 'Productive and unproductive labor', *Politics and Society*, cilt. 4, 297—336.
- Okishio, N. (1961), 'Technical change and the rate of profit', *Kobe University Economic Review*, cilt. 7, 85 - 99.
- Oilman, B. (1971), *Alienation: Marx's Conception of Man in Capitalist Society*, London.
- Oilman, B. (1973), 'Marxism and political science: a prologomenon to a debate on Marx's method', *Politics and Society*, cilt. 3, 491 - 510.
- Osadchaya, I. (1974), *From Keynes to Neo-Classical Synthesis: a Critical Analysis*, Moskova.
- Palloix, C. (1973), *Les firmes multinationales et le process d'internationalisation*, Paris.
- Palloix, C. (1975a), *L'internationalisation du capital*, Paris.
- Palloix, C. (1975b), 'The internationalization of capital and circuit of social capital', H. Radice (ed.), *International Firms and Modern Imperialism*, Harmondsworth, Middlesex.
- Palloix, C. (1976), 'The labour-process: from Fordism to neo-Fordism', *Conference of Socialist Economists, The Labour Process and Class Strategies*, London.
- Palmer, B. (1975), 'Class, conception and conflict: the thrust for efficiency, managerial views of labour, and the working class rebellion, 1903—1922', *Review of Radical Political Economics*, cilt. 7, no. 2, 31-49.
- Pannakoek, A. (1977), 'The theory of the collapse of capitalism', *Capital and Class*, cilt. 1, 59—81.
- Peet, R. (1981), 'Spatial dialectics and Marxist geography', *Progress in Human Geography*, cilt. 5, 105- 10.
- Pilling, G. (1972), 'The law of value in Ricardo and Marx', *Economy and Society*, cilt. 1, 28 1-307.
- Pinkney, D. H. (1958), *Napoleon III and the Rebuilding of Paris*, Princeton, New Jersey.
- Portes, A. (1980), 'The informal sector and the capital accumulation process in Latin America', in A. Portes and J. Walton (eds.), *The Political Economy of Development*, New York.
- Postel-Vinay, G. (1974), *La rente fonciere dans le capitalisme agricole*, Paris.
- Poulantzas, N. (1975), *Classes in Contemporary Capitalism*, London.
- Poulantzas, N. (1978), *State, Power, Socialism*, London.

- Radice, H., (ed.) (1975), *International Firms and Modern Imperialism*, Harmondsworth, Middlesex.
- Report of the Commission on Money and Credit (1961), *Money and Credit, Their Influence on jobs, Prices, and Growth*, Englewood Cliffs, New Jersey.
- Revell, J. (1973), *The British Financial System*, New York.
- Rey, P-P. (1973), *Les alliances de classes*, Paris.
- Ricardo, D. (1970 edn), *The Works anti Correspondence of David Ricardo*, London.
- Roberts, S., (1961), 'Portrait of a robber baron: Charles T. Yerkes', *Business History Review*, cilt. 35, 344 - 71.
- Robinson, J. (1967), *An Essay on Marxian Economics*, London.
- Robinson, J. (1968), 'Marx and Keynes', D. Horowicz (ed.), *Marx and Modern Economics*, New York.
- Robinson, J. (1977), 'The labor theory of value', *Monthly Review*, cilt. 29, no. 7, 50—9.
- Robinson, J. (1978), 'The organic composition of capital', *Kyklos*, vol. 31, 5 - 20.
- Roemer, J. (1977), 'Technical change and the "tendency of the rate of profit to fall" ', *Journal of Economic Theory*, cilt. 16, 403 - 24.
- Roemer, J. (1978), 'The effect of technological change on the real wage and Marx's falling rate of profit', *Australian Economic Papers*, cilt. 17, 152 - 66
- Roemer, J. (1979), 'Continuing controversy on the falling rate of profit: fixed capital and other issues', *Cambridge journal of Economics*, cilt. 3, 379-98.
- Roemer, J. (1980), 'A general equilibrium approach to Marxian economics', *Econometnca*, cilt. 48, 505- 30.
- Roncaglia, R. (1974), 'The reduction of complex labour to simple labour', *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, Autumn.
- Rosdolsky, R. (1977), *The Making of Marx's 'Capital'*, London.
- Rostow, W. W. (1960), *The Stages of Economic Growth: a Non-Communist Manifesto*, London.
- Rowthorn, B. (1980), *Capitalism, Conflict and Inflation*, London.
- Rubin, I. (1972 edn), *Essays on Marx's Theory of Value*, Detroit.
- Samuelson, P. (1957), 'Wages and prices: a modern dissection of Marxian economic models', *American Economic Review*, cilt. 47, 884-9 12.
- Samuelson, P. (1971), 'Understanding the Marxian notion of exploitation: a summary of the so-called transformation problem between Marxian values and competitive prices', *Journal of Economic Literature*, cilt. 9, 399-431
- Santos, M. (1979), *The Shared Space: the Two Circuits of the Urban Economy in Underdeveloped Countries*, London.
- Schefold, B. (1977), 'Fixed capital as a joint product', *Jahrbücher für National Ökonomie und Statistik*.
- Schmidt, A. (1971), *The Concept of Nature in Marx*, London.

- Schumpeter, J. (1934), *The Theory of Economic Development*, Cambridge, Mass.
- Schumpeter, J. (1939), *Business Cycles*, New York.
- Scott, A. (1980), *The Urban Land Nexus and the State*, London.
- Scott, J. (1979), *Corporations, Classes, Capitalism*, London.
- Secombe, W. (1974), 'The housewife and her labour under capitalism', *New Left Review*, cilt. 83, 3 - 24.
- Shaikh, A. (1977), 'Marx's theory of value and the "transformation problem"', J. Schwartz (ed.), *The Subtle Anatomy of Capitalism*, Santa Monica, Calif.
- Shaikh, (1978), 'An introduction to the history of crisis theories', *Union of Radical Political Economics, U.S. Capitalism in Crisis*, New York.
- Shaikh, A. (1979—80), 'Foreign trade and the law of value', *Science and Society*, cilt. 43, 281 - 302; cilt. 44, 27—57.
- Sherman, H. (1967), 'Marx and the business cycle', *Science and Society*, cilt. 31, 486—504.
- Sherman, H. (1971), 'Marxist models of cyclical growth', *History of Political Economy*, cilt. 3, 28—55.
- Sherman, H. (1976), *Stagflation: a Radical Theory of Unemployment and Inflation*, New York.
- Smith, A. (1937 edn), *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, New York.
- Smith, H. (1937), 'Marx and the trade cycle', *Review of Economic Studies*, cilt. 4, 192—205.
- Smith, N. (1980) 'The production of nature' (unpublished ms.).
- Smith, N. (1981), 'Degeneracy in theory and practice: spatial interactionism and radical eclecticism', *Progress in Human Geography*, cilt. 5, 111 - 18.
- Soja, E. (1980), 'The socio-capital dialectic', *Annals of the Association of American Geographers*, cilt. 70, 207—25.
- Sowell, T. (1972), *Say's Law: an Historical Analysis*, Princeton, New Jersey.
- Spring, D. (1963), *The English Landed Estate in the Nineteenth Century*, Baltimore.
- Sraffa, P. (1960), *The Production of Commodities by Means of Commodities*, London.
- Steedman, I. (1977), *Marx after Sraffa*, London.
- Stone, K. (1974), 'The origin of job structures in the steel industry', *The Review of Radical Political Economics*, cilt. 6, no. 2, 113-73.
- Studenski, P. and Kroos, H. E. (1952), *Financial History of the United States*, New York.
- Sweezy, P. (1968 edn), *The Theory of Capitalist Development*, New York.
- Sweezy, P. (1971), 'The resurgence of financial control: fact or fancy?' *Monthly Review*, cilt. 23, no. 6, 1-33.
- Sweezy, P. (1979), 'Marxian value theory', *Monthly Review*, cilt. 31, no. 3, 1 - 17.
- Sweezy, P. and Magdoff, H. (1972), *The Dynamics of U.S. Capitalism*, New York.

- Taylor, J. G. (1979), *From Modernization to Modes of Production*, London.
- Therborn, G. (1976), *Science, Class and Society*, London.
- Theret, B. and Wieworka, M. (1978), *Critique de la théorie du capitalisme monopoliste d'Etat*, Paris.
- Thomas, B. (1973), *Migration and Economic Growth*, London.
- Thompson, E. P. (1968), *The Making of the English Working Class*, Harmondsworth, Middlesex.
- Thompson, E. P. (1978), *The Poverty of Theory and Other Essays*, London.
- Thompson, F. M. L. (1963), *English Landed Society in the Nineteenth Century*, London.
- Thompson, G. (1977), 'The relationship between the financial and industrial sector in the United Kingdom economy', *Economy and Society*, cilt. 6, 235 - 83.
- Tilly, L. A. and Scott, J. (1978), *Women, Work and Family*, New York.
- Topalov, C. (1974), *Les promoteurs immobiliers*, The Hague.
- Tortajada, R. (1977), 'A note on the reduction of complex labour to simple labour', *Capital and Class*, vol. 1, 106—16.
- Tribe, K. (1977), 'Economic property and the theorization of ground rent', *Economy and Society*, cilt. 6, 69-88.
- Tribe, K. (1978), *Land, Labour and Economic Discourse*, London.
- Tsuru, S. (1968), 'Keynes versus Marx: the methodology of aggregates', D. Horowicz (ed.), *Marx and Modern Economics*, New York.
- Tucker, R. (1970), *The Marxian Revolutionary Idea*, London.
- Uno, K. (1980), *Principles of Political Economy; Theory of a Purely Capitalist Society*, Brighton.
- Vilar, P. (1976), *A History of Gold and Money*, London.
- van Parijs, P. (1980), 'The falling-rate-of-profit theory of crisis: a rational reconstruction by way of obituary', *Review of Radical Political Economics*, cilt. 12, 1 - 16.
- von Bortkiewicz, I. (1952), 'Value and price in the Marxian system', *International Economic Papers*, vol. 2, 5-60.
- von Thunen, J. H. (1960 edn), *The Frontier Wage*, (çev. ve ed. B. Dernpsey), Chicago.
- von Weizsäcker (1977), 'Organic composition of capital and average period of production', *Revue d'économie politique*, cilt. 87, no. 2, 198—231.
- Walker, R. A. (1977), 'The suburban solution: urban reform and urban geography in the capitalist development of the United States', *Doctoral Dissertation*, The Johns Hopkins University, Baltimore.
- Walker, R. A. and Storper, N. (1981), 'Capital and industrial location', *Progress in Human Geography*, cilt. 5, 473 - 509.
- Wallerstein, I. (1974), *The Modern World System*, New York.

- Weeks, J. (1979), 'The process of accumulation and the "profit-squeeze" hypothesis', *Science and Society*, cilt. 43, 259 - 80.
- Weisskopf, T. (1978), 'Marxist perspectives on cyclical crises', *Union of Radical Political Economics, U.S. Capitalism in Crisis*, New York.
- Wilson, J. C. (1938), 'A note on Marx and the trade cycle', *Review of Economic Studies*, cilt. 5, 107- 13.
- Wolfstetter, E. (1972), 'Surplus labour, synchronized labour costs and Marx's labour theory of value', *Economic Journal*, cilt. 83, 787-809.
- Wright, E. J. (1978), *Class, Crisis and the State*, London.
- Yaffe, D. (1973), 'The Marxian theory of crisis, capital and the state', *Economy and Society*, cilt. 2, 186-232.
- Zaretsky, E. (1976), *Capitalism, the Family and Personal Life*, London.
- Zeitlin, J. (1979), 'Craft control and the division of labour: engineers and composers in Britain, 1890- 1930', *Cambridge Journal of Economics*, cilt. 3, 263 - 74.
- Zeitlin, M. (1974), 'Corporate ownership and control: the large corporation and the capitalist class', *American Journal of Sociology*, cilt. 79, 1073-119.
- Türkçe Baskıda Kullanılan Eserler**
- Arrighi, G. and B. Silver (2009), *The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of our Times*, New York, Verso.
- Hill, C. (1958), *Society and Puritanism in Pre-Revolutionary England*, London, Secker and Warburg.
- Marx, K. (2011), *Kapital: Ekonomi Politiğin Eleştirisi; 1. Cilt, Sermayenin Üretim Süreci*, Çevirmenler: Mehmet Selik ve Nail Satlıgan, İstanbul, Yordam.
- Marx, K. (2003), *Kapital* (Cilt 1, 2, 3), Çevirmen: Alaattin Bilgi, Ankara, Sol ve Eriş.

SERMAYENİN SINIRLARI

DAVID HARVEY Çeviri: Utku Balaban

Serüvenine yüz elli yıldan uzun bir süredir devam eden Marx'ın *Kapital*'i, dünyayı anlamak ve değiştirmek için bugün belki de her zamankinden daha büyük bir öneme sahip. Fakat *Kapital*'e dair bütünlüklü bir bakış açısı oluşturmak, kendine has güçlükleri içeriyor.

Sermayenin Sınırları, böylesi güçlükleri aşmaya yardımcı olmak için, *Kapital*'i, Marksist kuramın gelişimini merkeze alan çarpıcı bir dille anlatıyor. Elinizde tuttuğunuz eser üç açıdan okura yeni fırsatlar sunuyor. Birincisi ve en önemlisi, eser, *Kapital*'in ele aldığı temel konuları günümüz okuru için anlaşılır kılmayı amaçlıyor. Bu sayede, birçoğumuz için bir muamma niteliği taşıyan *Kapital*'in fikri mimarisini anlamamıza yardımcı oluyor. İkincisi, *Sermayenin Sınırları*, Yirminci Yüzyıl'da Marksist düşünürlerin yaptıkları katkıları özetliyor. Eser, yüzelli yılı aşkın bir süreçte oluşmuş kuramsal dağınıklığı, *Kapital*'i merkeze alarak toparlıyor ve kuramsal gelişmeleri okura sunuyor. Son olarak, Harvey, bu sunum içinde, birikim kuramına ilişkin özgün fikirlerini de okurla paylaşıyor. Harvey'in daha yakın tarihli eserlerinde sıklıkla kullandığı birçok kavramın, bu eserde yaptığı *Kapital* okuması sayesinde ortaya çıktığı söylenebilir.

Bu nedenle, Marksist kuram serüvenini yakından tanımak ve *Kapital*'e ayakları yere basan bir başlangıç yapmak isteyen okur için, *Sermayenin Sınırları*'nın eşsiz fırsatlar sunduğuna inanıyoruz.

TAN TAN KİTABEVİ YAYINLARI 32
MODERN KLASİKLER DİZİSİ 2
www.tankitavevi.com

34 TL (KDVDAHİL)

